

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка»

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчально-методичний посібник
для студентів спеціальностей 073 Менеджмент, 242 Туризм
усіх форм навчання

Полтава 2019

УДК 330.101 (075.8)

Ш 37

*Рекомендовано до друку рішенням науково-методичної ради
Національного університету «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка»,
протокол №7 від 25.11.2019*

Рецензенти:

Н.М. Краус, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів та економіки Київського університету імені Бориса Грінченка;

Л.М. Болдирєва, доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і логістики Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка».

Ш Шевченко О.М.

37 Економічна теорія: навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 073 Менеджмент, 242 Туризм усіх форм навчання. – Полтава: ПолтНТУ, 2019. – 702 с.

Навчально-методичний посібник розроблено для допомоги студентам при вивченні дисципліни «Економічна теорія». У ньому запропоновано поряд з теоретичною частиною основні ключові поняття, питання для самоконтролю, тести, завдання на встановлення правильності тверджень (так/ні), задачі з прикладом розв’язання. Зазначені навчальні тренінги допоможуть студентам сформувати сучасне економічне мислення, навички практичного застосування набутих знань та самостійного наукового дослідження, а також забезпечити комплексну перевірку рівня засвоєння нового матеріалу.

Видання рекомендовано для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів економічного профілю, викладачів загальнотеоретичних і конкретно-прикладних економічних дисциплін та всіх, хто цікавиться проблемами економічної теорії.

УДК 330.101 (075.8)

© Шевченко О.М., 2019

©Національний університет «Полтавська
Політехніка імені Юрія Кондратюка, 2019

ЗМІСТ

Вступ	11
Розділ I. Програма навчальної дисципліни	13
Розділ II. Курс лекцій з дисципліни «Економічна теорія»	30
Тема 1. Предмет і метод економічної теорії	30
1.1. Становлення і розвиток економічної теорії	30
1.2. Предмет та методи економічної теорії	34
1.3. Економічні закони, категорії та її функції економічної теорії.	37
1.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	39
Тема 2. Економічна система суспільства	44
2.1. Економічні потреби суспільства, їх суть та структура.	44
2.2. Економічні інтереси: сутність, суб'єкти, класифікація.	47
2.3. Економічна система, її сутність та основні структурні елементи.	50
2.4. Відносини власності, їх типи і форми.	54
2.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	58
Тема 3. Виробництво, його сутність та роль у житті суспільства	63
3.1. Сутність виробництва та його структура. Основні фактори суспільного виробництва та їх взаємозв'язок.	63
3.2. Загальні форми суспільного виробництва. Натуральне і товарне виробництво.	66
3.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	70
Тема 4. Теорії товару і грошей	75
4.1. Товар і його властивості. Теорії товару.	75
4.2. Гроші та їх функції. Теорії грошей. Закони грошового обігу.	78
4.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	81
Тема 5. Теоретичні основи ринкової економіки та її основні елементи	86
5.1. Ринок, його суть, функції, суб'єкти та об'єкти.	86
5.2. Сутність попиту і фактори, що на нього впливають. Закон попиту.	88
5.3. Пропозиція і фактори, що на неї впливають. Закон пропозиції.	90
5.4. Взаємодія попиту і пропозиції. Ринкова рівновага.	92
5.5. Конкуренція, її сутність, форми і основні моделі	94
5.6. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	98
Тема 6. Підприємство та підприємництво в ринковій економіці	105
6.1. Підприємство – мікроекономічна ланка ринкової економіки.	105

Організаційно-правові форми підприємств та принципи їх діяльності.	
6.2. Підприємництво його суть та умови існування.	111
6.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	114
Тема 7. Капітал підприємства, його кругообіг та обіг	119
7.1. Сутність капіталу, його матеріально-речовий зміст та соціально-економічна форма.	119
7.2. Промисловий капітал підприємства, його кругообіг та обіг.	121
7.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	124
Тема 8. Капітал сфери обігу	130
8.1. Сутність торговельного капіталу і торговельного прибутку.	130
8.2. Позичковий капітал і позичковий відсоток.	133
8.3. Акціонерно-корпоративний капітал. Цінні папери акціонерних товариств.	135
8.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	139
Тема 9. Ринкові відносини в аграрному секторі	144
9.1. Аграрні відносини, їх суть та особливості. Власність на землю. Сучасні форми господарювання в сільському господарстві.	144
9.2. Агропромисловий комплекс (АПК) та агропромислова інтеграція	146
9.3. Земельна рента та її форми.	149
9.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	151
Тема 10. Доходи населення, їх формування та розподіл	156
10.1. Сутність доходу як економічної категорії. Доходи населення, їх види та джерела формування. Сутність та механізм розподілу доходів.	156
10.2. Заробітна плата: сутність, форми та системи заробітної плати.	159
10.3. Причини нерівномірності розподілу доходів. Крива Лоренца.	161
10.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	163
Тема 11. Державне регулювання ринкової економіки	168
11.1. Необхідність та суть державного регулювання ринкової економіки. Основні функції держави.	168
11.2. Фінансова система та її структура.	172
11.3. Елементи системи оподаткування. Крива Лаффера.	175
11.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	178
Тема 12. Світове господарство і міжнародні економічні відносини	182
12.1. Світове господарство, його сутність, етапи становлення та структура. Міжнародний поділ праці.	182
12.2. Сучасне світове господарство, особливості його розвитку.	187

12.3. Форми міжнародних економічних відносин.	190
12.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	201
Тема 13. Економічні аспекти глобальних проблем	208
13.1. Причини виникнення, сутність і класифікація глобальних проблем.	208
13.2. Паливно-енергетична та сировинна проблеми та шляхи їх вирішення.	212
13.3. Екологічна криза та основні шляхи її розв'язання.	215
13.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	219
Тема 14. Предмет, метод та функції макроекономіки	223
14.1. Макроекономіка як розділ економічної теорії та її функції.	223
14.2. Предмет макроекономіки. Об'єкт і суб'єкти макроекономічного аналізу.	228
14.3. Методи макроекономіки.	229
14.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	232
Тема 15. Макроекономічні показники в системі національних рахунків	237
15.1. Сутність системи національного рахівництва та її відмінність від балансу народного господарства.	237
15.2. Валовий внутрішній продукт(ВВП), валовий національний продукт (ВНП) та методи їх розрахунку.	240
15.3. Основні макроекономічні показники та їх характеристика.	242
15.4. Номінальні та реальні макроекономічні показники. Індекси цін. Інфлювання та дефлювання ВВП (ВНП).	243
15.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	246
Тема 16. Сукупний попит та сукупна пропозиція як базова модель макроекономічної рівноваги	252
16.1. Сукупний попит: суть, структура та фактори, що на нього впливають. Крива сукупного попиту (AD).	252
16.2. Сукупна пропозиція: кейнсіанський, проміжний та класичний відрізки. Фактори, які впливають на сукупну пропозицію (AS).	256
16.3. Механізм досягнення рівноваги в економіці на окремих відрізках кривої сукупної пропозиції.	259
16.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	263
Тема 17. Споживання, заощадження та інвестиції	271
17.1. Загальна характеристика споживання і заощадження як функції доходу.	271
17.2. Середня та гранична схильність до споживання і до	274

заощадження. Недоходні фактори споживання і заощадження.	
17.3. Інвестиції: суть, види та фактори, що впливають на інвестиційний попит. Мультиплікатор інвестицій.	277
17.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	282
Тема 18. Класична модель макроекономічної рівноваги	287
18.1. Сутність і типи макроекономічної рівноваги.	287
18.2. Механізм встановлення макроекономічної рівноваги в класичній моделі.	288
18.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	291
Тема 19. Рівновага національного ринку у моделі IS-LM	296
19.1. Визначення рівноважного ВВП на основі моделі «витрати-випуск».	296
19.2. Рівноважний ВВП: модель «вилучення-ін'єкції».	298
19.3. Загальна рівновага на ринках товарів і послуг, грошей та цінних паперів. Модель IS-LM.	303
19.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	308
Тема 20. Фіскальна політика держави	314
20.1. Сутність, види та інструменти фіскальної (бюджетно-податкової) політики.	314
20.2. Вплив бюджетно-податкової політики на макроекономічну стабільність.	318
20.3. Фіскальна політика та державний бюджет	321
20.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	323
Тема 21. Монетарна політика держави	329
21.1. Механізм функціонування грошового ринку.	329
21.2. Сутність монетарної політики та її вплив на стабільність національної економіки.	334
21.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	336
Тема 22. Циклічні коливання та економічне зростання	341
22.1. Сутність та структура економічного циклу. Види економічних циклів.	341
22.2. Економічне зростання: суть, типи та фактори.	345
22.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	350
Тема 23. Інфляція та антиінфляційна політика	355
23.1. Інфляція: сутність, причини та види.	355
23.2. Соціально-економічні наслідки інфляції. Вимірювання інфляції. Антиінфляційна політика.	358

23.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	361
Тема 24. Безробіття та політика зайнятості	367
24.1. Зайнятість і безробіття як явища ринкової економіки.	367
24.2. Типи та форми безробіття. Закон Артура Оукена.	369
24.3. Соціально-економічні наслідки безробіття.	373
24.4. Зв'язок інфляції та безробіття. Крива А. Філіпса.	374
24.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	376
Тема 25. Макроекономічна політика у відкритій економіці	381
25.1. Механізм зовнішньоекономічної політики	381
25.2. Платіжний баланс країни.	384
25.3. Валютний курс та його види.	387
25.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	392
Тема 26. Корисність економічного блага. економічний вибір	397
26.1. Сутність кардиналістської теорії поведінки споживача. Рациональний вибір споживання.	397
26.2. Особливості аналізу корисності в ординалістській теорії. Оптимізація споживчого вибору в ординалістській теорії.	402
26.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	411
Тема 27. Аналіз поведінки споживача	417
27.1. Реакція споживача на зміну його доходу. Лінія «дохід-споживання».	417
27.2. Реакція споживача на зміну цін товарів. Лінія «ціна-споживання».	422
27.3. Ефекти заміщення та доходу.	424
27.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	428
Тема 28. Попит та пропозиція	435
28.1. Попит: економічний зміст, види і фактори, що впливають на нього.	435
28.2. Пропозиція: економічний зміст, види і фактори, що впливають на неї.	438
28.3. Взаємодія попиту, пропозиції та ціни.	442
28.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	445
Тема 29. Теорія еластичності	450
29.1. Еластичність попиту. Види еластичності попиту та методика розрахунку.	450
29.2. Еластичність пропозиції: сутність, методика розрахунку та чинники, що на неї впливають.	455

29.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	457
Тема 30. Теорія граничних продуктів та мікроекономічна модель фірми	463
30.1. Основи виробництва: технологія і виробнича функція. Динаміка загального, середнього та граничного продуктів для виробничої функції з одним змінним ресурсом.	463
30.2. Виробнича функція з двома змінними факторами. Ізокванти. Гранична норма технічного заміщення факторів виробництва.	468
30.3. Ефект масштабу виробництва.	471
30.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	475
Тема 31. Витрати виробництва доходи підприємства. Прибуток та його максимізація	482
31.1. Витрати виробництва: сутність та їх види в коротко- та довгостроковому періодах.	482
31.2. Ізокости. Оптимум (рівновага) товаровиробника.	491
31.3. Доходи підприємства. Прибуток і його максимізація.	495
31.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	498
Тема 32. Ринок досконалої конкуренції	504
32.1. Загальна характеристика ринку досконалої конкуренції.	504
32.2. Поведінка виробника на ринку досконалої конкуренції в короткостроковому періоді.	507
32.3. Ринкова стратегія конкурентної фірми у довгостроковому періоді.	515
32.4. Економічна ефективність функціонування ринку досконалої конкуренції.	517
32.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	520
Тема 33. Монопольний ринок	526
33.1. Сутність і загальна характеристика монопольного ринку.	526
33.2. Визначення обсягу виробництва і ціни в умовах монопольного ринку.	529
33.3. Монопольна влада. Цінова дискримінація.	533
33.4. Оцінка економічної ефективності монопольного ринку.	538
33.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	540
Тема 34. Ринок монополістичної конкуренції	547
34.1. Загальна характеристика ринку монополістичної конкуренції.	547
34.2. Визначення обсягу виробництва і ціни на ринку монополістичної конкуренції.	549
34.3. Економічна сутність нецінової конкуренції	553
34.4. Ефективність ринку монополістичної конкуренції.	555

34.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	556
Тема 35. Олігополістична структура ринку	563
35.1. Модель ринку олігополістичної конкуренції та її ознаки.	563
35.2. Економічний вибір олігополіста. Основні моделі олігополії.	564
35.3. Ефективність ринку олігополістичної конкуренції.	573
35.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	574
Тема 36. Похідний попит	580
36.1. Мікроекономічний аналіз ринків факторів виробництва.	580
36.2. Похідний попит за умов досконалої та недосконалої конкуренції.	582
36.3. Рівновага на ринку ресурсів.	584
36.4. Еластичність попиту на ресурс. Оптимальне співвідношення ресурсів.	589
36.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	592
Тема 37. Ринок праці	599
37.1. Загальна характеристика ринку праці.	599
37.2. Ринок праці за умов досконалої конкуренції.	606
37.3. Ринок праці за умов недосконалої конкуренції.	607
37.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	612
Тема 38. Ринок капіталу	617
38.1. Загальна характеристика ринку капіталу.	617
38.2. Попит і пропозиція капіталу. Рівновага на ринку капіталу	619
38.3. Інвестування. Методи визначення прибутковості інвестиційних проектів.	622
38.4. Ціноутворення на ринку капіталу. Прийняття фірмою рішення про інвестиції.	625
38.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	627
Тема 39. Економічна ефективність та добробут	633
39.1. Поняття загальної рівноваги.	633
39.2. Загальна рівновага та ефективність	636
39.3. Загальна рівновага та економіка добробуту	641
39.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	645
Тема 40. Держава в мікроекономічній теорії: зовнішні ефекти та суспільні блага	651
40.1. Позаринкові (зовнішні) ефекти, їх економічний зміст.	651
40.2. Суспільні блага і суспільний вибір.	659
40.3. Економічна роль держави у ринковій економіці.	663

40.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи	664
Розділ III. Глосарій	671
Список використаної та рекомендованої літератури	700

ВСТУП

У сучасних умовах господарювання важливе значення має розвиток професійного потенціалу та економічних здібностей особистості. Формування у студентів економічного мислення, отримання глибоких знань про економічне життя суспільства неможливе без ґрунтовного вивчення економічної теорії. Без опанування теоретичних проблем, які вона вивчає, не можна свідомо і компетентно, вдумливо і творчо сприймати дійсність, розбиратись у складних перипетіях суспільного життя, вміти вирішувати найскладніші завдання господарської практики, знати об'єктивні економічні залежності, принципи управління виробництвом, методи і важелі господарювання.

Запропонований навчальний посібник являє собою систематизоване та цілісне викладення курсу «Економічна теорія», до якого входять три складові дисципліни – «Політична економія», «Макроекономіка», «Мікроекономіка».

Матеріал посібника охоплюють значну частину проблем сучасної економічної теорії. У першій частині дається характеристика матеріального виробництва як основи життя людського суспільства, обґрунтовується необхідність вивчення економічних законів і категорій. У частині «Макроекономіка» виділені такі проблеми: національний продукт та його складові, сукупний попит і сукупна пропозиція, макроекономічна нестабільність, державне регулювання і фіскальна політика, грошово-кредитна система і економічне зростання. У частині «Мікроекономіка» висвітлюються основні закономірності та правила прийняття рішень економічними суб'єктами в ринковому середовищі. Зокрема, розглядаються принципи поведінки споживачів і виробників на ринку продуктів та факторів виробництва, умови та особливості встановлення рівноваги за різних ринкових структур.

Основне завдання навчально-методичного посібника – надати допомогу студентам усіх форм навчання для самостійного вивчення предмету, зосередити увагу на найбільш складних економічних проблемах ринкової економіки на мікро- та макрорівнях, що в свою чергу повинно сприяти формуванню у студентів навичок до прийняття самостійних рішень з проблем економічного управління в реальному секторі економіки.

Дане видання складається з курсу лекцій, планів семінарських занять, питань для самоперевірки, основних термінів і понять, тестів і задач. Крім того структура посібника включає глосарій економічних термінів та список рекомендованої літератури. Вважаємо, що така структурна архітектура посібника зручніша з методичної точки зору, оскільки узгоджує виклад теоретичного матеріалу з самостійною індивідуальною роботою студентів та створює можливості використання новітніх освітніх технологій, зокрема

дистанційних методів навчання, придатних для комп'ютерних технологій організації навчального процесу.

У другому розділі (курс лекцій) курсивом виділено ключові слова та визначення. Курсив виконує роль додаткових опорних знаків. Досвід роботи зі студентами показує, що такий простий прийом допомагає швидше та ефективніше запам'ятати викладений матеріал.

Запропоновані у посібнику схеми, рисунки, графіки, таблиці та інший ілюстративний матеріал дає можливість полегшити засвоєння теоретичних положень даної учбової дисципліни.

При підготовці даного видання було використано значну кількість науково-методичної літератури як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, а також власний досвід викладання курсу «Економічна теорія».

Сподіваємося, що логіка і структура навчально-методичного посібника допоможуть студентам одержати необхідний обсяг знань, який дозволить досягти високого рівня економічної та професійної компетентності майбутніх фахівців.

РОЗДІЛ І

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Основи економічної теорії та загальні засади суспільного виробництва

Тема 1. Предмет і метод економічної теорії

Зародження економіко-теоретичних знань. Становлення й основні етапи розвитку економічної теорії як науки. Сучасні напрями, школи і течії економічної теорії. Розвиток економічної думки в Україні.

Предмет економічної теорії і його тлумачення різними школами. Складові частини сучасної економічної теорії. Позитивна та нормативна економічна теорія. Економічне мислення, його види та роль у розумінні економічного життя суспільства.

Економічні закони, принципи і категорії. Система економічних законів. Методологічні аспекти пізнання, механізму дії та використання економічних законів.

Методи пізнання економічних процесів і явищ. Загальні та спеціальні методи наукового пізнання та їх використання. Функції економічної теорії.

Місце економічної теорії в системі економічних наук. Економічна теорія та економічна політика. Економічна теорія як основа економічної політики. Основні напрями, пріоритети, методи, інструменти економічної політики.

Тема 2. Економічна система суспільства

Економічні потреби суспільства, їх суть та структура. Піраміда Маслоу. Поняття безмежності потреб. Закон зростання потреб та механізм його дії. Проблеми використання закону зростання потреб у процесі виробництва матеріальних благ. Економічні блага.

Економічні інтереси: сутність, суб'єкти, класифікація. Суперечності інтересів економічних суб'єктів та форми їх розв'язання. Інтереси і потреби: діалектика взаємозв'язку. Взаємодія потреб та інтересів як рушійна сила соціально-економічного розвитку.

Економічна система, її сутність та основні структурні елементи. Типи економічних систем. Традиційна економіка. Економічна система вільного капіталізму. Командно-адміністративна система. Система змішаної економіки. Перехідні економічні системи, їх зміст та основні риси. Формування інституційних та економічних умов переходу до нової системи господарювання. Криза та розпад командно-адміністративної системи і необхідність переходу економіки постсоціалістичних країн до ринкових відносин. Концепції різноманітності форм переходу різних країн до ринкової економіки.

Основні напрями формування сучасних ринкових відносин. Формування державного і ринкового механізмів регулювання економіки.

Власність як економічна категорія. Суб'єкти та об'єкти. Типи, форми і види власності. Основні тенденції розвитку власності на сучасному етапі.

Необхідність різноманітних форм власності в ринковій економіці. Трансформація форм власності в Україні. Роздержавлення. Приватизація. Світовий досвід. Сучасний стан власності в Україні. Економічні школи щодо періодизації суспільного розвитку.

Тема 3. Виробництво, його сутність та роль у житті суспільства

Виробництво як визначальний фактор потреб суспільства та їх розвитку. Зміст і структура суспільного виробництва. Матеріальне та нематеріальне виробництво, їх сутність і взаємозв'язок.

Ресурси виробництва та їх види. Використання економічних ресурсів. Абсолютна та відносна обмеженість (рідкісність) ресурсів. Межа економічних можливостей.

Економічний вибір. Крива виробничих можливостей. Основні фактори виробництва та їх взаємозв'язок. Ефективність виробництва, її сутність та соціальні показники.

Форми організації суспільного виробництва: натуральне і товарне. Еволюція товарного виробництва. Товарне виробництво, умови та причини його виникнення. Проста і розвинена форми товарного виробництва, їх спільні риси та відмінності. Товарне виробництво як основа ринкової економіки та його роль в економічному розвитку суспільства.

Тема 4. Теорія товару і грошей

Товар і його властивості. Вартість. Мінова вартість. Споживча вартість та її показники. Теорії вартості: трудова, маржиналістська і неокласична. Розвиток товару і товарного виробництва за сучасних умов.

Теоретичні концепції виникнення та сутності грошей. Функції грошей. Історичний підхід у розгляді функції грошей. Види грошей: паперові, металеві, кредитні, безготівкові, електронні. Обіг готівкових та безготівкових грошей. Сучасні зміни в грошовому обігу. Закон грошового обігу. Історичний досвід України в створенні національної грошової одиниці.

Інфляція, її суть і причини. Темпи інфляції. Соціально-економічні наслідки інфляції.

Змістовий модуль 2. Загальні основи функціонування ринкової економіки.

Тема 5. Теоретичні основи ринкової економіки та її основні елементи

Теоретичні засади становлення ринкових відносин. Об'єктивні передумови виникнення ринку. Поняття ринок. Риси, структура та функції ринку. Види ринків. Критерії класифікації ринків та їх структура. Характерні ознаки сучасного ринку.

Об'єктивна зумовленість та сутність ринкової інфраструктури. Основні суб'єкти ринкової економіки. Держава як суб'єкт ринкового господарства. Соціально-економічна характеристика елементів ринку та умови їх формування в Україні.

Сутність попиту і фактори, що його визначають. Закон попиту. Крива пропозиції та її властивості. Зв'язок між пропозицією і ціною. Нецінові фактори зміни пропозиції. Зміщення кривої пропозиції під впливом дії нецінових факторів. Особливості формування і зміни кривих пропозиції в перехідних економічних системах.

Ринкова рівновага. Утворення рівноважної ціни та рівноважного обсягу виробництва. Фактори, які впливають на зміну ринкової рівноваги.

Сутність ціни. Механізм формування і функції ціни. Види ціни. Концентрація ціноутворення по Маршалу.

Сутність конкуренції. Місце конкуренції в ринковій економіці. Форми конкуренції. Типи конкурентної поведінки. Функції конкуренції. Методи конкурентної боротьби. Позитивні й негативні наслідки конкуренції.

Монополія та типи монополізації. Види монополії. Монопольна влада. Критерії та межі монополізації економіки. Ринок монополістичної конкуренції. Особливості монополістичної конкуренції. Олігополістичний ринок. Суть олігополії. Олігополія і конкуренція. Олігополія та економічна ефективність.

Антимонопольна політика і антимонопольне законодавство. Світовий досвід створення антимонопольного законодавства. Проведення антимонопольної практики. Антимонопольна політика в Україні.

Тема 6. Підприємство та підприємництво в ринковій економіці

Підприємство як суб'єкт економічної системи. Організаційно-правові форми підприємств. Функції підприємства. Організація процесу виробництва. Обмеженість ресурсів та шляхи її подолання.

Продукція підприємств та її економічні форми. Суть підприємництва та умови його існування. Види та суб'єкти підприємницької діяльності. Форми підприємства. Підприємництво і бізнес. Перспективи розвитку підприємництва в Україні. Проблема банкрутства підприємств. Законодавство про банкрутство.

Тема 7. Капітал підприємства, його кругообіг та обіг

Сутність капіталу, його матеріально-речовий зміст та соціально-економічна форма. Капітал як фактор виробництва. Структура капіталу та його обіг. Кругообіг капіталу. Промисловий капітал. Стадії кругообігу і функціональні форми промислового капіталу. Основний капітал. Фізичне та моральне зношення основного капіталу. Механізм відтворення основного капіталу. Амортизація. Норма амортизації. Амортизаційний фонд як одне з джерел відтворення основного капіталу. Обіговий капітал. Час і швидкість обігу. Фактори, що впливають на швидкість обігу. Оборотні засоби та їх структура. Показники ефективності використання основного та обігового капіталу. Рентабельність.

Тема 8. Капітал сфери обігу

Сфера обігу в ринковій економіці. Виникнення сфери товарного обігу в процесі еволюції товарно-грошових відносин. Сутність, функції та місце обігу у ринковій економіці. Сфера обігу як сфера функціонування торговельно-мінових та кредитних відносин, торговельного та позичкового капіталу. Торговельний капітал та його еволюція за сучасних умов. Особливості сфери функціонування торговельного капіталу та його функціональна структура. Сучасні форми торговельного підприємства. Товарна біржа. Торгові дома. Інтернет-торгівля у сфері ринкової інфраструктури. Торговельний прибуток і його норма.

Позичковий капітал як відокремлена частина грошових функціональних форм промислового і торговельного капіталу. Сутність та джерела позичкового капіталу. Позичковий процент і його джерела. Норма позичкового проценту та його динаміка. Роль процентної ставки. Кредит як форма руху позичкового капіталу. Форми кредиту. Роль і функції кредиту в сучасній ринковій економіці.

Банківська система як інфраструктурний елемент сучасної ринкової економіки. Банки, їх види та функції. Позабанківські кредитні заклади. Акціонерно-корпоративний капітал. Цінні папери акціонерних товариств. Акції. Облігації. Казначейські зобов'язання та ощадні сертифікати. Ринок цінних паперів. Фондова біржа та її функції.

Тема 9. Ринкові відносини в аграрному секторі

Аграрна сфера виробництва та її особливості. Сутність аграрних відносин. Форми господарювання у сільському господарстві: фермерські, кооперативні, державні, змішані. Рентні відносини. Сутність земельної ренти, її види та механізм створення. Розподіл і використання рентного доходу. Ринок землі. Попит і пропозиція на землю. Ціна землі.

Агропромислова інтеграція й агропромисловий комплекс. Механізм реалізації аграрних відносин у сучасних умовах. Державна політика регулювання та підтримки сільськогосподарського виробника.

Тема 10. Доходи населення, їх формування та розподіл

Доходи, їх види та джерела формування. Сутність та механізм розподілу доходів. Функціональний та персональний розподіл доходів. Форми доходів за трудові результати та економічну діяльність.

Заробітна плата: сутність, форми та система заробітної плати. Дохід від кооперативно-колективної та індивідуальної трудової діяльності. Підприємницький дохід. Доходи від власності та рентні доходи. Сімейні доходи, їх структура та використання. Заощадження як необхідний елемент у структурі сімейних доходів. Сімейні доходи, їх структура та використання. Заощадження як необхідний елемент у структурі сімейних доходів. Номінальні та реальні доходи. Диференціація доходів та її межі. Крива Лоренца та коефіцієнт Джині.

Соціальні аспекти економічних відносин. Рівень та якість життя населення. Прожитковий мінімум. Бідність. Необхідність системи соціального захисту населення. Основні елементи механізму соціального захисту в умовах переходу до ринкової економіки.

Тема 11. Держава та її економічні функції

Необхідність і межі державного регулювання ринкової економіки. Держава як суб'єкт економічної системи. Теоретичні погляди на роль держави в економіці та їх еволюція. Економічні функції держави. Форми, методи та інструменти державного регулювання економіки.

Фінансова система. Суть і структура фінансової системи. Державний бюджет. Місцеві бюджети. Формування доходів і витрат державних та місцевих бюджетів.

Податки. Елементи системи оподаткування. Крива Лаффера. Функції податків: фіскальна, регулююча, стимулююча. Класифікація податків. Бюджетно-податкова система як інструмент економічної політики держави. Необхідність державного регулювання в умовах ринкової економіки. Співвідношення державного і ринкового механізмів регулювання національної економіки.

Тема 12. Світове господарство і міжнародні економічні відносини

Сутність та етапи становлення світового господарства. Структура, основні риси та закономірності його розвитку. Інтернаціоналізація господарського життя. Інтеграційні процеси на сучасному етапі. Основні форми міжнародних економічних відносин та види інтеграційних формувань. Міжнародна економічна інтеграція. Інтеграційні зв'язки й механізм міжнародного співробітництва. Головні угруповання світу. Процеси інтеграції у Європі та її форми. Роль транснаціональних корпорацій в інтеграції суспільного виробництва. Місце Європейського економічного співтовариства у світовій економіці. Перспективи інтеграції економіки України у світову економічну систему.

Міжнародна торгівля та її економічні основи. Міжнародний поділ праці, його принципи і форми. Міжнародна спеціалізація і кооперація виробництва. Особливості поділу праці в сучасних умовах. Теорії міжнародної торгівлі. Протекціонізм і вільна торгівля. Митні та не митні засоби регулювання зовнішньої торгівлі. Всесвітній ринок товарів та послуг. Структура світового ринку. Основні тенденції розвитку світового ринку. Методи конкурентної боротьби на світовому ринку. Міжнародні торгівельні організації.

Міжнародний рух капіталів. Причини, форми вивозу капіталу. Особливості вивозу капіталів на нинішньому етапі розвитку світового господарства. Наслідки вивозу капіталу. Прямі та портфельні інвестиції. Міжнародні кредити.

Міжнародний валютний фонд. Європейський банк реконструкції та розвитку. Міжнародні валютно-фінансові відносини. Зміст і структура

світової валютної системи. Валютні ринки. Конвертованість національних валют. Фінансовий і плаваючий курс. Міжнародні валютно-фінансові організації.

Міжнародна міграція робочої сили. Сутність міжнародної міграції робочої сили. Основні напрями міграції. Утворення міжнародного ринку робочої сили.

Тема 13. Економічні аспекти глобальних проблем

Причини виникнення, сутність і класифікація глобальних проблем. Глобальні проблеми і шляхи їх розв'язання людством. Сучасні глобальні проблеми.

Паливно-енергетична та сировинна проблеми. Екологічна криза та форми її прояву. Демографічні проблеми світу та шляхи їх вирішення. Проблема та шляхи скорочення зон зубожіння, голоду і хвороб у світі. Проблеми роззброєння та мирного використання атому. Необхідність і форми міжнародного співробітництва у вирішенні глобальних проблем та розвитку світового господарства.

Змістовий модуль 3. Основи макроекономічного аналізу

Тема 14. Предмет, метод та функції макроекономіки

Макроекономіка – розділ економічної теорії. Економічна система як об'єкт макроекономічного аналізу. Макроекономічні суб'єкти та їх взаємодія. Основні макроекономічні проблеми й суперечності.

Предмет макроекономіки. Функції макроекономіки. Методологія макроекономіки. Аналіз сукупних економічних тенденцій. Агреговані показники і функціональні взаємозв'язки між ними. Методи й принципи макроекономічних досліджень. Економічне моделювання. Екзогенні та ендогенні змінні макроекономічних моделей. Статичні й динамічні моделі. Їх post-аналіз в порівнянні з ex ante-аналізом. Мета та завдання макроекономіки. Макроекономічний аналіз як інструмент пізнання. Позитивний і нормативний аналіз. Теоретичне обґрунтування економічної політики. Макроекономічне прогнозування.

Становлення та розвиток макроекономіки. Сучасні макроекономічні теорії: пост кейнсіанська макроекономіка, неокласична макроекономіка, монетаризм. Основні макроекономічні проблеми та суперечності економіки України.

Тема 15. Макроекономічні показники в системі національних рахунків

Економічний кругообіг у простій економічній системі. Структура моделі економічного кругообігу. Взаємодія між домогосподарствами і фірмами. Ринок ресурсів та ринок продуктів. Включення державного сектору в кругообіг доходів і продуктів. Ринок ресурсів та ринок продуктів. Включення державного сектору в кругообіг доходів і продуктів. Роль фінансових посередників в економічному кругообігу. Модель кругообігу із включенням зовнішньоекономічного сектору. Система національних

рахунків (СНР) як нормативна база макроекономічного рахівника. Сутність СНР та її відмінність від системи БНГ (балансу народного господарства). Методологічні принципи побудови системи національних рахунків. Основні категорії системи національних рахунків: додана вартість, інституційні одиниці, сектори, операції, рахунки. Переваги та обмеження СНР. Проблеми впровадження СНР в Україні. Роль макроекономічних показників.

Основні макроекономічні показники: національний обсяг виробництва, загальний рівень цін, зайнятість. Валовий національний дохід (ВНД) та валовий внутрішній продукт (ВВП). Методи обчислення ВВП: виробничий, кінцевого використання, розподільчий. Визначення кінцевої і проміжної продукції, доданої вартості. Подвійний рахунок та його виключення. Динаміка ВВП в Україні. СНР – система взаємопов'язаних показників. Співвідношення між основними показниками системи національних рахунків (СНР). Чистий національний дохід (ЧНД). Чистий внутрішній продукт (ЧВП), Валовий національний наявний дохід (ВННД). Обчислення реальних обсягів: номінальний і реальний ВВП. Темп росту й темп приросту реального ВВП. Індекс цін і дефлятор. Інфлювання та дефлювання ВВП. ВВП та суспільний добробут. Поліпшення якісних характеристик продукції. ВВП та навколишнє середовище. Тіньова економіка. Методика обчислення обсягів тіньової економіки. Чистий економічний добробут (NEW).

Тема 16. Модель сукупного попиту та сукупної пропозиції

Сутність сукупного попиту, його відмінність від індивідуального попиту. Сукупний попит та його модель. Структура сукупного попиту. Споживчий попит. Інвестиційний попит. Попит держави. Попит закордону. Цінові фактори, які впливають на сукупний попит: зміна процентної ставки, ефект багатства, обсяг та структура імпорту. Крива сукупного попиту (AD). Нецінові фактори, які впливають на сукупний попит. Зміни в споживчих витратах, інвестиційних витрат, державних витрат та у витратах на чистий експорт. Заплановані й фактичні витрати.

Сукупна пропозиція. Короткострокова крива сукупної пропозиції. Зміна цін і реального ВВП на різних ділянках короткострокової кривої сукупної пропозиції. Зміна цін і реального ВВП на різних ділянках короткострокової кривої сукупної пропозиції. Довгострокова крива сукупної пропозиції. Чинники, які впливають на сукупну пропозицію: цінові фактори – зміна процентної ставки, зміна рівня цін; нецінові фактори – зміна цін та ресурси, продуктивності праці, правових норм. Кейнсіанська крива сукупної пропозиції. Класична крива сукупної пропозиції. Узагальнена крива сукупної пропозиції.

Рівновага сукупного попиту та сукупної пропозиції. Рівноважний рівень цін. Рівноважний обсяг виробництва. Три варіанти макроекономічної рівноваги. «Сукупний попит – сукупна пропозиція» як

базова модель економічної рівноваги. Довгострокова й короткострокова рівновага. Порушення рівноваги сукупного попиту та сукупної пропозиції. Механізм відновлення рівноваги. Мультиплікатор у моделі AD-AS. Парадокс ощадливості. Сучасні теорії сукупної пропозиції.

Тема 17. Споживання, заощадження та інвестиції

Споживання і заощадження. Дохід кінцевого використання і споживання. Функція споживання. Споживання як функція доходу кінцевого використання. Функція заощадження. Середня схильність до споживання й заощадження. Гранична схильність до споживання та заощадження. Автономне споживання і чинники, які на нього впливають. Графік функції споживання (C). Графік функції заощадження (S). Теорії споживання. Кейнсіанська та неокласична концепції споживання. Чинники споживання і заощадження, не пов'язані з поточним доходом. Вибір активу заощадником. Особливості споживання в Україні в умовах ринкової трансформації національної економіки.

Інвестиції як компонент сукупних витрат. Інвестиційна функція та її графік. Роль інвестицій в економіці. Нестабільність інвестицій. Інвестиції в економіку України. Процентна ставка як чинник інвестиційного попиту. Номінальна й реальна процентна ставка. Процентна ставка і чиста прибутковість інвестицій. Автономні інвестиції.

Сутність мультиплікатора. Таблична модель мультиплікативного процесу. Модель простого мультиплікатора. Мультиплікатор Кейнса. Мультиплікативна зміна реального ВВП. Вплив інфляції на мультиплікативний ефект. Парадокс ощадливості. Вплив інвестицій на обсяг національного виробництва. Індуційовані інвестиції. Модель акселератора. Модель взаємодії мультиплікатора-акселератора.

Тема 18. Класична модель макроекономічної рівноваги

Рівновага економічних систем та механізм її забезпечення. Рівновага ринкової економіки. Передумови й еволюція розвитку класичної моделі макроекономічної рівноваги. Класична модель макроекономічної рівноваги: взаємодія ринків ресурсів, товарів, грошей та інвестицій. Гіпотези класичної моделі макроекономічної рівноваги. Ринок ресурсів.

Праця як головний ресурс класичної макромоделі. Умови рівноваги ринку праці за класичною моделлю. Взаємозв'язок графіка рівноваги ринку праці з виробничою функцією. Визначення рівноважного обсягу виробництва.

Ринок грошей та його рівновага. Графік рівноваги ринку грошей за класичною моделлю.

Ринок товарів. Умови та графік рівноваги ринку товарів за класичною моделлю.

Ринок заощаджень. Вплив процентної ставки на ринок заощаджень. Графік рівноваги ринку заощаджень.

Загальна рівновага класичної макромоделі: система взаємопов'язаних

графіків.

Тема 19. Рівновага національного ринку у моделі IS-LM

Ринок товарів та платних послуг. Модель «витрати-випуск» – кейнсіанська модель товарного ринку. Закрита економіка.

Сукупні видатки. Заплановані видатки, фактичні видатки. Графік «кейнсіанський хрест». Становлення рівноваги на товарному ринку без державного втручання та з ним. Інфляційний та дефляційний (рецесійний) розриви. Модель «вилучення – ін'єкції». Мультиплікатор видатків. Графік Хікса-Хансена для ринку товарів та платних послуг – крива IS. Фактори, які впливають на переміщення кривої IS.

Ринок грошей та цінних паперів. Пропозиція грошей. Попит на гроші. Мотиви попиту на гроші: операційний, спекулятивний, обачливості. Ліквідна пастка. Інвестиційна пастка. Умови рівноваги на ринку грошей та цінних паперів. Графік Хікса-Хансена для ринку грошей та цінних товарів – крива LM. Фактори, які впливають на переміщення кривої LM.

Ринок робочої сили. Пропозиція робочої сили. Попит на робочу силу. Умови рівноваги на ринку робочої сили. Реальна та номінальна заробітна плата.

Загальна рівновага на ринках товарів і послуг, грошей та цінних паперів. Модель IS-LM – як аналітичний засіб макроекономічної політики. Аналіз руху по кривих та переміщення кривих в моделі IS-LM. Вплив держави на загальну рівновагу засобами монетарної й фінансової політики. Застосування моделі IS-LM для аналізу економіки України.

Тема 20. Фінансова політика держави

Зміст фінансової політики: цілі та інструменти. Податкові надходження як основне джерело доходів держави. Прямі й непрямі податки та їх роль у наповненні бюджету. Принципи ефективного оподаткування.

Державні видатки і їх структура. Поточні та капітальні витрати держави. Дискреційна фінансова політика. Стимулююча й стримуюча фінансова політика. Модель впливу державних витрат та податків на сукупний обсяг виробництва. Мультиплікатор державних витрат і податковий мультиплікатор. Мультиплікатор збалансованого бюджету. Недискреційна (автоматична) фінансова політика. Прогресивна шкала оподаткування. Соціальні трансферти. Стабілізаційний вплив на економіку автоматичної фінансової політики в умовах падіння та зростання виробництва. Фінансова політика з урахуванням пропозиції. Наслідки фінансової політики на основі моделей «сукупний попит - сукупна пропозиція», «витрати- випуск», «AD-AS». Вплив зниження податків на ВВП згідно з теорією економіки пропозиції.

Фінансова політика й державний бюджет. Концепції збалансування державного бюджету. Вплив фінансової політики та циклічних коливань на державний бюджет. Бюджетний дефіцит: причини виникнення і економічні

наслідки. Державне бюджетне обмеження. Циклічний та структурний дефіцити бюджету. Джерела дефіцитного фінансування. Емісійне й боргове фінансування бюджетного дефіциту. Державний борг та його структура. Економічні наслідки державного боргу. Ефект витіснення державою приватних інвестицій і тягар боргу для майбутніх поколінь. Методи управління державним боргом. Рефінансування. Реструктуризація. Боргові свопи. Списання боргу. Державний борг України та можливості його погашення. Фіскальна політика в Україні: основні напрями й протиріччя.

Тема 21. Монетарна політика

Грошовий ринок. Грошова пропозиція та способи її вимірювання. Грошова маса і грошова база. Коефіцієнт монетизації. Попит на гроші й фактори, що його визначають. Модель попиту на гроші Баумоля-Тобіна (Baumol-Tobin). Механізм функціонування грошового ринку.

Центральний (національний) банк як суб'єкт монетарної політики. Операції центрального (національного) банку і грошова база. Інструменти центрального банку: політика облікової ставки, політика банківських резервів, операції на відкритому ринку. Механізм створення грошей банками. Вплив монетарної політики на економіку: політика «дорогих» та «дешевих» грошей. Передавальний (трансмісійний) механізм монетарної політики. Грошовий та депозитний мультиплікатори.

Суть монетарної політики. Дискреційна і недискреційна монетарна політика. Стратегії монетарної політики. Таргетування як стратегія монетарної політики. Правила проведення монетарної політики. Проблема ефективності монетарної політики. Наслідки монетарної політики за моделлю IS-LM. Координація монетарної та фіскальної політики у моделі IS-LM. НБУ й монетарна політика в Україні.

Заходи щодо стабілізації монетарної системи в трансформаційних економіках. Проблема довіри до грошей і монетарної політики.

Тема 22. Циклічні коливання та економічне зростання

Макроекономічна нестабільність і нерівномірність економічного розвитку. Економічні (ділові) цикли. Типи циклів. Теорії циклічних коливань. Циклічні коливання та їх види. Класифікація макроекономічних змінних для типового ділового циклу: проциклічні, антициклічні, ациклічні. Макроекономічний аналіз циклічних коливань.

Циклічність, інфляція й безробіття як форми прояву макроекономічної нестабільності, Кейнсіанська й неокласична теорія економічних циклів. Застосування моделей AD-AS і IS-LM для аналізу циклічних коливань. Концепція реальних економічних циклів Д. Кюдланла та Е. Прескота. Рівноважний циклічний процес Р. Лукаса. Теорія циклічних коливань М.І. Туган-Барановського. Адаптація економіки до циклічних коливань.

Державне антициклічне регулювання. Особливості економічного циклу в Україні. Макроекономічна динаміка.

Сутність економічного зростання. Передумови й характерні риси сучасного економічного зростання. Джерела економічного зростання. Методи обчислення джерел економічного зростання. Науково-технічний прогрес. Джерела зростання економіки України. Темпи економічного зростання. Фактори, які стримують економічне зростання. Макро-економічна політика стимулювання економічного зростання. Моделювання економічного зростання. Економічне зростання на основі моделі AD-AS і кривої виробничих можливостей. Модель економічного зростання Харода-Домара. Модель економічного зростання Р. Солоу. Стаціонарний стан. «Золоте» правило нагромадження капіталу. Теорії розвитку: порівняльний аналіз.

Економічне зростання та економічний розвиток. Державне регулювання економічного зростання. Показники рівня економічного розвитку. Особливості економічного зростання в Україні.

Тема 23. Інфляція та антиінфляційна політика

Інфляція як макроекономічне явище. Розрахунок темпу інфляції. Класифікація інфляції: за критерієм рівня; за формою прояву; за можливістю передбачення та за причинами виникнення.

Інфляції попиту на основі моделі AD-AS. Монетарні та немонетарні фактори інфляції попиту. Передчасна й чиста інфляція попиту. Інфляційний розрив. Інфляція витрат (пропозиції) на основі моделі AD-AS. Стагфляція. Причини інфляції витрат. Інфляційна спіраль.

Теоретичні підходи до пояснення причин інфляції. Кейнсіанський і класичний погляди на інфляцію.

Зарплата, безробіття та інфляція. Крива Філіпса і її сучасна інтерпретація. Монетаристське пояснення причин інфляції. Соціально-економічні наслідки передбачуваної та непередбачуваної інфляції. Інфляційний податок і сеньйораж. Крива Лаффера для інфляційного податку. Інфляція та динаміка реальної процентної ставки. Принцип Фішера. Антиінфляційна політика держави і її роль у стабілізації економіки. Коефіцієнт дезінфляції.

Особливості антиінфляційного регулювання в трансформаційних економіках. Інфляційні процеси в Україні: причини, наслідки й засоби стримування.

Тема 24. Безробіття та політика зайнятості

Механізм функціонування ринку праці. Чинники, що впливають на співвідношення попиту і пропозиції на ринку праці. Безробіття як відхилення від рівноваги. Рівень зайнятості та рівень безробіття. Види безробіття: фрикційне, структурне й циклічне. Фактичний та природний рівень безробіття і фактори, що його визначають. Розрахунок змін в обсягах ВВП Під впливом відхилень безробіття від природного рівня.

Кейнсіанське пояснення безробіття. Розрив безробіття як результат неефективного попиту. Неокласичні пояснення причин безробіття.

Рекомендації щодо подолання безробіття з точки зору різних теоретичних концепцій. Економічні та соціальні наслідки безробіття. Закон і крива Оукена.

Взаємозв'язок безробіття та інфляції. Крива Філіпса. Засоби державного регулювання зайнятості. Політика попиту та політика пропозиції у регулюванні ринку праці: переваги й ефективність.

Соціальний захист безробітних. Макроекономічні засади політики зайнятості. Особливості ринку праці та стан безробіття в Україні.

Тема 25. Макроекономічна політика у відкритій економіці

Механізм зовнішньоекономічної політики. Інструменти зовнішньоторговельної політики. Іноземне інвестування. Порівняльна та абсолютна перевага.

Платіжний баланс. Типові компоненти платіжного балансу. Класифікація статей платіжного балансу та їх взаємозв'язок. Платіжний баланс України. Валютний курс. Реальний і номінальний валютні курси. Вплив інфляції на номінальний валютний курс. Види валютних курсів. Попит та пропозиція валюти. Міжнародні системи валютних курсів: Бреттон-Вудська і Ямайська. Зв'язок валютного курсу з платіжним балансом. Розрахунок ВВП у відкритій економіці.

Міжнародний потік товарів та капіталів. Вплив зовнішньої торгівлі на ВВП. Вплив чистого експорту на ВВП. Вплив обмінного курсу на чистий експорт. Мультиплікатор зовнішньої торгівлі. Гранична схильність до імпорту. Модель Мандела-Флемінга для відкритої економіки. Модель IS-LM для відкритої економіки при плаваючому валютному курсі. Крива IS. Особливості кривої LM у системі координат дохід – процентна ставка та дохід – обмінний курс.

Рівновага моделі IS-LM і вплив на неї грошової, фіскальної та зовнішньоекономічної політики. Модель IS-LM для відкритої економіки при фіксованому валютному курсі. Рівновага моделі IS-LM і вплив на неї грошової, фіскальної та зовнішньоекономічної політики. Порівняльний аналіз макроекономічної політики при фіксованому й плаваючому обмінних курсах. Висновки моделі Мандела-Флемінга.

Змістовий модуль 4. Основи мікроекономічного аналізу

Тема 26. Корисність економічного блага.

Економічний вибір

Корисність і уподобання в економічній теорії. Поняття корисності. Сукупна та гранична корисність. Функція корисності. Закон спадної граничної корисності економічного блага. Процес споживання та динаміка зміни сукупної та граничної корисності. Закон спадної граничної корисності економічного блага. Уподобання споживача.

Побудова кривих байдужості. Карта кривих байдужості. Властивості кривих байдужості. Окремі випадки кривих байдужості. Поняття взаємозамінних благ, взаємодоповнюючих благ, нейтральних благ, благ з

від'ємною корисністю. Види поверхонь байдужості для перерахованих вище благ (пара взаємозамінних благ, пара взаємодоповнюючих благ, пара «нейтральне благо – благо з додатною корисністю»).

Гранична норма заміщення. Бюджетне обмеження споживача. Модель можливого. Поняття нахилу бюджетної лінії. Вплив зміни доходу споживача, системи оподаткування, субсидій, квот тощо на положення бюджетної лінії. Зміна цін та її вплив на бюджет споживача.

Рівновага споживача: економічна, алгебраїчна та графічна інтерпретація. Вибір оптимального споживчого кошика. Методи знаходження точки рівноваги.

Тема 27. Аналіз поведінки споживача

Реакція споживача на зміну доходу. Крива «дохід-споживання». Функція попиту від доходу: крива Енгеля. Поняття нормальних благ та благ нижчої споживчої цінності. Функції Торнквіста. Реакція споживача на зміну цін товарів. Крива «ціна-споживання». Крива індивідуального попиту. Поняття звичайних благ та благ Гіффена.

Ефект заміни та ефект доходу. Вплив ефектів за Слуцьким та за Хіксом. Рівняння Слуцького. Взаємодія ефектів заміни та доходу. Прийняття рішень в ситуаціях з ризиком. Невизначеність та економічний ризик. Умови схильності та несхильності споживача до ризику. Ризик та ефективність економічних рішень.

Тема 28. Попит та пропозиція

Ринковий попит як сума індивідуальних попитів (означення, побудова графіків). Зміна попиту та зміна обсягу попиту, фактори зміни (економічний, алгебраїчний, графічний аналіз).

Ринкова пропозиція. Зміна пропозиції та зміна обсягу пропозиції, фактори зміни (економічний, алгебраїчний, графічний аналіз). Взаємодія попиту та пропозиції.

Ринкова ціна та ціна рівноваги, обсяг рівноваги. Механізм встановлення ринкової рівноваги (павутиноподібна модель). Вплив зміни попиту та пропозиції на рівновагу, взаємодія змін попиту та пропозиції.

Поняття надлишку споживача та надлишку виробника. Практичне застосування аналізу рівноваги: встановлення мінімуму заробітної плати, стелі цін, податки, квоти та тарифи, державний та приватний сектор. Нецінове нормування дефіциту. Акцизні податки та максимізація акцизного збору.

Тема 29. Теорія еластичності

Поняття «еластичності» для загального випадку. Концепція еластичності взаємозв'язаних показників. Еластичність попиту. Основні властивості еластичності. Оцінка еластичності зростаючої та спадної функції. Еластичність ступеневої функції. Дуговий метод розрахунку еластичності. Еластичність попиту за чинниками впливу: еластичність попиту за власною ціною блага, еластичність попиту за ціною

взаємодоповнюючого блага та за ціною взаємозамінного блага (перехресна еластичність), еластичність попиту за доходом. Зв'язок між еластичністю попиту за власною ціною блага та доходом виробника.

Еластичність пропозиції. Фактори впливу на еластичність пропозиції. Еластичність пропозиції за власною ціною блага, еластичність пропозиції за цінами факторів виробництва.

Тема 30. Теорія граничних продуктів та мікроекономічна модель фірми

Фірма як суб'єкт ринку та виробнича ринкова система. Фактори виробництва та їх класифікація. Мотивація поведінки фірми. Економічні періоди функціонування фірми та множина можливих комбінацій ресурсів. Миттєвий, короткотерміновий та довготерміновий періоди функціонування фірми.

Поняття та параметри виробничої функції. Виробнича функція як економічна модель технології, способи побудови виробничої функції (табличний, алгебраїчний, графічний). Основні властивості виробничих функцій.

Сукупний, середній та граничний продукт у короткотерміновому періоді: означення, графічний аналіз взаємного розміщення кривих. Закон спадної продуктивності факторів виробництва. Двофакторна виробнича функція. Ізокванта та її властивості. Карта ізоквант. Гранична норма технічного заміщення. Границі заміщення факторів. Зміна технології, зміна масштабу у довготерміновому періоді. Постійний, спадний та зростаючий ефект від збільшення масштабу виробництва.

Тема 31. Витрати виробництва

Поняття і види витрат. Економічний та бухгалтерський підходи до визначення витрат. Альтернативні витрати. Явні та неявні; внутрішні та зовнішні витрати. «Нормальний прибуток» як елемент витрат. Економічний та бухгалтерський прибуток.

Витрати виробництва у короткотерміновому періоді. Постійні, змінні, сукупні, середні та граничні витрати. Означення, графічний аналіз особливостей взаємного розташування та закономірностей зміни кожного з видів витрат, точки мінімуму та їх взаємне розташування. Закон зростаючих граничних витрат.

Витрати виробництва в довготерміновому періоді. Криві довготермінових витрат та їх види. Поняття ізокошти: означення, побудова, властивості. Карта ізокошт. Рівновага виробника: вибір комбінації виробничих факторів за критеріями мінімізації витрат чи максимізації випуску. Рівновага виробника: графічна, алгебраїчна та економічна інтерпретації. Траєкторія розширення виробничої діяльності фірми. Концепція мінімально ефективного розміру підприємства.

Тема 32. Ринок досконалої конкуренції

Поняття ринкової структури. Види ринкових структур та їх ознаки.

Характерні риси ринку досконалої конкуренції. Досконало конкурентна фірма та умови її функціонування. Ринковий попит та крива попиту на продукцію фірми за умов досконалої конкуренції.

Сукупний, середній та граничний дохід фірми, їх графічне відображення. Граничний дохід та його співвідношення з лінією попиту на продукцію фірми. Конкурентна стратегія фірми у короткотерміновому періоді. Максимізація прибутку. Дослідження умов прибутковості та збитковості фірми: графічний аналіз впливу ринкової ціни на взаємне розміщення кривих сукупних витрат, сукупного доходу та прибутку фірми - досконалого конкурента. Ринкова ціна та умови: прибутковості, беззбитковості, збитковості, повного згорання виробництва фірми (графічно).

Пропозиція фірми та ринкова пропозиція. Конкурентна стратегія фірми у довготерміновому періоді. Ефективність ринку досконалої конкуренції.

Тема 33. Монопольний ринок

Модель чистої монополії та її характеристика. Поняття та ознаки. Природні, економічні, адміністративні та правові бар'єри монопольного ринку. Різновиди монополій: відкриті, закриті, природні. Монопсонія.

Монопольний ринок у короткотерміновому та довготерміновому періодах. Визначення монополістом ціни та обсягу виробництва (графічна, та алгебраїчна інтерпретація). Вплив на поведінку монополіста цінової еластичності попиту. Пропозиція фірми монополіста та особливості її формування. Цінова дискримінація. Рівновага фірми-монополіста у довготерміновому періоді. Економічні наслідки та соціальна ціна монополії.

Порівняльний аналіз досконалої конкуренції та монополії. Державне регулювання монопольної діяльності, антимонопольна політика.

Тема 34. Ринок монополістичної конкуренції

Сутність та основні риси ринку монополістичної конкуренції: ознаки та умови функціонування. Ринкова поведінка монополістичного конкурента. Максимізація прибутку. Цінова політика фірми. Короткотермінова та довготермінова рівновага фірми (графічна інтерпретація). Сутність та передумови розвитку нецінової конкуренції. Поглиблення диференціації продукту: позитивні та негативні наслідки.

Вплив рекламної діяльності на обсяги виробництва та витрати. Економічна доцільність реклами. Суспільна ціна монополістичної конкуренції, порівняльний аналіз з ринком досконалої конкуренції та монопольним ринком.

Тема 35. Олігополістична структура ринку

Олігополія, її сутність та основні ознаки. Показники концентрації ринку. Основні причини існування олігополії. Різноманітність олігополістичних структур, загальна взаємозалежність і складність аналізу

поведінки підприємства на ринку. Дуополія: суть моделей Курно та Бертрана. Олігополістичне ціноутворення. Моделі олігополістичного ціноутворення: цінова війна та її наслідки; картель та легальні угоди; таємні та мовчазні змови (лідерство у цінах). Модель ламаної кривої попиту. Ціноутворення за принципом: «витрати плюс ...». Основний зміст нецінової конкуренції.

Олігополія та економічна ефективність. Науково-технічний прогрес за умов олігополії. Економічні наслідки олігополії. Державне регулювання олігополії.

Тема 36. Похідний попит

Похідний попит. Взаємозв'язок ринку продукту та ринків факторів виробництва. Попит на продукт та попит на фактори виробництва. Вплив різновиду структури ринку продукту на похідний попит. Похідний попит за досконалої конкуренції на ринку продукту та на ринку факторів виробництва. Цінова еластичність попиту на ресурс виробництва. Похідний попит та принцип оплати факторів. Порівняння граничного доходу та граничних витрат товаровиробника при споживанні одного фактора виробництва.

Тема 37. Ринок праці

Праця як фактор виробництва, її мобільність. Характеристика досконало конкурентного ринку праці. Обґрунтування рішення про найм. Формування індивідуального, галузевого та ринкового попиту на працю.

Ринкова пропозиція праці на досконало конкурентному ринку. Обґрунтування вибору робітника щодо праці та відпочинку: інструментарій ординалістської теорії корисності. Особливості ринкової пропозиції праці.

Рівновага на ринку праці. Еластичність пропозиції праці для галузей з різною динамікою витрат на виробництво. Контроль профспілок над пропозицією робочої сили, рівнем заробітної плати та продуктивністю праці. Двостороння монополія і визначення реального рівня заробітної плати.

Тема 38. Ринок капіталу

Капітал як фактор виробництва. Капітал як ресурс тривалого використання; форми капіталу. Попит та пропозиція капіталу. Поняття вибору у часі.

Споживання та інвестиції. Уподобання у часі. Побудова бюджетного обмеження для випадку вибору обсягів споживання між теперішніми та майбутніми періодами. Оптимальний вибір.

Попит та пропозиція капіталу. Вступ до аналізу інвестиційних рішень. Поняття дисконтованої величини. Види процентних ставок. Реальна та номінальна процентні ставки. Рівень дохідності, прибуток на капітал. Поняття теперішньої та майбутньої вартості у прийнятті інвестиційних рішень.

Рівновага на ринку капіталу. Формування процентної ставки як

рівноважної ціни капіталу.

Ринок землі. Особливості землі як фактору виробництва. Особливості формування пропозиції землі та попиту на землю. Рента. Ціна землі як капіталізована рента.

Тема 39. Економічна ефективність та добробут

Аналіз ринкової рівноваги. Часткова та загальна рівновага. Ефект зворотного зв'язку. Закон Вальраса. Рівновага в економіці обміну. Поняття загальної рівноваги за Парето. Ефективність та економіка добробуту. Парето-ефективний стан економіки. Теореми суспільного добробуту. Критерії оцінки добробуту: утилітаристський критерій, критерій Роулза, критерій Хікса. Теорія загальної рівноваги та політика в галузі економіки добробуту: ефективність та справедливість.

Тема 40. Держава в мікроекономічній теорії: зовнішні ефекти та суспільні блага

Зовнішні ефекти, їх економічний зміст. Поняття про зовнішні ефекти. Позитивні зовнішні ефекти, їх сутність, вплив на обсяг та ціну рівноваги; заходи щодо корегування (графічна інтерпретація). Негативні зовнішні ефекти, їх сутність, вплив на обсяг та ціну рівноваги; заходи щодо керування (графічна інтерпретація). Суспільні та приватні витрати (вигоди). Корируючі податки та субсидії. Теорема Коуза-Стіглера.

Громадські блага і громадський вибір. Поняття громадських благ. Приватні та громадські блага. Попит на громадські блага і ефективний їх обсяг. Особливості формування попиту, пропозиції та ціни рівноваги. Забезпечення громадськими благами: можливість ринку і держави.

Економічна роль держави у ринковій економіці. Необхідність та причини втручання держави в економічні процеси за ринкових умов. Теорія суспільного вибору: способи прийняття рішень та проблема ефективності.

РОЗДІЛ II. КУРС ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Тема 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Мета: з'ясувати становлення і розвиток економічної теорії, розкрити суть предмету та методів її досліджень; визначити сутнісний аспект економічних законів, категорій та функцій економічної теорії.

Основні терміни і поняття: економіка, економічна теорія, меркантилізм, фізіократи, класична політекономія, марксистська теорія, маржиналізм, неокласицизм, монетаризм, неолібералізм, кейнсіанство, інституціоналізм, неокласичний синтез, предмет економічної теорії, політекономія, мікроекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, мегаекономіка, економічні категорії, економічні закони, позитивна економічна теорія, нормативна економічна теорія, методологія, метод діалектики, метод наукової абстракції, метод єдності історичного і логічного, методи аналізу і синтезу, методи індукції і дедукції, метод системного аналізу, метод поєднання якісного та кількісного аналізу, економічне моделювання, статистичні методи пізнання, математичні методи, функції економічної теорії.

План лекції:

- 1.1. Становлення і розвиток економічної теорії.
- 1.2. Предмет та методи економічної теорії.
- 1.3. Економічні закони, категорії та їх функції економічної теорії.

1.1. Становлення і розвиток економічної теорії

Життя людей надзвичайно різноманітне, складне і суперечливе. Вона охоплює економіку, політику, культуру тощо. Різні сторони суспільного життя вивчаються різними науками. Однією з таких наук є економічна наука.

Об'єктом вивчення економічної науки є економіка, як особлива сфера життєдіяльності людей. Термін «економіка» (від грецьких слів *oikonomike*) означає мистецтво ведення домашнього господарства.

В економічній літературі даються різні визначення поняття економіки як науки, найбільш відомі з них:

- народне господарство певної країни загалом або окремої сфери, галузі, регіону, країни, групи країн або всього світу;
- певна сукупність економічних відносин між людьми, яка утворюється в процесі господарської діяльності, тобто виробництва продуктів і послуг, обміну ними, розподілу благ та їх споживання;
- наукова дисципліна, певна система економічних наук, яка вивчає закони та закономірності господарської діяльності людей, розвитку певних економічних систем.

Отже, економіка – це багатопрофільна система, яка має складну функціональну структуру. У свою чергу економічна теорія є наукою про економіку як цілісну систему, в якій усе пов'язане, взаємозумовлене й субординоване.

Економічна теорія як наука пройшла довгий шлях розвитку. Перші спроби вивчення окремих сторін економічних процесів відомі ще з праць стародавніх грецьких та римських мислителів (Ксенофонта, Арістотеля, Платона, Катона, Варрона, Коллумелли), а також мислителів Стародавнього Єгипту, Китаю та Індії. Вони досліджували проблеми ведення домашнього господарства, землеробства, торгівлі, багатства, податків, грошей тощо.

Термін «економія» («*ойкономія*») уперше вжив давньогрецький філософ *Ксенофонт* (бл. 430-355 рр. до н. е.) в працях «Домоустрій».

Економічна наука як система знань про сутність економічних процесів та явищ склалася лише в XVI – XVII ст., коли ринкове господарство почало набувати загального характеру. Економічна теорія як самостійна наука сформувалася в період зародження капіталістичного ладу, формування національного ринку і виражала інтереси буржуазії.

Першею теоретичною школою економічної теорії була **школа меркантилізму**. Саме це слово походить від італійського, що означає торговець, купець (це період останньої третини 15 ст.). Представники меркантилізму (англійський економіст Томас Мен, француз Антуан Монкретьєн, росіянин Іван Посошков) основною формою багатства вважали золото і срібло, яке можна нагромаджувати за рахунок зовнішньої торгівлі.

Наприкінці XVI – XVII ст. на зміну меркантилізму приходить нова школа – **класична політекономія**, тобто другий етап розвитку цієї науки. Починається її формування у Франції, і новий напрямок отримує назву **фізіократизм** (от грецького «фізіс» – природа і «критос» – влада, сила). Представники цієї теорії Франсуа Кене, Ж. Тюрго та ін. на відміну від меркантилістів джерело багатства вбачали не у сфері обігу (торгівля), а у виробництві. Але вони обмежували виробництво лише землеробством. Промисловість вони вважали непродуктивною галуззю, тобто багатства в ній не утворюється.

Питання, які постали перед економістами того часу, не могли бути вирішені за допомогою шкіл меркантилізму та фізіократів, тому починає розвиватися нова наукова школа – **англійська класична школа**. Представники англійської класичної школи політекономії (Уільям Петті, Адам Сміт і Давид Рікардо) розвиваючи теорію фізіократів довели, що основною багатства, вартості є людська праця і не тільки в сільському господарстві, а влюбій сфері виробництва. Тим самим вони започаткувала трудову теорію вартості, а також висунули проблему об'єктивних економічних законів, саморегулювання ринку, додаткової вартості і багато

інших.

На основі класичної школи і як критичний відгук на неї з'являється **марксистська школа**. Засновники цього напрямку К. Маркс і Ф. Енгельс досліджують систему законів капіталістичного суспільства з позицій робітничого класу. Головною працею К.Маркса є «Капітал» у 4-х томах. Марксистська теорія розкрила внутрішні протиріччя капіталізму і довела, що він, як і попередні формації закономірно уступить місце новому, більш прогресивному ладу – соціалізму.

Крім того, вони зробили аналіз розвитку форм вартості, запропонували свої концепції додаткової вартості, грошей, продуктивності праці, відтворення, економічних криз, земельної ренти. Марксистське економічне вчення стало важливим внеском у подальшому розвитку економічної теорії. Водночас, воно не позбавлене недоліків, а саме: положення марксизму про заперечення приватної власності і ринку, неминучість краху капіталізму не мали належної наукової обґрунтованості.

У другій половині XIX ст. виникла нова економічна теорія, яка отримала назву **маржиналізм**. Її засновники – відомі економісти, представники так званої австрійської школи Карл Менгер, Фрідріх Візер, Ейген Бем-Баверк, англійський вчений Вільям Стенлі Джевонс, швейцарський економіст Леон Вальрас та інші. Основна ідея цієї теорії – дослідження граничних економічних величин як взаємозв'язаних явищ економічної системи на різних рівнях – фірми, галузі, національної економіки. Такий підхід уможливив застосування нових методів аналізу, які дали змогу визначити граничні величини для характеристики змін, що відбуваються в економічному житті.

Кінець XIX – початок XX ст. супроводжувались значними змінами в соціально-економічному і політичному житті країн Західної Європи і США. Завдяки високим темпам розвитку науки і продуктивності праці у другій половині XIX – на початку XX ст. формуються сучасні напрямки економічної теорії.

Основні напрями сучасної економічної теорії показано на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Сучасні напрями економічної теорії

Неокласичний напрям виник як реакція на економічне вчення К.Маркса, та його критичне осмислення. Засновники цього напрямку – А. Маршалл і А. Пігу, та їх послідовники – Л. Мізес, Ф. Хайєк, М. Фрідмен, А. Лаффер, Дж. Гілдер, Ф. Кейган та ін. Вони заперечує необхідність втручання держави в економіку, розглядає ринок як саморегульовану економічну систему, здатну самостійно встановити необхідну рівновагу між сукупним попитом та сукупною пропозицією.

Неокласичний напрямок у сучасних умовах в основному розвивається як теорія монетаризму і неолібералізму.

Монетаризм (від англ. «money» – гроші) – сучасна економічна теорія, в якій гроші та грошова маса розглядаються як вирішальний фактор економічної структури суспільства і головна причина інфляції, а грошово-кредитна політика – найважливіший інструмент стабілізації внутрішнього механізму відтворення, здійснення економічної політики держави. Монетаризм виник у середині 50-х років ХХ ст., фундатором цієї школи вважають Мілтона Фрідмена.

Неолібералізм (лібералізм це повне невтручання держави в економіку, регулює тільки ринок, а *неолібералізм* – за мінімальне втручання держави, – це теорія, згідно якої, державне втручання в економіку повинно зводитись до мінімуму, максимум свободи підприємцям і комерсантам. Основними представниками неолібералізму є американський економіст Л.Мізес і англієць Ф.Хайєк.

Кейнсіанство – один з напрямів сучасної економічної теорії, який отримав назву від імені всесвітньо відомого англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883-1946). У своїй книзі "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" (1936 р.) він обґрунтовує необхідність активного втручання держави в регулюванні ринкової економіки шляхом стимулювання попиту й інвестицій через проведення певної кредитно-бюджетної політики.

Інституціоналізм, або інституціонально-соціологічний напрям, представниками якого є Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген, Г. Мюрдаль та ін., розглядають економіку як систему, в якій відносини між господарюючими суб'єктами складаються під впливом як економічних, так і політичних, соціологічних і соціально-психологічних факторів. Об'єктами вивчення для них є "інститути", під якими вони розуміють державу, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, інстинкти і т. ін.

Неокласичний синтез – узагальнююча концепція, представники якої (Д. Хікс, Дж. Б'юкенен, П. Самуельсон та ін.) обґрунтовують принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів, наголошують на необхідності руху до змішаної економіки. Дотримуються принципу раціонального синтезу неокласичного і кейнсіанського напрямку економічної теорії.

У розвиток економічної теорії певний вклад внесли і представники української економічної думки. Серед них у XIX на початку XX ст. були В.І. Вернадський, М. Драгоманов, С. Подолінський, Е. Слуцький. Що стосується сучасних відомих економістів, то до них в Україні можна віднести: В. Базелевич, А. Гальчинський, С Мочерний, А. Чухно та ін.

1.2. Предмет та методи економічної теорії

У сучасній економічній літературі єдиної точки зору з приводу предмету економічної теорії не існує, оскільки ця наука розвивається еволюційно-поступово і безперервно. Це пояснюється тим, що економічні умови постійно змінюються, кожне наступне покоління по-своєму уявляє власні проблеми. Еволюцію уявлень про предмет економічної теорії наведено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Еволюція визначення предмета економічної теорії

Школа (автори)	Визначення предмета економічної теорії
Традиційні теорії	
Давньогрецькі та давньоримські мислителі	Вчення про закони домашнього господарства, домоводства.
Меркантилісти фізіократи, класична політична економія	Наука про створення, примноження та розподіл багатства нації, яке вони бачили в золоті і сріблі.
Класична політекономія школа	Наука про багатство, яке створенно людиною у процесі виробництва блага.
Марксиста	Наука про виробничі відносини і закони, що управляють виробництвом, розподілом, обміном та споживанням благ на різних етапах розвитку людського суспільства.
В.І. Ленін	Наука про виробничі відносини в різних соціально-економічних формаціях.
Сучасні західні теорії	
А. Маршалл	Сферу індивідуальних і суспільних дій людей, що найтіснішим чином пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту.
Дж. М. Кейнс	Предметом економічної теорії вважали функціонування національної економіки як одного цілого.
П. Самуельсон	Дії людей у процесі вибору обмежених ресурсів для виробництва різних товарів.
Е. Долан	Діяльність людей за умов рідкості ресурсів;

Дж. Робінсон	Вивчення поведінки людей як зв'язку між метою та обмеженістю засобів, що можуть мати альтернативні шляхи застосування;
К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю	Ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини

Аналіз наведеного матеріалу у таблиці свідчить, що формування предмета економічної теорії представниками традиційних шкіл пов'язували з примноженням багатства, економічними законами, виробничими відносинами між людьми, а сучасні західні економісти – з проблемами рідкості, обмеженості ресурсів та ефективності використання їх, альтернативності вибору тощо.

Узагальнюючи вищевикладене, можна визначити предмет економічної теорії. Отже, *предметом економічної теорії* є вивчення законів розвитку економічних систем, діяльності економічних суб'єктів, яка спрямована на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення безмежних потреб індивіда і суспільства.

Економічна теорія в широкому розумінні включає такі розділи: основи економічної теорії (політекономія), мікроекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, мегаекономіка.

Основи економічної теорії (політекономія) — це фундаментальна, методологічна частина економічної науки, яка розкриває сутність економічних категорій, законів та закономірностей функціонування і розвитку економічних систем у різні історичні епохи.

Мікроекономіка вивчає поведінку економічних суб'єктів первинної ланки: домогосподарства, підприємства, фірми. Вона аналізує ціни окремих товарів, витрати на їхнє виробництво, прибуток, заробітну плату, попит і пропозицію на товари та ін.

Макроекономіка вивчає закономірності функціонування господарства в цілому, тобто на рівні національної економіки. Об'єктом її дослідження є валовий національний продукт, національний дохід, національне багатство, рівень життя населення, проблеми безробіття, інфляція та її причини, грошовий обіг, рух процента, податкова політика, кредитно-банківська система та ін.

Мезоекономіка вивчає окремі галузі й підсистеми національної економіки (агропромисловий комплекс, військово-промисловий комплекс, торговельно-промисловий комплекс, територіально-економічні комплекси, вільні економічні зони та ін.).

Мегаекономіка вивчає закономірності функціонування і розвитку світової економіки в цілому, тобто на глобально-планетарному рівні.

Зауважимо, що загальна економічна теорія не є механічною сумою її складових. Усі її частини перебувають у нерозривній єдності та органічному взаємозв'язку, що забезпечує цілісне сприйняття економіки як самодостатньої та динамічної системи, яка функціонує на національному і загальносвітовому рівнях.

Економічна теорія залежно від функціональної мети поділяється на *позитивну* та *нормативну економічну теорію*.

Позитивна економічна теорія ставить за мету всебічне пізнання економічних процесів та явищ, розкриває їхні взаємозв'язки та взаємозалежність, які зумовлюються реальною дійсністю. Вона відповідає на запитання: *які вони є?*

Нормативна економічна теорія з'ясовує об'єктивні процеси, дає їм оцінку, робить висновки та розробляє рекомендації щодо вдосконалення економічної системи, переходу її на вищий ступінь розвитку. Вона відповідає на запитання: *як повинно бути*.

Кожна наука має свій предмет і свої методи дослідження, тобто предмет і метод науки створює єдність. Термін *«метод»* походить від грецького *metodas*, що означає «шлях до чогось», «шлях до пізнання», «вчення», «теорія». У широкому розумінні *метод пізнання* означає підхід до з'ясування явищ дійсності, способи та прийоми її дослідження.

Метод економічної теорії є система теоретичних підходів, способів, засобів, прийомів і операцій, за допомогою яких пізнають предмет цієї науки. Метод дослідження формується не довільно, а на основі науки, яка получила назву **методологія**. Вона являє собою науку про систему підходів і способів пізнання закономірностей розвитку світу.

Економічна теорія застосовує як загальнонаукові, так і специфічні для даної науки методи пізнання економічних явищ і процесів

Метод діалектики – загальний для всіх наук метод пізнання, у тому числі і для економічної теорії. Він передбачає вивчення явищ і процесів економічного життя: а) в їх загальному зв'язку й взаємозалежності; б) в стані безперервного розвитку; в) коли кількісні зміни, які виникають у процесі розвитку, ведуть до змін якісних. Джерелом розвитку будь-яких процесів згідно з цим методом визнається єдність і боротьба протилежностей.

Метод наукової абстракції – процес теоретичного мислення при якому при вивченні явища відокремлюється все незначне, другорядне, а звертається увага на істотне, загальне, типове.

Метод єдності історичного і логічного. Він означає, що логічне дослідження економічних відносин не відривається від історичного ходу подій, а тільки абстрагується від історичних випадковостей. Історичний метод вивчає економічні процеси у тій історичній послідовності, в якій вони виникали, розвивалися і змінювалися один за одним у житті. Логічний метод досліджує економічні процеси в їхній логічній послідовності,

прямуючи від простого до складного, звільняючись при цьому від історичних випадковостей, зигзагів і подробиць, не властивих цьому процесові.

Методи аналізу і синтезу. При аналізі об'єкт дослідження розкладається на складові частини, кожна з яких вивчається окремо; при синтезі відбувається об'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними.

Методи індукції і дедукції. Індукція – це метод пізнання від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня, тобто від фактів до теорії. Дедукція – метод пізнання від загального до одиничного тобто від теорії до фактів. Метод індукції і дедукції забезпечує діалектичний зв'язок одиничного, особливого і всезагального.

Метод системного аналізу – означає комплексне вивчення внутрішніх структурно-функціональних, причинно-наслідкових, ієрархічних, прямих і зворотних зв'язків.

Метод поєднання якісного та кількісного аналізу передбачає виявлення якісної характеристики процесу і виокремлення тих його сторін, елементів, що можуть бути виміряні кількісно.

Економічне моделювання – це формалізований опис економічних процесів і явищ (за допомогою математики й економетрики), структура якого абстрактно відтворює реальну картину економічного життя.

Статистичні методи пізнання ґрунтуються на даних оперативного обліку, бухгалтерському і статистичному обліку. Аналіз даних цього обліку дає можливість з'ясувати кількісні і якісні параметри розвитку економічних процесів.

1.3. Економічні закони, категорії та функції економічної теорії

Кожна наука має свої категорії, тобто свій понятійний апарат. Що стосується категорій економічної теорії, то вони являють собою логічні поняття, які відображають в узагальненому вигляді умови економічного життя людини, економічні явища, структурні елементи виробничих відносин. Кожна економічна категорія відображає сутність якогось економічного явища чи процесу.

Економічні категорії – це абстрактні, логічні, теоретичні поняття, які в узагальненому вигляді виражають суттєві властивості економічних явищ і процесів. Наприклад: товар, власність, капітал, прибуток, ринок, попит, заробітна плата, робоча сила та ін.

Слід наголосити, що економічні категорії існують в системі і ця система не хаотична, а субординована, тобто кожна наступна категорія виводиться з попередньої.

Економічні категорії історичні, наприклад, для натурального господарства характерні одні з них, а для товарного інші. Деякі категорії залишаються, але їх соціально-економічний зміст може змінюватися.

Слід мати на увазі, що з'ясування категорій, їх сутності – це початковий стан пізнання предмета науки економічної теорії. Більш глибинним станом є пізнання економічних законів.

Економічний закон являє собою внутрішні, сталі, причинно-наслідкові взаємозв'язки між певними економічними процесами і явищами. Економічні закони як і закони природи мають об'єктивний характер, тобто вони не залежать від волі і свідомості людей. В цьому їх єдність. Але вони й різняться між собою, що проявляється в наступному:

➤ закони природи проявляються як стихійна сила, незалежно від бажань людини, хоча люди використовують їх у своїй діяльності (пори року, наприклад). Економічні закони виникають, розвиваються і функціонують не стихійно, а у процесі економічної діяльності людей – виробництва, розподілу, обміну, споживання. Вони не могли виникнути раніше ніж людське суспільство. Якщо немає діяльності людей, то і економічні закони не діють. Тому розмежовують сутність економічного закону, механізм його дії, механізм його використання;

➤ закони природи вічні, а більшість економічних законів – тимчасові, минулі. Одні закони виникають, інші зникають в залежності від виникнення або зникнення тих відносин, сутність яких вони виражають.

Таким чином, об'єктивний характер економічних законів означає, що люди не можуть створювати, відмінити чи замінити одні економічні закони іншими, як вони поступають із законами юридичними.

Економічні закони діють незалежно від того, пізнані вони людьми чи ні. Якщо люди їх не пізнали, то дія цих законів буде стихійною, тобто не в інтересах людей і суспільства в цілому. Слід також звернути увагу на те, що економічні закони реалізуються не так чітко, як закони природи. Вони виступають як панівні тенденції економічного розвитку суспільства, як основний напрям цього розвитку, що важливо враховувати при розробці економічної політики держави.

Розглянемо тепер класифікацію об'єктивних економічних законів. У економічній теорії використовують три групи цих законів:

1. **Всезагальні (наскрізні, всеосяжні)**, які притаманні всім суспільним способам виробництва (рабовласницькому, феодальному, капіталістичному та ін.) До них відносяться, наприклад, закон зростання продуктивності суспільної праці, закон піднесення потреб.

2. **Специфічні економічні закони**, які діють тільки в межах певного суспільного способу виробництва. Наприклад, основний економічний закон. Кожний спосіб виробництва розвивається на основі притаманного тільки йому основного економічного закону. Так, для капіталістичного способу виробництва притаманним є закон додаткової вартості.

3. **Загальні економічні закони**. Вони не відносяться ні до першої ні до другої групи. До них відносяться тільки ті, що діють у межах не одного, а декількох способів виробництва. Такими є закон вартості, закон

грошового обігу, закон попиту, закон пропозиції, закон конкуренції тощо. Вони діють у суспільствах з товарною формою виробництва, тобто рабовласницькому, феодальному, капіталістичному.

Всі групи законів, тобто всезагальні, специфічні і загальні діють в системі, в органічній єдності і взаємодії, кожний економічний закон пронизаний суперечностями, які в сукупності є рушійною силою розвитку економічної системи.

Кожна наука в залежності від предмета свого дослідження, змісту виконує певні функції, у яких розкривається її роль та призначення.

Економічній теорії властиві такі функції: пізнавальна, методологічна, практична, прогностична, виховна.

Пізнавальна (гносеологічна) функція полягає в тому, щоб розкрити зміст економічних законів, категорій, сутності виробничих відносин. Розкриваючи і формулюючи економічні категорії і закони, економічна теорія тим самим збагачує знання людей, примножує інтелектуальний потенціал суспільства, розширює науковий світогляд людей, сприяє науковому передбаченню економічного розвитку суспільства. Реалізація цієї функції є теоретичним підґрунтям практичної функції.

Методологічна функція полягає в тому, що економічна теорія виступає методологічною базою для цілої системи економічних наук, оскільки розкриває основоположні базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання, які реалізуються в усіх галузях і сферах людської діяльності.

Практична функція полягає у використанні здобутих знань щодо закономірностей функціонування і розвитку економічних систем у практичній діяльності людей, суспільства. На основі економічної теорії розробляється економічна політика держав.

Прогностична функція це наукове передбачення перспектив науково-технічного та соціально-економічного розвитку на найближче майбутнє. Це по суті розробка наукових прогнозів довгострокових програм розвитку суспільного виробництва з урахуванням майбутніх ресурсів та можливих кінцевих результатів.

Виховна функція полягає у формуванні в громадян економічної культури, логіки сучасного економічного мислення, які забезпечують цілісне уявлення про функціонування економіки на національному і загальносвітовому рівнях.

1.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Основні етапи розвитку економічної теорії. Сучасні економічні теорії.
2. Предмет економічної теорії, еволюція його трактування. Місце

економічної теорії в системі економічних наук.

3. Специфіка економічного дослідження. Економічні категорії, закони та методи пізнання закономірностей розвитку економічних систем.

4. Функції економічної теорії.

Питання для самоперевірки

1. Чи правомірно вважати економіку однією з найважливіших сфер суспільного життя?

2. Назвіть основні напрями розвитку економічної теорії від часу її виникнення до початку ХХІ ст.

3. Які економічні умови сприяли виникненню економічної теорії як науки?

4. Назвіть сучасні напрями економічної теорії. У чому полягає принципова відмінність між ними?

5. Дайте визначення предмета економічної теорії та охарактеризуйте еволюцію його трактування.

6. Чим відрізняється мікроекономіка від макроекономіки?

7. Які ви знаєте методи пізнання економічних процесів?

8. Чим відрізняються економічні закони від законів природи?

9. Охарактеризуйте функції економічної теорії. В чому полягає взаємозв'язок функцій економічної теорії?

10. Чому, на вашу думку, потрібно вивчати економічну теорію?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Методологічна функція економічної теорії	
2.	Економічний закон	
3.	Метод єдності історичного і логічного.	
4.	Монетаризм	
5.	Політекономія	
6.	Неолібералізм	
7.	Предметом економічної теорії	
8.	Метод наукової абстракції	
9.	Економічні категорії	
10.	Неокласичний синтез	

Визначення

1. Економічна теорія виступає методологічною базою для цілої системи економічних наук, оскільки розкриває основоположні базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання, які реалізуються в усіх галузях і сферах людської діяльності.

2. Процес теоретичного мислення при якому при вивченні явища відокремлюється все незначне, другорядне, а звертається увага на істотне, загальне, типове.

3. Узагальнююча концепція, яка обґрунтовує принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів

4. Сучасна економічна теорія, в якій гроші та грошова маса розглядаються як вирішальний фактор економічної структури суспільства

5. Внутрішні, сталі, причинно-наслідкові взаємозв'язки між певними економічними процесами і явищами.

6. Абстрактні, логічні, теоретичні поняття, які в узагальненому вигляді виражають суттєві властивості економічних явищ і процесів

7. Логічне дослідження економічних відносин не відривається від історичного ходу подій, а тільки абстрагується від історичних випадковостей.

8. Фундаментальна, методологічна частина економічної науки, яка розкриває сутність економічних категорій, законів та закономірностей функціонування і розвитку економічних систем у різні історичні епохи.

9. Теорія, згідно якої, державне втручання в економіку повинно зводитись до мінімуму

10. Вивчення законів розвитку економічних систем, діяльності економічних суб'єктів, яка спрямована на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення безмежних потреб індивіда і суспільства.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Засновником монетаризму є М. Фрідмен.

2. Метод діалектики відноситься до специфічних методів пізнання.

3. Термін «економія» був запроваджений у науковий обіг французьким вченим Антуаном Монкретьєном.

4. Ідеї як форми наукового пізнання найчастіше використовуються позитивною економікою.

5. Макроекономіка вивчає закономірності функціонування економічних суб'єктів первинної ланки

6. Економічні категорії – це суб'єктивні уявлення про реальні економічні явища і процеси.

7. Закономірності функціонування та розвитку економіки на глобальному рівні вивчає мезоекономіка.

8. Фізіократи вважали, що основною багатства, вартості є людська праця в сільському господарстві.

9. Економічну теорію можна визначити як науку про суспільний вибір в умовах обмежених ресурсів.

10. Нормативна економічна теорія досліджує фактичний стан економіки.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Термін «економія» вперше був запроваджений у науковий обіг:

- а) Аристотелем;
- б) Ксенофонтом;
- в) А. Монкреньєном;
- г) У. Петті.

2. Економічна теорія виникла як наука у:

- а) Стародавній Греції;
- б) Стародавньому Китаї;
- в) Західній Європі періоду становлення капіталізму;
- г) Східній Європі кінця ХІХ – початку ХХ ст.

3. В економічній науці першою в історії була школа:

- а) марксизму;
- б) меркантилізму;
- в) класичної політекономії;
- г) фізіократів.

4. Що з перерахованого було характерним і для меркантилістів, і для класиків:

- а) аналіз вільної конкуренції;
- б) дослідження джерел багатства;
- в) аналіз економічного зростання;
- г) вивчення дії економічних законів?

5. Яке з визначень точніше передає сутність предмета економічної теорії?

- а) наука про суспільство на різних стадіях його розвитку;
- б) наука про відносини у суспільстві з приводу раціонального використання обмежених ресурсів;
- в) наука про управління підприємствами для досягнення максимального прибутку;
- г) наука про вибір ефективної державної політики для вирішення актуальних соціальних проблем.

6. Методологія економічної теорії є наукою вченням про:

- а) динаміку розвитку економіки;
- б) про систему підходів і способів пізнання закономірностей розвитку світу;

в) принципи й методи економічного пізнання;

г) немає правильної відповіді.

7. Позитивна економічна теорія дає відповідь на запитання:

- а) яким є фактичний стан економіки?
- б) якою економіка має бути?
- в) як поліпшити стан економіки?
- г) усі відповіді правильні.

8. Економічна категорія – це:

- а) поняття, що відбиває сутнісний бік економічного явища;
- б) поняття, занесене до економічної енциклопедії;
- в) слово іноземного походження, що характеризує той або інший стан економіки;

г) слово, що використовується в економічній науці.

9. *Стійкі, сутнісні, постійно повторювані зв'язки між економічними явищами – це:*

- а) поняття;
- б) економічні категорії;
- в) економічні закони;
- г) економічна політика.

10. *В чому суть прогностичної функції політичної економії?*

- а) застосовує певні методи пізнання суті предмету;
- б) наукове передбачення перспектив науково-технічного та соціально-економічного розвитку на найближче майбутнє;
- в) формує у людей сучасне економічне мислення;
- г) полягає у використанні здобутих знань щодо закономірностей функціонування і розвитку

Завдання 4. Заповніть таблицю.

Таблиця 1.2

Основні етапи розвитку економічної теорії

№ п/п	Наукова школа, період	Представники, праця, рік видання	Основні положення
1.	Меркантилізм	Т. Мен, А. Монкретьєн. «Трактат політичної Економії», 1615р.	Багатство нації – золото, його джерелом є зовнішня торгівля. Практичні рекомендації: ввозити до країни якомога менше товарів, а вивозити якомога більше, тоді до країни буде поступати золото. Держава повинна заохочувати розвиток виробництва і зовнішньої торгівлі
2.	Класична політекономія		

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 2. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Мета: з'ясувати сутність, класифікацію економічних потреб та економічних інтересів; визначити структуру економічної системи та її основні елементи; з'ясувати суть власності як економічної категорії та визначити її місце в економічній системі.

Основні терміни і поняття: економічні потреби, закон зростання потреб, економічні інтереси, особисті економічні інтереси, колективні економічні інтереси, суспільні економічні інтереси, економічна система, продуктивні сили суспільства, економічні відносини, техніко-економічні відносини, організаційно-економічні відносини, соціально-економічні відносини, господарський механізм, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, традиційна економічна система, ринкова економічна система, командна економічна система, змішана економічна система, власність в економічному аспекті, власність в юридичному аспекті, суб'єкти власності, об'єкти власності, типи власності, форми власності, види власності, суспільна власність, приватна власність, колективна власність.

План лекції:

- 2.1. Економічні потреби суспільства, їх суть та структура.
- 2.2. Економічні інтереси: сутність, суб'єкти, класифікація.
- 2.3. Економічна система, її сутність та основні структурні елементи.
- 2.4. Відносини власності, їх типи і форми.

2.1. Економічні потреби суспільства, їх суть та структура

Кінцевою метою суспільного виробництва і рушійною силою його розвитку є потреби людей і суспільства загалом. Щоб задовольнити потребу, тобто спожити якесь благо, його необхідно привласнити. Привласнення благ потребує спочатку їх створення у процесі виробництва, а створення потребує вступити в відношення одних людей з іншими. Все це дає підстави розглядати потреби як економічну категорію, вести мову про економічні потреби.

Слід наголосити, що видатні мислителі, політологи, економісти минулого і сучасного (Дж.Гобсон, Гельвацій, Гегель, Маркс, Вебер Гайек та ін.) вбачили в потребах вираження природи людини, відносили їх до ключових економічних категорій. Отже, **потреба** як економічна категорія являє собою відношення людини до блага яке опосередковується відносинами між людьми з приводу привласнення благ. Тому потреби, як економічна категорія є внутрішнім спонукальним мотивом, передумовою виробництва, чинником його розвитку.

Економічні потреби тісно пов'язані з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням. Необхідність задоволення потреб спонукає до виробництва необхідних життєвих благ. У свою чергу, виробництво створює нові товари та послуги, стимулює розвиток потреб людини. Винайдення комп'ютера, наприклад, розширили коло економічних потреб.

Задоволення економічних потреб відбувається у процесі споживання. Спожитий товар, або послуга породжують нові потреби і відбувається відтворення потреб, тобто процес повторюється.

Існує багато підходів до класифікації потреб. Вона побудована на чотирьох ознаках.

1. За способом задоволення потреби поділяються на: суспільні, колективні, особисті

До суспільних потреб можна віднести потреби в економічному зростанні, зниженні рівня інфляції – це потреби всього суспільства. Прикладом колективних потреб можуть бути потреби певного колективу в кваліфікованому керівництві, покращенні умов праці. В межах особистих потреб виокремлюють: фізичні потреби; інтелектуальні потреби та соціальні потреби. **Фізичні потреби** – це потреби першого рівня, реалізація яких забезпечує нормальне фізіологічне життя людини (потреба в їжі та ін.). **Інтелектуальні потреби** – це потреби у творчій діяльності як самореалізації сутнісних сил людини. **Соціальні потреби** – це потреби вищого рівня, їх для людини забезпечує суспільство і вони залежать від розвитку економіки. До них відносяться потреби в світних, медичних послугах, соціальному страхуванні тощо.

2. За ступенем реалізації відрізняють: абсолютні, реальні, платоспроможні, задоволені потреби

Абсолютні потреби – це максимальні потреби, що підлягають задоволенню в більш чи менш віддаленій перспективі. Вони формуються відповідно до загального світового рівня розвитку виробництва і відображають максимально досягнутий у світовій економіці рівень задоволення потреб людини.

Реальні потреби – це ті, що склалися на основі досягнутого рівня виробництва, будучи нормальними на даний час в даній країні (вони ще називаються дійсні потреби).

Платоспроможні (фактичні економічні потреби) – це потреби, які визначаються співвідношенням цін на предмети споживання і грошових доходів населення.

Задоволені потреби – це сукупність потреб, які фактично задовольняються існуючими на ринку благами та послугами.

3. За формою вираження виокремлюють: матеріальні, духовні.

Матеріальні потреби пов'язані зі сферою матеріальної життєдіяльності людини. Їх об'єктом є необхідні для відтворення життєдіяльності людини, її робочої сили матеріальні блага та послуги. Серед матеріальних потреб виокремлюють першочергові потреби, що задовольняються предметами першої необхідності (продукти харчування, одяг, житло, громадський транспорт, збереження здоров'я) та не першочергові потреби, що задовольняються предметами розкоші.

Духовні потреби пов'язані з духовною діяльністю людей – це потреби у творчості, самовираженні, самовдосконаленні. Це потреби людини в відвідуванні кіно, театру, музеїв, читанні художньої літератури тощо.

4. За критерієм раціональності потреби поділяють на розумні та ірраціональні.

Розумні потреби відповідають науковим уявленням про споживання благ і послуг, необхідних для підтримання здорового способу життя людини, розвитку особистості.

Ірраціональні (лат. нерозумовні) **потреби** виходять за межі розумних, набувають збочених форм (наприклад, хтось у вас забажав від майбутнього нареченого дачу на Марсі, тільки тоді можливе одруження).

Класифікують потреби і за іншими критеріями. Так, американський соціолог Абрахам Маслоу (1908-1970), розробив «піраміду потреб», яка є своєрідною їх класифікацією та ієрархією. Згідно з нею потреби за ступенем їх значущості вибудовані в такій ієрархії (градації): (рис 2.1):

Рис. 2.1. Ієрархія людських потреб А.Маслоу

У наш час у розвинених країнах світу західні вчені налічують майже 2 тис. потреб, з поміж яких переважна більшість економічні. За Маслоу, до базисних потреб людини належать потреби в повітрі, їжі воді, сексу, відпочинку, безпеці, повазі, позитивній самооцінці тощо. Базисні потреби задовольняються ієрархічно: від нижчих - матеріальних, до вищих - духовних.

До середини 50-х років у розвинених країнах переважали потреби першого виду, більша частина сімейного бюджету на них використовувалося. З 50-х років починають переважати потреби в послугах (у побутовому обслугованні). Від середини 70-х років ХХ ст., тобто від початку інформаційної революції помітнішу роль стали для працівника відігравати духовні послуги.

Основною особливістю потреб є їхня безмежність, постійна якісна і кількісна зміна. Це обумовлено розвитком виробництва, науково-технічним прогресом, а також розвитком самої людини, її інтелекту. Водночас не варто абсолютизувати безмежність потреб, оскільки їх розвиток певною мірою стримується неможливістю їхнього задоволення внаслідок обмеженості економічних ресурсів. Отже, матеріальні потреби суспільства є безмежними, а економічні ресурси, що необхідні для задоволення цих потреб є обмеженими. Безмежність потреб породжує дію закону зростання потреб.

Закон зростання потреб виражає внутрішньо-необхідні, сталі, суттєві зв'язки між виробництвом і досягнутим рівнем задоволення потреб, розвиток яких (зв'язків) викликає появу нових потреб та засобів їх задоволення.

Виробництво, створюючи конкретні види матеріальних і духовних благ, породжує конкретні потреби в них. З іншого боку, бажання задовольнити потреби спонукає людину до виробництва. Отже, економічні потреби виступають спонукальним мотивом виробництва, потреба є передумовою виробництва.

Таким чином, потреби і суспільне виробництво тісно пов'язані між собою. З одного боку виробництво задовольняє потреби, а з іншого потреби сприяють розвитку, прискоренню виробництва.

2.2. Економічні інтереси: сутність, суб'єкти, класифікація

Як уже зазначалось, потреби – це необхідність у життєвих благах. Вони відображають відношення суб'єктів до можливого споживання. У реальному житті потреби набувають конкретної форми інтересів. Розвиток потреб зумовлює розвиток інтересів.

Економічні інтереси – це усвідомлене прагнення економічних суб'єктів (окремих людей, колективів, соціальних верств, держави, суспільства) задовольнити певні економічні потреби, що є об'єктивним спонукальним мотивом їхньої господарської діяльності. Таким чином, потреби є основою інтересів, а інтереси формою виявлення потреб, тобто потреби та інтереси не тотожні. Якщо потреби є одночасно і спонукальним мотивом, і метою, і наслідком виробництва, то інтереси – лише спонукальним мотивом, що задовольняє його спрямованість на досягнення цілі.

Формою реалізації економічних інтересів є економічні стимули. Вони як потреби та інтереси теж об'єктивні і матеріальні, але вони проходять через свідомість людей, тобто усвідомлюються.

Між економічними інтересами і економічними стимулами існує взаємозв'язок. Стимули спонукають до економічної діяльності, а через перехід інтересів у стимули відбувається реалізація інтересів, єдність інтересів і стимулів породжує матеріальну зацікавленість людей до праці.

Отже, основні ланки спонукальних чинників до діяльності такі: виробничі відносини і економічні закони їх розвитку → потреби → інтереси → мотиви → стимули → матеріальна зацікавленість.

Перш за все, зазначимо, що економічні інтереси є складною системою, всі елементи якої субордіновані (підпорядковані), вони перебувають у взаємозв'язку і взаємодії.

Економічні інтереси класифікуються за різними критеріями. Найбільш важливою є класифікація інтересів за ознакою суб'єктивності. Відповідно до цього підходу носіями інтересів є певні суб'єкти. За цим критерієм економічні інтереси поділяються на:

- особисті;
- колективні, групові;
- суспільні.

Особисті економічні інтереси є вираженням економічних відносин індивіда з іншими суб'єктами суспільного виробництва. Мета цих відносин задоволення своїх потреб. Особистий інтерес реалізується в наступних формах: заробітна плата, премія, прибуток, дивіденд тощо. Ці форми одночасно є засобами реалізації особистих інтересів і потреб. Відбувається це через купівлю за заробітну плату, доходу тощо необхідних речей та послуг.

Колективні економічні інтереси виражають необхідність задоволення різноманітних потреб трудових колективів. Об'єктом цих інтересів є величина і якість кінцевого продукту, величина валового доходу підприємства, його соціальних фондів тощо.

Суспільні економічні інтереси – це виявлення потреб усього суспільства. Матеріалізується цей інтерес у національному доході, чим його більше створено в країні, тим багатше буде суспільство, тим більше буде виділено коштів на особисті і суспільні потреби. Тобто кожна особистість повинна бути не тільки зацікавлена в зростанні суспільного багатства, а й сприяти цьому своєю працею.

За нагальністю, важливістю:

- головні, першочергові;
- другорядні.

За часовою ознакою:

- поточні;
- перспективні.

За об'єктами:

- майнові;
- фінансові;
- інтелектуальні тощо.

За ступенем усвідомлення:

- дійсні;
- уявні.

За можливостями реалізації:

- реальні;
- утопічні.

За територіальною ознакою виокремлюють такі економічні інтереси:

- муніципальні;
- регіональні;
- національні;
- об'єднання держав;
- глобальні.

Територіальний зріз системи економічних інтересів окремої країни формується на основі розподілу повноважень між органами державної влади та місцевого самоуправління. Муніципальні та регіональні інтереси спрямовані на реалізацію економічного потенціалу окремої території з метою забезпечення потреб певної територіальної спільноти.

У економічній теорії й літературі виокремлюють ще інтереси власника, робітника, менеджера.

Інтереси власника полягає в зростанні власності, в одержанні від неї гарантованого доходу. *Інтереси менеджера* полягає у забезпеченні поточної ефективності використання капіталу, максимізації доходу. Менеджери високого класу мають інтерес і в забезпеченості ефективності в перспективі. *Інтереси найманих робітників* спрямовані на максимізацію поточних доходів. Спостерігаються, в умовах, коли вони є власниками акцій, орієнтація «на проїдання» прибутків, а не на розвиток підприємства.

Не тільки теоретично, а й практикою, реальним життям доведено що, найбільший спонукальний ефект можливий лише в поєднанні цих трьох груп економічних інтересів. Реалізація цього завдання – проблема складна. Так, в країнах з адміністративно-командною системою господарювання поєднання цих інтересів відбувалося на основі централізованого планування. При цьому пріоритетним вважалися суспільні інтереси.

В ринковій економіці домінує особистий інтерес, що послаблює реалізацію суспільного інтересу. Саме тому ринкові механізми реалізації суспільних інтересів потребують доповнення механізмом державного регулювання, створення з метою задоволення суспільних потреб спеціальних фондів для фінансування фундаментальної науки, освіти, охорони здоров'я, оборони.

Усі види інтересів не діють в основному напрямку як спонукальні мотиви. Оскільки люди мають різне становище, різний статус в економічній системі, то їх економічні інтереси є об'єктивно суперечливі. Тому в умовах ринкової економіки є вироблення і функціонування механізму суспільної координації, гармонізації та оптимізації особистих, колективних, суспільних інтересів для досягнення кінцевої мети суспільства – найбільш повно задовольняти потреби людей і суспільства загалом.

2.3. Економічна система суспільства та її структура

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи законів.

В економічній літературі існують різні підходи до визначення економічної системи, а саме:

- як сукупності відносин між людьми, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ;
- як сукупності людей, об'єднаних спільними економічними інтересами;
- як історично визначеного способу виробництва;
- як упорядкованої системи зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних і нематеріальних благ;
- як сукупності всіх економічних процесів, що функціонують у суспільстві на основі притаманних йому відносин власності та організаційно-правових норм, тощо.

Отже, **економічна система** – це сфера функціонування продуктивних сил і економічних відносин, взаємодія яких характеризує сукупність організаційних форм та видів господарської діяльності.

Будь-яка економічна система характеризується:

1. *Ієрархічністю*, тобто кожний елемент системи займає своє місце в структурі системи. Існує два типи взаємозв'язку елементів системи:

а) «вертикальний» – відносини примусу, наприклад, підпорядкування владі;

б) «горизонтальний» – відносини партнерства, вони добровільні, партнерські.

2. *Цілісністю*, тобто кожна економічна система прагне до цілісності (єдності всіх її елементів), самодостатності.

3. *Органічністю*, чистотою, тобто економічна система є самодостатньою, якщо в ній мінімум перехідних форм.

Економічна система включає в себе три підсистеми, що визначає її **структуру** (рис. 2.2):

Рис. 2.2. Структура економічної системи

Матеріальною основою економічної системи виступають продуктивні сили.

Продуктивні сили це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей.

Продуктивні сили становлять матеріально-речовий зміст економічної системи, є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Економічні відносини – це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та нематеріальних благ.

Система економічних відносин складається з: *техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин*.

Техніко-економічні відносини — це відносини між людьми з приводу використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і створюють необхідні життєві блага. Техніко-економічні відносини є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва.

Організаційно-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом: відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізація праці, кооперування, концентрація та комбінування виробництва.

Соціально-економічні відносини – насамперед це відносини власності в економічному значенні цього поняття. Відносини власності визначають головне в економічній системі – спосіб поєднання працівника з засобами виробництва. Крім того, відносини власності зумовлюють історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади.

У структурі економічної системи важливе місце належить системі економічних відносин, тобто відносин власності на засоби виробництва, які визначають характер усіх інших господарських зв'язків. Одночасно

доведено, що відносини власності є важливою, але недостатньою умовою визначеності економічної системи. Ще одним системо утворюючим елементом економічної системи є **механізм господарювання**, який приводить у відповідність продуктивні сили та виробничі відносини. Координація господарського життя суспільства відбувається через два механізми:

- механізм ринкового саморегулювання економіки;
- механізм державного регулювання.

З цього можна зробити висновок, що в економічних системах суспільства будь-якого типу суспільне виробництво відбувається не стихійно, а організовано.

Господарський механізм є структурним елементом економічної системи, що складається із сукупності форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій господарюючих суб'єктів на основі використання економічних законів, економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

Найважливіша функція господарського механізму – забезпечення динамічної рівноваги в суспільному виробництві й насамперед між виробництвом та споживанням, попитом і пропозицією.

Виробничі відносини в єдності з продуктивними силами утворюють суспільний спосіб виробництва, він є своєрідним ядром економічної системи.

Сьогодні в економічні науки для класифікації економічних систем використовують різні критерії. Найбільш відомі – це класифікація за формаційним та цивілізаційним підходами.

Формаційний підхід. В його основі лежить вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що розвиток людського суспільства – це процес поступового переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої. Формація – це спосіб виробництва (єдність продуктивних сил і виробничих відносин), тобто матеріальний базис суспільства і надбудова (комплекс економічних, політичних, правових, культурних, релігійних та інших форм людського спілкування). Надбудова може стимулювати або гальмувати розвиток суспільства. Головним рушійним мотивом змін є базис, спосіб виробництва. У самому способі виробництва головною рушійною силою є суперечність між продуктивними силами та виробничими відносинами. Такий підхід до історії розвитку людського суспільства отримав назву формаційного, послідовниками Маркса було визнано 5 формацій: **первіснообщинна, рабовласницька, феодална, капіталістична, комуністична**. Перехід від однієї формації до іншої згідно з марксистською теорією відбувається не випадково, а закономірно, на основі об'єктивних економічних законів розвитку суспільства

Цивілізаційний підхід розглядає економічний розвиток як зміну цивілізацій. **Цивілізація** – історично конкретний стан суспільства, який

характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливою формою виробництва і відповідною духовною культурою.

Представників такого підходу можна поділити на дві групи:

1. Ті, хто вважає, що існувало десятки цивілізацій.

2. Ті, хто вважає, що суспільство у своєму розвитку пройшло три цивілізації: аграрну, індустріальну, постіндустріальну. В основу такої класифікації економічних систем покладено розвиток окремих елементів продуктивних сил, передусім техніки, відношення людей до природи.

Аграрна цивілізація існувала до кінця XVIII – початку XIX ст., тобто до періоду розгортання промислової революції, що посилила активну взаємодію людини з природою.

Індустріальна цивілізація оснований на системі машин, яка є матеріальною основою цієї цивілізації Переважає на цій стадії машинна праця.

Постіндустріальне суспільство, якому початок поклала НТР, яка розгорнулася з середини 50-х років XX ст. Матеріальною основою цього суспільства є автоматизація виробництва, в умовах якого людина займається творчою працею. Відбувається зменшення кількості працездатного населення у промисловості та аграрні сфері, всебічний розвиток науки, сфери послуг.

Людству відомі різні економічні системи, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку, їх можна класифікувати за відповідними критеріями. Найпоширенішою в економічній науці є класифікація економічних систем за двома ознаками: 1) за формою власності на засоби виробництва; 2) за способом управління господарською діяльністю. На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем: традиційну, ринкову, командну, змішану.

Традиційна економічна система властива слаборозвинутим країнам. Вона характеризується багатоукладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвиненою інфраструктурою, найпростішими формами організації праці і виробництва, бідністю населення.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) характеризується пануванням приватної власності на інвестиційні ресурси, передбачає функціонування великої кількості діючих виробників і покупців товарів, свободу вибору підприємницької діяльності, особисту свободу всіх економічних суб'єктів, однаковий доступ їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації.

Командна економічна система базується на пануванні державної власності, одержавленні та монополізації народного господарства, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів, не визнає реальних товарно-грошових відносин, конкуренції і

вільного ціноутворення, їй притаманні висока затратність виробництва, несприйнятливість до НТП, зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до ефективної праці, хронічний дефіцит (особливо товарів народного споживання) тощо

У сучасних умовах будь-яка національна економічна система не є в чистому вигляді традиційною, ринковою чи командно., але має в собі елементи всіх цих систем. Тому практично будь-яка економічна система є змішаною.

Змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинутих країн і характеризується такими рисами:

1) високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвинутої інфраструктури суспільства;

2) різноманітністю (плюралізмом) форм власності й рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, корпоративних, державних);

3) поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного;

4) орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки. Збільшуються затрати на освіту, медичне обслуговування, створюються державні й приватні фонди соціального страхування та соціального забезпечення населення.

2.4. Відносини власності, їх типи і форми

Соціально-економічною основою функціонування економічної системи є відносини власності.

Власність є однією з складних, багатопланових категорій. В ній виділяють економічний, соціальний, правовий, політичний аспекти, тому і вивчають її різні науки: політекономія, економічна теорія, юриспруденція, філософія, політологія. Але найважливішим є економічний і юридичний аспекти власності.

Власність в економічному розумінні являє собою відносини між суб'єктами господарювання в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ, які характеризуються привласненням засобів виробництва і його результатів. Тобто власність в економічному розумінні виражає відносини між людьми. Люди, щоб розпочати виробництво благ, спочатку повинні оволодіти (привласнити) об'єктивними умовами виробництва: землею, засобами і предметами праці. Хто привласнив засоби виробництва, той і є господарем продуктів виробництва, він розподіляє, обмінює їх в своїх інтересах.

В юридичному розумінні власність відображає майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб з приводу привласнення благ, що закріплюються системою відповідних прав

власності. Юридична категорія власності виражає відносини зв'язків між «людиною і річчю».

У сутності свого економічного змісту та юридичною форми відносини власності відображають кому належать фактори і результати виробництва, хто і як ними володіє, розпоряджується та використовує. Саме тому власність визначає соціально-економічне становище людини та різних верств населення, є основою всіх суспільних відносин та суспільного життя.

Крім економічного і юридичного аспектів власності слід виділити ще соціальний, політичний, психологічний аспекти.

Соціальний аспект власності розкриває процес формування розвитку класів, соціальних верств і груп населення, взаємодію між ними в залежності від ставлення до засобів виробництва, способів отримання певної частки національного доходу.

Політичний аспект власності проявляється через вплив власників на владу, на прийняття вигідних для себе законів, через зрошення влади і бізнесу, що видно на прикладі нашої країни, а також інших держав пострадянського простору.

Психологічний аспект власності відображає наявність почуття господаря у людини – працівника, або її відсутність, становлення до власності як до своєї, нічийної або чужої.

Повніше і глибше зрозуміти сутність відносин власності допоможе вивчення структури цих відносин, яка є складною і різноманітною. За основу візьмемо наступні критерії:

- внутрішню побудову власності;
- суб'єкти власності;
- об'єкти власності;
- типи власності;
- форми власності;
- види власності.

Розглянемо кожен з цих критеріїв. Що стосується внутрішньої побудови власності, то основними елементами її є відносини привласнення, володіння, розпорядження та використання умов і результатів виробництва.

Привласнення – це економічний процес, спосіб перетворення предметів, явищ природи і суспільства на реальні умови життєдіяльності економічних суб'єктів. Функція належності у структурі власності полягає у реалізації волі власника стосовно об'єктів, які йому належать, тобто що він хоче те й може з ними здійснити – продати, здати в оренду, просто викинути в вікно, як що це можливо).

Належність або привласнення переходять у відносини володіння, розпорядження, використання. Парною категорією привласнення є відчуження. Привласнити можна тільки те що відчужується.

Володіння – це панування об'єкта над об'єктом власності.

Розпорядження – конкретні форми дій з об'єктами власності – продаж, обмін, дарування та ін..

Використання – одержання доходів від застосування об'єктів власності.

Власник є одночасно володарем, розпорядником, користувачем. Користувач окремих благ може не бути ні володарем, ні розпорядником (наприклад оренда землі, нерухомості). Розпорядник може бути користувачем.

Однак слід мати на увазі, що тільки в комплексі відносин володіння, розпорядження і користування становлять процес привласнення власності.

За наступними критеріями, тобто **суб'єктами власності** розрізняють:

- індивідуальну;
- колективну;
- державну.

Суб'єктами індивідуальної власності є окремі індивіди, домашні (сімейні) господарства. Суб'єктами колективної власності виступають групи осіб (корпорації, кооперативи, організації трудових колективів, релігійні, громадські об'єднання). Суб'єктами державної власності є: держава, територіальні органи, галузеві міністерства та відомства. Між суб'єктами власності виникають відносини з приводу привласнення умов їх життєдіяльності.

Розуміння природи власності доповнює аналіз об'єктів власності. **Об'єкти власності** – усе те, з приводу чого між людьми існують відносини привласнення. Вони розподіляються на:

1) об'єкти власності дані природою (земля, водойми, надра, повітряний і космічний простір та ін..)

2) об'єкти власності, що є продуктами суспільного виробництва (засоби виробництва, предмети особистого використання, послуги, об'єкти інтелектуальної власності: наукові і технічні винаходи, твори літератури, мистецтва, тобто все, що є продуктом людської діяльності).

3) об'єкти власності, що є продуктом соціально-економічного походження – гроші, цінні папери, а також робоча сила.

У своїй єдності всі об'єкти власності позначаються загальним поняттям – об'єктивні і суб'єктивні умови виробництва, життєдіяльності людини.

Визначальним серед об'єктів власності є засоби і фактори виробництва. Власник засобів виробництва, як ми уже наголошували значною мірою привласнює і результати виробництва. Структуру власності визначають і за її типами, формами, видами.

Тип власності визначає найбільш узагальнені принципи її функціонування, сутність характеру поєднання робітника з засобами виробництва. Існує два типи власності: суспільна та приватна.

Форма власності – це стійка система економічних відносин і господарських зв'язків, що обумовлює відповідний спосіб та механізм поєднання робітника із засобами виробництва. Суспільний тип власності виступає в таких формах: державна та колективна.

Приватний тип власності виступає у таких формах:

- індивідуальна трудова;
- з найманою працею (нетрудова).

Вид власності характеризується конкретним способом привласнення благ та методами господарювання.

Державна форма суспільного типу власності має такі види власності:

- загальнодержавна;
- муніципальна.

Колективна форма суспільного типу власності має такі види власності:

- кооперативна;
- акціонерна;
- партнерська;
- власність громадських організацій;
- власність релігійних і культових організацій.

Індивідуальна трудова форма приватного типу власності може виступати в таких видах:

- одноосібна;
- сімейна.

Форма власності з найманою працею приватного типу власності може бути наступних видів:

- індивідуальна з застосуванням найманої праці;
- монополістична;
- корпоративна.

Крім того існує на сучасному етапі змішана форма (тип) власності в наступних видах:

- державно-колективна;
- державно-приватна;
- приватно-колективна;
- спільна з залученням іноземного капіталу.

Слід розрізняти форму власності і форму господарювання.

Форма господарювання – один із методів реалізації форм власності, що являє собою сукупність конкретних важелів, способів впливу економічного суб'єкта на навколишнє середовище з метою перетворення і отримання доходу.

Слід наголосити, що кожна форма власності за своєю природою історична. Вона життєздатна лише у визначених межах, умови змінюються і форми власності теж.

Результативність власності залежить від реалізації прав власності, створення і виникнення юридичних законів, «правил гри». Якщо такі правила сформульовані не чітко, то наслідки для економіки можуть бути негативними.

2.5. План семінарського заняття та практичні завдання

для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Економічні потреби: суть, структура та розвиток.
2. Економічні інтереси: суть, структура, взаємозв'язок з потребами та виробництвом.
3. Сутність та основні елементи економічної системи. Продуктивні сили та економічні відносини.
4. Формаційний та цивілізаційний підходи до процесів суспільного розвитку.
5. Типи економічних систем та національні моделі сучасної ринкової економіки.
6. Місце і роль власності в економічній системі. Типи, види та форми власності.

Питання для самоперевірки

1. Що таке «потреба»? Які виникають потреби? Чи є зв'язок між потребами та виробництвом?
2. Яка існує класифікація економічних потреб? Яким чином потреби впливають на виробництво?
3. У чому полягає взаємозв'язок потреб і інтересів? Що таке «економічний інтерес»?
4. Коли потреба не стає інтересом? Наведіть приклад.
5. У чому полягає сутність економічної системи? Які визначення цього терміна є в економічній науці.
6. У чому сутність і взаємозв'язок структурних елементів економічної системи?
7. У чому полягає відмінність формаційного і цивілізаційного підходів до періодизації суспільного розвитку?
8. У чому полягає економічний зміст власності? Чим він відрізняється від юридичного змісту?
9. Що таке відносини власності і яка їхня структура?
10. Які ви знаєте типи, форми і види власності?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Продуктивні сили	
2.	Формація	
3.	Закон зростання потреб	

4.	Власність в економічному розумінні	
5.	Господарський механізм	
6.	Економічна система	
7.	Власність в юридичному розумінні	
8.	Цивілізація	
9.	Форма власності	
10.	Економічні потреби	

Визначення

1. Стійка система економічних відносин і господарських зв'язків, що обумовлює відповідний спосіб та механізм поєднання робітника із засобами виробництва.

2. Історично конкретний стан суспільства, який характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливою формою виробництва і відповідною духовною культурою

3. Спосіб виробництва (єдність продуктивних сил і виробничих відносин), тобто матеріальний базис суспільства і надбудова (комплекс економічних, політичних, правових, культурних, релігійних та інших форм людського спілкування).

4. Відношення людини до блага яке опосередковується відносинами між людьми з приводу привласнення благ.

5. Сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей.

6. Структурний елемент економічної системи, що складається із сукупності форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій господарюючих суб'єктів на основі використання економічних законів, економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

7. Виражає внутрішньо-необхідні, сталі, суттєві зв'язки між виробництвом і досягнутим рівнем задоволення потреб, розвиток яких (зв'язків) викликає появу нових потреб та засобів їх задоволення.

8. Відносини між суб'єктами господарювання в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ, які характеризуються привласненням засобів виробництва і його результатів.

9. Відображає майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб з приводу привласнення благ, що закріплюються системою відповідних прав власності.

10. Сфера функціонування продуктивних сил і економічних відносин, взаємодія яких характеризує сукупність організаційних форм та видів господарської діяльності.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Потреби обмежені, оскільки існують фізичні межі їх задоволення.
2. За засобами задоволення потреби поділяються на особисті, колективні та суспільні.
3. Розвиток людських потреб завжди відстає від можливостей виробництва і не збігається з рівнем фактичного споживання.
4. Економічні потреби є формою вияву економічних інтересів.
5. Постіндустріальне цивілізація основана на системі машин, яка є матеріальною основою цієї цивілізації
6. Командно-адміністративна система базується на одержавленні та монополізації народного господарства, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів.
7. Соціальний аспект власності відображає наявність почуття господаря у людини – працівника, або її відсутність
8. Об'єктом власності є цінні папери.
9. Колективною є потреба студентів у вивченні економічної теорії.
10. Згідно з марксистською теорією спосіб виробництва у поєднанні з політичною надбудовою формує цивілізацію.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Піраміда потреб А. Маслоу ілюструє:

- а) стійку ієрархію переваг у задоволенні людських потреб;
- б) поділ потреб на індивідуальні, колективні та суспільні;
- в) поділ потреб на абсолютні, дійсні та фактичні;
- г) відсутність ієрархічності взаємозв'язків між потребами.

2. Правильне визначення закону зростання потреб дається в такому положенні:

- а) це внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між поставленою метою і зростанням особистих потреб людини;
- б) це внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між виробництвом і особистим споживанням, потребами і здібностями людей;
- в) це внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між потребами та інтересами людей;
- г) це внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між виробництвом і особистими здібностями людей.

3. Сутність економічних інтересів розкриває:

- а) потреба в чому-небудь, необхідному для життєдіяльності і розвитку людини;
- б) форма виявлення економічних потреб;
- в) певний рівень та динаміка задоволення економічних потреб;

г) спонукання економічних суб'єктів до діяльності для задоволення потреб.

4. Усвідомлення потреб означає появу:

- а) інтересу;
- в) дії;
- б) стимулу;
- г) нової потреби.

5. Матеріальною основою економічної системи є:

- а) техніко-економічні відносини;
- б) господарський механізм суспільства;
- в) виробничі відносини;
- г) продуктивні сили.

6. Елементами економічної системи суспільства є:

- а) підприємства, галузі, групи галузей, сфери виробництва;
- б) виробництво благ і виробництво послуг;
- в) матеріальне і нематеріальне виробництво;
- г) продуктивні сили, господарський механізм і виробничі відносини.

7. З економічної точки зору власність – це:

- а) встановлений законом порядок володіння, користування і розпорядження матеріальними цінностями;
- б) суспільні відносини з приводу присвоєння матеріальних і духовних благ;
- в) єдність продуктивних сил і виробничих відносин;
- г) відношення людини до речі.

8. Яка власність розподіляється на індивідуально-трудова та з використанням найманої праці:

- а) суспільна;
- б) партнерська;
- в) державна;
- г) приватна.

9. Коли економічні проблеми вирішуються частково за допомогою ринкових механізмів, частково за допомогою втручання держави, то така економічна система є:

- а) ринковою;
- б) командною;
- в) змішаною;
- г) традиційною.

10. Головною ознакою сучасної змішаної економіки є:

- а) наявність натурального виробництва, яке доповнює товарне;
- б) поєднання натурального та товарного виробництва;
- в) наявність ринкового та державного регулювання економіки без переважання одного з них;

г) поєднання ручного, машинного та автоматизованого елементів у технологічному способі виробництва.

Завдання 4. Заповніть таблицю

Таблиця 2.1

Порівняльна характеристика основних типів економічних систем

№	Основні ознаки	Традиційна	Командна	Ринкова	Змішана
1.	Переважаюча форма власності				
2.	Стан економічних суб'єктів				
3.	Конкуренція				
4.	Ціни				
5.	Розподіл прибутків				

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 3. ВИРОБНИЦТВО, ЙОГО СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Мета: з'ясувати суть, структуру суспільного виробництва; усвідомити основні фактори виробництва; визначити форми суспільного виробництва: особливості натурального господарства і своєрідність товарного виробництва.

Основні терміни і поняття: виробництво, матеріальне виробництво, нематеріальне виробництво, предмет праці, засіб праці, фактори виробництва, робоча сила, засоби виробництва, суспільний поділ праці, натуральне господарство, товарне виробництво, економічне відособлення товаровиробників, просте товарне виробництво, розвинуте товарне виробництво.

План лекції:

3.1. Сутність виробництва та його структура. Основні фактори суспільного виробництва та їх взаємозв'язок.

3.2. Загальні форми суспільного виробництва. Натуральне і товарне виробництво.

3.1. Сутність виробництва та його структура. Основні фактори суспільного виробництва та їх взаємозв'язок.

Основою життя людського суспільства є виробництво матеріальних і духовних благ. Щоб жити, трудитися, створювати блага, люди повинні їсти, пити, мати одяг, житло, тобто постійно споживати матеріальні і духовні блага.

Виробництво – це процес взаємодії людини з природою з метою створення матеріальних та нематеріальних благ, які потрібні для існування та розвитку суспільства. Будь-яке виробництво є суспільним та безперервним.

Суспільне виробництво — це сукупна організована діяльність людей із перетворювання речовин і сил природи з метою створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для їх існування та розвитку.

Суспільне виробництво поділяється на дві великі сфери: матеріальне і нематеріальне виробництво.

Матеріальне виробництво – сукупність галузей і сфер, які виробляють матеріально-речові блага й надають матеріальні послуги.

Нематеріальне виробництво – це сукупність галузей і сфер, що виробляють нематеріальні блага та послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей.

Суспільне виробництво за своєю структурою складається з таких фаз:

- 1) **власне виробництво;**
- 2) **розподіл;**
- 3) **обмін;**
- 4) **споживання.**

Фази виробництва тісно між собою пов'язані, хоча кожна з них відносно відособлена, має свої характерні особливості (рис. 3.1).

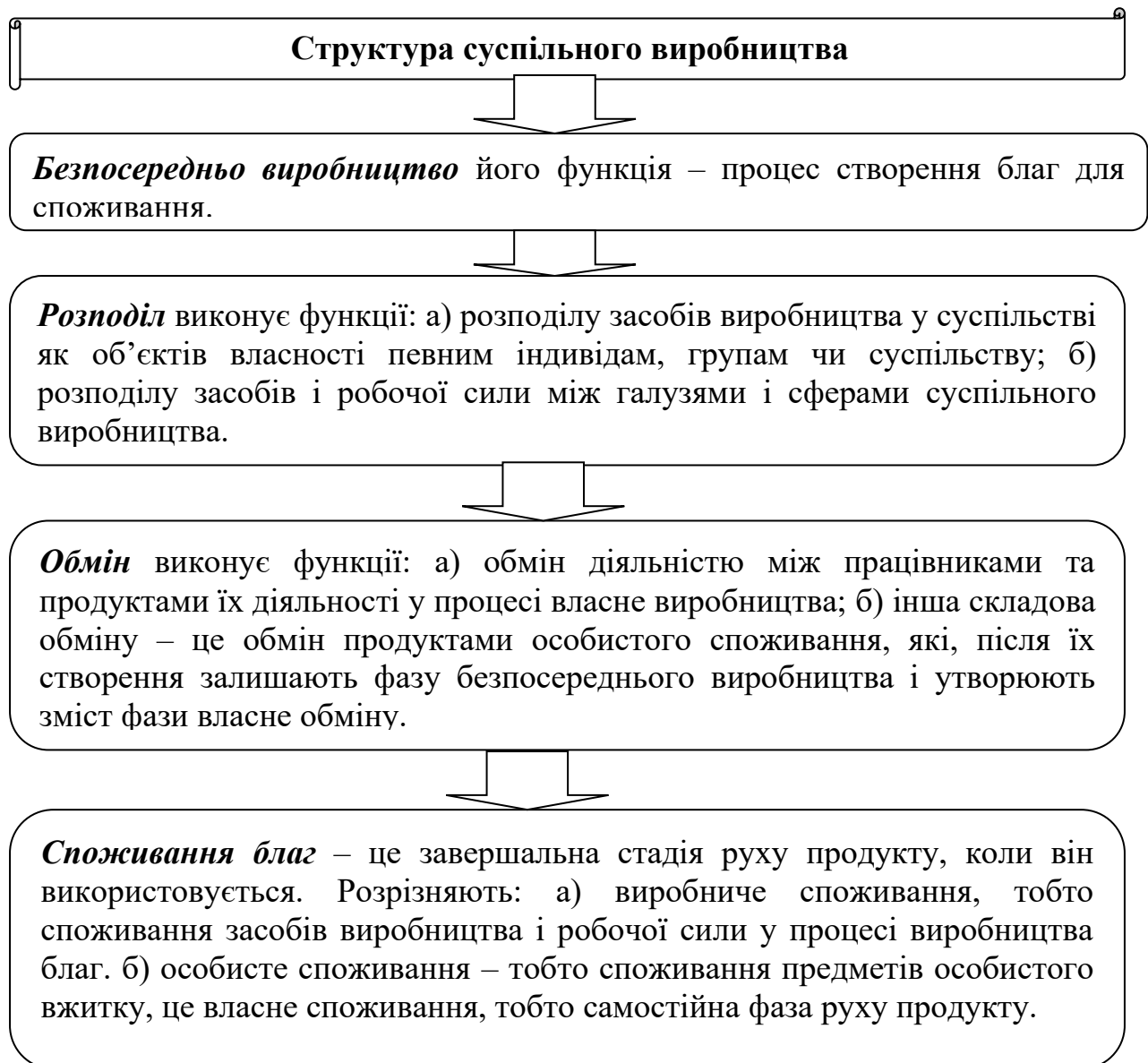

Рис. 3.1. Структура суспільного виробництва

Для здійснення процесу виробництва необхідні певні умови – фактори виробництва.

Фактори виробництва – це всі необхідні елементи, які використовуються для виробництва матеріальних і духовних благ.

При виробництві різноманітних благ використовуються величезна кількість факторів. Тому виникає необхідність класифікувати їх. У економічній науці є різні підходи до класифікації факторів виробництва.

Марксистська теорія поділяла всі фактори виробництва на дві великі групи: особистий фактор виробництва та речовий фактор виробництва. Під особистим фактором виробництва розуміють робочу силу. **Робоча сила являє собою** сукупність розумових і фізичних здібностей людини до праці,

які вона використовує у процесі виробництва благ. Під речовим фактором виробництва розуміють сукупність засобів праці, предметів праці.

Предмети праці – це речі, на які спрямована праця людини з метою створення життєвих благ. Вони бувають двох видів:

- 1) дані самою природою (руда, яку видобувають; пісок, вугілля, дерево, яке обробляють);
- 2) предмети праці, що підлягають попередньому обробленню і називаються сировиною (наприклад, буряки на цукрозаводі).

Засоби праці – речі або їх комплекс, за допомогою яких людина виробляє життєві блага. До них відносяться:

- ручні та механічні знаряддя праці;
- робочі будівлі, дороги, канали (матеріальні умови процесу праці);
- труби, посудини тощо.

Загальним засобом праці є земля. Вона одночасно є предметом праці, коли її обробляє техніка і засобом праці – коли дає врожай. В сільському господарстві земля – основний засіб праці, без неї сільськогосподарське виробництво не можливе, тому важлива її якість, тобто родючість (для заводу чи фабрики – земля лише місто розташування, її якість значення не має).

Предмети праці і засоби праці у сукупності утворюють засоби виробництва. Їх функція полягає в оснащенні праці людини. Робоча сила, як було зазначено, є особистим фактором виробництва. Її функція у створенні засобів виробництва та приведенні їх у дію у процесі праці.

Пріоритет у функціональній взаємодії факторів виробництва належить особистому фактору, без нього процес виробництва не відбувається. Без інтелектуальної та фізичної праці неможливо організувати процес виготовлення благ, неможливо скористатися перевагами найсучасніших технічних засобів. Тільки людська праця може поєднати і змусити працювати інші фактори виробництва, спрямувати їх на задоволення потреб суспільства. Працю неможливо відокремити від її носія — робочої сили, тому підвищення рівня освіченості та кваліфікації працівника становить головну рушійну силу соціально-економічного прогресу людства.

Сучасна вітчизняна і світова економічна наука до складу факторів виробництва відносить: працю, капітал, землю, підприємницькі здібності.

Праця – це сукупність розумових і фізичних здібностей людини, яка вона витрачає в процесі виробництва.

Капітал – це засоби виробництва, створені людиною у попередніх виробничих процесах (будинки, обладнання, машини, механізми, порти, тощо);

Земля як фактор виробництва включає в себе землю, лісові й водні ресурси, родовища корисних копалин та інші природні багатства, що використовуються у виробничому процесі без попередньої обробки.

Підприємницькі здібності – особливі здібності окремих людей свідомо йти на ризик, мобілізацію, організацію і творче використання ресурсів заради отримання прибутку.

Під впливом науково-технічного прогресу постійно зароджуються нові складові процесу виробництва, які з часом досягають такого великого розвитку і значення, що перетворюються на самостійні фактори виробництва. *Крім вищеперерахованих факторів виробництва на сучасному етапі виділяють ще такі:*

Наука – це специфічна форма людської діяльності, спрямована на отримання та систематизацію нових знань про природу суспільство і мислення.

Інформація – система збирання, оброблення та систематизації різноманітних знань людини з метою використання їх у різних сферах її життєдіяльності.

Екологічний фактор – це система спеціалізованих видів трудової діяльності та витрат, спрямованих на раціональне використання природних ресурсів, охорону навколишнього середовища, а також на його відтворення.

3.2. Загальні форми суспільного виробництва. Натуральне і товарне виробництво

Економічною наукою та світовою практикою доведено, що існують певні форми суспільного виробництва. **Форма суспільного виробництва** – це певний спосіб організації господарської діяльності.

Людство пройшло довгий історичний шлях розвитку і знало дві основні форми організації суспільного виробництва: *натуральну* і *товарну*. Історично першою формою суспільного виробництва було натуральне господарство.

Натуральне господарство – такий тип організації виробництва, при якому процес створення благ спрямований безпосередньо на задоволення власних потреб виробника, тобто для споживання всередині господарства. Натуральне виробництво – це виробництво продукту для власного споживання. Воно виникло при первіснообщинному ладі, домінувало в межах рабовласницького та на перших двох етапах розвитку феодального способу виробництва.

На сучасному етапі натуральне господарство існує в багатьох слаборозвинутих країнах. Натуральне виробництво має наступні характерні риси:

1. Виробництво продукції для себе, для власного споживання.
2. Нерозвиненість поділу праці. Він був тільки у середині господарств – одні раби, наприклад виконували домашню роботу, а інші працювали на землі. Поділу праці між господарськими одиницями не існувало.

3. Відсутність мобільності робочої сили, вона була закріплена і територіально і виробниче.

4. Ґрунтується на ручній праці, примітивних засобів виробництва, що приводили його до консерватизму, низькій продуктивності праці.

5. Натуральне господарство носило замкнений характер (тобто кожне окреме господарство існувало відокремлено від інших, нічого у них не купувало, нічого їм не продавало) Це зумовило нерозвиненість та одноманітність потреб, обмеженість мети виробництва.

На зміну натурального виробництва прийшло товарне виробництво і заснована на ньому товарна форма господарювання.

Товарне виробництво це така форма суспільного виробництва, при якій продукти праці виробляються для продажу, тобто для обміну на продукти які виробляють інші виробники.

Виникло воно 5-7 тис. років тому, тобто в період розпаду первіснообщинного ладу. Домінуючим воно стало при капіталізмі, набуло загального характеру, тобто абсолютна більшість продуктів перетворилася на товари. Товаром стала і робоча сила найманих працівників.

У економічній теорії розглядаються умови та причини його виникнення. Що стосується умов, то загальною **умовою виникнення** товарного виробництва є **суспільний поділ праці**, в результаті якого появляється об'єктивна необхідність обмінювати продукти, виготовлені в різних видах виробництва.

Суспільний поділ праці – це спеціалізація на виробництві певних видів продукції або певних видів діяльності.

Людство у своєму розвитку пройшло п'ять великих суспільних поділів праці. Історично першим великим суспільним поділом праці був поділ між тваринництвом і землеробством, тобто одні стали виробляти тільки продукти землеробства, інші – тільки продукти тваринництва і з'явилась необхідність в обміні результатами діяльності.

Другий суспільний поділ праці пов'язаний з відокремленням ремісництва, *третій* – з відокремленням від сфери виробництва – торгівлі, купців, та утворення торгового капіталу – все це сприяло виникненню і розвитку товарного виробництва.

На сучасному етапі відбувається 4-й великий суспільний поділ праці – поступове відокремлення від сфери матеріального виробництва сфери нематеріального виробництва – послуг у галузі освіти, охорони здоров'я, науки культури тощо. Вважається, що в середині 70-х рр.. XX ст.. у розвинутих країнах розпочався п'ятий суспільний поділ праці – виокремлення інформаційної сфери із сфер матеріального і нематеріального виробництва. Прогнозується, що подальшим великим суспільним поділом праці буде відокремлення науки як сфери людської діяльності.

Але одного суспільного поділу праці недостатньо, щоб натуральне виробництво уступило місце товарному. Для того, щоб товарне виробництво стало регулярним, необхідний не тільки суспільний поділ праці, а й економічна відокремленість виробників на основі приватної власності на засоби виробництва. **Економічна відокремленість товаровиробників** це власність окремих товаровиробників на засоби виробництва та результати праці, яка дає змогу самостійно вирішувати питання господарської діяльності та управління власністю. Вона і є безпосередньою причиною виникнення товарного виробництва.

Таким чином, умовою виникнення товарної форми суспільного виробництва є суспільний поділ праці, а безпосередньою причиною – економічне відокремлення (відособлення) товаровиробників, яке реалізується через виникнення приватної форми власності.

Товарне виробництво, яке прийшло на зміну натуральному має певні ознаки, які не залежать від економічної системи в яких воно функціонує. До них відносяться:

1. Суспільний поділ праці.
2. Економічна відокремленість товаровиробників на основі виникнення приватної власності на засоби виробництва.
3. Економічні зв'язки між відокремленими товаровиробниками через обмін на основі еквівалентності.
4. Визначення суспільного характеру праці через ринок.
5. Конкуренція.
6. Стійкий характер розвитку.

Специфіка товарного виробництва пов'язана, насамперед, з існуванням різних його типів (форм):

- простого товарного виробництва, яке існувало за умов рабовласницького і феодального способів виробництва;
- розвинутого (капіталістичного) товарного виробництва – при капіталізмі (капіталістична товарне виробництво).

Просте товарне виробництво – це процес виробництва продукції для обміну відокремленими дрібними товаровиробниками, які не використовують найманої праці.

Розрізняють два типи товарного виробництва: просте та капіталістичне. Просте характерне для перших етапів розвитку товарного виробництва, коли продукти виготовлялися для обміну самостійними дрібними товаровиробниками - ремісниками та селянами. Основними його рисами є: дрібна приватна власність на засоби виробництва, особиста праця й обмежена мета виробництва, зумовлена його примітивним характером. Проте з часом в міру розвитку продуктивних сил, коли з'являється можливість виготовляти все більшу масу додаткового продукту, товарне виробництво поступово починає набувати підприємницького характеру. В результаті змінюється мета виробництва. Якщо раніше метою було

забезпечення умов існування товаровиробника і його сім'ї, то тепер нею стала нажива, збагачення. Таким чином, просте товарне виробництво трансформується в розвинуте (капіталістичне).

Розвинуте товарне виробництво – процес виробництва продукції на малих, середніх і великих капіталістичних підприємствах з найманою працею, метою його є нажива, одержання прибутку.

Характерними рисами розвинутого товарного виробництва є: велика приватна власність на засоби виробництва, наймана праця та мета - збагачення.

Між простим і розвинутим товарним виробництвом є істотні відмінності. По-перше, простому товарному виробництву властиве поєднання виробника із засобами виробництва, тоді як розвинуте виробництво породжує відокремлення виробників від них, перетворюючи їх на найманих робітників. По-друге, просте товарне виробництво ґрунтується на особистій праці, а розвинуте - на найманій. По-третє, метою простого товарного виробництва є забезпечення джерела існування товаровиробника та його сім'ї, метою ж розвинутого виробництва є отримання прибутку підприємцем. По-четверте, простому товарному виробництву характерно незначні масштаби виробництва, кустарна техніка, переважно ручна праця, а розвинутому - великі масштаби виробництва, передова техніка, механізована праця. По-п'яте, простому товарному виробництву властиве виробництво товарів має обмежений характер (стосовно панівного натурального господарства), тоді як розвинутому – товарне виробництво набуває загального панівного характеру. Товаром стає і сама робоча сила.

Але, незважаючи на ці відмінності, просте товарне виробництво та розвинуте має спільні риси: наявність суспільного поділу праці, приватна власність на засоби праці, ринкова форма зв'язків між виробниками.

У сучасних умовах зростає ступінь загальності товарного виробництва як у рамках національних господарств, так і у всесвітньому масштабі.

Це зумовлено такими причинами:

1) процесом подальшого поглиблення суспільного розподілу праці всередині національної економіки, що супроводжується виникненням нових видів галузей виробництва (електроніка, біотехнологія, космічна техніка, телекомунікації, інформатика та ін.);

2) тенденцією розширення товарних відносин у сфері нематеріального виробництва, що спрямоване на задоволення інтелектуальних потреб людини;

3) швидким зростанням чисельності населення, що викликає розширення ринку найманої праці;

4) завдяки розширенню всесвітніх економічних зв'язків товарне виробництво набуває дедалі більше всесвітнього характеру.

Товарне виробництво є основою ринкової економіки.

3.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Суспільне виробництво, його суть та основні риси.
2. Основні фактори виробництва.
3. Форми організації суспільного виробництва: натуральне і товарне.
4. Проста і розвинута форми товарного виробництва.

Питання для самоперевірки

1. У чому суть процесу виробництва?
2. Дайте визначення й покажіть відмінності між матеріальним і нематеріальним виробництвом.
3. Назвіть основні фактори виробництва і розкрийте їхній взаємозв'язок.
4. Як сучасна економічна наука розглядає фактори виробництва?
5. У чому полягає значення таких факторів, як знання та інформація, на сучасному етапі розвитку продуктивних сил та економічних відносин?
6. Які умова і причина, необхідні для виникнення товарного виробництва?
7. Охарактеризуйте основні риси натурального і товарного виробництва.
8. Як ви розумієте економічну відокремленість товаровиробників? Як вона впливає на розвиток суспільного виробництва?
9. Які загальні риси і відмінності простого й розвинутого товарного виробництва?
10. Чому товарне виробництво й товарно-грошові відносини є найпрогресивнішою з відомих людству форм господарювання?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Економічна відокремленість товаровиробників	
2.	Розвинене товарне виробництво	
3.	Натуральне господарство	
4.	Робоча сила	
5.	Предмети праці	
6.	Товарне виробництво	
7.	Суспільне виробництво	
8.	Засоби праці	
9.	Просте товарне виробництво	
10.	Суспільний поділ праці	

Визначення

1. Процес виробництва продукції для обміну відокремленими дрібними товаровиробниками, які не використовують найманої праці.

2. Процес виробництва продукції на малих, середніх і великих капіталістичних підприємствах з найманою працею, метою його є нажива, одержання прибутку.

3. Власність окремих товаровиробників на засоби виробництва та результати праці, яка дає змогу самостійно вирішувати питання господарської діяльності та управління власністю.

4. Спеціалізація на виробництві певних видів продукції або певних видів діяльності.

5. Тип організації виробництва, при якому процес створення благ спрямований безпосередньо на задоволення власних потреб виробника, тобто для споживання всередині

6. Форма суспільного виробництва, при якій продукти праці виробляються для продажу, тобто для обміну на продукти які виробляють інші виробники.

7. Сукупність розумових і фізичних здібностей людини до праці, які вона використовує у процесі виробництва благ.

8. Сукупна організована діяльність людей із перетворювання речовин і сил природи з метою створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для їх існування та розвитку.

9. Речі або їх комплекс, за допомогою яких людина виробляє життєві блага, тобто це інструменти і обладнання, машини і устаткування, земля і дороги, виробничі будівлі і споруди.

10. Речі, на які спрямована праця і засоби праці з метою створення життєвих благ.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Предмети праці є складовою засобів виробництва.

2. Сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, які забезпечують її здатність до праці, становить людський капітал.

3. Робоча сила – це здібність людей до праці, а праця – це процес використання цих здібностей.

4. До предметів праці відноситься земля.

5. Предмети праці і засоби праці у сукупності утворюють засоби виробництва.

6. У межах індустріальної цивілізації переважає натуральне виробництво.

7. Розвинене товарне виробництво базується на системі найманої праці робітників.

8. Частка натурального виробництва може зростати в умовах розгортання економічної кризи, зниження рівня зайнятості населення, зростання рівня інфляції.

9. Умовою виникнення товарної форми суспільного виробництва є поява конкуренції.

10. В умовах простого товарного виробництва економічні блага виробляються економічним суб'єктом як для власного споживання, так і для продажу.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Безперервний характер розвитку і постійне відтворення є рисою:

- а) механізму господарювання;
- б) суспільного виробництва;
- в) лише товарного виробництва;
- г) лише натурального виробництва.

2. Нематеріальне виробництво:

- а) безпосередньо пов'язане із створенням матеріальних благ;
- б) включає освіту, культуру, медицину і громадське харчування;
- в) це матеріально-технічне постачання, зв'язок і транспортне обслуговування підприємств;
- г) правильної відповіді немає.

3. Робоча сила являє собою:

- а) трудову діяльність;
- б) засіб виробництва благ;
- в) стан духу людини;
- г) сукупність здібностей людини для трудової діяльності.

4. Предметом праці є:

- а) засіб, за допомогою якого виробляється продукт;
- б) те, на що спрямовано працю і з чого в результаті виробляється продукт праці;
- в) сукупність матеріальних ресурсів;
- г) продукт процесу виробництва;

5. До засобів праці належать:

- а) сировина, штучні матеріали, вторинна сировина;
- б) сировина, робоча сила, машини;
- в) машини, устаткування, виробничі будівлі, споруди, дороги;
- г) предмети праці.

6. Суспільний поділ праці – це:

- а) практика торгівлі певними товарами у певних місцях;
- б) значною мірою – застаріла традиція, коли здійснюється натуральний обмін результатами праці;

в) стійке виконання певних видів господарської діяльності певними економічними суб'єктами;

г) правильна відповідь відсутня.

7. Яке визначення точніше відображає суть товарного виробництва?

а) виробництво продуктів для споживання іншими;

б) виробництво продуктів для обміну через купівлю-продаж;

в) створення найефективніших форм та способів поєднання факторів виробництва;

г) переробка природної сировини для надання їй властивостей, здатних задовольняти потреби людини.

8. Що є головною відмінною рисою натурального господарства:

а) технологічна відособленість товаровиробників;

б) споживання продуктів праці тим господарством, де вони були створені;

в) вільний вибір виробником напряму діяльності;

г) наявність розподілу праці.

9. Об'єктивною основою для виникнення економічної відокремленості виробників є:

а) приватна власність на засоби виробництва;

б) територіальна відокремленість виробників;

в) соціально-економічна неоднорідність праці;

г) виробництво різних видів продукції.

10. Двома основними формами ефективності суспільного виробництва є:

а) економічна та соціальна;

б) економічна та фінансова;

в) бухгалтерська і натуральна;

г) натуральна і товарна.

Завдання 4. Заповніть таблицю.

Таблиця 3.1.

Спільні і відмінні риси простого й розвинутого товарного виробництва

Риси	Типи товарного виробництва	
	Просте товарне виробництво	Розвинуте товарне виробництво
Відмінні риси	1. 2. 3. 4.....	1. 2. 3 4.
Спільні риси	1. 2. 3....	

Литература: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 4. ТЕОРІЇ ТОВАРУ І ГРОШЕЙ

Мета: розкрити сутність товару, його властивостей; з'ясувати сутність та теорії виникнення грошей; усвідомити функції грошей; визначити закони грошового обігу та особливості їх використання у сучасному господарстві.

Основні терміни і поняття: товар, вартість товару, споживна вартість товару, мінова вартість товару, величина вартості товару, абстрактна праця, конкретна праця, закон вартості, гроші, функції грошей, гроші як міра вартості, гроші як засіб обігу, гроші як засіб нагромадження, гроші як засіб платежу, гроші як світові, ціна, грошовий обіг, закони грошового обігу.

План лекції:

4.1. Товар і його властивості. Теорії товару.

4.2. Гроші та їх функції. Теорії грошей. Закони грошового обігу.

4.1. Товар і його властивості. Теорії товару

Продукт в умовах товарного виробництва набуває форми товару.

Товар – це продукт праці, який виробляється для обміну чи продажу.

Кожний товар має дві властивості:

1. **Споживна вартість** – здатність товару задовольняти певну потребу людини. Споживні вартості поділяються за способом споживання або використанням на: предмети споживання, засоби виробництва і послуги (хліб, наприклад, задовольняє потреби в їжі, авто – в пересуванні). Слід мати на увазі, що в умовах товарного виробництва споживна вартість – це здатність товару задовольняти потреби не самого виробника, а покупців.

Споживна вартість, з одного боку, є категорією вічною – завжди, в будь-якому економічному ладі необхідно виготовляти продукти (товари), які задовольнятимуть потреби в їжі, одязі тощо. З іншого боку, споживна вартість – категорія історична. Тобто з розвитком суспільства люди пізнають нові властивості речей, які задовольняють їх потреби. Наприклад, мідь спочатку використовували для виготовлення посуду, а згодом в електротехніці.

2. **Мінова вартість**, тобто здатність товару обмінюватися на інші товари. Мінова вартість виявляється як кількісна пропорція, в якій один товар обмінюється на інший.

Що є спільним, що дає можливість порівнювати товари в обмінні. Цим спільним, як довели представники трудової теорії вартості є праця, затрачена на їх виробництво. Праця, що виробляє товари, створює їх вартість. Мінова вартість є формою вияву вартості.

Вартість товару – це уречевлена в товарі суспільна праця виробника.

Отже, мінова вартість – це форма, кількісна пропорція, в якій один товар обмінюється на інший. Вартість, як втілена в товарі праця, є основою цієї пропорції, змістом процесу обміну.

Наприклад: На виготовлення товару А затрачено 20 год. робочого часу, він обмінюється на товар Б, виготовлений за 10 год. робочого часу. В якій пропорції відбудеться обмін? Відповідь: 1 товар А = 2 товари Б. Чому? Тому що 2 товари Б є еквівалентом (рівноцінним за кількістю затраченого робочого часу 1 товару А. Тобто 1 : 2 – це мінова вартість (форма), а 20 год. і 10 год. робочого часу, які затратили товаровиробники, виробляючи товари А і Б – це зміст, основа (субстанція) даної пропорції або вартість товару.

Таким чином, вартість проявляється тільки на ринку, тільки у взаємовідносинах між суб'єктами ринку з приводу купівлі-продажу товару. Тобто вона є категорією суспільною. Носієм вартості виступає споживна вартість. Сама вартість категорія історична, тобто властива лише товарному виробництву, коли продукти виробляються для обміну, купівлі-продажу. Купуючи товар, споживачі сплачують певну суму грошей, яка є його ціною. **Ціна** – це грошовий вираз вартості.

Ми розглянули **трудову теорію вартості**, тобто теорію, яка обґрунтовує створення вартості товару працею, затраченою на їх виробництво. Її засновниками були представники англійської класичної школи політичної економії (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо). Вони довели, що загальною властивістю всіх товарів є втілена у них праця, як матеріальна субстанція вартості. Свій подальший розвиток ця теорія набула у праці «Капітал» К. Маркса. Основні положення марксистської теорії:

- розробив вчення про двоїстий характер праці;
- довів, що мірилом абстрактної праці є вартість;
- праця, що створює товар, розглядається залежно від її якості та складності, складна праця створює більшу вартість;
- вартість товару визначається не індивідуальним робочим часом працівника, а суспільно необхідним, який складається в суспільно нормальних умовах виробництва.

Відомі у світовій економічній науці й інші теорії вартості (див. табл. 4.1.)

Таблиця 4.1

Альтернативні теорії вартості

Теорії вартості, представники	Зміст теорій
Теорія факторів виробництва А.Сміт, Ж-Б Сей,	Вартість товарів утворюється не одним фактором виробництва (працею), трьома: працею, капіталом (засобами виробництва) і землею. Вартість товарів згідно з цією теорією складається з доходів, які отримують власники факторів виробництва, а самі доходи є платою за

	використання цих факторів (заробітна плата, підприємницький дохід, земельна рента, джерелом яких є праця, капітал і земля)
Теорія граничної корисності Менгер, Вільям Джевонс, Л.Вальрас. Візер, Бем-Баверк	Ця теорія відображає суб'єктивне становлення учасників ринкових відносин до економічних благ як товарів. Найважливішими її категоріями є: корисність, гранична корисність, цінність блага. Теорія граничної корисності визначає вартість товарів ступенем корисності останньої одиниці товару для споживача.
Неокласична теорія вартості А.Маршалл	Формування ринкових цін відбувається в результаті взаємодії попиту і пропозиції; пов'язував зміну попиту з категорією граничної корисності, а пропозиції – з вирішальним впливом витрат виробництва. Отже вартість товарів утворюється шляхом співвідношення попиту і пропозиції на них у процесі обміну.

З'ясування сутності товару, як основної його економічної категорії, дає нам можливість виявити економічний зміст закону вартості, як особливого закону, тобто такого, який діє у деяких суспільних способах виробництва, конкретно у тих, де функціонує товарне виробництво.

В чому сутність закону вартості?

Економічною теорією доведено, що сутність закону вартості полягає в тому, що:

- в умовах товарного виробництва суспільна праця, затрачена на виробництво товару приймає форму вартості;
- величина вартості товарів визначається витраченою на їх виробництво суспільною працею;
- ціни, по яким обмінюються товари визначається вартістю цих товарів.

Закон вартості – це закон, який передбачає, що виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості. Закон вартості відповідає як теорії трудової вартості, так і теорії граничної корисності. Якщо вартість товару повинна детермінувати два фактори — витрати праці та ступінь цінності його для споживача, то еквівалентність обміну, відповідно до закону вартості, припускає еквівалентність (рівноцінність) обох факторів.

Закон вартості і є законом цін, тому що зменшення вартості товару зумовлює зниження його ціни і навпаки.

Закон вартості почав діяти давно, в ті часи, коли продукти стали товарними, тобто вироблялися для обміну, це сталося майже 7 тис. років тому. Але значну роль у розвитку економіки він почав відігравати тільки в

тих суспільних формаціях, де товарне виробництво стало домінуючим. В цих умовах він виконує наступні функції:

- обумовлює соціально-економічну диференціацію товаровиробників, тобто збагачення одних і банкрутство інших;
- стимулює розвиток продуктивних сил, тобто спонукає виробників вводити нову техніку і вдосконалювати методи організації виробництва;
- регулює пропорції суспільного виробництва, тобто через механізм коливання цін навколо вартості відбувається розподіл робочої сили і капіталу між різними галузями виробництва.

Закон вартості – це не єдиний об’єктивний економічний закон товарного виробництва, є ще й інші, які ми будемо вивчати в наступних темах курсу.

4.2. Гроші та їх функції. Теорії грошей. Закони грошового обігу

Гроші – це складна економічна категорія. Економісти довгий час не могли вирішити проблему походження грошей та їх сутності. З приводу цього відомий англійський політик XIX ст. У. Гладтсон зазначив, що навіть кохання не зробило стільки людей дурнями, як спроби розібратися в тому, що таке гроші.

Гроші мають багато тисячолітню історію. Зрозуміти природу грошей, насамперед як економічного явища, люди намагалися з давніх часів. Але навіть і тоді, коли економічне знання стало наукою, теорією, суперечки про природу грошей, їхню сутність між різними економічними школами не затихали. Немає єдності в розумінні категорії грошей і на сучасному етапі. Існують дві основні концепції, що пояснюють причини виникнення грошей: раціоналістична й еволюційна.

Раціоналістична концепція панувала до кінця XVIII ст. Представники теорії пояснювали виникнення грошей як результат домовленості між людьми про введення спеціального інструмента (грошей) для здійснення обміну товарів. і серед деяких сучасних економістів. Так, П. Самуельсон визначає гроші як «штучну соціальну умовність», а Дж.К. Гелбрейт вважає, що закріплення грошових функцій за благородними металами та іншими предметами – «продукт угоди між людьми».

Еволюційна концепція вперше була сформульована засновниками класичної політичної економії А. Смітом, Д. Рікардо, а потім була розвинута К. Марксом. Вони аргументовано довели, що гроші виникли стихійно, незалежно від волі людей, у результаті тривалого еволюційного розвитку суспільного поділу праці, товарного виробництва та обміну.

На ранньому етапі розвитку людського суспільства появі грошей передувала епоха натурального (бартерного) товарообміну ($T_1—T_2$), коли товар T_1 виражав свою вартість у протиставленому йому товарі - еквіваленті T_2 . У міру розвитку товарного виробництва та насичення ринку товарами прямий товарообмін дедалі більше ускладнювався, оскільки інтереси учасників товарної угоди не збігалися. Для того щоб отримати

потрібний товар, необхідно було попередньо відшукати товар-посередник, який задовольнив би партнера обміну, а з часом і товар, який би відповідав інтересам усіх учасників обмінних операцій, тобто був загальним еквівалентом. У різних народів товарами, що виконували роль загальних еквівалентів, були: худоба, хутро, риба, зерно, чай, рис, дорогоцінні раковини, залізо, мідь, бронза та ін.

З подальшим розвитком товарних відносин роль товару-посередника, який виконував функцію загального еквівалента, закріпилась за дорогоцінними металами – сріблом та золотом, а згодом – тільки за золотом.

Золото стало виконувати роль загального еквівалента і називатися грошима завдяки своїм природним властивостям (рідкісність, однорідність, подільність без втрати вартості, портативність, можливість тривалого зберігання).

З появою грошей увесь товарний світ ніби розділювався на два полюси: на одному знаходяться всі звичайні товари, на другому – особливий товар – гроші, що виконують роль загального еквівалента.

Отже, **гроші** – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента, виступає посередником в обміні товарів і виражає економічні відносини між людьми з приводу виробництва та обміну товарів.

Гроші мають кілька дуже важливих ознак. Це, по-перше, загальне визнання грошей суб'єктами суспільного обміну; по-друге, гроші є засобом вияву цінності товарів; по-третє, гроші виконують роль посередника в усіх обмінних операціях.

З появою грошей з'являється **ціна** – як грошовий вираз вартості товару. Вартість становить сутність відносин та пропорцій обміну товарів, а ціна є формою вияву їх сутності (вартості). Виходячи з цього вартість – є основою цін товарів, які є об'єктом обміну. Але ціна не завжди збігається з вартістю. Це тому, що ціна формується під впливом багатьох факторів (співвідношення попиту і пропозиції, кількості грошей в обігу тощо).

Сутність грошей проявляється у їх функціях. Розглянемо це детальніше. В ПЕ виокремлюються наступні функції грошей:

1. Гроші як міра вартості.
2. Гроші як засіб обігу.
3. Гроші як засіб платежу.
4. Гроші як засіб нагромадження.
5. Світові гроші.

Перша функція є найбільш важливою. В ній безпосередньо виражена роль грошей як загального еквіваленту. Сутність цієї функції в тому, що за допомогою грошей вимірюється вартість усіх інших товарів. Для порівняння вартості різних товарів, стали користуватися **масштабом цін, який** являє собою вагову кількість золота або срібла, прийнятого за грошову одиницю у певній країні.

Гроші як засіб обігу – друга їх функція, гроші виконують роль посередника в обміні товарів і забезпечують їхній обіг. Для реалізації цієї функції потрібні реальні гроші, тобто наявні $T - G - T$, вони необхідні для того, щоб одні продали свій товар, а інші купили. Тому золото і срібло в цій функції можна замінити паперовими грошима.

Функція грошей як засіб платежу. Вона з'явилась з виникненням кредитних відносин, тобто з оплатою товару в майбутньому. Продавець стає кредитором, покупець – боржником, а гроші починають виконувати функцію платежу. Ця функція на сучасному етапі в розвинутих країнах дуже поширена.

Функція грошей як засіб нагромадження. У цій функції гроші покидають сферу обігу. Їх нагромаджують як резерв багатства, завдяки чому регулюють грошовий обіг. Для виконання цієї функції придатні тільки реальні гроші (монети, золоті злитки, вироби з них). Паперові гроші не є ефективним засобом нагромадження (про це добре знають ваші батьки). Засобом нагромадження можуть бути і конвертовані іноземні валюти (але з цим тяж пов'язано ряд проблем). Нагромадження може бути і у вигляді картин, нерухомості.

Функція грошей як світових. Цю функцію виконують реальні гроші (золото в злитках), повністю конвертовані чи міжнаціональні гроші (долар, фунт стерлінгів, єна, євро). Вони обслуговують відносини між державами.

Гроші можуть виконувати свої функції, якщо вони знаходяться в обігу, який здійснюється на основі об'єктивного економічного закону грошового обігу. **Закон грошового обігу передбачає**, що протягом певного періоду в обігу має бути певна, об'єктивно зумовлена грошова маса. Він з'ясовує внутрішні зв'язки між кількістю грошей в обігу і масою товарів, рівнем цін, швидкістю обороту грошей.

Згідно з класичним підходом кількість грошей, необхідних для обігу, може бути визначена за такою формулою:

$$K = \frac{CЦ - Kт + П - ВП}{O} \quad (4.1)$$

де: K – кількість грошей, необхідних для товарного обігу в певному році;

$CЦ$ – сума цін товарів і послуг, що реалізується у певному році;

$Kт$ – сума цін товарів і послуг, які продані у кредит;

$П$ – сума цін товарів, за які настав строк платежів за угодами;

$ВП$ – сума взаємопогашуваних безготівкових платежів.

O – середнє число оборотів грошової одиниці за рік;

Отже, сутність загального закону грошового обігу полягає в тому, що кількість грошей, необхідна для обігу прямо пропорційна кількості товарів і рівню їх цін та обернено пропорційна швидкості обігу грошей.

Таким чином, можна зробити висновок, що для нормального функціонування товарного виробництва в обігу повинна бути певна сума грошей, яка визначається на основі загального закону грошового обігу.

Більшість сучасних західних економістів для визначення кількості грошей, необхідної для обігу, базуються на неокласичній теорії збалансованості грошової і товарної маси, запропонованої американським економістом І. Фішером:

$$M \cdot V = P \cdot Q \quad (4.2)$$

де M – маса грошей в обігу; V – середня швидкість обігу грошей; P – середній рівень цін на товари та послуги; Q – кількість товарів та послуг, представлених на ринку. З цього рівняння можна визначити кількість грошей, необхідних для обігу:

$$M = \frac{P \cdot Q}{V} \quad (4.3)$$

Однак у сучасних умовах потреба в грошах не обмежується лише товарними угодами. Вона доповнюється попитом на гроші, зумовленим заощадженнями готівкових грошей населенням, придбанням комерційних та державних цінних паперів тощо. Якщо позначити цей попит на гроші показником $L(r)$, то формула кількості грошей набуде такого вигляду:

$$M = \frac{P \cdot Q}{V} + L(r) \quad (4.4)$$

4.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Товар і його властивості.
2. Гроші як невід’ємний елемент товарного виробництва. Еволюція форми вартості.
3. Основні функції грошей.
4. Грошовий обіг, його закони.

Питання для самоперевірки

1. Яка різниця між товарами і продуктом праці?
2. Охарактеризуйте основні властивості товару. Чи може ціна вважатися властивістю товару?
3. Які існують теоретичні концепції виникнення і сутності грошей?
4. Здійсніть порівняльний аналіз теорії трудової вартості та теорії граничної корисності.
5. Розкрийте сутність та функції закону вартості.
6. В чому полягає сутність грошей?
7. Яка концепція грошей пояснює їх виникнення об’єктивними чинниками, а яка – суб’єктивними? Дайте коротку характеристику цих

концепцій.

8. Як визначають потребу в грошах для економіки прихильники кількісної теорії грошей?

9. Які основні функції виконують гроші?

10. У чому сутність та роль закону грошового обігу?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Товар	
2.	Вартість товару	
3.	Функція грошей як засобу обігу	
4.	Споживча вартість	
5.	Масштаб цін	
6.	Раціоналістична концепція виникнення грошей	
7.	Гроші	
8.	Закон вартості	
9.	Закону грошового обігу	
10.	Мінова вартість	

Визначення

1. Продукт праці, який виробляється для обміну чи продажу.

2. Здатність товару задовольняти певну потребу людини.

3. Здатність товару обмінюватися на інші товари. Мінова вартість виявляється як кількісна пропорція, в якій один товар обмінюється на інший.

4. Уречевлена в товарі суспільна праця виробника.

5. Виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості.

6. Кількість грошей, необхідна для обігу прямо пропорційна кількості товарів і рівню їх цін та обернено пропорційна швидкості обігу грошей.

7. Особливий товар, який виконує роль загального еквівалента, виступає посередником в обміні товарів і виражає економічні відносини між людьми з приводу виробництва та обміну товарів.

8. Певна вагова кількість дорогоцінного металу, законодавчо встановлена державою як грошова одиниця країни, Що використовується для виміру цін товарів.

9. Теорія, прихильники якої трактують виникнення грошей як результат домовленості між людьми щодо запровадження спеціального інструменту (грошей) для здійснення товарного обміну.

10. Виконання грошима ролі посередника в обміні товарів, який здійснюється на еквівалентній основі

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Вартість товару – це уречевлена в товарі суспільна праця виробника.
2. Трудова теорія вартості обґрунтовує створення вартості товарів шляхом співвідношення попиту і пропозиції на них.
3. Товар не чим не відрізняється від продукту праці .
4. Мірилом абстрактної праці є споживча вартість.
5. Вартість – це форма, кількісна пропорція, в якій один товар обмінюється на інший.
6. Еволюційна концепція грошей вперше була сформульована засновниками класичної політичної економії.
7. Функція грошей як засіб обігу з'явилась з виникненням кредитних відносин.
8. При купівлі товару у магазині гроші виконують функцію засобу платежу.
9. Порушення вимог законів грошового обігу веде до інфляції.
10. Функцію грошей як засіб нагромадження утворення виконують будь-які гроші.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Товар – це продукт праці, призначений для:
 - а) власного споживання;
 - б) збереження;
 - в) обміну;
 - г) розподілу.
2. Споживча вартість товару – це:
 - а) здатність товару обмінюватися, пропорція, в якій один товар обмінюється на інший;
 - б) суспільна праця, втілена в товарі ;
 - в) здатність товару задовольняти потреби людей;
 - г) здатність товару обмінюватися, пропорція, в якій один товар обмінюється на інший.
3. Мінова вартість товару – це:
 - а) здатність товару задовольняти певну потребу людей;
 - б) здатність товару обмінюватися, пропорція, в якій один товар обмінюється на інший;
 - в) єдність споживчої вартості і витрат на її виробництво;
 - г) суспільна праця, втілена в товарі.
4. Еволюційна концепція пов'язує виникнення грошей з:
 - а) наявністю певного блага, яке за своєю економічною природою є грошима;

б) домовленістю між людьми щодо введення певного інструменту обміну;

в) стихійним об'єктивним розвитком відносин обміну, в процесі якого один товар виділився із маси інших товарів як загальний еквівалент, міра їх вартості;

г) усвідомленим довгостроковим пошуком універсального інструменту обміну.

5. Закон вартості виражає істотні, внутрішньо необхідні і сталі зв'язки між:

а) суспільно-необхідною працею, втіленою в товарі, та його ціною;

б) коливанням цін і попитом на ринку;

в) розподілом засобів виробництва і робочої сили;

г) коливанням цін і пропозиції на ринку

6. Що не характеризує суті грошей:

а) посередник в обміні товарів і послуг;

б) вимірник цін усіх інших товарів;

в) одна із форм нагромадження багатства;

г) один із видів виробничих ресурсів.

7. Поява кредитних грошей пов'язана з функцією грошей:

а) міра вартості;

б) засіб обігу;

в) засіб нагромадження;

г) засіб платежу.

8. У магазині продається кухонний комбайн за ціною 1,5 тис. грош.

од. За цих обставин гроші виконують функцію:

а) засобу платежу;

б) засобу обігу;

в) міри вартості;

г) засобу нагромадження.

9. Порушення вимог законів грошового обігу веде до:

а) інфляції;

б) зменшення кількості повноцінних грошей;

в) зменшення кількості неповноцінних грошей;

г) економії грошей.

10. Яке із наведених нижче рівнянь, що описують закони грошового обігу, є рівнянням І. Фішера:

а) $M \cdot P = V \cdot Q$

б) $M = k \cdot P \cdot V$;

в) $M \cdot V = P \cdot Q$,

г) $M \cdot Q = P \cdot V$.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Сума цін реалізованих за рік товарів – 900 млрд. грош. од. З них 200 млрд. грош. од. продано в кредит із відстрочкою платежів до наступного року. Платежі, за якими настав час оплати за операції, здійснені раніше, становлять 150 млрд. грош. од., взаємопогашені платежі – 50 млрд. грош. од. Гроші в середньому здійснюють вісім оборотів на рік. Обчисліть обсяг необхідної маси грошей в економіці.

Методика розв'язання:

Для визначення необхідної кількості грошей в економіці використовуємо формулу:

$$K = \frac{CЦ - K_T + П - ВП}{O} = \frac{900 - 200 + 150 - 50}{8} = 100 \text{ млрд. грош. од.}$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Розрахуйте кількість грошей, необхідне для обігу, якщо швидкість обігу грошової одиниці становить 4 обороти, середня ціна товару – 10 грош. од., фізичний обсяг реалізованої продукції – 150 одиниць, вартість товарів, цього року проданих у кредит, – 800 грош. од., сума повернених кредитів минулих років – 600 грош. од., взаємопогашенні платежі – 200 грош. од.

Задача 2. Визначте кількість грошей, необхідних для обігу, коли відомі такі дані: сума цін товарів, які потрібно реалізувати, – 200 млрд. грош. од.; сума цін товарів, проданих у кредит, – 20 млрд. грош. од.; платежі, за які настав строк оплати, – 10 млрд. грош. од.; сума платежів, які взаємно зараховані, – 30 млрд. грош. од.; число обігу однойменної грошової одиниці – 10.

Задача 3. Визначте швидкість обігу грошей, якщо кількість грошей в обігу становить 5 млн. грош. од.; рівень середньої ціни - 1,5; сукупний випуск продукції – 8 млн. фізичних одиниць. Як зміниться швидкість обігу грошей, якщо кількість грошей зменшиться у 2 рази?

Задача 4. Як зміниться мінова вартість товарів 18 олівців = 50 зошитів, якщо: а) вартість олівців збільшиться в 2 рази? б) вартість зошитів зменшиться в 2 рази? в) вартість олівців зменшиться в 2 рази, а вартість зошитів збільшиться в 2 рази? г) вартість олівців збільшиться в 2 рази, а вартість зошитів зменшиться в 2 рази? Що таке мінова вартість? Що таке вартість товару? Поясните зв'язок між вартістю і міновою вартістю.

Задача 5. Продано товарів та послуг на суму 1000 грошових одиниць. Сума цін товарів та послуг, проданих в кредит, становить 200 одиниць. Сума платежів, по яких настав час оплати, – 300 одиниць. Сума платежів, що взаємно погашаються, – 140 одиниць. Середнє число оборотів грошових одиниць – 3. Визначте кількість грошей, необхідних для обігу.

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 5. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ

Мета: розкрити сутність ринку, його суб'єкти, об'єкти та основні риси; з'ясувати сутність попиту, пропозиції та фактори, що на них впливають; усвідомити механізм формування ринкової рівноваги; розкрити сутність конкуренції, її види та основні її моделі.

Основні терміни і поняття: ринок, суб'єкти ринку, об'єкти ринку, попит, закон попиту, пропозиція, закон пропозиції, ринкова рівновага, рівноважний обсяг виробництва, рівноважна ціна, ринкова ціна, дефіцит, надлишок, конкуренція, досконала конкуренція, недосконала конкуренція, модель монополістичної конкуренції, цінова конкуренція, нецінова конкуренція, олігополія, модель чистої монополії.

План лекції:

5.1. Ринок, його суть, функції, суб'єкти та об'єкти.

5.2. Сутність попиту і фактори, що на нього впливають. Закон попиту.

5.3. Пропозиція і фактори, що на неї впливають. Закон пропозиції.

5.4. Взаємодія попиту і пропозиції. Ринкова рівновага.

5.5. Конкуренція, її сутність, форми і основні моделі.

5.1. Ринок, його суть, функції, суб'єкти та об'єкти

В економічній літературі існують різні підходи до визначення економічної сутності ринку:

1. Під ринком розуміють передусім економічний простір, на якому здійснюється купівля-продаж товарів; (торговельний зал магазину, або біржі, територія міських чи сільських ринків, держави, світу).

2. Ринок розглядають як фазу обміну в процесі відтворення.

3. Ринок ототожнюють з торгівлею або із сферою обігу.

4. Ринок розглядається як система економічних відносин між людьми. Кожне з цих визначень є правильним, але в той же час вони містять в собі загальні риси цього складного економічного явища, і підкреслюють окремі із цих рис. Тому у широкому розумінні цього слова ринок являє собою як сферу товарного виробництва, так і всю сукупність економічних відносин з приводу купівлі та продажу товарів. Саме за допомогою ринку вони здійснюють рух, відтворюються за законами товарного виробництва та обігу.

Отже, **ринок** являє собою сукупність економічних відносин, які складаються між різними суб'єктами економіки у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання з приводу купівлі-продажу товарів (послуг) відповідно до законів товарного виробництва, і насамперед законом попиту та пропозиції.

Економічною теорію доведено, що загальними соціально-економічними умовами виникнення ринку, як й взагалі товарного виробництва, є:

- суспільний поділ праці;
- економічне відокремлення виробників, які спеціалізуються на виробництві окремих товарів та послуг.

Більш повно і глибоко розкрити сутність ринку можна, якщо розглянути **функції**, які він виконує:

Техніко-економічна функція. Суть її полягає в тому, щоб забезпечити рух товарів і послуг від виробника до споживача.

Регулююча функція. Ринок регулює всі економічні процеси — виробництво, обмін, розподіл та споживання, визначаючи пропорції і напрями розподілу економічних ресурсів на мікро- та макрорівні за рахунок розширення або звуження попиту й пропозиції.

Стимулююча функція. Ринок спонукає виробників товарів і послуг до зниження витрат, підвищення якості та споживчих властивостей товарів.

Розподільча функція. Доходи виробників і споживачів у ринковій економіці диференціюються через ціни, зумовлюючи соціальне розшарування суспільства за доходами.

Функція санації (оздоровлення). Ринок через конкуренцію очищає економічне середовище від неконкурентоспроможних господарств і підтримує найефективніші.

Контролююча функція. Коли ринок в процесі обміну виконує роль головного контролера кінцевих результатів виробництва, в якій мірі кількість і якість вироблених товарів відповідає потребам споживачів. Тобто вирішує долю кожного продукту: буде його продано чи ні, за якою ціною.

Інформативна функція. Ринок через ціни інформує виробника, торговця, споживача про те, що вигідно виробляти й купувати, а що – ні.

Функція інтеграції. Ринок об'єднує суб'єктів економічної системи в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного економічного простору як у межах окремої держави, так і в межах світової економіки.

Щоб ринок міг виконувати свої конструктивні функції потрібні **відповідні умови**:

1. Наявність у суспільстві плюралізму (множини) форм власності, в тому числі обов'язково приватної, яка дозволяє найбільш повно реалізувати інтереси суб'єкта цієї форми власності.

2. Рівність всіх форм власності перед законом і однакову їх захищеність.

3. Свободу підприємництва, яка передбачає, що господарюючий суб'єкт має право обирати будь-яку (в межах чинного законодавства) форму діяльності, придбати економічні ресурси і здійснити виробництво із цих ресурсів певних товарів (послуг) на свій розсуд, а також реалізувати ці

товари (послуги) за своїм бажанням.

4. Свободу вибору, тобто, свободу власника ресурсів (виробника) розпоряджатися ними, а споживача — власника грошей — вільно купувати товари (послуги), які він вважає доцільними для задоволення своїх потреб.

5. Наявність особистого інтересу, який є рушійною силою ринку і спрямований на те, щоб господарюючий суб'єкт мав змогу мінімізувати витрати, максимізувати прибуток, а споживач — придбати певний товар (послугу) за найнижчою ціною, саме завдяки особистому інтересу виробники і споживачі реалізують свій вільний вибір.

6. Впровадження механізму конкуренції, що означає, по-перше, наявність на ринку великої кількості незалежних продавців і покупців будь-якого продукту або ресурсу і це не дозволяє їм суттєво вплинути на ринкову ситуацію, а відповідно і на ціну товару (послуги), по-друге, конкуренція означає також свободу для покупців і продавців виходити на ті чи інші ринки і покидати їх.

7. Постійний і досить жорсткий контроль з боку держави за процесом монополізації виробництва та обігу, неухильне вживання антимонопольних заходів, бо ринок, як вже зазначалося, може функціонувати лише за умов конкурентного середовища.

8. Наявність розвинутої структури та інфраструктури ринку;

9. Надійність і доступність всебічної інформації про ринок, розвинена маркетингова діяльність.

10. Поступова і наростаюча інтегрованість національної економічної системи у світове господарство, передусім, через механізм міжнародного поділу праці.

Наявність вищеперерахованих умов дає можливість для ефективного функціонування цивілізованого ринку.

Суб'єктами ринкових відносин є учасники ринкових угод, а саме угод купівлі-продажу: це покупці (споживачі), продавці (виробники), підприємці, фізичні та юридичні особи, держава.

Об'єктами ринкових відносин є все, з приводу чого виникають відносини купівлі-продажу. До них можна віднести:

- ✓ матеріальні і нематеріальні блага і послуги;
- ✓ фактори виробництва – робоча сила, засоби виробництва;
- ✓ об'єкти інтелектуальної власності;
- ✓ технічні нововведення, технології, ідеї, інформація тощо.

5.2. Сутність попиту і фактори, що на нього впливають. Закон попиту

Попит – це складна економічна категорія. Існує декілька визначень категорії попиту, але суть їх зводиться до того, що попит, це не просто потреба, а форма вираження платоспроможної потреби.

Попит (*Demand*) – це та кількість товарів і послуг, яку споживачі готові і спроможні купити за цінами, що склалися на ринку протягом певного часу.

Якщо ціна на товари знижується, то виграють покупці, тому що на ту ж саму кількість грошей, вони можуть придбати більше товарів, і навпаки, при високих цінах виграють продавці. Отже, існує обернений зв'язок між ціною і величиною попиту. Цей зв'язок регулюється **законом попиту**, суть якого в тому, що: при незмінності всіх інших умов, зростання ціни обумовлює зменшення величини попиту. Цей обернений зв'язок між ціною продукту і величиною попиту можна показати на графіку у вигляді кривої попиту D (рис. 5.1)

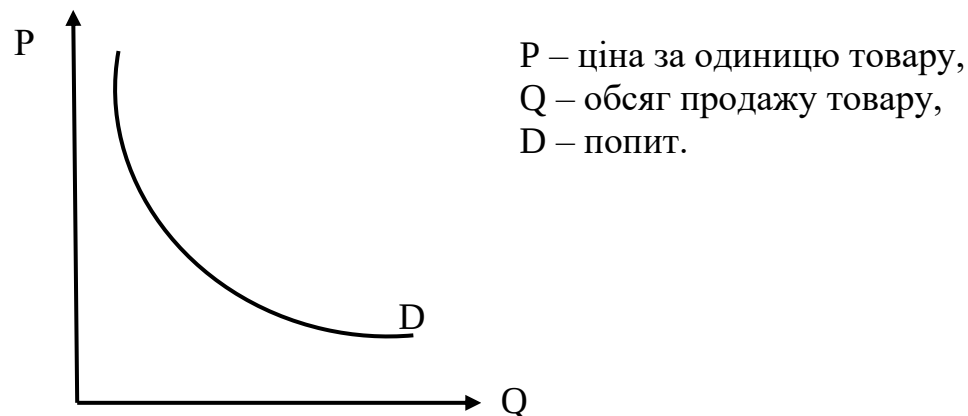

Рис. 5.1. Крива попиту

Крім ціни на попит впливають **нецінові фактори**, зміна яких призводить до зміщення всієї кривої попиту ліворуч або праворуч від основної кривої. В цьому випадку говорять про зміну попиту (рис. 5.2).

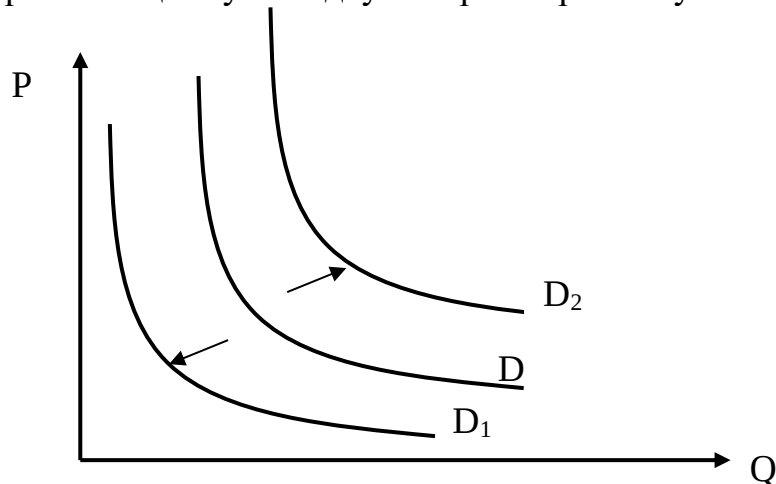

Рис. 5.2. Вплив нецінових факторів на зміну положення кривої попиту

Слід розрізняти поняття «зміна обсягу (величини) попиту» і «зміни у попиту».

Зміни обсягу попиту відбуваються через зміну ціни і графічно характеризуються рухом від однієї точки кривої попиту до іншої.

Зміни в попиті зумовлені неціновими чинниками, змінюють положення кривої попиту, зсуваючи її праворуч або ліворуч.

До нецінових чинників попиту відносять:

- кількість покупців (збільшення кількості покупців підвищує ринковий попит і навпаки);

- доходи споживачів (пряма залежність між доходами і попитом);

- очікування споживачів (очікування зростання цін у майбутньому збільшує поточний попит і навпаки);

- ціни на споріднені товари. *Споріднені товари* – товари, зміна в попиті одного з яких спричиняє зміни в попиті інших. Споріднені товари поділяються на дві групи: товари-субститути (взаємозамінні товари); товари-комплементи. Якщо зростає ціна на товар-субститут (взаємозамінний товар), то попит на нього знижується, а на його замітник – підвищується. Наприклад, подорожчання олії зумовлює скорочення попиту на неї і зростання попиту на маргарин. Якщо зростає ціна на товар-комплемент (доповнюючий товар), то зменшується попит і на цей товар, і на доповнюючий. Наприклад, зростання ціни на бензин змушує власника автомобіля менше користуватися ним, а відтак зменшується попит як на бензин, так і на мастила, гальмівну рідину тощо;

- зміна смаків (уподобань) покупців. Зміна смаків споживачів може відбуватися швидко й повільно, а головне – постійно. Це пов'язано з розвитком виробництва, науково-технічним прогресом, модою, впливом реклами, порою року, кліматом і т. ін.

У результаті зміни нецінових факторів при позитивному впливі крива попиту на графіку зміщується праворуч до D_2 . І навпаки, якщо крива попиту зміщується ліворуч до D_1 при негативному впливі (див. рис. 5.2)

5.3. Пропозиція і фактори, що на неї впливають. Закон пропозиції

Пропозиція (*Supply*) – це кількість товарів та послуг, яку продавці готові продати за цінами, що склалися на ринку протягом певного часу.

Пропозиція має натуральне вираження – штуки, тони, метри. Вона, як і попит залежить від багатьох факторів, але головний фактор – ціна.

Якщо ціна підвищується, то відповідно зростає і величина пропозиції, зниження ціни скорочує величину пропозиції. Отже існує прямий або позитивний зв'язок між ціною і величиною пропозиції. Цей зв'язок встановлює **закон пропозиції**, суть якого в тому, що: при незмінності всіх інших умов, зростання ціни обумовлює зростання величини пропозиції.

Цей прямий зв'язок між ціною продукту і величиною пропозиції можна показати на графіку у вигляді кривої пропозиції S (рис. 5.3).

Як і попит, пропозиція має нецінові чинники, зміна яких призводить до зміщення всієї кривої пропозиції ліворуч або праворуч від основної кривої. В цьому випадку говорять про зміну пропозиції (рис. 5.4).

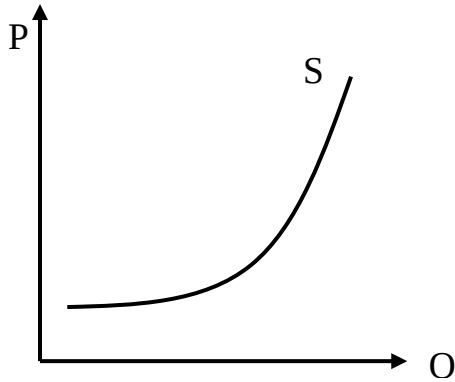

Рис. 5.3. Крива пропозиції

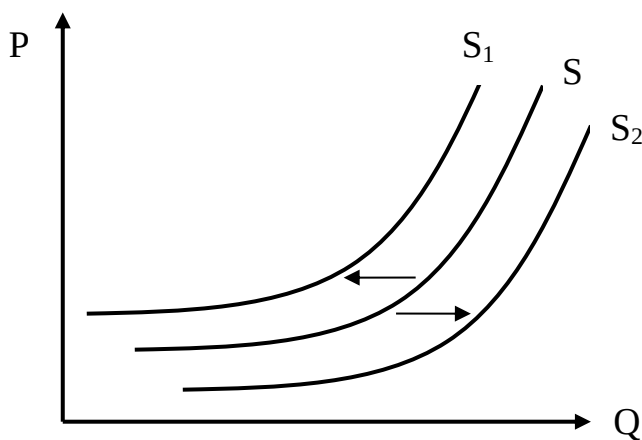

Рис. 5.4. Вплив нецінових факторів на пропозицію.

До нецінових факторів пропозиції відносять:

– зміна цін на ресурси. Зростання цін на ресурси (за інших незмінних умов) призводить до збільшення витрат виробництва, зростання собівартості продукції, що змушує підприємця скорочувати пропозицію свого товару. Тому крива пропозиції зсувається ліворуч;

– технологію виробництва: якщо впроваджуються досконалі технології, то знижуються витрати і випускається більше продукції, що збільшує пропозицію. Застосування нових технологій, наприклад, у виробництві йогуртів дає змогу скоротити період визрівання продукту, продовжити термін зберігання ним корисних властивостей, зменшити собівартість одиниці продукції. Це сприяє розширенню пропозиції йогуртів на ринку, відтак крива S зсувається праворуч.

– кількість товаровиробників: чим їх більше, тим більша кількість виробленого товару, а відповідно і пропозиція;

– податки і субсидії: якщо має місце підвищення податків, то це приведе до скорочення пропозиції, бо підприємці відносять їх до витрат виробництва, а в разі надання державою субсидії (в перекладі з латинської –

допомоги, підтримки), навпаки, витрати зменшаться і це приведе до збільшення виробництва, до збільшення пропозиції;

– очікування виробників: сподівання змін ціни товару в майбутньому також можуть вплинути на бажання виробника постачати продукт на ринок сьогодні. Так, якщо виробник сподівається на підвищення цін у майбутньому, то пропозиція товару зменшується. Пропозиція підвищується, якщо ціни в майбутньому можуть стати нижчими.

У результаті зміни нецінових факторів при позитивному впливі крива пропозиції на графіку зміщується праворуч до S_2 . І навпаки, якщо крива пропозиції зміщується ліворуч до S_1 при негативному впливі (див. рис. 5.4)

5.4. Взаємодія попиту і пропозиції. Ринкова рівновага

Взаємодію попиту і пропозиції на ринку можна проаналізувати за допомогою графіку (рис. 5.5).

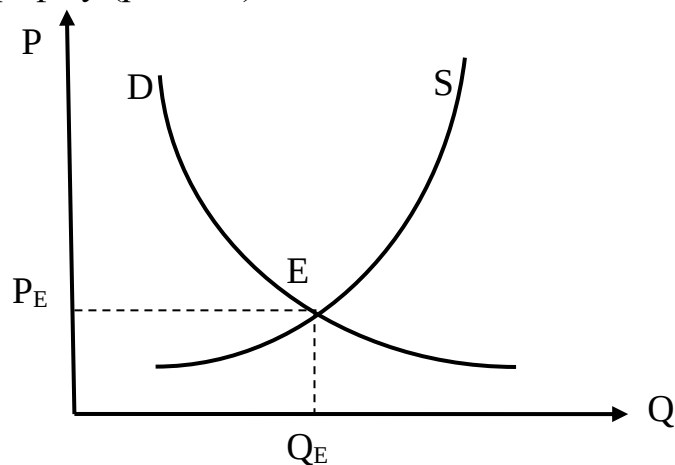

Рис. 5.5. Рівноважний стан на ринку

Точка перетину кривих попиту і пропозиції E є точкою рівноваги (від лат. Equilibrium). Ціна, за якої попит і пропозиція врівноважуються називається **рівноважною ціною P_E** . **Рівноважним обсягом Q_E** є така кількість благ, за якої ціна попиту дорівнює ціні пропозиції. Стан ринку, на якому попит і пропозиція урівноважені при певному рівні ціни, називається **рівноважним** (оптимальним). Іншими словами, при ціні рівноваги кількість товару, яку бажають і можуть купити покупці, відповідає кількості товарів, яку продавці хочуть продати.

Однак, рівноважний стан за своєю природою нестабільний, так як ринкові умови, що визначають його, постійно змінюються і викликають коливання попиту і пропозиції. Саме механізм коливання попиту і пропозиції змушує розвиватися ринкову економіку. Результатом цих коливань є відновлення втраченої рівноваги.

Порушення ринкової рівноваги може відбуватися у двох випадках: або при відхиленні ринкової ціни від рівноважної, або при зрушенні попиту і пропозиції. **Перший випадок.** Припустимо, в результаті впливу якихось ринкових або інших сил продажна ціна піднялася вище рівноважної. Результатом цього буде скорочення обсягу попиту і зростання пропозиції.

Перевищення обсягу пропозиції над обсягом попиту приведе до затоварювання ринку. Щоб позбавитися від надлишків товару, продавці почнуть знижувати ціну, а виробники – скорочувати виробництво. По мірі зниження ринкової ціни почнуть активізуватися покупці і попит на товар буде зростати. Це буде відбуватися до тих пір, поки надлишок не зникне і на ринку знову не відновиться рівновага.

В протилежній ситуації, тобто коли на ринку ціна з якихось причин опуститься нижче рівноважної, виникне інше явище – дефіцит товару. Обсяг попиту зросте, а пропозиції скоротяться. В умовах дефіциту з'являється покупці, які готові заплатити більш високу ціну. Орієнтуючись на активний попит, продавці почнуть підвищувати продажну ціну. Виробники будуть збільшувати обсяг виробництва. З іншого боку, підвищення продажної ціни буде скорочувати попит. В результаті цих процесів ринок також повернеться до рівноважного стану. Графічно порушення ринкової рівноваги, внаслідок зміни ціни, показано на рис. 5.6.

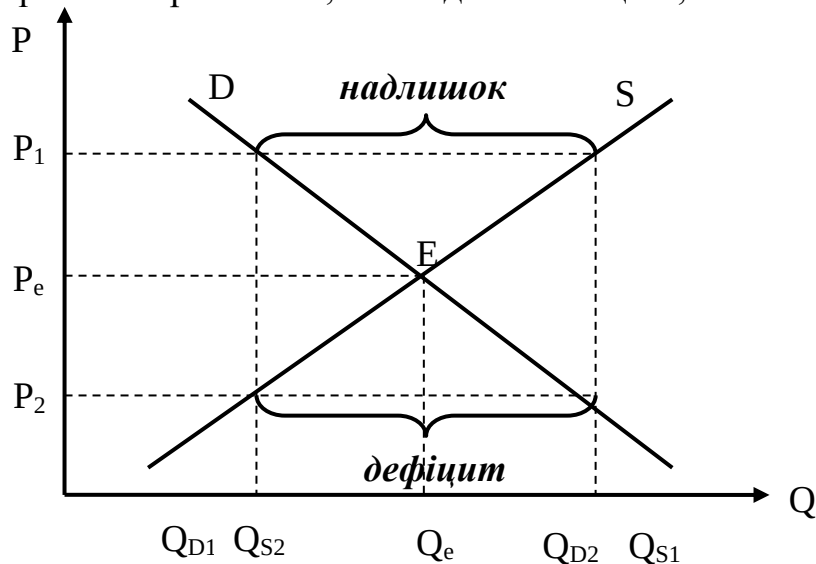

Рис. 5.6. Порушення ринкової рівноваги в наслідок відхиленні ринкової ціни від рівноважної

Другий випадок. Рівновага може бути порушена внаслідок зрушень у співвідношенні обсягів попиту і пропозиції, а також зміни факторів, що впливають на них. На графіках відбувається зрушення кривих попиту і пропозиції. Якщо попит перевищує пропозицію, то ціна зростає (рис. 5.7).

При підвищенні ціни попит буде скорочуватися, а пропозиція зростати, що поверне ринок у рівноважний стан. Зворотна реакція ринка буде спостерігатися при перевищенні пропозиції над попитом (рис. 5.8).

При перевищенні пропозиції над попитом ціна стане нижче рівноважної. Попит при цьому зросте, а пропозиція скорочується і ринок повертається у рівноважний стан.

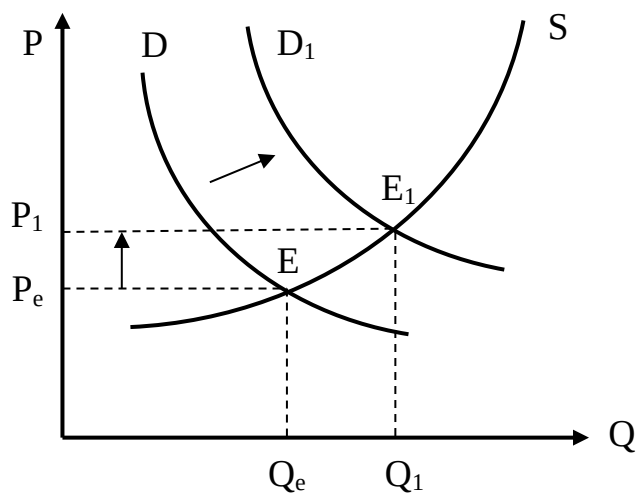

Рис. 5.7. Перевищення попиту над пропозицією

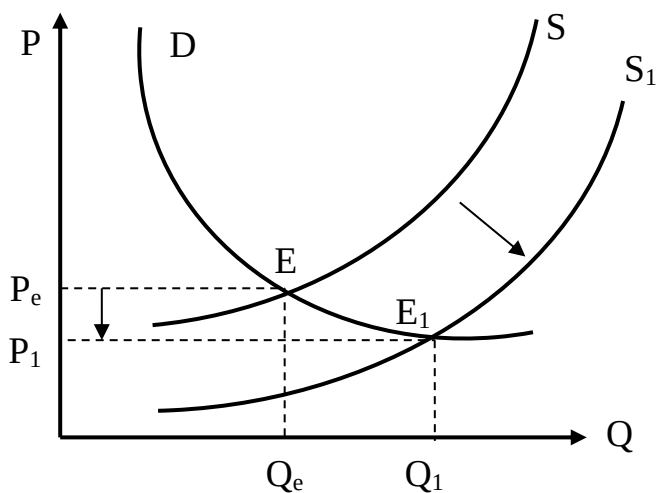

Рис. 5.8. Перевищення пропозиції над попитом

Зрозуміло, що приведення ринку до рівноважного стану при умові його порушення і внаслідок зміни ціни і внаслідок зміни попиту та пропозиції не означає досягнення попереднього рівня. Рівноважний стан ринка вихилитися від попереднього рівня, але якщо ці відхилення незначні, то це свідчить про стійкість ринкової рівноваги. При значних відхиленнях виникає небезпека появи кризових явищ

Розуміння механізму встановлення і порушення рівноваги має надзвичайно важливе значення для розуміння закономірностей функціонування економічної системи, впливу на неї економічної політики та коригування останньої.

5.5. Конкуренція, її сутність, форми і основні моделі

Важливим складовим компонентом механізму ринкової економіки є конкуренція. Сам ринок, механізм його дії не може нормально існувати без розвинутих форм конкуренції.

Конкуренція в перекладі з латинської мови означає – бігти разом, змагатись на якомусь поприщі з іншими. Таке змагання має вирішальне значення для встановлення ринкових цін, які є головною ознакою економіки ринкового типу.

Конкуренція – економічне суперництво між учасниками ринкового господарства за найвигідніші умови господарювання і задоволення своїх економічних інтересів.

Умови виникнення конкуренції представлено на рис 5.9:

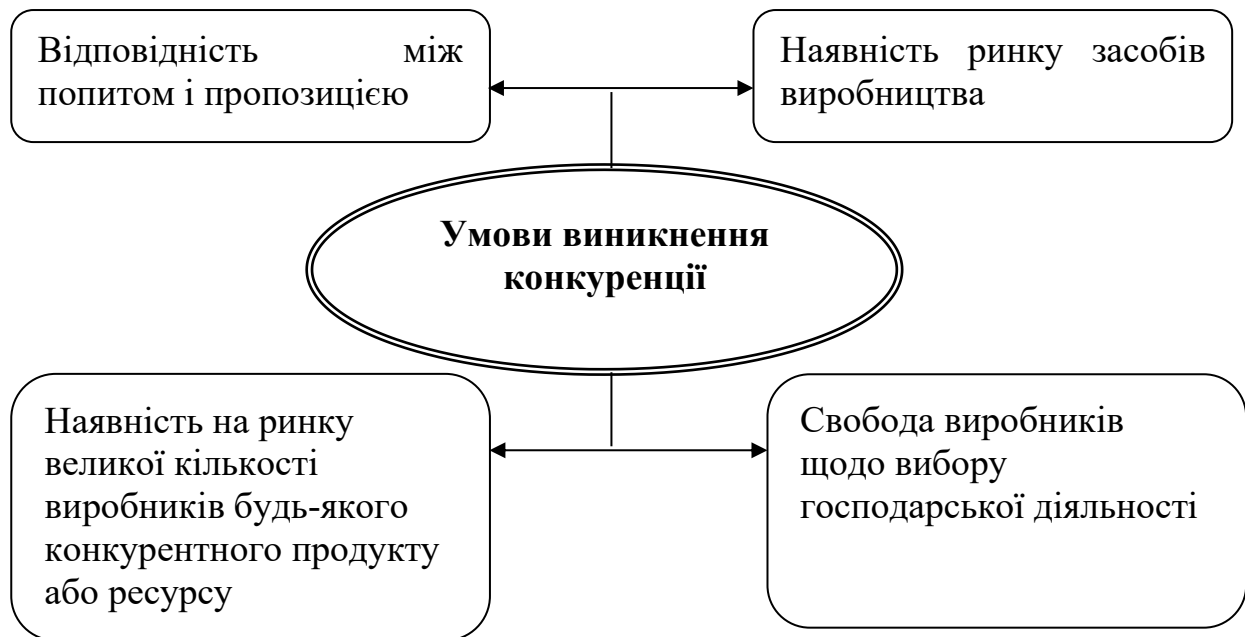

Рис. 5.9. Умови виникнення конкуренції

За методами конкурентної боротьби конкуренцію поділяють на такі види:

Нечесна конкуренція нецивілізований спосіб конкурентної боротьби, який проявляється в порушенні суб'єктами ринкових відносин правил та норм конкуренції.

Нецінова конкуренція пов'язана зі стратегією боротьби, спрямованої не на зміну цін, а на створення зовнішніх умов, які поліпшують реалізацію продукції, що не суперечать діючому в країні законодавству.

Цінова конкуренція. Вона означає, що головним методом боротьби проти конкурентів є ціна. У такій боротьбі перемагає той, хто домагається нижчої, ніж ринкова ціна, вартості своєї продукції. Це, по суті, боротьба за скорочення витрат виробництва завдяки використанню досягнень науково-технічного прогресу, наукової організації праці, підвищенню її продуктивності.

За видами конкурентної боротьби виокремлюють внутрішньогалузеву, міжгалузеву та міжнародну конкуренції.

Внутрішньогалузева конкуренція – це конкуренція між товаровиробниками, що діють в одній галузі народного господарства. Через

різний рівень техніки, організації виробництва, продуктивності та інтенсивності праці тощо у кожного з них встановлюється індивідуальна вартість виробництва певного товару.

Внутрішньогалузева конкуренція сприяє зниженню витрат виробництва, впровадженню досягнень науки і техніки, стимулює процес концентрації виробництва і капіталу. У сучасних умовах вона переважає на окремих вузькоспеціалізованих ринках конкретних видів товарів (наприклад, міні-комп'ютерів, телевізорів, легкових автомобілів тощо).

Міжгалузева конкуренція – це конкуренція між товаровиробниками, які діють у різних галузях народного господарства.

Залежно від різних умов виробництва в галузях підприємці за однакових витрат капіталу одержують неоднакову масу продукту. Тому в епоху вільної конкуренції ті товаровиробники, які отримували меншу кількість прибутку, намагалися вкладати свої капітали в галузі, де він вищий. Відтік капіталів з певної галузі має наслідком утворення дефіциту виробленої тут продукції відносно існуючого попиту. Це дозволяє тим виробникам, що залишились у ній, піднімати ціни на свої товари і отримувати більші ніж раніше прибутки. Протилежна картина спостерігається у галузях, де капітал накопичується через високу прибутковість виробництва у них. Тут, з часом, прибутковість починає падати внаслідок надлишку продукції відносно існуючого попиту і відповідного падіння цін. Отже, перетікання капіталів з одних галузей в інші в пошуках більш вигідного їх застосування має наслідком вирівнювання прибутковості виробництва різних видів продукції. Інакше кажучи, міжгалузева конкуренція веде до утворення середньої норми прибутковості виробництва для усіх галузей господарства.

У сучасних умовах переважна частка міжгалузевого переливання капіталу відбувається в межах багатогалузевих концернів і конгломератів.

Міжнародна конкуренція – це конкуренція виробників на світовому ринку, яка поєднує внутрішньогалузеву і міжгалузеву конкуренцію. На світовому ринку домінують компанії найрозвинутіших країн.

Міжнародна конкуренція сприяє збалансованому розвитку світового ринку, переливу капіталу не тільки між сферами виробництва, а й між різними державами.

Розглянувши основні способи ведення конкурентної боротьби, ми можемо краще уявити собі її позитивні і негативні риси.

Позитивні риси конкуренції :

✓ вона є рушійною силою ринкової економіки – перемагає той, хто створює високоякісну продукцію при найменших витратах виробництва, завдяки використанню науково-технічних досягнень, передової організації виробництва;

✓ конкуренція приносить користь суспільству, вона стимулює економію матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, спонукає постійно

оновлювати асортимент продукції, що випускається; стежити за науково-технічними досягненнями і впроваджувати їх у виробництво.

До негативних рис і наслідків конкуренції належать:

- ✓ розорення одних і збагачення інших;
- ✓ посилення соціальної і майнової диференціації населення;
- ✓ загострення безробіття;
- ✓ посилюється інфляція.

І все ж таки позитивні риси конкуренції мають пріоритет над негативними.

Отже, ми розглянули суть конкуренції, умови її утворення, види конкуренції, її позитивні і негативні риси. А в яких **формах існує конкуренція?**

За формами конкуренції економічна теорія виділяє чотири моделі ринку: досконала (чиста) конкуренція; монополістична конкуренція; олігополія; чиста монополія.

Ринок чистої конкуренції називають ще досконалою конкуренцією, а три інших відносять до ринків із недосконалою конкуренцією.

Досконала конкуренція – ринкова ситуація, за якої велика кількість, незалежно діючих фірм виробляють ідентичну (стандартизовану) продукцію і жоден з них не в змозі контролювати ринкову ціну.

Монополістична конкуренція – ринкова ситуація, за якої відносно велика кількість невеликих виробників пропонує схожу, але не однакову продукцію.

Олігополія – (від грецьких слів "олігос" – небагато і "полео" – продаю) це панування на ринку декількох фірм, що виробляють ідентичні або схожі товари.

Чиста монополія – ринкова ситуація, за якої існує лише один продавець товару, що не має близьких замінників.

Загальна характеристика вищеперерахованих структур наведена у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Загальну характеристику ринкових структур

Характерні риси	Моделі ринку			
	Чиста конкуренція	Монополістична конкуренція	Олігополія	Чиста монополія
Кількість фірм в галузі	Практично безліч	Багато (десятки)	Кілька	Одна
Розміри фірм	Дрібні	Середні	Великі та невеликі	Гігантські
Тип продукту	Стандартизований	Диференційований	Стандартизований або диференційов.	Унікальний без лизьких замінників

Продовження табл. 5.1

Контроль фірми над ціною	Відсутній	Обмежений	Обмежений або значний	Значний
Умови вступу до галузі	Дуже легкі	Порівняно легкі	З суттєвими перешкодами	Блоковані
Нецінова конкуренція	Відсутня	Пануюча	Типова	Присутня
Доступність інформації	Вільний доступ	Деякі складності доступу	Певні обмеження	Певні обмеження
Приклади галузей	Сільське господарство	Роздрібна торгівля, товари широкого вжитку	Виробництво сталі, автомобілів	Місцеві підприємства громадського користування

5.6. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Суть і функції ринку. Умови його формування і розвитку.
2. Основні суб'єкти та об'єкти ринкової економіки.
3. Попит і пропозиція. Теорія ринкової рівноваги.
4. Сутність конкуренції та її форми.

Питання для самоперевірки

1. Які функції виконує сучасний ринок? Охарактеризуйте кожен функцію.
2. Як здійснюється взаємозв'язок між суб'єктами ринку?
3. Назвіть і поясніть умови, які, на Ваш погляд, необхідні для розвитку ринкової економіки?
4. Як Ви вважаєте, чи тотожні поняття «обмін» і «ринок», «потреби» і «попит», «обсяг виробництва» і «пропозиція»? Поясніть.
5. Що таке ринковий механізм, які його складові елементи?
6. Охарактеризуйте попит і пропозицію. Що таке кон'юнктура ринку?
7. Зобразіть графічно ситуацію надлишку товару на ринку і ситуацію дефіциту товару на ринку.
8. Поясніть, які умови необхідні для розвитку конкуренції в економіці України?
9. Які існують основні види конкуренції? Дайте повну характеристики кожному виду конкуренції.
10. Які основні моделі ринку конкуренції Ви знаєте?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Законом попиту	

2.	Ринок	
3.	Пропозиція	
4.	Конкуренція	
5.	Попит	
6.	Міжнародна конкуренція	
7.	Ринкова рівновага	
8.	Нецінова конкуренція	
9.	Чиста конкуренція	
10.	Закон пропозиції	

Визначення

1. Ринкова ситуація, за якої велика кількість, незалежно діючих фірм виробляють ідентичну (стандартизовану) продукцію і жоден з них не в змозі контролювати ринкову ціну.

2. При незмінності всіх інших умов, зростання ціни обумовлює зростання величини пропозиції.

3. Сукупність економічних відносин, які складаються між різними суб'єктами економіки у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання з приводу купівлі-продажу товарів (послуг) відповідно до законів товарного виробництва

4. Кількість товарів і послуг, яку споживачі готові і спроможні купити за цінами, що склалися на ринку протягом певного часу

5. Пов'язана зі стратегією боротьби, спрямованої не на зміну цін, а на створення зовнішніх умов, які поліпшують реалізацію продукції, що не суперечать діючому в країні законодавству.

6. При незмінності всіх інших умов, зростання ціни обумовлює зменшення величини попиту

7. Економічне суперництво між учасниками ринкового господарства за найвигідніші умови господарювання і задоволення своїх економічних інтересів.

8. Стан ринку, на якому попит і пропозиція урівноважені при певному рівні ціни.

9. Кількість товарів та послуг, яку продавці готові продати за цінами, що склалися на ринку протягом певного часу.

10. Конкуренція виробників на світовому ринку, яка поєднує внутрішньогалузеву і міжгалузеву конкуренцію. На світовому ринку домінують компанії найрозвинутіших країн.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Соціально-економічною умовою виникнення ринку є суспільний поділ праці.

2. Головною умовою функціонування ринку є наявність лише приватної форми власності.

3. Термін «попит» в економічній науці означає будь-яку нагальну потребу економічного суб'єкта.

4. Зміна ціни товару не призводить до зміщення кривих попиту і пропозиції цього товару.

5. Оптимістичні очікування підприємців, призведуть до змін, які графічно ілюструються зсувом кривої пропозиції ліворуч.

6. Дія закону попиту виявляється в зростанні обсягу закупівель товару при зростанні його ціни.

7. Якщо держава встановить ціну товару, вищу за рівноважну, то на ринку виникне дефіцит цього товару.

8. Нецінова конкуренція пов'язана зі стратегією боротьби, спрямованої на зміну цін.

9. Чиста монополія – ринкова ситуація, за якої існує лише один продавець товару, що не має близьких замінників.

10. Монопольне становище є бажаним для кожного підприємця

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Яке визначення найточніше розкриває сутність ринку як економічної категорії?

а) ринок – це місце, де люди здійснюють обмін продуктами праці відповідно до законів товарного виробництва;

б) ринок – це інститут (або механізм), який зводить покупців і продавців певних товарів і послуг;

в) ринок – це певна сукупність відносин власності між покупцями і продавцями з приводу купівлі-продажу товарів і послуг та механізм забезпечення цього процесу згідно із законами товарного виробництва;

г) ринок – це відносини, що виникають між людьми у сфері обігу і здійснюються відповідно до законів товарного виробництва.

2. Закон попиту передбачає, що:

а) крива попиту має додатній нахил;

б) у разі зниження цін обсяг купівлі зростає;

в) у разі збільшення цін обсяг купівлі зростає;

г) зростання доходів споживачів веде до збільшення обсягу попиту.

3. Факторами змін попиту не є:

а) зміна кількості покупців;

б) зміна доходів покупців;

в) зміна цін на доповнюючі товари;

г) зміна збутової політики підприємства

4. Правильно сформулюйте закон пропозиції:

а) кількість пропонованого товару збільшується з підвищенням ціни за його одиницю та зменшується з її зниженням;

б) кількість пропонованого товару зменшується з підвищенням ціни і збільшується – зі зниженням;

в) кількість пропонованого товару змінюється обернено пропорційно зміні ціни за його одиницю;

г) кількість споживаного товару змінюється обернено пропорційно зміні ціни за його одиницю.

5. Які фактори не впливають на пропозицію певного товару?

а) витрати виробника;

б) кількість продавців;

в) зміна цін на інші товари;

г) зміна ставки податку з доходів громадян.

6. Якщо ринкова ціна є меншою за рівноважну ціну, то:

а) виникає надлишок товару

б) виникає дефіцит даного товару

в) зростає попит на даний товар

г) зростає пропозиція даного товару.

7. Ринок певного блага знаходиться у стані рівноваги, якщо:

а) здійснюється державне регулювання цін;

б) потреби у даному благо підкріплені відповідним доходом покупців;

в) обсяг попиту на благо відповідає обсягу його пропозиції;

г) зростання цін на благо не перевищує зростання доходів покупців.

8. Конкуренція – це:

а) боротьба виробників за одержання найвищого прибутку;

б) боротьба виробників за право купувати товари по більш низьких цінах;

в) економічна змагальність за досягнення найкращих результатів на якому-небудь поприщі;

г) рушійна сила ринку.

9. За методами конкурентної боротьби розрізняють конкуренцію:

а) цінову та нецінову, чесну і нечесну;

б) внутрішньогалузеву і міжгалузеву;

в) монополістичну та олігополістичну;

г) досконалу та недосконалу.

10. Монополістичну конкуренцію розуміють як таку структуру ринку, за якої:

а) взаємодоповнюючі товари виробляються великою кількістю незалежних виробників;

б) взаємодоповнюючі товари виробляються невеликою кількістю незалежних виробників;

в) виробники гомогенної продукції конкурують за зниження собівартості продукції;

г) взаємозамінні товари виробляються великою кількістю незалежних виробників.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

В наведеній таблиці 5.2 містяться функції попиту і пропозиції шоколаду:

Таблиця 5.2

Ціна, попит і пропозиція на шоколад

Ціна за 1 кг., гр. од.	Обсяг попиту, кг	Обсяг пропозиції, кг
6	39	83
5,5	42	78
5	45	73
4,5	48	68
4	51	63
3,5	54	58
3	57	53
2,5	60	48
2	63	43
1,5	66	38

За даними таблиці:

а) побудувати криві попиту і пропозицій, визначити параметри ринкової рівноваги;

б) визначити, що буде спостерігатися на даному ринку, якщо ціну на шоколад буде зафіксовано на рівні 1,6 грош. од.?

Методика розв'язання:

1. На основі даних таблиці 5.2 побудуємо графік взаємодії попиту, пропозиції (рис. 5. 10).

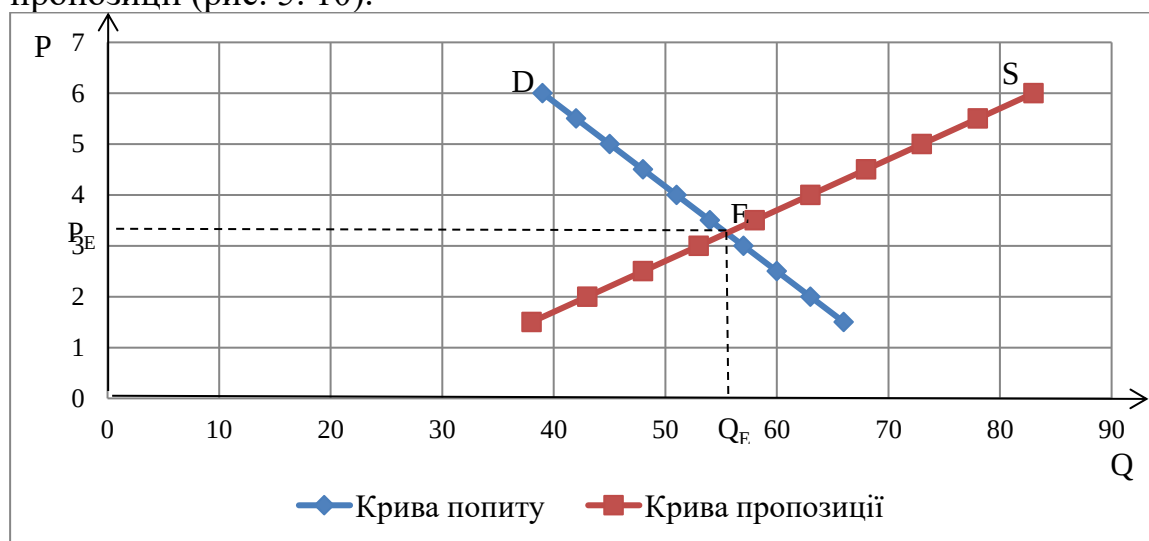

Рис. 5.10. Взаємодія попиту і пропозиції

2. Визначаємо параметри ринкової рівноваги, тобто рівноважну ціну і рівноважний обсяг товару. Загальна умова ринкової рівноваги має вигляд: $Q_D = Q_S$, отже $P = 3,25$ грош. од., $Q_D = Q_S = 55,5$ кг.

3. Якщо ціну на шоколад буде зафіксовано на рівні 1,6 грош. од., тобто нижче рівноважної ціни 3,25 грош од., то на ринку виникне дефіцит шоколаду.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. За даними таблиці 5.3 побудуйте графіки попиту і пропозиції. Визначить рівноважну ціну і кількість.

Таблиця 5.3

Ціна, попит і пропозиція на певний товар

Ціна (грош. од. за одиницю)	Пропозиція (тис. одиниць)	Попит (тис. одиниць)
2	10	60
4	20	50
6	30	30
8	50	20
10	80	10

Задача 2. За даними таблиці 5.4 побудуйте криві попиту і пропозиції та визначте рівноважні ціни і кількість. Що буде характерним для цього ринку – надлишок чи дефіцит, якщо ціна на цей товар – 30 грош. од.

Таблиця 5.4

Ціна, попит і пропозиція на певний товар

Ціна (грош. од. за одиницю)	Пропозиція (тис. одиниць)	Попит (тис. одиниць)
10	4	32
20	7	28
30	10	24
40	13	20
50	16	16
60	19	12
70	22	8

Задача 3. Зобразіть криві попиту і пропозиції на товар, визначте ціну рівноваги за даними в таблиці 5.4 та охарактеризуйте стан ринку при ціні 17,2 грош. од. та 58,6 грош. од.

Задача 4. Зобразіть графічно і проаналізуйте, як зміняться параметри ринкової рівноваги на ринку певного товару, якщо водночас відбувається зростання доходів населення і впровадження у виробництві даного товару новітніх технологій.

Задача 5. За даними таблиці побудуйте криві попиту і пропозиції та визначте рівноважні ціни і кількість. Що буде характерним для цього ринку – надлишок чи дефіцит, якщо ціна на цей товар – 25 грош. од.

Ціна , грн. за штуку	10	20	30	40	50	60	70	80
Попит, тис. штук	32	28	24	20	16	12	8	2
Пропозиція, тис. штук	4	7	10	13	16	19	22	25

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 6. ПІДПРИЄМСТВО ТА ПІДПРИЄМНИЦТВО В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Мета: розкрити сутність «підприємство» та «підприємництво»; усвідомити у чому відмінність між ними; з'ясувати мету, функції, принципи, організаційно-правові форми підприємств та принципи їх діяльності; дослідити функції, умови існування, суб'єкти, об'єкти і види підприємництва.

Основні терміни і поняття: підприємство, фірма, економіна ефективність підприємства, індивідуальне підприємство, колективне підприємство, сімейне підприємство, приватне підприємство, змішане підприємство, державне підприємство, партнерства з обмеженою відповідальністю, партнерства з повною відповідальністю, корпорація (акціонерне товариство), підприємництво, бізнес, вільна підприємницька діяльність, дозвільна (ліцензована) підприємницька діяльність, державна підприємницька діяльність.

План лекції:

6.1. Підприємство – мікроекономічна ланка ринкової економіки. Організаційно-правові форми підприємств та принципи їх діяльності.

6.2. Підприємництво його суть та умови існування.

6.1. Підприємство – мікроекономічна ланка ринкової економіки.

Організаційно-правові форми підприємств та принципи їх діяльності

Підприємство є первинною ланкою народного господарства, об'єктом функціонування продуктивних сил і виробничих відносин. *Основними ознаками, що характеризують підприємство як організаційну ланку є:*

1) технологічна і територіальна відособленість кожного з них. Це означає, що на кожному підприємстві використовуються різні засоби виробництва, технології, працівники мають різні кваліфікації. За кожним підприємством закріплена певна територія, тобто земля, на якій воно розміщується;

2) економічна відособленість, її суть в тому, що продукція, послуги, які виробляє дане підприємство належать тільки йому, воно само розпоряджується своїм майном, реалізує продукцію, відшкодовує витрати;

Це дає підстави визначити підприємство як економічно і юридично відокремлену ланку економіки, в якій поєднується певний технологічний і суспільний спосіб виробництва матеріальних і духовних благ.

Підприємство (фірма) – самостійна ланка народного господарства, що здійснює діяльність по випуску продукції, наданню послуг, здійснює науково-дослідну і комерційну діяльність з метою отримання прибутку. Правовий статус підприємства (фірми) в Україні регулюється «Господарським кодексом України».

Підприємству притаманні такі риси:

- 1) це самостійний господарюючий суб'єкт;
- 2) воно має власний статут, який затверджується власником (власниками) майна, а для державних підприємств — власником майна за участю трудового колективу; статут визначає предмет і цілі діяльності підприємства, його органи управління, компетенцію та повноваження трудового колективу, порядок утворення майна підприємства (до статуту можуть включатися також положення, пов'язані з особливостями діяльності підприємства);
- 3) підприємство може здійснювати будь-які види господарської діяльності, якщо вони не заборонені чинним законодавством і відповідають цілям, передбаченим його статутом;
- 4) мета діяльності будь-якого підприємства — отримання прибутку (доходу).

Кожне підприємство повинно мати:

- а) самостійний баланс;
- б) розрахунковий та інші рахунки в установах банків;
- в) печатку із своїм найменуванням, а промислове підприємство також товарний знак.

Крім терміна «підприємство» в літературі часто вживають термін «фірма». Підприємство слід відрізняти від фірми, компаній.

Фірма переважно складаються з декількох підприємств, є багато профільною (виготовляє різні види продукції чи послуг), вкладає інвестиції в різні галузі, більше за розмірами. Трапляється, що фірма складається з одного підприємства. Підприємство є виробничою одиницею, наприклад фабрика, ферма, шахта, яка виконує одну чи кілька специфічних функцій з виробництва або реалізації товарів і послуг, а фірма є одиницею управління, воно відбувається з єдиного центру.

Сутність підприємства проявляється у виконанні ним наступних функцій.

Підприємство створюється для виробництва матеріальних і нематеріальних благ, тому основою його функцією є **виробнича**. Головне завдання підприємства витрати як найменше факторів виробництва та виробити найбільше матеріальних благ.

Економічна, яка полягає в управлінні процесами виробництва і збуту товарів, укладення договорів, добір працівників і раціональна організація їх праці, розподіл доходів, розрахунок економічної ефективності, ціноутворення, вивчення ринку тощо.

Технологічна, тобто забезпечення процесу виробництва необхідними засобами та їх ефективному використанні, впровадженні новітніх технологій, раціоналізації виробничих процесів, винахідництві).

Соціальна передбачає поліпшення умов праці та відпочинку працівників, створення сприятливого психологічного клімату в колективі,

надання допомоги і пільг працівника і членам їх сімей, благодійну діяльність.

Зовнішньоекономічна функція пов'язана з участю підприємства у міжнародному обміні товарів, спільному з іноземними партнерами виробництві, науково-технічному співробітництві.

Не виконавши якихось функцій підприємство не може виконати своїх зобов'язань перед партнерами, суспільством, державою, працівниками, засновниками. Наприклад, заводи по виробництву техніки для села не зробили це своєчасно і в потрібному асортименті. Село не змогло виробити передбачену кількість с/г продукції. Цієї кількості не хватило для забезпечення роботи хлібозаводів, пивзаводів, цукрозаводів.

Кожне підприємство повинно працювати ефективно. Економічна ефективність діяльності підприємства розраховується за формулою:

$$\text{Економічна ефективність} = \frac{\text{Кінцевий результат виробництва}}{\text{Витрати факторів виробництва}} \quad (6.1)$$

Ефективність виробництва поєднує в собі економічний і соціальний аспекти.

Економічний аспект ефективності відображається в різних вартісних показниках діяльності підприємства (обсяг продукції, прибуток, економія ресурсів).

Соціальний аспект ефективності виявляється у скороченні тривалості робочого часу, створенні нових робочих місць, підвищенні рівня зайнятості, поліпшенні умов праці, стану довкілля. Синтезуючим показником соціального аспекту ефективності виробництва є рівень добробуту працівників. Соціальні наслідки виробничої діяльності можуть бути як позитивними, так і негативними (поява безробіття, зростання інфляції, збільшення виробничого травматизму, скорочення соціальних програм, погіршення екологічного стану).

Критерієм загальної ефективності діяльності підприємства є продуктивність праці – виробництво продукції на одиницю витрат ресурсів.

Від ефективності функціонування підприємства залежить економічний, науковий, технічний рівень розвитку країни, добробут всіх верств населення.

У економіці України сучасні підприємства класифікують за наступними ознаками

За формами власності розрізняють:

– приватні – засновані на власності однієї людини з правом найму робочої сили.

– колективні – засновані на власності трудового колективу підприємства.

– державні – засновані на загальнодержавній власності.

За метою і характером діяльності виокремлюють:

– комерційні підприємства, які ставлять за мету одержання прибутку,

– некомерційні – мета – у досягненні соціального чи економічного ефекту без одержання прибутку.

За належністю капіталу існують:

– національні

– іноземні

– змішані підприємства – засновані на поєднанні різних форм власності, в тому числі із залученням іноземного капіталу.

За правовим статусом і формою господарювання виокремлюють:

– одноосібні

– кооперативні

– орендні

– господарські товариства.

За галузево-функціональним видом діяльності підприємства поділяють на:

– промислові

– сільськогосподарські

– будівельні

– транспортні

– торговельні

– виробничо-торговельні

– торгово-посередницькі

– інноваційно-впроваджуючі

– лізингові, банківські, страхові, інвестиційні, туристичні.

За технологічною та територіальною цілісністю і ступенем підпорядкування серед підприємств виокремлюють:

– головні (материнські)

– дочірні

– асоційовані

– філії.

За розміром (чисельністю працюючих) підприємства бувають

– малі фірми (до 50 працівників залежно від галузі)

– середні (до 1000)

– великі (понад 1000 працівників).

Кожне підприємство засноване і функціонує у певній **економіко-правовій формі**. Основою економіко-правової форми підприємства є форма власності, на якій воно засноване. Відповідно до існуючих типів власності (спільної, приватної, змішаної) економіко-правові форми підприємств диференціюють на приватні, колективні, державні та змішані. Розглянемо їх детальніше.

Приватні підприємства. До них відносять будь-які підприємства недержавної форми власності. Серед приватних виокремлюють такі їх види: одноосібного володіння, партнерства (товариства), корпорації.

Підприємства одноосібного володіння. Ними є:

- *індивідуальні підприємства* (їх майно належить фізичній особі, вони функціонують лише на її власній праці);
- *сімейні підприємства* (засновані на власності і праці громадян – членів однієї родини);
- *підприємства, засновані на власності окремого громадянина з правом найму робочої сили* (такі підприємства поширені в ринковій економіці, часто їх називають малим бізнесом).

Порівняно з іншими формами підприємство одноосібного володіння має свої переваги і недоліки.

Переваги: єдність в одній особі господарюючого суб'єкта і власника, що дозволяє йому самостійно розпоряджатися майном, результатами своєї праці, мати цілковиту свободу у виборі діяльності, самостійно сплачує відносно невеликі податки. Малий бізнес швидше, ніж великі фірми, пристосовується до кон'юнктури ринку, роботи в кризових умовах, сприяє розширенню номенклатури й асортименту продукції, раціональніше використовує ресурси. В економіці багатьох західних країн малий бізнес є індикатором економічного розвитку як наслідок його оперативного реагування на динаміку ринкової кон'юнктури, норми прибутку в різних галузях економіки.

Але для одноосібних підприємств характерні й певні економічні **недоліки**. Це нестача власних фінансових ресурсів для розвитку підприємства, труднощі менеджменту (власник змушений виконувати всі основні функції з управління, оскільки йому недоступні вигоди від спеціалізації управління), необмежена відповідальність власника підприємства за результати діяльності (одноосібні підприємці відповідають не лише активами підприємства, а й своїм особистим майном: якщо власник не може покрити всі вимоги кредиторів активами підприємства, суд може накласти арешт і на його особисту власність). Одноосібним підприємствам не під силу масштабні науково-технічні програми, у них обмежений доступ до сировини і матеріалів, невисокі можливості щодо вивчення ринків збуту, реклами, вони надто вразливі до дії зовнішніх факторів – коливання цін, податків.

Партнерства (товариства) – це більш розвинута форма підприємств в порівнянні з одноосібними. Їх утворюють дві або більше осіб, які об'єднують своє майно, стають співвласниками створеного ними підприємства, спільно ним управляють, розподіляють прибуток і несуть спільну відповідальність за його зобов'язаннями. Між партнерами укладається письмовий договір.

За статусом виділяють:

1. Партнерства з обмеженою відповідальністю, їх учасники відповідають за зобов'язаннями партнерства у межах своїх внесків, у таких пропорціях вони розподіляють прибуток.

2. Партнерства з повною відповідальністю (звичайні партнерства). Учасники відповідають за зобов'язаннями партнерства розмірами своїх внесків і особистим майном.

Партнерства мають *переваги* перед одноосібним в:

- ✓ можливості залучення більших ресурсів;
- ✓ у відповідальності кожного партнера за конкретну ділянку роботи.

Недоліками партнерства вважають значно складнішу, ніж за одноосібного підприємництва, процедуру прийняття рішень, часті незгоди між учасниками під час управління підприємством, неможливість продажу учасниками своїх паїв на відкритому ринку.

Корпорація – найрозвинутіша економіко-правова форма підприємств, які ще називають акціонерними товариствами (АТ) – основна форма організації великих, середніх і частини малих підприємств, власність яких формується шляхом злиття капіталів засновників компанії, а також випуску цінних паперів (акцій, облігацій та ін..) та їх продажу. Особливість АТ полягає в тому, що їхній капітал утворюється в грошовій формі і розподіляється на однакові за своєю номінальною величиною неподільні паї у вигляді акцій. Цим вони відрізняються від партнерств.

Позитивні риси акціонерних компаній: можливість значно розширювати джерело нагромадження; поліпшення якості функціонування та розвитку техніко-економічних відносин (спеціалізації, кооперування, концентрації виробництва та ін..) шляхом продажу акцій підприємствам-сумісникам та посилення контролю робітників за якістю комплектуючих виробів; прискорення міжгалузевого переливання капіталу, що сприяє ширшому впровадженню досягнень НТР у цих галузях; посилення зацікавленості працівників у кращому використанні засобів виробництва, економії електроенергії, сировини, зниження плинності робочої сили тощо; обмежена відповідальність власників акцій, тобто вони не ризикують втратою свого майна, вкладами на банківському рахунку.

Негативні риси акціонерних компаній:

– можливе банкрутство мільйонів дрібних акціонерів посилення контролю гігантських акціонерних компаній і крупних акціонерів (через механізм купівлі контрольного пакета акцій) за іншими великими та середніми компаніями, завдяки чому створюється багатоступенева система залежності й контролю;

– збільшення маси фіктивного капіталу, махінації на фінансових біржах внаслідок значного поширення акціонерних компаній;

– встановлення контролю за дрібним капіталом мільйонів акціонерів, внаслідок чого ще більше зростає могутність крупних компаній в економіці та політиці.

Розрізняють **колективні підприємства**, що допускають поділ власності на паї та не допускають такого поділу. В цілому до колективних підприємств відносяться: *виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських і релігійних організацій*.

Державні підприємства засноване на державній формі власності.

Змішані підприємства. Вони характеризуються поєднанням різних форм власності, зокрема державної і приватної. Вони можуть бути як національними, так і з залученням іноземного капіталу. У світовій економічній практиці змішані підприємства доволі поширені.

6.2. Підприємництво його суть та умови існування

Поняття «підприємництво» уперше ввів у науковий обіг Річард Кантільйон (англійський вчений). Він розглядав його як особливу економічну функцію, важливою рисою якої є ризик.

На сучасному етапі під підприємництвом вважають особливий вид економічної активності, який базується на власній ініціативі, відповідальності та інноваційній підприємницькій ідеї.

В економічній діяльності ділову активність пов'язують з поняттям «підприємництво» і «бізнес». Підприємництво є однією з форм бізнесу.

Бізнес – будь-який вид діяльності (навіть афера), що приносить особисту вигоду. Підприємництво і бізнес – поняття дуже близькі. Водночас, термін «підприємництво» вживається, коли хочуть підкреслити новаторський, творчий характер господарської діяльності.

Підприємництво – самостійна, ініціативна, постійна діяльність у сфері виробництва, надання послуг і виконання робіт, яку здійснюють на власний ризик з метою отримання прибутку, а також стиль і тип поведінки, якому властиві ініціатива, пошук нетрадиційних рішень, масштабність, ризик.

Сутність підприємництва розкривається у здійснюваних ним функціях, кожна з яких виконує особливу роль у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

До основних **функцій підприємницької** діяльності належать новаторська (творча), організаторська, господарська (ресурсна), соціальна, особистісна функції, а також функція створення інноваційного середовища.

Новаторська (творча) функція. Вона полягає у генеруванні та реалізації нових ідей (технічних, організаторських, управлінських та ін.), здійсненні дослідно-конструкторських розробок, створенні нових товарів і наданні нових послуг.

Організаторська функція. Впровадження нових форм і методів організації виробництва і праці (раціональні методи використання факторів виробництва, прогресивних форм заробітної плати тощо). З її допомогою підприємництво суттєво впливає на функціонування продуктивних сил і виробничих відносин на рівні підприємства.

Господарська (ресурсна) функція. Будучи органічно пов'язаною з організаторською, вона проявляється в найефективнішому використанні трудових, матеріальних, фінансових, інформаційних ресурсів підприємства. Ця функція спонукає підприємця раціонально витратити, економити ресурси, аналізувати рентабельність проектів, відповідально ставитися до інвестицій.

Соціальна функція. Свідченням її є намагання підприємця виготовляти необхідні суспільству та його громадянам товари і послуги.

Особистісна функція. Сутність її виявляється у самореалізації підприємця, розвитку його як ініціативної, творчої особистості.

Функція створення інноваційного середовища. Реалізація цієї функції забезпечує оновлення економічної системи суспільства, підвищення ефективності економіки.

Функції підприємництва розкривають специфічний господарсько-організаційний таланти, який притаманний підприємцю, виділяють його як особистість, що має певний тип мислення, що відрізняється від звичного. Підприємець, який досягає успіхів, як свідчить світовий досвід, повинен мати такі риси і навички:

- ✓ об'єднувати людей для досягнення єдиної мети, яку він бачить краще від інших, вірить у неї, знає, як її досягти;

- ✓ робити точні розрахунки з приводу створення нових якостей, знати, що потрібно для поліпшення ефективності, поліпшення її стандартів;

- ✓ бути наполегливим і гнучким, готовим переборювати перешкоди і водночас коригувати тактику, щоб досягти стратегічних цілей;

- ✓ іти на постійний господарський ризик і відповідальність. Це означає, що підприємець впевнений у собі, вірить у господарський успіх, а тому йде невідомим шляхом, а отже, і готовий до економічної відповідальності. На цьому шляху обов'язково будуть і успіхи, і невдачі.

Підприємництво як явище господарського життя завжди розвивається у певному соціально-економічному та історичному середовищі. Саме тому для його безперервного відтворення необхідні певні передумови, а саме: економічні, політичні, правові, психологічні.

Економічні передумови підприємництва полягають у створенні в суспільстві умов для функціонування багатосуб'єктних (приватних, колективних, державних) власників. Це сприятиме свободі підприємницької діяльності, можливості на свій страх і ризик приймати рішення про використання майна, продукції, прибутків, вибору господарських контрагентів.

Політичні передумови підприємництва передбачають створення у країні сприятливого політичного клімату для підприємництва. Така політика має надати всім господарюючим суб'єктам гарантії щодо збереження їхньої власності, виключення можливостей націоналізації, експропріації.

Правові передумови підприємництва ґрунтуються на законодавстві, нормативних актах, розроблених у країні.

Головними **суб'єктами підприємництва** є громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності; юридичні особи всіх форм власності, об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції

Відповідно до Закону України «Про підприємництво» заборонено заняття підприємницькою діяльністю таким категоріям громадян: військовослужбовцям, службовим особам органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також органам державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств. Не можуть займатися підприємництвом також певні особи, зокрема ті, що мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництва, інші корисливі злочини.

Об'єктом підприємництва є певний вид діяльності (виробництво, торгівля, інноваційна справа, посередництво, операції з цінними паперами), який матеріалізується у вироблюваній продукції (або благах у вигляді послуг, інформації). Визначальним критерієм тут є не сфера, а зміст діяльності.

За формами власності та організацією розрізняють такі основні форми підприємництва:

- індивідуальна – заснована на приватній власності фізичної особи та її особистій праці (фермери, ремісники, окремі винахідники).
- сімейна – базується на приватній власності членів сім'ї.
- колективна трудова – заснована на власності трудового колективу та праці його членів.
- приватнокапіталістична – базується на власності і праці окремого підприємця та найманої ним робочої сили.
- колективна-капіталістична – заснована на власності кількох (багатьох) власників капіталу та найманої ним робочої сили.
- орендна – орендована за певну плату на різний період, що дає змогу орендареві бути власником частини результатів праці та розпоряджатися майном.
- інноваційна – створена та використана інтелектуальної власності (патентів, ліценцій, «ноу-хау»).
- спільна або змішана – заснована на поєднанні різних форм капіталу, в тому числі і залученням іноземного капіталу.

Види підприємницької діяльності класифікують за двома основними критеріями:

За критерієм регламентації підприємницьку діяльність поділяють на вільну, дозвільну (ліцензовану) і державну.

Вільна підприємницька діяльність. Вона регулюється принципом «Дозволено все, що не заборонено законом». Це означає, що підприємець має право без обмежень здійснювати свою діяльність, яка не суперечить чинному законодавству.

Дозвільна (ліцензована) підприємницька діяльність. Підставою для її здійснення є наявність спеціальних дозволів (ліцензій), виданих уповноваженим органом держави. В Україні згідно із Законом «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» ліцензуванню підлягає 60 видів підприємницької діяльності.

Державна підприємницька діяльність. Її можуть здійснювати лише державні підприємства (наприклад, діяльність із виготовлення та реалізації наркотичних засобів, військової зброї, боєприпасів, вибухових речовин). За загальними правилами ринкової економіки держава не може бути суб'єктом ринкових відносин, а отже, й підприємцем. Ці функції вона делегує державним підприємствам.

За критерієм функціонування підприємницьку діяльність поділяють на такі види: *виробництво продукції* (сільське господарство, промисловість), *виконання робіт* (будівництво, ремонтні роботи), *надання послуг* (зв'язок, транспорт), *торговельна діяльність* (сфера торгівлі).

Практика підприємництва в розвинутих країнах і наш власний досвід свідчить, що підприємницька діяльність може бути ефективною при взаємодії всіх її суб'єктів: підприємців, держави, найманих працівників, споживачів.

6.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Підприємство як первинна ланка економіки: соціально-економічна характеристика.
2. Основні типи, види і форми підприємств, їх переваги і недоліки.
3. Суть підприємництва: функції, передумови існування, форми та види.

Питання для самоперевірки

1. Що таке підприємство і чому воно виступає як первинна ланка економіки?
2. Чи є тотожними поняття «підприємство» та фірма»? Поясніть.
3. Охарактеризуйте основні функції підприємства.
4. Які види підприємств Ви можете назвати і що лежить в основі їх класифікації?
5. Розкрийте переваги та недоліки підприємства підприємства одноосібного володіння.
6. Що таке підприємництво і кого можна віднести до суб'єктів підприємницької діяльності?

7. Чи є тотожними поняття «підприємництво» і «бізнес»? Поясніть.
 8. Які необхідні умови, щоб підприємництво було ефективним?
 9. Перерахуйте основні функції підприємництва й прокоментуйте їх.
 10. Назвіть основні види підприємництва, дайте їх характеристику.
- Які види підприємництва набувають поширення в Україні?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Підприємництво	
2.	Економічна ефективність підприємства	
3.	Новаторська функція підприємництва	
4.	Товариство	
5.	Змішане підприємство	
6.	Підприємство	
7.	Індивідуальне підприємство	
8.	Бізнес	
9.	Фірма	
10.	Корпорація	

Визначення

1. Самостійна ланка народного господарства, що здійснює діяльність по випуску продукції, наданню послуг, здійснює науково-дослідну і комерційну діяльність з метою отримання прибутку.

2. Складаються з декількох підприємств, є багато профільною.

3. Відношення кінцевого результату виробництва до витрат факторів виробництва.

4. Форма організації великих, середніх і частини малих підприємств, власність яких формується шляхом злиття капіталів засновників компанії, а також випуску цінних паперів та їх продажу.

5. Будь-який вид діяльності, що приносить особисту вигоду.

6. Самостійна, ініціативна, постійна діяльність у сфері виробництва, надання послуг і виконання робіт, яку здійснюють на власний ризик з метою отримання прибутку, а також стиль і тип поведінки, якому властиві ініціатива, пошук нетрадиційних рішень, масштабність, ризик.

7. Полягає у генеруванні та реалізації нових ідей, здійсненні дослідно-конструкторських розробок, створенні нових товарів і наданні нових послуг.

8. Підприємство, що є власністю однієї особи, яка несе фінансовий ризик та виключну відповідальність за управління.

9. Об'єднання двох або більше осіб, які об'єднують своє майно, стають співвласниками створеного ними підприємства, спільно ним управляють, розподіляють прибуток і несуть спільну відповідальність за його зобов'язаннями.

10. Підприємство, засновано на поєднанні різних форм власності, в тому числі із залученням іноземного капіталу.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Основною метою підприємства є задоволення запитів споживачів.
2. Чинне законодавство України обмежує можливість займатися підприємницькою діяльністю для деяких категорій громадян.
3. Поняття «фірма» та «підприємство» майже нічим не відрізняються.
4. Основною метою некомерційних підприємств є досягнення соціального чи економічного ефекту без одержання прибутку.
5. Головною функцією підприємництва є виробнича діяльність.
6. Об'єктом підприємництва є створений кінцевий продукт.
7. Критерієм загальної ефективності діяльності підприємства є отримання прибутку.
8. Учасники партнерства з повною відповідальністю відповідають за зобов'язаннями партнерства розмірами своїх внесків і особистим майном.
9. Головними ознаками підприємницької діяльності є самостійність, ініціативність, новаторство, творчість, діловитість, відповідальність, здатність до ризику.
10. Підприємництво є складовою частиною бізнесу.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Яке визначення точніше відображає сутність підприємства?

а) підприємство – це відокремлена економічна структура, яка займається

виробництвом та реалізацією певних товарів та послуг з метою отримання доходу;

б) підприємство – це господарська одиниця, яка бере участь у поділі праці;

в) підприємство – це самостійна економічна;

г) усі відповіді правильні.

2. Діяльності приватного підприємства у ринковому середовищі не властиві такі особливості:

а) самостійне здійснення відтворювального процесу;

б) повна економічна відповідальність за результати своєї діяльності;

в) використання, поряд з власними, позичених грошових засобів;

г) правильна відповідь відсутня.

3. Який вираз найточніше характеризує мету функціонування підприємства?

а) задоволення потреб суспільства;

б) задоволення потреб трудового колективу;

в) задоволення потреб власника підприємства;

г) задоволення потреб адміністрації підприємства.

4. Товариство з обмеженою відповідальністю передбачає:

а) суворо обмежену кількість його членів;

б) участь тільки фізичних осіб;

в) додаткові обмеження на використання прибутку у невикористаних цілях;

г) відповідальність у межах паю.

5. Корпорація є формою об'єднання:

а) капіталів учасників акціонерного товариства;

б) підприємств, які виробляють однорідну продукцію;

в) підприємств з метою проведення єдиної цінової політики;

г) економічних суб'єктів для спільної діяльності на основі договору.

6. Критерієм класифікації підприємств за розмірами не може бути:

а) кількість робітників;

б) обсяг господарського обороту;

в) продуктивність праці;

г) вартість майна підприємства.

7. Яке визначення точніше передає суть підприємництва?

а) підприємництво – приватна господарська діяльність людей, пов'язана з виробництвом товару ;

б) підприємництво – ініціативна, самостійна діяльність людей, пов'язана з організацією нового підприємства, розробкою нового товару, прийняттям інших оригінальних рішень, яка передбачає ризик та повну відповідальність;

в) підприємництво – нові ініціативні підходи у виробничій діяльності, що найбільше відповідають вимогам економічного розвитку.

8. Кого з перелічених суб'єктів не можна вважати підприємцями?

а) власника кафе;

б) фермера;

в) власника простих акцій;

г) власника облігацій державної позики;

9. Об'єктом підприємництва є:

а) сукупність певних видів економічної діяльності, в межах якої шляхом комбінації ресурсів суб'єкт домагається максимізації доходу;

б) об'єднання юридичних та фізичних осіб з метою максимізації прибутку;

в) об'єднання великих промислових фірм із банківськими структурами;

г) багатогалузеві корпорації, об'єднані системою участі та виробничою кооперацією.

10. Підприємництво на основі державної власності:

а) принципово неможливе;

б) можливе за наявності певної угоди з власником;

- в) можливе, якщо ця власність є загальнодержавною;
г) можливе у сфері послуг.

Завдання 4. Заповніть таблицю

Таблиця 6.1

Порівняльна характеристика підприємства та підприємництва

№ п/п	Характерна риса	Підприємство	Підприємництво
1.	Визначення		
2.	Мета		
3.	Функції		
5.	Форми		
6.	Види		

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 7. КАПІТАЛ ПІДПРИЄМСТВА, ЙОГО КРУГООБІГ ТА ОБІГ

Мета: розкрити сутність капіталу, його матеріально-речовий зміст; з'ясувати промисловий капітал, його функціональні форми; усвідомити кругообіг та обіг капіталу промислового капіталу.

Основні терміни і поняття: капітал, постійний капітал, змінний капітал, норма додаткової вартості, промисловий капітал, грошова форма промислового капіталу, продуктивна форма промислового капіталу, товарна форма промислового капіталу, кругообіг капіталу, обіг капіталу, час обігу капіталу, час виробництва, основний капітал, фізичне зношування основного капіталу, моральне зношування основного капіталу, оборотний капітал.

План лекції:

7.1. Сутність капіталу, його матеріально-речовий зміст та соціально-економічна форма.

7.2. Промисловий капітал підприємства, його кругообіг та обіг.

7.1. Сутність капіталу, його матеріально-речовий зміст та соціально-економічна форма

Kapital – це один із факторів виробництва, що визначається як сума матеріальних, грошових та інтелектуальних засобів, які використовуються для здійснення підприємницької діяльності.

За визначенням Карла Маркса: *kapital* – це вартість, яка приносить додаткову вартість. Звідси гроші стають капіталом лише при умові, що вони приносять додаткову вартість. Додаткова вартість – це різниця між кінцевим та авансованим капіталом.

Kapital – це виробниче відношення між найманими працівниками і власниками капіталу, за якого знаряддя праці, певні матеріальні блага, мінові вартості є засобами експлуатації – привласнення частки чужої, неоплаченої праці. Капітал виступає як виробничі відносини через те, що він:

- має суспільний зміст;
- володіє речовим змістом.

Суспільний зміст капіталу має такі форми: 1) самозростаюча вартість; 2) вартість, що приносить додаткову вартість; 3) вартість, що втілює в собі додаткову вартість. У речовому змісті капітал набуває таких форм: 1) певна сума грошей; 2) певна сума засобів виробництва; 3) певна сума товарів.

Отже, *kapital* – це самозростаюча авансована вартість; вкладення, які дають змогу отримати дохід.

Матеріально-речовий зміст капіталу формують речові та особисті, фінансові та інтелектуальні фактори товарного виробництва, його продукти (товари і послуги), які обслуговують процес створення економічних благ та їх просування у сфері виробництва, обміну, споживання.

Соціально-економічну форму капіталу визначає взаємодіючий рух підприємницької та особистої власності економічних суб'єктів у процесі їх виробничо-господарської, комерційної діяльності та отримання відповідних доходів.

К. Маркс поділив капітал на постійний і змінний

Постійний капітал (C) – частина авансового промислового капіталу, яка функціонує у формі виробничих будівель, машин, устаткування, сировини, електроенергії тощо і не змінює величину своєї вартості у процесі виробництва. Іншими словами, це та частина капіталу, яка перетворюється на засоби виробництва, не змінюючи своєї величини (матеріальні витрати). Позначають його літерою C від латинської constant – постійний.

Змінний капітал (V) – частина авансового промислового капіталу, вкладена в найм робочої сили, яка змінює свою вартість у процесі виробництва і є джерелом додаткової вартості. Тобто це та частина капіталу, яка витрачається на купівлю робочої сили і в процесі виробництва змінює свою вартість (оплата праці). Він позначається літерою V з латинської мови variable – змінний.

$$K = C + V \quad (7.1)$$

Додаткова вартість позначається літерою m з німецької mehrwert – додаткова вартість.

Структура вартості виробленого товару можна виразити такою формулою

$$W = c + v + m \quad (7.2)$$

де W – вартість товару.

Поділ капіталу на постійний і змінний свідчить, що єдиним джерелом додаткової вартості є змінний капітал. Тому відношення додаткової вартості до змінного капіталу, виражена у процентах є норма додаткової вартості m', яка розраховується за формулою:

$$m' = \frac{m}{v} \times 100\% \quad (7.3)$$

Вона показує, яку частину робочого дня найманий працівник працює на себе (відробляючи заробітну плату) і яку на капіталіста (створюючи додаткову вартість).

Створення додаткової вартості – основна мета капіталістичного способу виробництва. Для досягнення її застосовують два основні способи (методи). Перший – продовження робочого дня за межі необхідного робочого часу. Додаткова вартість одержана таким шляхом називається абсолютною додатковою вартістю. Якщо збільшити робочий день, то збільшиться і додаткова вартість. Цей спосіб збільшення виробництва додаткової вартості властивий раннім стадіям розвитку капіталізму (у другій половині XIV до кінця XVII ст. робочий день сягав 16 год. на добу). Але робочий день має свої межі.

Другий спосіб виробництва додаткової вартості будується на таких умовах: тривалість робочого дня не збільшується, а на основі зростання продуктивності суспільної праці, скорочується необхідний робочий час і збільшується додатковий. Додаткова вартість одержана таким шляхом називається відносною додатковою вартістю.

Різновидом відносної додаткової вартості є надлишкова додаткова вартість. Вона являє собою додаткову вартість, яка створена шляхом зниження індивідуальної вартості товару на окремому підприємстві відносно рівня його суспільної вартості. Її одержують ті підприємства, їх власники, які застосовують інновації, досягнення НТП.

Важливо розуміти, що на поверхні капіталістичних виробничих відносин додаткової вартості побачити не можна, вона є абстрактним поняттям, її не можна виміряти, взяти у руку, а можна лише представити, осмислити. Але не залежно від цього вона є і не просто є, а являє собою глибинну сутність капіталістичного виробництва, воно і ґрунтується на додатковій вартості, але цього не видно. Чому? Це тому, що додаткова вартість виступає на поверхні капіталістичних відносин, у таких конкретних формах:

- промисловий прибуток;
- торговий прибуток;
- позичковий відсоток.

7.2. Промисловий капітал підприємства, його кругообіг і обіг

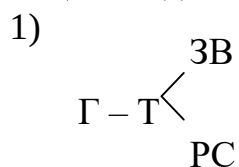
Для розвинутого товарного виробництва характерне функціонування трьох форм капіталу: промисловий, торговий, позичковий.

Розглянемо спочатку сутність промислового капіталу, та його кругообіг.

Промисловий капітал – це капітал, який функціонує у будь-якій галузі сфері виробництва матеріальних благ (це всі галузі промисловості, с/г, будівництва).

Рухом цього капіталу є його кругообіг і обіг. Щоб зрозуміти сутність цих нових категорій, почнемо з того, що промисловий капітал (ПК) у своєму русі проходить наступні стадії:

Перша стадія. Рух капіталу починається зі стадії обігу, на якій капітал виступає у грошовій формі (Г) і виконує функцію забезпечення виробництва засобами виробництва (ЗВ) та робочою силою (РС); тобто змістом цієї стадії є створення передумов виробництва додаткової вартості.

На цій стадії грошовий капітал перетворюється у продуктивний. Ця стадія називається стадією обігу, вона готує умови для створення

додаткової вартості, на цій стадії гроші стають капіталом. Після перетворення грошової форми капіталу у продуктивну процес обігу авансованого капіталу зупиняється і починається друга стадія руху капіталу.

Друга стадія. Після того як уже створенні умови для початку виробництва, починається рух капіталу безпосередньо на стадії виробництва (В). На цьому етапі капітал виступає у виробничій (або продуктивній) формі і виконує функцію виробництва товарів і створення вартості, невід’ємною частиною якої повинна бути додаткова вартість:

$$2) \quad \Gamma - T \begin{matrix} \text{ЗВ} \\ \text{PC} \end{matrix} \dots B \dots T'$$

Крапки у формулі позначають виробництво, як процес, він переривається і починається знову процес обігу. Продуктивна форма капіталу в цій стадії перетворюється на товарну, робоча сила створила новий товар, в якому втілена додаткова вартість.

Третя стадія. Одержання підприємцем вартості та додаткової вартості неможливе, якщо капітал, тепер уже у новій функціональній формі – товарній, знову, як і на першій стадії, не пройде сфери обігу. Основною функцією капіталу в товарній формі є реалізація виробленого товару (Т') й отримання певної суми грошей (Г'), яка кількісно дорівнює Г (первісно авансовані гроші) та ΔГ, що і є додатковою вартістю:

$$3) \quad \begin{matrix} \Gamma' - T' \\ \Gamma' = \Gamma + \Delta\Gamma \end{matrix}$$

Відбувається ця стадія як і перша у сфері обігу, повертається до вихідної форми – грошей, тобто рух починається з грошей і закінчується одержанням грошей, тільки їх стає більше, тому що капіталістом одержана додаткова вартість.

Висновок: капітал у своєму русі послідовно проходить три стадії і приймає три форми: грошову, продуктивну і товарну форми промислового капіталу.

Рух капіталу не припиняється із завершенням одного кругообігу, він постійно повторюється.

Кругообіг капіталу – це рух капіталу, у процесі якого він послідовно перетворюється із однієї функціональної форми в іншу і повертається в вихідну. Зазначене можна виразити наступною формулою:

$$\Gamma - T \begin{matrix} \text{ЗВ} \\ \text{PC} \end{matrix} \dots B \dots T' - \Gamma'$$

Ця формула кругообігу капіталу, в ній відображена мета капіталістичного виробництва – створення додаткової вартості. Кругообіг капіталу відбувається лише тоді, коли його різні стадії без затримок переходять одна у іншу.

Кругообіг капіталу, який розглядається не як окремий акт, а як постійно поновлюваний процес, називається **обігом капіталу**. Він вимірюється часом і швидкістю.

Час обігу капіталу – це період, протягом якого вся авансована вартість повертається до початкової (грошової) форми. Час обігу складається з двох частин :

- 1) з часу виробництва
- 2) з часу обігу (придбання факторів виробництва та реалізація виробленого)

Час виробництва включає в себе робочий період, перерви у процесі праці, час у виробничих запасах, а час обігу – час продажу, придбання продукції та час придбання факторів виробництва.

Одиницею виміру обігу капіталу вважається рік. Швидкість обігу капіталу визначається за формулою:

$$n = \frac{O}{o} \quad (7.4)$$

n – кількість оборотів капіталу за рік;

O – рік (12 місяців)

o – тривалість одного обороту капіталу.

Підприємці завжди намагаються скоротити час обороту капіталу або прискорити швидкість його обороту, оскільки при тій самій величині авансованого капіталу це дасть можливість отримувати більше додаткової вартості. На швидкість обігу капіталу впливає склад продуктивного промислового капіталу, який поділяється на основний і оборотний. Зверніть увагу, що основний капітал і оборотний поділяють лише продуктивний капітал (тобто сукупність засобів виробництва і робочої сили)

Основний капітал – це частина продуктивного капіталу, вартість якого переноситься на продукт поступово і повертається частинами у грошовій формі після реалізації товару. До основного капіталу відносять засоби виробництва, які працюють декілька років (приміщення, споруди, транспорт, машини, верстати тощо).

Оборотний капітал – це частина продуктивного капіталу, яка повністю споживається у процесі праці протягом одного кругообігу. Він повністю переносить свою вартість на вироблений продукт і повертається його власнику у грошовій формі після кожного кругообігу. До оборотного капіталу в натуральній формі відносяться предмети праці: сировина,

матеріали, паливо, електроенергія а також відносяться деякі засоби праці малоцінні, наприклад лопати, вила, відра та інший матеріал.

Матеріально-речові елементи основного у процесі виробництва зношується. Розрізняють фізичне і моральне зношування основного капіталу. **Фізичне зношування** – втрата елементами основного капіталу своїх властивостей, неможливість їх подальшого використання. **Моральне зношування** – втрати елементами основного капіталу не в результаті фізичного зношування, а в результаті науково-технічного прогресу (НТП), появі нових машин і механізмів. Де взяти кошти на зношені або морально застарілі елементи основного капіталу? Для цього на кожному підприємстві утворюють амортизаційний фонд, який вирішує проблему відновлення елементів основного капіталу – машин, верстатів, споруд.

Амортизаційний фонд утворюється за рахунок амортизаційних відрахувань. Вони не оподатковуються і використовуються тільки для відтворення основного капіталу. Величина амортизаційних відрахувань в умовах товарного виробництва суттєво впливає на економіку підприємства і всієї країни. Якщо їх частка буде велика – це погано, тому що збільшаться витрати виробництва, і зменшиться конкурентоздатність вироблюваної продукції. Якщо вони занижені теж погано, тому що техніка повинна робити більшу кількість оборотів (років), за цей час вона морально застаріє і якісної, сучасної продукції за їх допомогою виробити не можна, конкурентоздатність продукції зменшиться. Розрахунок амортизаційних відрахувань в теорії і господарській практиці здійснюють за формулою:

$$A = \frac{K_n - K_0}{\text{Ч}} \quad (7.5)$$

де А – розмір річних амортизаційних відрахувань, гр. од.;

K_n – початкова вартість основного капіталу;

K_0 – остаточна вартість основного капіталу в роках;

Ч – час використання основного капіталу в роках.

Держава розвинутих країн проводить політику амортизаційних відрахувань з врахуванням морального зношування, тому вони нас випереджають за інноваціями. Зверніть увагу, що в кожній країні законодавчо встановлюються норми амортизації, тобто відсоток від балансової вартості основного капіталу, який списується щорічно на собівартість продукції.

7.3. План семінарського заняття та практичні завдання

для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Капітал як економічна категорія товарного виробництва. Авансований капітал та його структура.
2. Промисловий капітал та його функціональні форми.
3. Основний і оборотний капітал. Обіг капіталу та його швидкість.

4. Амортизація та відтворення основного капіталу.

Питання для самоперевірки

1. Що являє собою капітал як економічна категорія?
2. Чому вирішальним мотивом діяльності підприємства в умовах ринкової економіки є зростання капіталу?
3. Що таке додаткова вартість? Чи існує вона в сучасних умовах?
4. Що є критерієм поділу капіталу на постійний та змінний?
5. Розкрийте зміст і сутність поняття «промисловий капітал». Якою є галузева приналежність його функціонального використання?
6. Охарактеризуйте стадії кругообіг капіталу. В чому полягає функція капіталу в кожній із них?
7. Що є критерієм поділу капіталу на основний та оборотний?
8. Матеріально-речові елементи якого капіталу у процесі виробництва зношується?
9. У чому відмінність між фізичним та моральним зношуванням основного капіталу?
10. Для чого на підприємстві створюється амортизаційний фонд? Як розраховуються розмір річних амортизаційних відрахувань?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Капітал	
2.	Фізичне зношування основного капіталу	
3.	Кругообіг капіталу	
4.	Промисловий капітал	
5.	Постійний капітал	
6.	Норма додаткової вартості	
7.	Оборотний капітал	
8.	Змінний капітал	
9.	Обіг капіталу	
10.	Моральне зношування основного капіталу	

Визначення

1. Втрати елементами основного капіталу не в результаті науково-технічного прогресу (НТП), появи нових машин і механізмів.
2. Частина авансового промислового капіталу, яка функціонує у формі виробничих будівель, машин, устаткування, сировини, електроенергії тощо і не змінює величину своєї вартості у процесі виробництва
3. Частина продуктивного капіталу, яка повністю споживається у процесі праці протягом одного кругообігу.
4. Рух капіталу, у процесі якого він послідовно перетворюється із однієї функціональної форми в іншу і повертається в вихідну.

5. Частина авансового промислового капіталу, вкладена в найм робочої сили, яка змінює свою вартість у процесі виробництва і є джерелом додаткової вартості.

6. Самозростаюча авансована вартість, вкладення, які дають змогу отримати дохід.

7. Кругообіг капіталу, який розглядається не як окремий акт, а як постійно поновлюваний процес.

8. Відношення додаткової вартості до змінного капіталу, виражена у процентах.

9. Частина продуктивного капіталу, вартість якого переноситься на продукт поступово і повертається частинами у грошовій формі після реалізації товару.

10. Втрата елементами основного капіталу своїх властивостей, неможливість їх подальшого використання.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Капітал – це самозростаюча авансована вартість.

2. Обіг капіталу є безперервним рухом капіталу за трьома стадіями і поверненням у свою початкову форму в збільшеному, як правило, обсязі.

3. Оборотний капітал повністю повертається до підприємця після завершення кожного кругообігу.

4. Матеріально-речові елементи основного капіталу не зазнають морального зношування.

5. Норма амортизації обчислюється як виражене у відсотках відношення річної суми амортизації до вартості основного капіталу.

6. Промисловий капітал – це капітал, який функціонує у будь-якій галузі сфері виробництва.

7. До оборотного капіталу відноситься транспорт.

8. Єдиним джерелом додаткової вартості є постійний капітал.

9. Рух капіталу припиняється із завершенням одного кругообігу.

10. Відновлення елементів основного капіталу здійснюється за рахунок амортизаційного фонду.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Що є матеріально-речовим змістом капіталу?

а) вартість функціонуючих засобів виробництва;

б) виробничі споруди, машини та інші засоби виробництва, земельні ділянки;

в) функціонуюча вартість, яка приносить її власникам доходи у формі прибутку;

г) функціонуюча вартість, яка приносить доходи найманим працівникам у формі заробітної плати.

2. *Що утворює соціально-економічну форму капіталу?*

- а) земельні ділянки;
- б) виробничі будівлі та споруди;
- в) вартісна форма факторів виробництва, яка є носієм економічних відносин між людьми;
- г) засоби виробництва.

3. *Промисловий капітал – це капітал, який функціонально використовується:*

- а) у будь-якій галузі промисловості;
- б) тільки в окремих галузях промисловості;
- в) у будь-якій виробничій сфері або галузі економіки;
- г) у будь-якій сфері національної економіки.

4. *Постійний капітал – це:*

- а) частина капіталу, затрачена на придбання засобів виробництва, і в процесі виробництва не змінюється;
- б) частина капіталу, яка авансується на придбання засобів виробництва, і в процесі виробництва створює додаткову вартість;
- в) частина капіталу, яка авансується на придбання робочої сили, і в процесі виробництва створює додаткову вартість;
- г) частина капіталу, затрачена на придбання робочої сили, і в процесі виробництва не змінюється.

5. *Обіг капіталу - це:*

- а) отримання прибутку у розмірі, що дорівнює вартості авансового капіталу;
- б) перетворення товару на гроші та навпаки;
- в) безперервний рух капіталу, у процесі якого повна авансована вартість повертається до його власника у грошовій формі;
- г) процес руху капіталу, коли він водночас перебуває у всіх його функціональних формах і приносить прибуток власнику.

6. *Що належить до основного капіталу?*

- а) вартість предметів праці;
- б) вартість виробничих споруд та засобів праці;
- в) витрати на наймання робітників;
- г) комерційні та управлінські витрати.

7. *Що належить до оборотного капіталу?*

- а) вартість предметів праці та витрати на найманих робітників;
- б) вартість виробничих будівель і споруд;
- в) вартість засобів праці;
- г) вартість приладів та устаткування.

8. *Що характеризує фізичне зношування основного капіталу?*

- а) старіння якісно-функціональних параметрів та втрата частини вартості засобів праці внаслідок НТП;

б) витрачання споживної вартості та відповідно вартості засобів праці у процесах експлуатації та під впливом сил природи;

в) повна втрата вартості діючих засобів праці через винайдення технологічно нового устаткування;

г) втрата частини вартості функціонуючих засобів праці через появу дешевшого устаткування того ж призначення.

9. Що характеризує моральне зношування основного капіталу?

а) руйнування елементів основного капіталу під впливом сил природи;

б) втрата фізичних якостей засобів виробництва у процесах експлуатації;

в) старіння якісно-функціональних параметрів та втрата частини вартості засобів праці внаслідок НТП;

г) вихід із ладу деяких приладів внаслідок виробничої аварії.

10. Амортизаційний фонд – це:

а) фонд відшкодування вартості основного капіталу.

б) фонд відшкодування вартості змінного капіталу.

в) фонд відшкодування вартості оборотного капіталу.

г) джерело створення нової вартості.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Основний капітал фірми становить 6 млн. грош. од. Середня швидкість його обігу – 6 років. Оборотний капітал цієї фірми, який становить 500 тис. грош. од., обертається 8 разів на рік. Обчисліть час обігу капіталу в цілому.

Методика розв'язання:

Капітал основний, річний $K_{\text{осн.}} = 6/6 = 1$ млн. грош. од.

Капітал оборотний, річний $K_{\text{обор.}} = 0,5 \cdot 8 = 4$ млн. грош. од.

Час обігу капіталу $= 6 + 0,5 / 1 + 4 = 1,3$ року

Відповідь: час обігу капіталу дорівнює 1,3 року.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Вартість основного капіталу 300 млн. грош. од. Середня швидкість його обороту – 6 років. Оборотний капітал складає 50 млн. грн. і обертається 13 разів за рік. Визначте час обороту всього капіталу у цілому і кількість його оборотів за рік.

Задача 2. Капітал підприємства 120 тис. грош. од., в т.ч. постійний – 100 тис. грош. од., вартість сировини, матеріалів, палива та енергії становить 20 тис. грош. од. Норма амортизації 10 %. Оборотний капітал обертається 5 разів на рік. Обчисліть загальний річний оборот капіталу і час його обороту.

Задача 3. Основний капітал склав 1,8 млн. грош. од., оборотний – 0,2 млн. грош. од. Термін служби основного капіталу – 5 років, оборотний

капітал обертається 3 рази на рік. Знайдіть норму й суму амортизації, собівартість продукції за рік.

Задача 4. Вартість машин – 400 тис. грош. од., строк служби – 10 років. Через 7 років ці машини стали на 40% дешевші. Розрахуйте і поясніть моральне зношування.

Задача 5. Підприємець придбав 100 верстатів загальною вартістю 400 тис. грош. од, середній термін їх служби 10 років. Через 6 років вартість аналогічних верстатів знизилась на 25%. Визначте величину фізичного зношення та величину морального зношення 1-го верстата.

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 8. КАПІТАЛ СФЕРИ ОБІГУ

Мета: з'ясувати сутність поняття «торговельний капітал» і його особливості; визначити механізм отримання торговельного прибутку; розкрити сутність позичкового капіталу та джерела його формування; проаналізувати особливості позичкового капіталу; визначити сутність позичкового відсотка і з'ясувати фактори, що впливають на його норму; усвідомити сутність акціонерно-корпоративного капіталу.

Основні терміни і поняття: торговельний капітал, торговельний прибуток; позичковий капітал; позичковий процент; підприємницький дохід, реальний капітал, фіктивний капітал, акціонерне товариство, акціонерний капітал, акція, облігація, дивіденд.

План лекції:

8.1. Сутність торговельного капіталу і торговельного прибутку.

8.2. Позичковий капітал і позичковий відсоток.

8.3. Акціонерно-корпоративний капітал. Цінні папери акціонерних товариств.

8.1. Сутність торговельного капіталу і торговельний прибуток

Обслуговування ринків пов'язано із сферою обігу реального і фіктивного капіталу. Обіг — це особлива сфера суспільного відтворення, в якій вироблений продукт переходить до споживача. Капітал сфери обігу функціонує як торговельний і позичковий, які є відокремленими формами продуктивного капіталу.

Економічною наукою доведено, що торговельного капіталу являє собою історично першу вільну форму існування капіталу. Виник він на основі купецького капіталу, попередником купецького капіталу був лихварський капітал. Лихварі з'явилися ще за умов розпаду первіснообщинного ладу, зародження товарно-грошових відносин. Купецький капітал докапіталістичної епохи мав такі особливості:

- функціонував самостійно незалежно від виробництва;
- джерелом торгового прибутку був нееквівалентний обмін (купив дешевий товар, продав дорожче);
- в основному купці одержували прибуток від зовнішньої торгівлі завдяки різниці в цінах.

Поступово купецький капітал був підпорядкований закономірностям функціонування промислового капіталу і подальшому виокремленні його в торговий капітал.

У період формування капіталізму і на ранніх стадіях його розвитку промислові капіталісти самі займалися реалізацією виготовленої на їх підприємствах товарної продукції. Поступово почалося відокремлення функцій реалізації товарів від функцій їх виробництва. Це зумовило відокремлення товарної форми промислового капіталу і перетворення її на самостійно функціонуючий торговельний капітал. З'явилась основна група

підприємців – торговців, яка забезпечувала реалізацію товарів. Капітал цих підприємців не бере участі у виробництві товарів. Вони купують товари у промисловців з метою їх реалізації та отримання прибутку.

Виходячи з цього можна дати наступне визначення **торговельного капіталу** – це відокремлена частина промислового капіталу, яка перетворює товарний капітал в грошовий. Це означає, що торговельний капітал виконує функцію промислового капіталу у сфері обігу.

Формула руху торговельного капіталу:

$$\Gamma - T - \Gamma' \quad (8.1)$$

де $\Gamma' = \Gamma + \Delta\Gamma$,

$\Delta\Gamma$ – торговельний прибуток.

Торговельний капітал відрізняється від промислового капіталу тим, що він не має продуктивної форми, функціонує лише у товарній і грошовій формах і у своєму русі проходить тільки дві стадії:

1. Купівля товарів $\Gamma - T$
2. Продаж товарів $T - \Gamma'$.

Тому на поверхні економічних явищ створюється ілюзія, що торговельний капітал, як особливий вид капіталу, є незалежною від виробництва формою і що джерелом зростання його є сфера обігу. В реальній дійсності торговельний капітал похідний від промислового. Виходячи з цього можна визначити більш широко сутність торговельного капіталу.

Торговельний капітал являє собою відокремлену частину промислового капіталу, що застосовується виключно у сфері обігу окремою групою підприємців, які перетворюють товарний капітал на грошовий з метою отримання прибутку.

Повніше сутність торгового капіталу розкривається у **функціях**, які він виконує. Серед них наступні:

1. Перетворення товарної форми промислового капіталу на грошову. Це важлива функція у процесі руху промислового капіталу створюється працею найманих працівників товари, підприємцю потрібні не вони, а гроші, щоб знову купити засоби виробництва і робочу силу, розпочати виробництво, а разом з ним і створення додаткової вартості.

2. Обслуговування процесу реалізації товарів і втіленої в них додаткової вартості. Тобто власники промислового капіталу одержують додаткову вартість у формі середнього прибутку тільки тоді, коли власники торговельного капіталу реалізують товар.

3. Скорочення часу обігу капіталу. Якби самі промислові капіталісти займалися реалізацією своїх товарів, то це було б, як свідчить реальна практика значно довше. Спеціалізація дає більший ефект (одні виробляють інші реалізують).

4. Зниження витрат обігу на одиницю реалізованого товару. Власник торговельного капіталу може обслуговувати реалізацію товарів багатьох

промисловців галузі, а іноді різних галузей виробництва. Прикладом є багатий асортимент товарів в «Метро», «Епіцентр». Це і сприяє зниженню витрат обігу на одиницю реалізованого товару.

5. Збільшення величини капіталу, зайнятого у сфері виробництва. При наявності добре розвинутої торгової сфери, власники виробничого капіталу не відволікають капітал від виробництва, що сприяє підвищенню кількості виробленої продукції.

6. Торговельний капітал пов'язує виробництво і споживання, впливає на виробництво, пристосовуючи його до потреб ринку. Він впливає і на попит, доставляючи товари з різних країн.

Все це разом сприяє зростанню прибутковості як торговельного так і промислового капіталу.

Отже, функціонування торговельного капіталу приносить його власнику торговельний прибуток. З'ясуємо сутність торговельного прибутку і механізм його утворення. Для цього повернемося до формули руху торговельного капіталу:

$$Г - Т - Г'$$

Згідно марксистської теорії торговельний прибуток – це частина сукупної додаткової вартості, яка створюється у процесі виробництва. Це означає, що промисловий підприємець ділиться частиною додаткової вартості з торговцем (власником торговельного капіталу) за те, що він реалізує його товари.

Таким чином, торговельний прибуток – це особлива форма додаткової вартості, що створюється найманими працівниками у сфері виробництва і присвоюється торговими підприємцями за участь у реалізації товарів, вироблених на підприємствах.

Отже, головний висновок з марксистської теорії в тому, що торговельний капітал не створює додаткової вартості. Вона створюється тільки у процесі виробництва. Тому джерелом торговельного прибутку є частина додаткової вартості, яка створюється у процесі виробництва і через механізм цін передається промисловими капіталістами торговим.

Слід мати на увазі, що є й інші погляди на торговельний капітал і торговельний прибуток. Суть їх в тому, що зайняті у сфері торгівлі наймані працівники, а також торгові капіталісти своєю працею створюють додаткову вартість, яка набуває форми торговельного прибутку. Торговельний прибуток частково є результатом перерозподілу частини доходів різних секторів економіки і різних верств населення і привласнюється після реалізації товарів і послуг.

Виходячи з цього, **торговельний прибуток** – це прибуток, що створюється працею найманих працівників (у сфері торгівлі) і торгових капіталістів, а також у результаті перерозподілу частини доходів різних секторів економіки і різних верств населення і привласнюється після реалізації товарів і послуг торговими капіталістами. Він виражає

економічні відносини між торговими капіталістами і найманими працівниками у сфері торгівлі. Згідно цих поглядів наймані працівники у сфері торгівлі створюють основну частку додаткової вартості, але не привласнюють її, привласнюють її у вигляді торговельного прибутку торгові капіталісти.

Представники цих поглядів вважають, що Маркс некоректно припустив, що промислові капіталісти продають товари торговим капіталістам нижче їх вартості. У сфері торгівлі зайнята значна кількість працездатного населення, у США наприклад, 23 млн. осіб. Якщо їхня праця не продуктивна, тобто не створює додаткової вартості, як вважав Маркс, то хто буде утримувати таку кількість робітників, коли передбачається, що у сфері матеріального виробництва буде зайнято в перспективі тільки 5-10% населення розвинутих країн. Все це означає, що представники немарксистських поглядів вважають, що відбулися значні зміни – роль і місце сфери послуг зросли (у тому числі і торгівлі), а сфера виробництва знижується, тому важливо переглянути погляди Маркса. Не погодитися з цим не можна, наука і життя йдуть уперед, розвиваються. А нам потрібно пізнавати усі погляди на те чи інше питання, які існують в економічній науці.

8.2. Позичковий капітал і позичковий процент

Перш за все, зверніть увагу на те, що позичковий капітал – це грошовий капітал, який передається в позику і приносить власнику дохід у формі позичкового процента або відсотка.

Позичковий капітал, як і торговельний виник задовго до капіталізму, ще у рабовласницькому суспільстві у вигляді лихварського капіталу. Лихварський капітал функціонував у 2-х основних формах: 1) позики дрібним виробникам; 2) позики великим землевласникам. Його особливість полягає у надто великому відсотку за позику – 40-100% і навіть більше. Лихварями були переважно купці та великі землевласники. Лихварський капітал через високі відсотки вилучав не тільки додатковий, а й частину необхідного продукту (цим він і відрізняється від позичкового капіталу, який вилучає у формі процента лише частку додаткової вартості). Лихварський капітал сприяв процесу первісного нагромадження капіталу.

Поступово, з переходом до вільного підприємництва і розвитком ринкових відносин почалася боротьба з лихварями, які були монополістами у своїй справі. Промислові і торгові підприємці почали самі надавати кредит під посильні проценти та створювати кредитні товариства чим і витісняли лихварів. Таким чином, промисловий капітал сприяв появі нового виду капіталу – позичкового. Розглянемо його сутність, яка полягає в наступному:

1. Основними позичальниками в умовах капіталізму є функціонуючі підприємці – промисловці та торговці. Вони використовують позичку як

капітал для отримання прибутку. Це означає, що надані в позику гроші є капіталом не лише для кредитора, а й для позичальника.

2. Промисловий підприємець платить за кредит частку свого прибутку, який отримує від використання позики.

Отже, **позичковий капітал** – це відокремлена форма промислового капіталу, грошовий капітал, власник якого (кредитор) надає його іншим особам на певний термін користування за певну плату (процент).

Звідки промислові та торгові підприємці беруть вільні кошти для надання кредитів? Економічна наука обґрунтовує наступні джерела утворення позичкового капіталу:

- ✓ у процесі кругообігу і обігу капіталу утворюються тимчасові вільні кошти, які не можуть бути використані як капітал, в кожний даний момент. Джерелом цих коштів є: 1) амортизаційні відрахування призначені для оновлення основного капіталу; 2) гроші для заробітної плати, сировини тощо; 3) кошти призначені для розширення та модернізації виробництва. Ці гроші не можуть бути використані за призначенням, доки не досягнуть певного мінімуму (до цього вони є тимчасово вільним);

- ✓ капітали грошових капіталістів – рантьє, тобто тих, що живуть на проценти;

- ✓ заощадження населення;

- ✓ грошові кошти державного і місцевого бюджетів, різних організацій та установ.

Ці кошти акумулюються банками і створюють позичковий капітал.

Позичковий капітал – самостійний вид капіталу, який відокремився від промислового капіталу і набув ряд особливостей. Розглянемо особливості позичкового капіталу:

1. Він є капітал-власністю на відміну від промислового і торговельного капіталу, які виступають як капітал-функція. Це означає, що промисловий і торговельний капітал приносять прибуток тому, що вони функціонують. А позичковий тому, що він є власністю.

2. Позичковий капітал виступає як капітал-товар, чого не можна сказати про промисловий і торговий капітал. Але це товар специфічний з особливою споживчою вартістю. Об'єктом продажу тут виступає не продукт праці (на відміну від товару як речі), а властивість грошей приносити прибуток як для тих хто їх віддає в позику, так і для тих, хто бере в борг.

3. Як товар особливий, позичковий капітал має і своєрідну форму відчуження. Звичайний товар відчужується від свого власника шляхом продажу (назавжди). Гроші – не продаються назавжди, вони передаються у тимчасове користування з метою одержання прибутку, а потім повертаються до свого власника та ще й з процентом.

4. Специфічна природа позичкового капіталу проявляється у формі його руху $\Gamma - \Gamma'$.

Всі ці особливості позичкового капіталу підтверджують, що він є самостійним видом капіталу, який функціонує поруч з промисловим і торговельним капіталами. Одночасно, слід мати на увазі, що позичковий капітал безпосередньо пов'язаний з існуванням капіталу-функції, насамперед промислового капіталу, який створює вартість і додаткову вартість. Як би не було продуктивного капіталу (складової форми промислового), не було б і капіталу, що приносить відсотки.

Розглянемо тепер детальніше сутність позичкового процента. Для цього розглянемо шлях, який проходять гроші, що взяв промисловий підприємець у позичкового капіталіста:

$$\Gamma - T \begin{matrix} \text{ЗВ} \\ \text{PC} \end{matrix} \dots B \dots T' - \Gamma' - \Gamma'_x$$

Перший акт ($\Gamma - \Gamma$) це передача грошей у позику

Останній акт ($\Gamma' - \Gamma'_x$) це повернення грошей з процентом.

Всі фази між цими двома актами – це кругообіг промислового капіталу в руках функціонуючого капіталіста. Він одержує середній прибуток, як перетворену форму додаткової вартості і поділяє його на дві частини. Одна у формі позичкового відсотка передається власнику позичкового капіталу, інша – залишається у функціонуючого підприємця і утворює його підприємницький дохід.

Отже, **позичковий процент** – перетворена форма тієї частини додаткової вартості, яку функціонуючи капіталісти вимушені віддавати власникам позичкового капіталу.

Підприємницький дохід – частина прибутку, отримана внаслідок використання позичкового капіталу, яка залишається у функціонуючих підприємців.

Таким чином, підприємницький дохід і позичковий відсоток має одне й теж джерело – додаткову вартість. Тому між грошовими і функціонуючими підприємцями існує жорстка конкурентна боротьба за те, щоб якомога більше привласнити додаткової вартості.

8.3. Акціонерно-корпоративний капітал. Цінні папери акціонерних товариств

На основі руху позичкового капіталу та відокремленні власності на капітал від його функції широкого розповсюдження набули акціонерні товариства. Історично виникнення акціонерних товариств пов'язане з розвитком продуктивних сил та розширенням капіталістичного виробництва. У 30-х роках XIX століття об'єктивно виникає потреба у спорудженні залізниць, будівництві велетенських фабрик, заснуванні великих банків. Однак індивідуальні капітали, навіть великі, виявилися недостатніми для організації таких підприємств. Формою організації виробництва й мобілізації капіталу, яка дозволила подолати суперечність

між зростаючими потребами суспільства й можливостями індивідуальних капіталів, стало акціонерне товариство.

Акціонерне товариство (АТ) – це основна форма організації великих та частини середніх підприємств, капітал яких формується шляхом об'єднання багатьох індивідуальних капіталів, а також залучення коштів через механізм продажу акцій та облігацій. Капітал, утворений таким чином, називається акціонерним капіталом. Отже, **акціонерний капітал** – це капітал акціонерного товариства, що має асоційовану природу і створюється за рахунок об'єднання індивідуальних капіталів фізичних і юридичних осіб шляхом випуску і продажу акцій, які надають їх власникам право на отримання частини прибутку у вигляді дивідендів.

Виникнення акціонерних товариств і випуск цінних паперів (акцій, облігацій, тощо) ведуть до роздвоєння капіталу на реальний та фіктивний. **Реальний капітал** – це промисловий капітал у всіх його формах (грошовий, продуктивний, товарний). Це капітал, який безпосередньо функціонує, опосередковує виробництво й реалізацію продукції.

Фіктивний капітал – це відображення реального капіталу в цінних паперах. Цінні папери дають право на отримання доходу, але самі участі у створенні цього доходу (у виробництві) не беруть. Виникнувши на основі реального капіталу, фіктивний капітал відривається від нього, потрапляє на фондову біржу й стає там об'єктом купівлі-продажу. Це тінь реального капіталу, його збільшення чи зменшення не обов'язково є наслідком зростання реального капіталу.

Згідно Закону України «Про акціонерні товариства» в Україні існують два типи акціонерних товариств: публічні та приватні. Відмінності між ними стосуються: 1) кількісного складу акціонерів; 2) розміщення акцій; 3) порядку їх обороту.

1. Кількісний склад акціонерів приватного АТ не може перевищувати 100 акціонерів. Кількісний склад публічного АТ не обмежується. Як приватне, так і публічне АТ можуть створюватися однією особою (або складатися з однієї особи).

2. Публічне АТ може здійснювати публічне та приватне розміщення акцій. Відповідно, приватне може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі прийняття загальними зборами приватного АТ рішення про здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться належні зміни, у тому числі про зміну типу товариства — з приватного на публічне. Зміна типу товариства з приватного на публічне або з публічного на приватне не є його перетворенням.

3. Оборот акцій публічного АТ здійснюється без будь-яких обмежень. Згідно з ч. 1 ст. 7 Закону «Про акціонерні товариства» акціонери публічного АТ можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів та товариства. Згідно зі ст. 24 Закону «Про акціонерні товариства» акції перебувають у біржовому обороті, тобто правочини з

ними укладаються на біржі. Публічне АТ зобов'язане пройти процедуру лістингу та залишатися у біржовому реєстрі принаймні на одній фондовій біржі. Укладання договорів купівлі-продажу акцій публічного АТ, яке пройшло процедуру лістингу на фондовій біржі, здійснюється лише на цій фондовій біржі.

Навпаки, акції приватного АТ не можуть купуватися та/або продаватися на фондовій біржі, за винятком продажу шляхом проведення на біржі аукціону.

Існує ще одна особливість обороту акцій приватного АТ — з урахуванням переважного права акціонерів цього АТ на придбання відчужуваних акцій, якщо це передбачено його статутом.

4. На приватне АТ, на відміну від публічного, не покладається обов'язок з опублікування його фінансової інформації та інформації про афілійованих осіб. Навпаки, публічне АТ мусить щорічно публікувати в засобах масової інформації річний звіт, бухгалтерський баланс, рахунок прибутків та збитків тощо.

Головною ознакою акціонерного товариства, як було визначено, є те, що його капітал формується шляхом випуску й продажу акцій. Що вони собою являють?

Акція – це вид цінного паперу без встановленого строку обігу, який свідчить про внесок в капітал акціонерного товариства, дає право на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду і участь у розподілі майна підприємства при його ліквідації.

Дивіденд – це доход від акції. Загальні збори акціонерів та адміністрації за результатами господарського року визначають частину прибутку, яка буде розподілятися на акції. Інша частина прибутку витрачається на оплату податків державі, зарплату персоналові, поповнення резервного фонду тощо.

Як предмет постійного продажу і купівлі акції мають свою ціну. Сума зазначена на акції, становить її номінальну вартість, а її фактична продажна ціна називається курсом акції. Курс акції визначається за формулою:

$$K_A = \frac{D}{S} \times 100\% \quad (8.2)$$

де K_A – курс акції;

D – дивіденд.

S – позичковий відсоток.

Курс акції залежить від розміру виплачуваного дивіденду і від рівня позичкового процента. Чим вища величина дивіденду від позичкового процента, тим привабливішим є вкладання капіталу в акції. Курс акцій залежить і від економічних, політичних, психологічних факторів.

Непостійність курсу акцій створює можливість для спекуляції ними в ході біржової гри.

З курсовою ціною акцій пов'язаний засновницький прибуток, який привласнюється засновниками акціонерного товариства. Засновники акціонерного товариства не продають усіх акцій. Вони частину їх залишають, аби здійснювати контроль над діяльністю акціонерного товариства і забезпечувати собі максимум прибутку. Засновницький прибуток – це різниця між курсовою ціною акцій і сумою капіталу, реально вкладеного в акціонерне товариство. Він привласнюється засновниками акціонерного товариства і розраховується за формулою:

$$P_z = \sum K_A - K_{ав}, \quad (8.3)$$

де P_z – засновницький прибуток;

$\sum K_A$ – курсова ціна акцій;

$K_{ав}$ – капітал акціонерного товариства.

Розрізняють чотири види акцій: іменні, на пред'явника, прості, привілейовані.

При продажу іменних акцій до книги реєстрації вносять відомості про кожну таку акцію (в т.ч. про власника), а також про їхню кількість у кожного акціонера. Такі акції, як правило, випускаються крупним номіналом. Вони випускаються підприємствами закритого типу і не надходять на фондову біржу.

При реєстрації акцій на пред'явника до книги заносяться лише відомості про їх загальну кількість. Ці акції мають малий номінал. Вони випускаються підприємствами відкритого типу і надходять на фондову біржу.

За розміром отримуваного дивіденду акції поділяються на привілейовані та прості. За привілейованими дивіденди виплачують у формі стабільного, заздалегідь фіксованого процента, незалежно від поточного прибутку компанії. У випадку ліквідації акціонерного підприємства їх власникам повертаються вкладені в акції кошти за їх номінальною ціною. Водночас власники привілейованих акцій не мають права голосу на зборах акціонерів. Вплинути на діяльність акціонерного товариства власники «безголосих» акцій можуть шляхом раптового їх продажу на біржі. Масовий продаж акцій веде до падіння їх курсу, що, в свою чергу, може привести до банкрутства підприємства.

Запобіжним заходом щодо такої ситуації є підвищення розмірів дивідендів.

За простими акціями дивіденди виплачують залежно від величини прибутку акціонерного товариства в поточному році. Ці акції дають право участі їх власнику в справах акціонерного товариства. Міра участі акціонера в роботі підприємства визначається кількістю акцій, якими він володіє. Кожна проста акція дає своєму власнику право на один голос. Керівні посади в товаристві займають лише ті, хто має більшу кількість

акцій. Політику акціонерного товариства визначають власники контрольного пакету акцій.

Контрольний пакет акцій – це найбільша кількість акцій, яка зосереджена в руках одного акціонера і забезпечує власникові безроздільний вплив на прийняття рішень в акціонерному товаристві. Теоретично – 50 % всіх випущених акцій плюс ще одна. В реальному житті контрольний пакет акцій набагато менший. Іноді достатньо мати 5-10 % від загальної кількості акцій, щоб заправляти справами акціонерного товариства.

Поруч з акціями акціонерні товариства можуть випускати й такий вид цінного паперу, як облігації. **Облігація** – це цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений в ньому строк з виплатою фіксованого процента.

8.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Торговельний капітал: сутність, функції і роль у сучасній економіці.
2. Торговельний прибуток: сутність, механізм утворення та норма.
3. Позичковий капітал і позичковий відсоток.
4. Акціонерний капітал і акціонерні товариства.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні стадії кругообігу торгового капіталу?
2. Яку роль відіграє торговий капітал у суспільстві?
3. Що є джерелом торговельного прибутку?
4. Розкрийте зміст поділу капіталу на «капітал-власність» і «капітал-функцію».
5. Чи приймають позичковий та торговельний капітал в утворенні середньої норми прибутку?
6. У чому полягає сутність позичкового проценту та які його джерела?
7. Що таке підприємницький дохід і як він утворюється?
8. Які є види акцій і чим вони відрізняються?
9. Хто отримує засновницький прибуток і як він утворюється?
10. В чому полягає суть контрольного пакету акцій?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Фіктивний капітал	
2.	Акція	
3.	Торговельний прибуток	

4.	Позичковий процент	
5.	Реальний капітал	
6.	Акціонерний капітал	
7.	Засновницький прибуток	
8.	Позичковий капітал	
9.	Торговельний капітал	
10.	Підприємницький дохід	

Визначення

1. Відокремлена частина промислового капіталу, що застосовується виключно у сфері обігу окремою групою підприємців, які перетворюють товарний капітал на грошовий з метою отримання прибутку.

2. Різниця між курсовою ціною акцій і сумою капіталу, реально вкладеного в акціонерне товариство

3. Частина прибутку, отримана внаслідок використання позичкового капіталу, яка залишається у функціонуючих підприємців.

4. Прибуток, що створюється працею найманих працівників (у сфері торгівлі) і торгових капіталістів, а також у результаті перерозподілу частини доходів різних секторів економіки і різних верств населення і привласнюється після реалізації товарів і послуг торговими капіталістами.

5. Відокремлена форма промислового капіталу, грошовий капітал, власник якого (кредитор) надає його іншим особам на певний термін користування за певну плату (процент).

6. Промисловий капітал у всіх його формах (грошовий, продуктивний, товарний).

7. Перетворена форма тієї частини додаткової вартості, яку функціонуючи капіталісти вимушені віддавати власникам позичкового капіталу.

8. Відображення реального капіталу в цінних паперах.

9. Капітал акціонерного товариства, який формується шляхом об'єднання багатьох індивідуальних капіталів, а також залучення коштів через механізм продажу акцій та облігацій.

10. Вид цінного паперу без встановленого строку обігу, який свідчить про внесок в капітал акціонерного товариства, дає право на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду і участь у розподілі майна підприємства при його ліквідації.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Торговельний капітал у своєму русі проходить три стадії.

2. Основною функцією торговельного капіталу є перетворення товарної форми промислового капіталу на грошову.

3. Марксистська теорія стверджує, що джерелом торговельного прибутку є частина додаткової вартості, яка створюється у процесі виробництва.

4. Позичковий капітал є капіталом функцією.
5. Амортизаційні відрахування - це джерело утворення позичкового капіталу.
6. Підприємницький дохід – частина прибутку, отримана внаслідок використання позичкового капіталу.
7. Міра участі акціонера в роботі підприємства визначається кількістю акцій, якими він володіє.
8. Фіктивний капітал є відображенням реального капіталу в цінних паперах.
9. Курс акції залежить від розміру виплачуваного дивіденду і від рівня позичкового процента.
10. Основними типами акціонерних товариств - відкриті та закриті.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. До функцій торговельного капіталу не належить:
- реалізація прибутку, створеного у виробництві;
 - збільшення норми і маси прибутку виробника;
 - прискорення обігу виробничого капіталу;
 - технічне удосконалення виробничого капіталу.
2. Джерелом торговельного прибутку є :
- торговельна надбавка до ціни
 - нееквівалентний обмін
 - різниця між вартістю і ціною виробництва
 - частина додаткової вартості, створеної у виробництві.
3. Грошовий капітал, який власник грошей віддає у позичку і який приносить йому дохід у вигляді проценту, називається:
- акціонерним капіталом;
 - позичковим капіталом;
 - фіктивним капіталом;
 - торговельний капітал.
4. Норма позичкового проценту не залежить від:
- терміну, на який надається позика;
 - розміру позички;
 - ставки рефінансування Центрального банку;
 - темпів зростання національної економіки.
5. Що є джерелами формування акціонерного капіталу:
- засоби, отримані від випуску та реалізації акцій і облігацій;
 - резервний капітал;
 - кошти, отримані в кредит;
 - кошти засновників акціонерного товариства.
6. Що таке фіктивний капітал:
- банківський капітал, який вкладений у виробництво;

б) монополістичний промисловий капітал, який злився з монополістичним банківським капіталом;

в) капітал, представлений цінними паперами, що дають право їхнім власникам отримувати певний дохід;

г) монополістичний банківський капітал.

7. Акція – це:

а) цінний папір, що дає можливість отримати першочергове відшкодування збитків при банкрутстві підприємства;

б) цінний папір, що засвідчує внесення його власником певної суми грошей у акціонерний капітал підприємства та дає його власнику право отримувати дивіденд;

в) цінний папір, що дає його власнику право брати участь у загальних зборах акціонерів

г) цінний папір, що засвідчує внесення його власником певної суми грошей і гарантує її повернення через певний строк з виплатою фіксованого доходу.

8. В яких акціонерних товариствах акції не підлягають вільній купівлі-продажу:

а) відкритих;

б) закритих;

в) публічних;

г) приватних.

9. Основна різниця між акцією й облігацією полягає в тому, що облігація:

а) може бути продана тільки один раз;

б) не зв'язана з ризиком;

в) є більш цінним папером;

г) є борговою розпискою корпорації (держави).

10. Курс акцій – це:

а) номінальна ціна;

б) ринкова ціна;

в) ціна попиту;

г) ціна пропозиції.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Акціонерне товариство випустило 1 млн. акцій з номінальною вартістю 100 грош. од. кожна. При організації акціонерного товариства засновники вклали в нього капітал у 100 млн. грош. од., чистий прибуток на які складає 10 млн. грн. на рік. Дивіденд на акцію складе 10 грош. од. на рік. Норма процента дорівнює 5%. Визначте курс акцій та засновницький прибуток

Методика розв'язання:

1. Визначимо курс акцій за формулою:

$$K_A = \frac{D}{S} \times 100\% = \frac{10}{5} \times 100\% = 200 \text{ грош. од.}$$

3. Засновницький прибуток розрахуємо за формулою:

$$P_z = \sum K_A - K_{ав}$$

При продажу 1 млн. акцій за ринковим курсом 200 грош. од. за них буде виручено 200 млн. грош. од. (1 млн. акцій · 200)

$$P_z = 200 \text{ млн. грош. од.} - 100 \text{ млн. грош. од.} = 100 \text{ млн. грош. од.}$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Реальний капітал, вкладений у виробництво 200 млн. грош. од. Річний прибуток 10 млн. грош. од. Випущено 1 млн. акцій. Визначте:

- а) курс акцій, якщо норма процента – 4%;
- б) засновницький прибуток, якщо продано всі акції;
- в) яке джерело засновницького прибутку?

Задача 2. Номінальна вартість однієї акції – 1000 грош. од., розмір річного дивіденду – 30 % на акцію, рівень позичкового банківського відсотка – 20 %. Визначте: курсову ціну акції.

Задача 3. Промисловий капітал дорівнює 80 млрд. грош. од., торгівельний капітал, який реалізує продукцію промисловості – 10 млрд. грош. од. Визначте, на скільки відсотків оптова ціна, за якою промисловці продають товари торговцям, нижча за їх вартість, якщо норма додаткової вартості у промисловості становить 300 %, а сукупна заробітна плата робітників промисловості дорівнює 25 млрд. грош. од.. Обчисліть прибуток, що його отримують промисловці і торговці.

Задача 4. Промисловий капітал складається із 180 млрд. грош. од. постійного і 40 млрд. грош. од. змінного капіталу. Торгівельний капітал, що його обслуговує, дорівнює 40 млрд. грош. од. Норма додаткової вартості у промисловості – 200 %. Визначте величину промислового і торговельного прибутку та їх норму.

Задача 5. Загальний капітал, який функціонує у реальному секторі економіки, дорівнює 200 млрд. грош. од., в тому числі за позичені ресурси – 50 млрд. грош. од. Органічна будова капіталу – 4:1, норма додаткової вартості – 200 %, позичковий процент становить 20 % річних. Визначте, яким буде підприємницький дохід від використання запозичених коштів і процентні платежі, що їх отримують банки.

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 9. РИНКОВІ ВІДНОСИНИ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Мета: розкрити сутність та особливості аграрних відносин; з'ясувати сучасні форми господарювання в сільському господарстві; розкрити агропромисловий комплекс та агропромислову інтеграцію; усвідомити сутність земельної ренти та її основних форм.

Основні терміни і поняття: аграрні відносини, оренда землі, орендна плата, рента, диференціальна рента, диференціальна рента І, диференціальна рента ІІ, абсолютна рента, монопольна рента, агропромисловий комплекс.

План лекції:

9.1. Аграрні відносини, їх суть та особливості. Власність на землю. Сучасні форми господарювання в сільському господарстві.

9.2. Агропромисловий комплекс (АПК) та агропромислова інтеграція.

9.3. Земельна рента та її форми.

9.1. Аграрні відносини, їх суть та особливості. Власність на землю. Сучасні форми господарювання в сільському господарстві

Як доведено теорією і практикою реального життя, сільське господарство є однією з пріоритетних галузей національної економіки. Воно є головним джерелом задоволення потреб населення планети в продуктах харчування, а переробної промисловості в сировині. Як складова частина національної економіки, сільське господарство має багато спільних рис з іншими галузями. Одночасно існують певні особливості, які необхідно враховувати при розробці та проведенні державної аграрної політики, а також в підприємницькій діяльності. З'ясуємо ці особливості.

Першою, найбільш важливою особливістю сільськогосподарського виробництва є те, що воно здійснюється на землі і з участю землі. Земля виступає головним виробничим фактором, тобто без землі сільськогосподарське виробництво неможливо. Як виробничий фактор, земля характеризується різною природною та економічною родючістю. До того ж різні ділянки землі розташовані на різних відстанях від ринків збуту сільськогосподарської продукції. Це суттєво впливає на господарську (підприємницьку) діяльність, на її ефективність.

Другою особливістю сільськогосподарського виробництва є його велика залежність від природно-кліматичних умов. В різних регіонах країни природно-кліматичні умови різні, а отже, різні наслідки виробництва. Внаслідок такої залежності результати виробництва в сільському господарстві коливаються по роках. Тому підприємницька діяльність в цій галузі дуже ризикована. Підприємці змушені створювати резервні та страхові фонди, що потребує додаткових фінансових ресурсів.

Третя особливість: в сільському господарстві існує значний розрив між робочим періодом і часом виробництва. Так, час виробництва озимої пшениці триває майже 10 місяців, тоді як робочий період (коли людина

безпосередньо впливає на вирощування цієї культури) – лише близько місяця. Такий розрив впливає на формування доходів підприємств і їх працівників, оскільки розмір доходів стає відомим лише після реалізації продукції.

Четверта особливість: в сільському господарстві взаємодіють закони природи, економічні закони та принципи господарювання.

П'ята особливість: сільське господарство має сезонний характер. В ньому дуже стислі строки виконання робіт, що вимагає мобілізації зусиль і ускладнює використання робочої сили і техніки, а також ускладнює процес відтворення взагалі. Сезонний характер впливає і на особливості обігу капіталу в сільському господарстві.

Шоста особливість: сільське господарство тісно пов'язане з екологією. В ньому у великих кількостях застосовуються хімічних добрив та хімічних засобів боротьби з шкідниками і хворобами рослин, що приводить до забруднення навколишнього середовища. В той же час обійтися без добрив та хімікатів неможливо.

Сьома особливість: специфіка, сільськогосподарського виробництва проявляється і в тому, що більшість видів його продукту не може зберігатися тривалий час і повинен терміново бути доставлені не переробні підприємства і до споживачів.

Восьма особливість: різноманітність і складність зв'язків з іншими галузями економіки, які формують агропромисловий комплекс.

Отже, сільське господарство являє собою складну галузь, яка потребує спеціальної освіти і високого професійного рівня тих, хто в ньому працює для того щоб забезпечити його високу продуктивність.

Таким чином, *аграрні відносини* – це специфічні економічні відносини, які складаються в сільському господарстві з приводу використання землі, виробництва, розподілу, обміну і споживання сільськогосподарської продукції та відносини з іншими галузями та державою.

Специфіка аграрних відносин, перш за все, пов'язана з власністю на землю, ставленню до землі як об'єкта власності і об'єкта господарювання.

Сучасні аграрні відносини в розвинутих країнах світу складаються на основі переважно приватної власності на землю та майно; купівлі-продажу та оренди землі; зосередження сільськогосподарського виробництва на великих фермах і підприємствах; створення кооперативів фермерських господарств; сільськогосподарських корпорацій і агропромислових комплексів.

В умовах радянської влади в аграрному секторі економіки України існувало дві форми господарювання:

- радгоспи засновані на державній формі власності,
- колгоспи засновані на колективній формі власності.

Здійснені в сучасній Україні економічні реформи забезпечили багатокладність економіки, тобто створення багатьох форм господарювання, що пов'язано з формуванням різноманітності форм власності.

На сучасному етапі в агропромисловому секторі економіки України утворилися такі форми господарювання:

- 1) домашні селянські господарства з площею землі до 1 га (їх мільйони);
- 2) товарні селянські господарства з площею землі до 1-10 га (їх сотні тисяч);
- 3) фермерські господарства з площею землі 10-1000 га (їх десятки тисяч);
- 4) приватні агроформування з площею землі 10-10 тис. га (їх тисячі);
- 5) приватні акціонерні компанії з площею землі 10 і більше тисяч га (їх десятки);

Найбільший розвиток у процесі земельної та аграрної реформи набули другий, третій і п'ятий напрямки. Отже, найбільш розповсюджені в Україні форми недержавних сільськогосподарських підприємств. Крім того, функціонують і державні підприємства (близько 600).

Залишилися на території України і великі сільськогосподарські кооперативи. В Полтавській області прикладом такого є кооператив «Батьківщина» в Котелевському районі. Але таких ефективно функціонуючих господарств не так же багато. Тому що реформування сільського господарства було направлено на створення дрібних господарств. В той час, як в розвинутих країнах, і особливо в США, здійснюється активний перехід від дрібного фермерського господарства до великотоварного, саме великі сільськогосподарські підприємства забезпечують сьогодні продовольчу безпеку США. Вони складають 8% від загальної кількості сільськогосподарських підприємств, але виробляють 73% всієї продукції. Україна, як і більшість країн пострадянського простору, крім Білорусії перейшли від великотоварного до дрібного господарювання.

Практика розвинутих країн і наш власний досвід засвідчує, що найбільші результати в сільському господарстві можна отримати лише при оптимальному поєднанні різних форм господарювання, враховуючи при цьому те, що великі потужні агроформування в країні, які в даний час обробляють більш мільйона га землі на умовах оренди, сприяють залученню інвестицій та більш ефективному веденню господарства.

9.2. Агропромисловий комплекс (АПК) та агропромислова інтеграція

Сільське господарство, як галузь, розвивається не відокремлено, а в тісному зв'язку з іншими галузями народногосподарського комплексу. Цей

зв'язок найбільш чітко проявляється в процесах агропромислової інтеграції,

Процес агропромислової інтеграції — це встановлення сталих прямих зв'язків селянських господарств із підприємствами й організаціями суміжних галузей (промисловості, транспорту, сфери заготівлі, зберігання, переробки й реалізації продукції, а також обслуговування сільського господарства).

У результаті поглиблення агропромислової інтеграції формується агропромисловий комплекс (АПК). Структура АПК визначається особливостями сільськогосподарського виробництва як результату взаємодії різних груп факторів і законів — природно-біологічних і соціально-економічних. Схематично структуру АПК можна представити на рис. 9.1.

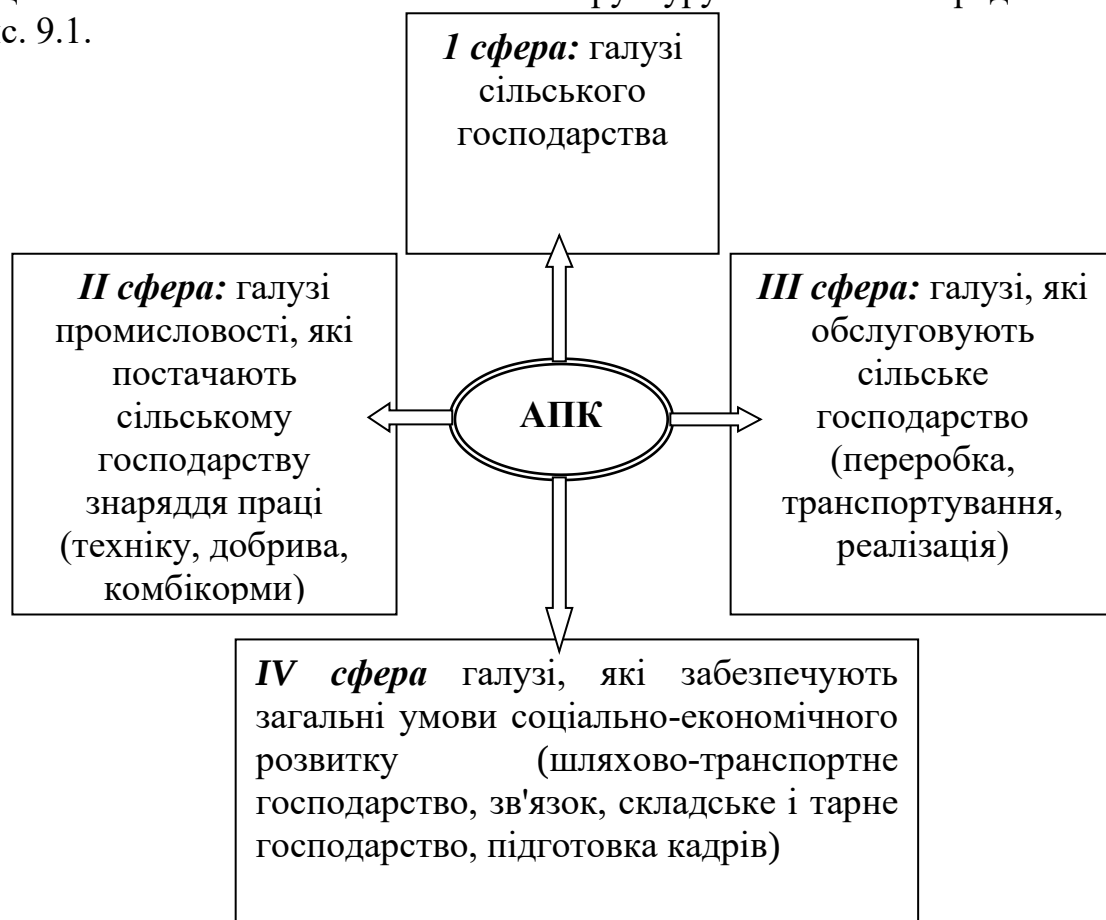

Рис. 9.1. Структура АПК

Отже, **АПК** — представляє собою певну сукупність усіх галузей сільського господарства, галузей промисловості, які постачають все необхідне та галузей, які обслуговують сільське господарство. Головне місце в цій структурі належить самому сільському господарству. В ньому створюється більше 46% валового продукту АПК України, в другій сфері близько 15 %, а в третій сфері — 39%.

С утворенням АПК виникає нова система аграрних відносин, як відносин нової сфери діяльності — агробізнес. **Агробізнес** — це

відтворювальний комплекс галузей і сфер економіки, державних і виконавчих установ, які функціонують в єдності й забезпечують виробництво, переробку і збут продукції на основі сільськогосподарської сировини. Важливою складовою агробізнесу в кожній країні є продовольчий комплекс, який забезпечує первинні потреби населення та його життєдіяльності.

В Україні АПК ще не склався як ефективно діюча система. Що стосується самого сільського господарства України, як основної ланки АПК, яке розпочало своє функціонування в ринкових умовах, то головна його проблема – низька рентабельність галузей, що не дає можливості забезпечувати розширене відтворення. Причин цього не мало. Серед них можна виділити наступні:

1. Неефективне використання землі, як основного засобу виробництва. Так середня врожайність озимої пшениці в Україні 25-35 ц/га, тоді як у переважній більшості європейських держав – 80-85 ц/га; цукрових буряків – 100-300 ц/га, а в Європі – 700 ц/га, кукурудзи – 30 ц/га в Україні, в той час, як в США – 85-87 ц/га. Врожаї соняшника у Франції, Сербії, Чорногорії перевищують в 2-3 рази показника України. Показники продуктивності тваринництва ще в більшій мірі відрізняються від європейських не на нашу користь.

2. Відсутність паритету цін на сільськогосподарську продукцію і продукцію галузей, які його обслуговують. Це проявляється в високих цінах на сільськогосподарську техніку, добрива, ядохімікати, запчастини, паливо та інше. В той же час ціни реалізації сільськогосподарської продукції низькі, вони іноді навіть не покривають витрат на її виробництво. Для прикладу можна навести такі дані: в теперішніх умовах для придбання одного літру солярки селянину потрібно продати 10-12 кг пшениці. Її вирощування в цих умовах збиткове, тому родючі українські землі засівають ріпаком, соняшником, які виснажують ґрунт, а в багатьох випадках зовсім земельні ділянки не обробляються.

3. Дорогі кредити комерційних банків, нерозвиненість іпотечного кредитування теж не сприяють здешевленню сільськогосподарського виробництва. Крім того, кредити комерційних банків становлять лише 25 % від оптимальної потреби.

4. Недостатня державна підтримка сільського виробника та нераціональне використання державних коштів. Статистичні дані свідчать, що 6% виробників сільськогосподарської г продукції отримують 75% бюджетної підтримки, а 94 % держава взагалі не допомагає фінансами. В США державна підтримка значна – держава субсидує своїх фермерів на 36-40%, в країнах ЄС – ще більше на 50%, в Швейцарії – на 80%, а Японії – на 100%.

5. Нерозвиненість аграрного ринку гальмує процеси внутрішнього і зовнішнього інвестування. Вченими аграріями доведено, що завдяки

коштам, які нині інвестуються в село, умови антологічні тим, що мають селяни західних країн, в Україні можна створити протягом 150-200 років.

Підсумовуючи, слід наголосити, що формування ефективно діючого АПК забезпечується не тільки на основі внутрішньої інтеграції його складових. Не менш важливою є й зовнішня агропромислова інтеграція. Це означає, що АПК України в перспективі стане важливою складовою європейського і світового агропромислового комплексу. Сприятиме цим процесам вступ України до ЄС, а це в свою чергу потребує формування конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва і всього АПК.

9.3. Земельна рента та її форми

В попередніх темах курсу було доведено, що основою доходів промислового, торговельного, грошового підприємців виступає власність на промисловий, торговельний й грошовий капітал. Наше завдання полягає в тому, щоб з'ясувати в якій формі отримують доход власники землі.

В економічній науці доведено, що таким доходом є земельна рента. Вона представляє собою доход, який отримує власник землі. Підставою для його отримання є право власності на землю. Реалізується це право в тому випадку, коли власник землі передає її в користування іншій особі на умовах оренди землі. **Оренда землі** представляє собою такий вид землекористування, коли власник землі (орендодавець) передає свій наділ на певний час іншій особі (орендарю) для ведення господарства. За право користування землею орендар сплачує землевласнику частину одержаного прибутку у вигляді орендної плати. Отже, **орендна плата** – це плата за користування землею, яку взяв орендар у землевласника. Вона включає насамперед земельну ренту, амортизацію і процент на вкладений у землю капітал (основні засоби виробництва).

Таким чином, **земельна рента** – це специфічна економічна форма реалізації власності на землю. З одного боку, вона є доходом, який отримує власник землі, а з іншого вона є платою за землю орендарем. Вона виражає економічні відносини між тим хто володіє землею (землевласником) і тим хто користується нею (землекористувачем).

Виділяють такі основні форми земельної ренти як диференціальна, абсолютна та монопольна.

Диференціальна рента – це плата за користування землею, яка пов'язана з родючістю землі, наближенням її до ринків збуту та найбільш ефективним веденням сільського господарювання.

У зв'язку з цим виділяють два види диференціальної ренти: диференціальну ренту I та диференціальну ренту II.

Рента, яка виникає внаслідок диференціації земельних ділянок за родючістю або за місцем розташування, називають **диференціальною рентою I**.

Рента, яка виникає внаслідок додаткового вкладання капіталу в орендовані земельні ділянки, називають **диференціальною рентою II**. Цю ренту отримує орендар до кінця строку оренди.

Причиною диференціальної ренти I та II є монополія на землю як на об'єкт господарювання. **Джерелом** зазначених рент є додатковий прибуток, що утворюється землеробською працею на кращих земельних ділянках або в результаті продуктивніших капіталовкладень. Отже, землекористувачі, які орендували низькородючі земельні ділянки і далеко розташованих від ринків збуту диференціальну ренту I та диференціальну ренту II не сплачують.

Чи можливе таке, щоб в умовах приватної власності на землю землевласник безкоштовно віддавав землю орендарю? Практика свідчить, що таке неможливо. Орендарі навіть самих малородючих земель платять за їх користування. Ця плата називається **абсолютною земельною рентою**. Називається вона так, тому що абсолютно не залежить не від родючості, не від віддаленості до ринків збуту, не від вкладання додаткового капіталу. Вона існує тільки тому, що є приватна власність на землю. **Умовою** абсолютної земельної ренти вважається відсутність вільного переливу капіталу між галузями промисловості і сільського господарства, тому що кількість землі обмежена. **Джерелом** абсолютної ренти є теж саме що і диференціальної – додатковий прибуток.

Таким чином, земельна рента диференціальна і абсолютна відображає економічні відносини між тим хто володіє землею, хто користується і хто працює на ній.

Крім диференціальної та абсолютної ренти існує також **монопольна рента**. Умовами її утворення є обмеженість в невідтворюваність земель особливої якості та певні кліматичні умови.

Причина монопольної ренти – монополія приватної власності на землю, що знаходиться у виняткових природних умовах. **Умовою** монопольної ренти є монопольні ціни. **Джерелом** існування такої ренти є доходи тієї частини населення, які купують на ринку дефіцитні землеробські продукти, створені в виняткових природних умовах (чай, певні сорти винограду, какао, цитрусові).

З рентними відносинами пов'язана така категорія ринкової економіки як **ціна землі**. В суспільствах, де панує приватна власність на землю вона становиться об'єктом купівлі-продажу. Земля купується для ведення сільського господарства, для видобутку корисних копалин, забудови, для спорудження доріг тощо. Як визначається ціна землі? Адже вона не має власної вартості як інші товари. А чому вона не має вартості? Це тому, що земля не є результатом праці, вона створена природою. Згодом витрати праці на поліпшення якості землі постійно зростають. Якщо абстрагуватися від таких витрат, то ціна землі базується не на вартості, а на величині доходу, який вона приносить своєму власникові, тобто ренті. Власник може

продати землю за умови, що отримана сума буде не меншою, ніж доход у формі відсотка, одержаний від вкладання цієї суми в банк. Отже, ціна землі є капіталізованою земельною рентою і визначається за формулою:

$$Ц_з = \frac{B_p}{B_b} \times 100\% \quad (9.1)$$

де $Ц_з$ – ціна землі;

B_p – величина ренти;

B_b – банківський відсоток.

Вона свідчить, що ціна землі зростатиме зі зростанням ренти і знижуватися з підвищенням банківського відсотка. Наприклад: земельна ділянка приносить власнику щорічну ренту в сумі 1000 дол. Банківський відсоток складає 10 % річних. Розрахувати ціну ділянки землі $Ц_з = 1000/10 \cdot 100\% = 10000$ дол. А якщо банківській відсоток зріс до 12%, то $Ц_з = 1000/12 \cdot 100\% = 8330$ дол.

З розвитком суспільства ціна землі має тенденцію до зростання. В розвинутих країнах земля в основному здається в оренду, тому що власники її рідко продають. В США, наприклад, продаж землі за рік складає не більше 3% від її загальної кількості. Покупці землі, як правило, люди, які займаються агробізнесом, а продавці – це ті її власники, які не займаються сільським господарством.

В Україні процес оренди землі почався з 1997 року. На даний час 6,4 млн. селян стали власниками землі і отримали право передавати її в оренду. Питання купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення в Україні не вирішено, існує мораторій на купівлю-продаж цієї землі.

9.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Аграрна сфера виробництва та її особливості.
2. Сутність земельної ренти, її види та механізм створення.
3. Агропромислова інтеграція і агропромисловий комплекс.

Питання для самоперевірки

1. Визначте основні особливості землі, що впливають на властивості аграрного виробництва.
2. Які основні форми підприємств в сільському господарстві?
3. Що таке рентні відносини? Охарактеризуйте види ренти.
4. У чому полягає проблема власності на землю?
5. Розкрийте механізм утворення диференціальної ренти I і диференціальної ренти II.
6. Чим монопольна рента відрізняється від абсолютної і диференціальної?

7. Що таке ціна землі і чим вона відрізняється від цін на звичайні товари?

8. Визначте та охарактеризуйте фактори, які впливають на ціну землі.

9. Що таке агропромислова інтеграція? В яких формах реалізується агропромислова інтеграція?

10. У чому полягає сутність та структуру агропромислового комплексу країни?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Агробізнес	
2.	Диференціальна рента	
3.	Орендна плата	
4.	АПК	
5.	Диференціальна земельна рента II	
6.	Монопольна земельна рента	
7.	Аграрні відносини	
8.	Диференціальна земельна рента I	
9.	Оренда землі	
10.	Абсолютна земельна рента	

Визначення

1. Рента, яка виникає внаслідок додаткового вкладання капіталу в орендовані земельні ділянки.

2. Рента, яка виникає внаслідок диференціації земельних ділянок за родючістю або за місцем розташування.

3. Плата за користування землею, яка пов'язана з родючістю землі, наближенням її до ринків збуту та найбільш ефективним веденням сільського господарювання.

4. Плата за користування землею, яку взяв орендар у землевласника.

5. Сукупність усіх галузей сільського господарства, галузей промисловості, які постачають все необхідне та галузей, які обслуговують сільське господарство.

6. Вид землекористування, коли власник землі (орендодавець) передає свій наділ на певний час іншій особі (орендарю) для ведення господарства.

7. Специфічні економічні відносини, які складаються в сільському господарстві з приводу використання землі, виробництва, розподілу, обміну і споживання сільськогосподарської продукції та відносини з іншими галузями та державою.

8. Підприємництво у сільському господарстві.

9. Форма земельної плати, яку сплачують власникові за ділянку землі незалежно від її родючості й місця розташування.

10. Рента, яка виникає внаслідок обмеженість в невідтворюваність земель особливої якості та певні кліматичні умови.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Важливою особливістю сільськогосподарських виробництва є те, що воно здійснюється на землі і з участю землі.

2. Рента утворюються не диференціальна земельна рента II лише в сільському господарстві.

3. Орендна плата включає насамперед земельну ренту, амортизацію і процент на вкладений у землю.

4. Земельна рента – це специфічна економічна форма реалізації власності на землю.

5. Диференціальна земельна рента I виникає внаслідок продуктивнішої праці на кращих за родючістю та місцем знаходження земельних ділянок.

6. Умовою утворення монопольної ренти є обмеженість в невідтворюваність земель особливої якості та певні кліматичні умови.

7. Земля, як і інші товари, має власну вартість.

8. Спільною рисою землі і капіталу як фактору виробництва є необмеженість та невичерпність.

9. Ціна землі прямо пропорційна величині ренти та обернено пропорційна банківському відсотку.

10. В Україні земля вільно купується та продається.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. У чому полягає основна специфіка аграрних відносин?

- а) незалежність виробництва від природних умов;
- б) процес виробництва є регулярним;
- в) використання землі як основного засобу виробництва;
- г) різноманітність у виробництві

2. Який вид земельної ренти пов'язаний з природними відмінностями якості землі?

- а) абсолютна рента;
- б) диференціальна рента I;
- в) диференціальна рента II;
- г) диференціальна рента I та II.

3. Що не є умовою створення диференціальної ренти?

а) відмінності щодо родючості землі або її віддаленості від місць реалізації продукції;

б) обмеженість сільськогосподарських угідь;

в) особливості дії закону вартості та ціноутворення у сільському господарстві;

г) особливості технології обробки землі.

4. *Що найбільш точно визначає сутність абсолютної ренти?*

а) частина орендної плати;

б) економічна форма реалізації власності на землю;

в) рента, яка сплачується орендарем власнику з усіх за якісними показниками земель, у тому числі з гірших;

г) плата за користування капіталом, вкладена у земельну ділянку.

5. *Ціна землі - це:*

а) грошова оцінка сумарних доходів, отриманих від хазяйнування на землі;

б) дисконтована земельна рента;

в) грошові витрати на виробництво та реалізацію сільськогосподарських продуктів;

г) грошове відображення вартості землі.

6. *Від яких факторів залежить ціна землі:*

а) виключно від величини ренти, яку отримує власник землі;

б) лише від загального рівня цін на сільськогосподарську продукцію;

в) від величини ренти та норми позичкового проценту;

г) лише від проценту на капітал, вкладений в землю.

7. *Хто привласнює диференціальну ренту:*

а) орендар;

б) власник землі;

в) держава;

г) місцеві органи влади.

8. *Оренда землі включає:*

а) необхідність становлення господаря на землі;

б) кошти, які витрачає фермер на створення продукції;

в) витрати на підприємство у сільському господарстві;

г) ренту, амортизацію та процент на вкладений у землю капітал.

9. *Яка причина виникнення диференціальної ренти:*

а) монополія приватної власності на землю;

б) наявність різних по родючості та місцеположенню земель;

в) обмеженість земель;

г) монополія на землю як об'єкт господарювання.

10. *Що є джерелом монопольної земельної ренти:*

а) родючість ґрунту;

б) доходи тієї частини населення, які купують на ринку дефіцитні землеробські продукти, створені в виняткових природних умовах;

в) доходи в результаті продуктивних капіталовкладень у земельну ділянку;

г) прибуток, що утворюється землеробською працею на кращих земельних ділянках.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Земельна річна рента, яку отримує землевласник від здачі в оренду земельної ділянки, становить 20 тис. грош. од. Визначте:

- 1) мінімальну ціну цієї земельної ділянки за умови, що процентна ставка дорівнює 10 % річних;
- 2) як буде змінюватись ціна земельної ділянки, якщо за інших сталих умов попит на землю буде збільшуватися.

Методика розв'язання:

1. Ціна землі визначається за формулою:

$$Ц_з = \frac{B_p}{B_b} \times 100\% = \frac{200 \text{ тис. грош. од.}}{10\%} \times 100\% = 200 \text{ тис. грош. од.}$$

2. У міру зростання попиту на землю за інших сталих умов ціна землі зростатиме.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Визначте, як зміниться ціна ділянки землі, якщо річна земельна рента підвищиться з 1000 грош. од. до 1200 грош. од., а норма банківського проценту знизиться з 5% до 4%.

Задача 2. Фермер вирішив продати свою земельну ділянку в 10 га, на якій споруджено будівлю вартістю 10 тис. грош. од. Річна земельна рента складає 1 тис. грош. од. Середня ставка на банківських депозитах – 5%.

Визначте за яку ціну продасть фермер свою земельну ділянку

Задача 3. Земельна ділянка дає диференціальну ренту 250 грош. од., абсолютну – 50 грош. од. Позичковий відсоток дорівнює 5%. Якою буде за цих умов ціна ділянки?

Задача 4. У земельну ділянку вкладено капітал 100 тис. грош. од., термін окупності витрат – 20 років. Рента з цієї ділянки складає 25 тис. грош. од. Норма позичкового проценту – 5% річних. Визначте суму орендної плати.

Задача 5. У три однакових за площею ділянки землі вкладено рівновеликі капітали по 200 грош. од. Середня норма прибутку 20%. Одержано врожай: з першої ділянки – 10 ц, з II – 20 ц, з III – 15 ц. Визначте: диференційну ренту I; диференційну ренту II, якщо у 3 ділянку було додатково внесено для інтенсифікації ще 200 грош. од. і одержано додатково 24 ц пшениці; загальну суму ренти, яку буде одержано з кожної ділянки.

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 10. ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ, ЇХ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗПОДІЛ

Мета: розкрити сутність доходів населення, їх види, джерела формування та механізм розподілу доходів; з'ясувати сутність, функції заробітної плати, проаналізувати форми і системи заробітної плати; усвідомити причини нерівномірності розподілу доходів.

Основні терміни і поняття: дохід, сімейний дохід, функціональний розподіл доходів, персональний розподіл доходів, прожитковий мінімум, заробітна плата, погодинна заробітна плата, відрядна заробітна плата, номінальна заробітна плата, реальна заробітна плата, коефіцієнта Джині, крива Лоренца.

План лекції:

10.1. Сутність доходу як економічної категорії. Доходи населення, їх види та джерела формування. Сутність та механізм розподілу доходів.

10.2. Заробітна плата: сутність, форми та системи заробітної плати.

10.3. Причини нерівномірності розподілу доходів. Крива Лоренца.

10.1. Сутність доходу як економічної категорії. Доходи населення, їх види та джерела формування. Сутність та механізм розподілу доходів

Дохід – багатогранне економічне поняття, яке застосовується в різних значеннях.

У широкому розумінні слова дохід розглядається як грошові та натуральні надходження до суб'єктів господарського життя.

У вузькому значенні дохід – це потік грошових надходжень за одиницю часу (годину, тиждень, місяць, рік). На відміну від багатства, яке втілюється в запасах активів (будівлі, споруди, знаряддя праці, цінні папери, готівкові гроші й т. ін.), дохід передбачає приплив грошей.

Доходи – це грошові або натуральні надходження, які має населення для задоволення своїх потреб.

Доходи за характером надходжень поділяються на економічні й соціальні.

Економічними доходами є такі доходи, які отримують на основі права власності на певний фактор виробництва: робочу силу, засоби виробництва, землю, грошовий капітал, інтелектуальну власність. Ці доходи виступають як економічна форма реалізації права власності на капітал для своїх власників.

Соціальними доходами називаються такі, які надходять від держави через суспільні фонди споживання, трансфертні платежі тощо незалежно від трудового внеску або участі у підприємницькій діяльності. Формами таких доходів можуть бути: компенсації безробітним, виплати по соціальному страхуванню, допомоги малозабезпеченим, багатодітним, пенсії тощо.

За способом привласнення всі доходи в країнах із ринковою економікою прийнято поділяти на дві групи: **трудові** – одержані від участі в праці та підприємницькій діяльності, й **нетрудові** – які не залежать від трудових зусиль (дивіденди, проценти, доходи від власності і т.п.).

Розрізняють різні види доходів, зокрема: грошові, натуральні, сукупні.

Грошові доходи – це доходи, які населення отримує у формі грошей. Сюди відносяться заробітна плата, підприємницькі доходи, грошові виплати із суспільних фондів споживання (пенсії, стипендії, грошові допомоги), гонорари, грошові надходження на цінні папери, проценти за депозитами тощо.

Натуральні доходи – це доходи від особистих господарств, які йдуть безпосередньо на споживання їх власників, а також натуральні виплати й надходження із громадських фондів кооперативних господарств і суспільних фондів споживання.

Сукупні доходи – всі доходи, які населення отримує, в грошовій і натуральній формах, а також у вигляді пільг із суспільних фондів споживання (безплатні освіта та охорона здоров'я, пільгове або безплатне утримання дітей в дошкільних закладах, путівки до санаторіїв, будинків відпочинку).

Доходи поділяються також на номінальні й реальні. **Номінальні** – вся сума доходів у грошовій формі, одержаних із різних джерел. **Реальні** – це кількість матеріальних і духовних благ та послуг, які реально можна придбати на отримані грошові доходи.

Існує кілька джерел формування доходів населення, які можна класифікувати за різними ознаками:

за пропозицією економічних ресурсів – заробітна плата, рента, орендна плата, прибуток;

за пропозицією грошей – позичкові проценти;

за наявністю особливого статусу – пенсії, грошові допомоги, стипендії, різні виплати;

випадкові (епізодичні) – виграші, знахідки, спадщина і т. ін.

У реальному житті конкретними джерелами, через які наповнюється вартісний зміст фонду споживання, є заробітна плата, доходи від підприємництва й суспільні фонди споживання.

В умовах ринкової економіки кожний суб'єкт (підприємство чи громадянин) повинен одержувати винагороду (дохід) за продані або здані в оренду ресурси, якими він володіє. Цими ресурсами можуть бути майно або грошові кошти підприємств чи приватних осіб, праця людини тощо. Винагорода за їх використання виступає у формі заробітної плати, ренти, позичкових процентів, прибутку.

Розподіл – одна із фаз суспільного відтворення, в процесі якої виявляється доля учасників виробництва в реалізації і використанні сукупного суспільного продукту.

В економічній теорії існують два види розподілу доходів. Під **функціональним** в економічній теорії розуміють розподіл доходів за факторами виробництва, це і є первинний розподіл національного доходу виробництва. Ці доходи можуть існувати в таких формах: прибуток на капітал підприємства або фірми, підприємницький дохід, рента, заробітна плата найманих працівників. *Прибуток* – дохід суб'єкта ринку, що утворюється як різниця між загальним доходом та загальними витратами фірми на виробництво продукції. *Рента* – це дохід власника землі. У реальних відносинах між найманими працівниками і капіталістами ціна робочої сили постає як *заробітна плата* (ціна товару робоча сила, що складається на ринку).

Персональний розподіл доходів — це розподіл доходів між окремими фізичними особами, сім'ями або домогосподарствами. Аналіз персонального розподілу доходів дає можливість виявити фактори, що визначають рівень і структуру доходів окремих сімей.

Сімейний дохід — сума доходів свідомо організованої на основі родинних зв'язків та спільності побуту невеликої групи людей, життєдіяльність яких спрямована на реалізацію соціальних, економічних та духовних потреб індивідів, сім'ї, суспільства в цілому.

Сімейний дохід — економічна основа відтворення сім'ї.

Існують різні джерела формування сімейних доходів:

- заробітна плата;
- доходи від власності;
- доходи від особистого підсобного господарства;
- доходи від кооперативної діяльності;
- доходи від індивідуальної трудової діяльності;
- державні трансфертні платежі (пенсії, допомога з безробіття, стипендії, безплатні послуги в галузі охорони здоров'я, освіти та ін.);
- доходи з інших джерел (спадщина тощо).

У сучасній ринковій економіці доходи окремих фізичних осіб, сімей (домогосподарств) розрізняються не лише за рівнем, а й за структурою.

Структура сімейних доходів за напрямками використання їх:

- харчування;
- придбання одягу та взуття;
- придбання товарів тривалого користування;
- соціально-культурні та побутові послуги;
- комунальні послуги;
- транспорт;
- заощадження;
- інші витрати.

Структура витрат сім'ї є важливим показником економічного розвитку країни.

Рівень сімейних доходів не повинен бути нижчим за **прожитковий мінімум**, тобто за величину, яка у вартісному вираженні відображає законодавче визначений рівень споживання товарів і послуг, необхідних для забезпечення життєдіяльності людини та збереження її здоров'я. **Прожитковий мінімум** є важливим соціально-економічним нормативом для визначення:

- ✓ розмірів мінімальної заробітної плати;
- ✓ мінімальної пенсії за віком;
- ✓ допомоги багатодітним сім'ям;
- ✓ виплат безробітним;
- ✓ стипендій та інших соціальних виплат;
- ✓ величини неоподатковуваного мінімуму доходів громадян;
- ✓ державних стандартів обслуговування і забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти та ін.

10.2. Заробітна плата: сутність, форми та системи заробітної плати

Заробітна плата – це ціна товару робоча сила, що складається на ринку, тобто грошова форма вартості робочої сили найманого працівника.

Перш за все, слід звернути увагу на те, що ціна робочої сили визначається вартістю необхідних для життя і розвитку працівника засобів існування (харчи, одяг, житло тощо), а також засобів, необхідних для забезпечення його як соціальної істоти (створення сім'ї, народження дітей, навчання, підтримання здоров'я, відпочинок).

Для того, щоб глибше зрозуміти сутність заробітної плати розглянемо функції, які вона виконує. Вважається, що вона виконує наступні функції:

1. Відтворювальна, тобто її рівень повинен бути достатнім для нормального відтворення робочої сили згідно з рівнем кваліфікації робітника.
2. Стимулююча: заробітна плата повинна бути такою, щоб у робітника були стимули для ефективної роботи.
3. Соціальна, тобто рівна оплата за рівну (однакову) працю, державне регулювання заробітної плати для забезпечення соціальної справедливості.
4. Розподільча передбачає стимулювання приливу робочої сили в одні сфери і галузі та її відпливу з інших (з цим пов'язана міграція робочої сили з одних регіонів в інші в межах країни, між країнами і у світовому масштабі).

Розрізняють наступні **види заробітної плати**:

1. Номінальна заробітна плата – це сума грошей, яка нараховується працівникові за відпрацьований час або за обсяг роботи і виплачується йому після утримання податків та інших, встановлених законом відрахувань.

2. Реальна заробітна плата – сукупність життєвих благ (товарів та послуг), яку працівник може придбати за отриману номінальну заробітну плату. Залежить реальна заробітна плата від розміру номінальної, величини податків, а також від рівня цін.

Ціновий фактор, або рівень інфляції, в обчисленнях величини реальної заробітної плати враховується у вигляді індексу цін споживчих товарів і послуг. Динаміка реальної заробітної плати визначається за співвідношенням відсоткової зміни номінальної заробітної плати та рівня інфляції за такою формулою:

$$I_R = \frac{I_N}{I_P} \quad (10.1)$$

де I_R – індекс реальної заробітної плати;

I_N – індекс номінальної заробітної плати;

I_P – індекс цін на товари і послуги.

Ця формула показує, що номінальна і реальна заробітна плата необов'язково змінюються у тому самому напрямку. Так, номінальна заробітна плата може зростати, а реальна знижуватися або залишатися незмінною.

Існує дві **форми заробітної плати**: погодинна і відрядна. В їх межах використовується різні **системи заробітної плати**.

Погодинна заробітна плата – це оплата вартості та ціни робочої сили за її функціонування впродовж певного робочого часу. Погодинна оплата праці застосовується в тих галузях, де неможливо (або складно) визначити кількісні і якісні результати праці. Погодинна заробітна плата переважає на перших етапах розвитку капіталізму. Нині вона знову стала панівною. В США до 80% працівників одержують заробітну плату в залежності від кількості відпрацьованого часу. Це зумовлено широким впровадженням у виробництво конвеєрів, автоматів, де інтенсивність праці задається швидкістю руху конвеєра. В Україні сучасний рівень погодинної заробітної плати сягає 0,65 євро, а в державах ЄС – 14-22 євро.

Погодинна оплата праці може існувати в двох системах:

Погодинно-преміальна система заробітна плата, коли проста погодинна доповнюється преміями (для підвищення стимулів у роботі).

Погодинно-прогресивна система (за нормальну тривалість робочого дня – одні розцінки, а за понаднормові підвищується у певній прогресії).

Друга форма заробітна плата – **відрядна або поштучна**, вона встановлюється за кількістю і якістю виробленої продукції. Її використовують для підвищення інтенсивності праці (найманий працівник, що заробить більше витрачає упродовж робочого дня більше сил, енергії, щоб виготовити більшу кількість виробів).

В межах відрядної форми заробітної плати використовують такі її системи:

Відрядно-прогресивну використовують під час виконання термінових замовлень, особливо важливої продукції тощо. Для цього зацікавлюють робітників тим, що за норму платять по одним розцінкам, а зверх норми – по підвищеним.

Відрядно-преміальну – крім розцінок за виконання норми застосовують премії, за якість продукції.

Акордна (від італійської мови – угода, договір) система – коли визначається на основі угоди обсяг роботи і строк.

Система «участі у прибутках». У світовій практиці вона застосовується як премії до заробітної плати, доводячи робітникам, що премія є частиною прибутку підприємця.

10.3. Причини нерівномірності розподілу доходів. Крива Лоренца

Відмінності в розмірах заробітної плати та інших джерел формування родинного бюджету визначають нерівність у розподілі доходів. Чому ж існує така нерівність доходів? Дійсно, ринкова система не передбачає абсолютної рівності, тому що хтось використовує фактори виробництва краще, ніж інший. І тим самим заробляє більше грошей. Однак є й більш специфічні причини, які сприяють цій нерівності.

Причини нерівності в розподілі національного доходу:

- 1) відмінності в здібностях;
- 2) відмінності в освіті;
- 3) відмінності в професійному досвіді;
- 4) відмінності в розподілі власності;
- 5) ризик, удача, невдача, доступ до цінної інформації.

Відмінності в здібностях. У людей різні фізичні та інтелектуальні здібності. Наприклад, деякі люди наділені виключними фізичними здібностями і можуть отримувати за свої спортивні досягнення великі гроші. А деякі наділені підприємницькими здібностями і мають хист до вдалого ведення бізнесу. Отже, люди, які мають талант у якійсь галузі життєдіяльності, можуть отримувати більше грошей, ніж інші.

Відмінності в освіті. Люди відрізняються не тільки відмінностями в здібностях, а й за рівнем освіти. Однак ці відмінності є здебільшого результатом вибору самої людини. Так, хтось після закінчення 11-го класу піде працювати, а хтось вступить до вищого навчального закладу. Отже, випускник вишу має більше можливостей для отримання більшого доходу, ніж люди, які не мають вищої освіти.

Відмінності в професійному досвіді. Доходи людей відрізняються, у тому числі і внаслідок відмінностей у професійному досвіді. Так, якщо особа працює у фірмі один рік, то зрозуміло, що він отримуватиме заробітну плату меншу, ніж та, особа, яка працює в цій фірмі понад 10 років і має більший професійний досвід.

Відмінності в розподілі власності. Відмінності в розподілі власності є найбільш вагомою причиною нерівності доходів. Чимала кількість людей

мають невелику або взагалі не мають власності і, відповідно, або отримують невеличкий дохід чи не отримують його. А інші є власниками більшої кількості нерухомості, устаткування, акцій тощо і одержують більший розмір доходу.

Ризик, удача, невдача, доступ до цінної інформації. Ці фактори також здійснюють вагомий вплив на розподіл доходів. Так, людина, яка схильна ризикувати в господарській діяльності, може одержати більший дохід, ніж інші люди, які не здатні до ризику.

Для визначення нерівномірності розподілу доходів використовується крива Лоренца. М. Лоренц – американський економіст, який побудував цю криву.

Крива Лоренца відображає фактичний розподіл національного доходу. Цю криву економісти використовують для порівняння доходів у різноманітні проміжки часу, або між різними верствами певної країни, або між різними країнами (див. рис. 10.1). На горизонтальній осі кривої відкладається кількість населення (сімей) у відсотках, а на вертикальній – розподіл національного доходу групами населення (сімей) у відсотках.

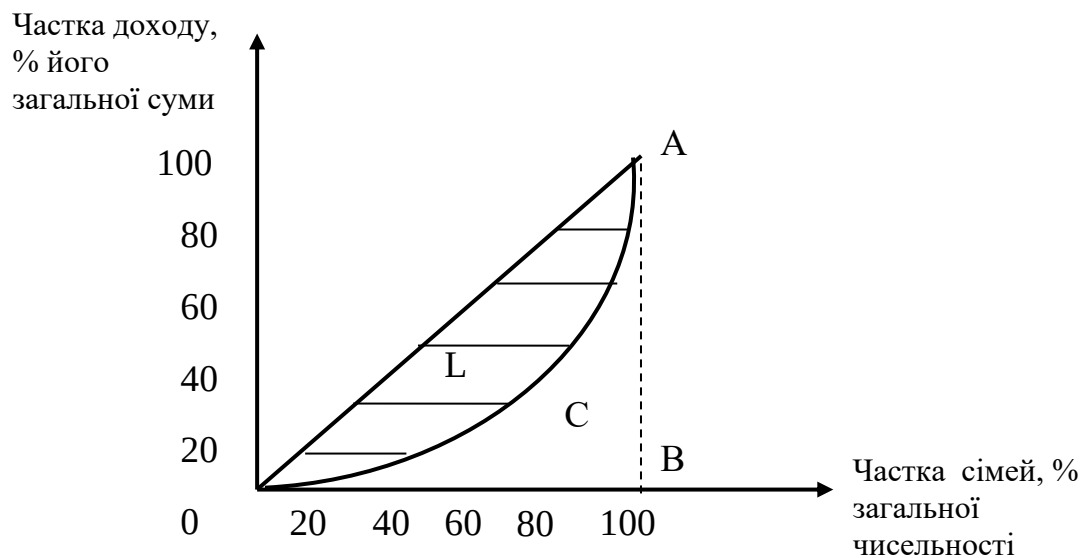

Рис. 10.1. Крива Лоренца

Звичайно економісти поділяють населення на п'ять частин, до кожної з яких входять 20% населення. Групи населення розподіляють на осі від самих малозабезпечених до найбагатших. Теоретична можливість абсолютно рівного розподілу доходів представлена лінією OA. Бісектриса лінія OA відображає ситуацію абсолютної рівності у розподілі доходів, коли 20 % сімей володіють 20 % сукупних доходів суспільства, 40 % сімей – 40 % доходів і т. д.

Абсолютно нерівномірний розподіл доходу представлений лінією AB. Це означає, що всі 100% родин одержують увесь національний дохід.

Звичайно, в реальному житті найбідніша частина населення отримує 5-7% від загального розміру доходу, а найбагатша – 40-45%. Тому крива Лоренца лежить між лініями, які відображають абсолютну рівність та нерівність у розподілу доходів. Чим нерівномірніший розподіл доходів, тим більша увігнутість кривої Лоренца і тим ближче вона буде до точки В. І навпаки, чим справедливіший розподіл, тим крива Лоренца буде ближче до лінії ОА. **Крива ОСА** показує стан фактичного розподілу доходів, тобто реальний пайовий розподіл сімей між сукупними доходами всього суспільства. Площа між лінією абсолютної рівності і кривою Лоренца (на рисунку заштрихована) показує ступінь нерівності у розподілі доходів. Чим більше крива Лоренца відхиляється від бісектриси (лінії ОС), тим більшу нерівність в доходах вона показує.

Якщо площу заштрихованого сегмента позначити через L , то можна одержати таке співвідношення, яке в економічній теорії одержало назву коефіцієнта Джині (за іменем італійського економіста К. Джині):

$$K_G = \frac{S_L}{S_{\Delta OAB}} \quad (10.2)$$

де K_G – коефіцієнт Джині;

S_L – площа заштрихованої частини графіка;

$S_{\Delta OAB}$ – площа трикутника, утвореного бісектрисою ОА, відрізком ОВ осі абсцис та вертикальним відрізком АВ.

Величина коефіцієнта Джині може змінюватися від 0 (у випадку абсолютної рівності чисельник дорівнює нулю) до 1 (чисельник дорівнює знаменнику) або від 0 до 100 %. Причому чим вище значення показника, тим нерівномірніше розподілені доходи суспільства.

Держава через оподаткування доходів багатих і соціальну допомогу найбіднішим може регулювати натяг «лука Лоренца», тобто розподіл доходів. Певна нерівність в доходах все ж повинна зберігатись, зрівняльний розподіл суперечить принципам ринкової економіки, історичний досвід показав його безперспективність і навіть шкідливість для суспільства. Тому збереження певної нерівності в доходах і є виразом соціальної справедливості.

10.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Доходи населення, їх види та джерела формування.
2. Сукупний сімейний дохід. Сімейний бюджет. Структура використання сімейних доходів.
3. Заробітна плата – основна форма доходів населення.
4. Форми і системи заробітної плати. Номінальна та реальна заробітна плата.

5. Причини нерівномірності розподілу доходів. Крива Лоренца.

Питання для самоперевірки

1. Які джерела формування доходів населення та види цих доходів?
2. Розкрийте механізм розподілу доходів.
3. У чому сутність заробітної плати і чому вона є основною формою доходів населення?
4. Які основні функції виконує заробітна плата?
5. Яка відмінність між номінальною і реальною заробітною платою?
6. Які форми та системи заробітної плати вам відомі?
7. Які є різновиди колективної системи заробітної плати?
8. У чому полягають причини нерівності доходів? Чи згодні Ви з нерівномірним розподілом доходів у ринковій економіці?
9. Що показує крива Лоренца?
10. Для чого розраховується індекс Джині?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Персональний розподіл доходів	
2.	Почасова заробітна плата	
3.	Крива Лоренца	
4.	Реальна заробітна плата	
5.	Заробітна плата	
6.	Сімейний дохід	
7.	Функціональний розподіл доходів	
8.	Номінальна заробітна плата	
9.	Відрядна заробітна плата	
10.	Доходи	

Визначення

1. Грошові або натуральні надходження, які має населення для задоволення своїх потреб.
2. Розподіл доходів за факторами виробництва.
3. Розподіл доходів між окремими фізичними особами, сім'ями або домогосподарствами.
4. Сума доходів свідомо організованої на основі родинних зв'язків та спільності побуту невеликої групи людей, життєдіяльність яких спрямована на реалізацію соціальних, економічних та духовних потреб індивідів, сім'ї, суспільства в цілому.
5. Ціна товару робоча сила, що складається на ринку, тобто грошова форма вартості робочої сили найманого працівника.
6. Оплата вартості та ціни робочої сили за її функціонування впродовж певного робочого часу.
7. Заробітна плата встановлюється за кількістю і якістю виробленої продукції.

8. Сума грошей, яка нараховується працівникові за відпрацьований час або за обсяг роботи і виплачується йому після утримання податків та інших, встановлених законом відрахувань.

9. Сукупність життєвих благ, яку працівник може придбати за отриману номінальну заробітну плату.

10. Крива, що відображає нерівномірності розподілу доходів

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Сукупні доходи – всі доходи, які населення отримує, в грошовій і натуральній формах.

2. Грошовими доходами є такі доходи, які отримують на основі права власності на певний фактор виробництва.

3. Розподіл доходів між окремими фізичними особами, сім'ями або домогосподарствами називають персональним розподілом доходів.

4. Заробітна плата є основним джерелом сімейних доходів.

5. Основними видами заробітної плати є акордна та тарифна.

6. Погодинна оплата праці застосовується в тих галузях, де складно визначити кількісні і якісні результати праці.

7. Відрядна форма заробітної плати встановлюється в залежності від кількості відпрацьованого робочого часу.

8. Акордна система - це система відрядної форми заробітної плати.

9. Для визначення рівномірного розподілу доходів використовується крива Лоренца.

10. Збереження певної нерівності в доходах є виразом соціальної справедливості.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. До основних видів доходу не відносять:

а) заробітну плату;

б) прибуток;

в) стипендію студентам навчального закладу;

г) відсоток.

2. До різновидів первинних доходів в ринковій економіці не відносяться:

а) інвестиції;

б) рента;

в) заробітна плата;

г) прибуток.

3. Доходи від особистих підсобних господарств селян відносяться за своєю природою до:

а) грошових;

б) товарних;

- в) натуральних;
- г) суспільних.

4. *Кількість товарів та послуг, які працівник може придбати на свій грошовий заробіток – це:*

- а) номінальна заробітна плата;
- б) реальна заробітна плата;
- в) відрядна заробітна плата;
- г) прожитковий мінімум.

5. *Чинником зростання реальної заробітної плати є:*

- а) підвищення рівня інфляції;
- б) зниження рівня цін на товари і послуги;
- в) запровадження платного навчання та медичного обслуговування;
- г) підвищення податків.

6. *Заробітна плата має форми:*

- а) номінальна і реальна;
- б) основна і додаткова;
- в) погодинна і відрядна;
- г) прогресивна та тарифна.

7. *Критерії відрядної (поштучної) заробітної плати:*

- а) кількість виготовленої продукції і розцінки за її одиницю;
- б) кількість і якість створеної продукції;
- в) відпрацьований час і кваліфікація працівника;
- г) раціональне використання робочого часу.

8. *Що складає основу погодинної заробітної плати?*

- а) доплата за несприятливі умови праці;
- б) доплата за кваліфікацію;
- в) премія за результатами року;
- г) плата за використання одиниці праці за певний період часу.

9. *Якої системи зарплати не існує:*

- а) штрафна система;
- б) система участі в прибутках;
- в) система аналітичної оцінки робочих місць;
- г) відрядна система.

10. *Крива Лоренца відображає:*

а) питому вагу дохідних підприємств в економіці за певний проміжок часу;

б) прямий взаємозв'язок між доходами та видатками домогосподарства;

в) взаємозв'язок між податковими ставками та надходженнями до бюджету;

г) нерівність доходів населення в державі.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Номінальна заробітна плата за певний рік зросла на 10%, а рівень споживчих цін водночас зріс на 12%. Визначте зміну реальної заробітної плати за цей період.

Методика розв'язання:

Визначаємо індекс реальної заробітної плати:

$$I_R = \frac{I_N}{I_P} = \frac{1,10}{1,12} = 0,98$$

Отже, реальна заробітна плата зменшилась на 2% (100-0,98)

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Якщо ціни зросли на 10%, а заробітна плата – на 8%, то як і на скільки змінилась реальна заробітна плата?

Задача 2. Визначте, як змінилась вартість життя, якщо номінальна зарплата збільшилась на 5,4%, реальна – знизилась на 4,7%. Які фактори впливають на зниження реальної зарплати?

Задача 3. За певний період номінальна заробітна плата в країні підвищилась на 25%, а вартість життя – на 60%. Визначте зміну рівня реальної заробітної плати.

Задача 4. Використовуючи дані таблиці 10.1 дайте відповіді на такі питання:

- а) в якій країні більше зміниться номінальна заробітна плата?
- б) в якій країні більшими темпами зростають ціни?
- в) в якій країні більше зміниться реальна заробітна плата?

Таблиця 10.1

Заробітна плата та вартість споживчого кошика

Країна	Середня заробітна плата (грош. од.)		Вартість споживчого кошика (грош. од.)	
	2013 р	2014 р	2013 р.	2014 р.
А	1650	2150	1000	1700
Б	1800	2300	1400	1900

Задача 5. Визначте зміну реальних доходів, якщо при темпі інфляції 50% в місяць номінальні доходи зросли за 2 місяці у 2 рази.

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 11. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Мета: з'ясувати необхідність та межі державного регулювання ринкової економіки; розкрити функції держави; усвідомити сутність та ефективність основних сучасних напрямів, методів, засобів та інструментів державного регулювання економіки; визначити сутність фінансової системи та її структури; проаналізувати елементи системи оподаткування.

Основні терміни і поняття: державного регулювання економіки, короткострокове регулювання економіки, довготермінове регулювання економіки, інструменти державного регулювання, методи державного регулювання, фінанси, фінансова система, державні фінанси, державний бюджет, бюджетний дефіцит, бюджетний профіцит, видатки державного бюджету, державні доходи, фінанси підприємств, фінанси населення, податки, прямі податки, непрямі податки, загальнодержавні податки, місцеві податки, крива Лаффера.

План лекцій:

11.1. Необхідність та суть державного регулювання ринкової економіки. Основні функції держави.

11.2. Фінансова система та її структура.

11.3. Елементи системи оподаткування. Крива Лаффера.

11.1. Необхідність та суть державного регулювання ринкової економіки. Основні функції держави

З попередніх лекцій Ви знаєте, що у змішаній економіці основним регулятором є ринок. Він регулює основні параметри економічного розвитку. Але, як засвідчує практика розвинутих країн світу і практика інших країн з перехідною економікою, у тому числі і України, ринок більш ефективно функціонує, якщо крім ринкового механізму застосовується державне регулювання.

Як вже зазначалося, основним регулятором змішаної економіки є ринок. Які позитивні риси ринку?

По-перше, він об'єднує виробників і споживачів в єдину економічну систему, підпорядковує виробництво суспільним потребам у формі платоспроможного попиту.

По-друге, сприяє ефективному розподілу ресурсів, тобто спрямовує ресурси на виробництво тих товарів, які найбільш потрібні суспільству.

По-третє, спонукає підприємців розробляти та впроваджувати новітні найбільш ефективні технології.

По-четверте, завдяки конкурентному середовищу відбувається відбір найбільш дієздатних товаровиробників і вибуттю тих господарських суб'єктів, результати діяльності яких не відповідають умовам ринкової конкуренції.

Проте ринок не є ідеальною формою організації суспільного виробництва. Як суб'єкт макроекономічного регулювання він має певні обмеження.

Розглянемо ці обмеження ринку, тобто з'ясуємо чого не може ринок. Ці обмеження об'єднаємо в наступні напрямки.

По-перше, ринок не може автоматично регулювати макроекономічну рівновагу. Саме в ринковій економіці виникають спади виробництва, безробіття і інфляція.

По-друге, ринок не може швидко здійснювати глибокі структурні зміни в усьому національному господарстві, які викликаються науково-технічною революцією.

По-третє, ринкова економіка не зацікавлена у виробництві так званих суспільних товарів: національної оборони, освіти, охорони здоров'я, об'єктів інфраструктури тощо.

По-четверте, ринок не вирішує проблеми справедливого розподілу доходів, вироблених товарів та послуг.

По-п'яте, до проблем, які не вирішує конкурентний ринковий механізм, належить екологічний захист навколишнього середовища.

Таким чином, перелічені вище обмеження ринку можуть бути компенсовані лише за допомогою державного втручання в економіку.

Мета держави в ринковій економіці полягає не в коригуванні ринкового механізму, а в створенні умов для його вільного функціонування. Конкуренція повинна забезпечуватися скрізь, де можливо, а регулююча роль держави – скрізь, де необхідно.

Отже, сучасна система регулювання економіки – це складний механізм, до якого належать і ринкове, і державне регулювання. Для сучасних умов характерне переплетіння ринкового механізму регулювання економіки з державними методами та їх поєднання. Високорозвинута ринкова економіка – це оптимальне поєднання засад, притаманним товарному виробництву (конкуренція, попит, пропозиція, вільне ціноутворення) та цілеспрямованого державного регулювання економічних процесів. Кожен з них має свою сферу застосування і відповідає інтересам суб'єктів господарювання.

Серед тих процесів, які диктують необхідність державного регулювання, в нинішніх умовах слід назвати розгортання НТР, зростання ролі особистого фактора в економіці, з одного боку, і з іншого – загострення суперечностей соціально-економічного розвитку країн ринкової економіки, спричинених ринковим регулюванням та пануванням монополістичного капіталу

За своєю суттю **державне регулювання ринкової економіки** являє собою сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу державних установ і організацій на розвиток продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних і соціально-економічних відносин для

стабілізації суспільного виробництва та пристосування до умов, які постійно змінюються.

Сутність державного регулювання ринкової економіки більш повно розкривається у функціях, які вона при цьому виконує. Їх здійснення спрямоване на впорядкування та вдосконалення суспільної, колективної та приватної життєдіяльності людей.

Економічна роль держави проявляється у виконанні різноманітних **функцій**, головними з них є:

1. Розробка і реалізація економічної політики, яка включає стратегію і тактику, що забезпечують вирішення перспективних і поточних проблем економічного розвитку країни. Економічна політика зачіпає всі сторони економічного розвитку. В її складі можна виділити: науково-технічну, структурну, інвестиційну, цінову, податкову, грошову, кредитну, антимонопольну та інші види політики.

2. Забезпечення правової бази, яка сприяє ефективному функціонуванню ринкової економіки. Держава розробляє і приймає закони, які регулюють виробничі відносини і господарські зв'язки між суб'єктами ринкової економіки. Це стосується, перш за все, відносин власності, виробництва, розподілу, обміну і споживання. В законах встановлюються «правила гри» підприємців. На основі законодавства держава отримує можливість виконувати функції арбітра в сфері економіки. Для цього створюються спеціальні державні органи. Держава розробляє і вводить стандарти виміру ваги і якості продуктів, створює власну грошову систему для забезпечення обміну товарів і послуг.

3. Держава здійснює власну виробничу діяльність. У більшості країн з розвинутою економікою державі належить близько третини національного багатства. Держава створює та розвиває нові галузі та підприємства, які вимагають особливо великих первинних вкладень коштів і не гарантують, отримання найближчим часом значних прибутків. Держава виробляє ті товари, які ринкова економіка не бажає або не може виробляти в достатній кількості. Держава здійснює до 20 відсотків капіталовкладень в економіку. Вона фінансує і організує значну частину витрат на науково-дослідні та конструкторські роботи. Держава створює соціально-економічну структуру, яка забезпечує загальні умови для функціонування економіки (енергетика, транспорт, зв'язок тощо), а також сприяє відтворенню робочої сили (охорона здоров'я, освіта, культура, житлове будівництво та інші). Держава охороняє навколишнє середовище.

4. Держава здійснює перерозподіл національного доходу. В руках держави акумулюються значні кошти, що створює можливість активно впливати на розвиток економіки країни в цілому, держава через бюджет перерозподіляє половину валового національного продукту між сферами суспільного життя і галузями економіки. З метою соціального захисту

населення держава розробляє фінансові програми допомоги престарілим і хворим, здійснює трансфертні платежі та виплачує допомогу по безробіттю. Перерозподіл доходів здійснюється шляхом прямого втручання держави в ринкову економіку, тобто шляхом модифікації цін, що встановлюються ринковими силами. Держава встановлює мінімальні ставки заробітної плати.

5. Стабілізація економіки. Маніпулюючи податками, розмірами своїх витрат, кількістю грошей в обігу, та іншими інструментами, держава сприяє стабільному розвитку національної економіки.

З метою виконання своїх функцій держава використовує різноманітні методи і форми впливу на економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. Централізоване регулювання економіки проявляється у короткотерміновій і довготерміновій державній політиці.

Короткострокове, або поточне, регулювання економіки набуло поширення в західних країнах у передвоєнні та повоєнні роки, це був комплекс антикризових і антициклічних заходів держави, спрямованих на пом'якшення наслідків економічних криз, згладжування циклічного характеру розвитку економіки в цілому. Короткотермінове регулювання здійснюється і прямо, і опосередковано через політику прискореної амортизації, субсидії, державну допомогу окремим фірмам чи галузям, дисконтну ставку. Головними серед опосередкованих інструментів впливу є державне регулювання норми процента, державні закупки, державні капіталовкладення тощо.

Довготермінове регулювання в ринковій економіці здійснюється державою у формі економічного прогнозування, програмування та індикативного (рекомендованного) планування. Сьогодні це найбільш розвинута і поширена форма державного втручання в економічні і соціальні процеси.

Отже, короткострокове регулювання – це, перш за все, антициклічне регулювання, основою якого є вплив на сукупний попит, а головне завдання довгострокового регулювання полягає в проведенні структурних зрушень в економіці, розвитку наукоємних виробництв, піднятті відсталих в економічному відношенні районів.

Свої економічні функції держава здійснює з допомогою певних інструментів (регуляторів). Залежно від їхньої природи, всі державні інструменти можна поділити на три види: правові, адміністративні та економічні.

До правових інструментів належать законодавчі та підзаконні документи, які регламентують основні норми і правила економічної діяльності господарських суб'єктів. Серед правових інструментів найбільш важливими для здійснення економічних функцій державою є закони про власність, підприємництво, підприємство, інвестиційну та зовнішньоекономічну діяльність, банківську і страхову справу, податки,

ціни, про соціальний захист населення. Правові регулятори визначають загальну межу державного втручання в економіку.

Адміністративні інструменти – це укази, постанови та розпорядження виконавчих органів, які дозволяють, забороняють, обмежують чи нормують окремі види економічної діяльності.

Найважливішу роль у виконанні державою економічних функцій відіграють **економічні інструменти**. До головних з них належать: макроекономічне індикативне (прогнозне або рекомендаційне) планування, податки, гроші, кредит, ціни, заробітна плата.

Слід зазначити, що використання державою своїх інструментів для здійснення економічних функцій може породжувати не лише позитивний результат, а й негативні наслідки.

Державне регулювання здійснюється за допомогою методів, серед яких: 1) економічні та адміністративні; 2) імперативні та індикативні; 3) прямі та непрямі (опосередковані).

Економічні методи державного регулювання пов'язані зі створенням державою фінансових або матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання й обумовлювати їх поведінку.

Адміністративні методи базуються на використанні сили державної влади, засобів заборони, дозволу або примусу. До них належать і правові методи, за допомогою яких держава регламентує діяльність суб'єктів господарювання. Адміністративні методи необхідні в таких сферах, як контроль держави над монополіями, охорона навколишнього середовища, соціальний захист населення та захист національних інтересів у світових господарських зв'язках, реалізація державних програм.

Імперативні методи державного регулювання – це владні, адміністративні методи. На відміну від них, індикативні методи мають орієнтований, рекомендаційний характер (наприклад, індикативні ціни). Як правило, це економічні методи.

За допомогою **прямих методів** держава безпосередньо втручається в економічні процеси. До них можна віднести адміністративні методи (крім правових методів, які є непрямими методами державного регулювання економіки), а також такі інструменти, як держконтракт і держзамовлення, субсидії, субвенції, дотації, прямі витрати уряду. **Непрямі методи** – це сукупність опосередкованих засобів державного впливу на економіку, а саме система правових і економічних інструментів, за допомогою яких держава впливає на поведінку економічних суб'єктів, а також на функціонування і результати економіки, не обмежуючи економічної свободи суб'єктів господарювання.

11.2. Фінансова система та її структура

Провідна роль в економічній системі держави належить фінансам. Це зумовлено тим, що вони охоплюють усі обмінно-розподільчі відносини в

суспільстві, які відображаються у різноманітних грошових потоках, за їх допомогою визначаються кількісні і якісні параметри будь-якого економічного явища і процесу, а також кінцеві результати дій.

Фінанси – надзвичайно складна економічна категорія, початок відліку якої йде з XIII ст. Як історична категорія, фінанси виникли одночасно з розвитком товарно- грошових відносин, появою і посиленням ролі держави, розширенням її функцій.

В умовах капіталізму фінанси стали виражати економічні відносини у зв'язку з утворенням, розподілом і використанням фондів коштів у процесі розподілу і перерозподілу національного доходу. Найбільший розвиток фінансових відносин відбувся в XX ст., особливо після Другої світової війни.

Фінанси являють собою економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів коштів з метою виконання функцій і завдань держави та суб'єктів господарювання і забезпечення умов розширеного відтворення.

Головним матеріальним джерелом грошових фондів виступає національний дохід країни — нова вартість або вартість валового внутрішнього продукту за відрахуванням спожитих у процесі виробництва знарядь і засобів виробництва.

Фінанси функціонують через фінансову систему.

Фінансова система в цілому – сукупність різноманітних сфер фінансових відносин, у процесі яких утворюються і використовуються фонди коштів.

Іншими словами, фінансова система – це система форм і методів утворення, розподілу і використання фондів коштів держави і підприємств.

Фінансова система України має *складну структуру*, кожен елемент якої має свої особливості у мобілізації і використанні фінансових ресурсів, відповідний апарат управління та правове забезпечення.

У будь-якій країні фінансова система складається передусім з трьох основних взаємопов'язаних підсистем: державні фінанси, фінанси підприємств, фінанси населення.

Державні фінанси – це грошові фонди і відповідний механізм їх формування та використання, які зосереджені в розпорядженні держави. Вони призначені обслуговувати виконання покладених на державу функцій.

До складу державних фінансів входять державний бюджет, пенсійний фонд, державний фонд сприяння зайнятості населення, соціальні страхування, державний кредит, фонд соціального захисту населення тощо.

Основним елементом фінансової системи є державний бюджет.

Державний бюджет – це фінансовий план видатків держави та джерел їх покриття (за рік).

Через державний бюджет розподіляється близько 70% національного до-ходу країни. Сутність держбюджету визначається соціально-економічним ладом, природою, задачами і функціями держави.

Бюджетну систему України складають державний бюджет і місцеві бюджети.

На першому етапі відбувається процес складання проекту держбюджету, Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня подає його на розгляд Верховній Раді України.

На другому етапі - розгляд і затвердження проекту бюджету на сесії Верховної Ради.

На третьому - виконання і складання звіту про виконання (покладено на Кабінет Міністрів України). Фактично виконання бюджету починається з 1 січня і завершується 31 грудня кожного календарного року.

До основних джерел доходів відносять:

- податки;
- платежі за використання природних ресурсів (воду, землю);
- неподаткові надходження (від приватизації);
- доходи від операцій з капіталом;
- офіційні трансферти;
- цільові фонди.

Існує багато *статей видатків*, але їх можна згрупувати у шість основних напрямків:

- національна оборона;
- утримання державного апарату;
- фінансування бюджетного сектора економіки;
- соціальні видатки;
- фінансування розвитку економіки;
- відсоток за державний борг.

Державний бюджет за структурою надходжень та видатків може бути де-фіцитним або профіцитним.

Дефіцит державного бюджету – це перевищення видатків державного бюджету над доходами. Дефіцит вважається безпечним, якщо він перебуває на рівні 2-3% від ВВП.

Є три основні засоби збалансування дефіцитного держбюджету:

- 1) підвищення податків;
- 2) додаткова емісія грошей;
- 3) державні позики – випуск державних цінних паперів.

До причин дефіциту державного бюджету можна віднести:

- ✓ зменшення приросту національного доходу в умовах кризового стану економіки;
- ✓ падіння доходів;

- ✓ зменшення акцизних податків, які надходять у держбюджет;
- ✓ збільшення бюджетних витрат;
- ✓ непослідовна фінансово-економічна політика.

Для зменшення бюджетного дефіциту потрібно: змінити систему оподаткування; перейти від фінансування до кредитування; зменшити управлінські витрати; підвищити роль місцевих бюджетів; скасувати необґрунтовані фінансові пільги; здійснювати конверсію; ліквідувати дотації збитковим підприємствам.

Фінанси підприємств визначають як сукупність грошових ресурсів, що забезпечують процес відтворення на підприємстві, форм і методів їх утворення та витрачання. До них належать фінанси різноманітних господарських систем на рівні мікроекономіки (об'єднань, кооперативів, асоціацій, корпорацій тощо). У первинній виробничій структурі вони набувають форм основного, оборотного капіталу і прибутку, амортизаційних відрахувань. Фінанси підприємств є базовою підсистемою, оскільки завдяки їм створюється внутрішній національний продукт, при розподілі якого формуються фінанси держави і фінанси населення.

Фінанси населення функціонують у вигляді фондів, що формуються у громадян з їхніх доходів, отриманих за рахунок трудової, господарської, підприємницької та іншої діяльності або у спадщину. Йдеться не про всі гроші, що є у розпорядженні людини, а лише ті, що надаються в кредит іншій фізичній особі, вкладені у цінні папери або якусь справу, що приносить певний дохід. Зрозуміло, що ці грошові фонди використовуються для примноження особистої власності та добробуту.

Особливість фінансів підприємств і фінансів населення полягає в тому, що вони є джерелом ресурсів для державних фінансів і саме на них спрямовані мобілізаційні механізми: податкова система, система страхових і пенсійних відрахувань, рентні, митні та інші платежі. Діє і зворотний зв'язок, коли централізовані державні фінансові ресурси певною мірою повертаються підприємствам і населенню у вигляді капіталовкладень, субсидій, дотацій і витрат соціального характеру.

11.3. Елементи системи оподаткування. Крива Лаффера

Вихідною категорією фінансів, економічною базою функціонування держави і найважливішою фінансовою формою регулювання ринкових відносин є податки. Податки – основний атрибут держави. На своєму тривалому еволюційному шляху податки були натуральними, подушними, сімейними, вартісними тощо. Здійснювався постійний пошук оптимальних варіантів побудови податків і механізму стягнення їх.

Податки – це економічні відносини, які виникають між державою і юридичними та фізичними особами з приводу примусового відчуження нею частини новоствореної вартості в грошовій формі, її вилучення і перерозподілу для фінансування державних видатків.

Це обов'язковий елемент економічної системи держави незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона обирає, які політичні сили перебувають при владі. Отже, податки - це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

За сутністю податки виконують дві **функції**: фіскальну, розподільчо-регулюючу та контролюючу.

За допомогою фіскальної функції забезпечується формування дохідної частини бюджету. Носії фіскальної суті мають відповідати вимогам постійності, стабільності, рівномірності розподілу фіскального тягаря у територіальному розмірі.

Розподільчо-регулювальна функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості національного доходу між державою та її суб'єктами, і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги тощо) держава в змозі регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію.

Контрольна функція розкривається в тому, що податки є сигналізатором якісних і кількісних пропорцій, які складаються в соціально-економічному житті суспільства в результаті розподілу і перерозподілу ВВП. Це створює можливості для використання податків як засобів контролю.

Податки поділяють на прямі та непрямі.

В узагальненому вигляді **прямі податки** – це податки на доход та майно. Розмір їх залежить від величини об'єкту оподаткування. Встановлюються вони безпосередньо щодо платника, тобто щодо того, хто отримує доход і володіє майном. Для прикладу тут можуть бути названі податок на прибуток підприємств і організацій, прибутковий податок з громадян, податок на нерухоме майно, земельний податок, податки на дивіденди тощо.

Непрямі податки – це податки, об'єктом яких є оборот і споживання певних товарів та послуг. Вони не настільки очевидні для платника, тому що включаються до продажної ціни товарів чи тарифів на послуги. їх сплачують усі споживачі (працюючі, школярі, пенсіонери, інваліди) незалежно від свого фінансового становища. Ці податки прямо не пов'язані із сукупним доходом платника, а лише з тією його частиною, що використовується як споживчі витрати. Не випадково їх ще називають

податками на споживання. До них належать передусім податок на додану вартість, акцизний збір, мито.

За законодавством України податки поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавними податками є: податок на додану вартість; податок на прибуток підприємств; акцизний збір; податок на доходи фізичних осіб; мито; державне мито; податок на нерухоме майно; плата за землю; рентні платежі; податок з власників транспортних засобів; податок на промисел; збір за спеціальне використання природних ресурсів; збір за забруднення на-вколишнього середовища; збір на обов'язкове страхування; відрахування у пенсійний та соціальні фонди.

Місцевими податками є: податок з реклами; готельно-курортний збір; ко-мунальний податок; ринковий збір; за проїзд транзитного транспорту; збір за припаркування автотранспорту; збір за видачу ордера на квартиру; збір за участь на бігах на іподромі; збір за участь у грі на тоталізаторі; збір за проведення місцевого аукціону; збір за використання символіки.

Зв'язок між розміром податкової ставки та обсягами податкових надходжень до бюджету дослідив американський економіст А. Лаффер. Графічне зображення цієї залежності відоме як «крива Лаффера» (рис. 11.1). А. Лаффер – відомий економіст, прихильник теорії пропозиції, який вважав, що зі зростанням ставки податку від 0 до 100% податкові надходження зростають від 0 до деякого максимального рівня M , а потім знижуються до 0.

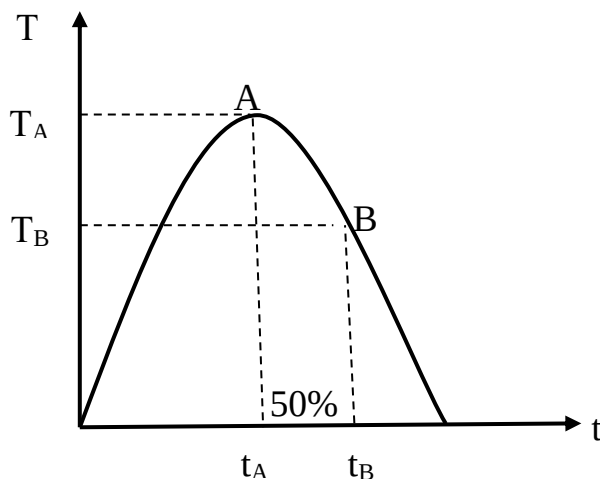

Рис. 11.1. Крива Лаффера

Крива Лаффера – крива, що відображає зв'язок між податковою ставкою та обсягом податкових надходжень, виявляє податкову ставку (від 0 до 100%), за якої податкові надходження досягають максимуму. Згідно кривої Лаффера, до деякого максимального рівня M більше значення податкової ставки забезпечує більшу величину податкових

надходжень. Однак наступне збільшення податкової ставки призведе до зниження стимулів виробництва і величина національного оподаткованого доходу зменшиться. Таким чином, нижча ставка податків створить стимули до праці, заощаджень, інвестицій, інновацій, сприяючи суттєвому розширенню національного виробництва й доходу.

11.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Держава як суб'єкт економічної системи. Межі державного регулювання ринкової економіки.
2. Економічні функції держави. Методи та інструменти державного регулювання економіки.
3. Фінансова система. Суть і структура фінансової системи.
4. Державний бюджет.
5. Податки: сутність, класифікація та функції. Крива Лаффера.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає суть державного регулювання економіки? Чим визначається необхідність державного регулювання економіки?
2. Які функції покладені на державу у процесі регулювання економіки?
3. Охарактеризуйте основні методи та інструменти державного регулювання економіки.
4. У чому полягає суть фінансів та які джерела їх формування?
5. Що таке фінансова система, які її складові?
6. Чому державний бюджет є провідною ланкою фінансів? Розкрийте у загальному вигляді структуру надходжень та видатків державного бюджету.
7. Охарактеризуйте причини дефіциту державного бюджету. Які є заходи щодо зниження бюджетного дефіциту?
8. Дайте визначення податків і розкрийте їхні функції.
9. Які види податків Ви знаєте?
10. Які економічні закономірності відображає крива Лаффера?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Фінанси	
2.	Крива Лаффера	
3.	Державний бюджет	
4.	Мета держави в ринковій економіці	
5.	Фінанси підприємств	
6.	Фінанси населення	
7.	Фінансова система	

8.	Податки	
9.	Державні фінанси	
10.	Державне регулювання ринкової економіки	

Визначення

1. Крива, що відображає зв'язок між податковою ставкою та обсягом податкових надходжень.

2. Економічні відносини, які виникають між державою і юридичними та фізичними особами з приводу примусового відчуження нею частини новоствореної вартості в грошовій формі, її вилучення і перерозподілу для фінансування державних видатків.

3. Сукупність грошових ресурсів, що забезпечують процес відтворення на підприємстві, форм і методів їх утворення та витрачання.

4. Полягає не в коригуванні ринкового механізму, а в створенні умов для його вільного функціонування.

5. Сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу державних установ і організацій на розвиток продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних і соціально-економічних відносин для стабілізації суспільного виробництва та пристосування до умов, які постійно змінюються.

6. Функціонують у вигляді фондів, що формуються у громадян з їхніх доходів, отриманих за рахунок трудової, господарської, підприємницької та іншої діяльності або у спадщину.

7. Економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів коштів з метою виконання функцій і завдань держави та суб'єктів господарювання і забезпечення умов розширеного відтворення.

8. Сукупність різноманітних сфер фінансових відносин, у процесі яких утворюються і використовуються фонди коштів.

9. Фінансовий план видатків держави та джерел їх покриття за рік.

10. Грошові фонди і відповідний механізм їх формування та використання, які зосереджені в розпорядженні держави.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Будь-яка національна економіка поєднує саморегулятивні та регулятивні механізми, які застосовує уряд.

2. Ринкова економіка зацікавлена у виробництві суспільних товарів.

3. Прямі методи впливу держави на економіку називають економічними, а непрямі – адміністративними.

4. Головне завдання короткострокове регулювання ринкової економіки є вплив на сукупний попит.

5. Фінансова система складається з таких підсистем: державні фінанси, фінанси підприємств, фінанси населення.

6. До складу державних фінансів відносять фонд соціального захисту населення.

7. Непослідовна фінансово-економічна політика є причиною бюджетного дефіциту.

8. Особливістю фінансів підприємств і фінансів населення є те, що вони є джерелом ресурсів для державних фінансів.

9. Непрямі податки повільніше надходять до бюджету, ніж прямі.

10. Прямі податки перекладаються на споживачів і не залежать від рівня доходу.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. У чому полягають об'єктивні основи державного регулювання ринкової економіки:

- а) втручання держави в економіку суперечить сутності ринку;
- б) ринок не може задовольнити окремі суспільні потреби, не вирішує багатьох проблем соціально-економічного розвитку;
- в) політика є концентрованим виразом економіки;
- г) правильної відповіді немає.

2. До недоліків ринку можна віднести те, що ринок:

- а) не володіє механізмом протистояння економічній нестабільності;
- б) не має важелів, здатних забезпечити людей суспільними благами;
- в) не є досконало монопольним;
- г) всі вищеперераховані відповіді.

3. До функцій держави у змішаній економіці можна віднести:

- а) розробку напрямків соціально-економічного розвитку країни;
- б) формування правових засад функціонування економіки;
- в) захист конкурентних відносин;
- г) всі вищеперераховані відповіді.

4. Які з наведених методів держава не використовує для регулювання економічних процесів:

- а) економічні;
- б) адміністративні;
- в) психологічні;
- г) нормативно-правові.

5. До державних фінансів не належать грошові кошти, які набувають форми:

- а) спеціальних фондів;
- б) місцевих бюджетів;
- в) регіональних бюджетів;
- г) фінансів комерційних установ.

6. Бюджет – це грошове вираження збалансованого кошторису:

- а) доходів держави та доходів домогосподарств;

- б) витрат держави та витрат домогосподарств;
- в) доходів та видатків держави;
- г) доходів та податків держави;

7. Бюджет країни, яка перебуває у фазі спаду, коли податкові надходження зменшуються, а потреба в державних видатках збільшується, називається:

- а) дефіцитним;
- в) структурним;
- б) профіцитним;
- г) збалансованим.

8. Податки – це:

- а) грошові стягнення з кожної працюючої людини;
- б) грошові та натуральні платежі, що виплачуються з державного бюджету;
- в) грошові стягнення державою з прибутку та заробітної плати;
- г) обов'язкові платежі юридичних та працюючих фізичних осіб до бюджету держави;

9. До прямих податків належить:

- а) податок на прибуток;
- б) податок на додану вартість;
- в) акцизний збір;
- г) мито.

10. Крива Лаффера:

- а) знаходить мінімальну податкову ставку;
- б) знаходить максимальну податкову ставку;
- в) показує взаємозв'язок між податковою ставкою та обсягом податкових надходжень;
- г) обчислює середні податкові надходження.

Завдання 4. Заповніть таблицю.

Таблиця 11.1

Переваги та недоліки ринку

№ п/п	Переваги	Недоліки
1.	Сприяє ефективному розподілу ресурсів	Не вирішує проблеми справедливого розподілу доходів
2.		
3.		
4.		
5.		

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 12. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

Мета: розкрити сутність та етапи становлення світового господарства; з'ясувати основні форми міжнародних економічних відносин; проаналізувати особливості розвитку сучасного світового господарства.

Основні терміни і поняття: світове господарство, світовий ринок, міжнародний поділ парці, міжнародна кооперація, міжнародна спеціалізація, інтернаціоналізація, інтеграція, міжнародні корпорації, міжнародні економічні відносини, міжнародна торгівля, протекціонізм, вільна торгівля, міжнародний рух капіталу, міжнародна міграція робочої сили, міжнародні кредитні відносини, міжнародні валютні відносини, імміграція, еміграція, міжнародний рух технологій.

План лекції:

12.1. Світове господарство, його сутність, етапи становлення та структура. Міжнародний поділ праці.

12.2. Сучасне світове господарство, особливості його розвитку.

12.3. Форми міжнародних економічних відносин.

12.1. Сутність, етапи становлення та основні риси світового господарства

Ефективність будь-якої національної економіки залежить не лише від результатів її внутрішньої діяльності, а й від її участі у світових економічних відносинах, ступеня її інтеграції у світове господарство.

Світове господарство – це складне економічне явище і в той же час складна економічна категорія. Тому досі немає у сучасній економічній літературі його чіткого загальноприйнятого визначення. В різних підручниках, словниках даються різні його визначення.

Вважаємо, що найбільш узагальненим є визначення, яке наводиться у підручнику С.В. Мочерного. Отже, ***світове господарство*** являє собою сукупність національних господарств та економічних відносин між ними, які розвиваються на основі інтернаціоналізації продуктивних сил та техніко-економічних відносин, а отже інтернаціоналізації технологічного способу виробництва.

В економічній літературі обґрунтовується теза про те, що формування світового господарства процес тривалий і безперервний. Він розпочався відносно давно і пройшов у своєму розвитку чотири етапи.

На першому етапі створювалися передумови для формування світового господарства у вигляді світового ринку. Він найтриваліший, бо охоплює період від першого великого суспільного поділу праці (між землеробством і тваринництвом). Це було у 5-4 тисячолітті до н.е. до становлення великої машинної індустрії у виробництві. Це підготовчий етап. Перший суспільний поділ праці породив передумови для виникнення

місцевого ринку (землероби і тваринники обмінювалися результатами своєї діяльності на місцевому ринку). Другий великий суспільний поділ праці (з'явилися ремесляники) порадив регіональні ринки. Третій великий суспільний поділ праці, пов'язаний з виділенням торговців обумовив переростання регіональних ринків у регіонально-світові.

Подальший розвиток суспільного поділу праці уже при феодализмі, поглиблення спеціалізації всередині окремих галузей, великі географічні відкриття дали поштовх розвитку товарно-грошових відносин і подальшого формування світового ринку. (15-17 ст.).

Новий імпульс формуванню світового ринку відбувся у середині 19 ст., що пов'язано зі становленням у провідних країнах світу великої фабрично-заводської індустрії, яка вже об'єктивно не могла існувати без світового збуту. Світовий ринок поступово став переростати у світове господарство. Якщо у світовому ринку переважали торговельні відносини, то у світовому господарстві на перший план виходили виробничі зв'язки, основу яких склав вивіз капіталу, довготривалі виробничі, торговельні і фінансові зв'язки між різними країнами. Тобто національне відокремленість країн в економічній галузі закінчилося і процес формування світового господарства вступив в другий етап.

Другий етап розпочався всередині 19 ст. і продовжувався до початку 20 ст. Основна ознака цього етапу формування світового господарства, як світового капіталістичного господарства, пов'язана з об'єднанням лише країн капіталістичної економічної системи. Воно складалося із двох підсистем:

- ринкового господарства індустріально розвинутих країн;
- малорозвинутого ринкового і доринкового господарства, колоніальних та залежних країн.

Між ними склалася система нерівноправного міжнародного поділу праці, тому що колоніальні країни були постачальниками сировини і дешевої робочої сили. Індустріальні країни утримували монополію на сучасні засоби виробництва, кваліфіковану робочу силу.

Третій етап (з 20 ст. до 90-х років 20 ст.) починається з відокремлення від капіталістичної системи світового господарства Радянського Союзу, а після другої світової війни ряду країн Східної Європи, Азії, Америки. В результаті виникла соціалістична система світового господарства, тобто паралельно почали функціонувати дві системи світового господарства: капіталістична і соціалістична.

Четвертий етап формування світового господарства, пов'язують в економічній літературі, з розпадом соціалістичної системи господарства в кінці 80-х років початку 90-х рр. XX ст., а також з процесами глобалізації світової економіки, поглибленням міжнародного поділу праці та ін.

Економічні відносини, які складаються між суб'єктами міжнародної економіки регулюються. Для цього утворюються різні інститути. На

мікрорівні (тобто рівні окремої держави) регулювання здійснюється даною державою. *На макрорівні* – органами регіонального співробітництва. *На глобальному рівні* – Всесвітніми організаціями – ООН (організація об'єднаних націй), МВФ (міжнародний валютний фонд), СБ (світовий банк), СОТ (Світова організація торгівлі), ОПЕК (організація країн, експортерів нафти). До складу цих організацій належить різна кількість країн. Кожна з цих організацій відстежує економічні процеси, аналізує господарську діяльність лише країн-учасниць.

На сучасному етапі у світове господарство входять три групи країн, вони є *суб'єктами* світового господарства:

1. Промислово-розвинуті (індустріальні) країни з ринковою економікою.

2. Країни з перехідною економікою.

3. Країни, що розвиваються.

До першої групи зараховують країни, в яких виробництво валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення від 1100 до 43000 дол., а частка переробної промисловості у ВВП становить понад 20%. В цих країнах високі темпи зростання економіки, високий професійний рівень робочої сили, використання іноземного капіталу, участь у міжнародному поділі праці, динамічні макроекономічні показники.

Всередині 90-х років ХХ ст. на індустріальні країни припадало 55% ВВП і понад 2/3 експорту. Всього таких країн 25, найбільшу вагу серед них мають країни «великої сімки»: Великобританія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція, Японія. Вони виробляють 47 % світового ВВП.

Друга група – країни з перехідною економікою, які виникли з розпадом економічної системи соціалізму, економіка цих країн поступово інтегрується у світове господарство.

Країни, що розвиваються – це **третьа група країн** світового господарства. Це країни Азії, Африки, Латинської Америки. Вони виникли в результаті розпаду колоніальної системи і істотно різняться за рівнем економічного розвитку. Неоднорідні вони також у національному, культурному, релігійному аспектах. Спільні риси для цих країн наступні:

– кількісне і якісне відставання продуктивних сил від рівня розвинутих країн;

– обмеженість технічного прогресу і реалізації інновацій;

– невисокий рівень доходів в більшості з них, внутрішня і зовнішня заборгованість.

Ці країни ще називають країнами з традиційною економікою. До найбідніших зараховують країни Африки (з регіону Сахари, Сомалі, Судан), в яких майже відсутні природні ресурси і грошові кошти.

У групі країн із середнім рівнем доходів в 60-90-х роках ХХ ст. почали виділяти «нові індустріальні країни». Вони відрізняються від більшості країн, що розвиваються. До них відносять: країни Латинської

Америку (Бразилія, Аргентина, Мексика); країни Азії (Тайвань, Південна Корея, Сінгапур, Гонконг). Це індустріальні країни «першої хвилі». До країн, що розвиваються «другої хвилі» відносять Малайзію, Індію, Таїланд, Чилі. «Третю хвилю» утворюють – Кіпр, Туреччина, Індонезія, Туніс. «Четверту хвилю» – Філіппіни.

Нові індустріальні країни (НІК) розвиваються за двома моделями:

Азіатська модель НІК, яка передбачає розвиток національної економіки з переважною орієнтацією на зовнішній ринок (експорт). У свій час так розвивалися США – наприкінці ХХ ст., а після Другої світової війни – західноєвропейські країни і Японія.

Латиноамериканська модель НІК, яка орієнтована на розвиток імпортозамінного виробництва, тобто створюються умови самозбагачення. В кінці кінців це приводить до відсутності конкуренції з боку іноземних фірм і до криз.

Країни, як ми уже наголошували, це основні суб'єкти світового господарства. Крім них суб'єктами світового господарства можуть бути: регіональні об'єднання, фірми, міжнародні (транснаціональні) організації. Основою зв'язків між ними є міжнародні економічні відносини. Вони виникли внаслідок неможливості функціонування однієї відокремленої національної економіки (навіть самої розвинутої). В той же час слід розуміти, що світове господарство є не просто сукупністю національних економік окремих країн, а глобальною цілісною системою, всі елементи якої перебувають у взаємодії і взаємозалежності та постійно розвиваються.

Наукою і практикою доведено, що виникнення світового господарства не випадковий процес, а об'єктивна закономірність.

Формування світового господарства розпочалося з міжнародного поділу праці (ММП). **Міжнародний поділ праці** являє собою спеціалізацію різних країн на виробництві певних видів продукції, якими країни обмінюються між собою.

ММП існує у двох основних формах:

Міжнародна спеціалізація – це така форма поділу праці між країнами, результатом якої є спеціалізація кожної країни на виробництві окремих продуктів для світового ринку. Одні країни виробляють індустріальну продукцію, другі – аграрну, інші – сировинну.

Міжнародна кооперація – це така форма поділу праці, яка будується на основі міжнародних угод з метою випуску узгодженої продукції, спільного вирішення науково-технічних проблем, обмін ученими, ноу-хау тощо.

Теоретичне обґрунтування процесів міжнародного поділу праці належить А.Сміту і Д.Рікардо. Вони розробили теорію порівняльних витрат виробництва. В основі цієї теорії лежить ідея про існування відмінностей між країнами у витратах, пов'язаних із виробництвом тих чи інших товарів.

Таке становище приводить до висновку, що замість виробництва всіх товарів, на котрі виникає попит, вигідніше зосередиться на виробництві товару, що потребує найменших витрат. Спеціалізація на виробництві цього товару дозволить шляхом обміну придбати на зовнішньому ринку ті товари, витрати на виробництво яких всередині країни вищі ніж в інших країнах. Найбільший економічний ефект даватиме спеціалізація на виробництві того товару, перевага по якому максимальна.

Зазначені теоретичні положення набули свого подальшого розвитку при створенні теорії міжнародної торгівлі.

Економічні вигоди, отримані країнами з різним рівнем продуктивності, інтенсивності, складності праці, спонукають їх до участі у міжнародному поділі праці, в процесі інтернаціоналізації виробництва.

Інтернаціоналізація – процес створення і поглиблення стійких зв'язків між підприємствами різних країн або окремими країнами.

Процес інтернаціоналізації виробництва виступає у таких формах, як інтеграційна та транснаціональна.

Інтеграційна – об'єднання спочатку ринків, а згодом і виробництв двох або декількох країн в зону вільної торгівлі і підприємництва.

Транснаціональна – взаємопереплетення економік країн в результаті функціонування транснаціонального капіталу.

Інтернаціоналізація виробництва зумовила необхідність утворення відповідних організаційних форм, найважливішою з яких є економічна інтеграція.

Економічна інтеграція – процес зближення та взаємопроникнення економік різних країн, спрямований на формування єдиного господарського механізму, вона є певним міждержавним економічним об'єднанням, створеним відповідно до спеціальних угод.

Економічна інтеграція – це вища на сучасному етапі ступінь інтернаціоналізації господарського життя.

Формами економічної інтеграції є:

- ✓ торговельна інтеграція країн;
- ✓ зони вільної торгівлі;
- ✓ митні союзи;
- ✓ загальні ринки;
- ✓ валютно-фінансова інтеграція;
- ✓ економічно-політичні союзи.

У сучасних умовах економічна замкненість національних господарств не лише нераціональна, а й практично неможлива. Це пов'язано з наступним:

– перехід на інноваційно-інвестиційний розвиток економіки потребує об'єднання зусиль для використання сучасних досягнень науки і техніки;

– необхідністю об'єднання зусиль для вирішення глобальних проблем;

– прагненням народів до мирного співіснування в умовах загрози ядерної війни.

12.2. Сучасне світове господарство, особливості його розвитку

З'ясувавши сутність світового господарства, основні риси та етапи його розвитку, зосередимося тепер на вивченні сучасного світового господарства.

В першому питанні ми наголошували, що в основі поглиблення поділу праці у світовому вимірі знаходяться процеси інтернаціоналізації виробництва, тобто взаємопереплетіння і об'єднання його на основі спеціалізації і кооперації між країнами світу.

Аналіз сучасного світового господарства свідчить, що основною тенденцією його розвитку як раз і є всеохоплююча інтернаціоналізація виробництва.

Основне спрямування цих процесів пов'язано зі створенням:

- єдиного світового ринку капіталів, товарів і послуг;
- економічним зближенням та об'єднанням країн у єдиний міжнародний господарський комплекс.

Головним чинником об'єднуючих процесів у 60-80 ті роки ХХ ст. називається в економічній літературі перехід розвинутих країн на нову високотехнологічну базу виробництва, яка заснована на інформаційних технологіях.

Зазначене стимулювало інтернаціоналізацію у двох напрямках:

1. Створення міжнаціональних виробничих комплексів (корпорацій), цей процес отримав назву транснаціоналізації економіки.

Міжнародні корпорації – це масштабні фінансово-виробничі, науково-технологічні, торгово-сервісні об'єднання. Для них характерне органічне поєднання виробництва у країні розташування з розгалуженою системою функціонування за межами національних одиниць.

Транснаціоналізація веде до високого рівня взаємозалежності між країнами. Наприкінці 90-х років ХХ ст. у світі здійснювали міжнародну діяльність понад 60 тис. компаній, які контролювали майже 450 тис. дочерних підприємств і зарубіжних філій. На початку ХХІ ст. 300 корпорацій розпоряджаються 75 % валового промислового продукту світу. Міжнародні корпорації неоднорідні, їх поділяють на 3 групи:

Транснаціональні корпорації (ТНК), які функціонують переважно з однаціональними акціонерним капіталом і контролем над діяльністю всієї корпорації. ТНК здійснюють діяльність в інших країнах, створюючи там філії, дочерні підприємства. До таких відносяться «Дженерал моторс», «Форд», «Кока-Кола» та ін.

Багатонаціональні корпорації (БНК) – це виробничі об'єднання (трести, концерни), які є міжнародними фірмами не тільки за видами діяльності, а й за контролем над ними. БНК об'єднують національні компанії двох або більше країн, які належать власникам цих країн.

Наприклад, англо-нідерландський хіміко-технологічний концерн «Юнілевер», італо-французький автомобільний концерн «Фіат-Сітроен».

Міжкорпоративні союзи (МКС) – це вищі форми виробничих об'єднань – консорціумів, конгломератів. Створюють їх для вирішення важливих економічних завдань, для цього об'єднують виробничу, науково-технічну, комерційну діяльність. Вони в основному утворюються у наукомістських галузях: електроній, автомобіле і літако-будівній та ін. Прикладом є західно-європейська компанія «Ербас індастрі», головна фірма аеробуса А-300.

Доведено, що всі форми міжнародних корпорацій мають переваги порівняно з іншими суб'єктами міжнародних економічних відносин. В чому вони полягають? Перш за все в тому, що вони мають можливість одержувати надприбутки за рахунок:

- розширення території своєї діяльності (збільшують кількість філій, дочерних підприємств);

- завдяки зосередженню виробництва у країнах з дешевою робочою силою, сировиною, низьким оподаткуванням та ін.

В цілому їх перевага в тому, що є можливість використовувати переваги міжнародного поділу праці та міжнародної кооперації виробництва.

2. Другий напрям – якісно новий, найвищий етап розвитку інтернаціоналізації виробництва і господарських зв'язків, який отримав назву **міжнародна економічна інтеграція**.

Ми уже з'ясували у першому питанні, що міжнародна економічна інтеграція – це процес зближення та об'єднання економік різних країн в єдиний господарський комплекс. Чим викликаний цей процес, чому поступово поряд з утворенням міжнародних корпорацій, з'явилися і продовжують з'являтися об'єднання економік різних країн?

Економічною теорією доведено, що основною причиною міжнародної економічної інтеграції є науково-технічний прогрес (НТП), який вимагав значних традиційних ресурсів виробництва (матеріальних, трудових, фінансових); нових ринків збуту; значних зусиль у науково-технічній галузі; прагнення інтеграційних об'єднань отримати економічні переваги у сферах виробництва і обігу.

Міжнародна економічна інтеграція в своєму розвитку пройшла декілька етапів: **перший етап** – регіонального інтеграційного процесу – це преференційні торговельні угоди (в перекладі з лат. *praefero* вважаю за краще). Це означає, що одна держава надає іншій (без поширення на треті країни) особливий пільговий економічний режим. Наприклад, пільгове кредитування і страхування зовнішньоторговельних операцій, знижки або відміну митних зборів, фінансову і технічну допомогу, спеціальний валютний режим. Елементи цього режиму застосовують у своїх

взаємовідносинах деякі розвинуті країни, а також ЕС з країнами що розвиваються.

Другий етап – утворення зони вільної торгівлі, тобто добровільна відмова країни від захисту своїх національних ринків тільки у відносинах зі своїми партнерами по об'єднанню і збереження національних митних тарифів у відносинах з іншими країнами.

Третій етап. Митний союз. Країни, що його утворили реалізують єдину торговельну політику, тобто:

- вільний доступ до вироблених товарів на їх території;
- вільна пересування товарів з однієї країни в іншу;
- відсутні митні збори.

Четвертий етап міжнародної економічної інтеграції – це утворення спільного ринку. Йому властиві всі ознаки митного союзу, крім того ще:

- вільне пересування факторів виробництва (капіталів, робочої сили, технологій);
- гармонізація багатьох промислових стандартів.

П'ятий етап – економічний і валютний союз. Він передбачає крім утворення зони вільної торгівлі, митного союзу і спільного ринку ще й угоди про проведення:

- загальної економічної, валютної, бюджетної, грошово-кредитної політики;
- введення єдиної валюти;
- уніфікації соціальної політики і стратегії економічного розвитку.

Завдяки цьому формується єдиний економічний простір серед країн, які підписали угоду про економічний і валютний союз. Наслідком утворення економічного і валютного союзу є формування органів наднаціонального регулювання всередині такого інтеграційного об'єднання.

Шостий етап – утворення найвищого рівня регіональної інтеграції – політичного союзу. Він передбачає утворення зрілого єдиного ринкового простору на цілісний господарсько-політичний організм. Практично це утворення нової величезної наддержави. Наприклад, Швейцарську конфедерацію кантонів вважають праобразом політичного Союзу.

У світі існують близько 100 інтернаціональних об'єднань, найбільш розвиненим є Європейський Союз, основи якого заклали 6 західноєвропейських країн у 1957 р. У 1995 році їх стало 15, у травні 2004 р. до ЕС вступило ще 10 країн. Станом на 30 квітня 2016 р. ЄС нараховує 28 країн-учасників: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція, ФРН, Велика Британія, Данія, Ірландія, Греція, Гренландія, Іспанія, Португалія, НДР, Австрія, Фінляндія, Швеція, Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, Болгарія, Румунія, Хорватія. Україна теж прагне стати повноправним членом ЕС.

Розвинуті країни, крім ЕС, створили ще й такі інтеграційні об'єднання, як: 1) Північно-американська асоціація вільної торгівлі, куди входять Канада, Мексика, США (їх частка у світовій торгівлі становить 18,7 %); 2) Південно-Східне азійське регіональне управління (АСЕАН). Його учасники: Бруней, Малазія, Індонезія, Таїланд, Сінгапур, В'єтнам, Комбоджа, Лаос, Філіппіни, Воно охоплює 6,8% світової торгівлі.

Інтеграційні об'єднання утворюють і країни, що розвиваються:

1) Спільний ринок країн Південного Конусу (МЕРКОСУР) – Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай. Його частка у світовій торгівлі складає 1,5%.

2) Азіатсько-Тихоокеанська економічне співробітництво (АТЕС) Австралія, Бруней, В'єтнам, Індонезія, Канада, Китай, Малазія, Мексика, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Перу Росія, Сінгапур, США, Тайланд, Чилі, Японія та ін. На його долю припадає 60% сітового ВВП, 40% світової торгівлі.

Країни з перехідною економікою утворили СНД співдружність незалежних Держав, куди входить Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Кіргістан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна.

У межах СНД утворилися локальні об'єднання. 1) ГУУАМ, куди ввійшли Грузія, Узбекистан, Україна, Азербайджан, Молдова. 2) Співтовариство Росії і Білорусії. 3) ЄП – Єдиний економічний простір, членами якого є Білорусь, Росія, Казахстан, Україна.

Така велика кількість інтеграційних об'єднань у світі пов'язана з бажанням країн використати переваги масштабної економіки (тому деякі країни є членами одразу декількох об'єднань для вирішення власних економічних і соціальних проблем).

12.3. Форми міжнародних економічних відносин

Міжнародні економічні відносини (МЕВ) є формою існування і розвитку світового господарства, його внутрішнім механізмом. Таким чином, світове господарство не може існувати без розвинутих економічних зв'язків між його суб'єктами.

МЕВ пов'язані, як доведено економічною теорією, з рухом факторів виробництва. З попередніх тем, Вам відомо, що фактори виробництва – це все те, що необхідно для вироблення тієї чи іншої продукції. На сучасному етапі до основних факторів виробництва відносять: засоби виробництва, робоча сила, підприємницька діяльність, наук, інформація.

Рух цих факторів здійснюється не тільки в середелі кожної країни, а й у міжнародному масштабі. В результаті утворюються такі форми міжнародних економічних відносин, які наведені на рис. 12.1:

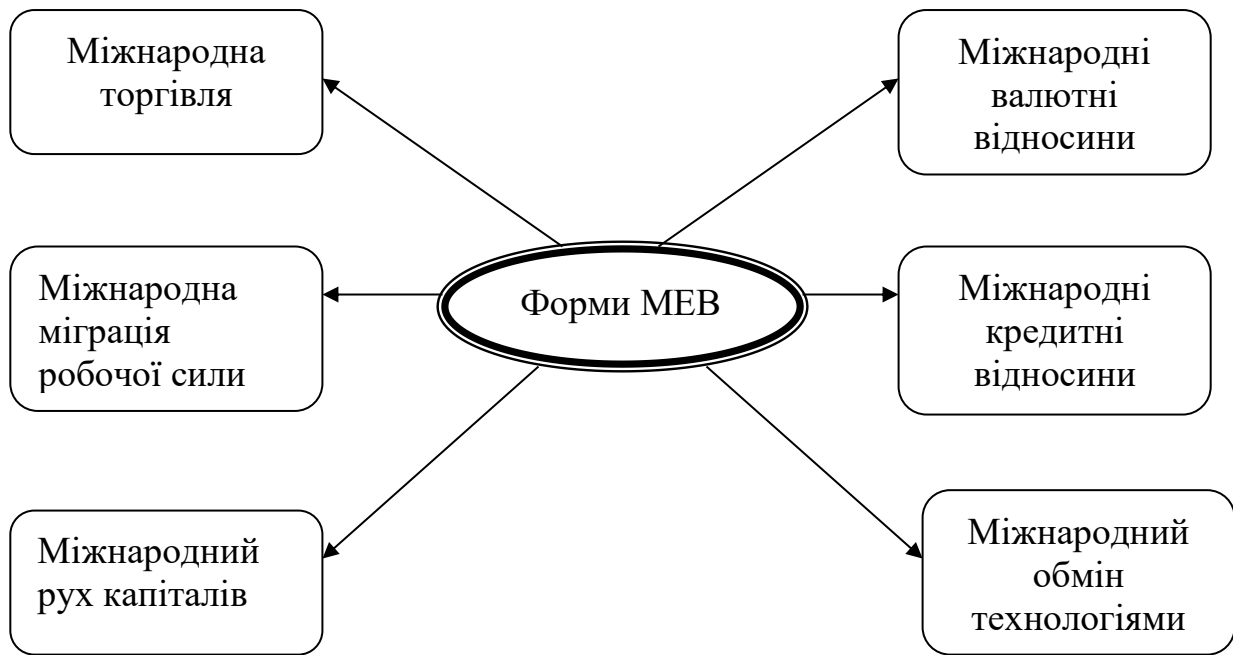

Рис. 12.1. Форми міжнародних економічних відносин

Міжнародні економічні відносини (МЕВ) – являють собою сукупність міжнародних економічних зв’язків, що формуються під впливом розвитку продуктивних сил, економічного устрою, політикою орієнтації країн та інших чинників.

Першою формою є міжнародна торгівля товарами і послугами, їй на сучасному етапі належить вирішальна роль. Щоб з’ясувати її сутність, зазначимо спочатку, що міжнародна торгівля це: по-перше форма функціонування світового ринку, під яким розуміється система обміну товарами і послугами на міжнародному рівні. По-друге, світова торгівля існувала давно, а світовий ринок сформувався лише в період зародження і розвитку капіталістичних відносин.

Виходячи з цього, **міжнародна торгівля** – це торгівля між країнами, яка складається із ввозу (імпорту) та вивозу (експорту) товарів і послуг. Загальна сума експорту та імпорту становить зовнішньоторговельний оборот. А різниця вартісних обсягів експорту і імпорту являє собою торговельне сальдо. Розрізняють позитивне (активне) сальдо та від’ємне (пасивне) сальдо.

Позитивне сальдо буде в умовах, якщо вартість вивезених товарів перевищує вартість увезених. За зворотнього співвідношення – сальдо буде від’ємним (пасивним). Пасивне сальдо торговельного балансу негативно позначається на економічному стані країни. Для його покриття країна повинна виплатити іншим країнам відповідні грошові кошти готівкою (золотом або конвертованою валютою) чи отримати кредит від країн-постачальників, або інших банківських установ.

Розвиток зовнішньої торгівлі пов’язаний з кількома теоріями:

– теорія абсолютних витрат (переваг);

- теорія порівняльних витрат (порівняльних переваг) ;
- факторною теорією зовнішньої торгівлі;
- теорією забезпечення конкурентних переваг;
- теорією альтернативних витрат.

Теорію абсолютних переваг сформував А.Сміт. Він довів, що слід імпортувати товари з країни, де витрати на їх виготовлення менші. Експортувати слід ті товари, на які витрати менші у експортера. А якщо немає абсолютних переваг, то виходить і торгувати не потрібно.

Д. Рікардо своєю **теорією порівняльних переваг** довів, що в умовах вільної торгівлі висновки про доцільність обміну необхідно робити на основі не тільки абсолютних а й порівняльних переваг. Ця теорія у продовж певного часу залишалася єдиною теорією міжнародного поділу праці.

Факторна теорія зовнішньої торгівлі. Вважається, що вона більш досконала в порівнянні з теорією Д. Рікардо. Її розробили шведські вчені Єле Хекшер (1879-1952) і Бертіль Олін (1899-1979). Згідно з нею зовнішня торгівля є завуальованою формою експорту надлишкових та імпорту дефіцитних товарів.

Ця теорія була модифікована в дослідженнях американського вченого російського походження В. Леонтьєва, яка одержала назву «Парадокс Леонтьєва».

Теорія забезпечення конкурентних переваг (амер. економіст М.Портер та ін). Вони доводять, що факторна теорія уже втратила свою актуальність. Вони обґрунтовують врахування конкурентних переваг у міжнародній торгівлі.

Американський економіст Хеберлер обґрунтовує **теорію альтернативних витрат**. гідно з нею поведінку суб'єктів на світовому ринку товарів визначають технологічні зміни.

Вищенаведене свідчить про те, що в економічній теорії немає єдиних загальновизнаних теорій міжнародної торгівлі. Ні одна з існуючих не враховує всіх чинників, що впливають на ефект зовнішньої торгівлі.

У процесі міжнародної торгівлі між країнами формуються економічні відносини, які розвиваються відповідно до певних законів і закономірностей. Такими законами є: закон вартості в інтернаціональній формі, закон міжнародного попиту і пропозиції, закон випереджаючого зростання зовнішньої торгівлі порівняно зі зростанням виробництва та ін.

У межах останнього закону діють такі закономірності:

- випереджаюче зростання торгівлі послугами порівняно з темпами міжнародної торгівлі;
- випереджаюче зростання торгівлі готовими виробами порівняно з товарами паливно-сировинної групи;
- поступове зростання торгівлі напівфабрикатами, окремими деталями, виробами для складання кінцевого продукту;

- збільшення у світовій торгівлі частки внутрішньо фірмового обміну, що пояснюється зростанням кількості та могутності транснаціональних корпорацій;

- випереджаючи темпи зростання міжнародної торгівлі між розвиненими країнами. Їх частка у загальному обсязі світової торгівлі складає приблизно 70%. Частка слаборозвинутих країн у світовій торгівлі становить 22-24%, а колишніх соціалістичних – 6-8%;

- нерівномірність розвитку міжнародної торгівлі, що зумовлено нерівномірністю економічного розвитку країн світу;

- зростання в експорті розвинених країн світу частка продукції, виробленої за допомогою інтелектуальної праці;

- поступова лібералізація міжнародної торгівлі. В середелі 50-х років середня величина митних тарифів становила у розвинених країнах світу до 33%, а в середині 90-х років менше 5%.

Як уже було наведено, міжнародна торгівля включає не тільки торгівлю товарами, а й послугами. Давайме з'ясуємо основні види послуг у світовій торгівлі. Це:

- послуги з транспортування, страхування, тобто ті, що пов'язані із зовнішньою торгівлею;

- послуги, пов'язані з обміном технологіями (торгівля ліцензіями, «ноу-хау» тощо);

- обмін соціальними і культурними послугами (надання туристичних послуг);

- надання банківських послуг (здійснення міжнародних розрахунків тощо);

- торгівля послугами, пов'язаними з міграцією робочої сили (виплатою і перерахуванням заробітної плати, соціальних виплат). До соціальних виплат відносяться пенсії, обмін викладачами, студентами, науковими співробітниками, аспірантами.

Міжнародна торгівля є об'єктом регулювання. У світі склалася практика дворівневого її регулювання.

1 рівень: кожна держава розробляє і здійснює політику міжнародної торгівлі. Історично склалося два протилежних вида такої політики – протекціонізм і лібералізм (вільна торгівля).

Протекціонізм – це політика обмеження імпорту з метою захисту національної економіки від іноземної конкуренції, стимулювання розвитку національного виробництва. Інструменти протекціонізму поділяються на тарифні і нетарифні. *Тарифні* – це встановлення високих митних тарифів на товари, що ввозяться із- за кордону. *Нетарифні* – це обмеження на ввіз товарів за допомогою встановлення квот, ліцензування, добровільного обмеження. Розвинені країни використовують майже 800 видів нетарифних бар'єрів.

Другий вид політики держави щодо міжнародної торгівлі одержав назву **вільної торгівлі**, або фритредерство (від англ. «free trade», що означає вільна торгівля). Вона являє собою таку зовнішньоторговельну політику, яка передбачає свободу торгівлі та невтручання держави у підприємницьку діяльність. Відповідно до цієї політики митні органи виконують тільки функцію реєстрації ввозу та вивозу. Вони не стягують експортне та імпортерне мито, не запроваджують жодних обмежень на зовнішній торговий оборот.

Політику вільної торгівлі використовують країни з високоефективним національним господарством. Вона сприяє розширенню експорту, підвищенню конкурентоздатності національної продукції.

2-й рівень регулювання міжнародної торгівлі здійснюється наддержавними органами, тобто міжнародними організаціями і, насамперед з боку ГАТТ (Генеральна угода про тарифи і торгівлю). Вона створена у 1947 р. у Женеві, тепе вона називається СОТ – світова організація торгівлі. Ми в попередній лекції уже говорили про те, що й Україна веде перговори про вступ до неї. Відомо, що понад 90% світової торгівлі припадає на країни, члени СОТ.

Таким чином, ми з Вами з'ясували, що торгівля є найважливішою формою економічних відносин, вона розвивається на основі певних законів і закономірностей, регулюється як державою так і міжнародними організаціями і має значний вплив на економічний і соціальний розвиток окремих країн та світового господарства в цілому.

Наступною формою міжнародних економічних відносин є **міжнародний рух капіталу** (міжнародна міграція капіталу). Вона являє собою процес переміщення капіталів між країнами в пошуках вигідної сфери їх використання.

Слід підкреслити, що ХХ ст. переважало переміщення товару, а з початку ХХ ст. все більшого значення стало набувають переміщення капіталів, тобто їх вивіз з одних країн і ввіз в інші. З приводу процесів переміщення капіталів між країнами почали складатися економічні відносини, які і є предметом нашого вивчення.

Причинами вивозу капіталу вважаються наступні:

- відносний його надлишок в тій чи іншій країні. Відносний означає, що не абсолютно капітал не потрібен в таких розмірах, а втому смислі, що не гарантується його прибуткове застосування в даній країні;

- пошук більш прибуткового вкладання капіталу, він переміщується в ті країни, де прибутки вищі. Вони можуть бути вищі тому, що дешевша робоча сила та сировина тощо. По цій причині у середині 90-х років норма прибутку американських ТНК у країнах, що розвиваються була у двічі вищою, ніж всередині країни;

- отримання політичних, військових вигод.

Вивіз капіталу позитивно впливає на міжнародну економіку. Форми прояву цього є такі: зростання динаміки світової економіки, поглиблення міжнародного поділу праці і міжнародного співробітництва, збільшення обсягів взаємного товарообороту між країнами.

Речовий зміст капіталу, що переміщується представлений засобами виробництва, грошима, іншими ресурсами. Основними суб'єктами вивозу капіталу на сучасному етапі є:

- транснаціональні корпорації (ТНК);
- державні структури
- наддержавні органи.

Але вивозять капітал і інші суб'єкти – банки, корпорації, підприємства, муніципальні та регіональні організації.

Міграція капіталу відбувається в *різних формах*. За джерелами походження розрізняють його такі форми : приватний капітал (приватна організація здійснює його рух); державний капітал (державна організація здійснює його рух); змішаний капітал (участь беруть приватні і державні підприємства), наддержавний капітал (вивозять наддержавні міжнародні організації).

Вивезення підприємницького капіталу і позичкового. Вивезення підприємницького капіталу означає інвестиції у підприємства різних галузей через будівництво або купівлю вже існуючих підприємств на основі придбання їх акцій. В результаті утворюється власність за кордоном.

Позичковий капітал вивозять у формі кредитів (короткотермінових або довготермінових). Власники позичкового капіталу отримують дохід у вигляді відсотка. Власності за кордоном вони не отримують. Позичковий капітал може бути в товарній та грошовій (валютній) формі. Міжнародні кредити поділяють на фінансові та пов'язані. Фінансові кредити не мають цільового призначення, а пов'язані кредити мають зафіксоване в угоді цільове призначення.

Підприємницький і позичковий капітал разом утворюють іноземні інвестиції. Їх джерело поступово розширюється за рахунок:

- капіталізації додаткової вартості;
- використання амортизаційних відрахувань;
- випуск акцій та ін.

Інвестиції за рахунок підприємницького капіталу поділяють на *прямі*, які дають можливість здійснювати контроль за підприємством (достатньо для цього 10% акцій). *Портфельні*, які не дають право на контроль над об'єктом інвестицій, а тільки на отримання прибутку.

Вважається, що більшу важливу роль відіграють прямі інвестиції, обґрунтовується це тим, що суб'єкти цих інвестицій здійснюють постійний контроль над капіталом та його використанням. В той час як капіталом у позичковій формі розпоряджаються імпортер.

Аналіз процесів міжнародного руху капіталу, який здійснюється науковими установами і різними світовими організаціями дозволяє виділити закономірності його розвитку на сучасному етапі. До них належать:

1. Постійне і прискорене збільшення обсягів закордонних інвестицій. Так, перед початком Першої світової війни вони склали 44 млрд. дол. за рік, а в середині 90-х років ХХ ст – 300 млрд. дол.

2. Зростання частки ТНК у вивозі капіталу до 90% від загального показника, тобто посилення монополізації в експорті капіталу.

3. Постійне зростання частки прямих інвестицій порівняно з портфельними до 80% у 90-х роках.

4. Зростання взаємопроникнення капіталів між розвиненими країнами, що посилює процеси інтернаціоналізації капіталістичної власності. Раніше більша частина капіталів вивозилася у слаборозвинені країни. В наш час тільки Японія основну частку своїх капіталів експортує у слаборозвинені країни.

5. У процесі вивозу капіталу посилюється суперництво між трьома основними центрами світового господарства – США, ЄС і Японія.

6. Інтенсивно відбувається вивіз капіталу з окремих багатих на нафту країн Близького Сходу у формі нафтопродуктів.

7. Відбуваються і процеси поєднання експорту недержавних, державних і наддержавних форм капіталу.

Які наслідки міжнародного руху капіталу?

Зазначимо, що вони неоднакові для країн-експортерів і країн-імпортерів капіталу. З'ясуємо спочатку позитивні наслідки вивозу капіталу для країн, що експортують:

- розширення ринків збуту вітчизняних товарів і послуг;
- отримання прибутків від інвестицій;
- вигоди від поглиблення міжнародного поділу праці;
- можливість використання дешевих ринків робочої сили.

Негативні наслідки вивозу капіталу для країн, які його експортують:

- погіршення платіжного балансу до моменту повернення в країни прибутків від експорту капіталу;
- звуження ринків праці в національній економіці.

Що стосується країн, які імпортують капітал, то позитивними наслідками цього процесу є:

- впровадження досконалої техніки і технології, передових форм організації виробництва;
- зменшення безробіття;
- приплив іноземної валюти;
- прискорений розвиток економіки.

Все це можна прослідкувати на прикладах таких країн як Сінгапур, Південна Корея, Тайвань та інших нових індустріальних країн.

Негативні наслідки імпорту капіталу:

- поступова втрата контролю над частиною підприємства і цілих галузей (що видно і на прикладі України – продажу заводу «Криворіжсталь», наприклад);

- посилення іноземного впливу у сфері військово-стратегічних та політичних інтересів;

- загострення протеріч як всередині країн, що ввозять капітал, так і між країнами, які його вивозять і тими, що його імпортують. Особливо загострюються ці протиріччя в період економічних криз, а іноді вони стають і причинами цих криз, як це було в ряді країн у 1997-1998 рр.

Слід зауважити, що міграція капіталу та міжнародна торгівля органічно поєднанні з *міжнародною міграцією робочої сили*, яка теж є важливою формою міжнародних економічних відносин.

Розглянемо сутність, причини та наслідки міжнародної міграції робочої сили. Перш за все дамо визначення цього процесу. *Міжнародна міграція робочої сили* – форма міграції населення, яка полягає в переміщенні працездатного населення в межах світового господарства в пошуках роботи, кращих умов життя відповідно до економічних законів. Проявляється процес переміщення в еміграції (виїзду) та імміграції (в'їзду). Об'єктом міграції робочої сили є люди, як носії і власники особливого товару – робоча сила.

Проаналізуємо причини міграції, вони наступні:

- національні відмінності у розмірах заробітної плати, умовах праці, умовах життя та рівні безробіття;

- відносне перенаселення в одних країнах та брак робочої сили в інших;

- циклічний характер економічного розвитку, асинхронність економічного циклу;

- відсутність перспектив професійного зростання для обдарованих людей.

Для світової економіки характерні наступні форми міжнародної міграції робочої сили:

- ✓ безповоротна (зміна місця проживання);
- ✓ тимчасова (зміна місця проживання на деякий час)
- ✓ сезонна (зміна місця проживання на сезон)
- ✓ маятникова (постійні поїздки працездатного населення за кордон у пошуках роботи з обов'язковим поверненням у свою країну).

Одним із видів міжнародної міграції є зовнішня трудова міграція – це переміщення робочої сили, як правило, з менш розвинутих в економічно розвинутіші країни на тимчасову роботу з наступним поверненням на батьківщину.

Які наслідки міграції? Неокласична школа і її прихильники доводять, що еміграція є джерелом зростання добробуту країни, яка приймає робочу

силу. Економічний розвиток країни, з якої мігрують працівники залишається незмінним. Представники неокейнсіанської школи вважають, що експорт робочої сили погіршує економічне становище країни, особливо якщо емігрують висококваліфіковані спеціалісти (як це було і продовжується в Україні в останні 15 років).

Процеси переміщення робочої сили потребують регулювання як на державному так і міжнародному рівнях. Державне регулювання здійснюється у двох напрямках:

- реалізація еміграційної політики шляхом регламентації правил і порядку виїзду громадян країни за кордон і захист їх прав;
- реалізація еміграційної політики шляхом встановлення правил і норм прийняття іноземних громадян.

На міжнародному рівні створена система міжнародного регулювання міграційних процесів шляхом укладання угод. Прикладом є існування таких міжнародних економічних організацій як МОП (Міжнародна організація праці), МОМ (Міжнародна організація з міграції). Вони вводять кількісні обмеження у процес трудової міграції.

Вважається, що міжнародна міграція робочої сили проблема важлива і складна у світовому господарстві. Вона сприяє перерозподілу робочої сили і в той же час спричиняє загострення економічних, соціальних і національних протиріч. Без ефективної системи регулювання ці проблеми розв'язати не тільки складно, а й неможливо.

Масова еміграція з України спричинюється такими обставинами:

- ✓ зростанням безробіття;
- ✓ величезною різницею в умовах життя і рівні заробітної плати в Україні і країнах Заходу;
- ✓ відсутністю перспектив професійного зростання для багатьох обдарованих людей;
- ✓ економічною нестабільністю в країні і невизначеністю шляхів виходу з неї;
- ✓ гуманітарними мотивами;
- ✓ відсутністю безпеки громадян.

У зв'язку з тим, що практично всі міжнародні економічні відносини мають вартісне вираження й опосередковуються грошовими формами, між країнами світового господарства формуються певні міжнародні валютні відносини.

Міжнародні валютні відносини – це сукупність економічних відносин між країнами, юридичними та приватними особами, міжнародними економічними, фінансово-кредитними організаціями з приводу функціонування і розвитку валюти.

Функціональною формою організації валютних відносин на рівні міждержавних зв'язків є світова валютна система. Складовими ланками світової валютної системи є: міжнародні ліквідні ресурси (іноземна валюта,

золото та інші платіжні засоби), механізм регулювання валютних паритетів і курсів, міжнародні валютні ринки і ринки золота, система міжнародного кредитування та міждержавних розрахунків, відповідні інфраструктурні ланки тощо.

Міжнародна валютна система в своєму еволюційному розвитку пройшла чотири основних етапи: золотого, золото-дев'язного, золото-валютного (доларового) і паперово-валютного стандартів.

Система золотого стандарту сформувалася на початку XIX ст. і функціонувала до 20-30-х років XX ст. Її визначальними ознаками були: функціонування золота як світових грошей: фіксація золотого вмісту національних валют; їхня безпосередня конвертованість у золото; наявність на цій основі фіксованих валютних курсів.

Система золотого стандарту забезпечувала загальність світових грошей, їхню повну конвертованість, стійкість купівельної спроможності та валютних курсів, а також автоматичне (внаслідок міграції золота) урівноваження платіжних балансів окремих держав, стабільність світових цін.

Разом з тим система золотого стандарту мала й істотні обмеження. Вона була занадто жорсткою, недостатньо еластичною, дорогою, залежною від рівня видобутку монетарного товару. Найбільшою їх вадою було те, що умови функціонування золотого стандарту суттєво обмежували можливості проведення окремими державами власної валютно-грошової політики. Такі обмеження стали підставою для заміни після Першої світової війни золотого стандарту **золото-валютним (золотодев'язним)**. Сутність останнього зводилася до того, що поряд із золотом функцію міжнародних платіжних засобів взяли на себе і деякі валюти провідних країн світу. Інституціонально система золотодев'язного стандарту була заснована рішеннями міжнародної Генуезької конференції, що відбулася у 1922 р. Однак і після укладення Генуезької угоди грошові системи майже 80 країн Заходу продовжували функціонувати в режимі золотого стандарту.

Повний відхід країн Заходу від золотого стандарту відбувся в період «великої депресії» і у перші післякризові роки. Спочатку Англія (1931 р.), а потім і США (1933 р.) вимушені були відмовитися від внутрішньої конвертованості паперових грошей на золото. До початку Другої світової війни практично всі країни Заходу припинили розмін на золото паперових знаків вартості, чим підривалися внутрішні основи функціонування золотого стандарту.

У роки Другої світової війни система міжнародної торгівлі та валютних відносин зазнала фактично повного краху. Для виправлення цього становища в 1944 р. в місті Бреттон-Вудсі (США) зібралася міжнародна валютно-фінансова конференція, на якій було утворено міжурядову установу при ООН з регулювання валютних відносин - Міжнародний валютний фонд (МВФ). Згідно зі статутом МВФ було визначено основні принципи нової валютної системи, яка дістала назву

Бреттон-Вудської. На відміну від золотого стандарту, її основою стала система золотовалютного стандарту, яка в своєму подальшому розвитку трансформувалася в систему золото-доларового стандарту. Бреттон-Вудська валютна система функціонувала до середини 70-х років і відіграла суттєву роль у поглибленні міжнародного поділу праці, інтернаціоналізації виробництва, інтенсивному розвитку зовнішньоекономічних зв'язків.

Основні принципи функціонування Бреттон-Вудської системи *такі*:

- завдяки тому, що паритети майже всіх валют було зафіксовано в МВФ в доларах США, зв'язок їх з монетарним товаром здійснювався за системою: золото-долар-національні валюти. У цьому поєднанні долар виступав як знак золота, як різновид світових грошей;

- Бреттон-Вудська валютна система, як і система золотого стандарту, дотримувалася принципу фіксованих валютних курсів, що мало суттєве значення для розвитку зовнішньої торгівлі. Офіційні курси валют установлювалися визначенням їхнього золотого вмісту і відповідно до цього твердо фіксувалися по відношенню до долара.

- долар, функціонуючи в режимі золотого стандарту, прирівнювався до золота за визначеним паритетом на основі фіксації ринкової ціни на золото: 1 долар = 0,888 г золота; ціна 1 унції (31,1 г) - 35 дол;

- важливою нормою Бреттон-Вудської системи була заборона вільної (приватної) купівлі-продажу золота. Ці операції могли здійснюватися лише на рівні центральних банків з фіксованою ціною - 35 доларів за 1 унцію.

Тривалий час ефективність функціонування Бреттон-Вудської системи (золото-долар-національна валюта) забезпечувалася високим рівнем стійкості та довіри до долара, який виконував функцію міжнародного засобу платежу і резервної валюти. Ця довіра ґрунтувалася на його конвертованості у золото для центральних банків. Така конвертованість забезпечувалася нагромадженням США значної частки централізованих запасів золота. У 1949 р. централізовані золоті запаси США оцінювали в 24,6 млрд доларів, що в 3,15 разу перевищувало загальну суму доларів, яка була розміщена в іноземних банках.

У кінці 60-х на початку 70-х років ситуація суттєво змінилася. США значною мірою втратили на світовому ринку свої конкурентні переваги: виник дефіцит платіжного балансу, почали розвиватися інфляційні процеси, різко скоротилися запаси золота. Почалася масова погоня за золотом як більш стійким грошовим активом і відповідна відмова від долара. У цій ситуації США, по суті, повністю втратили можливість здійснювати обмін доларів на золото за фіксованою ціною. Визначаючи це, 15 серпня 1971 р. було прийнято рішення про припинення конвертованості долара на золото. Відміна одного з вихідних принципів системи означала її фактичний крах.

Контури нової валютної системи, що функціонує і розвивається у світовій економіці, й понині були визначені на нараді представників країн-

членів МВФ, що відбулася в місті Кінгстоні на Ямайці в січні 1976 р. Кінгстонська угода поклала початок утворенню **Ямайської валютної системи**. Ця система почала функціонувати після відповідних ратифікацій зазначеної Угоди державами-учасниками з квітня 1978 р. Зміст визначальних принципів Ямайської валютної системи такий:

- Кінгстонською угодою проголошено повну демонетизацію золота в сфері валютних відносин. Відмінено офіційний паритет, офіційну ціну на золото і фіксацію масштабу цін (вмісту золота) національних грошових одиниць, знято будь-які обмеження у його приватному використанні;

- Кінгстонська угода поставила за мету перетворити створену ще в 1969 р. Міжнародним валютним фондом колективну міжнародну одиницю - спеціальні права запозичення на головний резервний актив та міжнародний засіб розрахунків і платежу;

- особливо важливою ознакою механізму Ямайської системи є запровадження “плаваючих” валютних курсів національних грошових одиниць.

Міжнародний рух технологій – це обмін науково-технічними знаннями і виробничим досвідом, який може відбуватися на некомерційних (публікації у науково-технічних виданнях) і комерційних засадах. Він відбувається в різних формах, які включають продаж готових товарів, комплектуючого обладнання для виробництва, а також патентів, ліцензій, ноуау. Продаж технологій має двояку мету. По-перше, вони продаються як звичайний товар, по-друге, продаж технологій використовується як ефективний засіб конкурентної боротьби на світовому ринку.

Міжнародні кредитні відносини – це відносини, що існують між кредиторами і позичальниками з різних країн з приводу надання, використання і погашення позики, включаючи наростання процентів. На основі руху позичкового капіталу в сфері міжнародних економічних відносин виникає міжнародний кредит. Він означає надання в масштабі світового господарства валютних і товарних ресурсів на умовах повернення, строковості й платності. Суб'єктами (кредиторами й позичальниками) міжнародних кредитних відносин виступають банківські й промислові корпорації, державні організації, міжнародні й регіональні фінансово-кредитні інститути. Міжнародний кредит відображає процес інтернаціоналізації світового виробництва.

12.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Міжнародний поділ праці та інтернаціоналізація економіки як основа формування світового господарства.

2. Світове господарство: суть, генезис, етапи розвитку, характерні риси і сучасна структура.

3. Міжнародна торгівля товарами та послугами: економічна основа, обсяг, структура і динаміка.

4. Міжнародний рух факторів виробництва: капіталу, робочої сили, технології.

5. Сучасне світове господарство та особливості його розвитку

Питання для самоперевірки

1. Що таке світове господарство? В чому полягає об'єктивність його формування? Охарактеризуйте етапи формування світового господарства.

2. Що ви розумієте під міжнародним поділом праці, спеціалізацією та інтеграцією виробництва?

3. Які ви знаєте види інтеграційних об'єднань? Чим вони відрізняються одне від одного?

4. Що таке транснаціональні корпорації? Яку роль вони відіграють в обміні товарів та послуг?

5. Чим викликані і в чому полягають абсолютні та порівняльні переваги міжнародної торгівлі?

6. У чому полягає сутність політики протекціонізму та вільної торгівлі?

7. Назвіть основні форми міжнародних економічних відносин і дайте їх характеристику.

8. Назвіть основні форми та причини міжнародної міграції робочої сили.

9. Які групи країн включає сучасна структура світового господарства?

10. Які основні елементи включає в себе механізм міжнародного співробітництва України? Які проблеми інтеграції економіки України у світове господарство?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Міжнародна торгівля	
2.	Міжнародний рух капіталу	
3.	Протекціонізм	
4.	Міжнародний поділ праці	
5.	Міжнародні валютні відносини	
6.	Економічна інтеграція	
7.	Фритредерство	
8.	Міжнародний рух технологій	
9.	Міжнародна міграція робочої сили	
10.	Світове господарство	

Визначення

1. Процес зближення та взаємопроникнення економік різних країн, спрямований на формування єдиного господарського механізму.

2. Обмін науково-технічними знаннями і виробничим досвідом, який може відбуватися на некомерційних і комерційних засадах.

3. Сукупність національних господарств та економічних відносин між ними, які розвиваються на основі інтернаціоналізації продуктивних сил та техніко-економічних відносин.

4. Спеціалізація різних країн на виробництві певних видів продукції, якими країни обмінюються між собою.

5. Торгівля між країнами, яка складається із ввозу (імпорту) та вивозу (експорту) товарів і послуг.

6. Політика обмеження імпорту з метою захисту національної економіки від іноземної конкуренції, стимулювання розвитку національного виробництва.

7. Зовнішньоторговельна політика, яка передбачає свободу торгівлі та невтручання держави у підприємницьку діяльність.

8. Процес переміщення капіталів між країнами в пошуках вигідної сфери їх використання.

9. Форма міграції населення, яка полягає в переміщенні працездатного населення в межах світового господарства в пошуках роботи, кращих умов життя відповідно до економічних законів.

9. Сукупність економічних відносин між країнами, юридичними та приватними особами, міжнародними економічними, фінансово-кредитними організаціями з приводу функціонування і розвитку валюти.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Формування світового господарства розпочалося з міжнародного поділу праці.

2. Процес інтернаціоналізації виробництва виступає у таких формах, як інтеграційна та транснаціональна.

3. Основною причиною міжнародної економічної інтеграції є науково-технічний прогрес.

4. Міжнародна економічна інтеграція має переважно глобальний характер.

5. Політику вільної торгівлі використовують країни з високоефективним національним господарством.

6. Основними відами інвестицій є прямі на непрямі.

7. Основними формами міграції робочої сили є безповоротна, тимчасова, сезонна та маятникова.

8. Принцип абсолютної переваги сформував А. Сміт.

9. Міжнародна валютна система в своєму розвитку пройшла п'ять основних етапів.

10. Україна є повноправним членом Європейського Союзу.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Сучасне світове господарство – це:

- а) поступальний розвиток економіки усіх країн на ринкових засадах шляхом раціонального використання ресурсів;
- б) система відносин органічно поєднаних національних господарств, що взаємодіють завдяки наднаціональному господарському механізму на основі інтернаціоналізації технологічного способу виробництва;
- в) система економічних законів, яка управляє розвитком всесвітнього господарства;
- г) міжнаціональний механізм регулювання світового економічного співробітництва.

2. Об'єктивні засади функціонування світового господарства:

- а) різне географічне положення країн та особливості їх розвитку;
- б) національні традиції і культура, звичаї, історична спадщина;
- в) політичний устрій, державна політика, спосіб суспільного життя;
- г) міжнародний поділ праці, світовий ринок, інтернаціоналізація суспільного виробництва.

3. Світовий ринок як передумова виникнення сучасного всесвітнього господарства представляє собою:

- а) місце, де відбувається купівля-продаж товарів різних країн;
- б) механізм дії закону вартості у глобальному просторі;
- в) розвинуту сферу товарного обміну, що ґрунтується на міжнародному поділі праці;
- г) самостійне функціонування національних ринків окремих країн, які співробітничать між собою.

4. Структуру світового господарства утворюють такі основні групи країн:

- а) розвинуті держави із соціальною ринковою економікою;
- б) країни, що розвиваються в напрямі ринкового господарства;
- в) країни з перехідною економікою;
- г) усі відповіді правильні.

5. Міжнародний поділ праці – це:

- а) система торговельних зв'язків, які склалися в певних часових і територіальних рамках;
- б) спеціалізація окремих країн у межах світового господарства на виробництві певних видів продукції з метою їх реалізації на національному ринку;
- в) система різноманітних форм міжнародного економічного співробітництва, яка передбачає відкритість економіки і вільне переміщення трудових ресурсів;
- г) зосередження окремих стадій єдиного виробничого процесу у різних, найпридатніших для цього країнах;

6. Що не належить до міжнародної економічної інтеграції:

а) виробничо-технологічне взаємоприспосадування та взаємопроникнення національних господарств різних країн;

б) погодження кількома країнами економічної політики щодо спільних науково-технічних і виробничо-господарських інтересів;

в) функціонування світової системи вивчення та прогнозування погодних, інших атмосферних явищ і землетрусів;

г) спільне використання ресурсів, об'єднання капіталів різних країн?

7. Який з мотивів міграції робочої сили є економічним:

а) працевлаштування на більш вигідних умовах;

б) утворення та возз'єднання сім'ї;

в) міркування політичного та релігійного характеру;

г) міркування етнічного та культурного характеру?

8. Транснаціональною корпорацією є фірма, яка:

а) здійснює основну частину своїх операцій за межами країни, в якій вона зареєстрована;

б) є концерном або союзом концернів, домінуючих в одній або кількох сферах світового господарства;

в) виконує посередницьку роль у міжнародному русі капіталу;

г) контролює діяльність різнопрофільних підприємств.

9. Основними видами міжнародних інвестицій є:

а) прямі та портфельні;

б) грошові та негрошові;

в) приватні та державні;

г) індивідуальні та колективні.

10. Основною класифікаційною ознакою країн світового господарства є:

а) кількість населення;

б) величина ВВП на одну особу;

в) величина золотовалютних резервів;

г) рівень розвитку техніки та технології.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Використовуючи дані таблиці 12.1, визначте) абсолютні переваги; 2) порівняльні переваги; 3) напрямки спеціалізації в умовах міжнародної торгівлі.

Таблиця 12.1

Витрати часу на виробництво двох товарів

Країна	Витрати часу в годинах на виробництво 1 т	
	пшениці	цукор
Країна А	17	9
Країна Б	8	20

Методика розв'язання:

1. Абсолютні переваги у виробництві пшениці має країна Б, а у виробництві бавовни – країна А.

2. Альтернативна вартість виробництва 1 т пшениці нижча в країні Б: $(17 : 9 > 8 : 20)$. Альтернативна вартість виробництва 1 т бавовни нижча в країні А $(9 : 17 < 20 : 8)$.

3. Країна А буде спеціалізуватися на виробництві бавовни, а країна Б – на виробництві пшениці.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Використовуючи дані таблиці 12.2, визначте яка країна має абсолютні переваги, а яка порівняльні у виробництві: а) соняшникової олії; б) кукурудзяної олії. Відповідь підтвердіть розрахунками.

Таблиця 12.2

Витрати часу на виробництво двох товарів

Країна	Кількість годин, необхідних для виробництва одиниці продукції	
	соняшникова олія	кукурудзяна олія
А	7	8
Б	10	9

Задача 2. Припустимо, що відношення порівняльних витрат двох продуктів – цукру і борошна – у гіпотетичних країнах Богатії і Бідасії такі: Богатія – 1 кг борошна = 2 кг цукру, Бідасія – 1 кг борошна = 4 кг цукру. На виробництві якого з товарів повинна спеціалізуватися кожна країна?

Задача 3. Припустимо, що Україна і Польща виробляють лише два товари – цукор та борошно. Обсяг продукції на одиницю ресурсів подано в таблиці 12.3:

Таблиця 12.3

Витрати часу на виробництво двох товарів

Країна	Витрати праці, люд.-год. / од. випуску	
	Товар Х	Товар У
Україна	75	100
Польща	50	50

Визначте:

а) Чи має Україна абсолютну перевагу у виробництві борошна? цукру?

б) Чи має Україна порівняльну перевагу у виробництві борошна? цукру?

в) Яке мінове співвідношення між цукром і борошном склалося б в Україні за відсутності зовнішньої торгівлі?

г) У яких межах встановляться умови торгівлі у разі вільної торгівлі між Україною і Польщею?

Задача 4. Країна А може виробляти 1 т пшениці, або 4 т вугілля, використовуючи одну одиницю ресурсів. Країна Б може виробляти 2 т пшениці або 5 т вугілля, використовуючи також одиницю ресурсів. Який товар буде експортувати і імпортувати країна Б?

Задача 5. З одиниці ресурсів країна А може виробляти 3 т борошна або 6 т цукру, а країна Б – 1 т борошна або 4 т цукру. Якщо міжнародна спеціалізація країн відбувається на засадах порівняльної переваги, то які товари будуть експортувати і імпортувати країни?

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 13. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Мета: розкрити сутність, причини виникнення та класифікацію глобальних проблем; з'ясувати проблеми та шляхи їх вирішення глобальних проблем.

Основні терміни і поняття: глобальні проблеми, класифікація глобальних проблем, форми міжнародного співробітництва у вирішенні глобальних проблем.

План лекції:

13.1. Причини виникнення, сутність і класифікація глобальних проблем.

13.2. Паливно-енергетична та сировинна проблеми та шляхи їх вирішення.

13.3. Екологічна криза та основні шляхи її розв'язання.

13.1. Причини виникнення, сутність і класифікація глобальних проблем

Почнемо з того, що глобальний походить від французького слова «глобал», що означає всезагальний, всеохоплюючий. **Глобалізація** – складний, багатогранний процес, який охоплює усі сторони суспільного розвитку і втілюється у зростаючій взаємозалежності країн світу в результаті формування єдиного всесвітнього господарського простору. Тому проблеми, які зачіпають інтереси всього людства і назвали глобальними. Галузь науки яка вивчає ці проблеми получила назву «глобалістика». **Глобалістика** – сучасна самостійна галузь науки, що вивчає загальні, планетарні проблеми нинішнього і майбутнього розвитку людської цивілізації та глобалізації, її політичну, економічну й соціальну організацію як єдиного цілого.

Глобальними вважаються ті проблеми, що мають:

- загальносвітовий характер;
- нерозв'язання їх викликає загрозу людству;
- вони потребують невідкладних скоординованих дій світового співтовариства.

Сутність глобальних проблем можна визначити як зв'язки та відносини між державами й соціальними системами, суспільством у загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані шляхом їх взаємодії.

Глобальні проблеми класифікують на три сфери дії:

1 сфера. Проблеми, які виникають у сфері взаємодії природи і суспільства. До них відносять: надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством; збереження навколишнього середовища, освоєння ресурсів світового океану, космічного простору. Ці проблеми постійно загострюються. Причиною цього – величезні масштаби впливу людини на навколишнє середовище. Вони уже приводять до природних

катаклізмів – ураганів, тропічних циклонів, штормів, загрози всесвітнього потепління. Щороку на планеті відбувається майже 10 тис. повеней, зсувів, ураганів, тисячі землетрусів. За останні 20 років від всього цього загинуло майже 3 млн. людей. Тому вважається, що з середини 70-х років почалася у світі економічна криза.

2 сфера. Проблеми суспільних взаємовідносин: відносини між державами різних економічних устроїв; подолання економічної відсталості багатьох країн світу; локальні, регіональні, міжнародні кризи і конфлікти; відвернення загрози ядерної війни.

3 сфера. Розвиток людини, забезпечення її майбутнього: демографічні проблеми (в одних країнах занадто висока народжуваність, а в інших, у тому числі Україні, Західноєвропейських приходиться заохочувати до цього сім'ї); проблеми урбанізації, великі міста притягують до себе людей, а села спустошуються; складність пристосування людей до умов природного і соціального середовища в умовах НТП; проблеми боротьби з тяжкими захворюваннями, особливо зі СНІДом, еболою.

Усі ці глобальні проблеми тісно між собою пов'язані, це їх посилює. Тому ні одна країна у світі, якою могутньою вона не була, не може самотужки їх розв'язати. Це під силу тільки світовому господарству.

Глобалізація, як доведено, є породженням інтернаціоналізації, остання сприяє виникненню і загостренню глобальних проблем. Тому інтернаціоналізацію господарського життя називають однією з причин виникнення глобалізації. Хоча в цілому сама проблема причин глобалізації ще не з'ясована, однозначної відповіді на це питання немає.

Частина західних дослідників вважають, що причина глобальних проблем в наступному:

- перенаселення планети;
- сучасна НТР;
- зростання промислового виробництва.

Ряд американських науковців основними причинами таких глобальних проблем як військові конфлікти, мілітаризацію економіки вважають природно-історичні умови розвитку людини, її психології, природне прагнення до насильства тощо. Глобальні проблеми, на їх думку фатальні, тобто вони не можуть бути розв'язані.

Але більшість дослідників світу вважають, що глобальні проблеми є породженням комплексу об'єктивних причин, зумовлених:

З одного боку:

- ✓ специфікою розвитку продуктивних сил;
- ✓ географічним положенням;
- ✓ івнем прогресу техніки;

З іншого боку:

- ✓ особливістю відносин власності;
- ✓ особливістю відносин виробництва;
- ✓ особливістю відносин розподілу;

✓ природно-кліматичними умовами.

Це загальні фактори незалежні від економічних систем

✓ особливістю споживання.

Ці фактори залежать від особливостей окремих економічних систем

відносин

Виокремлюють ще й специфічні причини, що загострюють глобальні проблеми в сучасних умовах і їх нерозв'язання загрожує існуванню людства на планеті. Серед них:

1. Швидке зростання на планеті народонаселення. У 1830 р. – 1 млрд людей на планеті; у 2000 р. – 6 млрд. людей на планеті. Прогноз на 2100 р. – 12-13 млрд. людей. При цьому кількість років на приріст 1 млрд. населення весь час зменшується. В чому тут загроза? в загостренні таких глобальних проблем як сировинна, екологічна, продовольча, енергетична та ін.

2. Загострюються глобальні проблеми у зв'язку з низьким рівнем впровадження впровадження ресурсо- та енергозощаджуючих, екологічно чистих технологій. Унаслідок цього із загального обсягу природної речовини, що залучається до процесу виробництва, форми кінцевого продукту набуває лише 1,5%. З надр планети щороку добувають близько 100 млрд. т руди, корисних копалин і будівельних матеріалів (по 25 т на кожного жителя).

В Україні річний обсяг видобутку мінеральної сировини становить 1 млрд. т, а гірської маси – близько 3 млрд. т, із них тільки 5 – 8% компонентів мінеральної сировини використовується для виробництва продукції, а решта йде у відходи. які й зберегли ресурси. В результаті ресурсів добувається все більше, а кінцевий результат незначний. Застосування недосконалих технологій, зокрема спалювання нафти, вугілля й природного газу, призвело до того, що у 1990 р. в атмосферу було викинуто близько 6 млрд. т вуглекислого газу промислового походження.

3. Швидка урбанізація населення, зростання мегаполісів, тобто велетенських міст, що супроводжується скороченням сільськогосподарських угідь, лісів, бурхливою автоматизацією. Уже тепер на 0,3% території планети сконцентровано 40% всього населення планети. Міста з кількістю 10 млн. людей це вже не будуть великими, на їх місто приходять міста, де проживає більше 20 млн людей, це ще в більшій мірі загострить екологічні проблеми. Так в Україні лише 1% її території є екологічно чистою, 10% знаходиться в стадії глибокої екологічної кризи близької до катастрофи, а майже 70% загальної земельної площі нашої країни наближається до такого стану. У країнах колишнього СРСР у великих промислових центрах 60% викидів припадає на автомобільний транспорт. Через нижчу якість автомобілів у країнах СНД кожний із них викидає в повітря у 6 разів більше забруднюючих речовин, ніж у країнах Європи.

4. Варварське ставлення людини до природи теж є причиною загострення глобальних проблем. Ви самі бачили в телепередачах, як в нашій країні знищуються ліси на схилах карпатських гір, міліють в результаті цього річки, як навколо Києва та інших міст, скорочується площа земельних насаджень за рахунок розбудови маєтків «нових українців». Підраховано, що 80% земель в Україні розорено (хоча за останні 15 років багато з них не використовуються. Ви бачили це, проїжджаючи селами). В той час, як у США, Німеччині, Великобританії, Франції, Канаді, розорено близько тільки 25% земель. І на цій кількості вони виробляють значно більше с/г продукції ніж Україна. Це тому, що одержують високі врожай.

З початку XX ст. споживання прісної води зросло більш як у 7 разів, досягнувши на початку 90-их рр. майже 300 кубометрів. У найближчі 30 років воно збільшиться в 1,5-2 рази. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 30% усіх випадків захворювань пов'язані зі споживанням неякісної води. Тому проблема води стає першочерговою. Чверть людства відчуває нестачу води. В Україні близько 800 сіл користуються привізною водою, 82% сіл не мають водогону, кількість річок зменшилася на 3 тис. Водночас до водного басейну України щорічно скидається понад 14 млрд. м³ стічних вод (близько 300 тис. літрів на одного жителя).

Хижацьке ставлення людей до природи виявляється також у втраті величезних масивів землі. Конференцією ООН з навколишнього середовища було визнано 5 суб'єктів, які перешкоджають розв'язанню глобальних проблем – це США, Саудівська Аравія, Японія, Малайзія МАГАТЕ – організація, яка підтримує розвиток атомної енергетики. Все, що ми з Вами проаналізували, свідчить що розв'язання глобальних проблем під силу тільки світовому господарству, міжнародному співробітництву, об'єднання волі і бажання всіх людей нашої планети. Але, як свідчить аналіз функціонування сучасного світового господарства, йому не під силу розв'язання багатьох глобальних проблем, воно частіше породжує нові.

Тому у суспільствах країн світу виникає ідея про утворення нового типу всесвітнього господарства, яке б унеможливило війни, загибель мільйонів людей від голоду, хвороб, знищення довкілля. Слід мати на увазі, що далеко не всі науковці, політики і просто пересічні громадяни підтримують глобалізацію як кращий варіант співіснування на планеті. Ви знаєте про антиглобалістів, про їх активну роботу в різних країнах, про існування міжнародних антиглобалістських організацій. Вони вважають, що процеси глобалізації нічого позитивного не приносять країнам, що розвиваються, зближення рівня і економічного розвитку з розвиненими державами не відбувається. Проблеми голоду, хвороб в багатьох із цих

країн розв'язуються повільно, в той час як у цивілізованому світі є можливості допомогти більш ефективно.

Що стосується України, то великої надії на вирішення глобальних проблем на її території за допомогою розвинутих країн немає, це показали проблеми Чорнобиля.

Наукова думка нашої країни доводить, що витримання глобалістської конкуренції можливо на основі:

- утворення динамічної регульованої економіки;
- конкурентоспроможного виробництва;
- високого рівня науки, освіти, професійної підготовки робочої сили;
- досконалої системи управління суспільством.

13.2. Паливно-енергетична та сировинна проблеми та шляхи їх вирішення

Споживання паливно-енергетичних і сировинних ресурсів на нашій планеті зростає значними темпами. Водночас енергетичні ресурси планети не безмежні.

Так, щороку у світі нині споживають понад 10 млрд. т умовного палива (1950 р. – приблизно 2,5 млрд. т). У результаті цього зростає енергоозброєність безпосередніх виробників. Нині промисловий робітник у процесі праці озброєний енергією приблизно у 1000 кінських сил. На кожного жителя планети припадає близько 2 кВт енергії, а для забезпечення загальновизнаних норм якості життя необхідно 10 кВт енергії на людину. Такого показника досягнуто лише у деяких найрозвинутіших країнах світу. Проте енергетичні ресурси планети обмежені. При запланованих темпах розвитку ядерної енергетики сумарні запаси урану будуть вичерпані в перші десятиліття ХХІ ст. Проте, якщо витрати енергії будуть на рівні енергетики теплового бар'єру, то всі запаси невідновлюваних джерел енергії згорять за 80 років. Найгіршим є те, що коли енерговиробництво зростатиме протягом 75 років до досягнення бар'єра, а далі залишатиметься на досягнутому рівні, то всі види використовуваного палива будуть вичерпані через 130 років.

Тому з точки зору матеріально-речового змісту основними причинами загострення паливно-енергетичної та сировинної проблем є зростання масштабів залучення у виробничий процес природних ресурсів та їх обмежена кількість на планеті. У зв'язку з цим, а також через подальше зростання населення планети, нераціональне використання енергії, сировини, нерівномірний розподіл паливно-енергетичних і сировинних ресурсів серед різних регіонів світу й інші фактори їх виробництва та споживання й надалі зростатимуть.

Нераціональне використання енергоресурсів значною мірою спричинює політика капіталістичних країн, зокрема «політика дешевої сировини», яка знекровлює економіку країн, що розвиваються. Так, якщо 15-20 років тому для придбання одного трактора країни, що розвиваються,

повинні були продати близько 11 т цукру, то сьогодні - понад 150 т. З 200 \$ млрд., які споживачі розвинутих капіталістичних країн сплачують за сировинні товари, імпортовані з країн, що розвиваються, останні отримують лише близько 30 \$ млрд.

Величезні витрати енергетичних ресурсів мали місце і в умовах затратної економіки у колишньому СРСР та в країнах Східної Європи, про що ми вже наголошували.

Основні шляхи розв'язання паливно-енергетичної та сировинної проблеми такі:

По-перше, встановлення національної народної власності на всі природні ресурси. Цей захід певною мірою послабить процес пограбування капіталістичними державами, насамперед ТНК, паливно-енергетичних та сировинних ресурсів країн, що розвиваються.

По-друге, слід істотно змінити механізм ціноутворення на природні ресурси. Так, ціни на ці ресурси у слаборозвинутих країнах, по суті, визначаються гігантськими ТНК, які контролюють природні багатства. За даними експертів ЮНКТАД, від трьох до шести компаній контролюють від 80 до 85% ринку міді, від 90 до 95% ринку залізної руди, 80% ринку бавовни, пшениці, кукурудзи, какао, кави, грейпфрутів, від 70 до 75% ринку бананів, 60% ринку цукру. ТНК за допомогою політики «поділяй і володарюй» домагаються неузгодженості між країнами-експортерами природних ресурсів. Якщо у США в цій ситуації віддають перевагу імпорту природних ресурсів, заощаджуючи свої значні корисні копалини, то СРСР розбазарював їх за мізерні кошти. Це породжувало варварське ставлення загальносоюзних міністерств до природних ресурсів республік.

По-третє, об'єднаній силі розвинутих країн необхідно протиставити стратегію об'єднання країн-експортерів паливно-енергетичних і сировинних ресурсів. Ця стратегія має стосуватись як обсягів видобування всіх видів ресурсів, так і квот їх продажу на зовнішні ринки. Через відсутність такої стратегії капіталістичні країни та ТНК домоглися в середині 90-их рр. найнижчих за останні 50 років цін на нафту на світовому ринку. Ситуація змінилась лише у 1999 та початку 2000 р. В цих умовах розвинуті капіталістичні держави нагромаджують велетенські запаси необхідних ресурсів. Так, у США загальний запас сирової нафти та продуктів її переробки сягає понад 1 млрд. барелів. Крім того, у цих запасах не враховуються додаткових понад 500 млн. барелів нафти, які є урядовим стратегічним нафтовим резервом;

По-четверте, слід списати всі борги слаборозвинутих країн, сума яких перевищила 2,3 \$ трлн. Для виплати лише процентів по цих боргах не вистачає фінансових коштів, отриманих від капіталістичних держав за експорт сировинних ресурсів. Якщо у 1980 р. на проценти йшло понад 9/10 виручки від експорту сировини, то наприкінці 1986 р. ця сума досягла 136% вартості експорту. У 1988 р. загальна сума допомоги розвинутих держав

країнам, що розвиваються, становила 90 \$ млрд. Але за цей самий рік виплати останніх у рахунок боргу і платежів по процентах були на 50 \$ млрд. вищі. Це найбільше за всю історію переливання капіталу з бідних країн до багатих.

По-п'яте, необхідно змінити дискримінаційну політику міжнародних фінансово-кредитних організацій, насамперед МВФ. Вона полягає у тому, що надання «допомоги» третім країнам здійснюється за умов виконання ними практичних рекомендацій при проведенні внутрішньої соціально-економічної політики. До таких рекомендацій належить програма жорсткої економії, яка значно скорочує внутрішнє споживання найбідніших верств населення, підриває державний сектор економіки, але не зачіпає інтересів еліти цих країн. Кредити МВФ надаються Україні за умови виконання нею понад 50 вимог, в т. ч. необмеженої лібералізації зовнішньої торгівлі, скорочення витрат на соціальні цілі, підвищення вартості комунальних послуг та ін..

По-шосте, слід ліквідувати тягар гонки озброєнь на ці країни. У країнах «третього світу» проживає майже 80% населення нашої планети, а їх частка у світовому виробництві становить менше 20%. Водночас військові витрати цих країн сягають чверті витрат усього світу. На найбідніші країни (де ВВП на душу населення становить менше 440 \$), які виробляють всього 5% товарів та послуг у світі, де проживає більше половини населення планети, припадає 7,5% світових витрат на озброєння. У цілому, країни, що розвиваються, втрачають 5,5% свого ВВП на озброєння, порівняно з 1 % на охорону здоров'я і менше 3% на освіту. У цих країнах на 3700 чол. один лікар, а один військовий - на 250 чол.

По-сьоме, оскільки розвинуті країни і ТНК намагаються здійснювати лише первинну обробку мінеральної сировини у країнах, що розвиваються, останнім необхідно нарощувати випуск готової продукції. Це дало б їм змогу, навіть за сьогоднішньої кон'юнктури цін на світовому ринку, значно збільшити доходи від експорту.

По-восьме, розвинуті капіталістичні країни, які десятиліттями грабували природні ресурси слаборозвинутих країн, чим сприяли загостренню проблем голоду, енергетичної, екологічної, сировинної криз, повинні виділити значні фінансові, людські та технічні ресурси для розвідування, розробки природних ресурсів, їх переробки, транспортування, розподілу за справедливими цінами з метою значного збільшення валютних доходів, встановлення економічного суверенітету цих країн над своїми ресурсами. За рахунок виручених коштів слід інтенсивно розвивати сільське господарство, долати національну монокультуру;

По-дев'яте, необхідно здійснити прогресивні аграрні перетворення на селі, ліквідувати неоколоніальні форми аграрних відносин; розвиток експортних галузей сировини за рахунок штучного обмеження

сільськогосподарського виробництва; монополізацію поставок сільськогосподарської, техніки та реалізації прибутків сільського господарства; використання поставок продовольства з метою економічного та політичного тиску тощо.

По-десяте, слід об'єднувати зусилля усіх країн у розв'язанні глобальних проблем. Значно збільшити витрати на подолання насамперед екологічної кризи за рахунок послаблення гонки озброєнь, зменшення військових витрат. Нині витрати на охорону навколишнього середовища у світі більш як у два рази нижчі від мінімального рівня, необхідного для стабілізації екологічного стану на планеті. Необхідно створити своєрідний фонд екологічної безпеки для ліквідації найзагрозливіших для навколишнього середовища джерел небезпеки.

По-одинадцяте, усі держави, незалежно від їх належності до певної соціальної системи, повинні взяти на себе основну відповідальність за збереження природи і за допомогою адміністративно-економічних важелів стимулювати виробництво таких автомобілів, техніки, електростанцій та ін., які б не забруднювали навколишнє середовище, забезпечували б економію усіх паливно-енергетичних сировинних ресурсів, розширення лісових насаджень, зменшення відходів тощо.

По-дванадцяте, слід активізувати діяльність різних громадських організацій, політичних партій, спрямовану на розв'язання глобальних проблем, утворювати нові організації, основним завданням яких було б збереження життя на Землі, створення адекватних, з погляду сутності людини, умов існування на планеті.

По-тринадцяте, слід використовувати комплекс економічних важелів управління якістю навколишнього середовища. Таких важелів у країнах ОЕСР використовується понад 150, у т. ч. понад 80 штрафів і 40 різних субсидій.

13.3. Екологічна криза та основні шляхи її розв'язання

У середині 70-х рр. почалася екологічна криза, яка означає різке загострення суперечностей між людиною та природою, їх конфлікт, глобальне порушення рівноваги в природі внаслідок панування приватнокапіталістичної власності, істотного деформування соціально-економічної системи в країнах колишнього СРСР і Східної Європи, а також господарської діяльності людей, ірраціональних процесів народонаселення тощо.

Найважливішими ознаками цієї кризи є глобальні зміни клімату та виникнення парникового ефекту. В результаті безпрецедентних масштабів впливу людини на навколишнє середовище (потужність світової індустрії нині подвоюється кожних п'ять років), людської діяльності за межами планети (у космічному просторі), втягнення у процес виробництва всіх елементів біосфери (повітря, води, рослинного та тваринного світу) озонний шар нашої планети знищується. Це може призвести до

всесвітнього потепління, танення льодів Арктики, затоплення значної частини населених районів Землі, до зростання руйнівної сили ураганів, тропічних циклонів, штормів. Щороку на нашій планеті відбувається близько 10 тис. повеней, зсувів, ураганів, тисячі землетрусів, сотні вивержень вулканів, тропічних циклонів. За останні 20 років через ці природні катаклізми загинуло понад 3 млн. чоловік. Із загостренням екологічної кризи кількість жертв від природних катастроф зростатиме. Якщо концентрація вуглецю і металу відбуватиметься такими темпами, як до 1958 р., то в XXI ст. температура на планеті підвищиться на 5° (катастрофічним вважається 1-2°). Коментарі, як кажуть, зайві.

Результатом неоколоніалістської політики у країнах, що розвиваються, зокрема політики «ножиць цін» на сировинні ресурси, є масове знищення лісів, передусім тропічних. Це робить неможливим їх відтворення і призводить до розширення пустель. За даними Інституту світових ресурсів, житла понад 1 млрд. людей періодично руйнують повені, нестача деревного палива, виснаження ґрунтів і водних джерел, зниження сільськогосподарського виробництва, зумовлені прямо або опосередковано втратою тропічних лісів.

Важливою ознакою екологічної кризи стала проблема відходів, тобто всього, що викидає людина у процесі виробничої діяльності, нераціональних форм організації відпочинку. Особливо шкідливі радіоактивні нукліди. Якщо до еволюції і вони не накопичуються у рослинах і тваринах (наприклад, рослини мають від 10 до 100 разів меншу концентрацію природних радіонуклідів, ніж їх міститься у ґрунті), то радіонукліди ядерної енергетики засвоюються рослинами і тваринним світом. Внаслідок цього у деяких сільськогосподарських рослинах їх концентрація у 70-100 разів вища, ніж у ґрунті; в рибі і водяних рослинах - у десятки і сотні разів вища ніж у воді. Найнебезпечніші для людини такі радіонукліди, як стронцій - 90 і цезій - 137, які добре засвоюються рослинами та тваринами, потрапляючи з їжею в організм людини, руйнують його. Крім цього, радіонукліди ядерної енергетики змінюють склад речовин у біосфері, нагромаджують в навколишньому середовищі нові шкідливі джерела випромінювання. Навіть, якби не було такої глобальної катастрофи, як Чорнобильська, ядерна енергетика безперервно опромінює населення. А це призводить до зростання онкологічних та генетичних захворювань, особливо дітей та вагітних жінок.

Значної шкоди здоров'ю завдають викиди, що мають місце під час випробування ядерної зброї.

Проблема викидів особливо гостра в умовах панування приватномонополістичної власності та деформації соціально-економічної системи у країнах колишнього СРСР. Так, у США підприємці в 1987 р. захоронили близько 10 млрд. кг шкідливих речовин, причому про 25% з них – не повідомили громадськість. Закони про стандарти екологічно

чистої атмосфери ще досить недосконалі, деякі шкідливі хімічні речовини не віднесені до небезпечних. Експорт отруйного сміття з промислово розвинутих країн світу у слаборозвинуті щорічно перевищує 2 млн. т. Через деформації соціально-економічної системи у колишньому СРСР, монополізацію інформації міністерствами та відомствами, відсутність справжньої гласності з питань будівництва АЕС, про наслідки розвитку ядерної енергетики, викидів радіонуклідів офіційно ще не визнано, що після Чорнобильської аварії населення ряду районів України (особливо Житомирської та Київської областей) мешкає у небезпечних для життя зонах.

Значні відходи концентруються й у світовому океані. Океанський планктон щорічно поглинає майже 50 млрд. т вуглекислого газу, близько 33% якого осідає на дно. Цей процес істотно впливає на вміст вуглекислого газу в атмосфері планети. Так, експорт отруйних відходів становить нині понад 3 млн. т на рік.

Неоколоніалістська політика капіталістичних держав у країнах, що розвиваються, призводить до отруєння значної частини їхньої території небезпечними для життя речовинами. Так, американські фірми щорічно вивозили у слаборозвинуті країни понад 150 млн. т отрутохімікатів, використання яких на території США було заборонено. Цей процес триває.

Що стосується України, то майже 10% території України охоплено глибокою екологічною кризою, близькою до катастрофи, і майже 70% загальної земельної площі наближається до такого стану. Лише 1% території України - екологічно чисті ареали. Загальна площа України - 2% території колишнього СРСР, а на ній було зосереджено 25% промислового потенціалу. Частка України - 25% забруднення природного середовища колишнього Радянського Союзу.

На території України розташовано майже 1000 хімічних комбінатів, через що значно зросла смертність. В Україні річний обсяг видобутку мінеральної сировини – 1 млрд т, а гірничої маси - до 3 млрд т, з них лише 5-8% - використовують для виробництва продукції, а решта йде у відходи.

На території України на початку 1997 р. накопичено понад 25 млрд. т різноманітних відходів, які зробили непридатними для користування майже 160 тис. га земельних угідь. Крім того, понад 60% сховищ відходів не відповідають екологічним нормативам, а отже, є джерелами забруднення довкілля. Якщо у 1980 р. на одного жителя припадало 240 т накопичених відходів, то у 1997 р. - 400 т.

Внаслідок поглиблення екологічної кризи щорічні втрати ВВП України становлять 15-20%, або 15 млрд крб. (у цінах 1990 р.).

Втрати від аварії на Чорнобильській АЕС сягнули приблизно 130 млрд крб. (у цінах 1990 р.) без урахування втрат, пов'язаних із захворюванням людей. Зокрема, внаслідок цієї аварії забруднено понад 10 млн. га земель, у тому числі 9 млн. га сільськогосподарських угідь.

Забруднення Дніпра в 4-5 разів перевищує гранично допустимі норми. Але його воду змушені пити 35 млн. жителів України.

Кожен із 700 тис. автомобілів у м. Києві викидав в атмосферу у 2001 р. близько 100 кг шкідливих речовин.

Основні шляхи розв'язання екологічної проблеми такі:

По-перше, швидкий розвиток і використання основних видів відновлюваної енергії - сонячної та енергії річок.

По-друге, структурні зміни у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії, а саме: зростання частки вугілля в енергобалансі та зменшення газу і нафти, оскільки запасів цих корисних копалин на планеті менше, а & цінність для хімічної промисловості набагато більша.

По-третє, необхідно створювати екологічно чисту вугільну енергетику, яка б працювала без викидів шкідливих газів. Це вимагає більших затрат держав на природозаощаджуючі цілі. У США та ФРН на ці заходи витрачалося 2% ВВП, в Японії – 3%, а в колишньому СРСР -1,2%. Значно скоротилися вони за останні роки в Україні.

По-четверте, всі країни повинні розробити конкретні заходи щодо дотримання екологічних стандартів, тобто стандартів чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності своїх енергетичних систем.

По-п'яте, слід вивчити запаси всіх ресурсів з використанням найновіших досягнень НТР. Як відомо, нині розвіданий відносно неглибокий шар земної кори - до 5 км. Тому важливо відкрити нові ресурси у глибинах Землі, а також на дні Світового океану.

По-шосте, країни, що розвиваються, повинні інтенсивно розвивати власне сировинне господарство, включаючи галузі, які переробляють сировину. Для розв'язання проблем голоду у цих країнах треба розширювати посівні площі, впроваджувати передову агротехніку, високопродуктивне тваринництво, високоврожайні культури, використовувати ефективні добрива та засоби захисту рослин тощо.

По-сьоме, слід вести пошук ефективних важелів управління процесом зростання народонаселення з метою його стабілізації на рівні 10 млрд. у ХХІ ст.

По-восьме, необхідно припинити масове вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечити раціональне лісокористування, за якого кількість посаджених дерев значно перевищує кількість вирубаних.

По-дев'яте, потрібно формувати у людей екологічний світогляд, що дало б змогу розглядати всі економічні, політичні, юридичні, соціальні, національні, кадрові питання, як у межах окремих країн, так і на міжнаціональному рівні, насамперед з погляду розв'язання екологічної проблеми, упроваджувати на всіх рівнях принципи пріоритету екологічних проблем.

По-десяте, нарощувати екологічні інвестиції. Так, в Австрії такі інвестиції становлять понад 15% усіх капіталовкладень. Водночас в Україні в середині 90-их рр. на охорону довкілля було витрачено менше, ніж у 1990 р.

13.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Причини виникнення, сутність і класифікація глобальних проблем.
2. Паливно-енергетична та сировинна проблеми. Шляхи вирішення.
3. Екологічна криза та шляхи її розв'язання.
4. Сучасні глобальні проблеми. Необхідність і форми міжнародного співробітництва у вирішенні глобальних проблем.

Питання для самоперевірки

1. Які проблеми називають глобальними і в чому полягає їхня сутність?
2. Навести класифікацію глобальних проблем за сферами дії та проаналізувати можливі шляхи їх вирішення.
3. Охарактеризуйте основні погляди західних учених на причини загострення глобальних проблем.
4. Показати особливості глобальних проблем індустріального і постіндустріального суспільства та визначити головні причини їх загострення.
5. Яка глобальна проблема, на ваш погляд, має вирішуватися у першу чергу?
6. У чому полягає сутність та причини загострення паливно-енергетичної та сировинної проблеми?
7. Які основні шляхи подолання паливно-енергетичної та сировинної проблеми?
8. Розкрийте соціально-економічну природу, причини виникнення та форми вияву екологічної кризи.
9. Охарактеризуйте основні напрями подолання екологічної кризи.
10. Яку роль відіграють міжнародні організації у вирішенні глобальних проблем?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Глобалістика	
2.	Екологічна криза	
3.	Глобальні проблеми	
4.	Класифікація глобальних проблем	
5.	Глобалізація	

Визначення

1. Загострення суперечностей між людиною та природою, їх конфлікт, глобальне порушення рівноваги в природі внаслідок панування приватнокапіталістичної власності, а також господарської діяльності людей, ірраціональних процесів народонаселення тощо.

2. Сучасна самостійна галузь науки, що вивчає загальні, планетарні проблеми нинішнього і майбутнього розвитку людської цивілізації та глобалізації, її політичну, економічну й соціальну організацію як єдиного цілого.

3. Складний, багатогранний процес, який охоплює усі сторони суспільного розвитку і втілюється у зростаючій взаємозалежності країн світу в результаті формування єдиного всесвітнього господарського простору

4. Зв'язки та відносини між державами й соціальними системами, суспільством у загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані шляхом їх взаємодії.

5. Поділ глобальних проблем на глобальні проблеми у сфері взаємодії природи і суспільства; глобальні проблеми у сфері суспільних взаємовідносин; глобальні проблеми у сфері розвитку людини і забезпечення її майбутнього.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Інтернаціоналізації сприяє виникненню і загостренню глобальних проблем.

2. Природно-історичні умови розвитку людини є головною причиною глобальних проблем.

3. Глобальні проблеми слід вирішувати з урахуванням інтересів країн, що розвиваються.

4. До глобальної проблеми відноситься прискорення економічного розвитку країн.

5. Причина загострення паливно-енергетичної проблеми є масштабні залучення у виробничий процес природних ресурсів та їх обмеженість.

6. Надійне забезпечення людства сировиною та енергією є глобальною проблемою розвитку суспільних відносин.

7. Передумовою розв'язання глобальних проблем є підпорядкування інтересів високорозвинутих країн потребам соціально-економічного розвитку країн, що розвиваються.

8. Глобальні проблеми людства виникли в процесі розвитку людської цивілізації та мають локальний характер;

9. Розбродження – одна із глобальних проблем сучасності.

10. Вирішення глобальних проблем покладають на ООН, МВФ.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Глобальними вважаються проблеми, які:

- а) сприяють виживанню і розвитку людей за екстремальних умов;
- б) є всезагальними (планетарними), загрожують людству в цілому і потребують об'єднання зусиль усіх країн для їх вирішення;
- в) породжені науково-технічними революціями, принциповими оновленнями технологій виробництва;
- г) означають міжнародне співробітництво в усіх сферах економіки задля добробуту людей.

2. Характерними рисами глобальних проблем є:

- а) інтернаціоналізація виробничих процесів, які вимагають значних фінансових і матеріальних ресурсів;
- б) спільність і взаємозалежність політичних, соціальних, економічних, науково-технічних та інших аспектів розвитку окремих країн;
- в) зв'язки та відносини між державами і соціальними системами, суспільством загально планетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані шляхом їх взаємодії;
- г) всі наведені відповіді правильні.

3. Яка з наведених проблем не належить до глобальних:

- а) проблема забезпечення людства продовольством, сировиною та енергією;
- б) проблема вступу України в Європейський союз;
- в) екологічна проблема;
- г) проблема збереження миру.

4. Визначте глобальні проблеми, які не належать до першої групи проблем, що викають у сфері взаємодії природи і суспільства:

- а) боротьба з наркоманією
- б) роззброєння і збереження миру;
- в) енергетична;
- г) проблема оволодіння космосом;

5. Глобальні проблеми світу класифікують по сферах:

- а) суспільних взаємовідносин (загроза термоядерної війни, відсталість частини країн і окремих регіонів, світові кризи тощо);
- б) взаємодії суспільства з природою (ресурси, екологія, утилізація відходів, раціональне використання землі та ін.);
- в) розвитку людини та забезпечення її майбутнього (ергономіка, подолання епідемій і тяжких хвороб, культурно-моральні проблеми, нестабільність сімей, боротьба із міжнародною злочинністю тв. ін.);
- г) усі відповіді правильні.

6. Найгострішою загальною проблемою міжнародного співробітництва в сучасний період стає:

- а) дотримання прав і свобод працівника, утвердження соціальної справедливості;

б) забезпечення рівного доступу усіх країн на світовий ринок, усунення дискримінації;

в) спільне вирішення глобальних проблем людства;

г) усунення циклічності суспільного відтворення.

7. Вчені називають основний шлях вирішення глобальних проблем світу:

а) забезпечення екологічного розвитку господарства;

б) запровадження енергозберігаючих технологій;

в) демілітаризація економіки, конверсія;

г) усунення злочинності, голоду, неграмотності людей.

8. Яке з положень неправильно розкриває шляхи розв'язання паливно-енергетичної проблеми:

а) встановлення державної власності на природні ресурси;

б) об'єднання дій країн-експортерів паливно-енергетичних ресурсів;

в) країни, що розвиваються, повинні інтенсивно розвивати власне сировинне господарство.

г) усі відповіді правильні.

9. Яка з перелічених екологічних проблем є локальною:

а) забруднення Світового океану;

б) кислотні опади;

в) забруднення в окремих місцевостях ґрунту отрутохімікатами;

г) вичерпування мінеральних ресурсів?

10. Що не входить до сфери співробітництва щодо вирішення глобальних проблем людства:

а) ринкова трансформація економіки постсоціалістичних країн;

б) сприяння країнам, що розвиваються, щодо вирішення нагальних проблем: зuboжіння, голоду, хвороб, неписьменності.

в) установлення уніфікованих правил загального природокористування;

г) співробітництво у роззброєнні та військовій конверсії.

Завдання 4. Заповніть таблицю.

Таблиця 13.1

Шляхи вирішення глобальних проблем

№ п/п	Глобальні проблеми		
	Сировинна	Паливно-енергетична	Екологічна
1.			
2.			
3.			
4.			

Література: [5], [10], [11], [12], [17], [21], [22], [24], [25], [26], [27].

Тема 14. ПРЕДМЕТ, МЕТОД ТА ФУНКЦІЇ МАКРОЕКОНОМІКИ

Мета: розкрити роль макроекономіки як науки у суспільстві, визначити її предмет, об'єкт, суб'єкти та методологію.

Основні терміни і поняття: макроекономіка, мікроекономіка теоретико-пізнавальна функція, практична функція, прогностична функція, світоглядно-виховна функція, нормативна макроекономіка, позитивна макроекономіка, об'єкт макроекономіки, предмет макроекономіки, домашні господарства, підприємницький сектор, державний сектор, сектор фінансових установ та зовнішньоекономічний сектор, макроекономічне агрегування, макроекономічна модель, екзогенні величини, ендегенні величини, метод (принцип) рівноваги.

План лекції:

14.1. Макроекономіка як розділ економічної теорії та її функції.

14.2. Предмет макроекономіки. Об'єкт і суб'єкти макроекономічного аналізу.

14.3. Методи макроекономіки.

14.1. Макроекономіка як розділ економічної теорії та її функції

Економічна теорія, як вам відомо, аналізує господарське життя на двох рівнях: мікроекономічному та макроекономічному.

Мікроекономіка як наука вивчає раціональну поведінку окремих господарюючих суб'єктів (домогосподарства, підприємства та держава).

Перед макроекономікою стоять інші завдання. Вона досліджує загальноекономічні процеси в цілому, тобто умови і результати діяльності на ринку всіх суб'єктів економічних відносин. Отже, **макроекономіка** – це складова економічної теорії, яка досліджує фундаментальні проблеми економіки на рівні національного господарства в цілому.

Як самостійна наукова дисципліна макроекономіка стала формуватися з початку 30-х рр. ХХ ст. В той час як формування мікроекономіки відноситься до останньої третини ХІХ століття (Л. Вальрас, К. Менгер, А. Маршалл). Основи макроекономіки були закладені видатним економістом Дж. М. Кейнсом. У своїй книзі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» він довів можливість існування в ринковій економіці стійкого стану значного безробіття і недовикористаних виробничих потужностей. Він також обґрунтував необхідність державного регулювання економіки, вважаючи при цьому, що правильна бюджетно-податкова і кредитно-грошова політика держави може впливати на виробництво, скорочуючи тим самим безробіття і зменшуючи тривалість економічних криз.

Але разом з тим межі між мікро- та макроекономікою досить умовні. В економічній теорії деякі проблеми розглядаються одночасно як на

мікро-, так і на макрорівні, зокрема, коли аналізується стан справ у конкретних галузях і на окремих товарних ринках.

Більше того, мікроекономічні одиниці, разом узяті, формують макроекономіку. Для цього в економічній теорії застосовується так зване **агрегування**, тобто об'єднання в укрупнену єдину групу економічних показників, які характеризують сумарну економічну діяльність господарюючих суб'єктів суспільства. Так, наприклад, національна економіка складається з таких агрегатів як: домогосподарства, підприємства, держава. Макроекономіка, досліджуючи зв'язки між агрегатами, оперує агрегованими узагальнюючими показниками (наприклад, валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, національне багатство тощо). В основі макроекономіки, як і інших галузей економічної науки (політичної економії, мікроекономіки, менеджменту, маркетингу, економіки окремих галузей тощо), лежить фундаментальна суперечність людського суспільства: **протиріччя між матеріальними потребами людей і економічними ресурсами**. Суть цієї суперечності полягає в тому, що матеріальні потреби людей безмежні, а економічні ресурси, необхідні для їх задоволення, – обмежені.

Особливістю макроекономіки є те, що ця суперечність розглядається з позиції не окремих суб'єктів економічної діяльності (фізичних або юридичних осіб), а всієї сукупності економічних суб'єктів, тобто національної економіки в цілому.

Обмеженість ресурсів означає незбалансованість між відносно необмеженими потребами і відносно обмеженими засобами, що забезпечують задоволення цих потреб. Жодне суспільство не володіє достатніми ресурсами для виробництва такого обсягу товарів і послуг, якого бажають його члени. Обмеженість зумовлює вибір. Якщо ми не можемо мати все, що бажаємо, нам доводиться вибирати те, чого потребуємо найбільше. Отже, і окрема особа, і суспільство загалом мають безперервно здійснювати вибір стосовно того, як використовувати доступні для них обмежені ресурси. Можливий випуск продукції характеризує крива виробничих можливостей (рис. 14.1).

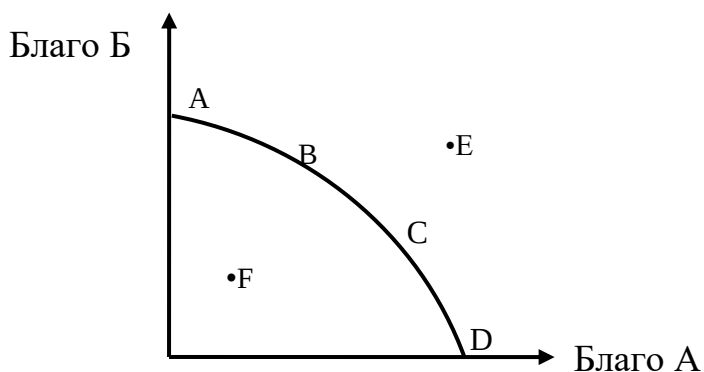

Рис. 14.1. Крива виробничих можливостей суспільства

Припустимо, що в суспільстві виробляється тільки 2 блага (благо А – споживчі товари, благо Б – інвестиційні товари). Точки А і D показують дві нереалістичні ситуації, коли всі економічні ресурси витрачалися б на виробництво або предметів споживання або інвестиційних товарів. У дійсності економіка знаходить баланс у розподілі своїх ресурсів між виробництвом споживчих та інвестиційних товарів. Це показують точки В і С на кривій виробничих можливостей.

Отже, будь-яка точка на кривій виробничих можливостей свідчить, що в економіці повністю задіяні всі ресурси, тобто економіка досягла своїх потенційних значень. Якщо економіка знаходиться в положенні точки F, то це означає, що вона виробляє певну кількість споживчих та інвестиційних товарів, але використовує свої ресурси неефективно її потенційні можливості далеко не вичерпані. Рівень виробництва в точки E не буде забезпечене наявними ресурсами.

Отже, суспільство не здатне виробити такий обсяг товарів і послуг, щоб задовольнити всі матеріальні потреби. Єдине, що залишається, це підвищувати ефективність використання всіх наявних ресурсів. Під ефективністю використання ресурсів розуміють зв'язок між кількістю ресурсів, витрачених у процесі виробництва, і кількістю товарів і послуг, отриманих у результаті використання цих ресурсів. Ефективне використання ресурсів передбачає досягнення:

– **повної зайнятості ресурсів** означає використання усіх наявних для виробництва ресурсів (щоб була повна зайнятість працездатного населення, не було вимушеного безробіття, залучення максимально орних земель в с/г, повне завантаження виробничих потужностей);

– **повний обсяг виробництва** означає, що ресурси використовуються так, що вони найповніше задовольняють потреби суспільства. Повний обсяг виробництва продукується за наявності двох видів ефективності: розподільної та виробничої. *Розподільна ефективність* означає, що ресурси залучаються до виробництва саме тих товарів та послуг, які найбажаніші й найпотрібніші для суспільства. *Виробнича ефективність* – використання найсучаснішої технології, яка забезпечує максимальну віддачу від залучених ресурсів, виробництво товарів і надання послуг із найнижчими витратами.

Макроекономіка досліджує чотири основні сфери національної економіки – *сфери виробництва, зайнятості, цін та зовнішньоекономічних відносин*. У довгостроковому періоді метою кожної країни у сфері виробництва є високі темпи економічного зростання; у сфері зайнятості – високий рівень зайнятості та невелике вимушене безробіття; у сфері цін – стабільні ціни на вільних ринках; у сфері зовнішньоекономічних відносин – рівновага експорту та імпорту і стабілізація валютного курсу.

Отже, до цілей макроекономіки можна віднести:

- ✓ економічне зростання;

- ✓ повну зайнятість;
- ✓ економічну ефективність виробництва;
- ✓ стабільний рівень цін;
- ✓ справедливий розподіл доходів;
- ✓ соціальний захист;
- ✓ оптимальний платіжний баланс;
- ✓ економічну забезпеченість громадян;
- ✓ зовнішньоекономічну безпеку;
- ✓ економічну свободу.

Макроекономічна рівновага, стабільність, достатні темпи економічного зростання належать до найважливіших суспільних благ, які або прямо, або опосередковано впливають на добробут кожного громадянина. Саме тому макроекономіка є необхідною й дуже корисною наукою. Вона з'ясовує, чому змінюються загальні умови ділової активності, як справляється зі своїми обов'язками уряд, що мусить запобігати глибоким спадам виробництва та інфляції, які підривають підвалини суспільства.

До інструментів макроекономіки відносять:

- фінансову (бюджетно-податкову) політику;
- монетарну (кредитно-грошову) політику;
- політику регулювання доходів;
- зовнішньоекономічну політику.

Макроекономіка як наука виконує такі функції: 1) теоретико-пізнавальну; 2) практичну; 3) прогностичну; 4) світоглядно-виховну.

Макроекономіка виконує **теоретико-пізнавальну функцію**, коли пояснює закономірності розвитку національної економіки, процеси та явища економічного життя суспільства. Вона дає змогу зрозуміти, чому одні країни впродовж усього XX ст. демонструють високі темпи економічного зростання, б той час як інші країни перебувають у бідності; чому в одних періодах ціни в країні відносно стабільні, а в інших – простежуються високі темпи інфляції; чому усі країни стикаються зі спадами та депресіями. Макроекономіку, яка виконує теоретико-пізнавальну функцію, називають *позитивною макроекономікою*. **Позитивна макроекономіка** має справу з фактами (уже відібраними і узагальненими на рівні теорії) і вільна від суб'єктивних суджень. Вона намагається формулювати наукові уявлення про економічну поведінку суб'єктів ринкової системи господарювання. Вона вивчає те, що є «фактично», тобто відповідає на питання як воно є. Позитивні твердження мають описовий характер, наприклад «рівень інфляції за січень місяць 2017 р. складає 12%»

Макроекономіка не обмежується простим описом економічних закономірностей: її теоретико-пізнавальну функцію доповнює **практична функція**. Суть її полягає в тому, що макроекономіка виробляє рекомендації для проведення економічної політики. Макроекономіка допомагає державним діячам розв'язувати чимало складних питань, які постають

перед ними. Наприклад, таких: чи варто підвищувати податки, аби справитися із дефіцитом? Чи доцільно підвищувати мінімальну заробітну плату? Чи повинен уряд трохи жорсткіше контролювати діяльність комерційних банків? Чи варто підтримувати курс гривні, а чи, може, більші вигоди національній економіці забезпечує її знецінення тощо.

Поради політичним лідерам з таких складних питань дають професійні макроекономісти, які є радниками президентів і прем'єр-міністрів. Якщо ці радники мають глибокі знання з основних економічних питань і можуть пропонувати продуктивні рішення, то заходи економічної політики добре продумані та приносять бажані результати. Макроекономіку, яка виконує практичну функцію, називають *нормативною макроекономікою*. **Нормативна макроекономіка** – це сукупність уявлень стосовно того, якою має стати економіка. Нормативна економіка має рекомендаційний характер. Наприклад: «Інфляцію потрібно зменшити». Нормативна макроекономіка є науковою основою для розробки економічної політики держави.

Наступна функція макроекономіки – *прогностична*. Вона повинна розробити наукові прогнози, виявити перспективи економічного розвитку країни й економічної кон'юнктури. Без економічної теорії людство змушене було б пробиватися в майбутнє наосліп, через сплетіння економічних проблем, конфліктуючих думок і суперечливих практичних рекомендацій.

З вищевикладеними функціями макроекономіки тісно пов'язана її *світоглядно-виховна функція*. Її змістом є формування економічного мислення, економічної психології та економічної культури людей. Щоб оцінити важливість цієї функції, достатньо прочитати газету або прослухати випуск новин. У засобах масової інформації ми часто стикаємося з такими або подібними заголовками: "Валовий внутрішній продукт України у 2003 р. почав зростати" або "ВВП-дефлятор в економіці США зростає повільніше, ніж індекс цін". Якщо нам не знайома мова макроекономіки, то деякі з цих заголовків здадуться нам нісенітницею. Вивчення макроекономіки дає змогу розуміти цю мову, яка потрібна усім членам суспільства.

Громадян старшого віку, які живуть на пенсію, цікавить, яким темпом зростатимуть ціни. Випускників університетів, які шукають роботи, турбує, чи відновиться в національній економіці зростання і чи найматимуть фірми працівників. Виборцям, щоб ухвалити правильні рішення, треба знати стан справ у національній економіці.

Вивчення макроекономіки дає можливість зрозуміти, чому багата чорноземами та іншими ресурсами Україна поки що не змогла забезпечити достойне життя більшості своїх громадян і що потрібно змінити чи зробити, аби досягти рівня добробуту, який існує у розвинутих країнах.

14.2. Предмет макроекономіки. Об'єкт і суб'єкти макроекономічного аналізу

Як уже було зазначено, макроекономіка досліджує функціонування економічної системи на національному рівні, тобто сукупності економічних суб'єктів. У кожній країні реально функціонує економіка з відповідним типом виробничих відносин, що формують адекватну їм економічну систему.

Об'єктом макроекономіки є не просто національна економіка взагалі, а її відповідний тип, тобто *певна економічна система в цілому та її агреговані параметри*. Агреговані параметри – це сукупність специфічних економічних одиниць як єдиного цілого (наприклад ВВП, середній рівень цін).

Економічна система охоплює або економіку в цілому, або невід'ємні її активні агрегати: уряд, приватний сектор. Досліджуючи агрегати, макроекономіка прагне дати загальну картину структури економіки і зв'язків між цими агрегатами.

Існує три типи економічних систем: командна, ринкова та змішана.

У *командній економіці* на перше місце ставиться централізоване планування. Держава вирішує, що, як і для кого виробляти, розподіляє ресурси між галузями. У такій економіці ефективний розподіл ресурсів є неможливим. Тому суто командних економік не існує. У *ринковому господарстві* економічний вибір визначає ринок. Суто ринкових економік також не існує. Держава втручається в діяльність ринків багатьма способами і з різних причин. Тому в усіх країнах існують змішані економічні системи. У *змішаній економіці* поєднуються ринкові відносини та централізовані рішення.

Предмет макроекономіки обумовлюється її об'єктом. І *визначається як ефективність функціонування національної економічної системи*.

З позицій макроекономіки народне господарство складається з чотирьох **суб'єктів**: домашні господарства, підприємницький сектор, державний сектор, сектор фінансових установ та зовнішньоекономічний сектор.

Домашні господарства – господарства, які веде одна або кілька осіб, що мають спільне майно, з метою відтворення робочої сили та розвитку особистості на основі кінцевого споживання. Вони є власниками економічних ресурсів: робочої сили, нерухомості, грошей тощо. Також вони отримують дохід (заробітна плата, рента, відсоток, прибуток). Видатки домогосподарств – це податки, особисте споживання та заощадження. Головна мета домогосподарств – досягти максимального споживання за мінімальних витрат.

Підприємницький сектор – офіційно зареєстровані фірми та підприємства, незалежно від форми власності, що діють у межах країни.

Вони виробляють продукти та надають послуги, здійснюють інвестування, мають попит на фактори виробництва тощо. Основною метою кожного підприємства є максимізація прибутку.

Держаний сектор – об'єднує усі державні інститути та установи. Державний сектор займається виробництвом та перерозподілом суспільних благ (національна економічна безпека, охорона здоров'я, інфраструктура), створює умови для оптимального функціонування народного господарства. Держава формує правове середовище, приймаючи нормативні акти, яких зобов'язані дотримуватися всі економічні суб'єкти незалежно від форми власності. В умовах різних зовнішніх і внутрішніх негараздів держава намагається стабілізувати національну економіку та виконує низку інших економічних функцій.

Сектор фінансових установ – інституційні одиниці, що проводять фінансові операції на комерційній основі. Це – банки, страхові компанії, різні фонди, які випускають, придбавають, зберігають, розподіляють фінансові кошти, оперують з цінними паперами, надають кредити тощо.

Зовнішньоекономічний сектор(сектор закордон) – усі іноземні господарські суб'єкти і державні інститути. Взаємодіє з господарськими суб'єктами даної країни через обмін товарами, послугами, національними валютами і т.п.

14.3. Методи макроекономіки

Метод – це науковий спосіб пізнання реальних процесів і явищ, які відбуваються в природі і суспільстві.

Макроекономіка використовує загальнонаукові та специфічні методи дослідження. Для макроекономіки, як і для мікроекономіки, політичної економії, характерне застосування таких загальнонаукових методів, як наукової абстракції, аналізу і синтезу, матеріалістичної діалектики; індукції та дедукції; єдності історичного та логічного. До специфічних методів належать: агрегування; моделювання; принцип рівноваги.

У макроекономіці найбільш розповсюджені специфічні методи застосування. Основним специфічним методом, який використовується в макроекономіці, є агрегування. **Макроекономічне агрегування** – це послідовне укрупнення (узагальнення) економічних суб'єктів і об'єктів (процесів і явищ) та об'єднання їх в єдину групу або єдиний показник. Його головна ідея полягає в тому, щоб, визначивши закономірності та закони розвитку окремих об'єктів і діяльності (поведінки) окремих суб'єктів шляхом послідовних узагальнень, отримати загальну макроекономічну картину. Агреговані показники характеризують ринкову кон'юнктуру та її зміни: валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, національний доход, рівень цін, інфляції і безробіття, обсяги споживання, заощадження й інвестицій, ринкова ставка процента тощо.

Макроекономічне агрегування розповсюджується на економічних суб'єктів: домашні господарства; підприємства (фірми); державу;

закордонний сектор; ринки (товарів і послуг, цінних паперів, грошей, праці, реального капіталу, міжнародний ринок).

Найпоширенішим специфічним методом пізнання макроекономічних явищ і процесів є **економіко-математичне моделювання**.

Макроекономічні моделі — це математичні рівняння, за допомогою яких у спрощеному (абстрактному) вигляді прагнуть відобразити реальні макроекономічні процеси. Створити модель означає не що інше як знайти функцію, яка пов'язує ендогенні (внутрішні) та екзогенні (зовнішні) макроекономічні параметри (рис. 14.2).

Рис. 14.2. Спрощена макроекономічна модель

Метою моделі є з'ясувати, як екзогенні змінні впливають на ендогенні. **Ендогенні параметри** формуються всередині системи і визначаються шляхом розв'язання рівняння. Наприклад, величина заробітної плати, національного доходу, процентної ставки, рівня цін тощо.

Екзогенні параметри — це, як правило, вихідна інформація, яка вводиться у модель ззовні. Це технологічний рівень виробництва, поведінка суб'єктів на різних ринках, рівень оподаткування, обсяг пропозиції грошей, обсяг державних закупівель тощо. Метою моделі є з'ясування того, як екзогенні змінні впливають на ендогенні. Інакше кажучи, значення екзогенних змінних вводять із зовні, тоді як ендогенні змінні визначаються всередині моделі, вони є результатом побудови моделі.

До *екзогенних змінних* найчастіше відносять державні видатки, ставки оподаткування, величину пропозиції грошей. До *ендогенних змінних* здебільшого належать обсяг національного виробництва, рівень зайнятості, рівень інфляції тощо.

У макроекономічному аналізі залежності між економічними змінними виражаються у вигляді функцій. **Функція** — це математичне поняття, яке відображає залежність одного набору змінних від іншого. Наприклад, сукупне споживання населення залежить від їх сукупного доходу. Функція дозволяє виразити залежність між змінними навіть у тому випадку, коли кількісне співвідношення між ними невідоме.

У залежності від конкретних задач дослідження застосовуються різні **типи моделей**. Типологія макроекономічного моделювання може бути проведена на основі різноманітних критеріїв (див. табл. 14.1).

Таблиця 14.1.

Типи макроекономічних моделей

№ з/п	Критерії класифікації макроекономічних моделей	Типи моделей
1.	За способом відображення досліджуваного об'єкта	Логічні. Табличні. Графічні. Економіко-математичні
2.	За тривалістю періоду, що підлягає дослідженню	Короткострокового періоду. Довгострокового періоду
3.	За ступенем відкритості економічної системи іншому світові	Закриті (не враховують сектор закордон). Відкриті (враховують сектор «закордон»)
4.	За повнотою охоплення моделлю економічних суб'єктів	Прості (охоплюють сектор домогосподарств та підприємницький сектор). Повні (охоплюють, крім названих вище, державний сектор)
5.	За характером відображення фактора часу	Статичні (фіксують економічний процес на початку та в кінці періоду, не відображаючи переходу від одного стану до іншого). Динамічні (відображають економічний процес у часі)
6.	Залежно від припущення, на якому ґрунтується модель	Рівноважні (природна властивість системи полягає у рівновазі). Нерівноважні (рівновага не є природною властивістю системи). Структуралістські (рівновага є результатом перерозподілу доходів)
7.	За метою дослідження	Пояснювальні (прагнуть пояснити наявну ситуацію в економіці). Прогностичні (прагнуть передбачити явище чи процес у майбутньому). Управлінські (виявляють засоби впливу на досягнення поставленої мети)

Будь-яка модель може бути подана чотирма засобами: алгебраїчно, графічно, у виді бухгалтерських записів і в таблично-матричній формі. Найбільш часто використовуються алгебраїчна і графічна форми пізнання.

Наступним специфічним методом макроекономічних досліджень є **метод (принцип) рівноваги**.

У подальшому вивченні курсу макроекономіки ми розглядаємо досить багато рівноважних моделей. Моделі макрорівноваги виходять із

припущення про те, що взаємопов'язаним ринкам благ, грошей і цінних паперів та ринку праці **природно** властива рівновага. І хоч вона (рівновага) може порушуватись, ринкова економічна система має дієві механізми її самовідновлення. Такими регуляторами встановлення порушеної рівноваги є вільні ціни, прибутковий процент та ставка заробітної плати.

Рівноважний принцип лежить в основі неокласичних, монетаристських моделей та теорії раціональних очікувань.

У зв'язку з тим, що макроекономіка як наука цікавиться станом економіки в минулому і поточному періоді та прагне передбачити перспективу, розрізняють аналіз *ex post* і *ex ante*. **Аналіз *ex post*** ґрунтується на параметрах минулого періоду з метою отримання інформації про те, як національна економіка функціонувала і яких результатів досягла. На основі аналізу *ex post* здійснюється корегування вже існуючих макроекономічних концепцій і розробка нових. Метою аналізу *ex ante* є визначення факторів та механізму впливу на макроекономічні показники в майбутньому. **Аналіз *ex ante*** – це прогностичне моделювання економічних явищ і процесів на основі певних теоретичних концепцій.

14.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Місце макроекономіки в економічній науці та її функції.
2. Суперечність між суспільними потребами та економічними ресурсами – головна проблема макроекономіки.
3. Об'єкт, суб'єкти та предмет макроекономіки.
4. Методи макроаналізу.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає певна умовність поділу на мікро- та макроекономіку?
2. Які основні питання досліджує макроекономіка?
3. Поясніть специфіку об'єкта макроекономіки.
4. Назвіть основні типи економічних систем. Чим відрізняються вони між собою?
5. Що є предметом макроекономіки?
6. Дайте характеристику основних суб'єктів змішаної економіки, покажіть їхню взаємодію у ринкових умовах.
7. У чому полягає позитивна функція макроекономіки?
8. Яку функцію виконує нормативна макроекономіка?
9. Які специфічні методи аналізу макроекономічних процесів ви знаєте?
10. Наведіть відомі вам приклади впливу макроекономічної теорії на реальну економічну політику.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Ендогенні величини	
2.	Об'єкт макроекономіки	
3.	Позитивна макроекономіка	
4.	Практична функція макроекономіки	
5.	Предмет макроекономіки	
6.	Макроекономічне агрегування	
7.	Макроекономіка	
8.	Нормативна макроекономіка	
9.	Сектор «закордон»	
10.	Макромодель	

Визначення

1. Економічна система в цілому та її агреговані параметри.
2. Математичні рівняння, за допомогою яких у спрощеному вигляді прагнуть відобразити реальні макроекономічні процеси.
3. Внутрішні чинники моделі, які визначаються в процесі її побудови.
4. Спрямованість макроекономіки на обґрунтування рекомендацій щодо подальшого розвитку національної економіки, відповідає на питання «Що має бути?».
5. Складова економічної теорії, яка досліджує фундаментальні проблеми економіки на рівні національного господарства в цілому.
6. Макроекономіка виробляє рекомендації для проведення економічної політики.
7. Послідовне узагальнення економічних суб'єктів і об'єктів, процесів і явищ та їх об'єднання в єдину групу або єдиний показник.
8. Спрямованість макроекономіки на обґрунтування висновків, які пояснюють сучасний стан національної економіки, відповідає на питання «Що є?».
9. Суб'єкт макроекономіка, який охоплює усі іноземні господарські суб'єкти і державні інститути.
10. Ефективність функціонування національної економічної системи.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Макроекономіка як самостійна наука виникла раніше, ніж мікроекономіка.
Макроекономіка вивчає функціонування окремих економічних суб'єктів.
2. Нормативна макроекономіка вивчає реальні економічні явища і процеси.

3. Сектор домашніх господарств забезпечує пропозицію виробничих ресурсів.

4. Головна суперечність економіки – між безмежними ресурсами та обмеженими потребами.

5. Екзогенні величини – це величини, які отримують в результаті розв’язання моделі.

6. Об’єктом макроекономіки є економічна система в цілому.

7. Сектор підприємства створює пропозицію товарів і послуг.

8. Мета економічної політики – підтримка повної зайнятості, стабільності цін та ефективного економічного зростання.

9. Позитивна макроекономіка направлена на обґрунтування рекомендацій щодо подальшого розвитку національної економіки.

10. Предметом макроекономіки є механізм функціонування економічної системи.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Що вивчає макроекономіка?

- а) закономірності розвитку промислового виробництва;
- б) умови економічного зростання країни;
- в) закономірності функціонування національної економіки;
- г) економічну політику держави.

2. Макроекономіка досліджує економічні процеси на рівні:

- а) підприємства;
- б) галузі виробництва;
- в) окремого ринку;
- г) національної економіки.

3. Об’єктом макроекономіки є:

- а) економічні ресурси країни;
- б) основний капітал;
- в) економічна система;
- г) приватна економіка.

4. Предметом макроекономіки є:

- а) економічні закони і категорії;
- б) механізм ефективного функціонування економіки;
- в) економічна політика держави;
- г) державний бюджет.

5. Фундаментальна суперечність людського суспільства:

- а) суперечність між матеріальними потребами людей та економічними ресурсами;
- б) суперечність між матеріальними потребами суспільства та економічною політикою держави;

в) суперечність між рівнем економічного розвитку країни та інтелектуальним рівнем нації;

г) суперечність між матеріальними потребами суспільства та економічною системою.

6. Який сектор не належить до макроекономічних суб'єктів?

а) підприємницький сектор;

б) сектор домашніх господарств;

в) державний сектор;

г) сільськогосподарський сектор.

7. Нормативна макроекономіка базується на вивченні:

а) що є;

б) що повинно бути;

в) позитивних тенденцій економічному розвитку;

г) оціночних суджень.

8. Дослідженням яких питань займається макроекономіка?

а) дослідженням поведінки таких агентів як домогосподарства, фірми, окремі споживачі і виробники;

б) аналізом причин інфляції, безробіття, системи грошового обігу і рівноваги економічної системи в цілому;

в) питаннями дослідження проблем реалізації продукції і підвищення ефективності виробництва;

г) проблемами використання факторів виробництва і формуванням державного бюджету.

9. Макромоделі показують:

а) об'єктивне зростання показників;

б) взаємозв'язок між макропоказниками;

в) зв'язок між державними суб'єктами;

г) зв'язок між екзогенними та ендогенними величинами.

10. Який з перерахованих нижче методів є основним специфічним методом у макроекономіці?

а) системно-функціональний аналіз;

б) економіко-математичне моделювання;

в) поєднання історичного і логічного підходів;

г) аналізу і синтезу.

Завдання 4. Заповніть таблицю

Таблиця 14.2

**Місце макроекономіки в системі
економічних та неекономічних наук**

№ п/п	Наука, яка тісно пов'язана з макроекономікою	Зв'язок кожної конкретної науки з макроекономікою
1.	Політична економія	
2.	Мікроекономіка	
3.	Статистика	

Продовження табл. 14.2

4.	Демографія	
5.	Філософія	
6.	Екологія	
7.	Соціологія	

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 15. МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ

Мета: розкрити суть система національних рахунків, її відмінність від системи балансу народного господарства, розглянути основні макроекономічні показники, методи їх обчислення.

Основні терміни і поняття: система національних рахунків; валовий внутрішній продукт (ВВП); валовий національний продукт (ВНП); чистий валовий продукт (ЧВП); національний дохід (НД); особистий дохід, амортизація, валові інвестиції, чисті інвестиції, трансферти, дефлятор ВВП, додана вартість, інституційна одиниця, економічна операція, резиденти, кінцевий продукт, номінальний ВВП, подвійний рахунок, реальний ВВП, чистий експорт, національне багатство.

План лекції:

15.1. Сутність системи національного рахівництва та її відмінність від балансу народного господарства.

15.2. Валовий внутрішній продукт(ВВП), валовий національний продукт (ВНП) та методи їх розрахунку.

15.3. Основні макроекономічні показники та їх характеристика.

15.4. Номінальні та реальні макроекономічні показники. Індeksi цін. Інфлювання та дефлювання ВВП (ВНП).

15.1. Сутність системи національного рахівництва та її відмінність від балансу народного господарства.

Макроекономіка, як вам уже відомо, виявляє закономірності розвитку національної економіки як єдиного цілого. Щоб оцінити стан національної економіки в цілому, необхідна система національного рахівництва. Інформація, яку дають національні рахунки, є основою для розроблення і реалізації заходів держави, спрямованих на поліпшення функціонування вітчизняної економіки. Без таких рахунків економічна політика держави ґрунтувалася б на здогадках.

Система національних рахунків (СНР) – це сукупність взаємопов'язаних показників та класифікацій, яка віддзеркалює реальні явища і процеси економіки на макрорівні. Вона вміщує інформацію про всіх суб'єктів, що беруть участь у економічних процесах; відображає всі економічні операції, пов'язані з виробництвом, розподілом та перерозподілом доходів, нагромадженням активів, кінцевим споживанням. Систему національних рахунків застосовують практично в усіх країнах світу. Нею описують валовий внутрішній продукт на всіх стадіях його руху: виробництво, розподіл, перерозподіл і кінцеве використання.

В основі СНР лежить концепція розширеного трактування виробництва. СНР, ухвалена Статистичною комісією ООН у 1993 р., охоплює як галузі, що виробляють матеріальні блага, так і галузі, що виробляють послуги (галузі науки, освіти, мистецтва, культури, охорони

здоров'я, державного управління, фінанси, страхування, житлово-комунальне господарство тощо). Раніше, майже протягом 70 років в колишньому Рад. Союзі обсяг національного виробництва обчислювали на основі балансів народного господарства (БНГ). В 1923 р. БНГ був розроблений ЦСУ СРСР під керівництвом П. І. Попова і його було визнано одним із перших у світі офіційних розрахунків макроекономічних показників. Згодом система БНГ застаріла, тому що враховувала лише матеріальне виробництво та невиробничу сферу й не була зорієнтована на ринкову економіку.

Відповідно до концепції БНГ у сфері матеріального виробництва (промисловості, сільському господарстві, будівництві та інших галузях) створюються товари й виробляється національний продукт. Невиробнича сфера (освіта, охорона здоров'я, житлово-комунальне господарство, транспорт, побутове обслуговування тощо), яка надає різноманітні послуги, розглядається як непродуктивна, в якій національний продукт не створюється.

СНР сформульована в категоріях і термінах ринкової економіки, її концепції та визначення передбачають, що економіка, описана за її допомогою, функціонує на основі дії ринкових механізмів та інститутів. Ця система базується на відповідних методологічних принципах, які впливають на методологію обчислення макроекономічних показників. Основними методологічними принципами СНР є такі:

По-перше, продуктивною вважається будь-яка економічна діяльність, що приносить дохід суб'єктам цієї діяльності. Тобто, критерієм продуктивності праці вважається одержання доходу. Згідно з СНР валовий продукт і сукупний дохід створюються як у галузях матеріального, так і нематеріального виробництва: в торгівлі, житлово-комунальному господарстві, фінансово-кредитних організаціях, органах державного управління, армії, наукових установах, освітянських та медичних закладах тощо.

По-друге, в основі СНР лежить концепція про тотожність між витратами на виробництво сукупного продукту й доходом, одержаним від його продажу. Слід зазначити, що рівність між витратами й доходами досягається не завжди, але ринковий механізм постійно працює над вирівнюванням витрат і доходів. Досягнення економічної рівноваги одна з ключових проблем макроекономічної науки.

По-третє, СНР виходить із того, що економіка знаходиться в постійному кругообігу, а кругообіг - це безперервний потік «витрати – доходи». Це означає, що витрати створюють доходи, а доходи є джерелом нових витрат. У свою чергу, нові витрати створюють нові доходи і так нескінченно.

Отже, для збільшення доходів необхідно збільшувати витрати, а щоб зростали витрати, потрібно одержувати більше доходу. Цей постулат (теза)

і є однією з головних проблем макроекономіки. Концепція господарського кругообігу, таким чином, розглядає виробництво, розподіл і перерозподіл продукту й доходу, формування національного багатства як різні, але тісно взаємопов'язані аспекти процесу відтворення.

По-четверте, виділяють економічні сектори, що охоплюють інституційні одиниці - суб'єктів економіки, які самостійно приймають економічні рішення та ведуть бухгалтерську звітність. Це дає змогу не тільки відобразити утворення продукту і доходу, розподіл, перерозподіл та споживання в економіці у цілому, а й ті ж економічні операції у розрізі окремих секторів.

Особливістю методології СНР є також те, що ключовим поняттям у структурі показників виробництва є додана вартість.

Додана вартість – вартість, що створена в процесі виробництва на даному підприємстві і охоплює реальний вклад підприємства у створення вартості конкретного продукту, не включає вартості проміжних товарів і послуг, що були придбані фірмою і використані в процесі виробництва характеризує внесок конкретної сукупності факторів виробництва у створення вартості в масштабах національної економіки.

Одночасно додана вартість як внесок кожного окремого виробника розглядається в СНР тільки стосовно виробника, а не продукту.

До основних категорій системи національних рахунків належать: інституційна одиниця, економічна операція та резидент.

Інституційна одиниця — це економічна одиниця, яка є юридичною особою, веде повний набір бухгалтерської звітності та характеризується єдністю поведінки і самостійністю у прийнятті рішень у сфері основної діяльності. Інституційна одиниця є базовою одиницею обліку в СНР.

Економічні операції – це відображення елементарних потоків за їх змістом. У системі національних рахунків здійснюються економічні операції трьох видів: операції з продуктами і послугами, розподільчі та фінансові.

Облік усіх економічних операцій здійснюється за допомогою певної систем рахунків, у яких економічні відносини між інституційними одиницями або секторами враховуються на основі принципу подвійного запису. Згідно з принципом подвійного запису кожна економічна відбивається у рахунках двічі: у ресурсах (дебет) та у використанні (кредит). Щоб уникнути подвійного рахунку — ситуації, коли одна й та сама операція може бути врахована двічі, в СНР вирізняють такі поняття:

- проміжна продукція — це товари і послуги, що купуються з метою подальшої переробки, обробки або для перепродажу;

- кінцева продукція — товари і послуги, що купуються з метою кінцевого споживання, не для подальшої переробки чи продажу;

Резидентами країни вважаються особи або організації, центр інтересів яких зосереджується на території цієї країни. Поняття резидент не

збігається з поняттям громадянства або національності. Туристи, сезонні робітники, дипломати до резидентів країни не належать. Резидентів поділяють на: резиденти-особи та резиденти-підприємства.

15.2. Валовий внутрішній продукт(ВВП), валовий національний продукт (ВНП) та методи їх розрахунку

Головними і вихідними показниками системи національних рахунків є валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), які є найважливішими показниками економічного добробуту суспільства.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) являє собою сукупну вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у поточному періоді на території країни, незалежно від національної належності підприємств. Валовий внутрішній продукт підраховується за так званим територіальним принципом.

Валовий національний продукт (ВНП) характеризує сукупну вартість кінцевих товарів і послуг, створених за певний період вітчизняними підприємствами в країні і за її межами.

Відмінності між ВВП і ВНП незначні. Але в країнах, що розвиваються, ВВП, як правило, більший від ВНП, оскільки цим країнам доводиться сплачувати великі проценти за зовнішні позички, а для розвинутих країн, навпаки, ВНП, як правило, більший від ВВП. Покажемо на прикладі, яка різниця між ВВП і ВНП. Так, доход громадянина України, який працює у Німеччині, є частиною ВНП України. Однак цей доход не є частиною ВВП, оскільки він заробляється у Німеччині. З іншого боку, прибутки, які одержала німецька компанія від виробництва продукції в Україні, є частиною ВНП німецької держави.

ВВП (ВНП) згідно з СНР обчислюється за такими методами:

- ✓ виробничий метод (метод доданих вартостей);
- ✓ за витратами (методом кінцевого використання);
- ✓ за доходами (розподільчий метод).

СНР в Україні передбачає підрахунок **ВВП виробничим методом** за формулою:

$$\text{ВВП} = \sum (\text{ВВ} - \text{МВ}) + (\text{П} - \text{С}), \quad (15.1)$$

де: ВВ – валовий випуск окремих галузей;

МВ – матеріальні витрати окремих галузей;

П – податки на продукти, на споживання;

С – субсидії.

Розрахунок ВВП за методом витрат здійснюється підсумовуванням витрат усіх економічних одиниць, які використовують ВВП, – домогосподарств, фірм, держав та іноземців. Отже, ВВП за методом витрат – це сукупна вартість усіх товарів і послуг, необхідна для того, щоб викупити на ринку весь обсяг виробництва, тобто споживання, інвестиції, державні видатки та чистий експорт.

Формула розрахунку ВВП за витратами має такий вигляд:

$$\text{ВВП} = \text{СВ} + \text{ВВІ} + \text{ДЗ} + \text{ЧЕ}, \quad (15.2)$$

де: СВ – особисті споживчі витрати;

ВВІ – валові приватні внутрішні інвестиції;

ДЗ – державні закупки товарів та послуг;

ЧЕ – чистий експорт.

Особисті споживчі витрати являють собою витрати населення: на предмети споживання тривалого користування (автомобілі, телевізори, магнітофони і т.п.), на товари поточного споживання (хліб, молоко, цигарки, мило, шкарпетки, панчохи і т.п.), а також споживчі витрати та послуги (лікарів, перукарів, юристів, механіків та ін.).

До *валових приватних внутрішніх інвестицій* відносяться витрати фірм на будівництво будівель і споруд, у тому числі житлове будівництво; витрати домогосподарств на придбання житла, обладнання, машин, механізмів, нових технологій, амортизація, амортизаційні відрахування, зміна товарно-матеріальних запасів.

Державні закупки товарів та послуг об'єднують усі витрати держави на виробництво товарів та послуг (електроенергія, школи, лікарні, бібліотеки тощо), а також оплату праці державних службовців та працівників бюджетних установ. Однак, звідси виключаються усі державні трансфертні платежі, оскільки подібні витрати не відбивають збільшення поточного виробництва, а є простою передачею частки державних прибутків певним сім'ям та особам.

Чистий експорт. Зрозуміло, що товари, які вивозяться з країни та реалізуються за кордоном, також повинні враховуватись у ВВП, як і продукція, що реалізується на внутрішньому ринку. Імпортні товари та послуги, що реалізуються на внутрішньому ринку, повинні бути відраховані з складу ВВП. Звідси, при підрахунку ВВП враховується лише чистий експорт, як різниця між експортом та імпортом країни за визначений період часу. Отже, чистий експорт може бути величиною від'ємною (у випадку перевищення імпорту над експортом).

Розрахунок ВВП за доходами являє собою зворотний бік розрахунку за витратами. Сума грошей, що відображує цінність будь-яких продуктів та послуг, що вироблені в економіці, може розглядатись або як чийсь витрати, або як чийсь прибутки. Тому величина ВВП (ВНП) розрахованого за прибутками повинна збігатися з його величиною розрахованою за витратами. За доходами ВВП (ВНП) визначається як сума усіх доходів господарських одиниць і економічної діяльності, а також амортизаційних відрахувань.

Заробітна плата (ЗП) - це оплата найманих робітників і службовців. Вона включає суму зарплати, додаткові виплати, додаткові виплати на соціальне забезпечення, соціальне страхування.

Рента (P) - це рентні доходи, отримані домогосподарствами в результаті здачі в оренду землі, житлових приміщень тощо.

Відсоток (K) - це доходи від грошового капіталу, покладеного до банку, за кредит і т. ін.

Прибуток корпорацій (П), який отримують власники одноосібних господарств, кооперативів, корпорацій, цей компонент містить у собі три складові: податок на прибуток корпорацій; дивіденди акціонерам; нерозподілений прибуток корпорацій. Наступні два елементи не являють собою доходи у прямому розумінні цього слова, але вони входять у вартість продукції і тому є частиною ВВП.

Амортизаційні витрати – це обсяг капіталу, спожитого в процесі виробництва впродовж року;

Чисті непрямі податки — непрямі податки (податок на додану вартість, акцизи, мито, ліцензійні платежі та ін.), за відрахуванням трансфертних платежів. З економічної точки зору, це різниця між цінами, за якими купують товари споживачі, та продажними цінами фірм.

Сумування вказаних складових дозволяє визначити ВВП за методом «за доходами».

$$\text{ВВП} = \text{ЗП} + \text{P} + \text{K} + \text{П} + \text{A} + \text{НП}, \quad (15.3)$$

де ЗП – заробітна плата;

P – рента;

K – відсоток;

П – прибуток;

A – амортизація;

НП – непрямі чисті податки.

Як уже наголошувалося ці три методи підрахунку повинні привести до однакового результату.

15.3. Основні макроекономічні показники та їх характеристика

У системі національних рахунків існує також низка інших взаємопов'язаних макроекономічних показників, які можуть бути розраховані на основі ВВП (а також ВНП). До них відноситься:

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) – це ВВП, зменшений на величину амортизаційних відрахувань:

$$\text{ЧВП} = \text{ВВП} - \text{A} \quad (15.4)$$

Національний дохід (НД) – це сукупний дохід в економіці, який отримують власники факторів виробництва: праці, капіталу, землі, підприємницького хисту. **Національний дохід** – це чистий внутрішній продукт, зменшений на величину непрямих податків на бізнес:

$$\text{НД} = \text{ЧНП} - \text{НП} \quad (15.5)$$

$$\text{або НД} = \text{ЗП} + \text{P} + \text{B} + \text{ДВ} + \text{П}, \quad (15.6)$$

де: ЗП – заробітна плата;

P – рента як дохід від передачі прав на використання власності на землю;

В – чистий відсоток як дохід від фінансових активів (позички, облігації);

ДВ – доходи власників;

П – прибуток корпорацій.

Особистий дохід одержується відніманням від національного доходу внесків на соціальне страхування, нерозподіленого прибутку корпорацій, податків на прибуток корпорацій плюс трансфертні платежі.

$$\text{ОД} = \text{НД} - \text{ВСС} - \text{ППК} - \text{НПК} + \text{ТП}, \quad (15.7)$$

де: ВСС – внески на соціальне страхування;

ППК – податки на прибуток корпорацій;

НПК – нерозподілені прибутки корпорацій;

ТП – трансфертні платежі.

Безподатковий дохід або дохід після сплати податків розраховується відніманням від показника особистого доходу прибуткового податку з громадян та деяких неподаткових платежів держави.

$$\text{БД} = \text{ОД} - \text{ОП}, \quad (15.8)$$

де: ОП – особисті податки (особисті прибуткові податки на майно, на спадщину).

Безподатковий дохід залишається в розпорядження домогосподарств, він витрачається на споживання і заощадження.

Для вимірювання узагальнюючих результатів розвитку економіки за всю історію її існування використовується такий показник, як національне багатство.

Національне багатство – це та сукупність матеріальних благ, яка нагромаджена в країні на даний момент часу. Національне багатство поповнюється і відновлюється щорічно за рахунок виробленого продукту. До складових елементів національного багатства відносяться: засоби виробництва, які є в суспільстві, що функціонують як в матеріальному так і в нематеріальному виробництві, майно населення, матеріальні і культурні цінності, які є суспільним надбанням (музейні експонати, надра, ліси і водоймища), а також нематеріальні духовні цінності (людський капітал, досягнення науково-технічної думки, інформаційні ресурси, духовна спадщина нації). Соціально-економічний прогрес суспільства, що проходить під впливом науково-технічного прогресу, супроводжується не тільки збільшенням національного багатства, але й збільшенням долі нематеріального багатства в його основному складі.

15.4. Номінальні та реальні макроекономічні показники. Індекси цін. Інфлювання та дефлювання ВВП (ВВП)

Переважає більшість макроекономічних параметрів, пов'язаних з вартісним вираженням, мають номінальне і реальне значення. Номінальні показники визначають у поточних цінах, а реальні – у зіставних (базових). Зв'язок між номінальними та реальними величинами здійснюється за допомогою індексів цін. Для того, щоб порівняти, приміром, обсяги

внутрішнього виробництва, необхідно врахувати зміну рівня цін в економіці. Найчастіше вживають такі індекси: індексів Леспейреса, індекс Пааше або дефлятор та індекс Фішера.

Індекс цін Леспейреса показує, як змінився рівень цін упродовж певного проміжку часу, якщо структура виробництва й споживання не змінилася. Отже, цей індекс не враховує змін у виробництві й споживанні, пов'язаних із науково-технічним прогресом. Він обчислюється так:

$$I_L = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0}, \quad (15.9)$$

де p_0 , p_1 – ціни відповідно в базовому й поточному періодах;
 q_0 – обсяг виробництва в базовому періоді.

Індекс цін Леспейреса, обчислений для незмінного кошика споживчих товарів і послуг, називають **індексом споживчих цін (ІСЦ)**. Інакше кажучи, індекс споживчих цін обчислюється як відношення між сукупною ціною певного набору товарів і послуг (споживчого кошика) в поточному періоді та сукупною ціною споживчого кошика у базовому періоді.

$$ІСЦ = \frac{\sum p_1 q_k}{\sum p_0 q_k}, \quad (15.10)$$

де p_1 , p_0 – ціни відповідно в поточному й базовому періодах;
 q_k – споживчий кошик товарів і послуг.

В Україні при обчисленні ІСЦ враховують понад 60 найменувань товарів та послуг. Ринковий кошик у багатьох країнах охоплює близько 300 найменувань споживчих товарів і послуг. Обмеженість цього індексу полягає у тому, що використовуючи споживчий кошик базового року (0), поза увагою залишаються зміни, які відбулися у структурі споживання в поточному році.

Для визначення динаміки загального рівня цін використовують також індекс Пааше. Дефлятор ВВП, або індекс Пааше, відображає зміну цін на всі товари та послуги, вироблені в економіці. Індекс Пааше (І п) визначається за формулою

$$I_n = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} \quad (15.11)$$

q_1 – обсяг виробництва в розрахунковому році.

Індекс Пааше, обчислений для набору товарів і послуг, що входять до ВВП країни, називають дефлятором ВВП.

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{ВВП_n}{ВВП_p} \times 100\%, \quad (15.12)$$

де: $ВВП_n$ – номінальний ВВП;

$ВВП_p$ – реальний ВВП.

Цей індекс теж має похибки. Він, як видно із формули, фіксує обсяг набору благ, створених у суспільстві у поточному періоді, і не відображає тих змін, які відбулися у їх структурі стосовно базового року.

Частково недоліки індексів Леспейреса та Пааше усуває індекс Фішера, який визначається за формулою:

$$I_F = \sqrt{I_L \cdot I_P} , \quad (15.13)$$

де I_F – індекс Фішера;
 I_L – індекс Ласпейреса;
 I_P – індекс Пааше.

На обсяг ВВП впливають зміни як обсягу виробництва, так і ціни. Тому розрізняють номінальний та реальний ВВП, при цьому використовують два види цін: поточні й постійні.

Номінальний ВВП ($ВВП_n$) – це показник загального обсягу виробництва, який обчислюється у поточних цінах, тобто у фактичних цінах даного року:

$$ВВП_n = \sum p_1 \cdot q_1 , \quad (15.14)$$

де: p_1 – ціни товару в поточному періоді;
 q_1 – обсяг виробництва в поточному році.

Номінальний ВВП одночасно віддзеркалює як кількість вироблених товарів і послуг так і рівень їх цін. Інакше кажучи, на динаміку номінального ВВП впливають як зміни у фізичному обсязі виробленої продукції, так і зміни рівня цін. Часто буває так, що фізичний обсяг ВВП скорочується, а номінальний ВВП збільшується за рахунок зростання цін. Проте рівень життя людей насамперед залежить від кількості вироблених і спожитих товарів і послуг. Тому макроекономіка досліджує динаміку фізичного обсягу ВВП, тобто зміни в кількості виготовленої вітчизняною економікою продукції. З цією метою обчислюють реальний ВВП.

Реальний ВВП ($ВВП_r$) - це показник загального обсягу виробництва, який обчислюється в постійних цінах, тобто в цінах року, який приймається як базовий (базові ціни). Цей показник дає змогу судити про зміни у фізичному обсязі продукції, а отже, й про стан справ в економіці країни. Аналіз динаміки реального ВВП показує, що періоди його зростання чергуються з роками скорочення.

$$ВВП_r = \sum p_0 \cdot q_1 , \quad (15.15)$$

де: p_0 – ціни товару в базовому періоді
 q_1 – обсяг виробництва в поточному періоді

Дефлятор ВВП, як уже зазначалося, ціновий індекс, який показує цінові зміни одного року щодо іншого, і таким чином допомагає порівняти реальний і номінальний ВВП. Дефлятор також використовують для визначення рівня інфляції.

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{ВВП_n}{ВВП_r} \quad (15.16)$$

За допомогою дефлятора можна визначити реальну динаміку ВВП. ВВП може інфлювати або дефлювати. Інфлювання та дефлювання це коригування (зміна) реальної величини створеного за певний час ВВП. Якщо величина індексу цін менша за одиницю ($I_L < 1$), то відбувається коригування номінального ВВП у бік збільшення, яке називається інфлюванням. Якщо ж величина індексу цін більша за одиницю ($I_L > 1$), то

відбувається дефлювання — коригування номінального ВВП у бік зменшення.

Інфлювання — це збільшення показників ВВП з урахуванням динаміки цін.

Дефлювання — це зменшення показників ВВП з урахуванням динаміки цін.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) та дефлятор ВВП дають дещо різні результати динаміки загального рівня цін. Оскільки ІСЦ не враховує змін у структурі споживання товарів і послуг, він трохи завищує темп зростання цін. І навпаки, дефлятор ВВП дещо недооцінює зростання загального рівня цін, бо на цей індекс впливають структурні зрушення, які нейтралізують підвищення цін на окремі товари й послуги.

На основі ВВП реального обчислюються темп зростання фізичного обсягу виробництва і темп приросту обсягу виробництва.

Темп приросту розраховується за формулою:

$$\Delta \text{ВВП} = \frac{\text{ВВП}_1 - \text{ВВП}_0}{\text{ВВП}_0} \cdot 100 \% \quad (15.17)$$

де: ВВП_1 — ВВП реальний у поточному році,

ВВП_0 — ВВП реальний у базовому році.

Темп зростання (економічного):

$$\text{ВВП} = \frac{\text{ВВП}_1}{\text{ВВП}_0} \cdot 100 \% \quad (15.18)$$

15.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Система національних рахунків та її відмінність від системи балансу народного господарства.
2. Валовий внутрішній та валовий національний продукт. Методи обчислення ВВП (ВНП).
3. Чистий національний продукт, національний дохід, особистий дохід, дохід кінцевого використання.
4. Національне багатство, його суть та структура.
5. Номінальні та реальні макроекономічні показники. Індекси цін. Інфлювання і дефлювання ВНП (ВВП).

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте роль СНР та її основні методологічні принципи.
2. Назвіть основні макроекономічні показники, що розраховуються в СНР.
3. Чим відрізняються між собою ВВП і ВНП?
4. Які способи вимірювання ВНП ви знаєте?
5. Як уникнути подвійного рахунку при вимірюванні ВНП?
6. Для чого і як обчислюють ЧНП у СНР?

7. Як розраховують показники особистого доходу і доходу кінцевого використання? Чим відрізняється особистий дохід від доходу кінцевого використання?

8. У чому полягає різниця між номінальним і реальним ВВП?

9. Як розраховують індекс цін ВВП (дефлятор ВВП)?

10. Що собою являє інфлювання та дефліювання ВВП?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Дефлятор	
2.	Чистий експорт	
3.	Валовий внутрішній продукт	
4.	Система національних рахунків	
5.	Валовий національний продукт	
6.	Національний дохід	
7.	Номінальний ВВП	
8.	Чистий внутрішній продукт	
9.	Національне багатство	
10.	Інфлювання	

Визначення

1. Сукупність матеріальних благ, яка нагромаджена в країні на даний момент часу

2. Ринкова вартість кінцевого (готового) продукту, створеного як у самій країні, так і за кордоном з використанням факторів виробництва, що належать даній країні.

3. Система взаємопов'язаних статистичних показників, які відображають найважливіші аспекти економічної діяльності країни щодо виробництва і споживання продукції, розподілу і перерозподілу доходів та формування національного багатства.

4. Сукупна ринкова вартість товарів і послуг, вироблених резидентами всередині країни протягом певного періоду.

5. Експорт мінус імпорт.

6. Чистий національний продукт мінус непрямі податки або сума факторних доходів від праці, землі та капіталу за рік.

7. Індекс цін, що розраховується як відношення номінального ВВП (ВВП) до реального ВВП (ВВП).

8. Збільшення показників ВВП з урахуванням динаміки цін.

9. Показник загального обсягу виробництва, який обчислюється у поточних цінах.

10. ВВП, зменшений на величину амортизаційних відрахувань.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. ВВП – це вартість кінцевої продукції, що вироблена національною економікою за певний проміжок часу.

2. Кінцева продукція – товари і послуги, що купуються з метою подальшої переробки та продажу.

3. До державних трансфертів відносять пенсії, стипендії та допомогу по безробіттю.

4. Чистий експорт дорівнює імпорту за відрахуванням експорту.

5. ВВП, обчислений за методом доходів дорівнює ВВП, розрахованому за методом витрат.

6. До складу ВВП включаються пенсії, допомога і продаж цінних паперів.

7. Національний дохід – це сума внутрішніх первинних доходів плюс внутрішні трансфери.

8. Згідно з СНР продуктивною є праця, яка дає дохід суб'єктам економіки.

9. Чистий національний продукт – це ВВП, зменшений на суму чистих непрямих податків.

10. Номінальні показники розраховують в поточних цінах, а реальні – у постійних.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. До методологічних принципів СНР належить таке положення:

а) матеріальні потреби дорівнюють матеріальним ресурсам;
б) видатки на виробництво ВВП дорівнюють доходу від його реалізації;

в) видатки на імпорт дорівнюють доходам від експорту;

г) СНР є важливим інструментом державного регулювання.

2. Французьке підприємство працює в Україні і надає послуги всім зацікавленим учасникам ринку. Вартість створених ним послуг увійде:

а) у ВВП Франції і ВВП України;

б) тільки у ВВП Франції;

в) тільки у ВВП України;

г) у ВВП Франції і ВВП України.

3. Що із переліченого не враховують під час визначення валового внутрішнього продукту як суми доходів:

а) непрямі податки;

б) рентні доходи;

в) заробітну плату;

г) амортизацію.

4. Валові приватні інвестиції враховуються при обчисленні:

а) ВВП за методом доходів.

б) ВВП за методом витрат.

в) ВВП за виробничим методом.

г) усіма вказаними методами.

5. Чистий внутрішній продукт (ЧВП) визначається:

а) діленням ВВП на амортизацію;

б) діленням ВВП на рівень цін;

в) як різниця ВВП та амортизації;

г) як сума ВВП та амортизації.

6. Чистий внутрішній продукт, зменшений на величину непрямих податків на бізнес це показник:

а) валовий внутрішній продукт;

б) чистий внутрішній продукт;

в) національний дохід;

г) використовуваний дохід.

7. Номінальний ВВП визначається за цінами:

а) попереднього року;

б) поточного року;

в) наступного року;

г) у середньому за три останніх роки.

8. Чому дорівнює чистий експорт країни, якщо доходи від експорту складають 12 млрд. гр. од., а витрати на імпорт – 9 млрд. гр. од.:

а) 3 млрд. гр. од.;

б) 9 млрд. гр. од.;

в) 12 млрд. гр. од.;

г) 21 млрд. гр. од.

9. Дефлятор ВВП дорівнює відношенню:

а) реального ВВП до номінального ВВП;

б) номінального ВВП до реального ВВП;

в) номінального ВВП до реального ВНП;

г) реального ВНП до номінального ВВП.

10. Процес збільшення показників ВВП з урахуванням динаміки цін називається:

а) дефлювання;

б) інфлювання;

в) індексація;

г) усі відповіді правильні.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

У поточному році відомі наступні показники, млн. гр. од.: споживчі витрати – 120; чисті інвестиції – 45; амортизація – 10; державні витрати – 13; трансферти – 6; експорт – 8; імпорт – 5; заробітна плата – 118; валовий корпоративний прибуток – 30; рента – 8; відсотки – 4; субсидії – 4; непрямі

податки – 19. Розрахувати ВВП за методом кінцевого використання та розподільчим методом.

Методика розв'язання:

1. Розрахуємо ВВП за методом кінцевого використання (за витратами) за наступною формулою:

$$\text{ВВП} = \text{СВ} + \text{ВІ} + \text{ДЗ} + \text{ЧЕ},$$

де: СВ – споживчі витрати;

ВІ – валові інвестиції;

ДЗ – державні закупки;

ЧЕ – чистий експорт.

Валові інвестиції – це сума чистих інвестицій та амортизації

$$\text{ВІ} = \text{ЧІ} + \text{А}$$

Державні закупки – це різниця між державними витратами та трансфертами

$$\text{ДЗ} = \text{ДВ} - \text{Т}$$

Чистий експорт – це різниця між експортом та імпортом

$$\text{ЧЕ} = \text{Е} - \text{І}$$

$$\text{ВВП} = 120 + (45 + 10) + (13 - 6) + (8 - 5) = 185 \text{ млн. гр. од.}$$

2. Для розрахунку ВВП за розподільчим методом (за доходами) використаємо формулу:

$$\text{ВВП} = \text{ЗП} + \text{П} + \text{Р} + \text{К} + \text{ЧП},$$

де: ЗП – заробітна плата;

П – прибуток корпорацій;

Р – рента та інші доходи від власності;

К – відсоток;

А – амортизація;

ЧП – чисті непрямі податки.

$$\text{ВВП} = 118 + 30 + 8 + 4 + 10 + (19 - 4) = 185 \text{ млн. гр. од.}$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. У базовому році відомі наступні показники, млн грн.: споживчі витрати – 115; чисті інвестиції – 36; амортизація – 20; державні витрати – 32; трансферти – 8; експорт – 15; імпорт – 10; заробітна плата – 106; валовий корпоративний прибуток – 45; рента – 8; відсотки – 6; субсидії – 5; непрямі податки – 20. Розрахувати ВВП за методом кінцевого використання та розподільчим методом.

Задача 2. Розрахуйте за виробничим методом ВВП країни, якщо її економіка у звітному році характеризувалася такими макроекономічними показниками (млрд. гр. од.): валовий випуск (ВВ) – 460, податок на додану вартість (ПДВ) – 67; акцизи (А) – 23, податок на послуги транспорту (ПТ) – 7, матеріальні витрати (МВ) – 164, податок на рекламу (ПР) – 4, податок на послуги зв'язку (ПЗ) – 10, податок на страхування (ПС) – 2, інші податки (ІП) – 9, субсидії (С) – 18.

Задача 3. Розрахуйте ВВП і ЧВП за таких умов (млрд. євро): споживчі витрати (СВ) дорівнюють 260, валові інвестиції (ВІ) – 35, державні видатки (ДВ) – 88, трансферти (Т) – 28, експорт (Е) – 18, імпорт (ІМ) – 11, амортизація (А) – 44.

Задача 4. У базовому році реальний ВВП країни становив 687 млрд. євро, в аналізованому році приріст реального ВВП дорівнює 5 %, а дефлятор ВВП становить 117 %. Визначте номінальний ВВП в аналізованому році.

Задача 5. У 2006 р. номінальний ВВП країни становив 300 млрд. доларів США, реальний ВВП – 287 млрд. доларів США.

Розрахуйте величину реального ВВП у 2007 р., якщо відомо, що дефлятор ВВП збільшиться на 5,5 %, а номінальний ВВП очікується одержати обсягом 338 млрд. доларів США.

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 16. СУКУПНИЙ ПОПИТ ТА СУКУПНА ПРОПОЗИЦІЯ ЯК БАЗОВА МОДЕЛЬ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ РІВНОВАГИ

Мета: з'ясувати сутність сукупного попиту та сукупної пропозиції, визначити цінові та нецінові чинники, що впливають на їх динаміку; ознайомитися з основною моделлю макроекономічної рівноваги національного виробництва.

Основні терміни і поняття: сукупний попит, крива сукупного попиту, структура сукупного попиту, цінові фактори сукупного попиту, ефект відсоткової ставки, ефект касових залишків, ефект імпортних закупівель, нецінові фактори сукупного попиту, сукупна пропозиція, крива сукупної пропозиції, горизонтальний (кейнсіанський) відрізок сукупної пропозиції, проміжний (висхідний) відрізок сукупної пропозиції, вертикальний (класичний) відрізок сукупної пропозиції, нецінові фактори сукупної пропозиції, рівновага сукупного попиту та сукупної пропозиції.

План лекції:

16.1. Сукупний попит: суть, структура та фактори, що на нього впливають. Крива сукупного попиту (AD).

16.2. Сукупна пропозиція: кейнсіанський, проміжний та класичний відрізки. Фактори, які впливають на сукупну пропозицію (AS).

16.3. Механізм досягнення рівноваги в економіці на окремих відрізках кривої сукупної пропозиції.

16.1. Сукупний попит: суть, структура та фактори, що на нього впливають. Крива сукупного попиту (AD)

Макрорівень передбачає розгляд попиту та пропозиції як агрегованих показників в межах національного ринку. За цих умов обсяг товарів, що пропонуються, – *сукупна пропозиція* – набуває форми річного ВВП (річного обсягу національного виробництва), який може визначатись поточними або зіставними цінами. Попит на макрорівні набуває форм *сукупного платоспроможного попиту* домогосподарств, підприємств, держави та закордону на запропонований річний вироблений національний.

Сукупний попит (AD – Aggregate demand) – це загальний обсяг вітчизняних товарів і послуг, які готові купити домогосподарства, фірми та уряд країни, а також економічні агенти інших країн світу при певному рівні внутрішніх цін.

Як Ви уже знаєте, основними покупцями товарів та послуг, вироблених національною економікою, є домогосподарства, фірми, уряд та іноземні покупці. Тому сукупний попит складається з чотирьох основних складових: споживчого попиту, інвестиційного попиту, державного попиту та чистого експорту. Структура сукупного попиту у відкритій економіці відображається формулою:

$$AD = C + I + G + NE, \quad (16.1)$$

Споживчий попит (C) – сума видатків домогосподарств на різні товари та послуги.

Інвестиційний попит (I) – попит підприємств на засоби виробництва: відновлення зношеного капіталу (амортизацію), збільшення реального капіталу.

Попит держави (G). У найбільш загальному вигляді попит держави може мати такі складові: витрати держави на закупівлю товарів та послуг, пов'язаних зі створенням суспільних благ (національна безпека, транспорт, зв'язок, судочинство, охорона здоров'я, освіта, житлове будівництво тощо); інвестиційні витрати держави; витрати держави, пов'язані з формуванням державних резервів; витрати, пов'язані з виплатами соціальних трансфертів (пенсії, стипендії, субсидії, виплати у зв'язку з безробіттям тощо); витрати на оплату процентних платежів, пов'язаних із обслуговуванням державного боргу.

Попит із закордону або чистий експорт (NE) – різниця між експортом та імпортом. Залежить від: співвідношення цін на вітчизняні та імпортні товари; валютного курсу.

Сукупний попит має грошову форму. Чим нижчий рівень цін у вітчизняній економіці, тим більший реальний обсяг національного продукту захочуть придбати покупці (за інших рівних умов). І чим вищий рівень цін, тим менший обсяг національного продукту вони готові купити. Отже, між рівнем цін і обсягом національного продукту існує обернена залежність.

Графічна модель сукупного попиту відображено на рис. 16.1:

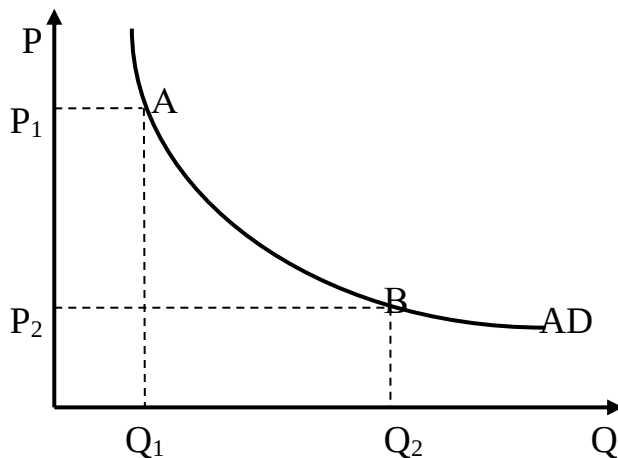

Рис. 16.1. Крива сукупного попиту

На осі абсцис відкладають значення реального обсягу виробництва (ВНПр), яке на графіку позначено символом Q. На осі ординат – рівень цін (дефлятор, індекс цін). Будь-яка точка кривої AD відображає значення номінального ВНП. Крива AD як показано на рис. 16.1 має від'ємний нахил. Негативний нахил кривої AD свідчить, що за умови підвищення рівня цін обсяг реального ВВП, на який пред'явлено попит, буде меншим, а при зниженні цін обсяг реального ВВП збільшиться.

На сукупний попит впливають цінові та нецінові чинники.

До цінових чинників відносяться: ефект відсоткової ставки, тобто її змін (ефект Кейнса), ефект багатства або касових залишків (ефект А. Пігу), ефект імпорتنих закупівель або чистого експорту.

Ефект відсоткової ставки, тобто її змін (ефект Кейнса). Полягає у тому, що при зростанні цін необхідна більша кількість грошей для оплати угод. Попит на гроші збільшується. При незмінній пропозиції грошей це веде до зростання процентних ставок. Підвищення процентних ставок скорочує інвестиції та споживання за рахунок кредиту. Величина сукупного попиту зменшується. Інакше кажучи, вищий рівень цін, збільшує попит на гроші, підвищує процентну ставку і скорочує попит на реальний обсяг національного продукту. На ефекті процентної ставки наголосив Джон Мейран Кейнс, тому його називають ефектом Кейнса.

Ефект багатства або касових залишків (ефект А. Пігу). Домогосподарства тримають певну частку активів у вигляді готівки, грошей на поточних рахунках та фінансових активів. Запас грошей є багатством, оскільки гроші мають певну купівельну спроможність. Розмір багатства залежить від кількості грошей та рівня цін і вимірюється величиною реальних грошових залишків (M/P). При зростанні цін реальна вартість накопичених фінансових активів та фінансових доходів (облігації, строкові депозити) зменшується, тобто їх власники стають біднішими та їх попит скорочується. Отже, зі зниженням рівня цін споживачі відчують себе багатшими, що відповідно стимулює їх збільшувати видатки. На ефекті майна наголосив Артур Пігу, і тому цей ефект називають ефектом Пігу.

Ефект імпорتنих закупівель або чистого експорту. Проявляється тоді, коли ціни на вітчизняні товари зростають або зменшуються порівняно з цінами на іноземні товари. Якщо внутрішні ціни підвищуються відносно іноземних, то будуть купувати імпортні товари, імпорту збільшиться, експорт зменшиться, внаслідок чого скорочується чистий експорт у складі сукупного попиту, і сукупний попит.

На величину сукупного попиту впливають також фактори, що не пов'язані із зміною рівня цін так звані нецінові фактори.

Неціновими факторами сукупного попиту є:

1. Зміни в споживчих витратах. Причиною змін у споживчих витратах є:

✓ добробут споживача. Зниження реальної вартості активів споживачів (фінансових активів – акцій, облігацій, нерухомості) призводить до зменшення закупівель товарів. Внаслідок скорочення споживчих витрат сукупний попит зменшується і, відповідно, крива сукупного попиту зміщується ліворуч;

✓ очікування споживача. Зміна споживчих витрат залежить від прогнозів, що їх роблять споживачі. Якщо люди вважають, що їхні реальні

доходи в майбутньому зростуть, вони готові витратити більшу частину свого теперішнього доходу. В цей час споживчі витрати зростають (заощадження зменшуються) і крива сукупного попиту зміщується праворуч;

- ✓ заборгованість споживача. Заборгованість споживача внаслідок попередніх закупівель у кредит може примусити скоротити його сьогоднішні витрати для сплати наявних боргів. Наслідком є скорочення споживчих витрат і зміщення кривої сукупного попиту ліворуч;

- ✓ податки. Зменшення ставок прибуткового податку приведе до зміщення кривої сукупного попиту праворуч.

2. Зміни в інвестиційних витратах. Інвестиційні витрати – це закупівлі засобів виробництва. Зменшення обсягів нових засобів виробництва, що їх підприємства готові придбати за даного рівня цін, приведе до зміщення кривої сукупного попиту ліворуч, і навпаки. Причиною зміни у інвестиційних витратах є

- ✓ відсоткові ставки. Зміна відсоткової ставки викликана будь-яким чинником, окрім зміни цін. Наприклад, має місце зміна обсягу грошової маси в країні. Збільшення грошової маси сприяє зменшенню відсоткової ставки;

- ✓ очікувані прибутки від інвестицій. Оптимістичні прогнози щодо одержання прибутків на вкладений капітал збільшує попит на інвестиційні товари і зумовлює зміщення кривої сукупного попиту праворуч;

- ✓ податки. Збільшення податків з підприємств призведе до зменшення прибутків (після відрахування податків) фірм від капіталовкладень, а отже, до зменшення інвестиційних витрат і сукупного попиту;

- ✓ технологічний прогрес. Нові технології стимулюють інвестиційні витрати і тим самим викликають зростання сукупного попиту.

3. Зміни в державних витратах (викликаються, як правило, політичними рішеннями, тобто державною політикою). Зростання державних закупівель ВВП за даного рівня цін сприятиме зростанню сукупного попиту. Держава збільшує податок на прибуток, попит зменшується, крива переміщується вліво - вниз AD_2

4. Зміни у витратах на чистий обсяг експорту. (зміни у світовій економіці. Зростання економічної активності у торговельних партнерів призведе до збільшення експорту, крива переміщується вправо – вгору AD_1 Якщо зростають ціни на товар за кордоном, а наші товари стають дешевшими, то експорт збільшується, крива переміщується вправо – вгору AD_2 .

Якщо нецінові фактори вплинули на збільшення сукупного попиту, то крива сукупного попиту AD переміщується вправо – вгору до AD_1 . І навпаки, якщо нецінові фактори вплинули на зменшення сукупного попиту, крива сукупного попиту AD переміщується вліво – вниз до AD_2 .

Графічно зображення переміщення сукупного попиту під впливом нецінових чинників відображено на рис 16.2.

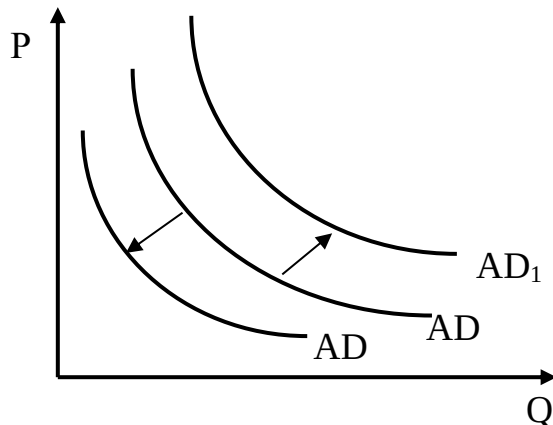

Рис. 16.2 Зрушення кривої сукупного попиту під впливом нецінових чинників

16.2. Сукупна пропозиція: кейнсіанський, проміжний та класичний відрізки. Фактори, які впливають на сукупну пропозицію (AS)

Сукупна пропозиція (AS – aggregate supply) – реальний обсяг національного виробництва, який фірми готові виробляти і пропонувати на ринку за певного рівня цін за інших однакових умов.

Крива AS має вигляд позитивної похилої кривої. Крива відображає взаємозалежність між реально пропонованим на продаж обсягом національного виробництва і загальним рівнем цін. Цей зв'язок між сукупною пропозицією і загальним рівнем цін (на відміну від сукупного попиту) – прямий. Більш високий рівень цін стимулює виробництво додаткової кількості товарів, що збільшує їх сукупну пропозицію та навпаки, зниження рівня цін викликає скорочення обсягів виробництва.

Сучасна макроекономічна наука розглядає три складові кривої сукупної пропозиції (рис. 16.3).

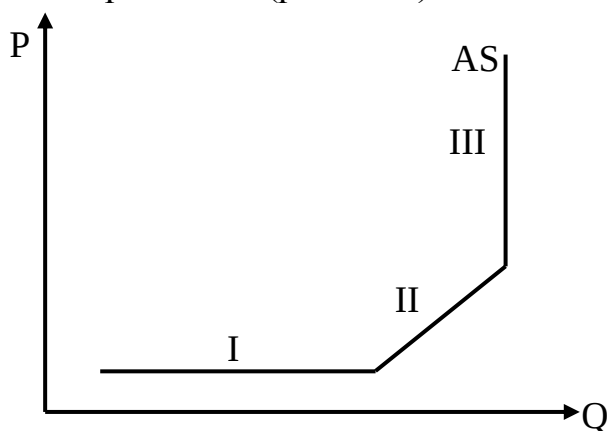

Рис. 16.3. Крива сукупної пропозиції

I. Горизонтальний (кейнсіанський) відрізок. Кейнсіанська модель ґрунтується на припущенні, що економіка складається недосконалих

ринків і функціонує в умовах неповного використання факторів виробництва. Економіка функціонує в умовах неповної зайнятості та постійних цін (депресійний стан економіки). На цьому відрізкові фактичний обсяг виробництва менший за природний. Кейнсіанський відрізок кривої сукупної пропозиції показує, що фірми постачатимуть на ринок будь-яку кількість товарів, яка знаходить попит за вже існуючого рівня цін. Ідея кейнсіанської кривої сукупної пропозиції полягає в тому, що внаслідок існування безробіття фірми мають найняти за наявну платню стільки робітників, скільки їм потрібно. Оскільки підприємці можуть отримати Працю та інші входні ресурси за більш-менш стабільними цінами, витрати виробництва за збільшення його обсягу не зростають, і немає причин для підвищення цін на товари і послуги. Отже, збільшення обсягу виробництва на кейнсіанському відрізкові не веде до помітного зростання цін, бо витрати на одиницю продукції відчутно не змінюються. Пряма горизонтальна лінія характерна для короткострокового періоду.

II. Проміжний (висхідний) відрізок кривої сукупної пропозиції характеризує «нормальний» стан ринкової економіки (між кризою та повною задіяністю усіх ресурсів). Нахил даного відрізка кривої вказує на пряму залежність між зростанням реального обсягу виробництва та загальним рівнем цін. Цей зв'язок пояснюється тим, що у періоди збільшення обсягу виробництва продукції виникає потреба у використанні додаткових ресурсів. При цьому у процес виробництва залучається додаткова, менш кваліфікована робоча сила, починає використовуватись все наявне виробниче обладнання (у тому числі застаріле). Як наслідок зростають витрати виробництва, що й спричиняє підвищення цін. Останньому сприяє також виникнення «вузьких місць» та поява виробничих дефіцитів через нерівномірність зростання різних галузей промисловості. Отже, на цьому відрізкові кривої AS збільшення реального обсягу продукту супроводжується зростанням цін.

III. Вертикальний (класичний) відрізок. Класична модель сукупної пропозиції розглядає економіку в довгостроковому періоді. Ця модель ґрунтується на таких передумовах:

- ✓ економіка працює на повну потужність при повній зайнятості ресурсів;
- ✓ обсяг фактичного виробництва дорівнює потенційному;
- ✓ ціни та номінальна заробітна плата гнучкі, їх зміна підтримує ринкову рівновагу;
- ✓ обсяг випуску залежить тільки від обсягів праці, капіталу та технології і не залежить від рівня цін;
- ✓ зміни у факторах виробництва і технологіях відбуваються повільно. За цих умов крива сукупної пропозиції (AS) вертикальна і відповідає потенційному рівню виробництва, якому властива ситуація повної зайнятості.

Відмінність між класичною і кейнсіанською кривими сукупної пропозиції полягає в тому, що класична крива пропозиції базується на припущенні, що ринок праці функціонує досконало, завжди підтримуючи повну зайнятість робочої сили. Повна зайнятість підтримується через механізм коливань заробітної плати. Кейнсіанська ж крива сукупної пропозиції базується на припущенні, що рівень заробітної плати не дуже змінюється, або й взагалі не змінюється за безробіття, яке може тривати певний час.

Крива сукупної пропозиції показує величину пропозиції товарів і послуг за кожного рівня цін. На сукупну пропозицію впливає низка чинників. **Ціновими чинниками сукупної пропозиції** є зміни рівня цін та відсоткової ставки. Якщо відсоткова ставка зростає, то це обумовлюється подорожчанням і тому обмеження кредитних ресурсів, зменшуючи можливості розвитку виробництва і, відповідно, сукупну пропозицію.

На сукупну пропозицію впливають і **нецінові фактори**: зміна цін на ресурси; зміна продуктивності праці; зміна правових норм.

Розглянемо коротко кожний із них. Для дослідження впливу зміни цін на ресурси на сукупну пропозицію та положення кривої AS слід звернути увагу на такі обставини: а) наявність (відсутність) та достатність (недостатність) власних ресурсів для національної економіки; б) співвідношення на ринку національних та імпортованих ресурсів; в) ціни на імпортовані ресурси.

Для внутрішніх (власних) ресурсів зв'язок між рівнем цін на них і обсягом сукупної пропозиції зворотний, тобто зростання цін на ресурси зменшує обсяг сукупної пропозиції, і навпаки.

Співвідношення на ринку національних та імпортованих ресурсів важливе для визначення впливу світового ринку (цін, процентної ставки, курсу валют) на стан національного ринку. Наприклад, панівне становище країн ОПЕК на ринку нафти суттєво впливає на рівень світових цін. Для країн, що істотно залежать від імпорту нафти, коливання світових цін досить відчутно впливають на стан національної економіки.

Зростання цін на імпортовані ресурси призводить до зростання витрат і, як наслідок, до зменшення сукупної пропозиції (крива AS зміщується вліво), і навпаки (рис. 16.4). Навіть при незмінному рівні світових цін на ринку ресурсів зміна курсу національної валюти впливає на ціни на імпорт. Так, падіння курсу гривні фактично означає, що імпорт став дорожчим, і навпаки (див. рис. 16.4)

Зміни у рівні продуктивності є по суті зміною співвідношення між реальним обсягом виробництва і затратами. Зростання продуктивності праці (за не змінного рівня цін) означає збільшення обсягів національного виробництва. Оскільки зростання продуктивності забезпечується науково-технічним прогресом (НТП), то це означає зменшення капітале-, матеріало-

та енергомосткості виробленої продукції, а тому – здешевлення її, що зміщує криву AS праворуч вниз (див. рис. 16.4).

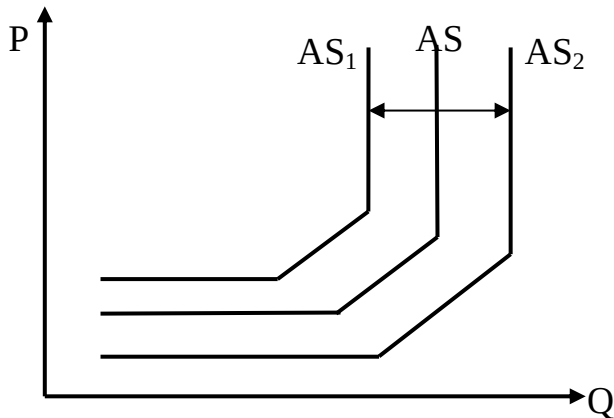

Рис. 16.4. Зміщення кривої AS, яке зумовлене неціновими чинниками впливу на сукупну пропозицію

Зміни в правових нормах стосуються насамперед зміни характеру державного регулювання та змін у податковій політиці та політиці видатків, зокрема субсидій бізнесу. Так, зростання непрямих податків (ПДВ, акциз, нарахування на соціальне страхування тощо) зумовлює зростання витрат підприємців на одиницю продукції і спричиняє скорочення сукупної пропозиції. Крива AS зміститься ліворуч. Збільшення державних субсидій бізнесу та зменшення податкового тиску зумовлює зменшення витрат виробництва фірмами, що спричиняє зростання сукупного попиту. Крива AS зміщується праворуч.

Вплив характеру державного регулювання на сукупний попит передбачає необхідність зіставлення затрат на регулювання та ефекту від державного втручання. Якщо затрати держави, зумовлені її втручанням в економіку, перевищують ефект від цього втручання, крива сукупної пропозиції зміщується ліворуч і означає зменшення пропозиції, та навпаки (див. рис. 16.4).

16.3. Механізм досягнення рівноваги в економіці на окремих відрізках кривої сукупної пропозиції

Важливою властивістю, яка притаманна ринковій економіці, є постійне тяжіння до рівноваги. Ми вже знаємо, з курсу політекономії, що точка перетину кривої пропозиції індивідуального блага і попиту на нього визначає рівноважну ціну та обсяг його виробництва. Аналогічно в точці перетину кривих сукупного попиту й сукупної пропозиції досягаються рівноважний рівень цін та рівноважний обсяг національного продукту. Рівноважний рівень цін (P_E) – рівень цін на кінцеву продукцію, який встановився на основі рівноваги AD-AS. Рівноважний обсяг національного виробництва (Q_E) реальний обсяг національного виробництва, що встановився на основі рівноваги AD-AS (рис. 16.5).

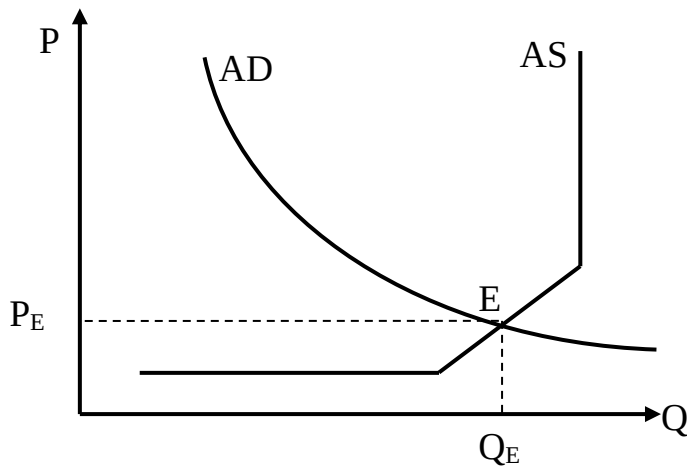

Рис. 16.5. Рівновага сукупного попиту і сукупної пропозиції

Оскільки крива сукупної пропозиції має складну конфігурацію, то виникає потреба розглянути різні варіанти перетину кривою сукупного попиту (AD) різних відрізків кривої сукупної пропозиції (AS).

Кейнсіанський відрізок, тобто крива AD перетинає криву AS на горизонтальному відрізку (рис. 16.6).

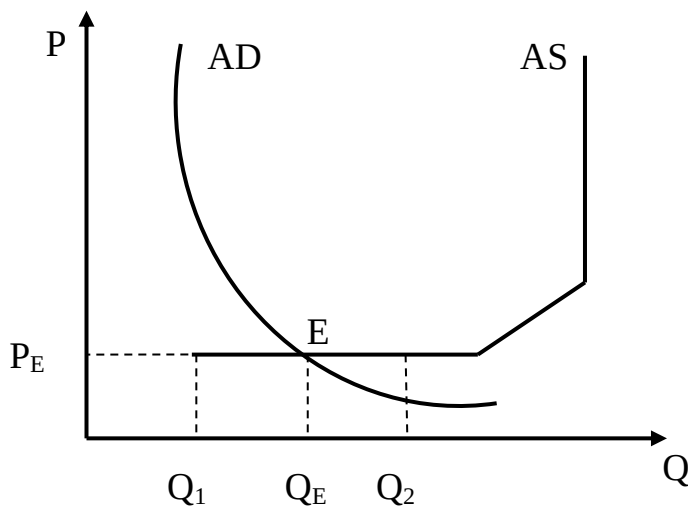

Рис. 16.6. Рівновага AD і AS на горизонтальному відрізку кривої AS

Нагадаємо, що таке положення AS властиве депресивному стану економіки. Як видно із графіка, у цій ситуації рівновага не залежить від рівня цін. Якби обсяг виробництва зріс до Q_2 то спостерігалось б перевиробництво товарів та послуг, обсяг запасів зріс би і система змушена була б повернутись у точку Q_0 . Якби обсяг виробництва відповідав точці Q_1 , це означало б, що затоварювання почало зменшуватись і система прямувала знову ж таки до точки Q_0 . Отже, рівноважний обсяг виробництва завжди виявляється через перетин кривих AD і AS.

Тепер розглянемо, як зміщення кривої сукупного попиту впливає на стан макроекономічної рівноваги (рис. 16.7). Фактори, що зумовлюють зміщення кривої AD, ми в зами розглядали в першому питанні. Припустимо, що крива AD зміститься ліворуч. Рівновага переміщується із

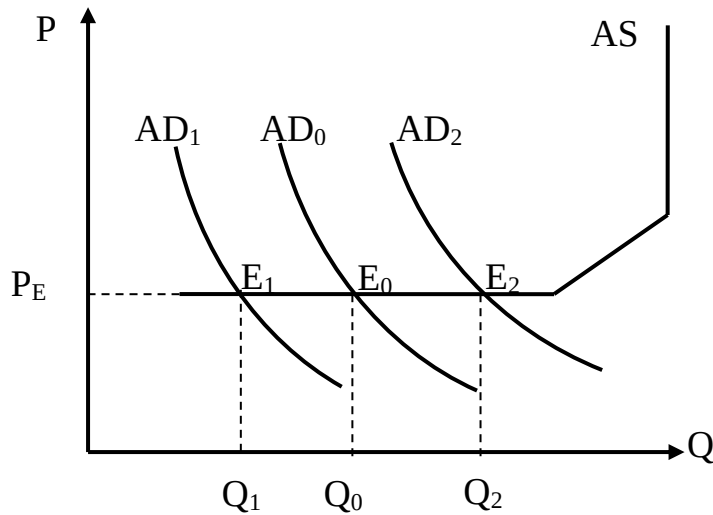

Рис. 16.7. Вплив зміщення кривої AD по горизонтальному відрізку кривої AS на макроекономічну ситуацію

точки E_0 в точку E_1 . Рівень цін залишається незмінним, а обсяг виробництва зменшується до Q_1 , а рівень безробіття зростає. І навпаки, зміщення кривої AD_0 праворуч до AD_2 означає зростання сукупного попиту і призводить до зростання обсягу виробництва від Q_0 до Q_2 при незмінному рівні цін та зростання рівня зайнятості. Це свідчить про те, що в умовах депресії (горизонтальний відрізок) будь-яке стимулювання сукупного попиту є бажаним, оскільки воно веде до збільшення обсягу виробництва за незмінного рівня цін, що проявляється також у зменшенні товарних запасів та зростанні рівня зайнятості.

Проміжний відрізок. Крива сукупного попиту (AD) перетинає криву сукупної пропозиції (AS) на висхідному відрізку (рис. 16.8).

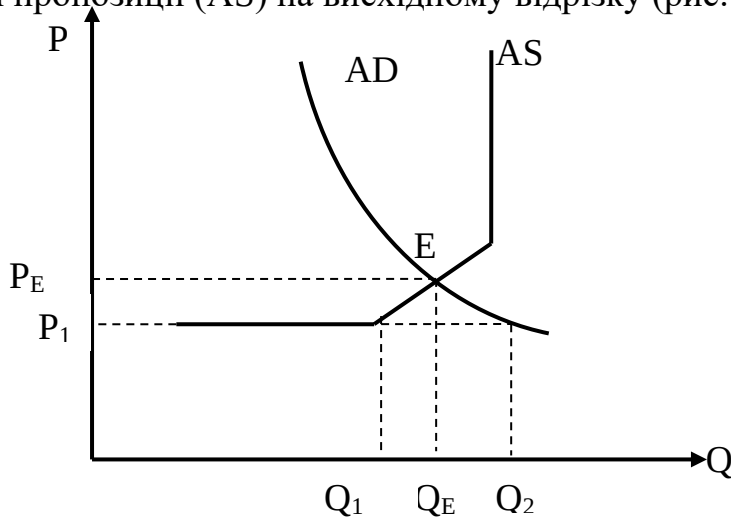

Рис. 16.8. Рівновага сукупного попиту і сукупної пропозиції на висхідному відрізку AS

За такої ситуації рівноважний рівень цін відповідає точці P_0 , а рівноважний обсяг виробництва – точці Q_0 . Щоб зрозуміти, чому саме в точці E формується макроекономічна рівновага, припустимо, що рівень цін визначається величиною P_1 . Крива сукупної пропозиції AS показує, що за рівня цін P_1 підприємства не перевищать обсяг виробництва Q_1 . Суб'єкти макроекономіки готові за рівня цін P_1 виявити сукупний попит в обсязі Q_2 . Але оскільки за такої ситуації пропозиція буде менша за попит, конкуренція серед покупців підвищить рівень цін до P_0 . Це змусить виробників збільшити обсяг виробництва з Q_1 до Q_2 а споживачів – зменшити обсяги закупівель з Q_2 до Q_0 . Обсяг випуску і закупівель урівноважиться в точці E . Це означає, що на проміжному відрізку зміна рівня цін виключає перевиробництво або недовиробництво товарів.

Вплив зміщення кривої сукупного попиту (AD) на стан макроекономічної рівноваги на висхідному (проміжному) відрізку кривої AS зображено на рис. 16.9.

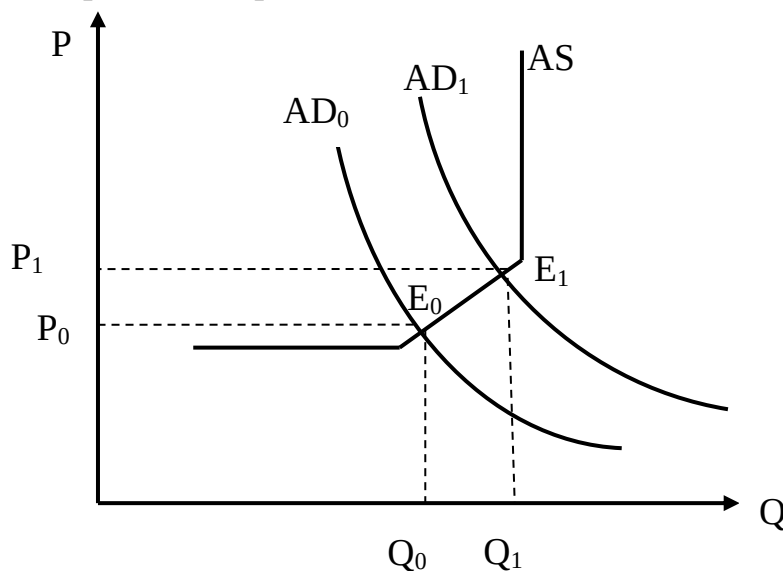

Рис. 16.9. Вплив зростання попиту на висхідному відрізку кривої AS на макроекономічну ситуацію

Як видно із рис. 16.9 зростання сукупного попиту, проілюстроване зміщенням кривої AD праворуч до AD_1 , зміщує точку рівноваги з E_0 до E_1 . Новій точці рівноваги відповідає більш високий рівень цін P_1 та більший обсяг виробництва Q_1 . Це означає, що зростання сукупного попиту на проміжному відрізку зумовлює зростання реальних обсягів національного виробництва, яке супроводжується зростанням рівня цін. При цьому слід підкреслити, що зростання сукупного попиту є свідченням інфляції попиту.

Класичний відрізок. Крива сукупного попиту (AD) перетинає криву сукупної пропозиції на вертикальному відрізку (рис. 16.10).

На класичному (вертикальному) відрізку зростання сукупного попиту зумовлює інфляційне зростання цін (інфляція попиту), але економіка не може вийти за межі потенційного обсягу національного виробництва, якому

властивий природний рівень безробіття та повне і раціональне використання усіх видів ресурсів. Тому будь-яке зростання сукупного попиту в такій ситуації є вразливим для економіки, оскільки спричиняє інфляцію.

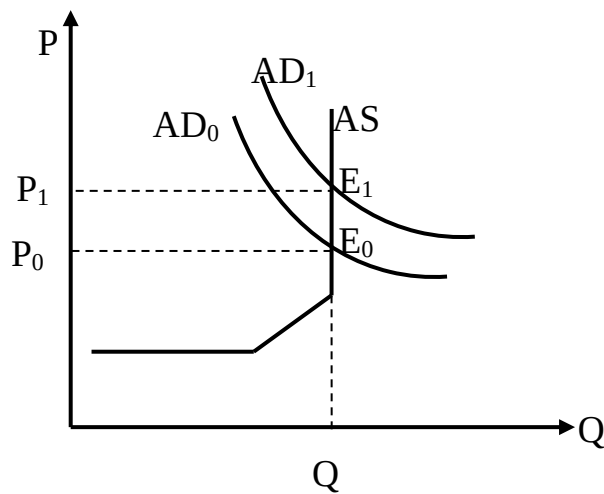

Рис. 16.10. Вплив збурення сукупного попиту на вертикальній кривій AS на макроекономічну ситуацію

Розглядаючи кейнсіанський (горизонтальний) відрізок, ми аналізували вплив зміщення кривої AD праворуч (в бік зростання) та ліворуч (в бік скорочення) на рівновагу. Враховуючи, що таке зміщення AD ліворуч не впливає на рівень цін, але зменшує обсяг національного виробництва, слід розглянути вплив зменшення виробництва (зміщення ліворуч кривої сукупного попиту (AD) на проміжному та класичному відрізках). На перший погляд ніякої проблеми для розуміння впливу зміщення кривої AD на макrorівновагу не має. На класичному відрізку ціни зменшаться, а обсяг виробництва залишиться незмінним. А на проміжному відрізку відбудеться зменшення і реального виробництва, і рівня цін.

16.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сукупний попит, його суть та структура. Крива сукупного попиту.
2. Нецінові фактори сукупного попиту та їх вплив на його криву.
3. Сукупна пропозиція: кейнсіанський, проміжний та класичний відрізки кривої сукупної пропозиції.
4. Нецінові фактори сукупної пропозиції та їх вплив на її криву.
5. Сукупний попит – сукупна пропозиція як базова модель економічної рівноваги.
6. Механізм досягнення рівноваги в економіці на окремих відрізках кривої сукупної пропозиції.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає відмінність між сукупним попитом та ринковим?
2. Охарактеризуйте основні складові сукупного попиту.
3. У чому полягає особливість впливу нецінових факторів на сукупний попит?
4. Розкрийте механізм гнучкої зарплати в класичній моделі сукупної пропозиції.
5. Чому у кейнсіанській моделі сукупної пропозиції її крива набуває вигляду негативно похилої лінії?
6. У чому полягають нецінові фактори сукупної пропозиції?
7. Розкрийте механізм відновлення економічної рівноваги, яка порушується падінням сукупного попиту.
8. Розкрийте механізм відновлення економічної рівноваги, яка порушується зменшенням сукупної пропозиції.
9. Поясніть, які зміни відбуваються на графіку короткострокової кривої сукупної пропозиції при зростанні товарних цін і при зниженні ресурсів цін.
10. Розкрийте ринковий механізм відновлення рівноваги між сукупним попитом і сукупною пропозицією, якщо вона порушується падінням сукупного попиту або падінням сукупної пропозиції.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Класична модель сукупної пропозиції	
2.	Ефект багатства	
3.	Сукупна пропозиція	
4.	Рівноважний стан економіка	
5.	Крива сукупної пропозиції	
6.	Ефект відсоткової ставки	
7.	Кейнсіанська модель сукупної пропозиції	
8.	Сукупний попит	
9.	Крива сукупного попиту	
10.	Ефект чистого експорту	

Визначення

1. Ціновий чинник сукупного попиту, який опосередковує вплив цін на сукупний попит через зміну реальної вартості фінансових активів з фіксованим номінальним доходом.
2. Модель, згідно з якою сукупна пропозиція не залежить від цін, оскільки зарплата і ціни є абсолютно гнучкими.
3. Загальний обсяг вітчизняних товарів і послуг, які готові купити домогосподарства, фірми та уряд країни, а також економічні агенти інших країн світу при певному рівні внутрішніх цін.

4. Крива, яка відображає обернену залежність між ціною і сукупним попитом і має вигляд від'ємної похилої лінії.

5. Рівність сукупного попиту та сукупної пропозиції, які визначають рівноважний обсяг виробництва та рівноважний рівень цін в економічній системі.

6. Ціновий чинник сукупного попиту, що опосередковує вплив цін на сукупний попит через зміну чистого експорту.

7. Реальний обсяг національного виробництва, який фірми готові виробляти і пропонувати на ринку за певного рівня цін за інших однакових умов.

8. Модель, згідно з якою між ціною і сукупною пропозицією існує пряма залежність, оскільки зарплата є негнучкою в короткостроковому періоді.

9. Крива, яка відображає пряму залежність між ціною і сукупною пропозицією і набуває вигляду зростаючої лінії.

10. Ціновий чинник сукупного попиту, який опосередковує вплив цін на сукупний попит через зміну відсоткової ставки.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Сукупний попит є сумою внутрішнього і зовнішнього попиту на вітчизняні товари та послуги.

2. Ефект Пігу полягає у тому, що зі зниженням цін споживачі відчують себе багатшими, що відповідно стимулює їх збільшувати видатки.

3. В умовах повної зайнятості зростання сукупного попиту супроводжується збільшенням реального ВВП.

4. Сукупна пропозиція – це обсяг реального ВВП, який економіка пропонує для продажу з метою отримання прибутку.

5. Проміжний відрізок кривої AS характеризується тим, що збільшення обсягу національного виробництва супроводжується зростанням цін

6. На горизонтальному відрізку кривої сукупної пропозиції зрушення кривої сукупного попиту вправо не впливає на динаміку реального ВВП.

7. Зростання сукупної пропозиції збільшує рівноважний рівень виробництва та рівень виробництва, що відповідає повній зайнятості.

8. Довгострокова крива сукупної пропозиції є горизонтальною.

9. При зростанні сукупного попиту на класичній ділянці кривої сукупної пропозиції збільшується ВВП, а ціни залишаються на старому рівні.

10. Зменшення податків призведе до зміщення кривої сукупного попиту вправо.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Сукупний попит - це:

- а) обсяг номінального ВВП, який макроекономічні суб'єкти мають бажання купити з метою задоволення своїх платоспроможних потреб;
- б) обсяг потенційного ВВП, який макроекономічні суб'єкти мають бажання купити з метою задоволення своїх платоспроможних потреб;
- в) обсяг номінального ЧНП, який економіка країни має бажання купити з метою експорту;
- г) обсяг реального ВВП, який макроекономічні суб'єкти мають бажання та можливість купити з метою задоволення своїх платоспроможних потреб.

2. Крива сукупного попиту відображає залежність між:

- а) рівнем цін і виробленим фактичним ВВП;
- б) рівнем цін та сукупними видатками на купівлю товарів та послуг;
- в) рівнем цін, який визначають покупці, і рівнем цін, що задовольняє продавців;
- г) обсягами виробленого і спожитого ВВП.

3. Спадний нахил кривої сукупного попиту не зумовлений:

- а) ефектом майна;
- б) ефектом Кейнса;
- в) ефектом доходу;
- г) ефектом обмінного курсу.

4. Складовими сукупного попиту є:

- а) споживчі, інвестиційні, державні видатки та чистий експорт;
- б) споживчі та державні видатки;
- в) заробітна плата, амортизація, змішаний дохід;
- г) матеріальні витрати підприємств.

5. Сукупна пропозиція - це:

- а) обсяг потенційного ВВП, який економіка пропонує для експорту з метою отримання доходу;
- б) обсяг номінального ЧНП, який економіка пропонує для продажу з метою отримання прибутку;
- в) обсяг прогнозованого ВВП, який економіка планує виробити;
- г) обсяг реального ВВП, який економіка пропонує для продажу з метою отримання прибутку.

6. Підвищення цін на ресурси зумовить зрушення кривої сукупної пропозиції:

- а) вправо на величину зростання витрат, помножену на значення мультиплікатора;
- б) вправо на величину зростання сукупних витрат;
- в) вліво на величину зростання витрат;
- г) вліво на величину зростання сукупних витрат мінус обсяг трансфертів.

7. Якщо ріст реального обсягу виробництва не супроводжується ростом цін, то:

- а) короткострокова крива AS – горизонтальна лінія;
- б) короткострокова крива AS – висхідна лінія;
- в) короткострокова крива AS – вертикальна лінія;
- г) короткострокова крива AS має негативний нахил.

8. Кейнсіанський відрізок відображає ситуацію, коли:

- а) економіка перебуває у стані повної зайнятості;
- б) відбувається розширення виробництва з одночасним зростанням цін;
- в) економіка перебуває у стані спаду і значна частка виробничих потужностей та робочої сили не використовується;
- г) сукупна пропозиція не змінюється

9. Проміжний відрізок характеризується:

- а) незмінним обсягом виробництва;
- б) розширення обсягу виробництва за незмінних цін;
- в) розширенням виробництва з одночасним зростанням цін;
- г) зростанням обсягу попиту.

10. В умовах макрорівноваги:

- а) величина сукупного попиту дорівнює величині сукупної пропозиції;
- б) рівноважний рівень цін та рівень обсягів виробництва є стабільними;
- в) прагнення як продавця, так і покупця є задоволеними;
- г) усі відповіді правильні.

Завдання 5. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Сукупна пропозиція країни Б характеризується даними, наведених у таблиці 16.1.

Таблиця 16.1

Рівень цін та реальний ВВП країни Б

Рівень цін (P), гр. од.	Реальний ВВП (Y), млрд. гр. од.
250	2000
225	2000
200	1900
175	1700
150	1400
125	1000
125	500
125	300

Побудувати графік сукупної пропозиції і відповісти на такі питання:

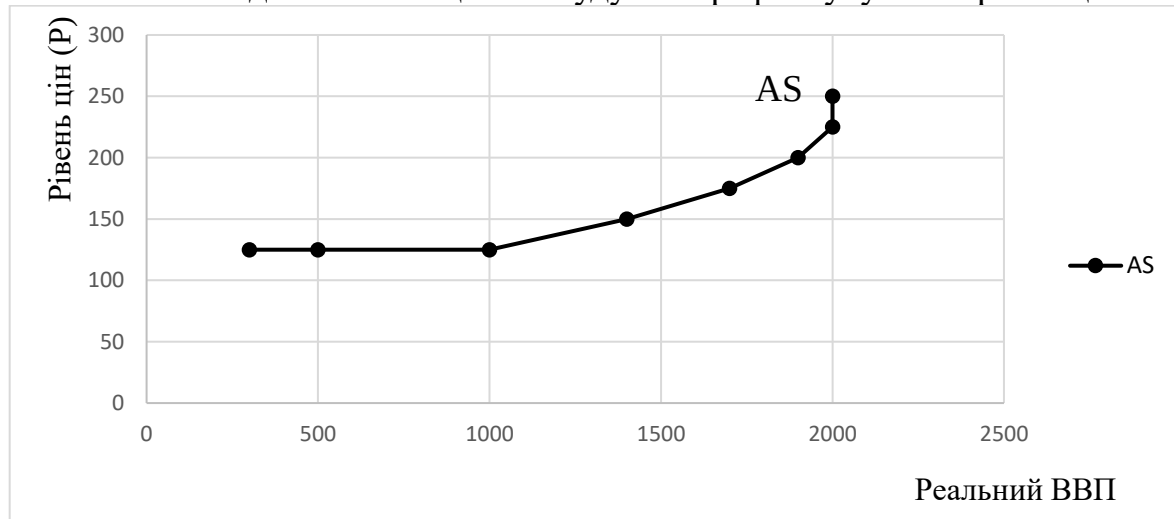
1. У яких межах змінюється обсяг реального ВВП (Y) та рівень цін (P) на кейнсіанському відрізку кривої сукупної пропозиції AS ?

2. У яких межах змінюється Y і P на проміжному відрізку кривої AS ?

3. У яких межах змінюється P і Y на класичному відрізку кривої AS ?

Методика розв'язання:

На основі даних таблиці 16.1 будуюмо графік сукупної пропозиції:

1. $P = \text{const} = 125$ грош.од; $Y = (0; 1000)$ млрд. грош.од;

2. $P = (125; 225)$ грош.од.; $Y = (1000; 2000)$ млрд. грош.од;

3. $P = (225; 275)$ грош.од; $Y = \text{const} = 2000$ млрд. грош.од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. На основі даних таблиці 16.2 побудуйте модель $AD-AS$.

Таблиця 16.2

Динаміка сукупного попиту сукупної пропозиції

Динаміка сукупного попиту							
Рівень цін (P)	0,5	0,75	1	1,25	1,5	1,75	2
Сукупний попит (AD)	312,5	280	250	220	187,5	156	125
Динаміка сукупної пропозиції							
Рівень цін (P)	1	1	1	1,25	1,5	1,75	2
Сукупна пропозиція (AS)	0	125	250	375	500	500	500

Виконайте наступні завдання:

1. Визначте рівноважний обсяг ВВП (Y) та рівноважний рівень цін (P).

2. В яких межах змінюється обсяг реального ВВП та рівень цін у межах кейнсіанського, висхідного та класичного відрізків кривої AS ?

Задача 2. За даними таблиці 16.3 та 16.4 побудуйте криві AS і AD_1 , AD_2 і AD_3 (три варіанти). Визначте для кожного варіанта рівноважний обсяг реального ВВП і рівноважний рівень цін.

Таблиця 16.3

Динаміка сукупної пропозиції

Рівень цін, гр. од.	Вироблений реальний ВВП, млрд. гр. од.
2,50	2000
2,25	2000
2,00	1900
1,75	1700
1,50	1400
1,25	1000
1,00	500

Таблиця 16.4

Динаміка сукупного попиту

Рівень цін, гр. од.	Реальний ВВП, розрахований за витратами, млрд. гр. од.		
	1-ий варіант	2-ий варіант	3-ий варіант
2,50	1400	1900	400
2,25	1500	2000	500
2,00	1600	2100	600
1,75	1700	2200	700
1,50	1800	2300	800
1,25	1900	2400	900
1,00	2000	2500	1000

Задача 3. Побудуйте модель AD – AS і визначте графічним методом рівноважний обсяг реального ВВП та рівень цін, якщо динаміка сукупного попиту та сукупної пропозиції за визначений період характеризується такими даними, які наведені у таблиці 16.5 та 16.6 (ВВП – у млрд. гр. од., рівень цін – в гр. од.):

Таблиця 16.5

Динаміка сукупного попиту

Y	500	1000	1500	2000	2500	3000
P	1,4	1,0	0,7	0,5	0,3	0,28

Таблиця 16.6

Динаміка сукупної пропозиції

Y	500	1000	1500	2000	2500	3000
P	0,45	0,76	1,11	1,52	1,98	2,5

Задача 4. Використовуючи модель AD – AS, покажіть графічно, що відбудеться з цінами і величиною рівноважного ВВП під впливом наступних подій:

1. Верховна Рада приймає рішення про зменшення податків на доходи населення;

2. У період спаду держава збільшує витрати на середню освіту, будівництво шляхів та інші державні витрати;

3. Відкриття нових родовищ нафти викликало значне зменшення цін на енергоносії;

4. Технічний прогрес і покращення системи освіти збільшують продуктивність праці;

5. Прихід до влади нового президента підвищує впевненість споживачів і бізнесменів у майбутньому економіки;

6. У ситуації повної зайнятості держава зменшує податки і збільшує державні витрати;

7. Зменшення рівня народжуваності продовжується протягом декількох років;

8. Профспілки добились різкого збільшення заробітної плати.

Задача 5. Який вплив здійснюють наступні фактори на сукупний попит і/чи сукупну пропозицію? Пояснити.

1) 10% зменшення ставок податку на доходи громадян;

2) сильне послаблення впливу профспілок;

3) 5% підвищення акцизного податку на бензин;

4) різке підвищення курсу акцій;

5) підвищення продуктивності праці;

6) очікування різкого підвищення рівня цін;

7) підвищення цін на ресурси, які імпортуються;

8) зниження національного доходу у торгового партнера;

9) зменшення рівня реальної процентної ставки;

10) надання субсидії металообробній промисловості.

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 17. СПОЖИВАННЯ, ЗАОЩАДЖЕННЯ ТА ІНВЕСТИЦІЇ

Мета: з'ясувати зміст функцій споживання і заощадження, розглянути поняття середньої і граничної схильності до споживання та заощадження, проаналізувати інвестиційну функцію, фактори інвестиційного попиту.

Основні терміни і поняття: безподатковий дохід, споживання, функція споживання, автономне споживання, заощадження, функція заощадження, гранична схильність до заощадження, гранична схильність до споживання, середня схильність до заощадження, середня схильність до споживання, інвестиції, індукційовані інвестиції, валові інвестиції, чисті інвестиції, автономні інвестиції, інвестиційний попит, мультиплікатор інвестицій.

План лекції:

17.1. Загальна характеристика споживання і заощадження як функції доходу.

17.2. Середня та гранична схильність до споживання і до заощадження. Недоходні фактори споживання і заощадження.

17.3. Інвестиції: суть, види та фактори, що впливають на інвестиційний попит. Мультиплікатор інвестицій.

17.1. Загальна характеристика споживання і заощадження як функції доходу.

Як Вам відомо із попередньої лекції, споживання є головним компонентом сукупного попиту. Споживчі витрати, або *споживання* (*C – Consume*) – це витрати домашніх господарств на придбання споживчих товарів і послуг для задоволення особистих потреб.

Які ж основні складові споживання? Розрізняють три групи видатків домогосподарств на споживання:

- ✓ товари поточного споживання (продукти харчування, одяг);
- ✓ товари тривалого користування (предмети побуту, транспортні засоби);
- ✓ послуги (житло, освіта, охорона здоров'я, відпочинок).

Споживання населення є один з головних компонентів, які визначають розвиток економіки. На споживчі витрати припадає від 2/3 до 3/4 валового внутрішнього продукту.

Економічні дослідження показують, що найважливішим чинником, що зумовлює рівень споживання, є рівень доходу після сплати податків або безподатковий дохід, який розраховується за формулою:

$$Y = Y^* - T, \quad (17.1)$$

де Y – безподатковий дохід;

Y^* – дохід;

T – податки.

Безподатковий дохід поділяється на споживання (C) і заощадження (S), тобто:

$$Y = S + C \quad (17.2)$$

або $Y = Y^* - T = S + C$

Функція споживання виражає залежність між безподатковим доходом і обсягом споживання. Це означає, що із зростанням доходу зростає споживання, і навпаки. Тому узагальнено функція споживання буде мати такий вигляд:

$$C = f(Y) = f(Y^* - T) \quad (17.3)$$

Функція була запроваджена Дж. Кейнсом. Визначальним чинником у функції споживання є дохід:

$$C = c_0 + c^*(Y - T) = c_0 + c^* Y, \quad (17.4)$$

де c_0 – автономне споживання, тобто обсяг споживання, який не залежить від безподаткового доходу (за рахунок займів, боргу, заощаджень, субсидій);

c^* – гранична схильність до споживання.

Графічно функцію споживання відобразимо на рис. 17.1.

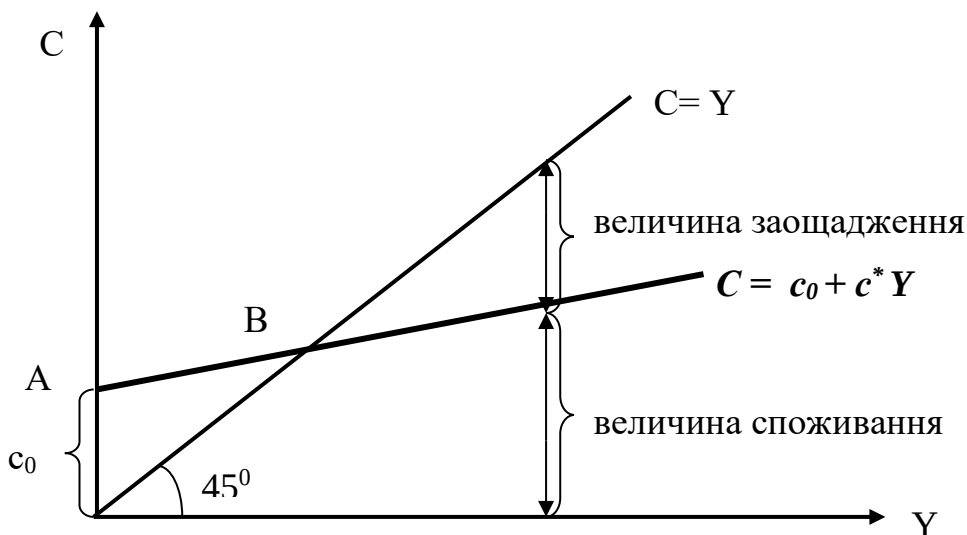

Рис. 17.1. Функція споживання

На осі абсцис відкладається безподатковий дохід (Y), на осі ординат - витрати на споживання (C). Якщо б споживчі витрати повністю дорівнювали доходу, то функція споживання прийняла б форму бісектриси або будь-яка точка, що належить прямій, проведеній під кутом 45° . Але в дійсності такого збігу не відбувається, і тільки частина доходів витрачається на споживання. Тому крива споживання відхиляється від лінії 45° донизу. Місце перетину лінії 45° і кривої споживання в точці B означає рівень нульового заощадження. Точка B, що утворюється при перетині функції споживання з лінією під кутом 45° , фіксує той розмір використовуваного доходу, за якого домогосподарства покривають свої

витрати за рахунок свого доходу, не позичаючи і не використовуючи своїх попередніх заощаджень. Точку В називають точкою нульових заощаджень.

Відрізок АВ – чисті від’ємні заощадження, означає перевищення споживання над доходами, тобто життя в борг або за рахунок попередніх заощаджень. c_0 – автономне споживання, тобто обсяг споживання, який не залежить від безподаткового доходу (проживання в борг, за рахунок субсидій);

Праворуч від точки В – зона чистого заощадження, яка обмежується кривою споживання і бісектрисою. Величина чистих заощаджень завжди вимірюється вертикальним відрізком між кривою функції споживання та бісектрисою. Обсяг споживання визначається відстанню від осі доходів до кривої функції споживання.

Аналогічно розглядається і функція заощадження, яка є похідною від функції споживання. Але спочатку дамо визначення заощадження.

Заощадження S (Save) – це частина доходу, яка залишається не використаною після споживання. Інакше кажучи, це неспожита частина безподаткового доходу і розраховується за формулою:

$$S = Y - C \quad (17.5)$$

Заощадження робляться як фірмами, так і домашніми господарствами. Фірми заощаджують для інвестування – на розширення виробництва і збільшення прибутку. Домашні господарства заощаджують з ряду причин, серед яких: мотиви забезпечення старості та передачі спадку дітям, накопичення коштів для купівлі землі, нерухомості та дорогих предметів тривалого користування.

Найпростіша функція заощадження може бути представлена формулою:

$$S = f(Y) \quad (17.6)$$

Отже, **функція заощадження** відображає зв'язок між безподатковим доходом і заощадженням. Графічно функцію заощадження зображують віднімаючи по вертикалі функцію споживання від лінії бісектриси (рис. 17.2)

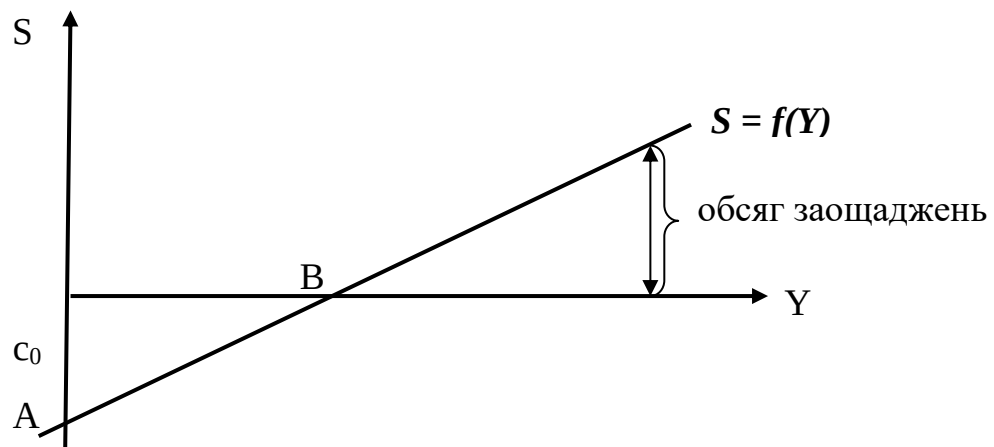

Рис. 17.2 Функція заощадження

Точка В це нульове заощадження. Частина функції, яка лежить нижче від нульової горизонтальної лінії, тобто відрізок АВ вказує на від'ємне заощадження. Додатні заощадження відбиває та частина функції, яка лежить вище від нульової лінії.

17.2. Середня та гранична схильність до споживання і до заощадження. Недоходні фактори споживання і заощадження

Залежність споживання та заощадження від доходу називають схильністю до споживання та заощадження. Розрізняють *середню* та *граничну* схильність до споживання та заощадження.

Середня схильність до споживання (APC – average propensity to consume) – це частка безподаткового доходу, що спрямовується на споживання:

$$APC = \frac{C}{Y} \quad (17.7)$$

Середня схильність до заощадження (APS – average propensity to save) – частка безподаткового доходу, що спрямовується на заощадження:

$$APS = \frac{S}{Y} \quad (17.8)$$

Оскільки $Y = C + S$, то $APC + APS = 1$. Закономірним є перевищення середньої схильності до споживання над середньою схильністю до заощадження ($APC > APS$)

Гранична схильність до споживання (MPC – marginal propensity to consume) показує, яка частка додаткового доходу спрямовується на додаткове споживання, тобто характеризує тенденцію змін у залежності від змін доходу:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \quad (17.9)$$

де: ΔC – приріст споживання;

ΔY – приріст безподаткового доходу.

Гранична схильність до заощадження (MPS – marginal propensity to save) показує, яка частка додаткового доходу спрямовується на додаткове заощадження:

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y} \quad (17.10)$$

де: ΔS – приріст заощадження;

ΔY – приріст безподаткового доходу.

Оскільки частина кожної грошової одиниці (гривні), яка не споживається, обов'язково заощаджується, то

$$MPC + MPS = 1 \quad (17.11)$$

Світова статистика свідчить, що із зростанням доходу зростають також споживання і заощадження, але при цьому гранична схильність до споживання має тенденцію до зниження, а гранична схильність до заощадження – до зростання.

Спостереження показують, що раціональні споживачі визначають обсяг споживання з огляду не лише на свій поточний безподатковий дохід

(дохід кінцевого використання), а й на інші чинники. Ці чинники заохочують домогосподарства споживати менше або більше за, кожного можливого рівня доходу. Дія цих чинників переміщує функції споживання і заощадження праворуч або ліворуч, тобто збільшують або зменшують C і S .

До таких чинників передовсім належить: ефект багатства, сподівання, оподаткування, рівень цін, відрахування на соціальне страхування, споживча заборгованість, відсоткова ставка.

1. Ефект багатства. Заощаджуючи, особа резервує свій поточний дохід для споживання у майбутньому. Якщо ж особа отримала у спадщину значний обсяг майна, можливості її споживання розширюються. Більше багатство веде до більшого споживання, що називають *ефектом майна*, або *ефектом багатства*. Збільшення багатства переміщує функцію споживання вгору. Зменшення багатства домогосподарств скорочує обсяг видатків на споживання. Наприклад, фактична втрата вкладниками заощаджень у банківській системі внаслідок їх знецінення у роки гіперінфляції в Україні помітно знизила рівень споживання значної кількості домогосподарств. Отже, **багатство** - це нерухоме майно (будинки, автомобілі, предмети довгострокового користування), фінансові засоби (готівкові гроші, акції, облігації, страхові поліси), якими володіє населення. Чим більше нагромаджено багатства, тим менші стимули до заощаджень. Збільшення багатства зміщує функцію споживання вгору (рис. 17.3), а графік заощадження – вниз (рис. 17.4).

2. Сподівання (очікування) споживачів, пов'язані з майбутніми цінами, грошовими доходами, наявністю товарів, можуть суттєво вплинути на поточні видатки й заощадження. Наприклад, очікування зростання цін та нестача товарів ведуть до збільшення поточних видатків на споживання і до зменшення заощаджень (функція споживання на рис. 17.3. переміщується вгору, а функція заощадження на рис. 17.4 – вниз). Очікування збільшення грошових доходів у майбутньому викликає збільшення поточних витрат.

3. Зміни в оподаткуванні позначаються і на споживанні, і на заощадженні. Податки виплачуються частково за рахунок споживання і частково за рахунок заощаджень. Отже, підвищення податків зменшуватиме і споживання, і заощадження, а функції споживання і заощадження переміщуватимуться донизу. І навпаки, дохід, отриманий від зменшення податків, частково споживатиметься, а частково заощаджуватиметься домогосподарствами. Тому зниження податків переміщуватиме вгору і функцію споживання, і функцію заощадження. Тут потрібне певне уточнення. Сьогодні економісти вважають, що тимчасові зміни у податках – їх підвищення або зниження – мало впливають на обсяг споживання. Для того, щоб зміни у податках помітно вплинули на споживання, вони повинні бути тривалими.

4. Рівень цін – зростання цін скорочує споживання і заощадження. Функції споживання (C) та заощадження (S) переміщуються вниз (рис. 17.3; 17.4) і навпаки.

5. Відрахування на соціальне страхування: збільшення цих відрахувань призведе до скорочення споживання і заощадження. Функції споживання (C) та заощадження (S) переміщуються вниз (рис. 17.3, 17.4) і навпаки.

6. Споживча заборгованість: якщо споживча заборгованість зросла, то зменшаться і споживання, і заощадження домашніх господарств. Функція споживання (C) та заощадження (S) переміщуються вниз (рис. 17.3, 17.4) і навпаки.

7. Відсоткова ставка на депозити: коли відсоткова ставка зростає, споживання зменшується, а заощадження збільшуються. Функція споживання (C) пересувається вниз (рис. 17.3), а функція заощадження (S) – вгору (рис. 17.4).

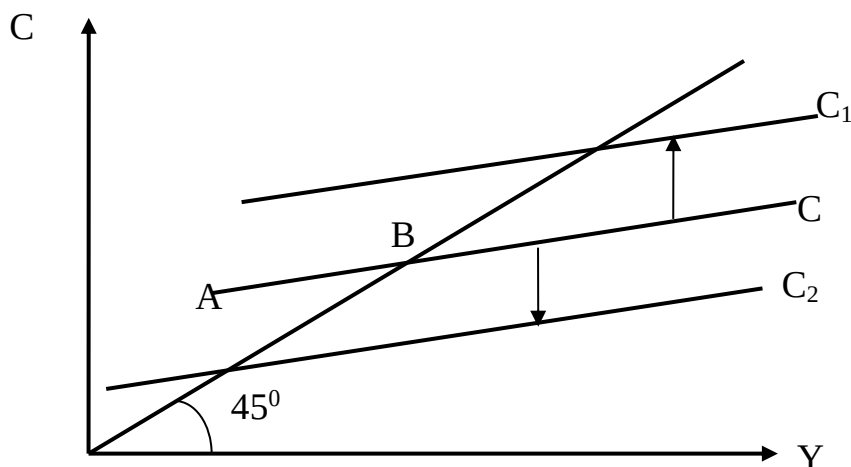

Рис. 17.3. Вплив недоходних факторів на функцію споживання

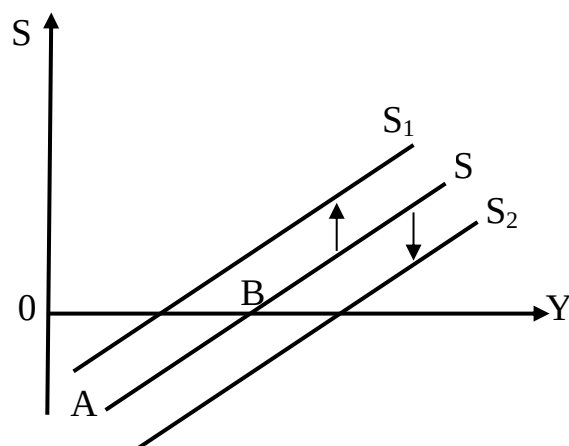

Рис. 17.4. Вплив недоходних факторів на функцію заощадження

Але більшість економістів вважають, що функції споживання і заощадження є здебільшого стабільними. Ця стабільність передовсім зумовлюється тим, що на рішення домогосподарств щодо споживання і заощадження помітно впливають звичаї і традиції. Крім того, не пов'язані з доходом чинники досить численні, і зміни в них нерідко діють у протилежних напрямках, а отже, нейтралізують один одного.

Таким чином, ми з'ясували сутність споживання і заощадження і довели, що вони залежать, перш за все, від безподаткового доходу. Крім нього на споживання і заощадження мають вплив недохідні фактори

17.3. Інвестиції: суть, види та фактори, що впливають на інвестиційний попит. Мультиплікатор інвестицій

В попередньому питанні ми з'ясували, що безподатковий дохід (за вилученням податків) використовується на споживання, а неспожита частина доходу заощаджується. Незалежно від того, хто заощаджує (найманий працівник чи підприємець), економічна теорія розглядає заощадження як основу інвестицій. У цьому питанні ми розглянемо проблеми, пов'язані з виявленням суті та структури інвестицій, інвестиційну функцію, інвестиційний попит та чинники, що на нього впливають, та дамо пояснення графіка інвестиційної функції, а також розглянемо мультиплікатор інвестицій.

Інвестиції – це другий після споживання компонент сукупного попиту. Кожна країна намагається збільшити загальний обсяг продукції, щоб підвищити рівень життя своїх громадян. Термін інвестиції походить від латинського і означає «наділяти».

Інвестиції (*I* – *investmen*) - це економічні ресурси, які використовуються для вкладення в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності у країні та за її межами з метою привласнення прибутку.

У системі національних рахунків (СНР) виокремлюють три різновиди інвестицій:

- 1) інвестиції фірм в основний капітал;
- 2) інвестиції у створення запасів;
- 3) інвестиції в житловий фонд.

До другого різновиду – інвестиції у створення певних резервів сировини, палива, напівфабрикатів чи готової продукції фірм. Зростання запасів означає, що інвестиції в запаси додатні, а зменшення запасів – від'ємність інвестицій.

Третій різновид інвестицій становлять витрати на підтримку житлового фонду та будівництво нового житла. Зверніть увагу, що купівля-продаж будинку, в якому уже проживали, не є інвестиційним процесом, оскільки у цьому випадку спостерігається зміна власника створених раніше об'єктів.

Таким чином, і фірми, і домашні господарства інвестують. Фірми купують інвестиційні товари, аби збільшити капітал і замінити діючий капітал у

процесі його вибуття. Домашні господарства купують житло, що також є інвестиціями. Домінують у цьому процесі підприємці.

Кожен із перерахованих вище різновидів інвестицій з часом зношується. Це явище називають **амортизацією**. Отже, для того щоб забезпечити безперебійний розвиток виробництва, з часом капітал треба оновлювати, а для зростання виробництва потрібні додаткові затрати капіталу (інвестицій). Загальний обсяг інвестицій, спрямований як на заміну зношеного капіталу, так і на зростання капіталу, утворює **валові інвестиції** (ВІ). Інвестиції, що забезпечують зростання капіталу, утворюють **чисті інвестиції** (ЧІ).

Отже, щоб визначити чисті інвестиції (ЧІ) потрібно з валових інвестицій (ВІ) вирахувати вибуття капіталу у вигляді амортизації (А):

$$\text{ЧІ} = \text{ВІ} - \text{А} \quad (17.12)$$

Динаміка чистих інвестицій характеризує економічний розвиток підприємства, галузі, держави. Якщо сума чистих інвестицій від'ємна, тобто обсяг $\text{ВІ} < \text{А}$, це свідчить про зменшення випуску продукції. Якщо сума $\text{ЧІ} = 0$, це означає відсутність економічного зростання, а якщо сума $\text{ВІ} > \text{А}$, то це означає, що економіка розвивається.

Крім валових і чистих інвестицій розрізняють наступну класифікацію інвестицій:

1. За формою власності: *державні*, створені із коштів державного бюджету, державних фінансових джерел; *приватні*, створені із коштів підприємств, організацій, громадян, включаючи як особисті, так і залучені кошти;

2. За об'єктом вкладання: *реальні* — будь-які витрати на створення або відновлення капіталу (капітальні вкладення, інновації, нематеріальні активи); *фінансові* - вкладення капіталу в цінні папери (акції, облігації та ін.), а також вклади у банківські депозити; *інтелектуальні* - вкладення у наукові розробки, ліцензії, ноу-хау, підготовку фахівців;

3. За місцем розташування: *внутрішні та зовнішні*;

4. За періодом інвестування: *короткострокові та довгострокові*.

5. В залежності від факторів, які визначають обсяг попиту на інвестиції: *індуційовані*, *автономні*. Інвестиції називаються **індуційованими**, якщо причиною їх здійснення є стійке зростання попиту на товари та послуги в результаті зростання національного доходу. Інвестиції називаються **автономними**, коли вони здійснюються при фіксованому сукупному попиті на блага, тобто не залежать від рівня доходу.

Під **інвестиційним попитом** розуміють попит підприємців на блага для відновлення зношеного капіталу і збільшення реального капіталу. Попит на інвестиції залежить від очікуваної норми чистого прибутку (ОНЧП) і відсоткової ставки (ВС).

З'ясуємо сутність впливу цих факторів на інвестиційний попит.

По-перше, розглянемо вплив 1-го фактору, тобто ОНЧП. Фірми інвестують з метою одержання чистого прибутку. Інвестиції будуть приносити чистий прибуток лише тоді, коли на одиницю інвестиційних витрат підприємство матиме більші прибутки в кожному наступному році, тобто якщо зростає капіталовіддача. Але інвестори спираються не на фактичний, а на очікуваний чистий прибуток (ОЧП). З урахуванням необхідності зростання капіталовіддачі можна записати формулу очікуваної норми чистого прибутку:

$$\text{ОНЧП} = \frac{\text{ОЧП}}{\text{ЧІ}} \cdot 100 \% \quad (17.13)$$

Отже, з вищенаведеного можна зробити висновок, що головним фактором мотивації до інвестування є рівень очікуваної норми чистого прибутку.

По-друге, інвестиційні витрати пов'язані з джерелом їх фінансування. Досить поширеним джерелом фінансування інвестицій є банківський кредит. Тому важливу роль у динаміці інвестицій відіграє відсоткова ставка. Якщо очікувана норма чистого прибутку – це мета інвестування, то відсоткова ставка – це ціна інвестицій, яку фірма повинна сплатити, щоб позичити грошовий капітал, необхідний для придбання реального капіталу. Для прийняття рішення інвестори зіставляють очікувану норму чистого прибутку і відсоткову ставку. Якщо відсоткова ставка нижча від очікуваної норми чистого прибутку, то інвестиції будуть прибутковими, на них виникає попит. Якщо, навпаки, – інвестиції будуть збитковими, попиту на них не буде.

У прийнятті інвестиційних рішень суттєву роль відіграє не номінальна, а реальна відсоткова ставка. **Номінальна ставка** визначається в поточних цінах, реальна **відсоткова ставка** – це номінальна ставка скоригована з урахуванням інфляції. Графіки функції попиту на інвестиції залежно від розглянутих двох факторів – очікуваної норми чистого прибутку і реальної відсоткової ставки (r) – зображені на рис. 17.5; 17.6.

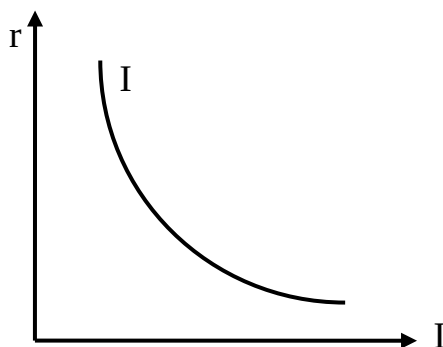

Рис. 17.5. Функція інвестиційного попиту.

Графік інвестиційного попиту нахилений донизу: чим вище відсоткова ставка, тем менша кількість інвестиційних проектів, тобто залежність між інвестиціями і відсотковою ставкою обернена.

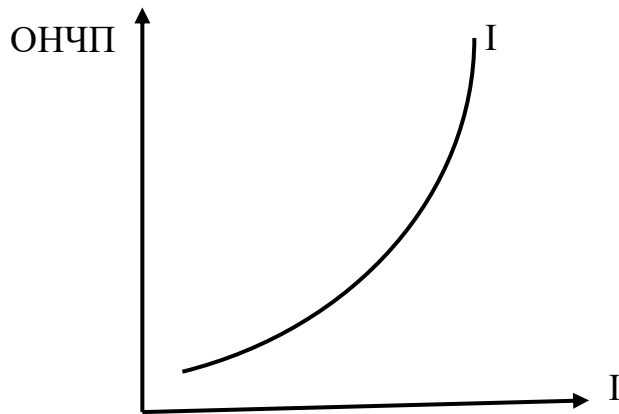

Рис. 17.6. Функція інвестиційного попиту.

Аналіз рис. 17.6 свідчить, що крива інвестиційного попиту прямує вгору, тобто при зростанні очікуваної норми прибутку обсяг інвестицій збільшується і навпаки. Залежність між інвестиціями і очікуваною нормою прибутку пряма.

Крім відсоткової ставки на інвестиційний попит впливають невідсоткові фактори, які змінюють рівень очікуваної норми прибутку за даної відсоткової ставки.

До невідсоткових факторів відносять:

1. **Технологічні зміни.** Науково-технічний та технологічний прогрес, тобто розробка нового більш продуктивного устаткування, новітніх технологій зменшує середні витрати на виробництво продукції або підвищує її якість. Внаслідок цього зростає норма чистого прибутку від інвестування, що викликає зростання інвестиційного попиту за даної відсоткової ставки;

2. **Рівень забезпеченості основним капіталом.** Від того, якою мірою кожна галузь виробництва забезпечена основним капіталом, залежить очікувана норма чистого прибутку від додаткових інвестицій. Якщо виробничі потужності певної галузі задовольняють попит на її продукцію, то інвестування буде стриманим. Недостатність виробничих потужностей стимулює збільшення інвестицій з метою нарощування виробництва відповідно до попиту;

3. **Витрати на придбання, експлуатацію та обслуговування устаткування.** Якщо ці витрати скорочуються, то очікувана норма чистого прибутку збільшується, а інвестиційний попит зростає. І навпаки;

4. **Податки на підприємця.** Приймаючи інвестиційні рішення, підприємці розраховують на очікуваний прибуток після сплати податків. Тому збільшення податків депресивно впливає на інвестиції. І навпаки;

5. **Очікування.** Метою інвестування є чистий прибуток. Інвестиції — це насамперед ризик стосовно того, що дохід від них перевищить витрати. Якщо економічні умови в країні погіршуються, то фірми утримуються від інвестицій. Навпаки, коли фірми сподіваються на поживавлення в

недалекому майбутньому попит на інвестиції зростає. Крім того, якщо фірми очікують, що зростання виробництва товару призведе до різкого скорочення попиту на нього навіть при зниженні ціни, то немає стимулів вкладати у виробництво цього товару інвестиції і навпаки.

Розглянемо суть **мультиплікатора інвестицій**. Мультиплікатор у перекладі з англійської мови означає «множник». Вперше поняття мультиплікатора було введено англійцем Каном у 1931р., далі розроблялося Дж. Кейнсом, а також П. Самуельсоном, Ф. Маклупом, Дж. Робинсом, А. Хансеном та іншими.

Теорія мультиплікатора відображає реальну залежність між нагромадженням, споживанням, ВВП та зайнятістю населення.

Мультиплікатор – це коефіцієнт (число), який показує у скільки разів зростає рівноважний дохід ΔY за умови збільшення автономних інвестицій на ΔI_a .

Стосовно інвестицій мультиплікатор математично можна виразити так:

$$m = \frac{\Delta Y}{\Delta I_a} \quad (17.14)$$

На перший погляд може скластися враження, що, приміром, зростання обсягу автономних інвестицій на 1 млн. грн. зумовить приріст ВВП у такому самому обсязі. Насправді це трохи складніше. Кейнсіанська модель мультиплікатора показує, що зазначений вище приріст автономних інвестицій ΔI_a забезпечить приріст виробництва ΔY в обсязі більшому, ніж 1 млн. грн. в n разів.

Зростання доходу в свою чергу збільшує споживання. Отже, приріст доходу також розпадається на приріст споживання та приріст інвестицій. Тому мультиплікатор можна показати через граничну схильність до споживання як:

$\Delta Y = \Delta C + \Delta I$, звідси $\Delta I = \Delta Y - \Delta C$. Поставимо це значення в формулу мультиплікатора

$$m = \frac{\Delta Y}{\Delta Y - \Delta C} - \Delta C \quad (17.5)$$

Розділимо чисельник і знаменник дробу на ΔY .

$$m = \frac{\Delta Y / \Delta Y}{\Delta Y - \Delta C / \Delta Y} = \frac{1}{1 - MPC} \quad (17.6)$$

Оскільки гранична схильність до заощадження $MPS = 1 - MPC$, то отримуємо:

$$m = \frac{1}{MPS} \quad (17.7)$$

Із формули випливає, що мультиплікатор інвестицій перебуває у прямій залежності від граничної схильності до споживання MPC та у зворотній залежності від граничної схильності до заощадження MPS .

Мультиплікатор інвестицій означає, що початкові вкладення в економіку надалі поступово супроводжуються зростанням доходу, який

знову розподіляється на споживання та заощадження, тобто виникає первинний, вторинний і т. д. ефект капіталовкладень.

Мультиплікатор може бути простим і складним (повним).

Простий мультиплікатор - відображає лише вилучення коштів на заощадження.

Складний мультиплікатор отримується з урахуванням усіх вилучень: податків, імпорту, заощаджень.

Рівновага в економіці може забезпечуватися за різних умов: при повній або неповній зайнятості, на інфляційній або безінфляційній основі. Ці умови залежать від співвідношення між сукупними витратами і потенційним обсягом виробництва (ВВП) ми розглянемо в наступній лекції.

Таким чином, ми з'ясували з Вами сутність 2-х важливих компонентів сукупних витрат – споживання, інвестиції. Крім того, ми розглянули сутність категорії заощадження, як єдиного джерела інвестицій.

17.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Споживання і заощадження як функції доходу.
2. Середня та гранична схильність до споживання і до заощадження.
3. Недоходні фактори споживання і заощадження.
4. Інвестиції і фактори інвестування. Крива сукупного попиту на інвестиції.
5. Невідсоткові фактори інвестиційного попиту.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні компоненти споживання та дайте визначення.
2. Що таке автономне споживання?
3. Дайте визначення середньої і граничної схильності до споживання та напишіть формули для їх обчислення.
4. Дайте визначення заощадження, напишіть його функцію та розкрийте її зміст за допомогою графіка.
5. Назвіть основні фактори, які впливають на споживання та заощадження.
6. Поясніть на графіках вплив недоходних факторів на споживання та заощадження.
7. Дайте визначення валових і чистих інвестицій.
8. Поясніть, як впливають на інвестиційний попит очікувана норма чистого прибутку і відсоткова ставка комерційних банків?
9. Побудуйте та поясніть графіки залежності інвестиційного попиту від очікуваної норми чистого прибутку і відсоткової ставки.
10. Визначте, які невідсоткові фактори впливають на інвестиційний попит.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Споживання	
2.	Мультиплікатор інвестицій	
3.	Індуційовані інвестиції	
4.	Середня схильність до заощадження	
5.	Інвестиції	
6.	Гранична схильність до споживання	
7.	Інвестиційний попит	
8.	Чисті інвестиції	
9.	Автономні інвестиції	
10.	Заощадження	

Визначення

1. Коефіцієнт, який показує у скільки разів зростає рівноважний дохід за умови збільшення автономних інвестицій.

2. Попит підприємців на блага для відновлення зношеного капіталу і збільшення реального капіталу.

3. Економічні ресурси, які використовуються для вкладення в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності у країні та за її межами з метою привласнення прибутку.

4. Витрати домашніх господарств на придбання споживчих товарів і послуг для задоволення особистих потреб.

5. Частина доходу, яка залишається не використаною після споживання.

6. Частка безподаткового доходу, що спрямовується на заощадження.

7. Інвестиції, що забезпечують зростання капіталу.

8. Частка додаткового доходу спрямовується на додаткове споживання

9. Інвестиції, що здійснюються під впливом стійкого зростання попиту на блага в результаті зростання національного доходу.

10. Інвестиції, що здійснюються при фіксованому сукупному попиті на блага.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Гранична схильність до споживання завжди дорівнює граничній схильності до заощаджень.

2. Сума середніх схильностей до споживання і до заощаджень завжди дорівнює нулю.

3. Реальна відсоткова ставка – це номінальна відсоткова ставка скорегована на темп інфляції.

4. При зростанні відсоткової ставки заощадження скорочуються, а інвестиції зростають.

5. Інвестувати доцільно, коли відсоткова ставка не перевищує очікувану норму прибутку.

6. Зі зростанням доходу середня схильність до споживання росте, а до заощаджень скорочується.

7. Зі зростанням доходу споживання збільшується, а заощадження скорочуються.

8. При збільшенні автономних споживчих витрат, їх крива переміщується паралельно вниз.

9. До індукційованих інвестицій відносять інвестиції у нову тех-ніку.

10. Порогова точка доходу – коли споживання повністю дорівнюють доходу.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Рівень доходу після сплати податків визначається за формулою:

а) $Y = Y^* + T$;

б) $Y^* = Y / T$;

в) $Y = Y^* - T$;

г) $Y^* = Y - T$.

2. Зв'язок між граничною схильністю до споживання і граничною схильністю до заощадження проявляється в тому, що:

а) вони показують динаміку доходів у країні;

б) вони відображають темпи економічного зростання;

в) їх сума завжди дорівнює одиниці;

г) їх сума завжди дорівнює нулю.

3. Середня схильність до споживання - це:

а) відношення споживання до заощадження;

б) відношення споживання до безподаткового доходу;

в) відношення споживання до особистого доходу;

г) відношення приросту споживання до наявного доходу.

4. Гранична схильність до споживання - це:

а) відношення приросту споживання до приросту безподаткового доходу;

б) відношення приросту споживання до наявного доходу;

в) відношення споживання до приросту наявного доходу;

г) усі відповіді неправильні.

5. Кейнсіанська функція споживання описується рівнянням:

а) $C = C_a + MPC \cdot Y$;

б) $C = C_a - MPC \cdot Y$;

в) $C = S_a + MPC \cdot Y$;

г) $C = S_a - MPC \cdot Y$.

6. Крива споживання переміщується вгору внаслідок:

- а) зниження цін;
- б) зменшення податку з доходу;
- в) зростання відсоткової ставки;
- г) зменшення багатства.

7. Внаслідок дії якого чинника відбудеться зростання інвестицій?

- а) збільшення податків;
- б) погіршення економічних умов у країні;
- в) впровадження більш продуктивного обладнання;
- г) збільшення витрат на придбання, експлуатацію та обслуговування

обладнання.

8. Валові інвестиції відрізняються від чистих сумою:

- а) податкових пільг;
- б) амортизації;
- в) трансфертів;
- г) інфляційних втрат.

9. Мультиплікатор інвестицій — це число, яке показує, у скільки разів зросте дохід при:

- а) зменшенні автономних інвестицій;
- б) зростанні автономних інвестицій;
- в) зменшенні споживання;
- г) зростанні споживання.

10. Автономні інвестиції — це інвестиції, які:

- а) не залежать від рівня доходу;
- б) залежать від рівня доходу;
- в) не залежать від відсоткової ставки;
- г) залежать від функції споживання.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

У економіці країни упродовж року відбулися такі зміни (млн. гр. од.): на початку року безподатковий дохід населення становив 190, споживання — 160. Наприкінці року безподатковий дохід становив 220, споживання — 185. Обчисліть граничну схильність до заощаджень.

Методика розв'язання:

1. Розрахуємо граничну схильність до заощаджень:

$$\Delta Y = Y_{к.р.} - Y_{п.р.} = 220 - 190 = 30 \text{ млн. гр. од.}$$

$$\Delta C = C_{к.р.} - C_{п.р.} = 185 - 160 = 25 \text{ млн. гр. од.}$$

$$\Delta S = \Delta Y - \Delta C = 30 - 25 = 5 \text{ млн. гр. од.}$$

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y} = \frac{5}{30} = 0,17 \text{ або } 17\%$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. В економіці країни упродовж року відбулися такі зміни (млн. гр. од.): на початку року безподатковий дохід населення становив 90, заощадження – 30. Наприкінці року безподатковий дохід становив 120, заощадження – 50. Обчисліть граничну схильність до споживання.

Задача 2. Розрахуйте граничну схильність до заощаджень за умов, що безподатковий дохід населення країни на кінець року збільшився на 30 млн. гр. од., а споживання – на 22,8 млн. гр. од.

Задача 3. Споживання становлять 7,5 млн. гр. од. Дохід після оподаткування складає 10 млн. гр. од. Чому дорівнює середня схильність до заощаджень?

Задача 4. Заощадження становлять 3 млн. гр. од. Дохід після оподаткування складає 18 млн. гр. од. Чому дорівнює середня схильність до споживання?

Задача 5. Розрахуйте граничну схильність до споживання за умов, що безподатковий дохід населення країни на кінець року збільшився на 50 млн. гр. од., а заощадження – на 30 млн. гр. од.

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 18. КЛАСИЧНА МОДЕЛЬ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ РІВНОВАГИ

Мета: з'ясувати сутність макроекономічної рівноваги та її типів, розкрити основні положення класичної моделі макроекономічної рівноваги.

Основні терміни і поняття: макроекономічна рівновага, ідеальна рівновага, часткова рівновага, загальна рівновага, закон Сея.

План лекцій:

18.1. Сутність і типи макроекономічної рівноваги.

18.2. Механізм встановлення макроекономічної рівноваги в класичній моделі.

18.1. Сутність і типи макроекономічної рівноваги

Досягнення макроекономічної рівноваги – одна з основних проблем у макроекономічній теорії, вона привертала до себе особливу увагу економістів протягом XIX–XX ст.

Макроекономічна рівновага – це такий стан національної економіки, коли використання обмежених виробничих ресурсів для створення товарів і надання послуг та їх розподіл між суспільством є збалансованими, тобто існує пропорційність економічних процесів між сукупним попитом і сукупною пропозицією, виробництвом і споживанням. Досягнути макроекономічної рівноваги можна, але тільки тимчасово, тому що економіка має динамічний характер і функціонує скоріше за принципом балансування «рівновага-нерівновага».

Макроекономічна рівновага є центральною проблемою суспільного виробництва, також результатом впливу складного механізму збалансованого кругообігу частин ВВП і НД, а саме – величин сукупної пропозиції та сукупного попиту. Збалансоване, зрівноважене зростання економіки передбачає узгоджений динамізм її складових структурних ланок залежно від розвитку народного господарства як цілісної системи.

Розрізняють ідеальну, реальну, часткову і загальну рівновагу.

Ідеальна (бажана) рівновага – це такий стан економіки, за якого забезпечується оптимальна реалізація інтересів усіх суб'єктів економічної діяльності та узгодженість у їх поведінці. При цьому ідеальна рівновага теоретично передбачає, що усі суб'єкти знаходять на ринку предмети споживання, фактори виробництва, а весь продукт, вироблений протягом минулого року, реалізовано. Така рівновага теоретично можлива за наявності вільної конкуренції та економічної гармонії, за відсутності протилежностей та диспропорцій.

Реальна рівновага встановлюється в економічній системі як наслідок впливу на ринок зовнішніх факторів в умовах недосконалої конкуренції. Така рівновага відповідає умовам обмеженості ресурсів і зростання потреб суспільства. При цьому необхідним є вжиття заходів, спрямованих на

ефективне використання ресурсів, збільшення продуктивності суспільної праці чи обмеження платоспроможного попиту споживачів.

Часткова рівновага у масштабі усієї національної економіки означає досягнення кількісної відповідності між двома взаємопов'язаними окремими ланками економічного життя, а саме: ринком товарів і послуг, факторами виробництва. Зокрема, йдеться про збалансованість між виробництвом і споживанням, попитом і пропозицією, прибутками і витратами бюджету та ін.

Загальна макроекономічна рівновага – це збалансований розвиток усіх сфер економічної системи, одночасна відповідність між усіма структурними компонентами на ринку в цілому.

Макроекономічна рівновага передбачає досягнення пропорційності як доцільності, впорядкованості та відповідності відтворюваних зв'язків, аспектів та фаз. При цьому локальні, окремі пропорції взаємопов'язані, доповнюють одна одну і зумовлюють збалансований розвиток усієї економічної системи.

Світова економічна наука вже протягом двох століть досліджує проблему економічної рівноваги, створюючи теорії, моделі й концепції загальної та часткової економічних рівноваги.

Для загальної економічної рівноваги необхідна наявність певних передумов: відповідність сукупного попиту сукупній пропозиції на всіх чотирьох типах ринку (товарів, праці, капіталу та грошей); ефективне використання усіх економічних ресурсів, що означає відсутність масового безробіття, високого рівня інфляції, нереалізованих товарів та їх дефіциту; відповідність державних цілей існуючим економічним можливостям; збалансованість між виробництвом і споживанням з орієнтацією їх розвитку в інтересах споживачів; відповідність доходів витратам.

В економічній науці існує безліч моделей макроекономічної рівноваги, відображаючи погляди різних напрямків економічної думки на цю проблему.

18.2. Механізм встановлення макроекономічної рівноваги в класичній моделі

Перший напрямок, що досліджує механізм рівноваги економічної системи пов'язано з класичною економічною школою. Вона зародилася на перших етапах розвитку капіталізму. Класичні моделі розробляли Ф. Кене (1694–1774), Ж.Б. Сей (1767–1832), К. Маркс (1818–1883), Л. Вальрас (1834–1910), В. Парето (1848–1923) та інші теоретики.

Класична макроекономічна модель відноситься виключно до пояснюючих моделей і аналізує механізм економічного оптимуму, тобто природної рівноваги на ринках ресурсів і товарів.

Методологічною концепцією класичної макромоделі є класична теорія зайнятості, розроблена Ж.Б.Сеем, суть якої зводиться до того, що визначальною на ринку є пропозиція, яка породжує адекватний собі

попит і ситуація перевиробництва чи недовиробництва в економіці існувати не може.

Прихильники класичної теорії вважають, що ринковий механізм здатний автоматично забезпечувати повну зайнятість без державного втручання в економіку, повна зайнятість є нормою для економіки з ринковими відносинами. Вони визнають, що інколи на економіку можуть негативно впливати зовнішні фактори, такі як війни, політичні перевороти, засуха, біржові крахи тощо, які тимчасово виводять її зі стану повної зайнятості. Проте здатність ринку до автоматичного саморегулювання є достатньою, щоб через деякий час знову відновити в економіці такий рівень виробництва, який відповідає умовам повної зайнятості.

Згідно з класичною теорією механізм ринкового саморегулювання економіки складається з декількох елементів. Перший – ситуація, коли величина сукупних витрат буде недостатньою для виробництва потенційного ВВП, є малоймовірною. Якщо навіть сукупні витрати за будь-яких обставин зменшаться порівняно з потенційною величиною, то досить швидко такі важелі ринкового регулювання, як ціна і зарплата примусять економічних суб'єктів збільшити сукупні витрати до потенційної величини.

Неможливість виникнення в економіці дефіциту сукупних витрат спирається на закон Сея. Згідно з цим законом процес виробництва товарів створює доход, який дорівнює вартості вироблених товарів. Такий закон діє на різних рівнях економіки. Так, на мікрорівні кожен підприємець формує на ринку свій попит на чужі товари такої ж величини, як і та пропозиція, яку він створив своїм товаром, тобто його доходи від реалізації власного товару дорівнюють вартості товарів, на які він пред'являє попит. Якщо така рівність існує для кожного окремого виробника, то вона неминуче повинна мати місце і для всього суспільного виробництва.

Закон Сея спирається на передумову, що весь доход, отриманий виробниками товарів, повністю використовується на закупівлю інших товарів. У дійсності це не так, оскільки певна частка доходу може бути спрямована не на витрати, а на заощадження, що породжує невідповідність між виробництвом і споживанням, тобто між пропозицією і попитом. У цьому випадку сукупні витрати будуть недостатніми для закупівлі всієї маси вироблених товарів, у результаті чого скоротиться сукупний попит, фактичний ВВП відхилиться вниз від потенційного ВВП, що свідчить про виникнення в економіці неповної зайнятості.

Прихильники класичної теорії визнають дестабілізуючий вплив заощаджень на рівновагу між доходами і витратами. Проте, на їхню думку, дана обставина не вимагає державного втручання в економіку. Суть другого елемента класичної теорії про ринкове саморегулювання полягає в тому, що ринковий механізм здатний самотійно й досить швидко

ліквідувати дисбаланс між доходами і витратами через взаємодію між товарним та грошовим ринками. Та частка доходів, яка спрямовується на заощадження, знову повертається на товарний ринок у вигляді інвестицій. Інвестиційні витрати підприємців компенсують ті вилучення із потоку “доходи-витрати”, які відбуваються в формі заощаджень. Отже, якщо підприємці будуть інвестувати в економіку стільки ж, скільки домогосподарства мають намір заощаджувати, то закон Сея буде діяти і відповідність між доходами і витратами не уде порушена.

Необхідною умовою для досягнення відповідності між доходами і витратами в економіці є баланс між заощадженнями та інвестиціями. Згідно з класичною теорією ця умова забезпечується грошовим ринком через коливання процентної ставки під впливом попиту і пропозиції на цьому ринку.

Класики допускають тимчасове перевищення заощаджень порівняно з інвестиціями, що може викликати тимчасове відхилення сукупних витрат від потенційної величини. Але таке відхилення, на їхню думку, не обов'язково викличе падіння виробництва порівняно з потенційним рівнем, оскільки крім грошового ринку, велику регулювальну роль виконують ціни і зарплата.

Регулювальний потенціал цін і зарплати складає суть третього елемента класичної теорії про ринкове саморегулювання. Його суть полягає в тому, що обсяг сукупної продукції, яку можуть реалізувати її виробники, залежить не лише від величини сукупних витрат, а й від рівня товарних цін.

Це означає, що навіть тоді, коли процентна ставка за будь-якої причини нездатна привести у відповідність заощадження домогосподарств та інвестиції підприємств, падіння сукупних витрат буде компенсоване пропорційним зниженням цін.

Згідно з класичною теорією здатність економіки до цінового саморегулювання забезпечується конкуренцією між продавцями, яка породжує високу еластичність цін стосовно попиту.

На ринках ресурсів і товарів існує рівень цін, який зрівноважує попит та пропозицію і, завдяки цьому, відбувається очищення ринків від зайвого попиту та пропозиції. Якщо пропозиція більша за попит, то рівновага відновлюється за рахунок зменшення ціни, при цьому рівноважна ціна може бути менша за природну ціну, яка визначає необхідні витрати ресурсів. Якщо пропозиція менша за попит, то рівновага відновлюється за рахунок росту цін, а рівноважна ціна може бути більша за природну ціну.

Рівновага виступає як особливий, “ідеальний” випадок нормального стану, для якого характерна своя логіка взаємозв'язків і взаємозалежностей кількісних економічних параметрів (характеристик) і свій специфічний спосіб відновлення стійкого рівноважного стану між наявними в суспільстві засобами і потребами.

Макроаналіз класичних моделей ринків дає змогу зробити такі висновки:

1) економіка складається із взаємопов'язаних ринків, які аналізують таким чином, ніби вони природно перебувають у рівновазі. Останнє означає, що на всіх ринках попит відповідає пропозиції, а механізм, що забезпечує цю відповідність – це ціни, які постійно коливаються, і автоматично очищують ринки, як від зайвого попиту, так і від зайвої пропозиції;

2) за класичною моделлю виробничі можливості економіки (її виробнича функція) визначаються наявними в економіці ресурсами виробництва: працею, землею, капіталом та застосовуваними технологіями;

3) економіці властива взаємозамінність факторів виробництва, яка передбачає збільшення обсягів реального продукту в разі кількісного зростання одного з факторів. Проте це зростання має об'єктивну межу, яка визначається законом спадної віддачі (продуктивності) ресурсів;

4) роль ринку грошей у забезпеченні макrorівноваги полягає в тому, що гроші не впливаючи на реальний продукт, визначають обсяг номінального продукту, а отже, формують загальний рівень цін;

5) на ринку товарів визначаються рівноважні обсяги виробництва та рівноважні ціни. Особливістю цього є нееластичність пропозиції до цін і встановлення рівноваги шляхом пристосування сукупного попиту до пропозиції. Ціни відіграють вирішальну роль при визначенні попиту;

6) ринок заощаджень (інвестицій) регулюється взаємодією пропозиції заощаджень і попиту на інвестиції. Вирішальною тут є ставка процента. Остання відіграє особливу роль у формуванні макrorівноваги, визначаючи розподіл сукупного попиту на дві частини: споживання та інвестиції;

7) головними інструментами макроекономічного саморегулювання за класичною моделлю є: реальна заробітна плата як чинник ринку робочої сили; загальний рівень цін як чинник попиту на ринку товарів; ставка процента як чинник розподіл сукупного попиту (при його незмінній величині).

Класична модель є основою практично всіх сучасних макромоделей.

18.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Макроекономічна рівновага: суть та основні типи.
2. Предумова та еволюція класичної моделі макроекономічної рівноваги.
3. Основні положення класичної моделі макроекономічної рівноваги.

Питання для самоперевірки

1. Які існують типи макроекономічної рівноваги?

2. У чому відмінність між частковою і загальною макроекономічною рівновагою?

3. Перерахуйте основні передумови досягнення загальної макроекономічної рівноваги.

4. Розкрийте передумови розвитку класичної моделі макроекономічної рівноваги.

5. У чому полягає сутність закону Сея?

6. Сформулюйте умови макрорівноваги класичної моделі.

7. Наведіть основні елементи класичної теорії на користь того, що ринковий механізм має здатність до автоматичного саморегулювання.

8. Визначте особливості грошового ринку за класичною моделлю макрорівноваги.

9. Дослідіть умови та особливості рівноваги товарного ринку за класичною моделлю.

10. Дослідіть умови рівноваги ринку заощаджень (інвестицій) за класичною моделлю.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Закон Сея	
2.	Макроекономічна рівновага	
3.	Загальна рівновага	
4.	Часткова рівновага	
5.	Ідеальна рівновага	

Визначення

1. Стан національної економіки, коли використання обмежених виробничих ресурсів для створення товарів і надання послуг та їх розподіл між суспільством є збалансованими

2. Збалансований розвиток усіх сфер економічної системи, одночасна відповідність між усіма структурними компонентами на ринку в цілому.

3. Стан економіки, за якого забезпечується оптимальна реалізація інтересів усіх суб'єктів економічної діяльності та узгодженість у їх поведінці

4. Досягнення кількісної відповідності між двома взаємопов'язаними окремими ланками економічного життя, а саме: ринком товарів і послуг, факторами виробництва.

5. Визначальною на ринку є пропозиція, яка породжує адекватний собі попит.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. У класичній моделі зростання пропозиції грошей не впливає на обсяг випуску.

2. Реальний сектор в класичній моделі включає три ринки: ринок праці, ринок грошей і ринок товарів.

3. Класична модель передбачає гнучкість реальних макроекономічних показників.

4. Відповідно до класичної моделі економіка завжди знаходиться на рівні зайнятості ресурсів.

5. Ідеальна макрорівновага в реальній економічній системі неможлива.

6. Відповідно до класичної моделі, стабілізація економіки досягається зміни цін.

7. Закон Сея пояснює негативну залежність інвестицій від ставки відсотка.

8. Зміна величини заощаджень та інвестицій в класичній моделі відбувається під дією одних і тих же факторів.

9. Відповідно до класичною моделлю гнучкість цін і заробітної плати дозволяє економіці пристосовуватися до ринкової ситуації без зміни реального обсягу випуску.

10. Представники класичної школи стверджували, що економіка повинна регулюватися державою за допомогою фіскальної політики.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Встановлення рівноважних цін та рівноважних обсягів виробництва на окремих специфічних ринках, які є складовими загальної ринкової системи це:

- а) загальна рівновага;
- б) часткова рівновага;
- в) споживча рівновага;
- г) ринкова рівновага.

2. Згідно класичної економічної теорії, основним фактором, визначаючим динаміку заощаджень та інвестицій, є:

- а) ставка відсотка;
- б) рівень видатків;
- в) рівень заробітної плати;
- г) ставка податку.

3. Закон Сея фіксує взаємозв'язок між:

- а) попитом на гроші та їх пропозицією;
- б) кредитом, виробництвом та ринком праці;
- в). Заощадженнями, інвестиціями та рівнем процента;
- г) Виробництвом, доходом і витратами.

4 Класичній теорії державного невтручання відповідає таке положення:

- а) дохід не обов'язково цілком витрачається й інвестується;
- б) основним регулятором ринкової економіки є сукупний попит;
- в) заробітна плата та ціни на товари і природні ресурси є гнучкі;
- г) саморегуляція ринку неможлива.

5. Класична теорія стверджують, що держава повинна:

- а) втручатися у ринкову економіку;
- б) не втручатися у ринкову економіку;
- в) кількість державних регуляторів збільшити до максимуму;
- г) зменшити державні витрати.

6. Одним з основних в класичній моделі є умова, що:

- а) заощадження завжди більше інвестицій;
- б) економіка самоурівноважується на рівні повної зайнятості;
- в) економіка може перебувати в рівновазі на рівні менше рівня повної зайнятості;
- г) інфляція не є серйозною економічною проблемою.

7 Передумови побудова класичної моделі економічної рівноваги є:

- а) гнучкість цін;
- б) гнучка заробітна плата;
- в) гнучка ставка відсотка;
- г) усі відповіді правильні.

8. Відповідно до класичної моделі зростання пропозиції грошей веде до:

- а) зростання рівня цін і обсягу випуску;
- б) зростання лише рівня випуску;
- в) зростання лише рівня цін;
- г) зростання обсягу випуску і зниження рівня цін.

9 Яке твердження щодо ринку праці не відповідає класичній моделі:

- а) на ринку праці завжди спостерігається повна зайнятість;
- б) безробіття має добровільний характер;
- в) якщо підвищується ставка номінальної заробітної плати, безробіття збільшується;
- г) причиною безробіття є недостатній сукупний попит.

10. Згідно з класичною моделлю підвищення заробітної плати веде до:

- а) безробіття;
- б) інфляції;
- в) зростання обсягу випуску;
- г) зростання пропозиції грошей.

Завдання 4. Заповніть таблицю

Таблиця 18.1

Порівняльна характеристика основних положень класичної та кейнсіанської моделей макроекономічної рівноваги

№п/п	Класична модель Макрорівноваги	Кейнсіанська модель макрорівноваги
1.	Ринкова система – саморегулююча система	Саморегуляція неможлива, необхідне втручання держави
2.		
3.		
4.		
5.		

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 19. РІВНОВАГА НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ У МОДЕЛІ IS-LM

Мета: з'ясувати вплив сукупних видатків на ВВП; розглянути механізм формування економічної рівноваги на основі співвідношення між сукупними витратами і ВВП; з'ясувати взаємодію ринку грошей і ринку товарів та побудувати модель Хікса – Хансена.

Основні терміни і поняття: сукупні витрати, планові витрати, фактичні витрати, економічна рівновага згідно моделі «витрати-випуск», кейнсіанський хрест, «вилучення», «ін'єкції», економічна рівновага згідно моделі «вилучення-ін'єкції», інфляційний розрив, рецесійний розрив, мультиплікатор витрат, крива IS, крива LM, модель «IS-LM».

План лекції:

19.1. Визначення рівноважного ВВП на основі моделі «витрати-випуск».

19.2. Рівноважний ВВП: модель «вилучення-ін'єкції».

19.3. Загальна рівновага на ринках товарів і послуг, грошей та цінних паперів. Модель IS-LM.

19.1. Визначення рівноважного ВВП на основі моделі «витрати-випуск»

Для економічного розвитку економіки вироблена за повної зайнятості ресурсів продукція має бути продана. Інакше кажучи, сукупні витрати мають бути достатніми для реалізації усього створеного продукту.

Сукупні витрати – загальна сума видатків усіх покупців на кінцеві товари і послуги, вироблені національною економікою.

Сукупні витрати, як відомо, складаються з чотирьох компонентів: споживчих витрати домогосподарств (C), інвестиційні витрати фірм (I), державні закупівля товарів і послуг (G) та чистий експорту (NE), тобто: сукупні витрати (AE) обчислюють за формулою

$$AE = C + I + G + NE, \quad (19.1)$$

де AE (aggregate expenses) – сукупні витрати.

Сукупні витрати такого складу мають місце в умовах змішаної економіки відкритого типу. Вони є кінцевою метою макроекономічного аналізу. В даній лекції об'єктом макроекономічного аналізу буде лише приватний сектор економіки, тобто економіка без участі держави, а сукупні витрати без державних закупок. Крім того, приватний сектор розглядатиметься в межах економіки закритого типу, тобто виходячи із тимчасового припущення, що чистий експорт дорівнює нулю. За цих умов сукупні витрати дорівнюють: $AE = C + I$.

Модель «витрати-випуск» є кейнсіанською моделлю товарного ринку. Визначальним у цій моделі є сукупний попит, який знаходить своє відображення через сукупні витрати, і *сукупна пропозиція*, яка

представлена *реальним ВВП (Y)*. В її основі лежить пряма залежність між ВВП і сукупними витратами, тобто чим більші сукупні витрати, тим більший ВВП, і навпаки.

Для розуміння рівноваги або нерівноваги в економіці за цією моделлю слід розрізняти фактичні і заплановані сукупні витрати.

Економічна рівновага – це рівновага між запланованими сукупними витратами і ВВП. Тому в моделі «витрати-випуск» сукупний попит (AD) представлено *плановими витратами* – сумою, яку домогосподарства та фірми мають намір витратити на купівлю товарів та оплату послуг: $AE_p = AD = C + I$. Сукупна пропозиція AS представлена *фактичними витратами*: $AE_\phi = AS = Y$.

Оскільки ми аналізуємо закриту економіку, то сукупні витрати дорівнюють $AE = C + I$, то для моделі «виграти-випуск» базовим є таке рівняння:

$$AE = C + I = \text{ВВП, тобто} \\ AE = Y$$

Згідно з цим рівнянням, Y (ВВП) – вироблений продукт, а $C + I$ – сукупні витрати. Співвідношення між ними може мати три варіанти:

1) вся сума доходу, отриманого від реалізації виробленого Y (ВВП), спрямовується на його закупку, тобто $C + I = Y$. Цей варіант відповідає закону Сея, згідно з яким виробництво створює адекватний за величиною попит;

2) не вся сума доходу, отриманого від реалізації виробленого Y (ВВП), спрямовується на його закупку, тобто $C + I < Y$;

3) на закупку Y (ВВП) спрямовується більша сума доходу порівняно з його величиною, отриманою від реалізації Y (ВВП), виробленого в поточному періоді, тобто $C + I > Y$. Останні два варіанти відповідають кейнсіанській теорії, згідно з якою доходи, отримані від реалізації поточного ВВП, не обов'язково перетворюються в адекватну величину сукупних витрат.

Співвідношення між сукупними витратами і ВВП – це співвідношення між планами покупців і продавців, які, як правило, не збігаються. Економіка постійно тяжіє до рівноваги як до своєї природної норми. *Економічна рівновага* досягається тоді, коли сукупні витрати та обсяг національного виробництва рівні між собою. У випадку, коли сукупні витрати перевищують ВВП і відбувається незаплановане зменшення товарних запасів, підприємства будуть зацікавлені збільшувати виробництво до рівня сукупних витрат; якщо, навпаки, сукупні витрати менші від ВВП і відбувається незаплановане збільшення товарних запасів, вони будуть змушені скорочувати виробництво до рівня сукупних витрат.

На основі підходу «витрати-випуск» економічну рівновагу можна визначити й за допомогою графічної моделі, яка досить часто називається як «кейнсіанський хрест» (рис. 19.1).

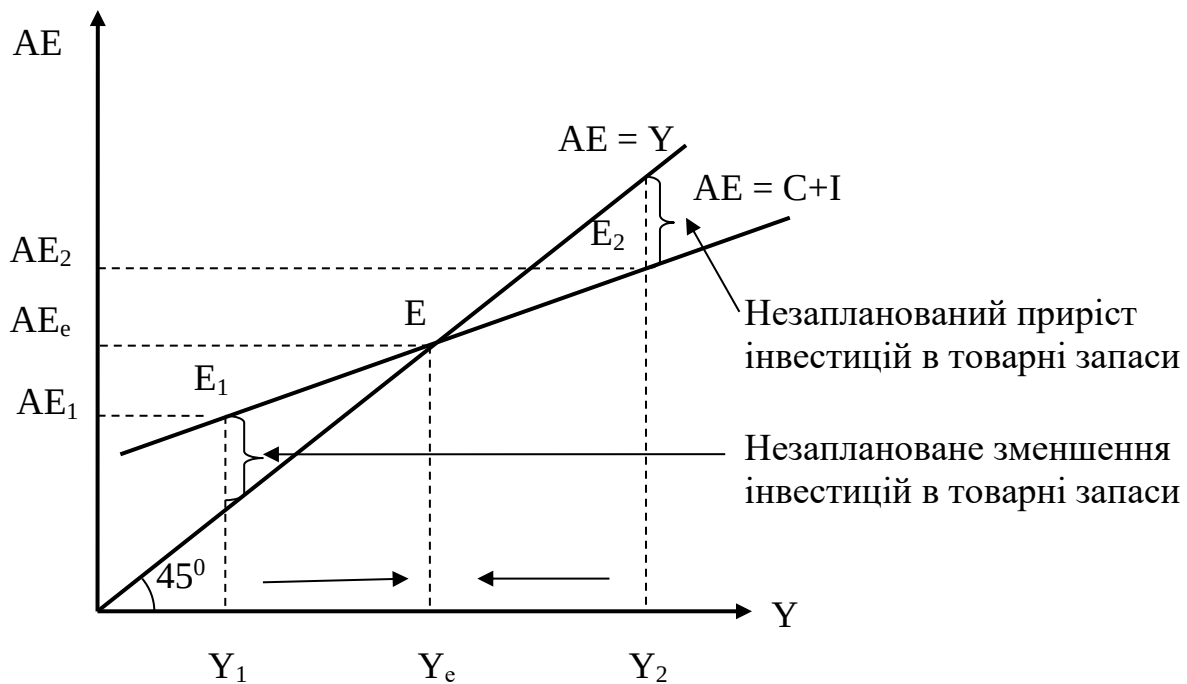

Рис. 19.1. «Кейнсіанський хрест»

Відкладемо по горизонтальній осі реальний ВВП – Y , а по вертикальній – сукупні витрати – AE . Лінія під кутом 45° на рисунку відображає точки, в кожній з яких виконується умова економічної рівноваги ($AE=Y$). Фактична рівновага економіки досягається в точці E , де лінія запланованих витраток (AE) перетинає бісектрису і свідчить про те, що рівноважний ВВП дорівнює Y_e .

Національна економіка перебуватиме у стані рівноваги, коли *фактичні витрати дорівнюють запланованим*. ВВП дорівнює не лише сумі доходів, а й фактичним витраткам на товари і послуги. Тому умову економічної рівноваги можна записати у такому вигляді:

$$\text{Фактичні витрати} = \text{Заплановані витрати} = Y = AE.$$

Але в дійсності фактичні сукупні витрати, як правило, не збігаються із запланованими сукупними витратами. Якщо $AE_2 < AE_{\phi}$, то це означає, що підприємства виробили продукції більше, ніж зможуть її реалізувати ($Y_2 > Y_e$). У цьому випадку відбувається незапланований приріст інвестицій в товарні запаси, що викликає тенденцію до скорочення ВВП від Y_2 до Y_e . В протилежному випадку $AE_1 > AE_{\phi}$, то це означає, що підприємства виробили продукції менше, ніж це відповідає планам покупців ($Y_e < Y_1$). За цих умов відбувається незаплановане зменшення інвестицій в товарні запаси, що породжує тенденцію до збільшення ВВП від Y_1 до Y_e .

19.2. Рівноважний ВВП: модель «вилучення-ін'єкції».

В основі моделі «вилучення-ін'єкції» лежить та обставина, що в потоці «доходи-витрати» постійно виникають як вилучення, так і ін'єкції.

Вилучення – це будь-яке витрачання доходу з потоку «витрати-доходи». В умовах змішаної економіки такі вилучення відбуваються у формі

податків, заощаджень та витрат на купівлю імпортованих товарів, які сплачують домогосподарства та фірми державі. В умовах відсутності міжнародної торгівлі та державного сектору єдиним видом вилучень в економіці є заощадження (S).

Ін'єкції – це будь-яке доповнення до потоку «витрати-доходи» в економіці. В умовах змішаної економіки такі доповнення мають місце в зв'язку з експортом країни, інвестиціями в економіку з боку ділових підприємств, державними витратами на закупівлю товарів і послуг. Якщо економіка не бере участі у міжнародній торгівлі та не має державного сектора, єдиним видом ін'єкцій є приватні інвестиції (I).

Як відомо, будь-який обсяг виробництва породжує певну величину безподаткового доходу. Одну частку цього доходу домогосподарства і підприємства можуть заощаджувати, тобто не використовувати на споживання. Тому заощадження представляють собою вилучення із потоку «доходи - витрати», що зменшує реальний ВВП. Проте поряд зі споживчими благами економіка виробляє капітальні блага, які купують підприємства за рахунок інвестиційних коштів. Інвестиції є ін'єкціями у потік «доходи-витрати». Отже, інвестиції нейтралізують витікання з потоку «витрати-доходи» у вигляді заощаджень.

Оскільки об'єктом нашого аналізу є приватна економіка закритого типу, то ми абстрагуємося від інших видів вилучень та ін'єкцій. В дійсності, крім заощаджень та інвестицій, вилученнями із потоку «доходи-витрати» є також податки та імпорт, а ін'єкціями є ще державні закупки та експорт.

Отже, **рівноважний ВВП** – це такий ВВП, який забезпечується в умовах рівноваги між заощадженнями та інвестиціями. Це означає, що плани домогосподарств щодо заощаджень збігаються з планами підприємств щодо інвестицій. Тому умовою рівноваги на товарному ринку є **рівновага між заощадженнями і запланованими інвестиціями**, тобто $S = I$.

Однак заощадження та інвестиції можуть кількісно не збігатися. Якщо заощадження більші, ніж інвестиції ($S > I$), то сукупні видатки є меншими, ніж реальний ВВП. За цих умов реальний ВВП країни перевищує рівноважний. І навпаки, якщо заощадження менші за інвестиції ($S < I$), то сукупні видатки більші, ніж реальний ВВП, а реальний ВВП менший за рівноважний. Тільки коли заощадження та інвестиції дорівнюють одне одному ($S=I$), витікання з потоку «доходи-витрати» у вигляді заощаджень нейтралізуються ін'єкціями у вигляді інвестицій у цей потік, а ВВП є рівноважним.

Згідно з підходом «вилучення-ін'єкції» економічна рівновага досягається тоді, коли витікання з потоку «доходи-витрати» дорівнюють ін'єкціям у цей потік ($S=I$). Визначення рівноважного ВВП за допомогою моделі «вилучення-ін'єкції» можна зобразити графічно (рис. 19.2).

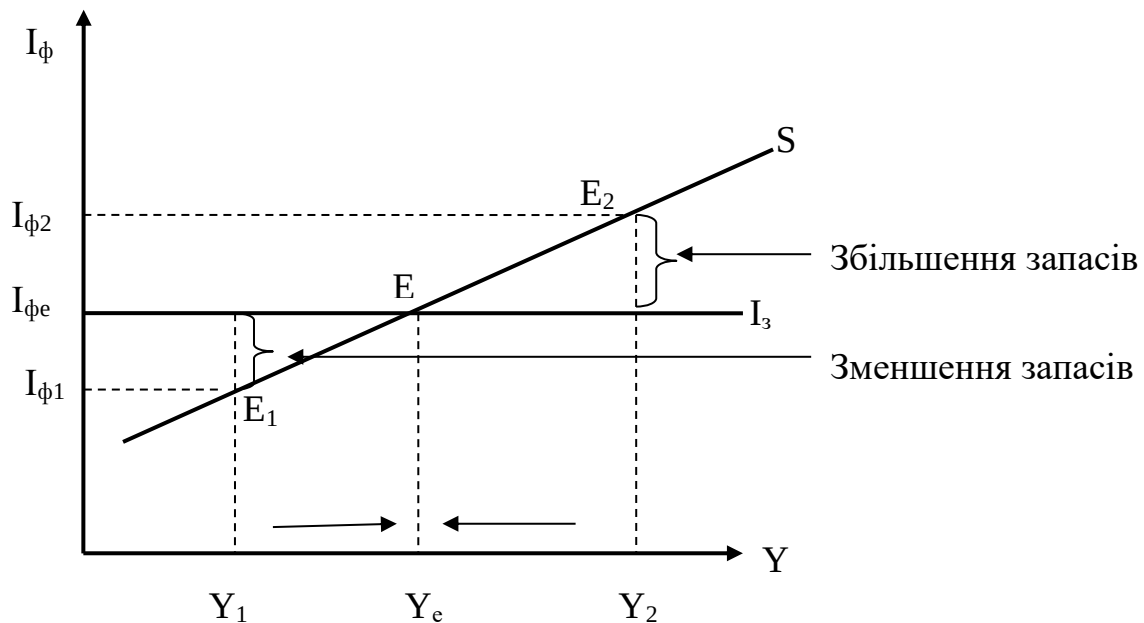

Рис. 19.2. Модель «вилучення-ін'єкції»

На рис. 19.2 лінія запланованих інвестицій (I_3) має горизонтальний вигляд, тобто припускається, що інвестиційні плани підприємств не залежать від поточного доходу. Лінія заощаджень (S) має вигляд позитивно похилої лінії та відображає пряму залежність заощаджень від поточного доходу.

Згідно з моделлю «вилучення ін'єкції» рівноважний ВВП дорівнює Y_e , оскільки лише в цьому випадку заощадження дорівнюють запланованим інвестиціям, про що свідчить перетин їхніх ліній в точці E . За цих умов підприємства інвестують стільки ж, скільки заощаджує приватний сектор економіки, тобто $S = I_3$. Тому $C + I = Y$.

За більш високих рівнів ВВП заощадження, які є функцією ВВП, будуть перевищувати заплановані інвестиції, які є складовим елементом запланованих сукупних витрат (C).

Так, коли ВВП дорівнює Y_2 , заощадження більші за заплановані інвестиції ($S > I_3$), але врівноважуються із фактичними інвестиціями за рахунок незапланованого збільшення інвестицій в товарні запаси ($S = I_3 + I_H$).

За більш низьких рівнів ВВП заощадження, як функція ВВП, будуть меншими за заплановані інвестиції. Так, коли ВВП дорівнює Y_1 , заощадження менші запланованих інвестицій ($S < I_3$), але врівноважуються із фактичними інвестиціями за рахунок незапланованого зменшення інвестицій в товарні запаси ($S = I_3 - I_H$).

Графічно величина незапланованих інвестицій в товарні запаси дорівнює відстані по вертикалі між лініями заощаджень та запланованих інвестицій. При ВВП на рівні Y_2 лінія заощаджень знаходиться вище лінії запланованих інвестицій, внаслідок чого незаплановані інвестиції збільшуються т в товарні запаси. При ВВП на рівні Y_1 лінія заощаджень знаходиться нижче лінії запланованих інвестицій, внаслідок чого

відбувається зменшення незаплановані інвестиції в товарні запаси. При ВВП на рівні Y_e ці лінії перетинаються, і тому незаплановані інвестиції дорівнюють нулю.

Якщо заощадження – це функція фактичного ВВП ($S = f(Y)$), то заплановані інвестиції є елементом запланованих сукупних витрат ($AE = C + I$) і одночасно фактором, який визначає рівень рівноважного ВВП. Це означає, що розбіжність між заощадженнями і запланованими інвестиціями визначає розбіжність між фактичним і рівноважним ВВП. Так, при фактичному ВВП на рівні Y_2 заощадження перевищують заплановані інвестиції ($S > I_3$). Тому фактичний ВВП перевищує рівноважний ВВП ($Y_2 > Y_e$), що породжує тенденцію до скорочення виробництва. При фактичному ВВП на рівні Y_1 заощадження відстають від запланованих інвестицій ($S < I_3$). Тому фактичний ВВП менший від рівноважного ВВП ($Y_1 < Y_e$), що породжує тенденцію до збільшення виробництва.

Рівноважний ВВП може коливатися щодо його потенційного (природного) рівня зі зміною величини будь-якого компонента сукупних витрат – споживання, інвестицій, державних видатків та чистого експорту. Збільшення якогось із цих складових переміщує лінію сукупних витрат вгору (у бік збільшення), що збільшує рівноважний обсяг виробництва. Зменшення будь-якого компонента сукупних витрат переміщує лінію сукупних витрат вниз, що знижує рівень зайнятості та рівноважний ВВП. Рівновага в економіці не гарантує такого рівня сукупних витрат, за яких економіка може перебувати в стані повної зайнятості й без інфляції.

Коливання рівноважного рівня випуску навколо потенційного рівня призводять до виникнення рецесійного або інфляційного розривів.

Розглянемо спочатку варіант, коли сукупні витрати менше за потенційні, тобто виникає рецесійний розрив (див. рис. 19.3).

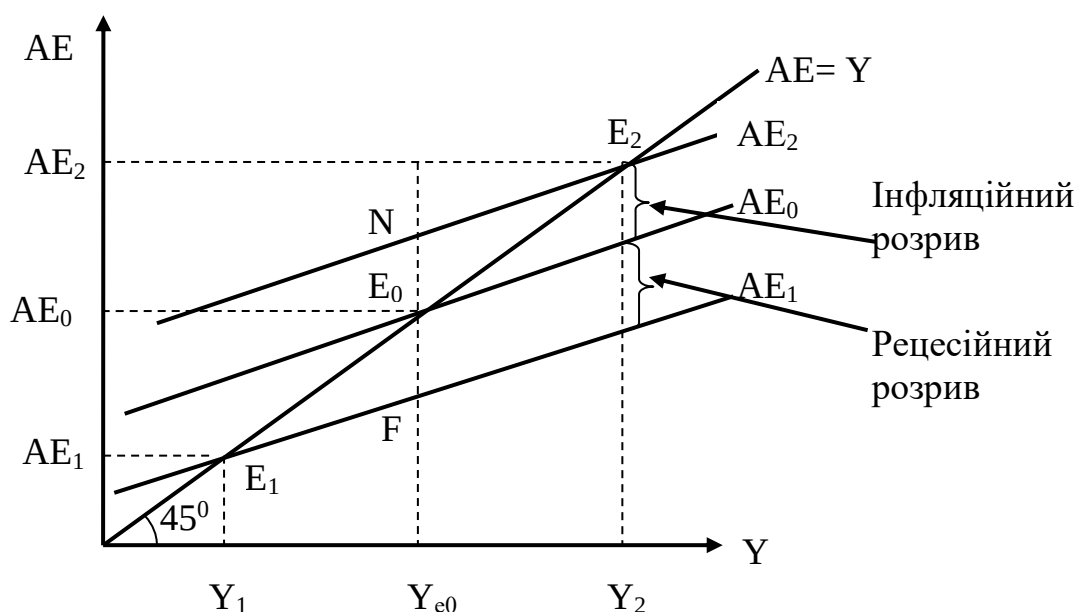

Рис. 19.3. Рецесійні та інфляційні розриви

На цьому графіку Y_{e0} – це потенційний обсяг виробництва, при якому відповідають сукупні витрати на рівні AE_0 .

Але фактично економіка знаходиться в умовах неповної зайнятості. Сукупні витрати (AE_1) в дійсності менші від потенційних ($AE_1 < AE_0$), а фактичний рівноважний ВВП значно менший, ніж потенційний ($Y_1 < Y_0$).

Це означає, що в економіці спостерігається дефіцит сукупних витрат, тобто обсяг витрат є недостатнім для того, щоб повністю використовувати наявні потужності, що характеризує економіку в стані неповної зайнятості.

Отже, якщо фактичні сукупні видатки менші, ніж видатки за повної зайнятості, фактичний рівноважний ВВП менший за природний. У національній економіці простежується спад виробництва, зростає безробіття і виникає рецесійний розрив.

Рецесійний розрив – це величина, на яку сукупні витрати менші за потенційні витрати. Розрив називають рецесійним, оскільки він здійснює в економіці рецесію, скорочення виробництва відносно потенційного рівня. Іншими словами, *рецесійний розрив* – це величина, на яку фактичні сукупні витрати повинні початкове збільшитися, щоб забезпечити досягнення потенційного ВВП.

У графічному зображенні рецесійний розрив — це відстань по вертикалі між прямими сукупних планових витрат (від точки F) і потенційно необхідних витрат (до точки E). На рис. 4.3 лінія AE_1 повинна переміститися вгору на величину відрізка E_0F , щоб подолати рецесійний розрив. Для забезпечення повної зайнятості й подолання рецесійного розриву потрібно збільшити сукупні видатки, щоб перемістити економічну рівновагу з точки E_1 у точку E_0 .

В умовах рецесійного розриву економіка потенційно втрачає, недовиробляє певну величину ВВП (це різниця між Y_0 і Y_1). Обсяг цих витрат визначається як добуток рецесійного розриву (необхідного початкового приросту сукупних витрат) на мультиплікатор витрат:

Втрати економіки при рецесійному розриві складають величину:

$$\Delta Y = (E_0 - E_1) m_E \quad (19.2)$$

(добуток рецесійного розриву та мультиплікатора витрат).

І навпаки, якщо рівень ВВП за умов повної зайнятості є відомим, то величина рецесійного розриву (необхідного початкового приросту сукупних витрат $(+ \Delta AE)$) визначається за формулою (в умовах стабільних цін):

$$+\Delta E = \frac{\Delta Y}{m_E} \quad (19.3)$$

де m_E — мультиплікатор витрат;

ΔE – інфляційний розрив.

де ΔY - реальний приріст ВВП.

Мультиплікатор витрат обчислюється за формулою:

$$m_E = \frac{\Delta Y}{\Delta AE} = \frac{1}{1 - MPC} \quad (19.4)$$

Тепер припустімо, що лінія AE_2 на рис. 19.3 відображає фактичні сукупні видатки, які перевищують ті, що відповідають умовам повної зайнятості AE_0 . Отже, має місце надлишок сукупних витрат $AE_2 > AE_0$. Тому фактичний ВВП номінальне перевищує потенційний: $Y_2 > Y_0$. Таке явище називається інфляційним розривом. Надлишок сукупних видатків спричиняє прискорення темпів інфляції в економіці.

Графічно інфляційний розрив є вертикальним відрізком, на який має переміститися вниз лінія сукупних видатків, аби рівноважний ВВП знизився до рівня природного. На рисунку 19.3 для подолання інфляційного розриву лінія сукупних видатків повинна переміститися донизу на величину відрізка NE_0 .

Інфляційний розрив – величина, на яку сукупні планові витрати перевищують потенційні.

Іншими словами, *інфляційний розрив* – це величина, на яку фактичні сукупні витрати повинні початкове зменшитися, щоб усунути інфляційний надлишок за умов повної зайнятості.

Розрив називається інфляційним тому, що він викликає в економіці інфляційний надлишок ВВП, який визначається за формулою:

$$\Delta Y = (E_2 - E_0) m_E \quad (19.5)$$

Величину інфляційного розриву (ΔE) – необхідного початкового зменшення сукупних витрат можна визначити за формулою (без урахування цінового фактора):

$$-\Delta E = \frac{\Delta Y}{m_E} \quad (19.6)$$

де ΔY – інфляційне зменшення ВВП за умов повної зайнятості.

Аналіз рецесійного та інфляційного розривів має важливе практичне значення. Він дає зрозуміти, що нестача сукупних витрат порівняно з їхньою величиною за повної зайнятості спричиняє мультиплікативне зниження рівноважного ВВП відносно його природного рівня. І навпаки, надлишок сукупних видатків порівняно з їхньою величиною в умовах повної зайнятості спричиняє мультипліковане підвищення рівноважного ВВП щодо його природного рівня. Звідси випливає **висновок**: для подолання спаду виробництва або стримування інфляції сукупні видатки потрібно збільшити на величину рецесійного розриву або зменшити на величину інфляційного розриву.

19.3. Загальна рівновага на ринках товарів і послуг, грошей та цінних паперів. Модель IS-LM

Модель «IS-LM» відображує одночасну рівновагу на товарному і грошовому ринках. Дана модель уперше була запропонована британським економістом Дж.Р. Хіксом у 1937 р. у статті «Містер Кейнс і класики». Більш широке поширення одержала після виходу у світ книги А. Хансена «Грошова теорія і фінансова політика» (1949 р.). Тому цю модель часто називають як модель Хікса - Хансена.

Модель Хікса –Хансена містить у собі елементи «кейнсіанського хреста» і теорії переваги ліквідності Дж.М. Кейнса. Сучасні економісти в модель включають фінансовий ринок у цілому, тобто ринки грошей і цінних паперів.

Складовими моделі IS-LM є крива IS та крива LM.

Перша частина моделі **крива IS** – «інвестиції–заощадження» відображає умови рівноваги між попитом і пропозицією на ринку товарів та послуг.

Крива IS показує взаємозв'язок між відсотковою ставкою і рівнем доходу, який виникає при рівновазі на товарному ринку. Відсоткова ставка являє собою витрати, що виникають при отриманні кредиту для фінансування інвестицій. За інших рівних умов, чим вища ставка відсотка (r), тим нижчий рівень планових інвестицій (I). Таку залежність відтворює графік інвестиційної функції, як зображена на рис. 19.4. а). Оскільки ставка процента - це витрати отримання кредиту для фінансування інвестиційних проектів, то зростання ставки відсотка від r_1 до r_2 зменшує заплановані інвестиції з $I(r_1)$ до $I(r_2)$.

Зменшення інвестиційних видатків скорочує заплановані сукупні витрати (AE) в економіці і зсуває графік планових витрат донизу, що, в свою чергу, скорочує рівноважний рівень доходу (Y). Ця залежність показана на графіку «кейнсіанського хреста» (рис. 19.4 б)).

На рис. 19.4. в) показана крива IS як результат взаємодії між ставкою відсотка і доходом. Рух уздовж кривої IS показує, як має змінитися рівень доходу при зміні рівня процентної ставки, для того щоб на ринку товарів і послуг збереглося рівновагу. Крива IS має від'ємний нахил, ілюструючи те обставина, що збільшення ставки відсотка від r_1 до r_2 веде до зменшення планованих інвестицій і, як наслідок, зменшується дохід від Y_1 до Y_2 . У всіх точках вище кривої IS обсяг запланованих витрат менше доходу, тобто має місце перевиробництво товарів і послуг. У всіх точках нижче кривої IS спостерігається дефіцит на ринках товарів і послуг. Тобто рівноваги на товарних ринках відповідають лише точки, розташовані безпосередньо на кривій IS.

Таким чином, **крива IS** – це графічна інтерпретація залежності між відсотковою ставкою і рівнем доходу, яка з'являється в результаті взаємодії функції інвестицій і «кейнсіанського хреста».

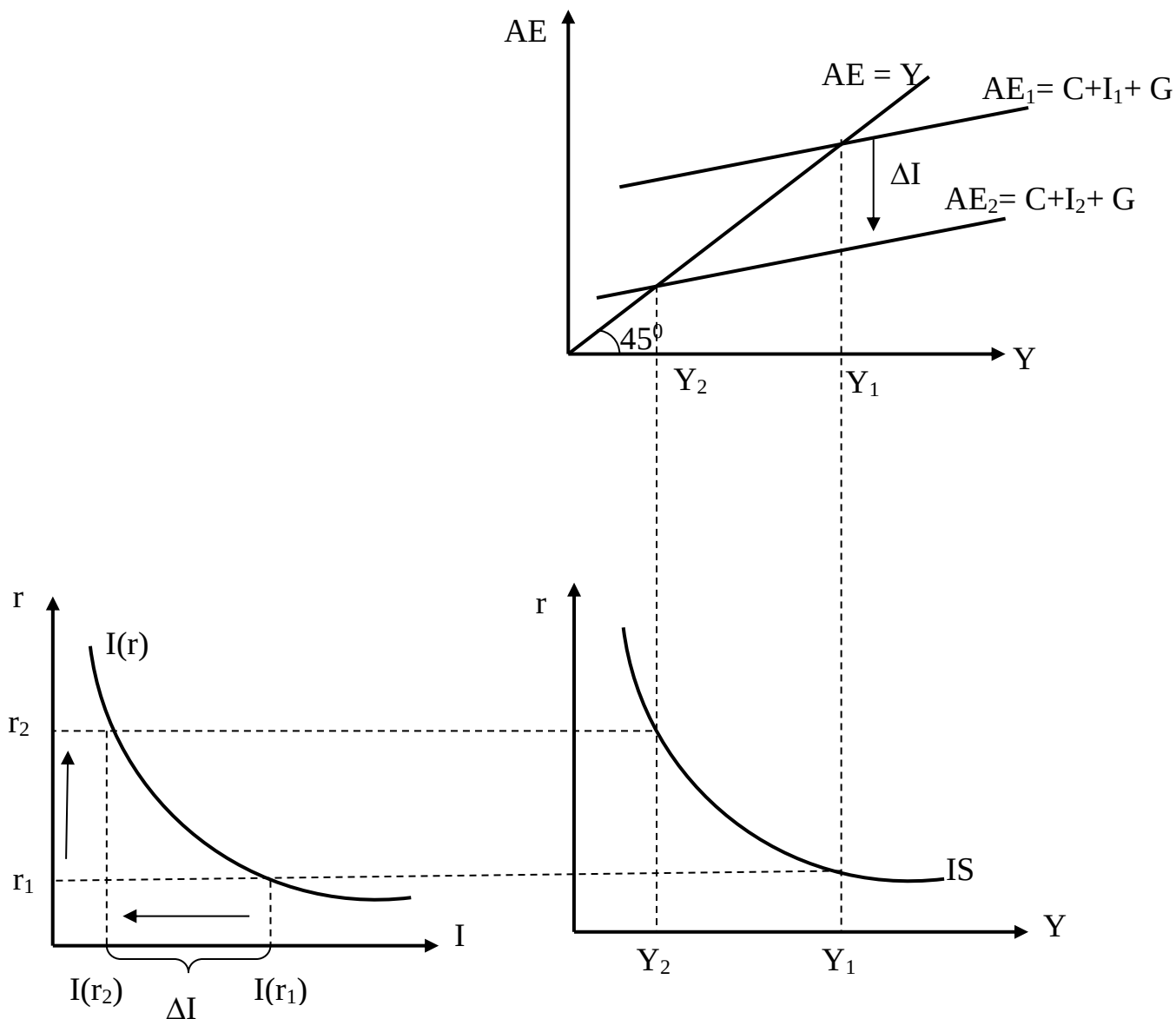

Рис. 19.4. Побудова кривої IS

Оскільки «кейнсіанський хрест» визначає рівноважний рівень доходу, при якому заплановані витрати економічних агентів дорівнюють їхнім фактичним витратам і, відповідно, встановлюється рівність між плановими й фактичними інвестиціями та заощадженнями в економіці, то IS є кривою рівноваги на ринку товарів.

Друга частина моделі – **крива LM** – «**ліквідність-гроші**» відображає умови рівноваги на грошовому ринку, тобто рівність між попитом на гроші і їх пропозицію.

Крива LM відображає залежність між відсотковою ставкою та рівнем доходу, яка виникає при рівновазі на ринку грошових коштів.

Розглянемо модель грошового ринку. Згідно з цією моделлю, пропозиція грошей є екзогенною змінною, яку визначає центральний банк (НБУ). Нехай M позначає пропозицію грошей, P – рівень цін, M/P – пропозицію реальних грошових залишків. Оскільки в короткостроковому періоді рівень цін незмінний, то пропозиція реальних грошових залишків є

сталою, яка зокрема не залежить від відсоткової ставки:

$$\left(\frac{M}{P}\right)^S = \left(\frac{\bar{M}}{\bar{P}}\right) \quad (19.7)$$

Що стосується попиту на гроші (L), то згідно кейнсіанської теорії він визначається в основному двома мотивами.

Перший – **транзакційний** – обумовлений потребою в грошах для реалізації комерційних угод. Він є, головним чином, функцією доходу: $L_1 = L_1(Y)$. Чим вищий рівень доходу, тим більше угод полягає в економіці, тим інтенсивніше при цих цінах потреба в грошах.

Другий мотив – **спекулятивний**. Діючи на фінансовому ринку, економічні суб'єкти постійно опиняються перед вибором, в якій формі тримати кошти у грошах або цінних паперах. Володіння цінними паперами, з одного боку, пов'язане з великим ризиком, а з іншого – дає право на отримання відсотка. Чим вище ставка відсотка, тим більша перевага віддається цінним паперам, тим слабкіше спекулятивний мотив попиту на гроші. Тому спекулятивний попит на гроші є убутною функцією норми процента: $L_2 = L_2(r)$.

Таким чином, сукупний попит на гроші, обумовлений транзакційних і спекулятивними мотивами, ставиться в пряму залежність від рівня доходу й у зворотну залежність від ринкової ставки відсотка:

$$L = L_1(Y) + L_2(r), \text{ або } L = L(Y, r)$$

Оскільки попит на реальні грошові залишки визначається не лише відсотковою ставкою, а й обсягом доходу в економіці, то зростання доходу викликає зростання попиту на гроші. Щоб урівноважити грошовий ринок, ставка відсотка також має зрости. Отже, при фіксованій пропозиції грошей вищий дохід веде до вищої відсоткової ставки, яка забезпечує рівновагу грошового ринку. Цю залежність між доходом та рівноважною відсотковою ставкою відображає крива LM (рис. 19.5).

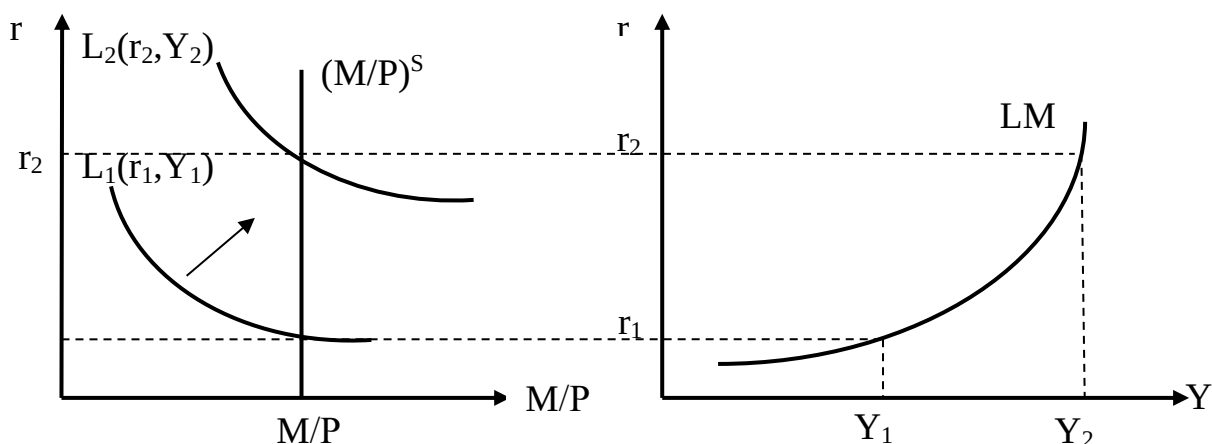

Рис. 19.5 Побудова кривої LM

Аналіз рис. 19.5 показує, що зростання доходу від Y_1 до Y_2 призводить до зростання попиту на гроші і, отже, підвищує ставку відсотка від r_1 до r_2 і крива попиту переміщується праворуч, у бік збільшення.

За незмінної пропозиції грошей збільшення доходу підвищує відсоткову ставку, яка забезпечує рівновагу на ринку грошей. Цю залежність між рівнем доходу та рівноважною ставкою відсотка відображає **крива LM** (є висхідно лінією). В усіх точках цієї кривої попит на гроші дорівнює їхній пропозиції.

Точки нижче і вище від кривої LM характеризують нерівноважний стан грошового ринку. В точках ліворуч від кривої LM ставка відсотка занадто висока, тому пропозиція грошей перевищує попит на них ($L < M$). У точках, що лежать праворуч від кривої LM, ставка відсотка занадто низька, тому попит на гроші перевищує їх пропозицію ($L > M$). Отже, рівноваги на грошовому ринку відповідають лише точки, розташовані безпосередньо на кривій LM.

Отже, **крива LM** – це графічна інтерпретація залежності між доходом (Y) і ставкою процента (r), яка існує при рівновазі на грошовому ринку. В усіх точках кривої LM попит на гроші дорівнює їхній пропозиції.

Крива IS визначає всі можливі види співвідношень доходу (Y) та процентної ставки (r), які відповідають рівновазі на товарному ринку, але не показує, при якому саме сполученні Y та r ринок товарів буде стабілізований. Аналогічним чином, крива LM при будь-яких заданих M та P не показує, яка саме комбінація r та Y фактично забезпечить рівновагу грошового ринку. Але якщо ми сполучимо криві IS та LM у рамках однієї моделі (рис. 3), то побачимо, що при заданих M та P існує лише єдина комбінація Y та r , яка одночасно забезпечує встановлення рівноваги на ринках товарів і грошей, а саме – Y та r . Отже, рівновага в економіці визначається кривими IS та LM, взятими разом (рис. 19.6).

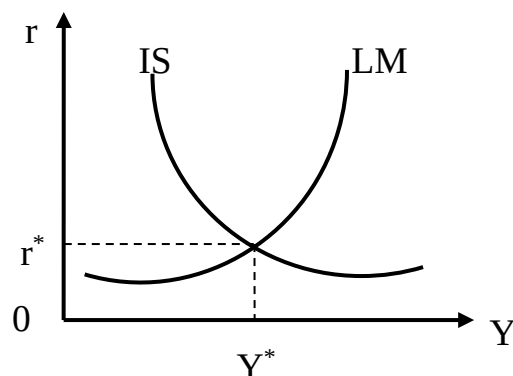

Рис. 19.6. Загальна рівновага товарного та грошового ринків

На рис. 19.6 зображено спільне рівновагу на ринку товарів та послуг і ринку грошей. Точка, в якій перетинаються криві IS і LM, фіксує таке співвідношення ставки відсотка (r) і рівня доходу (Y), при якому

досягається рівновага як у товарному секторі економіки, так і в грошовому. Іншими словами, при такому співвідношенні ставки процента і доходу немає надлишку та дефіциту на товарному, ні на грошовому ринку. Сукупний попит, що відповідає цій ситуації, називається **ефективним попитом**.

Зрушення кривих IS і LM відображають проведену економічну політику. До зрушення кривої IS призводять заходи бюджетно-податкової політики, тобто зміни державних витрат і податків. Крива LM зсувається внаслідок змін у грошово-кредитній політиці.

Модель IS-LM досліджується у короткостроковому періоді, коли економіка не перебуває у стані повної зайнятості ресурсів, рівень цін (P) – фіксований, а ставка відсотка (r) і дохід (Y) – змінюються. Точка перетину кривих IS та LM – точка рівноваги, яка визначає рівноважний дохід Y^* і рівноважну відсоткову ставку r^* , які забезпечують рівновагу як товарного, так і грошового ринків при заданих значеннях екзогенних змінних моделі.

Згідно моделі IS-LM, економічна система досягає стану рівноваги, коли фактичні видатки дорівнюють плановим, а попит на реальні грошові кошти дорівнює пропозиції грошей.

Модель IS-LM використовується для аналізу впливу короткострокових змін макроекономічної політики на рівноважний рівень доходу в економіці. За допомогою моделі IS-LM можна показати, як зовнішні змінні моделі (державні видатки, пропозиція грошей, податки тощо) визначають її внутрішні змінні (насамперед, процентну ставку і дохід). Модель дає змогу також продемонструвати, яким чином впливають на економічну систему шоки, які викликані зміною ситуації на товарному і грошовому ринках.

19.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Визначення рівноважного ВВП на основі методу «витрати–випуск»: графічний аналіз.
2. Визначення рівноважного ВВП за методом «вилучення–ін'єкції»: графічний аналіз.
3. Мультиплікативний вплив сукупних витрат на ВВП. Мультиплікатор витрат.
4. Загальна рівновага на ринках товарів і послуг, грошей та цінних паперів.

Питання для самоперевірки

1. Якими методами можна визначити рівноважний ВВП у реальній економіці?
2. За яких умов досягається рівноважний ВВП у моделі «витрати – випуск» («кейнсіанський хрест»)?

3. Поясніть чому розбіжність між заощадженнями і запланованими інвестиціями визначає нерівність між фактичним і рівноважним ВВП.

4. Що ви розумієте під термінами «вилучення» та «ін'єкції»?

5. Розкрийте механізм досягнення рівноваги між заощадженнями і запланованими інвестиціями на ринку позичкового капіталу, якщо вона порушується заощадженнями або інвестиціями.

6. У чому полягає відмінність між величиною початкового приросту сукупних витрат і кінцевим їх приростом в умовах рівноважного ВВП?

7. Розкрийте сутність мультиплікатора витрат та напишіть формули для його визначення.

8. Дайте визначення і розкрийте сутність інфляційного розриву в економіці.

9. Використовуючи кейнсіанський хрест і графік інвестиційного попиту, виведіть криву IS і поясніть чому вона є спадною.

10. Використовуючи графік грошового ринку, виведіть криву LM і поясніть чому вона є зростаючою.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Рецесійний розрив	
2.	Економічна рівновага згідно моделі «витрати-випуск»	
3.	Крива IS	
4.	Інфляційний розрив	
5.	Ін'єкції	
6.	Модель «IS-LM»	
7.	Вилучення	
8.	Сукупні витрати	
9.	Крива LM	
10.	Рівноважний ВВП згідно моделі «вилучення-ін'єкції»	

Визначення

1. Загальна сума видатків усіх покупців на кінцеві товари і послуги, вироблені національною економікою.

2. Рівновага між запланованими сукупними витратами і ВВП.

3. Величина, на яку сукупні витрати менші за потенційні витрати.

4. Графічна інтерпретація залежності між відсотковою ставкою і рівнем доходу, яка з'являється в результаті взаємодії функції інвестицій і «кейнсіанського хреста».

5. Величина, на яку фактичні сукупні витрати повинні початкове зменшитися, щоб усунути інфляційний надлишок за умов повної

зайнятості.

6. Графічна інтерпретація залежність між відсотковою ставкою та рівнем доходу, яка виникає при рівновазі на ринку грошових коштів.

7. Будь-яке витрачання доходу з потоку «витрати-доходи».

8. ВВП, який забезпечується в умовах рівноваги між заощадженнями та інвестиціями.

9. Будь-яке доповнення до потоку «витрати-доходи» в економіці.

10. Модель Хікса–Хансена, яка відображає одночасну рівновагу на товарному і грошовому ринках.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Сукупні витрати являють собою суму державних та споживчих витрат.

2. Рівновага в економіці досягається, якщо сума запланованих і незапланованих інвестицій дорівнює фактичним інвестиціям.

3. Якщо сукупні планові витрати перевищують сукупні фактичні витрати, то відбувається незаплановане зростання інвестицій в товарні запаси.

4. За моделлю «вилучення-ін'єкції» рівновага ВВП графічно визначається у точці перетину кривої заощаджень та планових інвестицій.

5. Величина, на яку повинні зменшитись фактичні сукупні витрати, щоб усунути номінальне зростання ВВП, називається інфляційним розривом.

6. Рецесійний розрив – це величина, на яку сукупні планові витрати перевищують потенційний ВВП.

7. Якщо заощадження більші запланованих інвестицій, тоді незаплановані інвестиції дорівнюють нулю

8. Спадаюча крива IS відображає обернену залежність між відсотковою ставкою і доходом.

9. Додатній напрям кривої LM відображає пряму залежність між доходом і відсотковою ставкою.

10. У точці перетину кривих IS та LM досягається рівновага у національній економіці.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Що із переліченого не містить поняття «вилучення»:

- а) інвестиції;
- б) заощадження;
- в) податки;
- г) імпорт.

2. За моделлю «вилучення-ін'єкції» рівновага ВВП графічно визначається у точці перетину:

- а) бісектриси та осі доходу;
- б) кривої заощаджень та осі ординат;
- в) кривої заощаджень та планових інвестицій;
- г) планових інвестицій та осі бісектрис.

3. *За умов повної зайнятості та економічної рівноваги, якщо потенційний ВВП дорівнює 200 млрд. євро, сукупні витрати – 210 млрд. євро, наявний:*

- а) дефіцит сукупних витрат;
- б) інфляційний розрив;
- в) рецесійний розрив;
- г) правильна відповідь відсутня.

4. *«Кейнсіанський хрест – це перетин:*

- а) лінії запланованих видатків та бісектриси;
- б) функції заощаджень та кривої інвестицій;
- в) лінії запланованих видатків та кривої інвестиції;
- г) кривої інвестицій та бісектриси.

5. *Якщо в економіці спостерігається нерівновага, то заощадження дорівнюють:*

- а) запланованим інвестиціям;
- б) фактичним інвестиціям;
- в) незапланованим інвестиціям;
- г) споживчим витратам.

6. *Рецесійний розрив – це величина, на яку:*

- а) сукупні планові витрати менші за потенційний ВВП;
- б) сукупні планові витрати перевищують потенційний ВВП;
- в) сукупні планові витрати менші за потенційні витрати;
- г) сукупні планові витрати перевищують потенційні витрати.

7. *У кейнсіанській моделі рівноваги «витрати-випуск» сукупний попит представлений:*

- а) неплановими інвестиціями;
- б) плановими інвестиціями;
- в) плановими витратами;
- г) фактичними витратами.

8. *Який захід не можна використовувати для подолання інфляційного розриву:*

- а) підвищення облікової ставки;
- б) зниження норми резервування;
- в) продаж державних цінних паперів;
- г) підвищення рівня оподаткування.

9. *У моделі IS-LM крива IS відображує зв'язок між:*

- а) відсотковою ставкою та доходом, що виникає на ринках товарів та послуг;
- б) відсотковою ставкою та інвестиціями;

- в) відсотковою ставкою та попитом на гроші;
- г) пропозицією грошей і доходом.

10. У моделі IS-LM крива LM відображує зв'язок між:

- а) пропозицією грошей і доходом;
- б) відсотковою ставкою та інвестиціями;
- в) відсотковою ставкою та попитом на гроші;
- г) відсотковою ставкою та доходом, що утворився на ринку грошей та цінних паперів.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

За умов економічної рівноваги фактичний ВВП становить 1800 млрд. гр. од., потенційний – 1650 млрд. гр. од., схильність до споживання – 0,75. Який розрив існує в економіці і яка його величина?

Методика розв'язання:

Оскільки фактичний номінальний ВВП перевищує потенційний, то в економіці спостерігається інфляційний розрив. Тобто сукупні витрати повинні зменшитись:

Величину розриву знаходимо за формулою:

$$\Delta AE = \frac{ВВП_{п} - ВВП_{ф}}{m_e}$$

Мультиплікатор витрат знаходимо за формулою:

$$m_E = \frac{\Delta Y}{\Delta AE} = \frac{1}{1 - MPC}$$

$$m = \frac{1}{1 - 0,75} = \frac{1}{0,25} = 4$$

$$\Delta AE = \frac{ВВП_{п} - ВВП_{ф}}{m_e} = \frac{1650 - 1800}{4} = 37,5 \text{ млрд. гр. од.}$$

Отже, для того щоб усунути інфляційний надлишок ВВП в розмірі 150 млрд. гр. од., сукупні витрати повинні скоротитись на 37,5 млрд. гр. од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. В умовах економічної рівноваги фактичний ВВП становить 500 млрд. гр. од., потенційний ВВП дорівнює 600 млрд. гр. од., схильність до заощадження - 0,25. Розрахувати величину рецесійного розриву.

Задача 2. Потенційний ВВП дорівнює 70; рівноважний ВВП – 80; MPC = 0,75. Який розрив існує в економіці і чому він дорівнює?

Задача 3. Рецесійний розрив дорівнює 10 млрд. гр. од., мультиплікатор витрат $m_E = 4$. Визначити, скільки втрачає економіка від рецесійного розриву.

Задача 4. Національну економіку описують такі рівняння: $C = 160 + 0,8(Y - T)$; $I = 100 - 500r$. Державні видатки становлять 500, податки – $T = 200$. Визначте рівняння кривої IS.

Задача 5. Функція попиту на гроші має вигляд $M_d = 0,5Y - 50r$. Номінальна пропозиція грошей – 800, рівень цін – $P=1$. Визначте рівняння кривої LM

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 20. ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

Мета: з'ясувати сутність, мету та види фінансової політики; зрозуміти механізм впливу фінансової політики на рівноважний ВВП; визначити значення мультиплікатора державних витрат і податків, мультиплікатора збалансованого бюджету; з'ясувати поняття бюджетного дефіциту, його види та визначити основні чинники впливу на величину бюджетного дефіциту.

Основні терміни і поняття: фінансова політика; податки, державні витрати, дискреційна фінансова політика, стимулююча фінансова політика, стримуюча фінансова політика, недискреційна фінансова політика, вмонтований стабілізатор, мультиплікатор податків; мультиплікатор державних витрат, мультиплікатор збалансованого бюджету, державний бюджет; дефіцит бюджету; профіцит бюджету; збалансований бюджет, відкритий бюджетний дефіцит, прихований бюджетний дефіцит, вимушений бюджетний дефіцит, свідомий бюджетний дефіцит, активний бюджетний дефіцит, пасивний бюджетний дефіцит.

План лекції:

20.1. Сутність, види та інструменти фінансової (бюджетно-податкової) політики.

20.2. Вплив бюджетно-податкової політики на макроекономічну стабільність.

20.3. Фінансова політика та державний бюджет

20.1. Сутність, види та інструменти фінансової (бюджетно-податкової) політики

Фінансова політика є головною складовою фінансової політики та дуже важливою ланкою економічної політики. Термін “фінансова” походить від латинського *fiscus*, що в перекладі означає «державна казна».

Фінансову політику ще називають *бюджетно-податковою*. Пояснюється така назва тим, що цей вид державного впливу на економіку здійснюється шляхом формування *доходів* держбюджету та понесення *витрат*.

Фінансова, або бюджетно-податкова політика держави – це політика використання державних податків та витрат з метою впливу на соціально-економічний розвиток країни. Засоби фінансової політики – *державні витрати та податки* використовуються для забезпечення повної зайнятості і стримування темпів інфляції.

Розглянемо ці засоби фінансової політики детальніше.

За економічним змістом **податки** відображають фінансові відносини між державою та платниками податків з метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів. Податки є основним джерелом доходів держави. Податки неминучі в будь-якому суспільстві, бо держава для виконання своїх функцій потребує певних

фінансових ресурсів. Податки забезпечують близько 90% доходів будь-якої держави.

Кожна країна зараз має свою податкову систему, але існують загальні підходи і принципи оподаткування. Податкова система включає:

1. Механізм оподаткування, тобто визначення суб'єктів та об'єктів оподаткування.

Суб'єктами оподаткування є фізичні і юридичні особи: громадяни (працівники і споживачі) та підприємства різних форм власності.

До об'єктів оподаткування перш за все відносяться доходи і майно: прибутковий податок з громадян і податок з прибутку підприємств (фірм), податок на землю і майно. Застосовуються так звані соціальні податки: на соціальне страхування, на фонд заробітної плати та на робочу силу тощо. Існують податки на товари і послуги: податок з обороту, податок на додану вартість, на спадщину, на угоди з нерухомістю і цінними паперами та інші.

2. Види податків. Податки поділяють на прямі та непрямі.

Прямі податки встановлюються безпосередньо від величини доходів, майна індивідів та фірм.

До прямих податків відносять: прибутковий податок з громадян, прибуток корпорацій, податки на майно, спадок, приріст капіталу, на землю.

Непрямі податки — це податки, що встановлюються на товари та послуги і входять у їх ціну. Це податок на додану вартість (ПДВ), акцизи, мито, ліцензійні збори.

3. Податкова ставка.

Податкова ставка — це величина податку на одиницю оподаткування (одиниця виміру об'єкта оподаткування для земельного податку — гектар тощо).

Податкова ставка, що визначається як відсоток, поділяється на такі види:

1) *пропорційна*, коли ставка оподаткування є однаковою і не залежить від розмірів доходу;

2) *прогресивна*, коли ставки оподаткування зі збільшенням доходу зростають;

3) *регресивна*, коли податкова ставка зі збільшенням доходу знижується.

Державні витрати за напрямом використання поділяються на чотири види: 1) споживчі витрати держави (або державні закупівлі), пов'язані з національною обороною, енергетикою, освітою, медичним обслуговуванням, науково-технічними розробками; 2) державні інвестиції: капітальні витрати на будівництво доріг, портів, житла; 3) соціальні трансферти приватним особам, що являють собою допомогу пенсіонерам, безробітним, непрацездатним та малозабезпеченим; 4) відсотки за

державними боргами, пов'язані з позичками (боргом) держави у зв'язку з перевищенням у попередньому періоді витрат над надходженнями.

Податки і державні витрати становлять доходну і витратну частину державного бюджету країни.

Залежно від того, як (через свідомі дії уряду чи автоматично) впливають бюджетно-податкові інструменти на стан макроекономіки, **розрізняють дискреційну та недискреційну (автоматичну) фінансову політику.**

Дискреційна фінансова політика – це політика, за якої уряд свідомо маніпулює податками та державними витратами з метою зміни реального обсягу національного виробництва та зайнятості, контролю за інфляцією та прискоренням економічного зростання.

Дискреційна політика з метою стимулювання сукупного попиту (AD) в період кризи передбачає цілеспрямоване свідоме зниження ставок оподаткування, збільшення державних витрат та зведення державного бюджету з дефіцитом.

Дискреційна фінансова політика використовується державою для активної протидії циклічним коливанням. Для стимулювання сукупного попиту в період економічного спаду уряд цілеспрямовано створює дефіцит державного бюджету, збільшуючи державні витрати або знижуючи податки. У період піднесення цілеспрямовано створюється бюджетний надлишок.

Дискреційна фінансова політика залежно від фази ділового циклу може бути стимулюючою (експансивною) або обмежувальною (рестрикційною).

Стимулююча фінансова політика (фінансовою експансія) — це бюджетно-податкова політика, спрямована на збільшення державних витрат та скорочення податків з метою розширення сукупного попиту в економіці у період спаду ($\uparrow G$; $\downarrow T$). У **короткостроковому** періоді вона спрямовується на подолання кризи в економіці, а у **довгостроковому** політика послаблення податкового тиску може спричинити розширення пропозиції факторів виробництва і зростання економічного потенціалу.

Стримуюча (обмежувальна) фінансова політика (фінансова рестрикція) – це бюджетно-податкова політика, що має на меті скорочення державних видатків та збільшення податків для стабілізації економіки в умовах інфляційного надлишкового сукупного попиту в період поживлення. В **короткостроковому** періоді заходи **стримуючої фінансової політики** дають змогу уповільнити темпи інфляції ціною зростання рівня безробіття і скорочення обсягу виробництва (Q). В **довгостроковому** періоді збільшення податкового тиску може викликати стійке скорочення сукупної пропозиції (AS) й активізацію елементів механізму *стагфляції*, особливо за умов пропорційного скорочення державних витрат за всіма статтями бюджету, що призводить до значного скорочення державних інвестицій в інфраструктуру ринку праці.

Недискреційна (автоматична) фіскальна – це фіскальна політика, за якої бюджетний дефіцит та бюджетний надлишок виникають автоматично, внаслідок дії автоматичних стабілізаторів. Автоматичний («вбудований стабілізатор») — механізм, який дозволяє зменшити циклічні коливання в економіці без проведення спеціальної економічної політики.

Вбудований стабілізатор – це будь-який захід, який автоматично (без прийняття будь-яких спеціальних кроків з боку політиків) впливає на стан розвитку економіки в цілому при зміні умов. Це відбувається тому, що багато заходів по регулюванню економіки закладені в державних законах і підготовлені таким чином, що параметри бюджетно-податкової політики автоматично змінюються при зміні економічних умов.

Вбудовані в державні закони стабілізатори стимулюють або гальмують економічне зростання без спеціального корегування політичного курсу. Прикладом такого стабілізатора є система податків. В період економічного спаду в міру скорочення доходів громадян і підприємств податки зменшуються автоматично без будь-яких змін законодавства. Аналогічним чином система страхування по безробіттю забезпечує автоматичне збільшення виплат під час спаду виробництва і в міру зростання безробіття.

Вбудовані стабілізатори задумані спеціально для скорочення часових лагів, тобто проміжків часу між фіксацією порушення економічної стабільності і прийняттям рішення, а також між прийняттям рішення і його наслідками. **До автоматичних (вмонтованих) стабілізаторів належать:**

а) автоматична зміна податкових надходжень при прогресивній системі оподаткування:

– система податків **прогресивно** залежить від особистих доходів та доходів підприємств. Якщо обсяг виробництва зменшується, то автоматично зменшуються податкові ставки. Це приводить до того, що з менших доходів домашні господарства і підприємницький сектор сплачують менші податки. Таким чином, темпи падіння сукупного попиту (AD) нижчі за темпи падіння обсягу виробництва, що уповільнює його різке скорочення через скорочення сукупного попиту. У такому випадку випуск продукції зменшується не так відчутно;

– у період буму і, відповідно, в період інфляції збільшення ставок оподаткування за умов прогресивної системи оподаткування через зростання доходів домашніх господарств і підприємницького сектору зменшує особисті доходи, стримує споживчі витрати, скорочує сукупний попит і уповільнює зростання цін та заробітної плати (вплив на доходи підприємницького сектору і, відповідно, на інвестиційний попит аналогічний);

б) допомога на випадок безробіття, соціальна допомога та інші соціальні трансфери.

У разі надання допомоги на випадок безробіття кошти спрямовуються в економіку (в період кризи) або вилучаються з неї (в період буму) і, як результат, стабілізуються та згладжуються наслідки ділових циклів. Дія інших трансфертів аналогічна.

При недискреційній фіскальній політиці бюджетний дефіцит (або надлишок) утворюється в результаті дії автоматичних стабілізаторів.

20.2. Вплив бюджетно-податкової політики на макроекономічну стабільність

Завданням бюджетно-податкової політики, як уже зазначалося, є стабілізація національної економіки. Урядові рішення відносно державних витрат, трансфертних платежів і податків можуть бути змінені так, щоб вплинути на обсяг виробництва, зайнятість населення і рівень цін.

Дискреційна фіскальна політика застосовує два інструменти. Перший - державні закупки, які є інструментом прямої дії. Збільшуючи або зменшуючи державні закупки, держава безпосередньо впливає на сукупний попит і реальний ВВП. Другий – чисті податки, які змінюються за рахунок зміни податкових ставок і трансфертів. Змінюючи чисті податки на такий основі, держава впливає на реальний ВВП опосередковано через споживання як компонент сукупного попиту.

Спочатку розглянемо вплив державних закупок на ВВП за умов, коли чисті податки не змінюються. Цей вплив уже розглядався при вивченні моделі «кейнсіанський хрест». Згадаємо його стосовно висвітлення проблеми, що розглядається зараз.

Вплив державних закупок на ВВП можна показати за допомогою рис. 20.1, де він визначається за методом «витрати – випуск».

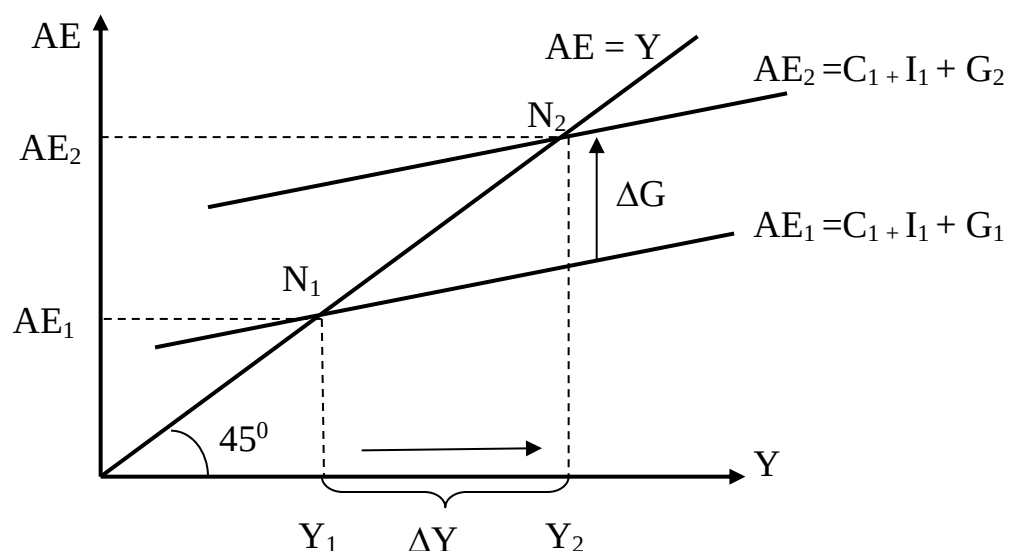

Рис. 20.1. Вплив зміни обсягу державних закупівель на обсяг виробництва і доходу

На рис. 20.1 по осі абсцис відкладається обсяг виробництва і доходу (Y), а по осі ординат – сукупні витрати $AE = C + I + G$. Пряма $Y = E$ –

бісектриса координатного кута, кожна точка якої відображає рівність обсягу запланованих і фактичних витрат. Перетин лінії сукупних витрат AE_1 з бісектрисою в точці N_1 визначає рівноважний ВВП, який дорівнює Y_1 .

Тепер припустимо, що уряд прийняв рішення збільшити державні закупки з метою наближення рівноваги до потенційного обсягу виробництва і доходу держава здійснює стимулюючу політику. Внаслідок цього сукупні витрати збільшаться на величину ΔG , а їхня крива переміститься вгору з $AE_1 = C_1 + I_1 + G_1$ до $AE_2 = C_1 + I_1 + G_2$, де $G_2 = G_1 + \Delta G$ і перетне бісектрису в точці N_2 . Це викличе мультиплікативне збільшення реального виробництва з Y_1 до Y_2 .

Перевищення приросту доходу порівняно з приростом обсягу державних витрат пояснюється мультиплікатором державних витрат.

Мультиплікатор державних витрат (m_G) обчислюється за формулою:

$$m_G = \frac{\Delta Y}{\Delta G} = \frac{1}{1 - MPC} \quad (20.1)$$

Мультиплікатор державних витрат показує, на скільки зміняться сукупні доходи (Y) при зміні державних витрат (G) на одиницю.

Якщо планові витрати враховують вплив податкових надходжень $T = t \cdot Y$, мультиплікатор державних витрат (складний мультиплікатор) відображає залежність автоматичних податкових вилучень від зміни ВВП і має вигляд:

$$m_G = \frac{1}{1 - MPC(1 - t)} \quad (20.2)$$

де t — гранична ставка оподаткування.

Загальний ефект від зміни витрат визначається за формулою:

$$\Delta Y = m_G \cdot \Delta G \quad (20.3)$$

де ΔY — зміна сукупних доходів;

ΔG — зміна державних витрат;

m_G — мультиплікатор державних витрат.

Причина мультиплікативного впливу державних закупівель на приріст доходу пояснюється тим, що на величину ΔG збільшується дохід тих економічних суб'єктів, у яких уряд закупив у певному обсязі товари та послуги. Частину доходу, пропорційну граничній схильності до споживання, названі вище суб'єкти споживуть, тобто придбають для себе на цю суму нові товари і послуги, а частину — заощадять. Ті суб'єкти, у яких будуть куплені товари і послуги, отримають дохід, який теж розподілиться на споживання та заощадження і т. д. Це означає, що збільшення державних закупівель збільшує обсяг споживання і доходу з

мультиплікативним уповільнюючим ефектом, як і при мультиплікації інвестицій.

На стимулювання сукупного попиту (сукупних витрат) держава може впливати і шляхом зміни обсягу податків.

Вплив зміни податків на рівноважний обсяг виробництва і доходу розглянемо за допомогою графіка (рис. 20.2).

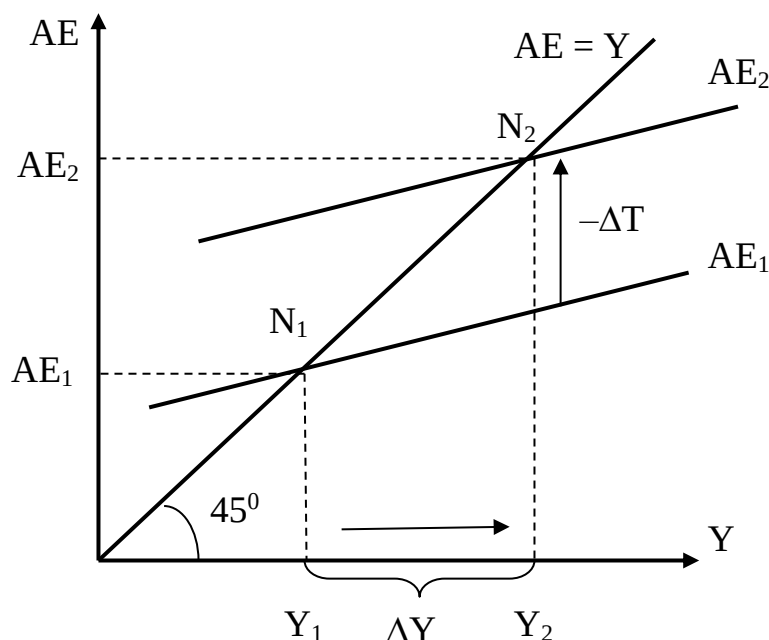

Рис. 20.2. Вплив зменшення податків на обсяг національного виробництва і доходу

Як видно із рисунка 20.2, до зниження податків крива сукупних витрат знаходиться в положенні AE_1 , а її перетин із бісектрисою в точці N_1 визначає рівноважний ВВП, який дорівнює Y_1 . Після зниження податків сукупні витрати збільшилися, внаслідок чого їх крива перемістилася вгору в положення AE_2 . Її перетин з бісектрисою в точці N_2 збільшує рівноважний ВВП з Y_1 до Y_2 . Як видно із графіка, зменшення податків переміщує криву сукупних витрат вгору, що веде до зростання обсягу виробництва і доходу з Y_1 до Y_2 .

Зіставляючи приріст доходу (ΔY) та зменшення податків ($-\Delta T$), не можна не помітити, що приріст доходу перевищує зменшення податків, що також пояснюється мультиплікативним впливом зміни величини податків на зміну обсягу доходу.

Податковий мультиплікатор визначається за формулою:

$$m_T = -\frac{\Delta Y}{\Delta T} = -\frac{MPC}{1 - MPC} \quad (20.4)$$

де знак «мінус» означає зворотну залежність зміни обсягу національного виробництва і доходу від розміру податків на дохід.

Сукупний ефект для доходу під впливом зміни податків дорівнює:

$$\Delta Y = m_t \cdot \Delta T \quad (20.5)$$

Аналіз мультиплікаторів державних витрат та податків дає можливість сформулювати такі теореми.

1. Якщо державні витрати і податкові надходження змінюються на одну й ту саму величину, то й рівноважний рівень виробництва змінюється на ту саму величину.

2. Ефект мультиплікатора від скорочення податків слабший, ніж при збільшенні державних витрат:

$$m_G = \frac{1}{1-MPC}, \quad m_T = \frac{MPC}{MPS}$$

$$m_G > m_T$$

Отже, державні витрати відчутніше впливають на величину доходу і споживання порівняно зі зміною податків. Ця різниця і визначає вибір заходів у бюджетно-податковій політиці.

Фіскальна політика в умовах збалансованого бюджету породжує ще одну категорію – мультиплікатор збалансованого бюджету. Він показує, на скільки грошових одиниць змінюється дохід у разі зміни державного бюджету на грошову одиницю, тобто відображає співвідношення між зміною доходу і зміною бюджету:

$$m_b = \frac{\Delta Y}{\Delta B} \quad (20.6)$$

Мультиплікатор збалансованого бюджету дорівнює одиниці:

$$m_b = 1$$

$$m_T + m_G = \frac{1}{1-MPC} - \frac{MPC}{1-MPC} = 1$$

Отже, обсяг випуску при збалансованому бюджеті буде змінюватись на величину, що дорівнює зміні урядових видатків або податків. Це, власне, означає, що мультиплікативний ефект відсутній, а прагнення уряду до збалансованого бюджету суттєво знижує ефективність фіскальної політики, тобто результативність її впливу на обсяги виробництва і зайнятості.

20.3. Фіскальна політика та державний бюджет

Державний бюджет – це баланс доходів і видатків держави. Загальний обсяг доходів і видатків у країні називається консолідованим або зведеним бюджетом. **Бюджетний дефіцит** виникає, коли в межах фінансового року сума видатків з державного бюджету перевищує надходження до бюджету. З огляду на те, що сума загальних видатків дорівнює державним закупівлям товарів і послуг плюс обсяг соціальних виплат, а чисті податки – це всі податкові надходження за мінусом соціальних виплат, бюджетний дефіцит можна визначити як:

$$DEF = G - T \quad (20.7)$$

Можливості дискреційної фінансової політики в значній мірі визначаються станом державного бюджету, а з іншого боку – податково-бюджетні заходи уряду можуть впливати на цей стан, викликаючи дефіцит або надлишок (профіцит) бюджету.

Основним чинником, що впливає на величину дефіциту, є обсяг ВВП. Коли формується бюджет, то видатки уряду встановлюються, як правило, досить точно, але сума податкових надходжень – величина невизначена, тому що залежить від величини ВВП

Другим чинником, який визначає величину дефіциту, є дискреційна фінансова політика. Якщо уряд здійснює фінансову експансію за допомогою збільшення видатків, то спочатку – за наявності дефіциту – його величина зростає, а за наявності профіциту – зменшиться бюджетний надлишок. Але згодом зростання державних замовлень викличе мультиплікативний приріст сукупного доходу, отже, за незмінної ставки податку почнуть збільшуватись податкові надходження, за рахунок яких будуть покриватись урядові видатки. Проте сума приросту податкових надходжень буде меншою, ніж сума видатків, оскільки величина приросту податків обмежується граничною схильністю до споживання. Отже, в кінцевому результаті закупки будуть лише частково покриватись податками, і стан бюджету погіршиться.

Якщо ж уряд буде проводити рестрикційну фінансову політику за рахунок підвищення податкової ставки, то стан державного бюджету повинен покращитись навіть за умови зниження рівня доходів.

Ще одним чинником, який визначає розмір бюджетного дефіциту, принаймні у короткостроковому періоді, є циклічні коливання обсягу національного виробництва, властиві ринковій економіці.

Зміна реального обсягу виробництва впливає як на доходну, так і на видаткову частину бюджету. Циклічні коливання слабо впливають на обсяги власне урядового споживання. Але автоматичні стабілізатори, такі як податки і трансфертні платежі, можуть досить суттєво змінити стан бюджету. В періоди піднесення спостерігається зростання реальних доходів і зайнятості, відповідно зростають податкові надходження за незмінної ставки податку, а також відрахування в бюджет на соціальне страхування, у той же час обсяги допомоги по безробіттю зменшуються. У періоди депресії автоматичні стабілізатори діють протилежним чином. Отже, в періоди піднесення спостерігається позитивне сальдо державного бюджету (профіцит), а в періоди спаду і депресії бюджет, як правило, зводиться з дефіцитом. Щоб відділити ефект впливу на бюджет власне дискреційної фінансової політики від дії циклічних коливань і всіх інших впливів, була розроблена концепція бюджету повної зайнятості, тобто бюджету за умови природного рівня безробіття (яке не перевищує 6%). Дефіцит (або надлишок), який виявиться у бюджеті повної зайнятості, називається структурним дефіцитом (надлишком). Оцінка стану бюджету

повної зайнятості показує, яким був би бюджет за існуючої системи оподаткування, якби випуск продукції досяг потенційного (максимального) рівня. Різниця між фактичним дефіцитом державного бюджету і структурним дефіцитом визначає циклічний дефіцит.

Величини фактичного, структурного і циклічного дефіцитів можна визначити аналітично. Фактичний бюджетний дефіцит, виміряний за рівноважного обсягу виробництва, становитиме:

$$DEF_f = G - T = G - (t \cdot Y^*). \quad (20.8)$$

де Y^* – потенційний ВВП.

Структурний дефіцит, виміряний для потенційного обсягу випуску, визначатиметься як:

$$DEF_c = G - T = G - (t \cdot Y_f). \quad (20.9)$$

де: Y_f – фактичний ВВП

Відповідно формула для визначення циклічного дефіциту матиме вигляд:

$$DEF_{\pi} = DEF_f - DEF_c = G - t(Y^* - Y_f) \quad (20.10)$$

Економісти вважають, що дефіцит бюджету є цілком безпечним для економіки, якщо він становить 2-3% ВВП. Вищий рівень дефіциту негативно впливає на функціонування економіки в цілому, зокрема, на функціонування грошової і кредитної систем.

Узагальнено за різними формами прояву і чинниками виділяють кілька видів бюджетного дефіциту: відкритий і прихований, вимушений і свідомий, активний і пасивний.

Відкритий бюджетний дефіцит – це дефіцит, офіційно затверджений законом про державний бюджет. **Прихований** виникає в результаті завищення планових доходів, куди включають також джерела покриття дефіциту.

Вимушений бюджетний дефіцит виникає в результаті дії автоматичних стабілізаторів під час циклічного спаду виробництва: податкові надходження зменшуються, у той час як соціальні виплати зростають. **Свідомий дефіцит** є наслідком дискреційної фіскальної політики у період спаду, коли уряд проводить фіскальну експансію – знижує ставки оподаткування і збільшує державні видатки з метою скорочення безробіття і стимулювання сукупного попиту.

Активний дефіцит має місце, коли кошти спрямовуються на інвестування економіки, що прискорює економічне зростання. **Пасивний дефіцит виникає**, якщо кошти з бюджету йдуть на покриття поточних видатків, таких як зарплата державним службовцям, сплата процентів по боргах, тощо.

20.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність фіскальної політики та її основні інструменти.
2. Види фіскальної політики та їх характеристика
3. Вплив бюджетно-податкової політики на макроекономічну стабільність.
4. Фіскальна політика та державний бюджет.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає суть фіскальної політики та перерахуйте цілі даної політики держави.
2. На яких засадах ґрунтується оптимальна податкова система?
3. Дайте визначення категорії «державні витрати», розкрийте структуру та економічний зміст державних витрат.
4. Які види фіскальної політики держави ви знаєте?
5. Розкрийте зміст і структуру дискреційних стабілізаторів. Який із дискреційних стабілізаторів використовують для боротьби зі спадом виробництва?
6. Поясніть за допомогою графіка, як впливає на рівноважний ВВП збільшення державних закупок.
7. Побудуйте графік та поясніть механізм впливу податків на обсяг виробництва і доходу в економіці.
8. Розкрийте зміст мультиплікаторів фіскальної політики (державних закупок, податків) на обсяг виробництва і доходу.
9. Розкрийте зміст та взаємозв'язок між фактичним, структурним і циклічним бюджетним дефіцитами.
10. Які види бюджетного дефіциту ви знаєте?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Автоматична фіскальна політика	
2.	Активний бюджетний дефіцит	
3.	Стимулююча фіскальна політика	
4.	Державний бюджет	
5.	Фіскальна політика держави	
6.	Мультиплікатор державних витрат	
7.	Пасивний бюджетний дефіцит	
8.	Податки	
9.	Бюджетний дефіцит	
10.	Дискреційна фіскальна політика	

Визначення

1. Фінансові відносини між державою та платниками податків з метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів.
2. Бюджетно-податкова політика, спрямована на збільшення державних витрат та скорочення податків з метою розширення сукупного попиту в економіці у період спаду

3. Політика, за якої уряд свідомо маніпулює податками та державними витратами з метою зміни реального обсягу національного виробництва та зайнятості, контролю за інфляцією та прискоренням економічного зростання.

4. Баланс доходів і видатків держави. Загальний обсяг доходів і видатків у країні називається консолідованим або зведеним бюджетом

5. Фіскальна політика, за якої бюджетний дефіцит та бюджетний надлишок виникають автоматично, внаслідок дії автоматичних стабілізаторів.

6. Сума видатків з державного бюджету перевищує надходження до бюджету

7. Дефіцит, при якому кошти спрямовуються на інвестування економіки, що прискорює економічне зростання.

8. Коефіцієнт, який показує вплив зміни державних витрат на величину реального випуску та доход внаслідок дискреційного збільшення державних витрат.

9. Дефіцит, при якому кошти з бюджету йдуть на покриття поточних видатків.

10. Політика використання державних податків та витрат з метою впливу на соціально-економічний розвиток країни.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Фіскальна політика використовується для боротьби з безробіттям, а не з інфляцією.

2. Автоматична фіскальна політика гарантує повну економічну стабілізацію.

3. У період економічного спаду уряд створює профіцит державного бюджету.

4. Ставку оподаткування, яка пропорційно зростає зі збільшенням доходу називають пропорційною

5. Цілі дискреційної і автоматичної фіскальної політики однакові.

6. Результатом стимулюючої фіскальної політики може бути дефіцит державного бюджету.

7. Стабілізація економіки відбувається в більшій мірі за рахунок дії автоматичних стабілізаторів, а не за рахунок заходів дискреційної фіскальної політики.

8. Податки та державні видатки - це основні інструменти фіскальної політики

9. Державний бюджет називають збалансованим, коли податкові надходження перевищують державні видатки

10. Якщо надходження до державного бюджету перевищують суму трансфертів і державних закупівель, то існує первинний надлишок бюджету.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Державна політика в галузі витрат і оподаткування називається:

- а) монетарною політикою;
- б) політикою розподілу доходів;
- в) політикою, заснованою на теорії економіки пропозиції;
- г) фінансовою політикою.

2. До числа основних цілей фінансової політики держави відноситься:

- а) створення умов для успішного ведення бізнесу;
- б) забезпечення повної зайнятості і стримування темпів інфляції;
- в) підвищення добробуту громадян;
- г) перерозподіл національного доходу на користь найбідніших верств населення.

3. До державних витрат належать:

- а) сплата відсотків за державним боргом;
- б) купівля підприємствами ресурсів;
- в) приватні трансферти;
- г) сплата податків.

4. Дискреційна фінансова політика - це:

- а) система заходів, що передбачає цілеспрямовані зміни у рівні відсоткової ставки та кредитах;
- б) система заходів, що передбачає цілеспрямовані зміни у рівні державних витрат і податків;
- в) політика, що використовує автоматичні стабілізатори;
- г) система заходів, спрямована на забезпечення збалансованого бюджету.

5. Яку дискреційну фінансову політику рекомендують проводити у фазі спаду?

- а) підвищення податків;
- б) зменшення державних видатків;
- в) збільшення соціальних трансфертів;
- г) зниження податків і / або збільшення державних видатків.

6. Недискреційна фінансова політика - це:

- а) система заходів, що передбачає цілеспрямовані зміни у рівні відсоткової ставки та кредитах;
- б) система заходів, що передбачає цілеспрямовані зміни у рівні державних витрат і податків;
- в) політика, що використовує автоматичні стабілізатори;

7. Мультиплікатор податків m_T визначається за формулою:

- а) $MPC / (1 - MPC)$;
- б) $1 / (1 - MPC)$;
- в) $1 / (1 - MPS)$;

г) $MPS / (1 - MPS)$.

8. Дефіцит державного бюджету утворюється, якщо:

- а) обсяг податкових надходжень зменшується;
- б) витрати держави зменшуються;
- в) сума активів держави перевищує обсяги її зобов'язань;
- г) сума активів держави менша за обсяг її зобов'язань.

9. Циклічний дефіцит визначають як різницю між:

- а) державними надходженнями і видатками;
- б) надходженнями за повної зайнятості за наявних податкових ставок і фактичними видатками;
- в) фактичними видатками і надходженнями за повної зайнятості;
- г) фактичним і структурним дефіцитами.

10. Структурний дефіцит визначають як різницю між:

- а) державними надходженнями і видатками;
- б) надходженнями за повної зайнятості за наявних податкових ставок і фактичними видатками;
- в) фактичними видатками і надходженнями за повної зайнятості;
- г) державними надходженнями та інфляційними втратами.

Завдання 5. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Економіка країни характеризується такими даними. Фактичний ВВП дорівнює 75 млрд. грош. од., MPC – 0,8, рівноважний ВВП 80 млрд. грош. од. Як повинні змінитися податкові надходження (за інших рівних умов), щоб економіка досягла рівноважного стану?

Методика розв'язання:

1. Зміна доходу визначається як різниця між рівноважним та фактичним доходом:

$$\Delta Y = Y_r - Y_f = 80 - 75 = 5 \text{ млрд. грош. од.}$$

2. Мультиплікатор податків визначається за формулою:

$$m_T = -\frac{\Delta Y}{\Delta T} = -\frac{MPC}{1 - MPC}$$
$$m_T = -\frac{0,8}{1 - 0,8} = -4$$

3. Зміну податків визначаємо з формули мультиплікатора податків:

$$m_T = -\frac{\Delta Y}{\Delta T}$$

$$\Delta T = \frac{\Delta Y}{m_T} = \frac{5}{-4} = -1,25 \text{ млрд. грош. од.}$$

Отже, податкові надходження повинні зменшитись на 1,25 млрд. грош. од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Фактичний дохід дорівнює 120 млрд. гр. од. Рівноважний дохід дорівнює 140 млрд. гр. од. Гранична схильність до споживання $MPC = 0,875$. Як повинна змінитися величина державних видатків (за інших рівних умов) для того, щоб економіка досягла рівноважного стану?

Задача 2. Гранична схильність до споживання $MPC = 0,8$. Як зміниться рівноважний дохід при зменшенні податків на 1 млрд. гр. од.?

Задача 3. Економіка країни характеризується такими даними: фактичний ВВП = 400 млрд. гр. од.; гранична схильність до споживання (MPC) = 0,8; рівноважний ВВП = 420 млрд. гр. од. На яку величину повинні змінитись державні витрати (при інших рівних умовах) для того, щоб економіка країни досягла рівня рівноважного ВВП? Як повинна змінитись величина податкових надходжень (при інших рівних умовах) для того, щоб економіка країни досягла рівня рівноважного ВВП?

Задача 4. Як і на скільки зміниться рівноважний ВВП, якщо податки зменшаться на 12 млрд. гр. од., а державні закупівлі зростуть на 20 млрд. гр. од? Гранична схильність до заощадження $MPS = 0,2$. Який тип фінансової політики застосований?

Задача 5. Економіка країни характеризується такими даними: фактичний дохід за умов повної зайнятості дорівнює 4000 гр. од., гранична схильність до споживання дорівнює 0,8, рівноважний дохід дорівнює 4200 гр. од. Визначить: 1) як повинні змінитися урядові витрати (G) для досягнення економічного стану рівноваги за умов повної зайнятості; 2) як повинна змінитися величина податкових надходжень (T) для того, щоб економіка досягла стану рівноваги за умов повної зайнятості?

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 21. МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

Мета: з'ясувати механізм функціонування грошового ринку; визначити основні інструменти грошово-кредитної політики; зрозуміти у чому полягає сутність політики «дешевих грошей», «дорогих грошей» та наслідки їх застосування.

Основні терміни і поняття: попит на гроші, попит на гроші з боку активів, трансакційний попит, пропозиція грошей, грошова маса, грошові агрегати, грошова база, коефіцієнт фактичного резервування депозитів; коефіцієнт депонування грошей, грошово-кредитна політика, грошовий мультиплікатор, інструмент зміни облікової ставки, зміна норми обов'язкових резервів, операції на відкритому ринку, політика «дешевих грошей», політика «дорогих грошей».

План лекції:

21.1. Механізм функціонування грошового ринку.

21.2. Сутність монетарної політики та її вплив на стабільність національної економіки.

21.1. Механізм функціонування грошового ринку

Сучасна економіка є грошовою економікою, оскільки майже всі економічні операції проводяться за участю грошей як засіб обміну.

Гроші – це загальний еквівалент для всіх інших товарів, тобто вони служать засобом вираження вартості товарів.

Для аналітичних цілей і розробки економічної політики недостатньо знань про те, що являють собою гроші. Необхідно вміти визначати їх кількість. Саме зміна кількості грошей впливає на стан макроекономічної стабільності.

Кількість грошей проявляється в попиті та пропозиції грошей на грошовому ринку.

Під попитом на гроші (M_D) розуміється їх сума, яку люди вважають необхідним мати в своєму розпорядженні. Попит на гроші зумовлюється основними мотивами.

1. Попит на гроші для угод (трансакційний попит) показує, скільки грошей економічний агент бажає тримати на руках для того, щоб здійснювати повсякденні трансакційні угоди.

Кількість грошей, яка необхідна для укладання угод, визначається за допомогою рівняння кількісної теорії грошей, яке має вигляд:

$$M \cdot V = P \cdot Y \quad (21.1)$$

де M – кількість грошей в обігу,

V – швидкість обороту грошей,

P – рівень цін,

Y – обсяг випуску у реальному вираженні.

Рівняння показує зв'язок між сумою грошей та загальним обсягом операцій в економіці. PY – номінальний ВВП. MY – кількість грошей, які

мають бути сплачені при закупівлі виробленої продукції. Функція трансакційного попиту на гроші має вигляд:

$$M_t = k(P \cdot Y) \quad (21.2)$$

де k – кембриджський коефіцієнт, обернено пропорційний швидкості обертання грошей.

Реальна величина трансакційного попиту виражається такою функцією:

$$\frac{M}{P} = L_t = k \cdot Y \quad (21.3)$$

2. Мотив застережливості. Попит на гроші, за цим мотивом, показує, яку кількість грошей економічний агент бажає тримати в разі непередбачених обставин. Із зростанням доходу сума відкладених грошей збільшується. Отже, попит на гроші, за мотивом застережливості, включається у рівняння трансакційного попиту на гроші, оскільки він також залежить від доходу. Відмінність між першим та другим мотивами полягає в тому, що попит на гроші, за трансакційним мотивом, пов'язаний із плановими витратами, а за мотивом застережливості – з неплановими. Наприклад, якщо термін погашення платежу настав, а грошей для розрахунків бракує, суб'єкт змушений або продати частину свого майна, або взяти позику. І та, й інша ситуації вимагають певних затрат, для здійснення яких і формується певний грошовий резерв. Таким чином формується попит на гроші за мотивом перестороги.

3. Спекулятивний попит на гроші пов'язаний із заощадженнями економічних суб'єктів, які (заощадження) зберігаються як запаси цінностей.

Іншими словами, спекулятивний попит на гроші пов'язаний із функцією збереження цінностей. **Спекулятивний попит на гроші** – це певний резерв грошей, за допомогою якого економічні суб'єкти прагнуть застрахувати себе від можливих втрат у результаті коливань ринкової кон'юнктури

Загальний попит на гроші складається із попиту на гроші для угод і попиту на гроші з боку активів. Загальний попит на гроші визначається кількістю грошей в обігу, і рівнем процентної ставки (i).

Графічно загальний попит на гроші зображено на рис. 21.1.

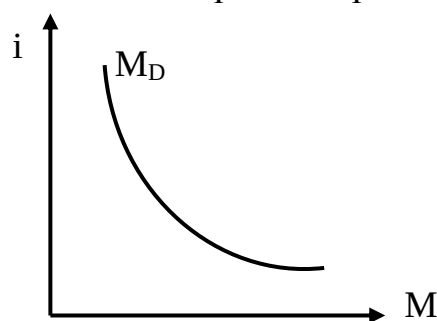

Рис. 21.1. Загальний попит на гроші

На вісі ординат відкладається номінальна норма відсотка – i , а на вісі абсцис – M кількість грошей в обігу. Як видно із графіка, крива попиту показує обернену залежність: чим вища ставка відсотка, тим менший попит на гроші, тому що за збільшення ставки відсотка збільшується альтернативна вартість грошей.

Пропозиція грошей (M_s) – це процес формування грошової маси в країні. Пропозиція грошей є однією з найважливіших функцій держави, яку здійснює центральний банк (в Україні Національний банк України).

Графічне зображення пропозиції грошей показано на рис. 21.2.

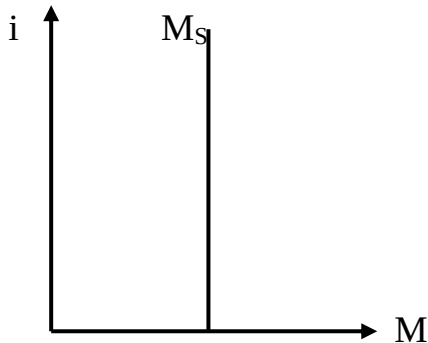

Рис. 21.2. Пропозиція грошей на ринку

Пропозиція грошей (M_s) залежить від грошово-кредитної політики Національного банку. Іншими словами, величина грошової пропозиції регулюється Національним банком і не залежить від відсоткової ставки.

Грошова маса – це сукупність готівкових та безготівкових грошей, які забезпечують обіг товарів та послуг в економіці. Грошова маса складається з таких агрегатів:

M_0 – готівка, або гроші поза банками (паперові та металеві гроші, що перебувають в обігу). Металеві гроші становлять приблизно 2-3 % загальної пропозиції, вони є зручними для здійснення дрібних покупок.

Готівка запроваджується в обіг Національним банком, який здійснює їх емісію.

M_1 – гроші для операцій, які відповідають базовому визначенню грошей і являють собою пропозицію грошей у вузькому розумінні:

M_1 = готівка + чекові вклади.

Чекові вклади – це запаси на банківських рахунках і вклади в комерційних банках та ощадкасах. На ці вклади можуть бути виписані чеки. В сучасних умовах величезна кількість операцій з купівлі-продажу товарів здійснюється без участі готівкових грошей.

M_2 – гроші у широкому розумінні:

M_2 = M_1 + безчекові ощадні рахунки + дрібні строкові вклади (не більш як 100 тис. дол.).

До M_2 належать:

1) гроші, які перебувають на безчекових ощадних рахунках у банках або ощадних установах. Причому можна одержати готівкові гроші з цих рахунків або переказати їх на поточний рахунок;

2) строкові вклади, які стають досяжними лише після певного строку. Строкові вклади мають меншу ліквідність, ніж безчекові ощадні рахунки. Ліквідність — це легкість, з якою той чи інший вид активів може бути перетворений на засіб платежу.

M_3 – великі строкові вклади (понад 100 тис. дол.) у формі депозитних сертифікатів підприємств: **$M_3 = M_2 + \text{великі строкові вклади}$** .

У формуванні пропозиції грошей беруть участь три суб'єкти — центральний банк, комерційні банки та небанківський сектор.

Для визначення пропозиції грошей у національній економіці з урахуванням політики НБУ та поведінки домогосподарств та комерційних банків використовують такі поняття, як грошова база; коефіцієнт фактичного резервування депозитів; коефіцієнт депонування грошей.

Грошова база (B) складається з грошей, які перебувають у вигляді готівки на руках у населення (C) та банківських резервів (R), що зберігаються у центральному банку. Отже, грошова база є сумою готівки та резервів:

$$B = C + R \quad (21.4)$$

Готівка є безпосередньою частиною пропозиції грошей, а банківські резерви впливають на здатність банківської системи створювати нові депозити. оскільки грошова база справляє мультиплікативну дію на пропозицію грошей, то її часто називають грошима підвищеної потужності. Грошову базу прямо контролює центральний банк країни.

Коефіцієнт депонування грошей показує розподіл домогосподарствами грошей між готівкою (C) та поточними чековими депозитами (D) Цей коефіцієнт відображає уподобання домогосподарств щодо форми грошей: готівка або ж чекові рахунки. Він розраховується за формулою:

$$K_d = \frac{C}{D} \quad (21.5)$$

Коефіцієнт фактичного резервування депозитів – це відсоток депозитів, який банки зберігають як резерви. Цей коефіцієнт залежить від норми резервування та від величини наднормативних резервів. Він розраховується за формулою:

$$K_r = \frac{R}{D} \quad (21.6)$$

Визначимо пропозицію грошей M і грошову базу B

$$B = C + R \quad (21.7)$$

$$M = C + D \quad (21.8)$$

Отже, пропозиція грошей є сумою готівки та чекових депозитів, а грошова база – сумою готівки та обов’язкових резервів. Щоб знайти, які змінні впливають на пропозицію грошей у національній економіці, поділимо перше рівняння на друге:

$$\frac{M}{B} = \frac{C + D}{C + R} \quad (21.9)$$

Відношення пропозицій грошей до грошової бази називають мультиплікатором грошової бази, або повним **грошовим мультиплікатором**:

$$\mu = \frac{C + D}{C + R} \quad (21.10)$$

Звідси пропозицію грошей можна визначити за формулою:

$$M = \mu \cdot B \quad (21.11)$$

Отже, пропозиція грошей перебуває у прямій залежності від грошової бази та грошового мультиплікатора.

Поділимо чисельник і знаменник правої частини грошового мультиплікатора на D:

$$\mu = \frac{C/D + 1}{C/D + R/D} \quad (21.12)$$

Зауважимо, що C/D – це коефіцієнт депонування – K_d, а R/D – норма резервування (K_r), то складний мультиплікатор набуває вигляду:

$$\mu = \frac{K_d + 1}{K_d + K_r} \quad (21.13)$$

Таким чином, у національній економіці пропозиція грошей залежить від трьох екзогенних змінних: грошової бази, коефіцієнта депонування та норми резервування. По-перше, пропозиція грошей прямо пропорційна грошовій базі. Якщо грошова база зростає на певний відсоток, пропозиція грошей зростає так само. По-друге, пропозиція грошей залежить від норми резервування: якщо вища норма резервування, то менші надлишкові резерви, а відтак менше грошей створюють комерційні банки на кожен грошову одиницю резерву. Інакше кажучи, зі зростанням норми резервування повний грошовий мультиплікатор зменшується, а отже скорочується й пропозиція грошей. По-третє, ця пропозиція залежить від коефіцієнта депонування: якщо вищий цей коефіцієнт, то більша кількість грошей на руках у населення у вигляді готівки, а тому менше грошей у банках і відповідно меншу кількість грошей вони можуть створити. Отже, зростання коефіцієнта депонування зменшує розмір грошового мультиплікатора і пропозицію грошей.

Рівновага грошового ринку встановлюється шляхом перетину кривих попиту і пропозиції на гроші (рис. 21.3).

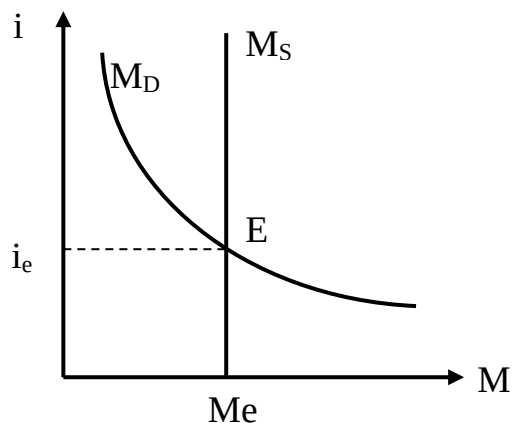

Рис. 21.3. Рівноважний стан на грошовому ринку

Аналіз рис. 21.3 свідчить, що крива попиту і пропозиції перетинаються в точці E ., це означає, що економічні суб'єкти в даній економічній ситуації бажають мати у своєму розпорядженні суму грошей, а банківська система може забезпечити пропозицію грошей на цьому рівні, щоб урівняти попит і пропозицію. Точка E визначає рівноважну ціну, тобто рівноважну ставку відсотка і рівноважну кількість грошей в обігу. Однак рівновага на грошовому ринку є нестабільною, вона постійно змінюється під впливом певних факторів (зміною попиту чи пропозиції на гроші).

21.2. Сутність грошово-кредитної політики та її вплив макроекономічну стабільність

Суть грошово-кредитної політики полягає в тому, щоб змінюючи кількість грошей в обігу досягти стабілізації сукупного обсягу виробництва, зайнятості населення і рівня цін.

Грошово-кредиту політику інколи називають монетарною. Вона будується в основному на монетаристській теорії. Монетаристи стверджують, що попит на гроші в суспільстві стійкий і для досягнення макроекономічної стабільності достатньо зробити стійкою пропозицію грошей.

Грошово-кредитна (монетарна) політика – це сукупність форм та засобів державного впливу на пропозицію грошей (M^S) з метою забезпечення рівноваги між пропозицією грошей і попитом на них.

Грошово-кредитна, або монетарна, політика є одним із головних інструментів державного регулювання економіки. Грошово-кредитна політика найбільш ефективно і оперативно виконує функції регулювання економічного циклу, попередження і подолання спаду виробництва.

Мета грошово-кредитної політики – досягнення на національному ринку рівноваги, що характеризується повною зайнятістю та відсутністю інфляції. Суть цієї політики полягає в регулюванні обсягу грошової пропозиції для стабілізації економіки. Так, під час спаду виробництва

монетарна політика зводиться до стимулювання зростання пропозиції грошей, а в періоди високої інфляції, навпаки, до її обмеження.

Головним суб'єктом монетарної політики держави є Національний банк, який здійснює грошову емісію і регулює грошово-кредитну діяльність комерційних банків.

До основних інструментів грошово-кредитної політики, які застосовує Національний банк відносять: визначення рівня облікової ставки, операції на відкритому ринку; зміна рівня мінімальної резервної норми.

Встановлення облікової (дисконтної) ставки є найстарішим методом грошово-кредитного регулювання. Його виникнення було пов'язане з перетворенням центрального банку в кредитора комерційних банків, які переобліковували у нього свої векселя або отримували кредити під власні боргові зобов'язання. Зміна облікової ставки – це відсоток, під який Національний банк надає кредити комерційним банкам. Підвищення облікової (дисконтної) ставки центральним банком обмежує кредити можливості комерційних банків, бо це веде до скорочення кредитних ресурсів і кредитних операцій, а також до підвищення процентних ставок за користування кредитами. Зниження облікових (дисконтних) ставок центральним банком підвищує кредитну активність комерційних банків.

Операції на відкритому ринку полягають в продажу або купівлі центральним банком у комерційних банків державних цінних паперів та інших кредитних зобов'язань. У випадку купівлі центральний банк переводить відповідні суми грошей комерційним банкам, збільшуючи тим самим суми на їх резервних рахунках. При продажу центральний банк списує суми з цих рахунків. Таким чином, вказані операції впливають на стан резервів комерційних банків і використовуються як метод їх регулювання.

Встановлення норм обов'язкових резервів комерційних банків, з одного боку, сприяє поліпшенню банківської ліквідності, а з іншого боку, ці норми виступають інструментом обмеження інвестицій. Зміна норми обов'язкових резервів – це резерви, які комерційні банки в обов'язковому порядку зберігають у національному банку. Зміна норми банківських резервів - метод прямого впливу на величину банківських резервів. Як уже відзначалося, грошово-кредитна політика полягає в стабілізації сукупного обсягу виробництва, зайнятості і рівня цін шляхом зміни грошової пропозиції.

Залежно від характеру впливу на такі економічні змінні, як обсяг національного виробництва, рівень безробіття та рівень інфляції, розрізняють *стимулюючу* та *обмежувальну* (стримуючу) монетарну політику.

Монетарна політика, спрямована на обмеження зростання рівня цін в економіці, називається **політикою «дорогих грошей»**. Таку політику центральний банк здійснює таким шляхом:

- ✓ продає цінні папери на відкритому ринку;
- ✓ збільшує облікову ставку;
- ✓ збільшує норму обов'язкових банківських резервів.

Таким чином у комерційних банків зменшуються надлишкові резерви, зменшується величина грошового мультиплікатора, а відповідно зменшується і пропозиція грошей, що є обмежувачем для зростання цін. Внаслідок чого:

- ✓ збільшується відсоткова ставка;
- ✓ зменшується грошова пропозиція;
- ✓ скорочуються інвестиції;
- ✓ зменшується реальний обсяг ВВП;
- ✓ зменшується інфляція.

Політику, спрямовану на зростання реальних обсягів національного виробництва та рівня зайнятості, називають **стимулюючою** монетарною політикою, або **політикою «дешевих грошей»**.

Збільшення запропонованих центральним банком грошей здійснюється шляхом:

- ✓ викупу державних цінних паперів на відкритому ринку;
- ✓ зниження облікової ставки;
- ✓ зменшення норми обов'язкових банківських резервів.

Наслідком проведення такої політики є збільшення грошової пропозиції, збільшуються інвестиції, зростає реальний ВВП, зменшується безробіття.

21.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Попит на гроші та його графічна інтерпретація.
2. Грошова пропозиція і грошові агрегати.
3. Рівновага грошового ринку і випадки її порушення.
4. Грошовий мультиплікатор.
5. Грошова-кредитна політика: сутність, мета та основні інструменти.

Питання для самоперевірки

1. Як визначається попит на гроші для угод? Наведіть формулу обміну, поясніть її.
2. Від яких факторів залежить попит на гроші як активи?
3. Що таке грошова пропозиція? Поясніть графік грошової пропозиції.
4. Від яких екзогенних змінних залежить пропозиція грошей у національній економіці?

5. Що являє собою грошова маса та з яких грошових агрегатів вона складається?

6. Графічно відобразити модель грошового ринку та пояснити механізм досягнення рівноваги на ньому.

7. Поясніть залежність між грошовою базою і грошовою пропозицією.

8. Що таке грошовий мультиплікатор, як він визначається?

9. Назвіть інструменти монетарної (грошово-кредитної) політики, розкрийте суть кожного з них.

10. Які особливості та відмінності політики «дорогих» та «дешевих» грошей?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Грошовий мультиплікатор	
2.	Операції на відкритому ринку	
3.	Монетарна політика	
4.	Грошова маса	
5.	Спекулятивний попит на гроші	
6.	Коефіцієнт депонування грошей	
7.	Грошовий агрегат M_0	
8.	Трансакційний попит	
9.	Грошова база	
10.	Стимулююча монетарна політика	

Визначення

1. Паперові та металеві гроші, що перебувають в обігу.

2. Коефіцієнт, який відображає, на скільки одиниць змінюється грошова маса за зміни грошової бази на одиницю.

3. Політику, спрямовану на зростання реальних обсягів національного виробництва та рівня зайнятості.

4. Продаж або купівля центральним банком у комерційних банків державних цінних паперів та інших кредитних зобов'язань.

5. Сукупність форм та засобів державного впливу на пропозицію грошей з метою забезпечення рівноваги між пропозицією грошей і попитом на них.

6. Гроші, які перебувають у вигляді готівки на руках у населення та банківських резервів, що зберігаються у центральному банку.

7. Сукупність готівкових та безготівкових грошей, які забезпечують обіг товарів та послуг в економіці.

8. Кількість грошей, яку бажає економічний агент тримати на руках для того, щоб здійснювати повсякденні трансакційні угоди.

9. Розподіл домогосподарствами грошей між готівкою та поточними чековими депозитами.

10. Певний резерв грошей, за допомогою якого економічні суб'єкти прагнуть застрахувати себе від можливих втрат у результаті коливань ринкової кон'юнктури.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. M_0 включає готівкові гроші та кошти на строкових вкладах.
2. Збільшення рівня цін за інших рівних умов приведе до зростання попиту на гроші для угод.
3. Чим вища відсоткова ставка, тим менший попит на гроші як активи.
4. Якщо центральний банк продає велику кількість державних цінних паперів, то це призводить до зниження рівня відсоткових ставок.
5. Загальна сума грошової маси збільшується, якщо комерційні банки країни збільшують свої резерви у Національному банку.
6. Для проведення стримуючої кредитно-грошової політики Національний банк повинен зменшити норму обов'язкових резервів.
7. M_2 менше ніж M_3 на величину строкових вкладів.
8. Грошова база – це сума готівкових грошей та банківських резервів.
9. Національному банку важко здійснити заходи щодо зменшення зростання грошової маси, тому що комерційні банки володіють значними надлишковими резервами.
10. Трансакційний попит на гроші залежить від процентної ставки.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Поняття «сукупний попит на гроші» означає:
 - а) бажання тримати цінні папери, які при необхідності можуть бути легко перетворені у гроші за фіксованою ціною;
 - б) суму грошей, що підприємці хотіли б використати для надання кредиту при даній відсотковій ставці;
 - в) попит на гроші з боку активів;
 - г) сума попиту на гроші для угод і попиту на гроші з боку активів.
2. Попит на гроші як активи залежить від:
 - а) відсоткової ставки комерційних банків;
 - б) норми резервів комерційного банку;
 - в) загального обсягу грошової маси;
 - г) коефіцієнта депонування.
3. Пропозиція грошей представлена:
 - а) готівкою та обов'язковими банківськими резервами;
 - б) готівкою та чековими депозитами;
 - в) готівкою та надлишковими резервами;

г) готівкою та великими строковими внесками.

4. Грошова база розраховується як відношення:

- а) різниця між грошовою масою і обов'язковими резервами банків;
- б) сума готівки та резервів;
- г) відношення готівки до чекових вкладів;
- в) різниця між готівкою та чековими вкладами;
- г) відношення резервів до чекових вкладів.

5. Що із наведеного нижче не включають в агрегат M_2 ?

- а) готівкові гроші поза банками;
- б) строкові депозити;
- в) кошти на розрахункових рахунках;
- г) кошти клієнтів за трастовими операціями банків.

6. До знарядь грошово-кредитної політики не належить:

- а) зміна резервної норми;
- б) зміна облікової ставки;
- в) зміна державних витрат;
- г) операції на відкритому ринку.

7. Національний банк здійснює широкомасштабну купівлю державних цінних паперів на відкритому ринку. Це призведе до:

- а) зменшення грошової маси;
- б) стимулювання зростання величини заощаджень населення;
- в) збільшення грошової маси;
- г) зменшення загального обсягу резервів комерційних банків.

8. Щоб збільшити грошову пропозицію Національний банк повинен:

- а) продати державні облігації;
- б) збільшити облікову ставку;
- в) зменшити резервну норму;
- г) підвищити резервну норму.

9. Політику, що спрямована на підвищення рівня зайнятості і прискорення економічного зростання називають:

- а) політикою "дорогих грошей";
- б) політикою "дешевих грошей";
- в) стримуючою монетарною політикою;
- г) обліковою політикою.

10. Політика дорогих грошей використовується для:

- а) здешевлення кредиту;
- б) зменшення ВВП;
- в) збільшення сукупних витрат;
- г) збільшення зайнятості.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Реальний ВВП зменшився на 5 %. Грошова маса зросла на 3 %. Швидкість обороту грошей не змінилась. Як і на скільки змінився рівень цін?

Методика розв'язання:

Скористаймося кількісним рівнянням пропозиції грошей:

$$M \cdot V = P \cdot Q.$$

Оскільки реальний ВВП зменшився на 5 %, то його величина почала дорівнювати 0,95. Грошова маса зросла на 3 %. Це означає, що вона почала дорівнювати 1,03M. Підставимо у рівняння:

$$P = 1,03 MV / 0,95Q = 108,4.$$

Отже, рівень цін зріс на 8,4 %.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Реальний обсяг виробництва становить 75 млрд. гр. од., рівень цін – 110%. Кількість грошей в економіці 20 млрд. гр. од. Визначте швидкість обігу грошей у країні.

Задача 2. На основі класичної моделі рівноважного обсягу виробництва розрахувати рівень середньої ціни, якщо сукупний випуск товарів в країні складає 30 млрд. грн.; кількість грошей в обігу дорівнює 10 млрд. грн., а швидкість їх обігу дорівнює 6.

Задача 3. Грошова маса країни характеризується такими даними (млрд. гр. од.):

Готівка	500
Чекові вклади	120
Вклади на безчекових ощадних рахунках	230
Дрібні строкові вклади	1100
Великі строкові вклади	1800

Задача 4. Грошова маса країни характеризується такими показниками (млрд. гр. од.): готівкові гроші становлять 3,3, строкові депозити - 2,2, поточні рахунки - 2,1, розрахункові рахунки підприємств - 1,2, кошти клієнтів за трастовими операціями банків - 0,9, кошти Держстраху - 0,75. Чому дорівнює агрегат M_2 ?

Задача 5. Національний банк вирішив збільшити пропозицію грошей на 330 млрд. гр. од. На скільки треба збільшити грошову базу за умови, що коефіцієнт депонування дорівнює 0,3, а резервна норма становить 15 %?

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 22. ЦИКЛІЧНІ КОЛИВАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

Мета: з'ясувати сутність та структуру економічного циклу, розкрити сутність різних поглядів на причини та механізми розвитку економічного циклу, визначити сутність та фактори економічного зростання і розглянути основні моделі економічного зростання.

Основні терміни і поняття: економічний цикл, структура економічного циклу, рецесія, депресія, пожвавлення, піднесення, короткі цикли, середні цикли, довгі цикли, економічне зростання, економічний розвиток, екстенсивний тип економічного зростання, інтенсивний тип економічного зростання, змішаний тип економічного зростання, темп економічного зростання, крива виробничих можливостей, «золоте правило», акселератор.

План лекції:

22.1. Сутність та структура економічного циклу. Види економічних циклів.

22.2. Економічне зростання: суть, типи та фактори.

22.1. Сутність та структура економічного циклу. Види економічних циклів

Важливою особливістю ринкової економіки є її нестабільність. Історія свідчить про те, що економічні умови ніколи не були сталими. За економічним піднесенням настає економічний спад, і навпаки. Хвилеподібні коливання в економіці відбуваються не хаотично, а у формі економічних циклів.

Економічний цикл (цикл ділової активності) – це періодичний підйом або спад реального ВВП на фоні загальної тенденції до зростання.

Економічний цикл характеризується: самовідтворенням; безперервністю (останні фази попереднього циклу є початком такого); хвилеподібним характером динаміки макроекономічних показників.

Свідченням циклічних коливань економіки є коливання таких показників ділової (економічної) активності: змін у темпах приросту ВВП; змін у темпах зростання обсягів продажу; змін загального рівня цін; змін рівня безробіття та інфляції; змін у рівнях завантаження виробничих потужностей тощо.

Цикл має 4 фази:

- 1) **криза** (спад, рецесія);
- 2) **депресія** (застій, дно);
- 3) **пожвавлення**;
- 4) **піднесення** (пік, експансія, бум).

Модель економічного циклу зображена на рис. 22.1.

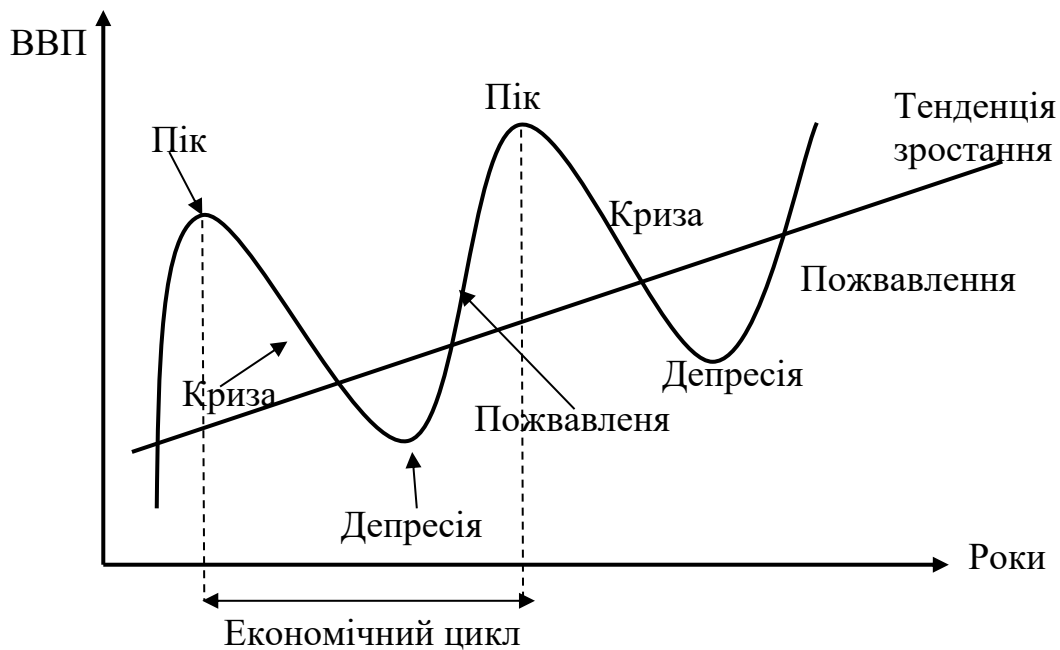

Рис. 22.1. Модель економічного циклу

Охарактеризуємо кожну фазу.

Початковою фазою економічного циклу є криза (спад). Він порушує нормальний хід економічного розвитку.

Ознаки економічної кризи:

- ✓ перевиробництво товарів порівняно з платоспроможним попитом на них;
- ✓ різке падіння цін, зумовлене перевищенням пропозиції над попитом;
- ✓ падіння обсягів виробництва і, як наслідок, падіння норми прибутковості;
- ✓ зростання запасів;
- ✓ збільшення кількості банкрутств;
- ✓ зростання рівня безробіття;
- ✓ падіння рівня доходів;
- ✓ потрясіння кредитної системи (різке зростання норми процента у зв'язку з тим, що попит на гроші зростає, а пропозиція зменшується внаслідок відливу грошових капіталів із банків, різке скорочення комерційних і банківських кредитів, падіння курсу акцій і облігацій і т. ін.).

Характерні риси депресії (найнижча точка циклу, це критична точка в економіці)

- ✓ виробництво і зайнятість досягають найнижчого рівня;
- ✓ поступово відбувається зменшення запасів;
- ✓ призупинення різкого падіння цін;
- ✓ призупинення падіння виробництва;
- ✓ зменшення позикового процента.

Ознаки пожвавлення:

- ✓ поступове зростання виробництва;
- ✓ зростання загального рівня цін;
- ✓ зменшення рівня безробіття;
- ✓ зменшення запасів;
- ✓ зростання рівня доходів;
- ✓ розширення кредиту (кредитна експансія) тощо.

Ознаки піднесення:

- ✓ повна зайнятість;
- ✓ виробництво працює на повну потужність;
- ✓ спостерігається масове оновлення капіталу, розширення виробництва;
- ✓ зростання прибутку та заробітної плати.

Потрібно зазначити, що і пожвавлення, і піднесення мають спільні характеристики. *Відмінність* між ними полягає в тому, що у фазі пожвавлення економіка досягає рівня докризового стану, а у фазі піднесення – перевищує докризовий розвиток економіки.

Все це призводить до «перегріву» економіки, виникнення диспропорцій та створення передумов для входження економіки у новий економічний цикл. Отже, **цикл** – це період між двома падіннями обсягів національного виробництва, або це період між двома кризами.

Економічні цикли суттєво відрізняються один від одного за тривалістю та амплітудою коливань. **Основними ознаками**, які характеризують економічні цикли, є тривалість циклу а також його рушійні сили, які зумовлюють генезис і механізм його проходження. З цього погляду всі економічні цикли поділяються таким чином:

Короткі (малі) – коливання ділової активності 3-4 роки, пояснюються коливаннями в обсязі товарно-матеріальних запасів та пов'язані з відновленням рівноваги на споживчому ринку. Основою малих циклів є процеси, які відбуваються у сфері грошових відносин. Малі цикли розмежовуються грошовими кризами, котрі, повторюючись, мають певні закономірності. Досліджували короткі цикли американці Уеслі Мітчелл (1874-1948) і Джозеф Кітчін (1861-1932).

Середні (промислові) цикли – коливання ділової активності 8-10 років зумовлюються зміною попиту на засоби виробництва. Основою середніх циклів є процеси, пов'язані з оновленням основного капіталу. Причини виникнення середніх циклів уперше описав французький економіст Клемент Жугляр (1819 - 1908).

Великі (довгі хвилі) – з *періодичністю 48-55 років*. Їх головна рушійна сила – радикальні зміни у технологічній базі суспільного виробництва, його структурна перебудова. Автором цієї теорії був російський економіст Микола Кондратьєв (1892 - 1938).

Прагнення теоретичного осмислення невідворотності піднесення і падіння в економіці виявлення **причин**, що їх зумовлюють не залишило байдужими найвидатніших вчених-економістів. Можливо, саме тому існує в макроекономіці більше 200 теорій циклічних коливань економіки. Так, англієць У. Джевонс пояснював циклічність появою плям на сонці, американець Г. Мур надавав перевагу ритмові руху Венери. Француз Афтalion причиною криз вважав нерівномірність механічного прогресу, С. Сісмонді - недостатнє споживання населення, М.І. Туган-Барановський - диспропорційність між галузями, М. Фрідмен - нестабільність грошової пропозиції, зумовлену втручанням держави в економіку, Н. Калдор - розрив у динаміці інвестицій і заощаджень. Дж. Кейнс пов'язував цикли з надмірними заощадженнями і недостатніми інвестиціями. К. Маркс вважав, що головна причина циклу - протиріччя капіталізму — між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення результатів виробництва.

Таку різноманітність поглядів поділяють на дві групи: екстернальні (зовнішні) та інтернальні (внутрішні).

Екстернальні теорії вбачають головні причини циклічних коливань у тих факторах, які знаходяться поза межами економічної системи. До таких чинників належать

- плями на сонці та інші астрономічні явища;
- війни;
- революції, зміни політичного та суспільного устрою;
- зміни в темпах приросту населення і його міграції;
- відкриття нових родовищ золота;
- відкриття нових земель та інших ресурсів;
- науково-технічні відкриття та нововведення.

Інтернальні теорії визначають причини циклічних коливань всередині самої економічної системи. До таких чинників належать:

- нестабільність споживчих витрат;
- нестабільність інвестиційних витрат;
- зміна цін на ресурси (нафту, газ та інші види сировини);
- діяльність держави у сфері регулювання економіки (зміни у кредитно-грошовій, податковій політиці) тощо.

Проте не зважаючи на потужну руйнівну силу циклічних коливань, внаслідок чого порушується рівновага в економіці, відбувається падіння обсягів виробництва і доходів, зростають безробіття та банкрутства, посилюється невпевненість та неспокій, **цикли виконують і позитивну функцію**, очищаючи економіку від тих галузей та видів виробництва, що віджили своє, є неефективними, стимулюючи підприємців до впровадження досягнень НТП, а найманих працівників — до підвищення своєї кваліфікації, здатності до перекваліфікації та постійного зростання впродовж усього свого життя.

22.2. Економічне зростання: суть, типи та фактори

Одна з головних цілей макроекономіки – досягти економічного зростання. В економічній літературі суть економічного зростання визначається по-різному. З одного боку, воно визначається як збільшення загального обсягу ВВП за певний період або ж як збільшення ЧНП на душу населення, а з іншого - як ситуація, за якої, разом із зростанням населення, відбувається аналогічне за темпами зростання національного доходу. Інші економісти ототожнюють економічне зростання з розвитком економіки взагалі - зростання продуктивних сил, суспільного продукту, добробуту населення тощо. Однак більшість вчених під **економічним зростанням** розуміють такий економічний розвиток, коли протягом певного періоду кількісно і якісно зростає суспільне виробництво, яке перебуває в постійному русі, в динаміці.

На відміну від економічного зростання, **економічний розвиток** можна визначити як перехід від одного стану економіки до іншого, коли в новому періоді не тільки збільшується виробництво тих самих товарів і послуг, а й має місце виробництво нових товарів і послуг з використанням нових технологій порівняно з минулим періодом.

Економічне зростання вимірюється двома взаємопов'язаними способами:

- 1) зростанням реального валового внутрішнього продукту за певний період часу;
- 2) зростанням обсягу валового внутрішнього продукту на душу населення за певний період часу. Як правило, певний період дорівнює одному року.

Екстенсивний тип економічного зростання досягається за рахунок розширення обсягів виробництва, тобто використання більшої кількості виробничих ресурсів (збільшення чисельності зайнятих; збільшення обсягу капіталу; залучення більшої кількості природних ресурсів).

Інтенсивний тип економічного зростання досягається за рахунок більш досконалого використання економічних ресурсів, тобто: технологічного прогресу, а також рівня освіти та професійної підготовки кадрів; економії за рахунок зростання масштабу виробництва; покращення розподілу ресурсів; також впливають законодавчі, інституційні та інші фактори.

Змішаний (реальний) тип економічного зростання – зростання виробничих потужностей внаслідок збільшення кількості використання факторів виробництва і вдосконалення техніки та технологій. котре поєднує інтенсивні та екстенсивні фактори.

Оскільки в економіці, як і в інших системах, чистих форм майже неможливо відшукати, то будь-яке економічне зростання за своїм типом можна вважати змішаним. Залежно ж від того, які фактори превалюють, можна говорити про переважно інтенсивний чи екстенсивний типи.

За темпами розрізняють високий та низький темпи економічного зростання. Але не завжди високий темп є кращим, тому що це може впливати на якість продукції та структуру виробництва, тобто значно перевищувати кількість випуску засобів виробництва над споживчими товарами. Також економічне зростання повинно бути безперервним та пропорційним.

Також економічне зростання вимірюється річними темпами зростання за наступною формулою:

$$T = \frac{Y_1 - Y_0}{Y_0} \times 100\% \quad (22.1)$$

де: T – темп економічного зростання;

Y_1 – реальний ВВП (ВНП) (ЧНП або НД) у поточному році;

Y_0 – реальний ВВП (ВНП) (ЧНП або НД) у базовому році.

Темпи економічного зростання, його якість повністю визначаються факторами зростання.

Макроекономічні фактори економічного зростання можуть бути поділені на три групи: фактори пропозиції, фактори попиту і фактори розподілу.

До факторів пропозиції відносять: кількість та якість природних ресурсів; кількість та якість трудових ресурсів; обсяг основного капіталу (основних виробничих фондів), зайнятого у суспільному виробництві; нова технологія та організація суспільного виробництва.

Фактори попиту. Для реалізації зростаючого виробничого потенціалу в економіці треба забезпечити повне використання збільшених обсягів усіх ресурсів. А це потребує підвищення рівня сукупних витрат, тобто сукупного попиту. Фактори попиту: споживчий, інвестиційний попит, попит держави та закордону. Також сюди можна віднести непрямі фактори — податковий тиск, ефективність кредитно-банківської системи тощо.

Фактори розподілу. Здатність нарощування виробництва недостатня для розширення загального випуску продукції. Необхідним є також розподіл зростаючих обсягів ресурсів з метою отримання максимальної кількості корисної продукції, а також розподіл доходів в суспільстві.

Взаємодія цих факторів виражається через криву виробничих можливостей (рис. 22.2).

Крива виробничих можливостей показує можливі комбінації випуску продукції різних видів за наявної кількості природних, трудових, інвестиційних ресурсів та даного технологічного рівня виробництва. Будь-яка точка, яка лежить на границі кривої виробничих можливостей означає максимальний обсяг випуску двох товарів (на рис. на вісі ординат — товари народного споживання, а вісі абсцис — засоби виробництва), тобто

ефективне використання чинників економічного зростання. Точки ліворуч кривої означають неефективне використання цих чинників. Точки праворуч кривої свідчать про недосяжний рівень виробництва, оскільки існує обмеженість ресурсів. Економічне зростання відбувається, коли починають використовуватися неіснуючі раніше чинники виробництва і крива виробничих можливостей переміщується вгору, праворуч.

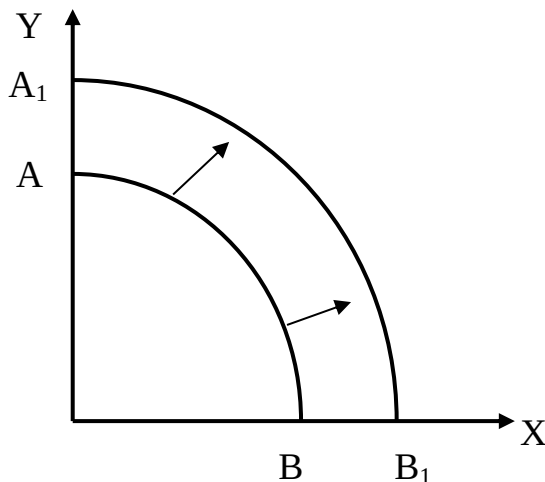

Рис. 22.2. Крива виробничих можливостей

Отже, на рис. 22.2, економічне зростання визначається переміщенням кривої виробничих можливостей праворуч, від АВ до A_1B_1 . Можливість такого переміщення забезпечує приріст кількості та якості ресурсів, а також удосконалення технології.

У економічній науці розроблено багато моделей економічного зростання. Але виділяються два основні підходи до моделювання процесу зростання – це неокейнсіанський та неокласичний.

Неокейнсіанськими називають ті моделі зростання, які, як і кейнсіанська теорія взагалі, ґрунтуються на попиті. Один із факторів попиту – інвестиції, які мультиплікативно збільшують доход. Водночас інвестиції самі обумовлюються зростанням доходу (ефект акселератора). **Акселератор** – це безпосередній зв'язок між зміною попиту і спричиненою ним значно більшою зміною інвестицій.

Відомим прикладом моделей даного напрямку є модель Домара-Харрода. Євсей Домар і Рой Харрод розробили свою модель у 30-х роках ХХ ст., тобто приблизно в той же час, коли була створена теорія Кейнса. Але якщо Кейнс досліджував економіку у короткостроковому періоді, то у моделі Домара-Харрода досліджується економіка у довгостроковому періоді.

Головні особливості моделі Домара-Харрода:

1. Модель ґрунтується на так званій капітальній теорії вартості. Тобто приймається, що вирішальне значення для економічного зростання мають *запас капіталу та його збільшення*. Праці відводиться підпорядкована роль. В основу моделі покладено, що при зростанні капіталу відбувається

пропорційне зростання праці $\Delta L/\Delta K = \text{const}$, де ΔL - приріст праці; ΔK - приріст капіталу).

2. Модель не враховує технічного прогресу.

3. У моделі приймається, що $K/Y = \Delta K/\Delta Y$.

4. У моделі основним фактором економічного зростання є сукупний попит.

5. У моделі приймається, що інвестиції (I) дорівнюють заощадженням (S).

6. Чисті інвестиції тотожні приросту капіталу ($S = \Delta K$).

Величину економічного зростання можна обчислити за формулою:

$$EЗ = \frac{\Delta Y}{Y} = \frac{I/K}{I/S_y} = \frac{I/k}{I/S_y} = \frac{S_y}{k} \quad (22.2)$$

де $EЗ$ – економічне зростання;

ΔY – приріст продукту протягом певного періоду;

S_y - схильність до заощаджень;

S – обсяг заощаджень;

Y – обсяг продукту;

I – обсяг чистих інвестицій ($I = S$).

k – частка приросту капіталу (ΔK) у прирості продукту позначається

Отже, економічне зростання визначається часткою заощаджень у продукті (через яку оцінюється загальна схильність до заощаджень), віднесеною до коефіцієнта, що показує внесок зростання капіталу у зростання продукту.

Згідно з цією формулою економічне зростання можна забезпечити або шляхом збільшення заощаджень у національному доході, або шляхом підвищення ефективності використання додаткового капіталу.

Таким чином, модель Домара-Харрода відображує зв'язок між рівнем заощаджень, інвестиціями (капіталовкладеннями) та економічним зростанням.

Неокласична модель економічного зростання була розроблена **Робертом Солоу** в 1956 р. За розробку теорії економічного зростання Солоу в 1987 р. було присуджено Нобелівську премію. Модель Солоу враховує дію більшої кількості чинників, повніше відображає реальну картину економічного зростання порівняно з моделлю Домара-Харрода.

Модель Солоу показує, як заощадження, зміна чисельності населення і технологічний прогрес впливають на економічне зростання.

Основні положення моделі:

1. Враховується вплив трьох чинників: запасу капіталу, зростання населення та технологічного прогресу.

2. Визначаються чинники зростання, які мають короткостроковий вплив: запас капіталу та зростання чисельності населення і довгостроковий

– технологічний прогрес.

3. Визначальну роль відіграють заощадження.

4. Кінцевим результатом є зростання продуктивності праці: $y = \frac{Y}{L}$, а не зростання продукту Y , де Y – обсяг випуску, L – кількість праці, y – продуктивність праці.

5. Заощадження дорівнюють інвестиціям: $S = I$.

Отже, із моделі Солоу можна зробити такі висновки :

1. Модель економічного зростання Солоу враховує вплив трьох чинників: капіталоозброєності праці, збільшення чисельності населення та технологічного прогресу.

2. Існує стійкий рівень капіталоозброєності, або певний стан рівноваги, що визначає економічну динаміку. Стійкий рівень капіталоозброєності визначається за формулою

$$\frac{S}{\sigma} = \frac{K^*}{f(K^*)} \quad (22.3)$$

де S – норма заощадження;

σ – норма амортизації;

K^* – стійкий рівень капіталоозброєності;

$f(K)$ – продуктивність праці за стійкого рівня капіталоозброєності.

3. Визначальним елементом економічного зростання є заощадження. Проте не вони є джерелом постійного зростання, оскільки обмежують споживання. У моделі Солоу сформульоване «золоте правило», яке припускає умову, що граничний продукт капіталу дорівнює його вибуттю (амортизації):

$$MPK = \sigma \quad (22.4)$$

«Золоте правило». Критерієм при виборі норми заощаджень є максимізація добробуту суспільства, тобто якнайбільше споживання. Відповідно до «золотого правила» норма заощаджень, за якої формується стійка капіталоозброєність, повинна враховувати максимум споживання.

4. На економічне зростання впливає збільшення чисельності населення через динаміку капіталоозброєності:

$$\Delta K = I - (\sigma + n) k \quad (22.5)$$

де n – темп зростання населення;

σ – норма амортизації;

I – інвестиції

k – капіталоозброєність

5. **Технологічний прогрес** є джерелом постійного зростання як продукту з розрахунку на одного працівника, так і загального продукту. Якщо ефективність виробництва під впливом технологічного прогресу змінюється з темпом g , то продукт на одного працівника змінюється з тим самим темпом, а загальний обсяг виробництва зростає з темпом $n + g$.

Провідною ідеєю моделі Солоу є те, що тільки технічний прогрес може зумовити зростання рівня життя населення. Адже він забезпечує постійне зростання продуктивності та загального обсягу виробництва.

22.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність та структура економічного циклу.
2. Види економічних циклів. Теорії циклічності розвитку.
3. Сутність економічного зростання. Типи та макроекономічні фактори економічного зростання.
4. Модель економічного зростання Домара-Харрода.
5. Модель економічного зростання Солоу.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність економічного циклу?
2. Розкрийте зміст окремих фаз економічного циклу.
3. Назвіть основні економічні концепції, що характеризують причини та механізм дії економічних циклів.
4. Охарактеризуйте економічні цикли за тривалістю та причинами їх виникнення.
5. Дайте визначення категорій «економічне зростання» і «економічний розвиток». Поясніть різницю між ними.
6. Назвіть ознаки інтенсивного та екстенсивного типів економічного зростання.
7. Перелічіть основні фактори економічного зростання.
8. Поясніть економічний зміст кривої виробничих можливостей. Як ця крива ілюструє економічне зростання?
9. Які головні особливості моделі Харрода-Домара.
10. Охарактеризуйте неокласичну модель Р. Солоу.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Інтернальні теорії циклічних коливань	
2.	«Золоте правило»	
3.	Змішаний (реальний) тип економічного зростання	
4.	Економічне зростання	
5.	Екстенсивний тип економічного зростання	
6.	Екстернальні теорії циклічних коливань	

7.	Інтенсивний тип економічного зростання	
8.	Економічний розвиток	
9.	Економічний цикл	
10.	Акселератор	

Визначення

1. Перехід від одного стану економіки до іншого, коли в новому періоді не тільки збільшується виробництво тих самих товарів і послуг, а й має місце виробництво нових товарів і послуг з використанням нових технологій порівняно з минулим періодом.

2. Безпосередній зв'язок між зміною попиту і спричиненою ним значно більшою зміною інвестицій.

3. Економічний розвиток, коли протягом певного періоду кількісно і якісно зростає суспільне виробництво, яке перебуває в постійному русі, в динаміці.

4. Економічне зростання пов'язане з якісним удосконаленням виробничих факторів і підвищенням на основі цього ефективності національного виробництва.

5. Визначають причини циклічних коливань всередині самої економічної системи

6. Періодичний підйом або спад реального ВВП на фоні загальної тенденції до зростання.

7. Визначають головні причини циклічних коливань у тих факторах, які знаходяться поза межами економічної системи.

8. Економічне зростання досягається за рахунок розширення обсягів виробництва.

9. Норма заощаджень, за якої формується стійка капіталоозброєність, повинна враховувати максимум споживання.

10. Зростання виробничих потужностей внаслідок збільшення кількості використання факторів виробництва і вдосконалення техніки та технологій, котре поєднує інтенсивні та екстенсивні фактори.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Рівень ділової активності впродовж декількох чи кільканадцяти років називають діловим циклом.

2. У фазі спаду виробництво національного продукту зменшується, а безробіття зростає.

3. Пожвавлення – це початок піднесення, що настає після спаду.

4. У період депресії збільшуються інвестиції в основний капітал.

5. Матеріальною основою малих циклів є процеси, що відбуваються на грошовому ринку.

6. Інтенсивне економічне зростання, засноване на використанні більшої кількості виробничих ресурсів.

7. Економічне зростання може бути відображено зсувом кривої виробничих можливостей праворуч.

8. Збільшення номінального обсягу ВВП за певний проміжок часу.

9. Стійкий рівень капіталоозброєності праці за моделлю Солоу – це рівність між величиною інвестицій та амортизації.

10. Вирішальне значення для економічного зростання в моделі Домара-Харрода має зростання населення країни.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Економічний цикл - це:

- а) періодичний підйом реального ВВП;
- б) періодичний спад реального ВВП;
- в) зростання реального ВВП вищими темпами порівняно з чисельністю населення;
- г) періодичний підйом або спад реального ВВП на фоні загальної тенденції до зростання.

2. Матеріальною основою періодичності середніх циклів є:

- а) процеси, що відбуваються на грошовому ринку;
- б) необхідність відновлення рівноваги на споживчому ринку;
- в) необхідність оновлення основного капіталу;
- г) необхідність оновлення об'єктів інфраструктури.

3. Значення якого з наступних показників знижується після настання фази підйому і зростає після настання фази падіння?

- а) курси цінних паперів;
- б) обсяг товарних запасів в обробній промисловості;
- в) обсяг ВВП;
- г) середня тривалість робочого тижня.

4. У період депресії найбільше скорочується:

- а) витрата споживачів на купівлю ліків;
- б) рівень зарплати;
- в) величина підприємницького прибутку;
- г) державні закупки товарів та послуг.

5. Екстернальні теорії вбачають головні причини циклічних коливань у тих факторах:

- а) нестабільність споживчих витрат;
- б) зміни в темпах приросту населення і його міграції;
- в) нестабільність інвестиційних витрат;
- г) зміна цін на ресурси.

6. Економічне зростання вимірюється:

- а) приростом реального ВВП;
- б) приростом грошової маси;
- в) зниженням загального рівня цін;

г) зниженням безробіття.

7. Економічне зростання є інтенсивним, якщо:

а) обсяг ВВП підвищується в результаті додаткового залучення трудових ресурсів;

б) збільшується тривалість робочого тижня;

в) підвищується продуктивність праці у зв'язку із застосуванням новітніх технологій;

г) збільшуються розміри посівних площ у сільському господарстві.

8. Найбільш суттєва причина економічного зростання у розвинутих країнах – це:

а) збільшення обсягу робочого часу;

б) технологічні зміни у виробництві;

в) збільшення обсягів капіталу у виробництві;

г) зростання кваліфікації робочої сили.

9. Основним фактором росту моделі економічного зростання Р. Харода – Е. Домара є:

а) фіскальна політика;

б) політика зайнятості;

в) соціальна політика;

г) нагромадження капіталу.

10. У моделі Солоу не враховується вплив:

а) збільшення чисельності населення;

б) зростання технологічного прогресу;

в) фіскальної політики;

г) запасу капіталу.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Реальний ВВП країни становив 110 тис. гр. од. у 2009 р., а в 2010 р. – 130 тис. гр. од. Населення країни зросло з 50 тис. осіб у 2009 р. до 52 тис. осіб в 2010 р. Визначити темпи зростання ВВП темпи зростання ВВП на душу населення.

Методика розв'язання:

1. Темпи зростання ВВП дорівнюють:

$$\frac{130-110}{110}=0,18 \text{ або } 18 \%$$

2. ВВП на душу населення у 2009 р. дорівнює:

$$\frac{110}{50}=2,2 \text{ тис.грн./особу}$$

3. ВВП на душу населення у 2010 р. дорівнює:

$$\frac{130}{52}=2,5 \text{ тис.грн./особу}$$

4. Темпи зростання ВВП на душу населення обчислюються за формулою:

$$\frac{2,5-2,2}{2,2}=0,14 \text{ або } 14 \%$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Реальний ВВП країни становив 100 тис. гр. од. у 2007 р., а в 2008 р. - 120 тис. гр. од. Населення країни зросло з 40 тис. осіб у 2007 р. до 41 тис. осіб в 2008 р. Визначити темпи зростання ВВП та темпи зростання ВВП на душу населення.

Задача 2. У 2008 році ВВП України скоротився на 8,7 %, у 2009 – на 17 %. У 2010 р. очікується зростання ВВП на 10,7 %. Чи можна за цими даними стверджувати, що економічна криза і розпочатий нею економічний цикл вже завершуються, а економіка країни перебуває на фазі піднесення.

Задача 3. Обчислити темп приросту ВВП у 2006 р. відносно 2005 р., якщо ВВП 2005 = 20 млрд. гр. од., ВВП 2006 = 22 млрд. гр. од.

Задача 3. Реальний ВВП країни у 2007 р. становив 18 млрд. гр. од., чисельність населення - 32,2 млн. осіб. У 2008 р. очікується одержати реальний ВВП обсягом 20,1 млрд. гр. од., а приріст населення складе 2,3 %. Визначте темп приросту реального ВВП на душу населення у 2008 р.

Задача 5. У країні А відношення приросту капіталу до приросту продукту становить 3, а в країні В - 2,7. Гранична схильність до заощадження у країні А дорівнює 0,2, в країні В – 0,25.

Використовуючи модель Домара-Харрода, визначте темпи економічного зростання в цих країнах.

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 23. ІНФЛЯЦІЯ ТА АНТИІНФЛЯЦІЙНА ПОЛІТИКА

Мета: з'ясувати суть інфляції, її причини, типи, форми та соціально-економічні наслідки; проаналізувати основні заходи активної та адаптивної антиінфляційної політики.

Основні терміни і поняття: інфляція, помірна інфляція, галопуюча інфляція, гіперінфляція, відкрита інфляція, прихована інфляція, очікувана інфляція, неочікувана інфляція, збалансована інфляція, незбалансована інфляція, інфляція витрат, інфляція попиту, стагфляція, структурна теорія першопричин інфляції, й монетарна концепція першопричин інфляції, соціально-економічні наслідки інфляції, антиінфляційна політика, адаптивна політика протистояння інфляції, активна політика протистояння інфляції.

План лекції:

23.1. Інфляція: сутність, причини та види.

23.2. Соціально-економічні наслідки інфляції. Вимірювання інфляції. Антиінфляційна політика.

23.1. Інфляція: сутність, причини та види

Інфляція є одним із найтяжчих проявів макроекономічної нестабільності. У світі немає країни, яка б в останні десятиліття тією чи іншою мірою не зазнала утрат від інфляції.

Термін "інфляція" від лат. означає «здуття». *Інфляція* – це зростання загального рівня цін у країні впродовж певного періоду, що супроводжується знеціненням національної грошової одиниці.

Інфляція – це стійке і відчутне зростання рівня цін, яке виникло внаслідок того, що значна частина грошової маси виявилась не забезпеченою економічними благами.

Не слід ототожнювати інфляцію з грошовою емісією (законодавчо обумовленим випуском додаткових грошей в обіг). Емісія грошей може мати як інфляційний, так і не інфляційний характер. Якщо, приміром, додатковий випуск грошей зумовлений зростанням реального обсягу національного виробництва або уповільненням руху грошей, то він не є інфляційним.

Якщо ж випуск грошей спрямований на покриття фінансування дефіциту державного бюджету чи зумовлений прагненнями уряду утримувати безробіття на рівні, нижчому за «природний» тощо, то емісія виступає як інфляційний чинник.

В економічній економії існують різні критерії класифікації інфляції. *Залежно від темпів інфляції* розрізняють: помірну, галопуючу та гіперінфляцію.

Помірна інфляція спостерігається тоді, коли ціни зростають повільно - до 10% за рік. За такої інфляції ціни відносно стабільні, люди охоче заощаджують гроші, бо їхня вартість мало знецінюється. Помірну

інфляцію, за якої ціни зростають до 5% за рік, називають повзучою. У 80 — 90-х роках вона була характерна для розвинутих країн.

Галопуючою є інфляція, коли ціни зростають від 10% до 200 відсотків за рік. Гроші втрачають свою вартість дуже швидко, тому населення майже не заощаджує їх у вигляді готівки. Люди прагнуть купити за свої гроші товари. В економіці виникають глибокі спотворення: ринки капіталів звужуються, люди вкладають свої кошти за кордоном, а внутрішні інвестиції скорочуються. Галопуючу інфляцію національна економіка може витримувати роками чи десятиліттями. Вона здебільшого характерна для країн, що розвиваються.

Гіперінфляція настає тоді, коли річний приріст цін вимірюється тисячами або мільйонами відсотків на рік. Інфляція стає некерованою, гроші втрачають здатність виконувати свої функції, починається натуралізація господарських зв'язків, порушується фінансовий і кредитний механізм, розвиваються стихійні процеси в економіці.

Залежно від розмірів державного втручання розрізняють відкриту (явну) та приховану (пригнічену) інфляцію.

Відкрита інфляція діє в умовах вільних цін і виявляється у зростанні загального рівня цін. Відкрита інфляція є характерною для ринкової економіки.

Прихована інфляція діє в умовах негнучких, фіксованих цін і виявляється у вигляді зниження якості товарів і послуг та у розвитку товарного дефіциту. Характеризує централізовану економіку.

Залежно від можливості передбачати зростання цін виділяють: **очікувану** (передбачену) інфляцію, яка спричиняється певними тенденціями в економіці або заходами, запланованими державою, тому вона очікувана і може бути врахована заздалегідь.

Неочікувану (непередбачену) інфляцію яка результатом непередбачених змін в економіці, наслідком виникнення незапланованих змін у сукупному попиті та пропозиції. Характеризується різким стрибком цін, що негативно впливає на грошовий обіг та систему оподаткування.

За характером перебігу інфляція може бути: **збалансованою** - це помірне, найчастіше передбачене зростання цін, що не впливає на загальний обсяг виробництва чи перерозподіл доходів. Характеризується незначним, помірним ростом цін одночасно на всі товари та послуги. Проте така інфляція дуже рідкісна.

Незбалансованою, що являє собою різні темпи зростання цін на різні товари та послуги. Впливає на затрати та податки.

Ця класифікація дає змогу глибше аналізувати соціально-економічні наслідки інфляції.

Залежно від причин і механізму зростання загального рівня цін розрізняють інфляцію попиту та інфляцію витрат, або інфляцію пропозиції.

Інфляція попиту простежується тоді, коли сукупний попит зростає швидше за виробничий потенціал економіки, а тому ціни підвищуються, щоб зрівноважити попит і пропозицію. Інакше кажучи, виробничий сектор не може відповісти на цей надлишковий попит збільшенням реального обсягу виробництва, бо всі наявні ресурси уже залучені. Отже, суть інфляції попиту полягає в тому, «що надто багато грошей полює на надто малу кількість товарів».

Інфляцію, що виникає внаслідок зростання витрат у періоди високого рівня безробіття і неповного використання виробничих ресурсів, називають **інфляцією витрат, або інфляцією пропозиції**.

Збільшення витрат виробництва на одиницю продукції зменшує прибутки та обсяг виробництва, який фірми готові запропонувати за наявного рівня цін. У результаті спадає пропозиція товарів і послуг, що підвищує рівень цін. У цьому випадку ціни роздувають витрати, а не попит, як то відбувається за інфляції попиту. Важливими джерелами такої інфляції є збільшення номінальної заробітної плати і зростання цін на сировину та енергію.

Інфляція витрат, як правило, супроводжується падінням виробництва, таке явище дістало назву **стагфляції**. Вона виникає, коли одночасно зростають ціни і безробіття та скорочується виробництво.

Економічна наука давно намагається з'ясувати першопричини інфляції, щоб запропонувати ефективні методи боротьби з нею. Існують дві концепції щодо визначення першопричин інфляції: структурна й монетарна.

Прихильники **структурної концепції** вбачають неминучість інфляції за умов диспропорції суспільного відтворення, дефіцити державного бюджету, переміщення попиту, що супроводжується зростанням цін на товари, до яких споживачі виявляють підвищений інтерес, та ін. З точки зору прихильників цієї концепції, збільшення грошової маси лише дає змогу інфляції виявитися і стати кумулятивним (зростаючим) процесом.

Монетаристи розглядають інфляцію як чисто грошовий феномен, зумовлений «м'якою» грошовою та бюджетною політикою держави (дефіцитне фінансування, надмірне розширення внутрішнього кредиту, помилкова грошова політика Національного банку, зокрема щодо емісії грошей, валютного ринку та експортно-імпортних операцій тощо). Вони вважають структурні «вузькі місця» наслідком спотворених внутрішніх цін і валютних курсів, що, в свою чергу, викликане інфляційними процесами і спробами уряду стримати зростання цін у певних межах.

Крім економічних концепцій до визначення причин інфляції існують неекономічні. **Неекономічні теорії** можна умовно поділити на **природні** (зумовлені стихійними лихами, серйозними технологічними аваріями, епідеміями тощо) та **політичні** – зумовлені війнами, мілітаризацією економіки тощо.

23.2. Соціально-економічні наслідки інфляції. Вимірювання інфляції. Антиінфляційна політика

Інфляція, особливо коли вона сягає рівня галопуючої або гіперінфляції, негативно позначається на всіх сторонах суспільного життя країни. Її **соціально-економічні наслідки** проявляються у наступному:

1. Знижуються реальні доходи населення. Це стосується насамперед осіб, які отримують фіксовані номінальні доходи (працівники бюджетних організацій, пенсіонери та ін.). При зростанні цін їхні реальні доходи зменшуються. І навпаки, реальні доходи збільшуються у тих осіб, у яких номінальна заробітна плата зростає швидше, ніж півень інфляції.

Стосовно перших можна стверджувати, що вони обкладаються інфляційним податком; інші, навпаки, отримують інфляційну субсидію.

2. Знецінюються фінансові активи із сталим доходом. Інфляція знижує їхню реальну вартість. У цьому випадку скорочуються також і реальні доходи, що їх отримують власники таких фінансових активів.

3. Порушується нормальний розподіл доходів між дебіторами та кредиторами. Від інфляції виграють дебітори, тобто позичальники кредиту, і програють кредитори (позичкодавці). Це обумовлено тим, що в умовах інфляції кредит надається за однієї купівельної спроможності грошей, а повертається за іншої, нижчої.

Найбільшу загрозу для кредитних відносин має неочікувана інфляція. Очікувану інфляцію можна врахувати і пристосуватися до неї. Наприклад, кредитори можуть індексувати відсоткову ставку з урахуванням очікуваної інфляції.

4. Знижується мотивація до інвестування довгострокових програм. Довгострокові інвестиції стають ризикованими, тому що прибуток, який очікують отримати при поточних цінах, у майбутньому внаслідок інфляції може суттєво зменшитися в реальному вимірі.

5. Прискорюється матеріалізація грошей. Під час інфляції зростають ціни на товарно-матеріальні ресурси і нерухомість. Тому домашні господарства і підприємства намагаються позбутися грошей і вкласти їх у запаси товарно-матеріальних цінностей та в нерухомість. Гроші стають «гарячими», від них намагаються якнайшвидше звільнитися.

6. Інфляція як фактор зайнятості та безробіття. В умовах неповної зайнятості інфляція може виконувати й позитивну функцію, якщо вона набуває вигляду інфляції попиту. В цих умовах держава, збільшуючи сукупні витрати, може ціною помірної інфляції стимулювати збільшення виробництва та зниження безробіття. Але помірна інфляція попиту може також примножуватися, якщо стає затяжною. За цих умов до неї звикають продавці і тому автоматично наперед підвищують ціни на свої товари та послуги. До неї звикають і покупці, тому намагаються робити покупки заздалегідь, що збільшує попит і породжує нову хвилю інфляції. Робітники теж вимагають врахувати майбутню інфляцію у своїй заробітній платі, що

породжує інфляцію витрат. Остання становить особливу загрозу для економіки країни. Така інфляція свідчить про зростання цін на виробничі ресурси, що при незмінній кількості ресурсів скорочує виробництво і збільшує безробіття.

7. Знижується мотивація до праці. Падіння життєвого рівня населення внаслідок інфляції, а також спотворення структури і диференціації доходів негативно впливають на мотивацію підприємницької та трудової діяльності. Це пов'язано з великою диференціацією міжгалузевої заробітної плати, розривом у рівні оплати праці в державному і недержавному секторах економіки, великим відставанням мінімальної заробітної плати від середньої, значною різницею у співвідношенні низько- і високооплачуваних категорій працівників у межах окремих галузей та 359н.. Зрозуміло, що вплив заробітної плати на зміну цін та інфляційні процеси не можна заперечувати. Разом з тим нинішня заробітна плата, питома вага якої в структурі витрат на виробництво продукції промисловості є не дуже великою, не може бути головним чинником інфляції.

8. Інфляція підриває управлінський механізм економіки. В ринковій економіці держава використовує в основному економічні важелі регулювання. Зрозуміло, що таке регулювання може дати бажані результати лише за умови, коли грошова система досить стійка. Дестабілізуюча її, інфляція автоматично знижує ефективність економічних регуляторів, часом навіть робить недоцільним саме їхнє застосування, підштовхує державу до використання інших, адміністративних методів впливу. Інакше кажучи, інфляція знецінює не тільки гроші, а й усю систему регулювання економіки. Те, що нині в українській економіці відбувається бурхливий стихійний розвиток бартерних відносин, інфляційне походження яких є безсумнівним, демонструє це з усією очевидністю.

Для вимірювання інфляції застосовують такі показники:

1. Темп (рівень) інфляції розраховується за формулою:

$$T = \frac{P_1 - P_0}{P_0} \times 100\% \quad (23.1)$$

де T – темп інфляції;

P_1 – індекс цін поточного року;

P_0 – індекс цін базового (минулого) року.

Цей показник показує, як змінилася сама інфляція за певний період. Знак «+» свідчить про прискорення, знак «–» про уповільнення темпів інфляції.

2. Рівень інфляції – показує зміни в економіці. Він вимірюється за допомогою індексів цін, як різниця між:

$$R = I_{\text{цін}} - 100\%, \quad (23.2)$$

де R – рівень інфляції;

$I_{\text{цін}}$ – індекс цін поточного періоду;
за 100% приймається індекс цін базового періоду.

Основним завданням макроекономічної політики є підтримка повної зайнятості. **Антиінфляційна політика** – це система цілей та засобів впливу на макроекономічну ситуацію з метою досягнення відповідності між темпами зростання грошової маси та темпами зростання благ.

Інфляцію як макроекономічне явище не можна подолати раз і назавжди урядом певної країни, оскільки вона породжується і циклічними коливаннями економіки, і зовнішніми чинниками, які не залежать від волі та бажань влади.

Антиінфляційні заходи можуть впливати тільки на відкриту інфляцію. Прихована ж інфляція висуває на перший план проблему боротьби з дефіцитом. Тому для боротьби з інфляцією їй необхідно насамперед надати відкритої форми.

Існує дві стратегії протистояння інфляції. Прихильники однієї вважають, що до інфляції треба пристосовуватись, навчитись жити в умовах інфляції, обмежуючи згубний її вплив на економіку шляхом індексації податків, контрактів за заробітною платою, позиками і т. ін.

Прихильники іншої стратегії вбачають в інфляції чисте зло для економіки, якому треба протистояти за допомогою будь-яких можливих макроекономічних заходів.

Адаптивна політика прийнятна за умови, що темп інфляції не перевищує 20-30 % за рік.

Засоби впливу на економіку адаптивної політики:

- ✓ поступове обмеження грошової пропозиції;
- ✓ індексація грошових доходів;
- ✓ стабілізація інфляційних очікувань;
- ✓ посилення регулювання цін та доходів;
- ✓ укладання договорів з підприємцями та профспілками щодо темпів зростання цін та заробітної плати.

Активна політика передбачає різке (шокове) скорочення пропозиції грошей.

Найчастіше вона застосовується в умовах гіперінфляції.

Активна політика застосовує такі групи заходів:

1. Прямі монетарні заходи:
 - ✓ контроль за грошовою емісією;
 - ✓ заборона емісійного фінансування державного бюджету;
 - ✓ здійснення поточного контролю за кількістю грошей в обігу через операції на відкритому ринку;
 - ✓ проведення грошової реформи конфіскаційного типу, яка витісняє з обігу грошові сурогати.

Окрім засобів впливу на інфляцію загального характеру, виділяють засоби впливу на конкретні види (форми) інфляції. До них належать засоби, спрямовані на боротьбу з інфляцією попиту та інфляцією пропозиції (витрат).

2. Заходи, спрямовані проти інфляції попиту, включають:

- зменшення державних витрат;
- зростання податків;
- скорочення бюджетного дефіциту;
- здійснення жорсткої грошово-кредитної політики;
- стабілізацію валютного курсу.

3. Заходи, спрямовані на боротьбу з інфляцією пропозиції (витрат), включають:

- обмеження зростання факторних доходів і цін;
- обмеження монополізму та захист конкурентного середовища;
- зниження податків на бізнес та з громадян;
- здійснення грошової емісії в межах очікуваного приросту потенційного не інфляційного рівня випуску;
- посилення мотивацій до трудової діяльності шляхом змін у соціальній політиці.

23.3. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Інфляція як макроекономічне явище. Класифікація інфляції.
2. Теоретичні підходи до пояснення причин інфляції.
3. Соціально-економічні наслідки інфляції.
4. Антиінфляційна політика держави і її роль у стабілізації економіки.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність інфляції?
2. Поясніть способи виміру загального рівня цін та інфляції для економіки країни?
3. Зазначте соціально-економічні наслідки інфляції.
4. Проаналізуйте основні види інфляції.
5. У чому відмінність між інфляцією попиту та інфляцією пропозиції?
6. У чому полягає відмінність між помірною, галопуючою та гіперінфляцією? Які критерії їх розмежування?
7. У чому полягає суть неекономічної концепції першопричин інфляції?
8. Які відмінності між структурною й монетарною теорією щодо визначення першопричин інфляції?
9. У чому полягає сутність та роль антиінфляційної політики?

10. Які існують заходи впливу щодо здійснення антиінфляційної політики?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Збалансована інфляція	
2.	Інфляція пропозиції	
3.	Інфляція	
4.	Стагфляція	
5.	Антиінфляційна політика	
6.	Відкрита інфляція	
7.	Галопуюча інфляція	
8.	Активна політика протистояння інфляції	
9.	Помірна інфляція	
10.	Інфляція попиту	

Визначення

1. Інфляція, що простежується тоді, коли сукупний попит зростає швидше за виробничий потенціал економіки.

2. Стійке і відчутне зростання рівня цін, яке виникло внаслідок того, що значна частина грошової маси виявилась не забезпеченою економічними благами.

3. Інфляція, при якій ціни зростають від 10% до 200 відсотків за рік.

4. Інфляція, яка діє в умовах вільних цін і виявляється у зростанні загального рівня цін.

5. Інфляція, при якій ціни зростають повільно - до 10% за рік.

6. Помірне, найчастіше передбачене зростання цін, що не впливає на загальний обсяг виробництва чи перерозподіл доходів.

7. Явище, при якому інфляція витрат супроводжується падінням виробництва.

8. Інфляція, що виникає внаслідок зростання витрат у періоди високого рівня безробіття і неповного використання виробничих ресурсів.

9. Система цілей та засобів впливу на макроекономічну ситуацію з метою досягнення відповідності між темпами зростання грошової маси та темпами зростання благ.

10. Політика, яка передбачає шокове скорочення пропозиції грошей.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Під час інфляції загальний рівень цін в економіці зменшується.

2. Інфляція попиту виникає в умовах, коли зростання сукупної пропозиції випереджає зростання сукупного попиту.

3. Взаємодія інфляції попиту та інфляції пропозиції утворює інфляційну спіраль.

4. Інфляцію, яка супроводжується зміною відносних цін на товари та ресурси, називають збалансованою.

5. Під час інфляції знижуються реальні доходи населення.

6. Стагфляція відбувається за умов падіння обсягів виробництва та зниження безробіття.

7. Інфляція витрат виникає в умовах, коли збільшуються сукупні видатки в економіці.

8. Державне регулювання цін є непрямим засобом антиінфляційної політики.

9. Відкрита інфляція проявляється в стійкому підвищенні середнього рівня цін.

10. Рівень інфляції, що не перевищує 10%, свідчить про серйозні порушення кредитно-грошової політики в країні.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Що із переліченого відноситься до інфляції?

- а) зростання цін;
- б) падіння курсу національної валюти;
- в) падіння купівельної спроможності грошової одиниці;
- г) усі відповіді правильні.

2. Помірна інфляція спостерігається тоді, коли ціни зростають:

- а) до 5 % на рік;
- б) до 10 % на рік;
- в) на 12 % на рік;
- г) 5 % на місяць.

3. Згідно з монетариським поглядом, єдиною причиною інфляції є:

- а) структурні зрушення в економіці;
- б) спіраль «ціни – зарплата», яка виникає при значному зростанні номінальної зарплати;

в) надмірний темп приросту грошової маси порівняно з темпами зростання ВВП;

г) інфляційні очікування виробників.

4. Інфляція викликає в економіці такі наслідки:

- а) підвищення інвестиційної активності;
- б) збільшення попиту на матеріальні активи;
- в) зниження рівня життя населення;
- г) підвищення рівня життя населення.

5. У результаті інфляції виграють

- а) споживачі, які мають фіксовані доходи;
- б) виробники, які використовують ресурси ;
- в) економічні суб'єкти, які отримали кредити;
- г) банки, які надали кредити.

6. Яке твердження визначає термін «дефляція»?

- а) тенденція до зростання загального рівня цін;
- б) тенденція до зниження загального рівня цін;
- в) уповільнення темпів зростання цін;
- г) прискорення темпів зростання цін.

7. Якщо інфляція витрат супроводжується падінням обсягів виробництва, то це явище називається:

- а) дефляція.
- б) неочікувана інфляція.
- в) стагфляція.
- г) гіперінфляція.

8. Інфляція попиту виникає в умовах:

- а) повної зайнятості;
- б) які наближаються до повної зайнятості;
- в) неповної зайнятості;
- г) зростання граничної схильності до споживання.

9. Інфляція витрат обумовлена:

- а) зростанням інвестиційних витрат;
- б) зростанням собівартості продукції;
- в) зростанням споживчих витрат;
- г) зростанням сукупних витрат.

10. До основних напрямів антиінфляційної політики відносять:

- а) дефляцій на політика (регулювання попиту);
- б) політика доходів (регулювання витрат);
- в) адапційна політика;
- г) усі відповіді правильні.

Завдання 5. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Використовуючи дані щодо «споживчого кошика» студента, наведені в табл. 23.1, обчисліть:

- вартість його «споживчого кошика» у жовтні та листопаді
- індекс споживчих цін у листопаді відносно до жовтня;
- темп інфляції за цей період.

Поясніть, як порушення макроекономічної рівноваги під впливом нестабільності цін на окремі товари широкого вжитку вплинуло на задоволення студентом своїх базових потреб.

Таблиця 23.1

Дані щодо споживчого кошика студента

Назва товару	Кількість товару на місяць, шт.	Ціна одиниці товару, гр. од.	
		жовтень	листопад
Зошит	10	1,2	1,0

Продовження табл. 23.1

Ручка	3	2,0	1,8
Молоко	12	4,2	4,3
Піца	30	15,0	16,0
Жетон на метро	46	0,5	2,0

Методика розв'язання:

Вартість споживчого кошика студента в жовтні:

$$1,2 \cdot 10 + 2,0 \cdot 3 + 4,2 \cdot 12 + 15,0 \cdot 30 + 0,5 \cdot 46 = 541,4 \text{ (гр. од.)}$$

Вартість споживчого кошика студента в листопаді:

$$1,0 \cdot 10 + 1,8 \cdot 3 + 4,3 \cdot 12 + 16,0 \cdot 30 + 2,0 \cdot 46 = 639,0 \text{ (гр. од.)}$$

Індекс споживчих цін (ІСР) = Ринкова вартість споживчого кошика в поточному році / РвСК базового року

$$\text{ІСР} = 639/541,1 = 1,18$$

Отже, ціни зросли у 1,18 рази у листопаді порівняно з жовтнем. Не зважаючи на здешевлення канцтоварів, за аналізований період спостерігається галопуюча інфляція, що є ознакою макроекономічної нестабільності. Це означає зниження задоволення студентом його базових потреб.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. У таблиці 1.7 наведені дані про споживчий кошик родини з 3-х осіб, який складається з найбільш важливих продуктів харчування.

Таблиця 23.2

Витрати родини на споживання продуктів споживання

Назва товару	Кількість одиниць товару на 1 місяць	Ціна одиниці товару (грн.)		
		вересень	жовтень	листопад
Хліб	17 кг	1,35	1,35	1,4
М'ясо	15 кг	22	24	31
Чай	2 пачки	2,8	2,8	3,0
Картопля	22 кг	2,4	2,5	2,6
Масло вершкове	2,5 кг	4,7	4,75	5,35
Молоко	20 літрів	2,3	2,7	3,0
Крупа	14 кг	1,7	1,9	1,9

Розрахуйте:

- вартість споживчого кошика в кожному місяці;
- індекс споживчих цін у серпні та вересні відносно липня (базовий індекс);
- темп інфляції у кожному місяці.

Задача 2. Індекс цін у 2000 р. становив 99,5 %, у 2001 р. – 102,78 %. Обчислити темп інфляції у 2001 р. порівняно з 2000 р.

Задача 3. У 2012 р. ВВП у цінах 2010 р. склав 200 млрд. гр. од., а в 2010 р. у цінах цього ж року – 250 млрд. гр. од.. У 2011 р. темп зростання ВВП у поточних цінах по відношенню до попереднього року дорівнював 1,05, а в 2010 р. – 1,2. Річний рівень інфляції у 2010 році склав 110 %. Визначте рівень інфляції у 2011 році.

Задача 4. Економіка країни характеризувалася в останні два роки такими макроекономічними показниками: у попередньому році номінальний ВВП становив 500 млрд. гр. од., реальний – 4800 млрд. гр. од. У поточному році очікується одержати номінальний ВВП 5400 млрд. гр. од., реальний ВВП – 5050 млрд. гр. од. Розрахуйте темп інфляції у цій країні для умов поточному року.

Задача 5. Родина придбала квартиру у грудні 2001 р. за 100 тис. гр. од. У грудні 2006 р. вона продала цю квартиру за 135 тис. гр. од. Визначте, виграла чи програла родина від продажу квартири, враховуючи дані, наведені в табл. 23.3.

Таблиця 23.3

Динаміка цін за період 2001-2006 р., %

Показник	2001р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Темп зміни цін	6,1	-0,6	8,2	12,3	10,3	11,6

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 24. БЕЗРОБІТТЯ ТА ПОЛІТИКА ЗАЙНЯТОСТІ

Мета: з'ясувати економічну сутність зайнятості та безробіття, види безробіття; розглянути зв'язок між рівнем безробіття і відставанням обсягу ВВП та взаємозв'язок безробіття та інфляції; визначити соціально-економічні наслідки безробіття.

Основні терміни і поняття:

Зайняті, безробітні, економічно активне населення, економічно неактивне населення, зайнятість населення, повна зайнятість, рівень безробіття, рівень зайнятості, неповні форми зайнятості, безробіття, фрикційне безробіття, структурне безробіття, циклічне безробіття, природний рівень безробіття, сезонне безробіття, молодіжне безробіття, відкрите безробіття, приховане безробіття, закон Артура Оукена, крива Артура Оукена, соціально-економічні наслідки безробіття, крива Філіпса.

План лекції:

24.1. Зайнятість і безробіття як явища ринкової економіки.

24.2. Типи та форми безробіття. Закон Артура Оукена.

24.3. Соціально-економічні наслідки безробіття.

24.4. Зв'язок інфляції та безробіття. Крива А. Філіпса.

24.1. Зайнятість і безробіття як явища ринкової економіки

Зайнятість і безробіття є головними індикаторами макроекономічної нестабільності. З'ясуємо сутність та економічний зміст цих понять та деяких інших понять, пов'язаних із ними.

Безробіття є однією з найважливіших та найскладніших проблем ринкової економіки. Ця проблема тісно пов'язана з економічним циклом, який було розглянуто у попередній темі лекції. Спади ділової активності викликають зростання рівня безробіття і відповідне загострення соціально-економічних проблем суспільства.

У відповідності з міжнародними стандартами, розробленими у 1983 р. Міжнародною організацією праці (МОП), все населення можна поділити на три категорії (рис. 24.1):

Зайняті – це ті люди, які виконують будь-яку оплачувану роботу, а також ті, що мають роботу, але тимчасово не працюють через хворобу, страйк чи відпустку. До цієї категорії належать і ті, хто зайнятий неповний робочий день.

Безробітні – ті, хто не мають роботи, але активно її шукає або чекають, щоб повернутися на попереднє місце роботи. Конкретніше: людина вважається безробітною, коли вона відповідає трьом критеріям, які мають місце одночасно: «без роботи», «робить активні спроби знайти роботу», «готова відразу ж стати до роботи».

Зайняті і безробітні становлять робочу силу, або економічно активне населення в даний момент часу.

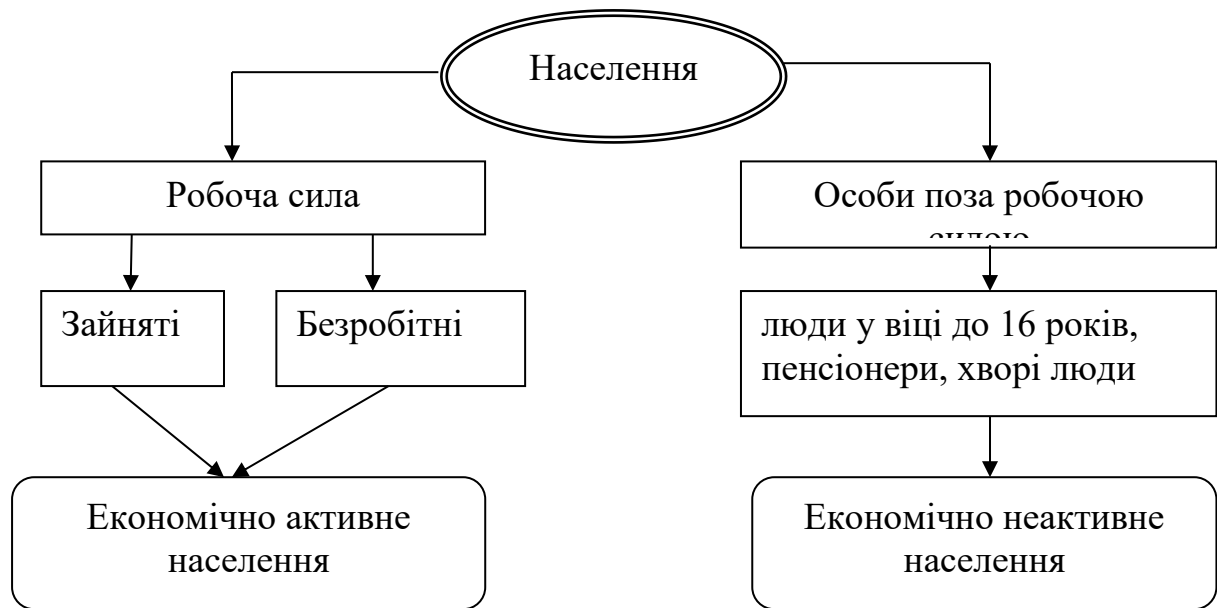

Рис. 24.1. Категорії населення

Особи поза робочою силою, або економічно неактивне населення – це перш за все люди у віці до 16 років, а також ті, хто перебуває в спеціалізованих установах (наприклад, психіатричних диспансерах, виправних закладах тощо); до цієї категорії належать і особи, що вибули зі складу робочої сили — дорослі, які потенційно мають можливість працювати, але не працюють і не шукають роботу (навчаються, перебувають на пенсії, надто хворі щоб працювати, або просто не шукають роботу).

Таким чином:

$$\text{Населення} = \text{Робоча сила} + \text{Особи поза робочою силою} \quad (24.1)$$

$$\text{Робоча сила} = \text{Зайняті} + \text{Безробітні} \quad (24.2)$$

Розглянувши розподіл населення за категоріями у відповідності з міжнародними стандартами, перейдемо до детальнішої характеристики економічно активного населення, тобто зайнятих і безробітних.

Зайнятість населення – це діяльність працездатного населення країни, спрямована на відтворення ВВП та НД. В Україні працездатне населення – це жінки віком від 16 до 55 років, та чоловіки від 16 до 60 років. Зайнятість може бути повною або неповною.

Поняття **повна зайнятість** досить складне у плані визначення. На перший погляд, його можна було б трактувати в тому розумінні, що всі 100% робочої сили мають роботу, тобто всі, хто хоче і може працювати, мають роботу. Але певний рівень безробіття вважається нормальним і цілком виправданим. Повна зайнятість припускає наявність певного процента безробітних. Зараз повна зайнятість припускає навіть 5-6 % і більше процентів безробітних. Отже, повна зайнятість на ринку кількісно завжди менша за величину економічно активного населення (чисельності

робочої сили). Явище повної зайнятості безпосередньо пов'язане з природним рівнем безробіття, зміст якого буде розкрите трохи пізніше.

Неповні форми зайнятості мають різні причини розповсюдження. Так, випадкова і часткова форми зайнятості зростають в період зменшення ділової активності. Тимчасова зайнятість значною мірою втрачає зв'язок із кон'юнктурними коливаннями і зумовлюється або сезонністю робіт, або контрактом із визначенням строку дії трудового договору.

З'ясувавши зміст та основні форми зайнятості, проаналізуємо явище, безпосередньо пов'язане з занятістю – безробіття.

Безробіття – економічне явище, коли частина економічно активного населення не має можливості застосувати свою робочу силу.

Безробіття і зайнятість вимірюються показниками «рівень безробіття» і «рівень зайнятості» відповідно.

Рівень безробіття — це відношення (у %) кількості безробітних до робочої сили:

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{безробітні}}{\text{робоча сила}} \cdot 100\% \quad (24.3)$$

Тобто, рівень безробіття, це процент безробітної частини робочої сили.

Рівень зайнятості — це відношення кількості зайнятого населення до всього опитуваного населення. Розрізняють рівні зайнятості за статтю, віковими групами, місцем проживання.

Рівень зайнятості по країні визначається за формулою:

$$\text{Рівень зайнятості} = \frac{\text{зайняті}}{\text{особи у віці від 16 і старше}} \cdot 100\% \quad (24.4)$$

24.2. Типи та форми безробіття. Закон Артура Оукена

В сучасній економічній теорії прийнято розрізняти три основні типи безробіття: фрикційне, структурне та циклічне. Відразу ж слід відзначити, що не всі з них розглядаються як негативні явища. Наявність певної кількості безробітних в умовах ринкової економічної системи вважається нормальним станом справ.

Так, цілком природним вважається наявність в економіці фрикційного безробіття. **Під фрикційним безробіттям** розуміють наявність певної кількості людей, що тимчасово (як правило, на невеликий проміжок часу) опиняються без роботи, шукаючи чи очікуючи її. Причини короткострокового тимчасового безробіття можуть бути самими різними — пошук першого місця роботи випускниками середніх шкіл, очікування роботи сезонними робітниками (у пору міжсезоння), звільнення з роботи у зв'язку з переїздом в іншу місцевість, втрата місця через реорганізацію чи банкрутство фірми та пошук роботи за своїм фахом, та ін. Даний тип

безробіття вважається неминучим, але якоюсь мірою, навіть, позитивним явищем. Перехід на нову роботу, яка більше влаштовує людину ніж попередня, як правило, означає більш повну реалізацію її здібностей, а, відповідно, й зростаючу віддачу від її трудових зусиль. При цьому окремі особи виграють через підвищення своїх заробітків, а суспільство в цілому — через зростаючу продуктивність праці сукупної робочої сили.

Іншим типом безробіття є структурне. *Структурне безробіття* є продовженням фрикційного. Воно виникає тоді коли в результаті НТП відбуваються важливі зміни в техніці, технології та організації суспільного виробництва в цілому. Отже, без роботи опиняються представники традиційних спеціальностей, в той час, як додаткові робочі місця з'являються у нових сферах діяльності. Іншими словами, структура робочих місць і професійна структура працівників не збігається. Це означає, що «структурному» безробітному значно важче отримати нову роботу ніж «фрикційному». Структурно безробітні можуть працевлаштуватись тільки за умови перекваліфікації чи зміни фаху, що потребує від них значно більших зусиль і часу у порівнянні з фрикційним безробіттям. Через це структурне безробіття розглядається як більш важка, але така ж неминуча для суспільного виробництва форма безробіття, як і фрикційне. Вирішення проблем пов'язаних зданим типом безробіття відбувається, головним чином, за допомогою створення державних та приватних центрів перекваліфікації кадрів в яких люди, що втратили роботу через структурні зміни в економіці, отримують можливість оволодіти спеціальностями, потрібними у нових умовах.

Нарешті, *циклічне безробіття* – це безробіття, що пов'язане з вже розглянутим нами раніше, економічним циклом. Його причиною є періодичні спади ділової активності, що спричиняють скорочення попиту на робочу силу взагалі, внаслідок падіння загального обсягу виробництва. Цей тип безробіття вважається найважчим, бо люди, що втратили роботу підчас економічної кризи, практично не мають шансів отримати іншу, доки економіка не вийде зі стану депресії. Скорочення робочих місць в країні в цілому, означає, що ті, хто залишився без роботи, в кращому випадку, змушені деякий час існувати за рахунок допомоги по безробіттю (яка не завжди є достатньою для задоволення усіх нагальних потреб людини). Боротьба з циклічним безробіттям це, по суті, боротьба з економічними кризами. Проте, якщо вже країна опинилась у кризовому стані, уряд може подбати про безробітних не лише збільшуючи витрати на соціальну допомогу, але й штучно створюючи додаткові робочі місця (організація суспільних робіт та ін.).

Крім основних трьох, існують й інші форми безробіття. Розглянемо деякі з них.

Сезонне безробіття, зумовлене нерівномірністю зайнятості у зв'язку зі специфічними умовами виробництва у певних галузях, що

визначаються дією біологічних та кліматичних чинників. **Молодіжне безробіття** спостерігається серед молоді, що вперше виходить на ринок праці й не може отримати роботу.

Отже, з усіх розглянутих типів безробіття, тільки циклічне безробіття виступає як безумовно не бажане і не обов'язкове, відповідно, виникає питання про «нормальний» або «природний» рівень безробіття. Вважається, що **природний рівень безробіття** відповідає умовам «повної зайнятості» населення. Рівень безробіття за умов повної зайнятості дорівнює сумі рівнів фрикційного та структурного безробіття. Іншими словами, він існує в умовах, коли циклічне безробіття дорівнює нулю. У зв'язку з цим важливо відзначити, що реальний обсяг національного виробництва при природному рівні безробіття, називається виробничим потенціалом економіки. Інакше кажучи, виробничий потенціал економіки країни, це реальний обсяг сукупного виробництва в умовах повної зайнятості населення.

Природний рівень безробіття не є чітко визначеною величиною. Він може мінятись залежно від національних особливостей різних країн та цілей, що вирішуються ними на певних етапах економічного розвитку. Головною об'єднуючою ознакою стану природного безробіття, для усіх країн виступає наявність рівноваги між кількістю шукаючих роботу та кількістю вільних робочих місць. В сучасних умовах в країнах з розвинутою економікою за нормальний вважається рівень безробіття у 4-6%.

За характером прояву розрізняють **відкрите безробіття**, яке враховується офіційною статистикою, тобто це така ситуація в економіці, за якої індивід визначає, що він позбавлений роботи і реєструється на біржі праці та **приховане**, коли людина працює, має дохід, а офіційно не зареєстрована як зайнята.

Як уже було з'ясовано вище, перевищення природного рівня безробіття означає появу безробіття циклічного, тобто, пов'язаного зі спадом обсягу національного виробництва. Циклічне безробіття, крім соціальних негараздів, призводить до втрат в обсязі реального ВВП. Американський дослідник Артур Оукен (1929-1979 рр.) на прикладі США математично виразив зв'язок між рівнем безробіття і відставанням обсягу ВВП. Він сформулював закон, згідно з яким якщо фактичний рівень безробіття перевищує природний рівень на 1 %, то відставання обсягу ВВП від потенційного складає 2,5%.

Закон Оукена можна зобразити за допомогою формули

$$\frac{Y_f - Y_p}{Y_p} = \gamma(u_f - u_p) \quad (24.5)$$

де γ – коефіцієнт чутливості ВВП до змін циклічного безробіття (коефіцієнт Оукена);

Y_p – потенційний обсяг в умовах повної зайнятості;

Y_f – фактичний обсяг ;

u_f – фактичний рівень безробіття;

u_p – природний рівень безробіття.

Величина коефіцієнта Оукена залежить як від технології виробництва, так і від поведінки економічних суб'єктів на ринку праці. Залежність коефіцієнта Оукена від названих факторів ілюструється кривою Оукена (рис. 24.2).

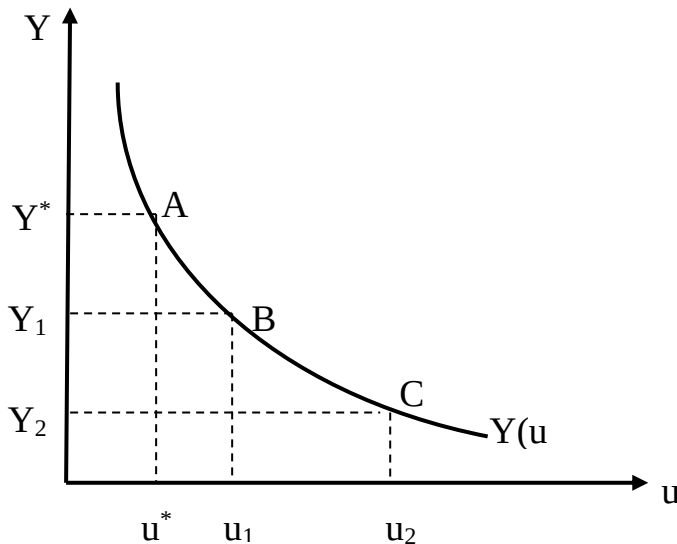

Рис. 24.2. Крива Оукена

Аналіз рис. 24.2 свідчить, що крива Оукена $Y(U)$ відображає зв'язок між рівнем фактичного безробіття (u) і величиною відхилення фактичного обсягу національного виробництва (Y) від потенційного (Y^*). Рух по кривій Оукена показує зміну величини втрат ВВП (Y), пов'язану зі зміною відхилення фактичного безробіття від природного рівня.

В умовах повної зайнятості, цьому відповідає точка A , виробництво дорівнює Y^* , а природний рівень безробіття відповідає U^* . Якщо зайнятість зменшується, цьому відповідає точка B , то обсяг виробництва знижується до рівня Y_1 , а фактичний рівень безробіття становить u_1 . Аналогічно знаходиться точка C . Таким чином, крива Оукена показує, що обсяг виробництва — це функція, що зменшується від природного рівня безробіття.

Крива Оукена $Y(U)$ може зміщуватись як праворуч вгору, так і ліворуч вниз. На зміщення кривої $Y(U)$ впливають:

➤ зміни потенційного обсягу національного виробництва і доходу, які зміщують криву праворуч вгору при зростанні Y та ліворуч вниз при зменшенні Y ;

➤ зміни норми природного безробіття (U^*), які зміщують криву праворуч вгору при збільшенні U^* та ліворуч вниз — при зменшенні U^* .

24.3 Соціально-економічні наслідки безробіття

В зв'язку зі стрімким розвитком науково-технічного прогресу в сучасних умовах сьогодні безробіття в розвинених країнах має низку особливостей: воно породжується структурною перебудовою економіки; збільшується частка безробітних серед молоді; зростає число вільних робочих місць, які потребують високої кваліфікації; підвищується частка безробіття серед працівників розумової праці тощо.

Безробіття щороку стає дедалі серйознішою проблемою для суспільства, воно має незворотні соціально-економічні наслідки:

1. Прямі фінансові втрати безробітних, пов'язані з втратою заробітку, що вимірюється як різниця між попередньою заробітною платою та виплатою по безробіттю. Крім того, особисті втрати, пов'язані з перебуванням в положенні безробітного та перекваліфікацією. Чим триваліше люди без роботи, тим більше вони розчаровуються в житті, знижується самооцінка, вони отримують хвороби, пов'язані зі стресами.

2. Виникають втрати для сім'ї та друзів безробітного. Особисті відносини можуть стати напруженими, що може призвести до зростання домашнього насилля та зростання кількості зруйнованих сімей.

3. Втрати економіки в обсягах виробництва, тобто реальний обсяг виробництва стає нижче свого потенційного показника. З економічного погляду найважливішим негативним наслідком безробіття є саме недовироблена продукція. Через безробіття суспільство втрачає продукцію, і це явище називається відставанням ВВП. Це означає, що фактичний рівень ВВП є меншим за потенційний (максимально можливий за умов повної зайнятості). Іншими словами, потенційний ВВП – це ВВП за умов природного безробіття, а фактичний – за умов циклічного безробіття.

4. Збільшуються витрати суспільства на зміну професійного статусу або підвищення продуктивності праці.

5. Зменшення рівня доходів та добробуту в суспільстві. Знижуються доходи інших людей, які не є безробітними у зв'язку з тим, що:

– уряд втрачає податкові надходження, оскільки безробітні не платять подохідний податок та внески по соціальному страхуванню. Крім того, оскільки безробітні витрачають менше, вони сплачують менше податку на додану вартість, акцизів та мит. Також уряд несе витрати по утриманню установ, що займаються допомогою безробітним. Уряд також може витрачати додаткові кошти на охорону здоров'я, соціальні послуги та охорону правопорядку по відношенню до безробітних;

– фірми втрачають прибуток, який вони могли б отримати в умовах повної зайнятості;

– інші робітники несуть втрати у вигляді додаткового заробітку, який вони могли б отримати при більш високому рівні національного обсягу виробництва.

6. Зниження потенційного доходу безробітного в результаті втрати ним кваліфікації за період тривалого перебування в лавах безробітних.

7. Зубожіння населення та зростання соціальної напруги. Вже доведено, що високий рівень безробіття веде до зростання злочинності та вандалізму. А це, в свою чергу, призводить до зовнішніх витрат постраждалих.

Безробіття також має й позитивний вплив на економіку:

1. Добровільне безробіття під час пошуку більш оплачуваної роботи компенсується отриманими вигодами від кращої роботи. З точки зору країни робоча сила, яка готова залишити свою роботу та провести короткий проміжок часу без роботи, буде краще адаптуватися й більш мобільною робочою силою, тобто такою, яка буде реагувати на мінливі економічні умови. Такі працівники призведуть до більшої ефективності розподілу ресурсів в короткостроковому періоді й більш швидкому економічному зростанню в довгостроковій перспективі.

2. Безробіття стимулює ефективну зайнятість та конкуренцію на ринку праці, що, в свою чергу, стимулює працівників до підвищення своєї кваліфікації.

3. Безробіття резервує частину трудових ресурсів у різні періоди економічної кон'юнктури в одних сегментах для можливості використання їх в інших.

4. Стихійне регулювання попиту і пропозиції праці в територіальному, галузевому, професійному та кваліфікаційному аспектах.

24.4. Зв'язок інфляції та безробіття. Крива А. Філіпса

Ще на початку XX століття американський економіст І. Фішер розкрив взаємозв'язок між інфляцією та безробіттям. Статистичні дані показували, що у фазі піднесення рівень безробіття знижується, а темп інфляції, навпаки, зростає. Протилежний хід подій простежувався у фазі спаду — рівень безробіття зростав, а інфляція знижувалася. Така динаміка інфляції та безробіття сприймалася економістами як належна, і глибинні її причини не досліджувалися.

Лише у 1958 році австралійський економіст А. Філіпс опублікував статтю про взаємозв'язок між величиною зарплати та рівнем безробіття. Він виявив, що заробітна плата завжди зростала, коли безробіття було малим. Зі зростанням рівня безробіття темпи приросту зарплати уповільнювалися.

На підставі статистичних даних Філіпс побудував криву, що відображала несподівано стійку обернену залежність між темпами зростання зарплати та рівнем безробіття у Великій Британії упродовж 1861-

1957 рр. (рис. 24.3). Пізніше цю залежність почали називати кривою Філіпса.

По вертикальній осі Філіпс відклав темпи зростання номінальної зарплати, а по горизонтальній — рівень безробіття. Точці N, в якій крива перетинає вісь абсцис, відповідає рівень безробіття, за якого рівень цін на ринку праці незмінний. Згідно з оцінкою Філіпса, такий рівень безробіття у Великій Британії становив 5,5 %. Ця крива не перетинає вісь ординат, бо досягти абсолютного рівня зайнятості, тобто відсутності безробіття, практично неможливо. Початкову стабільну криву, побудовану на підставі емпіричних даних, називають **ранньою кривою Філіпса**.

Положення про криву Філіпса обґрунтовував, по-перше, незбалансованість ринків праці (по структурі і географічно) і, по-друге, пануванням на ринку праці профспілок та великого бізнесу (це впливає на підвищення цін і зарплати). Учений з'ясував, що в Англії тенденція до зростання зарплати проявилася задовго до досягнення

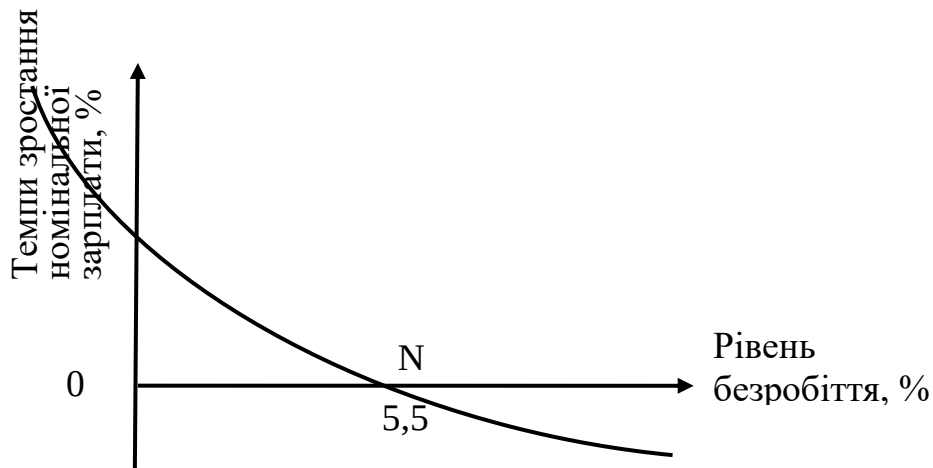

Рис. 24.3. Крива Філіпса (первинна)

повної зайнятості - це зростання починався при рівні безробіття близько 5,5%.

Практика економічного регулювання з боку урядів західних країн показала, що крива Філіпса може бути застосовна тільки в короткостроковому періоді, оскільки в довгостроковій перспективі (5-10 років) динаміка інфляції та безробіття неоднозначна. У 70-і роки в економіці західних країн високий темп інфляції супроводжувався високим рівнем безробіття (стагфляцією). Одночасне існування інфляції та безробіття отримало назву **стагфляція**. Графічно стагфляція зображується зміщенням короткострокової кривої Філіпса праворуч і вгору (рис. 24.4).

Нехай в економіці склалася ситуація, за якої точці N_1 на першій кривій Філіпса відповідає рівень безробіття U_1 та рівень цін P_1 . Припустимо, що держава прагне зменшити рівень безробіття і здійснює з цією метою стимулюючу політику, внаслідок якої точка N_1 змістилась до

точки N_2 , якій відповідає рівень безробіття U_2 та рівень цін P_2 . З часом усвідомлення найманими працівниками знецінення своєї реальної заробітної плати змусить їх зменшити пропозицію праці. Внаслідок цього точка N_2 зміститься праворуч до точки N_3 їй відповідатиме рівень інфляції P_2 та рівень безробіття U_1 .

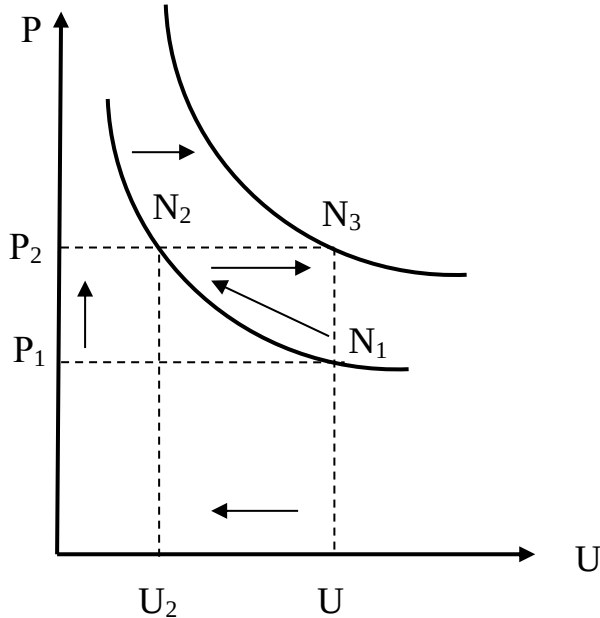

Рис. 24.4. Крива Філіпса в умовах стагфляції

Виявилось, що зв'язок двох досить важливих для долі економічних систем явищ – інфляції та безробіття – досить неоднозначний. Існує багато короткострокових кривих Філіпса, які з часом можуть зміщуватись завдяки впливам економічної політики. Дослідження цього зв'язку зумовило необхідність внесення певних доповнень стосовно розуміння сутності явища «природного безробіття».

24.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Зайнятість і безробіття.
2. Закон Оукена та втрати економіки від циклічного безробіття.
3. Соціально-економічні наслідки безробіття
4. Взаємозв'язок безробіття та інфляції. Крива Філіпса.

Питання для самоперевірки

1. На які категорії згідно з МОП поділяється населення?
2. Назвіть основні види безробіття та розкрийте їх зміст.
3. Розкрийте зміст термінів «повна» і «неповна» зайнятість.
4. Як обчислюється рівень безробіття?
5. Який вид безробіття суттєво впливає на розвиток економіки?
6. Що собою являє природний рівень безробіття? Які основні фактори впливають на рівень природного безробіття?

7. Які соціально-економічні наслідки безробіття ви знаєте?
8. Які взаємозв'язки визначає закон А. Оукена?
9. Як обчислюються втрати економіки від надмірного безробіття?
10. Які особливості кривої Філіпса?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Природний рівень безробіття	
2.	Закон Оукена	
3.	Безробітні	
4.	Відкрите безробіття	
5.	Рівень зайнятості	
6.	Циклічне безробіття	
7.	Крива Філіпса	
8.	Приховане безробіття	
9.	Зайняті	
10.	Рівень безробіття	

Визначення

1. Фактичний рівень безробіття перевищує природний рівень на 1%, то відставання ВВП становитиме 2,5%

2. Люди, які виконують будь-яку оплачувану роботу, а також ті, що мають роботу, але тимчасово не працюють через хворобу, страйк чи відпустку.

3. Люди, які не мають роботи, але активно її шукає або чекають, щоб повернутися на попереднє місце роботи.

4. Крива, яка відображає стійку обернену залежність між темпами зростання зарплати та рівнем безробіття.

5. Відношення у відсотках кількості безробітних до робочої сили.

6. Відношення кількості зайнятого населення до всього опитуваного населення.

7. Безробіття, що пов'язане з періодичними спадами ділової активності.

8. Існує за умов повної зайнятості дорівнює сумі рівнів фрикційного та структурного безробіття.

9. Така ситуація в економіці, за якої індивід визначає, що він позбавлений роботи і реєструється на біржі праці

10. Коли людина працює, має дохід, а офіційно не зареєстрована як зайнята.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Безробіття, пов'язане з невідповідністю між пропозицією праці та попитом на робочу силу, визначається як структурне.

2. Повна зайнятість забезпечується при наявності лише природного безробіття.

3. До економічно активного населення відносяться особи до 16 років.

4. Економічно активне населення складається із зайнятих та безробітних.

5. До безробітних не відносять працездатних осіб, які припинили пошук роботи.

6. Рівень безробіття визначається шляхом зіставлення загальної кількості зайнятих і безробітних.

7. Фрикційне безробіття пов'язане з добровільною зміною працівниками місця роботи і тимчасовими звільненнями.

8. Фактичний рівень безробіття не може перевищувати природний рівень.

9. Закон Оукена показує, що якщо фактичний рівень безробіття перевищує природний рівень на 0,5%, то відставання обсягу ВВП від потенційного рівня становить 2,5%.

10. Крива Філіпса ілюструє прямий зв'язок між рівнем безробіття і темпом інфляції в країні.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Якщо людина хвора і не може працювати, то вона:

- а) належить до незайнятих у виробництві;
- б) належить до безробітних;
- в) не враховується у складі робочої сили;
- г) розглядається як неповністю зайнята.

2. До економічно активного населення включають:

- а) зайнятих;
- б) зайнятих і безробітних;
- в) працездатних, безробітних, осіб до 16 років;
- г) працездатних, пенсіонерів, студентів, домогосподарок

3. Повна зайнятість забезпечується в умовах:

- а) раціонального розподілу робочої сили;
- б) використання робочої сили за професією;
- в) відсутності безробіття;
- г) відсутності циклічного безробіття.

4. За яких умов виникає безробіття?

- а) збігання пропозиції робочої сили з попитом на неї;
- б) на ринку праці попит на робочу силу менший від пропозиції;
- в) економіка країни перебуває у кризовому стані;
- г) міграція робочої сили.

5. У чому сутність поняття «зайнятість»?

- а) праця в особистому підсобному та домашньому господарстві;

- б) участь працездатного населення у створенні матеріальних благ;
- в) участь працездатного населення у створенні матеріальних і духовних благ, в інших видах суспільно корисної праці, яка дає дохід;
- г) праця людей взагалі.

6. Якщо людина звільнилася з роботи за власним бажанням, то виникає безробіття:

- а) фрикційне;
- б) структурне;
- в) циклічне;
- г) природне.

7. Циклічне безробіття визначається як:

- а) сума природного та структурного безробіття;
- б) різниця між фрикційним та структурним безробіттям;
- в) різниця між фактичним та природним рівнем безробіття;
- г) сума фрикційного та структурного рівнів безробіття.

8. До соціально-економічних наслідків безробіття відносять:

- а) збільшення податків;
- б) скорочення сукупного попиту;
- в) зниження життєвого рівня безробітних;
- г) втрата кваліфікації безробітних;
- д) всі вище перераховані відповіді.

9. Закон А. Оукена виражає кількісну залежність між:

а) зміною обсягу національного виробництва та зміною рівня безробіття;

- б) рівнем безробіття і темпами інфляції;
- в) зміною обсягу національного виробництва та процентною ставкою;
- г) фактичним і природним обсягами національного виробництва.

10. Крива Філіпса у короткостроковому періоді відображає зв'язок між безробіттям та:

- а) рівнем інфляції;
- б) рівнем заробітної плати;
- в) рівнем споживання;
- г) рівнем податкових надходжень.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Чисельність населення країни дорівнює 50 млн. осіб, 12 млн. осіб – діти до 16 років, а також люди, які перебувають у тривалій ізоляції; 15 млн. осіб – вибули зі складу робочої сили (пенсіонери, студенти, домогосподарки); 3 млн. осіб – безробітні; 1 млн. осіб – працівники з неповним робочим днем, які шукають кращу роботу.

Розрухувати чисельність робочої сили та рівень безробіття.

Методика розв'язання:

1. Розраховуємо чисельність робочої сили, а робоча сила складається з зайнятих та безробітних, тому від всього населення віднімаємо економічне неактивне населення, отже:

Робоча сила = $50 - 12 - 15 = 23$ млн. осіб

2. Визначимо рівень безробіття:

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{безробітні}}{\text{робоча сила}} \cdot 100\% = \frac{3}{23} \cdot 100\% = 13\%$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Населення одного із регіонів України складає 7 млн. осіб. Із них: 2 млн. чол. – діти віком до 16 років, 1,5 млн. чол. – пенсіонери, 0,3 млн. – домогосподарки, 0,2 млн. чол. – студенти, безробітні складають 0,5 млн. чол. Розрахуйте рівень безробіття.

Задача 2. Фактичний ВВП становив 3712 млн. грн., потенційний – 4125 млн. грн. Використовуючи закон Оукена визначте рівень фактичного безробіття та рівень зайнятості, а також кількість зайнятих та безробітних (число Оукена – 2,5, природне безробіття – 6 %, робоча сила – 53 млн. чол.).

Задача 1. 3. Визначте рівень безробіття у національній економіці за таких умов:

- чисельність населення країни становить 67 млн. чол.;
- населення у віці до 16 років, а також особи, що перебувають у тривалій ізоляції, – 14,5 млн. чол.;
- природний ВВП – 550 млрд. грн.;
- природна норма безробіття – 6%;
- фактичний ВВП становить 88 % природного ВВП;
- особи, що вибули зі складу робочої сили, – 15,5 млн. чол.

Задача 4. У країні на початок року працювало 15,42 млн. осіб, кількість безробітних становила 1,05 млн. осіб. На кінець року з різних причин було звільнено 0,12 млн. осіб, 0,37 млн. осіб припинили пошук роботи. Визначте на кінець року кількість зайнятих, кількість безробітних і рівень безробіття.

Задача 5. Згідно з прогнозами державної служби зайнятості фрикційне безробіття у поточному році повинно було скласти 2%, а структурне – 3%. Фактично ж офіційно зареєструвались протягом року 8 млн. безробітних при загальній кількості 40 млн. чол. економічно активного населення. Розрахуйте рівень природного та циклічного безробіття. Що могло викликати відхилення фактичного безробіття від природного?

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 25. МАКРОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА У ВІДКРИТІЙ ЕКОНОМІЦІ

Мета: розкрити механізм макроекономічної політики у відкритій економіці; з'ясувати особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності; розкрити зміст і структуру платіжного балансу; визначити сутність та види валютних курсів.

Основні терміни і поняття: зовнішньоекономічна політика, торговельна політика, валютна політика, політика іноземного інвестування, протекціонізм, вільна торгівля, мито, квота, демпінг, торговельне ембарго, експортні субсидії, валютний курс, валютна система, зовнішня торгівля, платіжний баланс, сальдо платіжного балансу, валютний курс, номінальний валютний курс, реальний валютний курс, вільний плаваючий валютний курс, фіксований валютний курс, змішаний валютний курс, паритет купівельної спроможності.

План лекції:

25.1. Механізм зовнішньоекономічної політики

25.2. Платіжний баланс країни.

25.3. Валютний курс та його види.

25.1. Механізм зовнішньоекономічної політики

Зовнішньоекономічна політика проводиться державою з метою врегулювання платіжного балансу. До основних елементів зовнішньоекономічної політики відносяться такі: торговельна політика, валютна політика, політика іноземного інвестування.

Ключову роль в зовнішньоекономічній політиці відіграє торговельна політика. Слід розрізняти два типи торговельної політики: протекціонізм і вільна торгівля.

Протекціонізм – це політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції, тобто політику захисту вітчизняного виробника від іноземних конкурентів. Основна мета цієї політики – захист вітчизняного виробника та стимулювання експорту.

Позитивні наслідки протекціонізму:

- урівноважується торговельний баланс;
- захищає від демпінгу (демпінг – штучне зниження цін на товари і послуги на зовнішніх ринках для їх завоювання та усунення конкурентів);
- від експортерів з дешевою робочою силою;
- захищає молоді галузі;
- стимулює зростання виробництва;
- збільшує зайнятість;
- збільшує доходи державного бюджету;
- забезпечує економічну безпеку країни.

Негативні наслідки протекціонізму:

- не використовуються переваги міжнародного ринку праці;

- виробництво відстає від НТП;
- зростають ціни;
- зменшується вибір товарів;
- зменшується конкуренція та збільшується монополія;
- знижується підприємницька ініціатива;
- скорочується експорт і погіршується платіжний баланс.

Таким чином, протекціонізм може бути доцільним лише за умов, якщо він є тимчасовим.

Вільна торгівля (торговий лібералізм) – це вільна торгівля, яка означає відкриту зовнішньоторговельну політику без торговельних бар'єрів. Відповідно до політики вільної торгівлі не держава, а ринок регулює експорт та імпорт товарів і послуг.

Позитивні наслідки лібералізму:

- стимулює конкуренцію
- зменшує монополізм національних фірм;
- знижує витрати виробництва;
- збільшує вибір споживача.

Негативні наслідки лібералізму:

- країна не захищена від демпінгу;
- країна наповнюється товарами, які нав'язують споживачам;
- здійснюється збут неякісних або застарілих товарів.

В реальній практиці зовнішньоторговельна політика кожної країни є змішаною. Вона поєднує елементи як протекціонізму, так і вільної торгівлі. Елементи протекціонізму в торгівлі переважають в періоди економічного падіння, послаблення експортного потенціалу. Елементи вільної торгівлі переважають в періоди економічного піднесення, збільшення експортних можливостей країни.

В умовах змішаної зовнішньоторговельної політики значну роль відіграє держава. В своїй діяльності вона спирається на певну систему інструментів. Основними з них є такі:

1. **Тарифні методи.** До таких **методів** регулювання зовнішньої торгівлі належить **імпортне (ввізне) мито** – податок, який сплачується за кожну одиницю товару, що ввозиться до країни та **експортне (вивізне) мито** – митний податок для обмеження імпорту з метою захисту вітчизняних виробників від іноземної конкуренції.

Мито захищає вітчизняних виробників від іноземної конкуренції і є джерелом надходжень доходів у державний бюджет.

Фіскальне мито, як правило, застосовується стосовно товарів, які не виробляються всередині країни, наприклад, цитрусові, банани, мідь тощо. Ставки фіскального мита є невисокими. Воно застосовується з метою забезпечення державного бюджету податковими надходженнями.

Протекціоністське мито застосовується з метою захисту вітчизняних товаровиробників від іноземної конкуренції. За рахунок цього

мита держава підвищує внутрішні ціни на імпорتنі товари, що ставить іноземних виробників у невідгідне конкурентне становище.

Важливим митним засобом є так зване *антидемпінгове мито*. Це додаткове імпортне мито, яким обкладаються товари, які ввозяться в країну за демпінговими цінами, тобто за цінами, нижчими від собівартості їхнього виробництва.

Експортне мито застосовується з метою обмеження експорту тих вітчизняних товарів, які є дефіцитними для внутрішнього ринку.

У переважній більшості мито встановлюється окремими країнами автономно, тобто незалежно від митної політики інших країн-партнерів із зовнішньої торгівлі. Поряд з цим можуть застосовуватися єдині митні ставки для країн, об'єднаних у спільну торгово-економічну групу, наприклад, Європейський економічний союз (ЄУС). Вони мають і єдину митну територію з єдиним ввізним митом.

У рамках ЄЕС залежно від рівня митних ставок застосовуються три види мита: максимальні, мінімальні, пільгові (преференційні). Максимальні використовуються в торгівлі з країнами, з якими відсутні торговельні угоди. Мінімальні - у тих випадках, коли існують угоди про застосування режиму найбільшого сприяння. Пільгові застосовуються при імпорті товарів із слаборозвинутих країн.

2. Нетарифні методи. До них відносяться різноманітні адміністративні та економічні методи прямого або непрямого впливу на зовнішню торгівлю. Серед них найбільше розповсюдження має квотування. **Квотування** – це обмеження в кількісному чи вартісному вираженні обсягу продукції, яку дозволено ввозити в країну чи вивозити з неї (імпортна та експортна квота) за певний період. Квотування зовнішньої торгівлі здійснюється її ліцензуванням. У межах цих квот експорт або імпорт здійснюється за ліцензіями, які видаються відповідними державними установами.

До нетарифних (немитних) також відносяться такі засоби (заходи):

Експортні субсидії – це пільги держави експортерам для розширення вивезення товарів за кордон. Виробникам — володарям субсидій вигідніше експортувати, ніж продавати.

Демпінг – міжнародна дискримінація в цінах, коли країна-експортер продає свій товар за кордон дешевше, ніж на вітчизняному ринку.

Економічні санкції – надзвичайна форма державного обмеження зовнішньої торгівлі.

Торговельне ембарго – заборона державою ввезення до якої-небудь країни товарів. Мета цього заходу — тиск на країну для досягнення певних політичних цілей.

Правові й адміністративні бар'єри: технічні та санітарні стандарти, сертифікування, встановлення норм безпеки тощо.

Важливим фактором макроекономічної стабілізації є **валютна політика**. До основних елементів валютної політики можна віднести такі: регулювання рівня лібералізації валютного ринку, тобто регламентація доступу окремих резидентів до валютних операцій; нормування обов'язкових валютних резервів комерційних банків, які уповноважені здійснювати валютні операції; встановлення режиму формування валютних курсів (фіксований, плаваючий або керований плаваючий валютний курс); впровадження контролю за розподілом іноземної валюти, яка надходить до резидентів країни; застосування валютних інтервенцій, за допомогою яких держава отримує можливість впливати на співвідношення між попитом і пропозицією на валютному ринку і завдяки цьому обмежувати коливання валютного курсу.

Політика іноземного інвестування покликана створювати відповідний клімат в країні для залучення іноземного капіталу. Для України ця проблема є особливо актуальною. Це пояснюється несприятливими об'єктивними факторами, які притаманні економіці України і від яких залежить мотивація іноземних резидентів до її інвестування. До них належать політична нестабільність, нестабільність економічного законодавства, низький внутрішній попит, хронічний дефіцит платіжного балансу тощо.

Але поряд з об'єктивними факторами великий вплив на створення привабливого клімату щодо іноземного інвестування має державна політика. Вона може застосовувати як прямі адміністративні заходи, так і важелі економічного стимулювання. Прямі адміністративні заходи регламентують правила залучення іноземного капіталу та форми його фінансування, систему гарантій іноземного капіталу, галузеві пріоритети іноземного інвестування тощо. До важелів економічного стимулювання належать заходи фіскального впливу (податкові, інвестиційні та інші пільги).

25.2. Платіжний баланс країни

Усі результати зовнішньоекономічної діяльності країни знаходять своє узагальнююче відображення в спеціальному статистичному документі, який називається платіжним балансом. Він охоплює всі зовнішньоекономічні операції, які здійснюються резидентами окремої країни за певний період (рік, квартал, місяць) з резидентами інших країн. Ці операції включають товарний експорт та імпорт, надання та отримання послуг, трансферти, продаж та покупка активів тощо. Платіжний баланс відображає співвідношення між сумою надходжень у країну реальних цінностей та сумою їх вилучення із країни, тобто систематичний звіт всіх економічних операцій між країною і закордоном за певний період часу (рік, квартал, місяць). Платіжний баланс складається у формі бухгалтерських рахунків, що містять статистичну інформацію про торгові та фінансові угоди економічних суб'єктів країни із закордоном за певний період часу.

Платіжний баланс – це статистичний звіт, поданий у формі бухгалтерських рахунків, про торгові та фінансові угоди економічних суб'єктів країни з закордоном за певний період часу, як правило за рік.

Платіжний баланс складається із великої кількості статей. Але всі вони можуть бути об'єднані в окремі розділи. В Україні всі статті платіжного балансу об'єднуються в два розділи: рахунок поточних операцій і рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій.

Рух товарів, послуг, матеріальних або інших нефінансових активів називають реальними потоками, а рух вимог та зобов'язань, що виникають у зв'язку з рухом реальних цінностей, – *фінансовими потоками*.

Вартісний вираз платіжного балансу відображає співвідношення між вартістю, яку одержує країна, і вартістю, що вивезена за кордон. Платіжний баланс складається або у національній, або в іноземній валюті міжнародних розрахунків, наприклад у євро.

Структура платіжного балансу:

- торговельний баланс (співвідношення між грошовими виплатами і надходженнями по всіх товарних операціях: експорт, імпорт);
- платіжні надходження за послуги (пошта, фрахтування, страхування, туризм, брокерські послуги тощо);
- грошові потоки, пов'язані з рухом капіталу (інвестиції, кредити, позики, займи, депозити в іноземних банках, виплати відсотків і дивідендів іноземним інвесторам тощо);
- грошові перекази приватних осіб, громадських організацій, державних установ (перекази грошей родичам за кордон, пенсії громадянам, добродійні перекази, міжнародна допомога тощо).

Більшість операцій між економічними агентами пов'язані із еквівалентним обміном цінностями, тобто зустрічними економічними потоками, що врівноважують один одного. Тому, для складання платіжного балансу використовують метод подвійного бухгалтерського запису. Суть якого полягає в тому, що кожна операція має два записи. Один з них реєструється як кредит з додатнім знаком, інший – як дебет із від'ємним знаком. Отже, платіжний баланс – сума дебету і кредиту – дорівнює нулю.

Наприклад, якщо українське підприємство експортувало за кордон товари вартістю 150 млн. гр. од., ця операція буде відображена так:

	Кредит	Дебет
Товари (млн. гр. од.)	(+150);	
Іноземна валюта (млн. гр. од.)	–	(–150);
Баланс	сальдо (0)	

Кредит – відтік за межі країни цінностей, які мають бути компенсовані надходженням цінностей (платежів) до країни.

Дебет – надходження цінностей у країну від нерезидентів, яке має бути компенсоване відтоком цінностей за межі країни.

Сальдо платіжного балансу – це різниця між надходженнями і витратами країни (кредитом та дебетом), де експорт зараховується із знаком „+” (кредит), імпорту із знаком (дебет).

Сальдо платіжного балансу може бути активним та дефіцитним (пасивним).

Активне сальдо платіжного балансу – (якщо у підсумку виходить додатна величина) – означає, що виробниче і невиробниче споживання країни, яке задовольняється, у тому числі і за рахунок імпорту, менше за вироблений національний продукт. Звідси перевищення валютних надходжень від експорту над витратами валюти від імпорту (*перевищення надходжень над платежами*).

Дефіцитне сальдо платіжного балансу – (якщо у підсумку від’ємне підсумкове сальдо) - означає, що країна споживає більше, ніж виробляє. Вона не має що продати на суму, еквівалентну її закупівлям за кордоном (*перевищення платежів над надходженнями*).

Кожна країна прагне до нульового сальдо платіжного балансу, для чого застосовуються такі заходи:

- валютна інтервенція – втручання національного банку в операції на валютному ринку через купівлю-продаж іноземної валюти з метою впливу на національну валюту;
- скорочення зовнішньоекономічних зв’язків;
- зміни внутрішньої фіскальної і грошово-кредитної політики;
- зміни валютного курсу.

Головним розділом платіжного балансу є **рахунок поточних операцій**. Його можна поділити на три частини.

Перша – **баланс товарів та послуг** (БТП), який відображає чисті надходження від імпорту та експорту товарів, а також від нефакторних послуг. До нефакторних відносяться такі послуги, які не пов’язані з використанням факторів виробництва: транспортні перевезення, комунікаційні, туристичні, будівельні, страхові, фінансові, комп’ютерні тощо.

Друга – **доходи** (Д). Вона відбиває міжнародний рух доходів від факторних послуг, тобто послуг, пов’язаних з використанням факторів виробництва. Сюди відносяться чисті доходи від оплати праці працюючим за кордоном, інвестицій (дивіденди), боргових зобов’язань (відсотки). Сальдо доходів, тобто чистий дохід від цих послуг, обчислюється як різниця між отриманими і сплаченими доходами.

Третя – **поточні трансферти** (ПТ), до яких відносяться пенсії, дарунки, грошові перекази за кордон, гуманітарна допомога тощо. В платіжному балансі сальдо поточних трансфертів, тобто чисті поточні трансферти, обчислюються як різниця між отриманими та переданими трансфертами. Отже, **сальдо рахунку** поточних операцій (РПО) можна обчислити за формулою:

$$\text{РПО} = \text{БТП} + \text{Д} + \text{ПТ} \quad (25.1)$$

Другим розділом платіжного балансу є рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій або скорочено – **рахунок капітальних операцій** (РКО). Він характеризує міжнародний рух активів та кредитів. Ідентифікована величина цього рахунку складається з двох елементів: рахунок операцій з капіталом (РОК) та фінансовий рахунок (ФР). Перший відбиває рух капітальних трансфертів, другий – рух інвестицій і кредитів. Звідси випливає сальдо рахунку капітальних операцій:

$$\text{РКО} = \text{РОК} + \text{ФР} \quad (25.2)$$

Якщо капітальні цінності надходять в країну із-за кордону, то це є імпорт (приплив) капіталу. Якщо вони вилучаються з країни, то це є експорт (відплив) капіталу. Різниця між імпортом та експортом породжує чистий імпорт капіталу, який може бути з плюсом або з мінусом. Як випливає із табл. 10.2, Україна в 1997 р. мала позитивне сальдо рахунку капітальних операцій в сумі 2120 млн дол. США, тобто є чистим імпортером капіталу.

Особливу роль в платіжному балансі відіграє стаття під назвою **«Помилки та упуцнення»**. Її застосування пояснюється статистичними неточностями, які виникають при ідентифікації зовнішньоекономічних операцій внаслідок часових та вартісних розбіжностей. Стаття «Помилки та упуцнення» доповнює платіжний баланс не ідентифікованими операціями, які за своєю природою можуть відноситися на рахунок поточних або капітальних операцій. Тому сальдо цього розділу обчислюється як різниця між рахунком поточних та капітальних операцій.

25.3. Валютний курс та його види

Результати зовнішньоекономічної діяльності кожної країни значною мірою пов'язані з курсом національної валюти.

Валютний (обмінний) курс – ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн.

Сутність валютного курсу комплексно розкривається у виконуваних ним функціях. *Такими функціями є :*

- ✓ порівняння національних цін на товари, послуги, робочу силу з відповідними цінами інших країн та світовими цінами;
- ✓ порівняння витрат виробництва, продуктивності праці, торговельних і платіжних балансів тощо;
- ✓ певний перерозподіл національного доходу між країнами, що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність.

Необхідність визначення валютного курсу зумовлена потребами в обміні іноземних валют на національну при експорті та імпорті товарів і послуг, надходженні капіталів та їх переведенні за кордон, наданні міжнародних кредитів, переказі грошових доходів тощо.

Валютний курс залежить від стану платіжного балансу, рівня інфляції, співвідношення між попитом і пропозицією кожної валюти,

міграції короткотермінових капіталів між країнами, політичної стабільності, економічної кон'юнктури, стійкості валюти, довір'я до неї та іншого.

Розрізняють номінальний та реальний валютний курс.

Номінальний валютний курс – це відносна ціна однієї валюти, виражена в іншій валюті.

Реальний валютний курс показує, у якому співвідношенні товари однієї країни обмінюються на товари іншої країни.

Реальний валютний курс показує пропорцію обміну вітчизняних товарів на іноземні і розраховується за формулою:

$$E_r = E_n \frac{P}{P^*} \quad (25.3)$$

де E_r – реальний валютний курс;

E_n – номінальний валютний курс;

P – індекс внутрішніх цін, які виражені в національній валюті;

P^* – індекс цін за кордоном, які виражені в іноземній валюті.

Індекси цін в обох країнах співвіднесені до одного й того самого базового року.

Зростання реального валютного курсу свідчить про зниження конкурентоспроможності товарів даної країни на світовому ринку. Спадання реального валютного курсу, навпаки, свідчить про підвищення конкурентоспроможності товарів даної країни на світовому ринку.

Валютний курс можна визначити або як «курс національної валюти», або як «курс іноземної валюти».

Курс національної валюти є кількістю іноземної валюти, яку можна купити або продати за одиницю національної валюти на певний момент часу:

$$E_n^d = \frac{M_E^f}{M_E^d} \quad (25.4)$$

де E_n^d – номінальний валютний курс національної валюти;

M_E^d – кількість національної валюти, запропонованої в обмін на іноземну;

M_E^f – кількість іноземної валюти, запропонованої в обмін на національну.

Курс іноземної валюти – є кількістю національної валюти, яку можна купити за одиницю іноземної валюти:

$$E_n^f = \frac{M_E^d}{M_E^f} \quad (25.5)$$

де E_n^f – номінальний валютний курс іноземної валюти до національної.

У реальній практиці валютних відносин використовують такі види валютних курсів:

1) **вільний плаваючий валютний курс**, який змінюється без будь-яких обмежень під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку. При плаваючому валютному курсі зниження ціни рівноваги називають *знеціненням валюти*, підвищення – *подорожчанням валюти*.

2) **фіксований валютний курс** – це курс, який держава підтримує на фіксованому рівні. Різновидом фіксованого курсу є валютний коридор. З метою макроекономічної стабілізації Центральний банк країни встановлює межі вільних коливань курсу національної валюти. Якщо ціна валюти наближається до верхньої або нижньої межі, то Центральний банк країни проводить **інтервенцію**: при наближенні до нижньої межі купує національну валюту в обмін на іноземну, а при наближенні до верхньої – продає національну валюту. За фіксованого валютного курсу зниження ціни називають *девальвацією*, підвищення – *ревальвацією*.

3) **змішаний (керований плаваючий валютний курс)**, коливання якого регулюється державою. Вона а вибирає валютний режим з урахуванням конкретної економічної ситуації, намагається подолати жорстке фіксування або вільне плавання.

Застосування плаваючих валютних курсів має такі переваги:

- ✓ курс визначається ринком і тому він найефективніше забезпечує розподіл ресурсів;
- ✓ обмежуються можливості отримання спекулянтами прибутків за рахунок центральних банків;
- ✓ попит і пропозиція як національної, так і іноземної валюти будуть балансуватись ринком, а тому національна грошово-кредитна політика є значною мірою незалежною від грошово-кредитної політики країн "іншого світу".

Недоліки застосування режиму плаваючих валютних курсів:

- ✓ асиметричність інформації спотворює ринковий механізм курсоутворення, що може мати негативні наслідки для економіки;
- ✓ невизначеність динаміки обмінного курсу у майбутньому ускладнює вибір раціональної поведінки економічними суб'єктами. Цей недолік певною мірою долається страхуванням за допомогою форвардних, ф'ючерсних або опціонних угод, але страхування вимагає додаткових витрат;
- ✓ свобода у проведенні незалежної внутрішньої грошово-кредитної політики може порушитись з причини відсутності засобів протидії падінню валютного курсу і таке інше.

Переваги від застосування фіксованих валютних курсів:

- ✓ фіксований (стабільний) курс є запорукою раціональної поведінки

економічних суб'єктів;

✓ прив'язка грошово-кредитної політики національної держави до політики країни, до валюти якої прив'язана національна валюта, виступає як дисциплінарний захід, який упереджує різкі коливання припливу капіталів (що може посилити інфляцію та відчутно зменшити іноземні валютні резерви) та їх (капіталів) впливу, що вимагає втручання центрального банку;

✓ за умов недостатнього розвитку фінансових ринків та їхніх інструментів для проведення ринкової грошово-кредитної політики режим фіксованого курсу також виступає як дисциплінарний засіб.

Негативні наслідки застосування фіксованих валютних курсів:

✓ оскільки немає надійнішого способу визначення оптимального курсу валюти ніж ринковий, будь-який центральний банк чи уряд не може зробити цю справу краще ніж ринок, і тому фіксований курс несе загрозу відхилення від реального курсу;

✓ якщо фіксований курс встановлений на такому рівні, що його вважають завищеним (чи заниженим), він може спровокувати спекулятивні атаки, що призведе або до порушення монетарної стабільності, або до суттєвої зміни у валютних резервах;

✓ підтримання фіксованого курсу вимагає від центрального банку досить великих обсягів резервів;

✓ орієнтація на грошово-кредитну політику держави, до якої прив'язана національна валюта, може бути вразлива для долі національної економіки.

В основі валютного курсу лежить паритет купівельної спроможності окремих валют (ПКС). **Паритет купівельної спроможності** – співвідношення купівельної спроможності окремих валют до певної групи товарів та послуг у двох країнах. При зіставленні купівельної спроможності окремих валют до уваги приймається ринковий кошик, тобто набір загальнодоступних і найбільш вживаних товарів та послуг, які знаходяться в міжнародному товарообороті. Згідно з паритетом купівельної спроможності курс національної валюти у прямій котировці можна визначити за формулою:

$$BK = \frac{Ц^n \text{ р.к.}}{Ц^i \text{ р.к.}} \quad (25.6)$$

де $Ц^n \text{ р.к.}$ – вартість ринкового кошика в національній валюті.

$Ц^i \text{ р.к.}$ – вартість ринкового кошика в іноземній валюті.

Теорія паритету купівельної спроможності була сформульована шведським економістом Г. Каселем. Паритет купівельної спроможності було прийнято як основу при встановленні офіційних валютних курсів у Європі після Першої світової війни. В сучасній практиці на основі цього паритету здійснюються міжнародні економічні зіставлення. На базі

паритету купівельної спроможності працюють МВФ, Світовий банк та інші міжнародні фінансові організації.

Оскільки паритет купівельної спроможності обчислюється через ціни, то це свідчить про те, що курс національної валюти залежить від співвідношення цін на товари ринкового кошика у відповідних країнах. Це означає також, що динаміка курсу національної валюти залежить від співвідношення темпів інфляції в окремих країнах.

Але паритет купівельної спроможності визначає валютний курс лише в тенденції, тобто в довгостроковому періоді. В короткостроковому періоді він відхиляється від цього паритету. Особливо значні відхилення відбуваються в умовах застосування валютного курсу, який коливається під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку. Як будь-яка ціна, так і ціна валюти знаходиться в прямій залежності від попиту і в оберненій - від пропозиції на валютному ринку.

У першу чергу попит на національну валюту визначається попитом на вітчизняний експорт, а її пропозиція - попитом на вітчизняний імпорт товарів та послуг. Якщо вітчизняний експорт збільшується, то іноземні покупці збільшують попит на гривню, а якщо зростає наш імпорт, то вітчизняні покупці збільшують пропозицію гривні. Отже, ті фактори, від яких залежить експорт та імпорт товарів і послуг, є одночасно і факторами валютного курсу. Основні з них - якість товарів і послуг, їхня ціна та динаміка доходів іноземних покупців.

Крім факторів стосовно експорту та імпорту товарів і послуг, на валютний курс впливають і інші, зокрема співвідношення між відсотковими ставками окремих країн. Якщо відсоткова ставка в нашій країні зростає порівняно зі світовою, то це збільшує попит на наші фінансові активи (акції, облігації), а значить і попит на вітчизняну валюту. Важливим фактором валютного курсу є інфляційні очікування. Якщо в нашій країні намітилася тенденція до зростання інфляції, що в перспективі викличе знецінювання національної валюти, то власники гривні будуть намагатися конвертувати її в більш стійку (тверду) валюту, наприклад в американські долари. Внаслідок цього курс американського долара підвищиться, а курс гривні впаде.

Усі фактори, від яких залежить валютний курс, знаходять своє інтегральне відображення через стан платіжного балансу. Особливо це стосується торговельного балансу.

Між торговельним балансом і валютним курсом існує обернений зв'язок. Якщо, наприклад, торговельний баланс погіршується (збільшується від'ємне сальдо), то це слугує ознакою того, що країна більше витрачає грошей за кордоном, ніж отримує їх від продажу своїх товарів. У цьому випадку на валютному ринку з боку учасників торгових операцій збільшується пропозиція національної валюти і зростає попит на іноземну валюту, що спрямовує курс національної валюти до зниження. Навпаки,

при позитивному сальдо торговельного балансу виникає тенденція до підвищення курсу національної валюти.

25.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Зовнішньоекономічна політика та характеристика її основних елементів.
2. Змішана зовнішньоторговельна політика та її інструменти.
3. Платіжний баланс: поняття, структура, принципи складання.
4. Основні статті платіжного балансу та їх взаємозв'язок.
5. Сутність валютного курсу та його види.
6. Фактори впливу на валютний курс. Зв'язок платіжного балансу та валютного курсу.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні елементи зовнішньоекономічної політики держави.
2. Розкрийте сутність двох типів торговельної політики: протекціонізму і вільної торгівлі. Які основні відмінності між ними?
3. Які засоби та заходи використовує держава для регулювання зовнішньої торгівлі?
4. З яких основних розділів складається платіжний баланс країни?
5. Охарактеризуйте рахунок поточних операцій і рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій в умовах України.
6. Назвіть умови вирівнювання платіжного балансу.
7. Які існують види валютних курсів та охарактеризуйте їх.
8. Що таке паритет купівельної спроможності?
9. Назвіть основні фактори, які впливають на валютний курс.
10. Який зв'язок між платіжним балансом та валютним курсом?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Протекціонізм	
2.	Політика іноземного інвестування	
3.	Сальдо платіжного балансу	
4.	Фіксований валютний курс	
5.	Квотування	
6.	Паритет купівельної спроможності	
7.	Вільний плаваючий валютний курс	
8.	Платіжний баланс	
9.	Валютний курс	
10.	Торговий лібералізм	

Визначення

1. Статистичний звіт, поданий у формі бухгалтерських рахунків, про торгові та фінансові угоди економічних суб'єктів країни з закордоном за певний період часу, як правило за рік.

2. Політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції, тобто політику захисту вітчизняного виробника від іноземних конкурентів.

3. Вільна торгівля, яка означає відкриту зовнішньоторговельну політику без торговельних бар'єрів.

4. Політика, яка покликана створювати відповідний клімат в країні для залучення іноземного капіталу

5. Різниця між надходженнями і витратами країни.

6. Ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн.

7. Співвідношення купівельної спроможності окремих валют до певної групи товарів та послуг у двох країнах.

8. Курс, який змінюється без будь-яких обмежень під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку.

9. Курс, який держава підтримує на фіксованому рівні.

10. Обмеження в кількісному чи вартісному вираженні обсягу продукції, яку дозволено ввозити в країну чи вивозити з неї за певний період.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Керовано плаваючий валютний курс змінюється лише під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку.

2. Політика іноземного інвестування спрямована на обмеження припливу іноземного капіталу в країну.

3. Протекціонізм сприяє економічному зростанню, а вільна торгівля лише стримує ріст.

4. Запровадження мита стимулює внутрішнє споживання в країні.

5. Квота означає обмеження кількості або сумарної вартості конкретних імпортованих товарів

6. Експортні субсидії надають вітчизняним експортерам для зменшення вивозу продукції за кордон.

7. Платіжний баланс - це спеціальний статистичний документ держави, в якому відображено усі результати зовнішньоекономічної діяльності країни.

8. Автономна стаття «Помилки та упущення» платіжного балансу відображає неточності в обліку зовнішньоекономічних операцій.

9. Валютний курс - це ціна грошової одиниці певної країни, виражена в грошових одиницях іншої країни.

10. Фіксований курс формується лише під впливом попиту та пропозиції на валютному ринку.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Що не є аргументом прихильників протекціонізму?

- а) протекціоністські заходи знижують ціни у вітчизняній економіці;
- б) підтримка галузей, які випускають стратегічні товари, є важливою для економічної безпеки країни;
- в) підтримка вітчизняних виробників збільшує сукупний попит у країні та стимулює зростання рівнів виробництва і зайнятості;
- г) захист молодих галузей вітчизняної економіки забезпечує їх прискорений розвиток.

2. Відкрита зовнішньоторговельна політика без торговельних бар'єрів – це політика:

- а) лібералізму;
- б) зовнішньоекономічна;
- в) протекціонізму;
- г) інтернаціоналізації.

3. Квота є таким торговельним бар'єром, який:

- а) скорочує зайнятість у галузях, які захищають національного виробника;
- б) знижує рівень корупції в країні;
- в) посилює конкуренцію на національному ринку;
- г) усі відповіді неправильні.

4. Торговельне ембарго - це:

- а) санітарні обмеження;
- б) бюрократична тяганина під час митних процедур;
- в) вимоги ліцензування;
- г) заборона урядом ввезення або вивезення товарів.

5. Що являє собою платіжний баланс?

- а) співвідношення між експортом і імпортом;
- б) співвідношення між сумою платежів, отриманих з-за кордону і сумою платежів, переведених за кордон за певний період;
- в) баланс між зовнішніми і внутрішніми торговими операціями;
- г) баланс між доходами і витратами споживачів.

6. Рахунок поточних операцій включає:

- а) чистий дохід від інвестицій;
- б) чисті капітальні трансферти;
- в) чисті поточні трансферти;
- г) правильні відповіді а) і в).

7. Активне сальдо платіжного балансу України збільшиться, якщо:

- а) зростуть темпи економічного зростання;
- б) зростуть темпи інфляції;
- в) збільшиться обсяг експорту товарів та послуг;

г) знизяться реальні відсоткові ставки.

8. Валютний курс є обмінним, якщо він показує:

а) скільки одиниць вітчизняної валюти можна одержати в обмін на іноземну;

б) скільки одиниць іноземної валюти можна одержати в обмін на вітчизняну;

в) відносну ціну товарів вироблених у країні;

г) відносну ціну товарів вироблених за кордоном.

9. Якщо знизиться курс національної валюти, то:

а) зменшиться експорт, збільшиться імпорт;

б) збільшиться експорт та імпорт;

в) збільшиться експорт, знизиться імпорт;

г) знизиться експорт та імпорт.

10. Який стан платіжного балансу певної країни більше сприяє зміцненню курсу її валюти?

а) додатній;

б) від'ємний;

в) збалансований;

г) стан платіжного балансу країни не впливає на курс її валюти.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Розрахуйте сальдо рахунку поточних операцій, сальдо рахунку з капіталом та фінансових операцій і сальдо статті «Помилки та упущення» за таких умов (млн. гр. од.): товарний експорт +1475; товарний імпорт -560; чисті надходження від послуг +130; чисті доходи -75; чисті зовнішні трансферти +70; рахунок операцій з капіталом -175; прямі інвестиції +140.

Методика розв'язання:

1. Сальдо рахунку поточних операцій становить:

$$\text{РПО} = \text{БТП} + \text{Д} + \text{ПТ}$$

$$+1475 - 1560 + 130 - 75 + 70 = +40 \text{ млн. гр. од.}$$

2. Сальдо рахунку операцій з капіталом та фінансових операцій становить:

$$\text{РКО} = \text{РОК} + \text{ФР}$$

$$-175 + 140 = -35 \text{ млн. гр. од.}$$

3. Сальдо статті «Помилки та упущення» дорівнює:

$$\text{ПУ} = \text{РПО} - \text{РКО}$$

$$+40 - 35 = +5 \text{ млн. гр. од.}$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача №1. Розрахуйте сальдо рахунку поточних операцій, сальдо рахунку з капіталом та фінансових операцій і сальдо статті «Помилки та упущення» за таких умов (млн. гр. од.):

експорт товарів + 2700;
 імпорт товарів -2940;
 чисті надходження від послуг +180;
 чисті доходи -15;
 поточні зовнішні трансферти +65;
 рахунок операцій з капіталом -210;
 прямі інвестиції +205.

Задача №2. Між країною А та країною Б здійснювалися такі зовнішньоекономічні операції (млн. гр. од.): експорт товарів та послуг з країни А в країну Б становить 250; грошові перекази із країни Б у країну А - 100; імпорт товарів і послуг у країну А - 230; купівля резидентами країни А цінних паперів фірм країни Б - 110; продаж цінних паперів фірм країни Б - 70; імпорт золота у країну А - 80. Складіть платіжний баланс країни А.

Задача №3. У таблиці 25.1. наведено дані про попит на гривні та їх пропозицію

Ціна гривні в доларах	Обсяг попиту на гривні, млн.	Обсяг пропозиції гривень, млн.
0,15	500	400
0,17	470	420
0,19	440	440
0,21	410	460
0,23	380	480

Визначте:

- а) рівноважний валютний курс гривні;
- б) рівноважний валютний курс долара;
- в) яку кількість доларів буде куплено на валютному ринку;
- г) яку кількість гривень буде куплено на валютному ринку.

Задача №4. Обмінний курс гривні до долара США на початку 2010 року склав 8,3 грн./дол. На початку 2015 р. рівень цін у США зріс на 5 %, а в Україні – на 20 %. Визначте, яким має бути на початку 2015 р. номінальний курс гривні до дол. США, щоб реальний курс обміну валют залишився без змін.

Задача №5. У минулому році вартість певного набору продуктів у США становила 7 тис. дол., а у Франції – 5 тис. євро. Визначте паритет купівельної спроможності долара до євро.

Література: [1], [2], [4], [7], [8], [16], [20], [28], [30].

Тема 26. КОРИСНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГА. ЕКОНОМІЧНИЙ ВИБІР

Мета: з'ясувати сутність кардиналістської теорії поведінки споживача та поняття корисності благ; визначити сутність раціонального вибору споживача з кардиналістських позицій; з'ясувати сутність основних положень ординалістської теорії поведінки споживача; визначити оптимізацію споживчого вибору з ординалістських позицій.

Основні терміни і поняття: корисність, функція корисності, загальна корисність, гранична корисність, точка насичення, перший закон Госсена, другий закон Госсена, правило максимізації корисності, механізм відновлення рівноваги споживача, крива байдужості, карта кривих байдужості, гранична норма заміщення благ, бюджетна лінія, оптимум споживача.

План лекції:

26.1. Сутність кардиналістської теорії поведінки споживача. Раціональний вибір споживання.

26.2. Особливості аналізу корисності в ординалістській теорії. Оптимізація споживчого вибору в ординалістській теорії.

26.1. Сутність кардиналістської теорії поведінки споживача.

Раціональний вибір споживання

Основи сучасної мікроекономіки були закладені австрійською школою. Представники цієї школи, перш за все, Карл Менгер, Фрідріх фон Візер і Ейген фон Бен-Баверк – розробили кардиналістську теорію поведінки споживача (теорію споживчого вибору).

Мета споживацького вибору полягає в максимізації задоволення потреб споживача. Кардиналістський підхід пояснює поведінку споживача з точки зору кількісної або абсолютної корисності того чи іншого блага. Всі блага якими люди задовольняють свої потреби, мають корисність. Коли ми йдемо на ринок, то становимо за мету придбати певну кількість будь-якого блага щоб задовольнити свої потреби. Ми орієнтуємось на властивості цих благ, які полягають в здатності приносити задоволення.

Корисність – це здатність товарів і послуг в процесі їх споживання задовольняти певні потреби людей. По іншому корисність – це та насолода, яку отримують люди від споживання товарів або користування послугами. За змістом це споживна вартість як категорія політичної економії.

У мікроекономіці вважається, що корисність благ залежить від їх доступної кількості і виступає провідним фактором споживчого вибору. Її синонімами в економічній літературі є такі поняття, як добробут, задоволення або щастя.

Корисність відображає в першу чергу суб'єктивну оцінку індивідом ступеню бажаності того чи іншого блага, незалежно від того, сприяє його споживання розвитку даного суб'єкта, чи приносить йому шкоду.

Суб'єктивна оцінка корисності, перш за все, залежить від потреби людей, які, як ми знаємо, дуже різноманітні і різняться між собою. Чим вища інтенсивність потреби, тим більші суб'єктивні оцінки корисності і розміри попиту, і навпаки.

У зв'язку з тим, що корисність є суто індивідуальною та суб'єктивною, її важко кількісно виміряти. Наприклад, якщо людині більше подобається молоко, ніж чай, то як кількісно визначити, на скільки більше задоволення дістане ця людина від склянки молока, ніж від склянки чаю?

Для визначення корисності економічна теорія використовує два основні підходи: кардиналістський (кількісний), ординалістський (порядковий)

Кардиналістська концепція ґрунтується на передумові, що споживач здатний кількісно визначити міру задоволення власних потреб тим чи іншим економічним благом, тобто кількісний вимір корисності. Оскільки немає одиниці кількісного визначення корисності, то вчені домовилися використовувати умовну одиницю, яку назвали **ютиль** (від англ. *utility* – корисність).

Економічна теорія виходить із того, що між корисністю та кількістю продуктів, що споживаються, існує певний функціональний зв'язок. Його відображає функція корисності. Функція корисності – це співвідношення між обсягами спожитих товарів і послуг і рівнем корисності.

$$U = f(Q_x, Q_y, \dots Q_n) \quad (26.1)$$

де U – корисність;

Q – обсяги відповідних споживчих товарів.

Сутність корисності виражається в двох показниках:

1. **Загальна (сукупна) корисність (TU – total utility)**. Це величина, що відображає задоволеність людини, яку вона отримує від споживання певної кількості блага (Q).

$$TU = f(Q_x, Q_y) \quad (26.2)$$

Графічно функція загальної корисності має такий вигляд (рис.26.1). В процесі споживання благ та послуг загальна корисність зростає, але не безмежно і не пропорційно обсягу споживання.

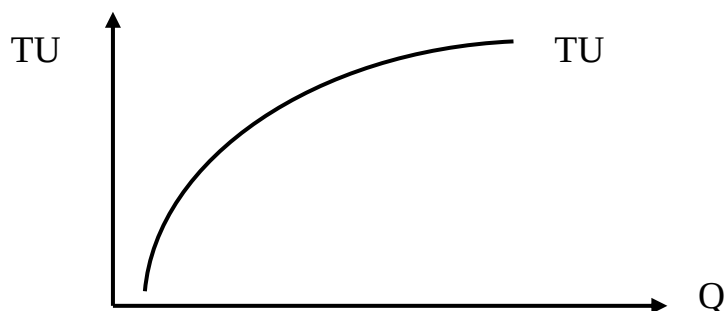

Рис. 26.1. Залежність загальної корисності від кількості спожитого блага.

2. **Гранична корисність** (*MU* – *marginal utility*). Це додаткова корисність, яка отримується від споживання кожної наступної додаткової одиниці блага. Функцію граничної корисності можна виразити формулою:

$$MU = \frac{\Delta TU}{\Delta Q_x} \quad (26.3)$$

У алгебраїчному розумінні, гранична корисність є похідною від функції загальної корисності блага:

$$MU = TU' \quad (26.4)$$

Графічно функція граничної корисності має вигляд кривої з від'ємним нахилом (рис. 26.2).

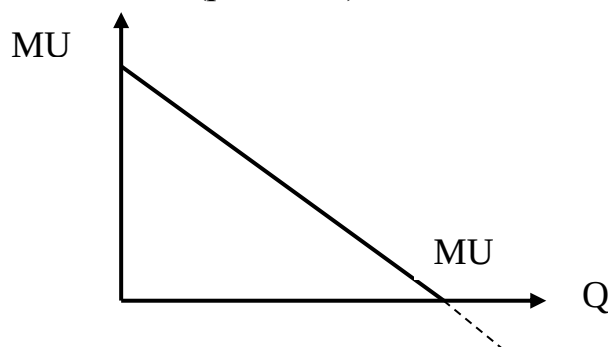

Рис. 26.2. Залежність граничної корисності від кількості споживаного блага.

Крива залежності граничної корисності від кількості споживаного блага має спадний вигляд. Це означає, що при споживанні кожної наступної додаткової одиниці блага її корисність зменшується.

Більшість благ мають властивість спадної граничної корисності, відповідно до якої чим більше споживання деякого блага, тим менше збільшення корисності, отримуваної від одиничного збільшення споживання даного блага: Для людини корисність першої одиниці споживаного нею блага висока, однак у міру насичення її потреби кожна наступна одиниця приносить усе менше і менше задоволення.

Взаємозв'язок між кількістю споживаного блага і ступенем задоволення від споживання кожної додаткової одиниці блага відображає закон спадної граничної корисності. Згідно цього закону в міру зростання кількості споживаного блага загальна корисність зростає. Але в меншій пропорції, а гранична корисність від споживання додаткової одиниці блага скорочується. Графічно це відображено на рис. 26.3.

З графіка видно, що в міру наближення кількості благ до звичайної норми насичення загальна корисність зростає, але бажаність кожної одиниці блага стає меншою. Насичення потреби досягається в точці насичення (точки А), де TU набуває максимального значення, а MU добігає нуля.

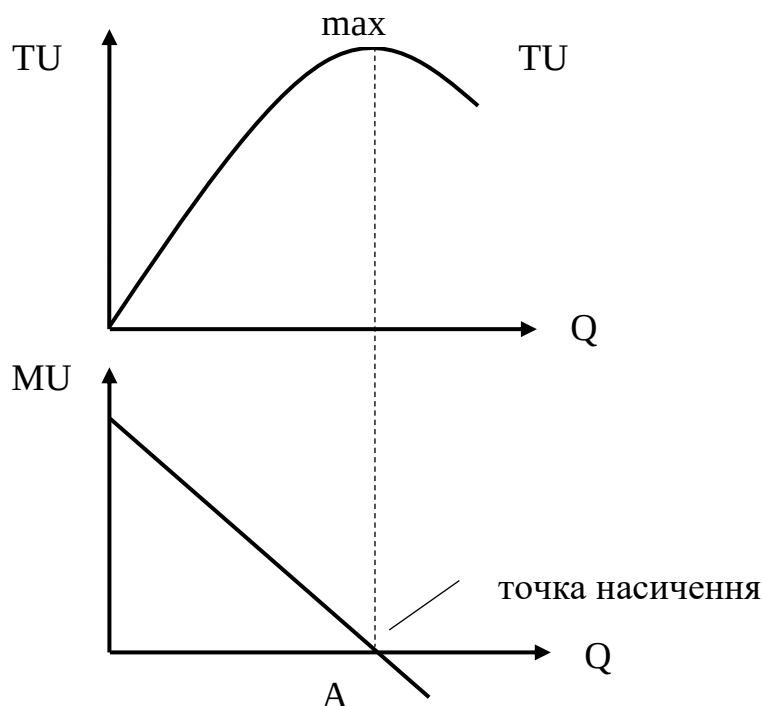

Рис. 26.3. Зміна загальної і граничної корисності від кількості споживаного блага

Вперше цей зв'язок дослідив німецький економіст Герман Госсен (1810-1859). В економічній теорії він названий *першим законом Госсена*, який формулюється так: у міру зростання кількості споживаного блага загальна корисність зростає, але в меншій пропорції, а гранична корисність від споживання додаткової одиниці блага скорочується. Згідно цього закону, чим більше споживання даного блага, тим менший приріст корисності, яка отримується від одиничного приросту споживання даного блага. Величина задоволення від споживання кожної додаткової одиниці даного блага зменшується доти, доки не досягає нуля в точці повного насичення. На основі даного закону формується ринковий попит. Перевищення пропозиції над попитом знижує оцінку корисності блага, і навпаки, коли попит перевищує пропозицію, то оцінка корисності зростає.

Цей закон стосується абсолютної більшості благ. Проте існують блага, при споживанні яких гранична корисність є зростаючою (колекціонування, антикваріат, а також антиблага). *Конкретним прикладом дії закону є споживання кави (цукерок, морозива, яблук).* 1-ша чашка кави любителю і знавцю цього напою приносить насолоду, але недостатньо для повного задоволення. Друга – більше насолоди. Третя – вже меншу, ніж друга. Четверта – менше ніж 3-тя, 5-та може взагалі викликати відразу.

За кардиналістською теорією поведінки споживача, люди намагаються раціонального вибору тоді, коли вони вибирають доступний набір товарів і послуг в межах свого бюджету.

Кожний споживач намагається забезпечити себе максимальний рівень корисності від спожитих благ. При цьому, він повинен враховувати

свій бюджет. В таких умовах він повинен розділяти свої можливості між декількома благами таким чином, щоб забезпечити максимальне задоволення. Це можливо лише в тому випадку, коли грошова одиниця витрачена на отримання одного блага приносить таку ж саму корисність, як і одиниця, затрачена на інше. Інакше кажучи, гранична корисність цих благ повинна бути однаковою. Ця ситуація в мікроекономічному аналізі має назву рівноваги споживача точки зору кардиналістської теорії. Це означає рівність для всіх благ відношення граничної корисності до їх ціни.

Рівновага споживача (правило максимізації корисності) – це стан, при якому споживач максимізує корисність, яку він отримує від споживання благ при його бюджеті, і який означає, що будь-яке збільшення корисності одного блага буде вимагати скорочення корисності від споживання іншого.

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y} \quad \text{або} \quad \frac{MU_x}{MU_y} = \frac{P_x}{P_y} \quad (26.4)$$

На основі цієї рівноваги Госсен сформулював **свій другий закон**, суть якого полягає в тому, що споживач лише тоді досягає максимуму сукупної корисності, коли відношення граничної корисності до ціни по кожному благу, що ним споживається, буде однаковим і водночас дорівнюватиме граничній корисності грошей споживача.

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y} = \dots = \frac{MU_z}{P_z} = \lambda, \quad (26.5)$$

де MU_x , MU_y , MU_z – гранична корисність товарів x , y , z ;

P_x , P_y , P_z – ціни благ x , y , z ;

λ – гранична корисність грошей.

На основі цієї рівноваги Госсен сформулював свій другий закон, суть якого полягає в тому, що для максимального задоволення потреб в умовах, коли запасу блага недостатньо для повного насичення, необхідно припинити споживання всіх благ в точках, де інтенсивність задоволення від споживання стає однаковою.

На практиці це означає, що кожен раціональний покупець завжди сподівається досягти максимальної вигоди. Розподіляючи свій бюджет між різними покупками, він прагне, щоб кожна остання грошова одиниця, витрачена на купівлю того чи іншого блага, приносила однакову граничну корисність.

Рівновага споживача може бути порушена з якихось причин (зміна доходу, смаків, цін). Наприклад, знижується ціна на якийсь товар. Тоді вступають в дію закони попиту і спадної граничної корисності, які відновлюють рівновагу споживача.

Розглянемо механізм відновлення рівноваги споживача. Якщо, наприклад, гранична корисність блага А є вдвічі, а гранична корисність блага Б – втричі вищою від їх цін, то це свідчить про порушення рівноваги споживача. Остання грошова одиниця, витрачена на благо Б, приносить більше корисності, ніж остання грошова одиниця, витрачена на благо А. Що відбувається, коли споживач переключить частину грошей з блага А, де вони приносять відносно меншу корисність, на благо Б, де вони дають відносно більшу корисність? Очевидно він отримає різницю між цими двома корисностями. Тому споживач змінює характер своїх дій і аналізує нову ситуацію. Тепер нові покупки блага Б знижують граничну корисність, яка приноситься останньою грошовою одиницею, витраченою на нього. Зменшення споживання блага А підвищує граничну корисність грошей, витрачених на нього. Такі дії певною мірою відповідають законам попиту і спадної граничної корисності. Отже, споживач наближаючись до рівноваги, продовжує вигравати на корисності та, врешті-решт, досягає нової рівноваги.

26.2. Особливості аналізу корисності в ординалістській теорії.

Оптимізація споживчого вибору в ординалістській теорії

Ординалістську теорію розробили відомі вчені В. Парето, Ф. Еджворт, І.Фішер, Р.Аллен, Дж. Хікс у 30-х рр. ХХ ст. Ординалісти стверджують, що корисність блага кількісно виміряти неможливо. Суб'єкти вимірюють не корисність окремих благ, а корисність їх наборів. Виміру піддається лише порядок переваг наборів благ. Згідно ординалістської теорії споживач оцінює і порівнює не окремі одиниці блага, а набори. Набор благ – основна операційна одиниця даної концепції, яка використовується для оцінки уподобань споживача.

Уподобання споживача – це система цінностей людини щодо благ, це ранги, які споживач встановлює для альтернативних варіантів задоволення своїх потреб.

Споживач, вибираючи блага, керується певними послідовними індивідуальними перевагами, які залежать в першу чергу від його смаків та уподобань. Тому, коли мова йде о споживчих перевагах, то ми маємо на увазі здатність споживача ранжувати, а не кількісно оцінювати набори благ.

Отже, **ординалістська концепція** ґрунтується на передумові, що споживач здатний порівнювати і ранжувати набори благ з позиції його уподобань.

Порядковий підхід базується на таких аксіомах:

1. Аксіома повної (досконалої) впорядкованості.

Споживач здатний впорядкувати альтернативні набори товарів за допомогою відношення переваг ($>$) і байдужості ($\sim$). Це означає, що для будь-якої пари наборів благ А і Б споживач може вказати:

✓ набір А $>$ Б (набір А має перевагу над Б);

- ✓ набір $B > A$ (набір B має перевагу над A);
- ✓ A і B рівнозначні $\sim (=)$.

В порядковій теорії корисності твердження: «набір A має перевагу над набором B » еквівалентне твердженню: «набір A має більшу для даного споживача корисність, ніж набір B ». Тому завдання максимізації корисності зводиться до того, щоб вибрати із всієї кількості доступних благ найбільш потрібний і віддати перевагу цьому набору.

2. Аксиома транзитивності.

Якщо перший набір порівнюється з другим, а другий з третім, то перший може бути порівняний з третім. Якщо $A > B > V$, то $A > V$. Якщо $A \sim B \sim V$, то $A \sim V$. Ця аксіома трактує упорядкованість переваг.

3. Аксиома насиченості або не насиченості.

Якщо набір A містить не меншу кількість товару, ніж набір B , але в ньому якогось товару більше, то споживач віддає перевагу товару A . Перевага віддається більшій кількості товару перед меншою.

4. Аксиома незалежності споживача.

Задоволення споживача залежить лише від кількості благ і не залежить від споживання інших людей. Споживачі орієнтуються на свої потреби, а не на потреби інших.

Способом уявлення переваг споживача в ординалістській теорії є функція корисності. Згідно з нею споживач завжди може визначити, якому набору благ він віддає перевагу, але не може визначити, наскільки цей набір кращий від іншого.

Функція корисності може включати скільки завгодно змінних, але в економічній теорії використовується двох продуктів моделі.

$$U = f(Q_x, Q_y) \quad (26.6)$$

де: U – рівень корисності;

Q_x, Q_y – кількість товарів x, y (змінні фактори).

Таким чином, особливістю порядкового підходу є те, що він взагалі не вимагає від споживача вимірювання рівня корисності благ в яких-небудь одиницях і обмежується лише здатністю споживача упорядкувати різні блага, представлені у вигляді відповідних наборів, з позиції їх переваги.

Система переваг споживача відображається за допомогою кривої байдужості. **Крива байдужості** являє собою геометричне місце точок, кожна з яких показує комбінацію двох видів товарів (x, y), що споживачу байдуже, які йому вибирати.

В цьому визначенні необхідно звернути увагу на те, що тут розглядаються альтернативні блага (наприклад, м'ясо і риба; яблука і груші; чай і кава; кавуни і дині; одяг і взуття; телевізор і радіо; робота і відпочинок тощо), споживання яких за певний період часу в певних кількісних пропорціях приносить людям однакове задоволення (однакову корисність).

Наприклад, споживач може комбінувати кількість м'яса і риби в різних поєднаннях.

Таблиця 26.1

Набори товарів, що можуть бути придбані споживачем

Комбінація	Товар Х (м'ясо, кг)	Товар У (риба, кг)
I	4	1,5
II	3	2
III	2,5	2,5
IV	2	3,5

Якщо дані таблиці виразити графічно, то ми отримаємо ряд точок, які являють собою різні комбінації двох благ й забезпечують задоволення одного і того ж рівня потреби. Ці комбінації дають споживачу однакове загальне задоволення, тобто I~ II~ III~ IV. Лінія, яка з'єднує ці точки називається кривою байдужості (рис 26.4).

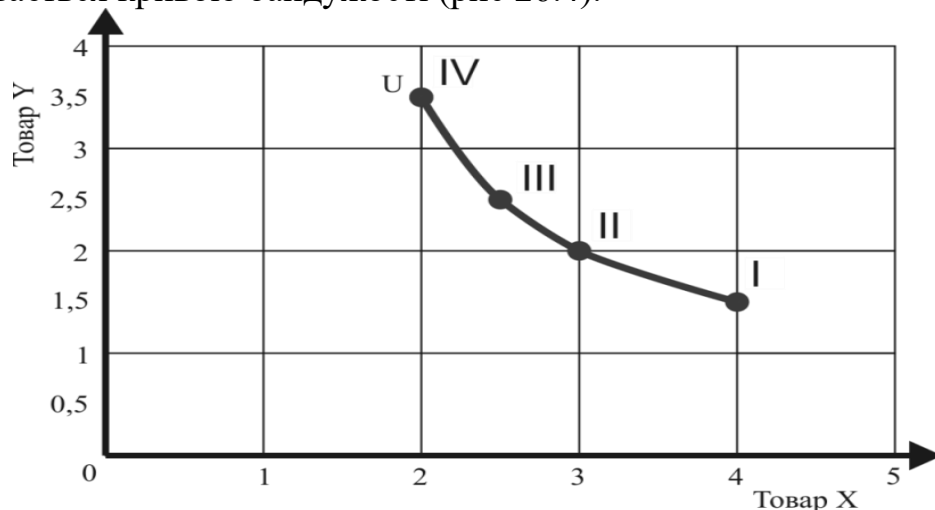

Рис. 26.4. Крива байдужості

Комбінації благ, які несуть споживачу більшу або меншу корисність, будуть знаходитися вище або нижче від нашої кривої байдужості. Якщо ми на одному графіку зобразимо криві байдужості для різних наборів благ, то отримаємо карту кривих байдужості (рис. 26.5).

Карта кривих байдужості – це сукупність кривих байдужості, кожна з яких відображає різний рівень корисності.

Згідно ординалістського підходу криві байдужості мають такі властивості:

1) криві байдужості на карті, які розташовані ближче до початку координат, відображають набори благ з меншим рівнем загальної корисності. Більш віддалені криві байдужості свідчать про вищий рівень загальної корисності наборів благ. Це дозволяє нам зрозуміти, яким чином споживач віддає переваги тому чи іншому набору благ (ранжирує їх за рівнем загальної корисності);

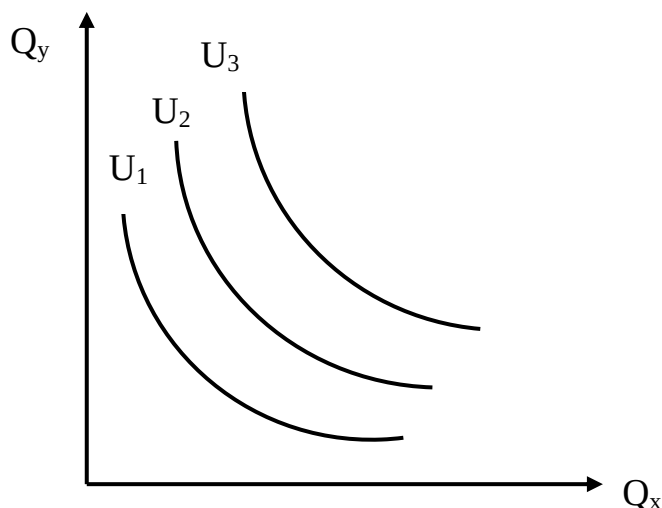

Рис.26.5. Карта кривих байдужості

2) криві байдужості мають спадний нахил, оскільки різні комбінації двох благ лише в тому випадку можуть мати однакову корисність, якщо із збільшенням одного блага буде зменшуватися кількість іншого блага. Величина нахилу кривої байдужості характеризується новим поняттям - граничною нормою зміщення;

3) криві байдужості не перетинаються інакше точка перетину становила б комбінацію благ різної корисності, тому що вона належала б одразу двом кривим байдужості;

4) кількість кривих байдужості необмежена, оскільки процес вибору завжди відбувається на користь більшої кількості благ.

Можливості споживача не обмежуються вибором між наборами благ із різним рівнем корисності. Він не тільки робить вибір між двома благами X і Y, а й вирішує проблему заміщення відповідної кількості одного блага (блага X) певною кількістю іншого блага (блага Y), і навпаки. Ця ситуація виникає тоді, коли людина має одного блага багато, а іншого мало. Якщо у людини багато блага X (м'ясо), то вона погодиться відмовитись від якоїсь його частини, щоб отримати в заміन якусь кількість іншого блага Y (риби). Схильність споживача до заміщення благ вимірюють за допомогою показника граничної норми заміщення благ.

Гранична норма заміщення ($MRS_{x/y}$ – *marginal rate of substitution*) являє собою відношення кількості блага Y, від якої споживач згоден відмовитись, щоб отримати додаткову одиницю блага X, залишаючись на цій кривій байдужості.

Математично гранична норма заміщення має вигляд:

$$MRS_{x/y} = -\frac{\Delta Y}{\Delta X} \quad \text{при } U = \text{const} \quad (26.7)$$

Гранична норма заміщення завжди від'ємна величина, оскільки показує відмову (–) від певної кількості одного товару заради збільшення на 1 одиницю кількості іншого товару.

Гранична норма заміщення блага Y благом X представлена на рис. 26.6.

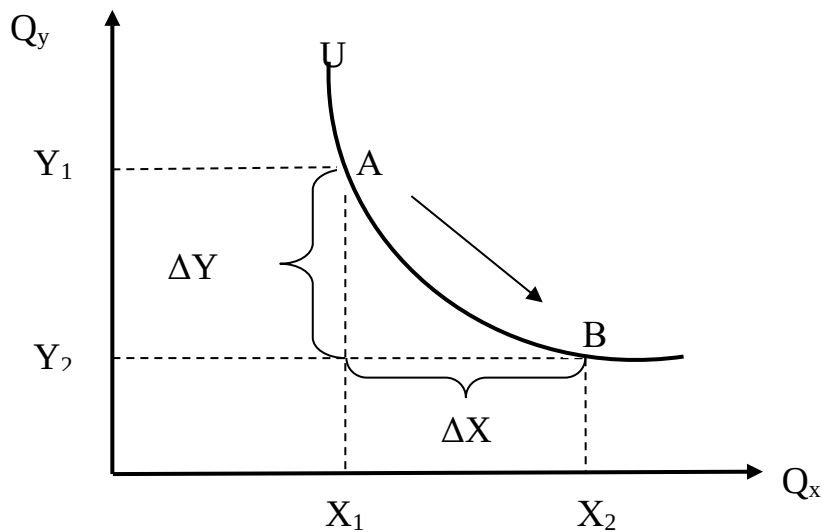

Рис. 26.6. Гранична норма заміщення двох благ

Аналіз графічного зображення показника гранична норма заміщення благ свідчить, що зменшення обсягу споживання товару Y на ΔY ($Y_2 - Y_1$) компенсується збільшенням споживання товару X на ΔX ($X_2 - X_1$). Це означає, що гранична корисність блага X зменшується, а гранична корисність блага Y навпаки – зростає. В основі цього процесу лежить дія закону спадної граничної корисності. Тому граничну норму заміщення можна виразити як відношення граничної корисності блага X до граничної корисності блага Y:

$$MRS_{X/Y} = -\frac{\Delta Y}{\Delta X} = \frac{MU_X}{MU_Y} \quad (26.8)$$

Отже, можна стверджувати, що гранична норма заміщення у ординалістській теорії має такий самий сенс, як і спадна гранична корисність у кардиналістській теорії. Тільки у другому варіанті корисність кожної додаткової одиниці товару оцінюється в ютилях, а у першому – обсягом другого товару, від якого споживач здатний відмовитися.

Вибір споживача залежить не тільки від переваг, які він віддає тим чи іншим товарам, а й від економічних факторів, і перш за все, його доходу і цін.

Споживач намагається максимізувати корисність, але на цьому шляху є обмеження. Дохід індивіда і ціни благ складають його бюджетне обмеження. Бюджет – це кількість грошей, яка доступна споживачеві для витрат у певний період часу. Дохід споживача та купівельна спроможність грошей (тобто ціни товарів) визначають бюджетні обмеження споживача. Бюджетні обмеження вказує, що загальні витрати споживача не повинні перевищувати його доходу. Якщо весь дохід I споживач витрачає на

купівлю товарів X і Y в обсягах Q_x і Q_y і за цінами P_x P_y , то бюджетне обмеження можна виразити так:

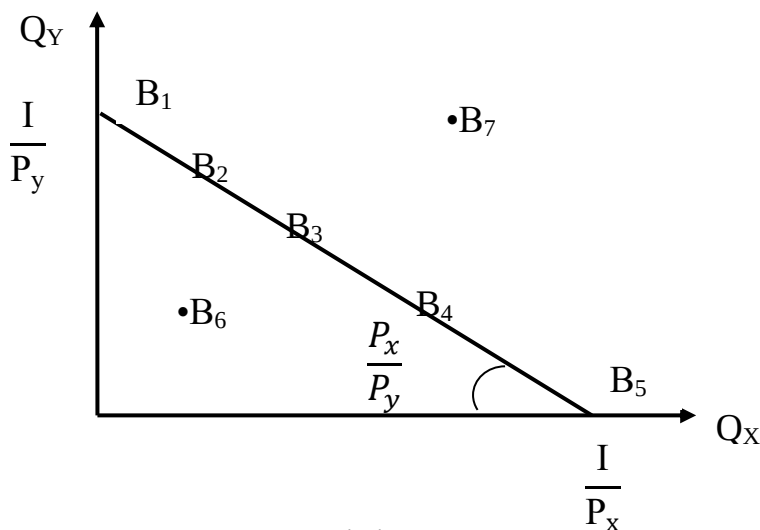
$$I = P_x Q_x + P_y Q_y \quad (26.9)$$

Розв'язавши це рівняння відносно Q_y ми отримаємо рівняння бюджетної лінії:

$$Q_y = \frac{I}{P_y} - \frac{P_x}{P_y} Q_x \quad (26.10)$$

Співвідношення цін товарів (P_x/P_y) визначає нахил бюджетної лінії, а відношення (I/P_y) вказує на точку перетину бюджетної лінії осі Y, так само відношення (I/P_x) – з осі X.

Рівняння дає змогу визначити такі набори товарів X і Y, для придбання яких споживач витратить однакові кошти. На рис. 26.7 показана бюджетна лінія (лінія споживчих можливостей).

26.7. Бюджетна лінія

Бюджетна лінія – це геометричне місце точок, що визначають набори благ, купівля яких потребує однакових витрат.

Для побудови бюджетної лінії споживача достатньо знати його дохід і ціни благ та обрахувати максимально можливі обсяги закупівлі по кожному з них. У результаті всі можливі комбінації ефективного розподілу бюджету розташуються на одній лінії між точками B_1 та B_5 , що позначають крайні випадки купівлі лише одного з благ (див. рис.26.7). Нахил бюджетної лінії індивіда визначається відношенням цін двох благ. Тому усі споживчі набори, що належать точкам заданої бюджетної лінії (B_1 , B_2 , B_3 , B_4 , B_5) коштують однаково. Якщо споживач захоче придбати набір, що відповідає координатам точки B_7 , то бюджет не дозволить йому цього зробити; якщо він зупиниться в точці B_6 , то не витратить усіх коштів його бюджету.

Зрушення бюджетної лінії відбувається під впливом зміни у доходах і цінах. Зміна доходу зміщує бюджетну лінію, але не змінює її нахил (рис. 26.8). Зі збільшенням доходу (за незмінних цін) споживач має змогу

придбати більше обох товарів, тому бюджетна лінія зрушується вправоруч (від I_0 до I_2). Відповідно, внаслідок зниження доходу бюджетна лінія переміщується паралельно ліворуч (від I_0 до I_1) і споживач купує меншу кількість обох товарів.

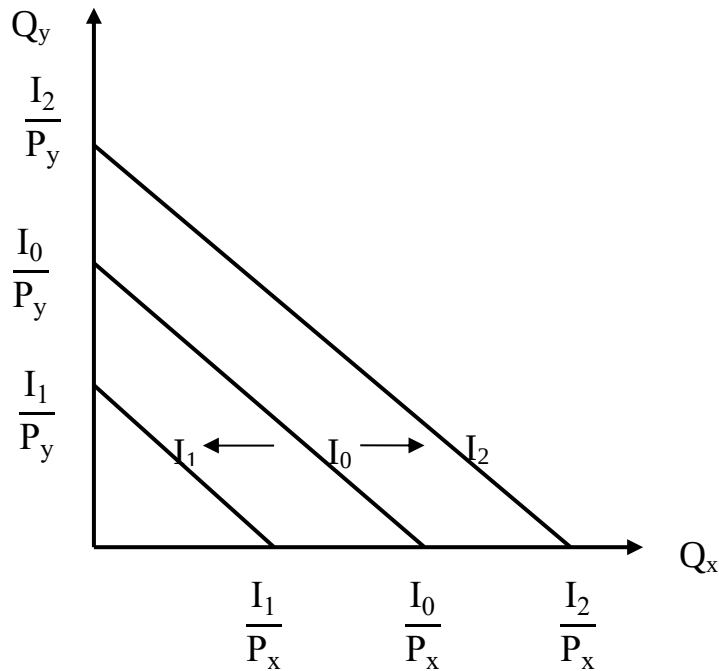

Рис. 26.8. Зрушення бюджетної лінії під впливом зміни доходу споживача.

Внаслідок зміни ціни одного з товарів змінюється нахил бюджетної прямої. Графічно розглянемо випадок, коли змінюється ціна на благо X , при умові, що ціна на благо Y є незмінною (рис. 26.9).

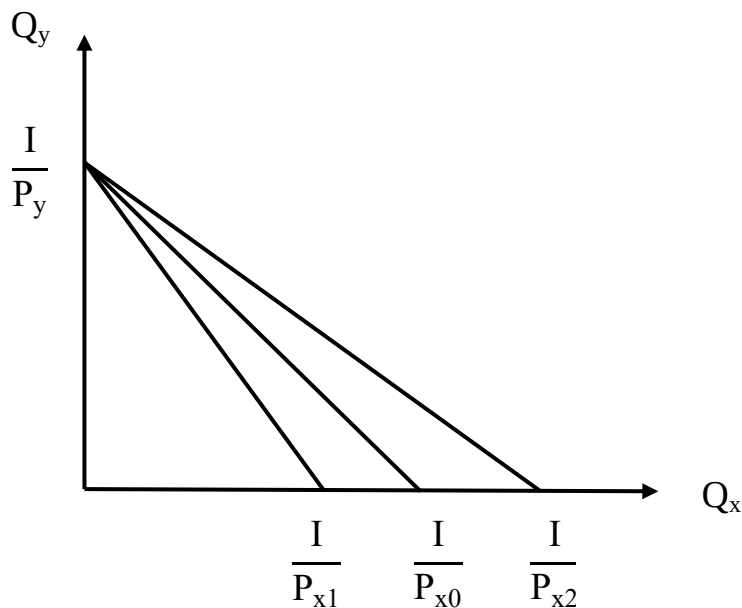

Рис. 26.9. Зрушення бюджетної лінії при зміні ціни на товар X

Якщо ціна товару X знизиться до P_{x3} то витративши весь дохід на придбання цього товару, споживач купить його більше. Зі зростанням ціни товару до P_{x1} – споживач купить його менше. Аналогічно зміниться кут нахилу і при зміні ціни товару Y (рис. 26.10).

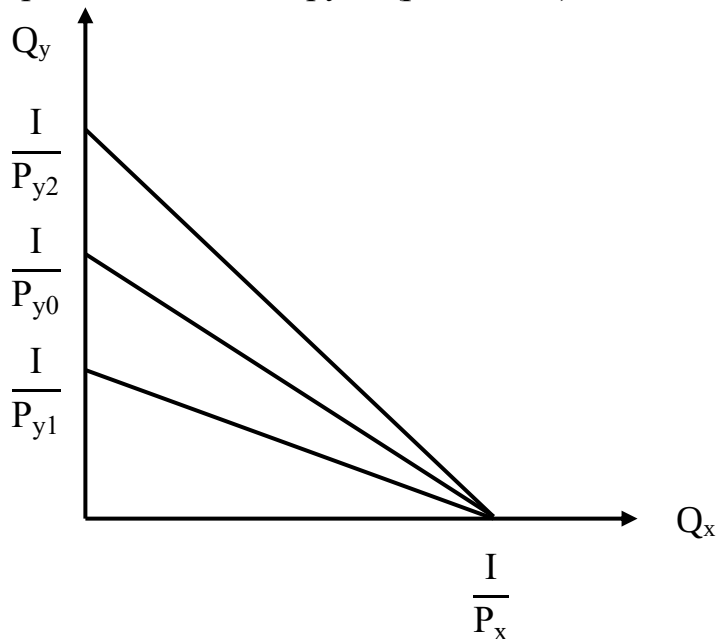

Рис. 26.10. Зрушення бюджетної лінії при зміні ціни на товар Y

Щоб прийняти рішення про вибір товарів (наборів), споживач повинен узгодити (порівняти) свої бажання з своїми можливостями. Моделлю бажань споживача є карта кривих байдужості, а моделлю його можливостей – бюджетна лінія. Оптимальний вибір споживача повинен відповідати двом умовам. По-перше, він повинен розміщуватися на бюджетній лінії. По-друге, оптимальний вибір споживача повинен забезпечувати такий набір товарів, який би найбільше відповідав його уподобанням, тобто розміщувався на найвищій кривій байдужості.

Для описання моделі оптимізації споживчого вибору сумістимо на одному графіку карту кривих байдужості та бюджетну лінію споживача (рис. 26.11).

Із рис. 26.11 видно, що лінія бюджетних обмежень перетинає криву байдужості U_1 в точках А і В. Це означає, що при максимальному використанні доходу споживач у змозі придбати як перший та і другий набір. Але він не отримає максимальної корисності, яка доступна його бюджету. Максимальна корисність, яка доступна при заданому бюджеті, досягається тоді, коли споживається комбінація товарів, що відповідає точці С, де бюджетна лінія дотикається до найвіддаленішої від початку координат кривої байдужості. У цій точці нахил бюджетної лінії дорівнює нахилу кривої байдужості. Нахил кривої байдужості визначається граничною нормою заміщення благ, а нахил лінії бюджетних обмежень – співвідношенням цін товарів X і Y. Тоді має місце рівняння:

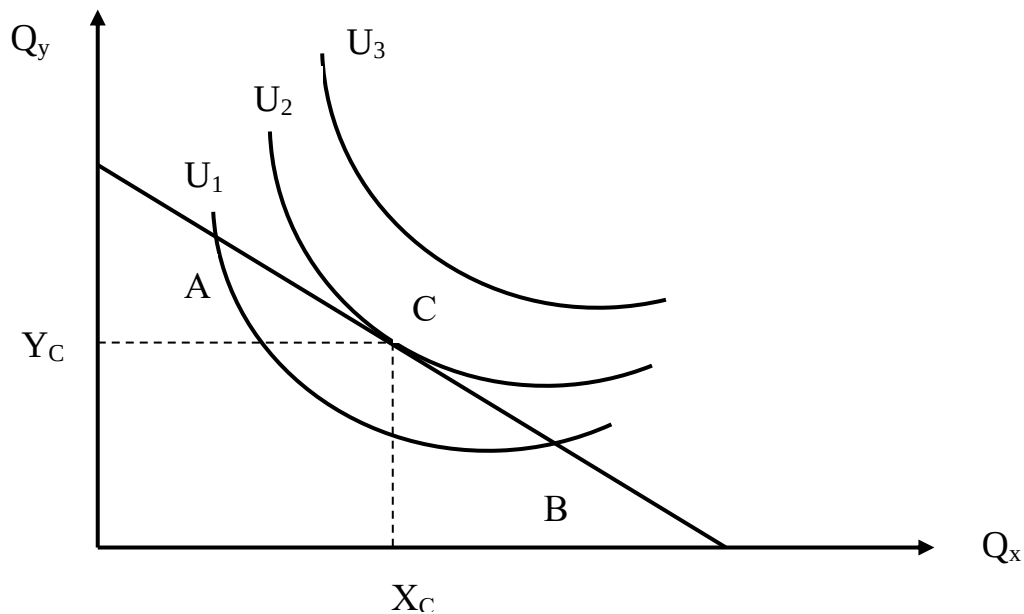

Рис. 26.11. Рівновага споживача з точки зору ординалістської теорії

$$\frac{P_x}{P_y} = MPS_{x/y} \quad \text{або} \quad \frac{P_x}{P_y} = -\frac{\Delta Y}{\Delta X} \quad (26.11)$$

Таким чином, рівність граничної норми заміщення економічних благ співвідношенню їх цін є умовою рівноваги споживача в ординалістській теорії. Якщо гранична норма заміщення менше або більше від певного співвідношення цін, то максимум корисності споживача забезпечуватися не буде.

Умова оптимуму споживача за ординалістською теорією має такий самий вигляд, як і в кардиналістській концепції:

Відповідно до формули 26.8:

$$MRS_{x/y} = -\frac{\Delta Y}{\Delta X} = \frac{MU_x}{MU_y}$$

Підставив 26.8 і 26.11, отримуємо умову рівноваги у наступному вигляді:

$$\frac{P_x}{P_y} = \frac{MU_x}{MU_y} \quad \text{або} \quad \frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y} \quad (26.12)$$

Споживач, який максимізує свою корисність, купуватиме два види товару таким чином, щоб їх граничні корисності у розрахунку на грошову одиницю ціни були рівні. Цей підхід називається еквімаржинальним принципом рівності зважених граничних корисностей. Він є спільним для обох теоретичних підходів: кардиналістського та ординалістського.

Теорія споживацького вибору має широке практичне застосування. Найпоширенішою сферою її використання є маркетингові дослідження. Прогнозування поведінки споживача, розуміння механізму прийняття ним рішення про вибір того чи іншого набору товарів дають змогу

опрацьовувати ефективнішу стратегію фірми та приймати більш обґрунтовані економічні рішення.

26.4. План семінарських заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність кардиналістської теорії поведінки споживача. Процес споживання та динаміка зміни сукупної і граничної корисності. Перший закон Госсена.

2. Суть раціонального вибору споживання з кардиналістських позицій. Другий закон Госсена.

3. Особливості аналізу корисності з позицій ординалістської теорії.

5. Оптимізація споживчого вибору згідно ординалістської концепції.

Питання для самоперевірки

1. У чому сутність кардиналістської теорії поведінки споживача?

2. У чому полягає відмінність між загальною і граничною корисністю?

3. Як змінюється загальна і гранична корисність благ в процесі їх споживання? Відобразіть це графічно.

4. Сформулюйте перший та другий закони Госсена. У чому полягає головна відмінність між ними.

5. Що являє собою рівновага споживча в кардиналістській теорії? Охарактеризуйте основні причини порушення рівноваги споживача.

6. Які особливості аналізу корисності в ординалістській теорії?

7. У чому полягає відмінність кількісної та порядкової концепції до аналізу поведінки споживача?

8. Що таке крива байдужості та карта кривих байдужості? Які властивості притаманні кривим байдужості?

9. Економічний зміст бюджетної лінії. Під впливом яких факторів вона змінюється?

10. Як досягається рівновага споживача в ординалістській теорії? Покажіть це за допомогою графічного аналізу.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
	Гранична норма заміщення	
2.	Крива байдужості	
3.	Загальна корисність	
4.	Перший закон Госсена	
5.	Корисність	
6.	Бюджетна лінія	
7.	Оптимум споживача	
8.	Гранична корисність	

9.	Карта кривих байдужості	
10.	Другий закон Госсена	

Визначення

1. Величина, що відображає задоволеність людини, яку вона отримує від споживання певної кількості блага.

2. Відношення кількості блага Y , від якої споживач згоден відмовитись, щоб отримати додаткову одиницю блага X , залишаючись на цій кривій байдужості.

3. Здатність товарів і послуг в процесі їх споживання задовольняти певні потреби людей

4. Геометричне місце точок, кожна з яких показує комбінацію двох видів товарів (x, y) , що споживачу байдуже, які йому вибирати.

5. У міру зростання кількості споживаного блага загальна корисність зростає, але в меншій пропорції, а гранична корисність від споживання додаткової одиниці блага скорочується.

6. Геометричне місце точок, що визначають набори благ, купівля яких потребує однакових витрат.

7. Сукупність кривих байдужості, кожна з яких відображає різний рівень корисності.

8. Споживач, який максимізує свою корисність, купуватиме два види товару таким чином, щоб гранична норма заміщення економічних благ дорівнювала співвідношенню їх цін.

9. Додаткова корисність, яка отримується від споживання кожної наступної додаткової одиниці блага.

10. Споживач лише тоді досягає максимуму сукупної корисності, коли відношення граничної корисності до ціни по кожному благу, що ним споживається, буде однаковим і водночас дорівнюватиме граничній корисності грошей споживача.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Функція корисності – це відношення між обсягом споживання і ступенем задоволення, яке отримує споживач.

2. Оптимальне правило покупки раціонального споживача полягає в тому, що він купує товар за найвищою ціною.

3. Споживач завжди віддає перевагу набору, в якому більша кількість товарів.

4. Крива байдужості – це крива однакової корисності.

5. Раціональний споживач буде купувати різні товари за однаковими цінами тільки тоді, коли корисність цих товарів також буде для нього однаковою.

6. Нахил бюджетної лінії визначається показником гранична норма заміщення благ.

7. Споживчий вибір споживача залежить від його уподобань, доходу та цін на товари і послуги.

8. Умова оптимуму споживача за ординалістською теорією має такий самий вигляд, як і в кардиналістській концепції:

9. Показник гранична норма заміщення благ завжди додатна величина.

10. Сукупна корисність споживача максимізується в тому випадку, якщо остання витрачена грошова одиниця однакова за величиною по кожному спожитому благу.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Корисність - це:

- а) кількість благ, які здатні задовольнити потреби споживача;
- б) мінімальне задоволення, яке споживач може одержати від споживання певного блага;
- в) задоволення, яке отримує людина від споживання благ;
- г) максимальне задоволення, яке споживач може одержати від споживання певного блага.

2. Гранична корисність - це:

- а) загальна сума задоволення від споживання певного набору благ;
- б) мінімальна сума задоволення від споживання певного набору благ;
- в) середня величина задоволення від споживання певного набору благ;
- г) додаткове задоволення від споживання додаткової одиниці блага.

3. П'яте морозиво, яке ви їсте, надає вам менше задоволення, ніж перше. Це приклад:

- а) дії закону попиту;
- б) дії закону спадної граничної корисності;
- в) наявності надлишку товару;
- г) наявності дефіциту товару.

4. За допомогою якої формули виражається сутність кількісного підходу до раціональної поведінки споживача:

- а) $TU_x = TU_y = \dots = TU_z$;
- б) $MU_x = MU_y = \dots = MU_z$;
- в) $MU_x/P_x = MU_y/P_y = \dots = MU_z/P_z$;
- г) $TU_x/P_x = TU_y/P_y = \dots = TU_z/P_z$.

5. Кардиналістська модель поведінки споживача:

- а) не потребує кількісного визначення величини корисності;
- б) не потребує порівняння корисності різних благ;
- в) не вимагає незалежності корисностей різних благ однієї від іншої;
- г) передбачає можливість визначення кількісної величини корисності.

6. Характерною рисою ординалістського підходу до аналізу поведінки споживача є:

а) припущення, що корисність від споживання товару можна виразити кількісно;

б) використання кривої байдужості;

в) гіпотеза порядкового виміру корисності;

г) всі відповіді невірні.

7. Карта байдужості - це:

а) сукупність кривих, кожна з яких представляє різний рівень доходу споживача;

б) сукупність кривих однакового рівня корисності, кожна з яких представляє деякий інший рівень;

в) сукупність кривих однакового рівня доходу споживача, кожна з яких представляє деякий інший рівень доходу;

г) сукупність кривих сукупної та граничної корисності.

8. Якщо споживач обирає комбінацію товарів, яка відповідає точці, що знаходиться поза бюджетною лінією, то він:

а) максимізує корисність;

б) бажає купити більше товарів, ніж дозволяє йому його бюджет;

в) не повністю використовує свій бюджет;

г) знаходиться в стані рівноваги споживача.

9. Точки перетину бюджетної лінії з осями координат характеризуються тим, що:

а) перебуваючи в цих точках, споживач не витрачає цілком свого доходу;

б) перебуваючи в цих точках, споживач витрачає весь дохід лише на один з двох товарів;

в) перебуваючи в цих точках, споживач взагалі не витрачає доходу;

г) їх положення не залежить від цін товарів.

10. Оптимізація споживчого вибору в ординалістській теорії досягається, коли:

а) гранична норма заміщення економічних благ дорівнює співвідношенню їх цін;

б) споживач отримує максимальну корисність при певному бюджеті;

в) гранична корисність обох благ однакова з граничною нормою заміщення;

г) ціна та кількість одного товару дорівнює ціні та кількості іншого.

Завдання 5. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Оксані доручили купити фрукти для сім'ї на 3,5 гр. од. Вона опитала членів сім'ї й за даними про корисність від споживання цих фруктів склала таблицю.

Таблиця 26.2

Показники корисності двох благ

Кількість, кг	Яблука	Сливи
	Загальна корисність (TU)	Загальна корисність (TU)
1	5	9
2	9	15
3	12	20
4	15	23
5	16	24

Згідно з правилом максимізації корисності, скільки і яких фруктів має купити Оксана, якщо ціна одного кілограма слив – 1 гр. од., а яблук – 0,5 гр. од.

Методика розв'язання:

1. Визначаємо граничну корисність за формулою

$$MU = \frac{\Delta TU}{\Delta Q}$$

2. Рівновагу споживача за кількісною концепцією корисності визначається за формулою

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2}$$

3. На основі розрахунків заповнюємо таблицю:

Таблиця 26.2

Показники корисності двох благ

Кількість, кг	Яблука			Сливи		
	TU	MU	MU/P	TU	MU	MU/P
1	5	5	10	9	9	9
2	9	4	8	15	6	6
3	12	3	6	20	5	5
4	15	2	4	23	3	3
5	16	1	2	24	1	1

У стовпчиках MU/P яблук і слив знаходимо однакові числа (у цьому прикладі – 6). Отже, Оксана має купити 2 кг слив по 1 гр. од. і 3 кг яблук по 0,5 гр. од. на суму 3,5 гр. од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Доход споживача складає 9,5 гр. од. Ціна товару X становить 5 гр. од., а товару Y – 4,5 гр. од.. Гранична корисність товару X дорівнює 20 ютилям. Якою повинна бути гранична корисність товару Y, щоб задоволення від покупки було максимальним?

Задача 2. Споживач робить вибір між двома товарами X та Y. Граничну корисність кожного з них для споживача наведено в таблиці:

Таблиця 26.3

Гранична корисність товару X та Y

Кількість товару	MU_X	MU_Y
1	10	24
2	8	20
3	7	18
4	6	16
5	5	12

Яку кількість кожного з товарів купить раціональний споживач, якщо його денний бюджет становить 10 гр. од., а ціни товарів X та Y відповідно 1 гр. од. і 2 гр. од.?

Задача 3. Функція граничної корисності від споживання блага X має вигляд: $MU = 20 - 2X$, а від споживання блага Y гранична корисність $MU = 28 - 2Y$. Зазвичай раціональний споживач купує 5 од. блага X і 10 од. тов. Y. Гранична корисність грошей становить 0,5. Визначте ціни благ X та Y.

Задача 4. Припустимо, що індивід купує 3 одиниць товару X та 4 одиниці товару Y. Знайдіть його дохід, якщо відомо, що ціна товару X складає 4 гр. од., а гранична норма заміщення дорівнює 2.

Задача 5. Припустимо, що споживач має дохід 1 тис. гр. од. на місяць і весь він повинен бути витрачений на покупку двох товарів А и Б. Товар А коштує 25 гр. од., а товар Б - 50 гр. од.. Намалуйте бюджетну лінію.

Якою буде бюджетна лінія, якщо дохід споживача зросте до 1200 гр. од.? Яка буде бюджетна лінія при доході 1 тис. гр. од., але зниженні ціни товару А до 20 гр. од.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 27. АНАЛІЗ ПОВЕДІНКИ СПОЖИВАЧА

Мета: з'ясувати оптимальну поведінку споживача за умов зміни доходу та зміни цін; визначити сутність, особливості та відмінності моделей розкладання загального ефекту зміни ціни на ефект заміщення та ефект доходу за версією Є. Слуцького та Дж. Хікса.

Основні терміни і поняття: крива «дохід-споживання», закони Енгеля, крива «ціна-споживання», загальний ефект, ефект заміщення, ефект доходу.

План лекції:

27.1. Реакція споживача на зміну його доходу. Лінія «дохід-споживання».

27.2. Реакція споживача на зміну цін товарів. Лінія «ціна-споживання».

27.3. Ефекти заміщення та доходу.

27.1. Реакція споживача на зміну його доходу. Лінія «дохід-споживання»

Як відомо з попередньої теми, зміна доходу споживача при фіксованих цінах зміщує бюджетну лінію на графіку. Якщо дохід споживача зростає, бюджетна лінія зміщується вправо. При зменшенні доходу – вона переміщується вліво (рис. 27.1).

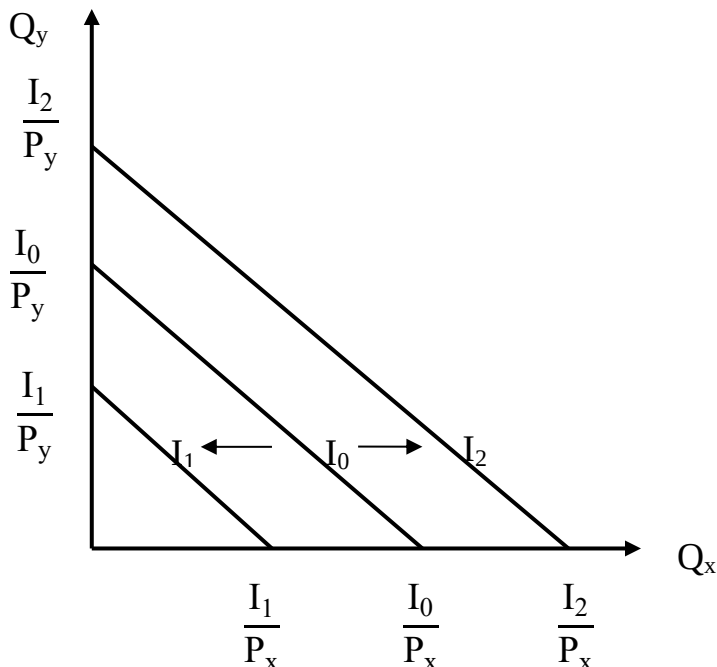

Рис. 27.1. Реакція споживача на зміну доходу

Це змінює можливості споживачів. У першому випадку вони зростають і споживачі можуть купувати ті товари, які раніше для них були

недоступними. У другому випадку – вони скорочуються і споживачі змушені перейти на меш якісні товари.

При кожному рівні доходу споживачі вибирають оптимальний набір товарів різного рівня корисності. На графіку цей стан має такий вигляд (рис. 27.2).

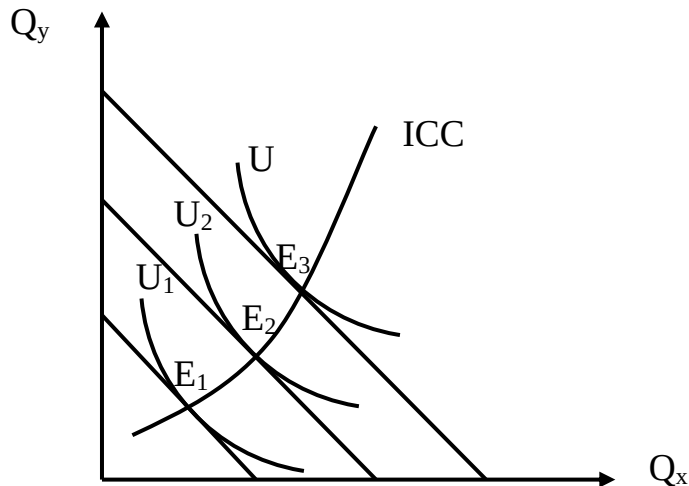

Рис. 27.2. Лінія «дохід-споживання»

Якщо ми поєднаємо на карті кривих байдужості всі точки рівноваги (E_1 , E_2 , E_3) які відповідають різним величинам доходу, то отримаємо криву (лінію) «дохід-споживання». На рис. 27.2 лінія «дохід-споживання» являє собою три оптимальних наборів благ при зміні доходу і незмінному співвідношенню цін.

Крива «дохід-споживання» (*ICC – income consumption curve*) – це геометричне місце точок споживчого оптимуму, що відповідають різним рівням доходу споживання за незмінного рівня цін.

Крива «дохід-споживання» може мати *різний нахил*, її траєкторія залежить від оцінювання благ споживачем. На рис. 27.2 лінія має *позитивний* (додатний) нахил, оскільки обидва товари (набори товарів) є нормативними (суперієрними, якісними), тобто із зростанням доходу, споживання їх зростає. Однак бувають і інші ситуації, коли з зростанням доходу споживання одного товару збільшується, а іншого – скорочується (див. рис. 27.3). Лінія має негативний нахил, якщо один з товарів є неякісним (інферієрним).

Слід підкреслити, що віднесення благ до нормальних і неякісних залежить не стільки від його специфічних властивостей, скільки від сприйняття цього товару споживачем. Те, що для одного споживача буде нормальним товаром, інший оцінюватиме як неякісний.

Крім вищевказаних видів благ, є такі блага, які не належать ні до нормальних, ні до неякісних. Це порівняно дешеві товари, які не мають ефективних субститутів. Їх називають *нейтральними товарами* (це товари,

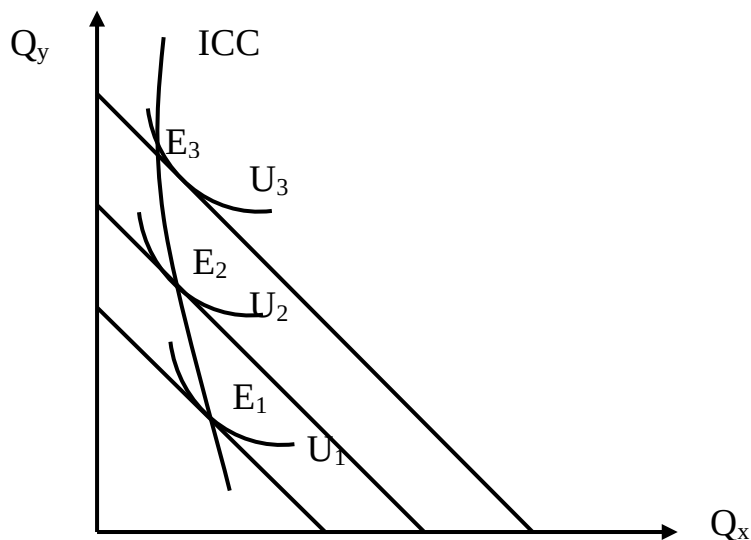

Рис. 27.3. Лінія «дохід-споживання» для неякісних товарів
обсяги споживання яких не залежать від рівня доходу за умови незмінних цін), наприклад сіль. Крива матиме вигляд вертикальної лінії – нейтральним є благо X (рис. 27.4 а), якщо Y, то крива матиме горизонтальний вигляд (рис. 27.4 б).

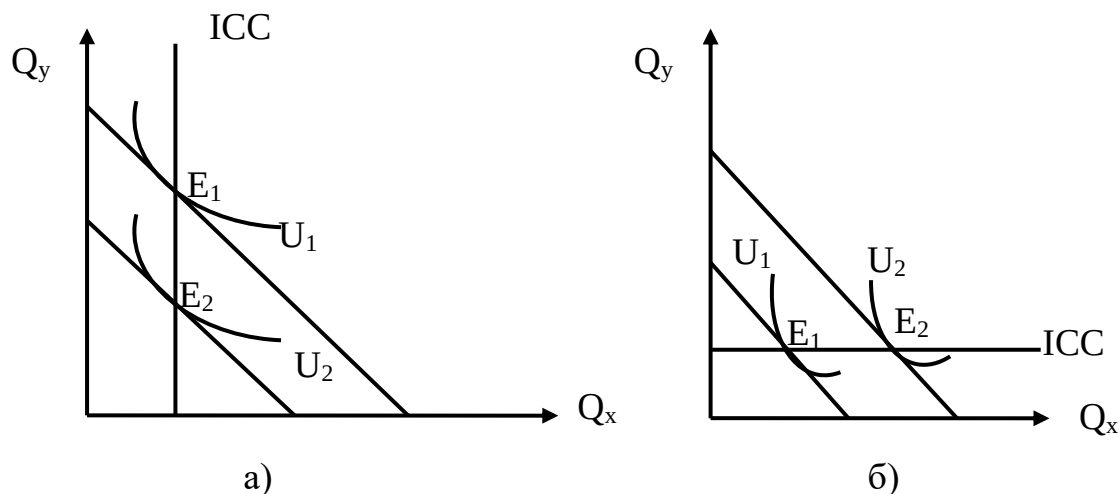

Рис. 27.4. Лінія «дохід-споживання» для нейтрального блага X та для нейтрального блага Y

На основі лінії «дохід-споживання» будується *крива Енгеля*, яка показує взаємозв'язок доходу споживача і кількості придбаного блага X (німецький статистик **Ернест Енгель** (1821-1896) був першим дослідником питань впливу зміни доходу на структуру споживчих витрат)), яка прямо виражає залежність між грошовим доходом споживача і кількістю спожитого товару (рис. 27.5).

Крива Енгеля – це крива, яка показує залежність зміни величини споживання товарів від зміни доходу споживача.

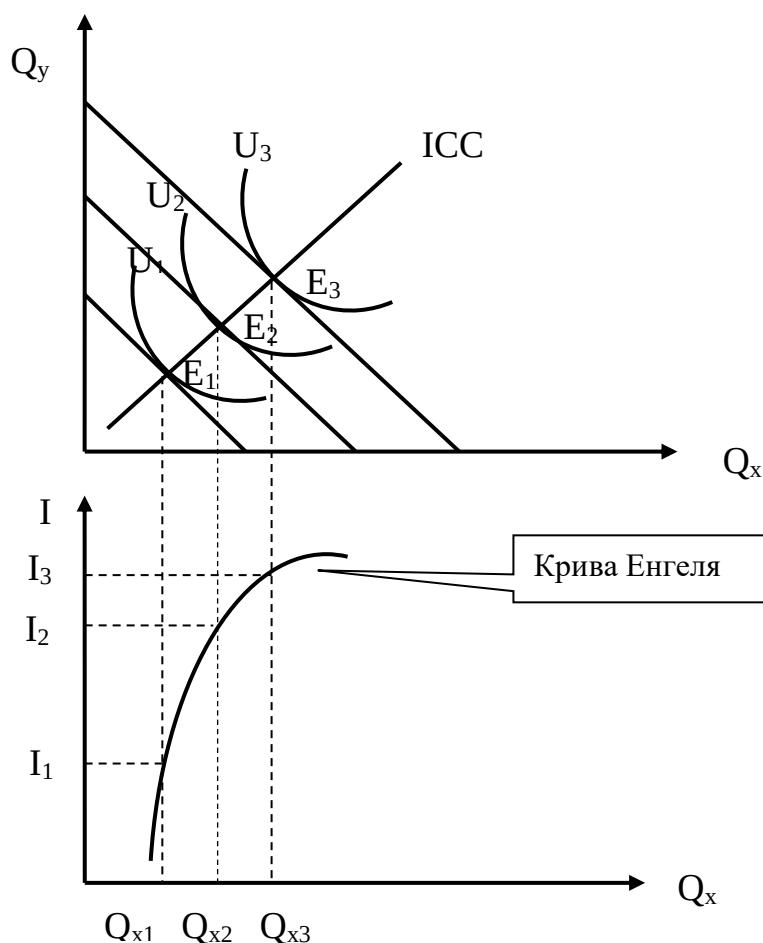

Рис. 27.5. Крива Енгеля

Для більшості нормальних товарів крива Енгеля має позитивний (зростаючий) нахил (рис. 27.6 а), а для неякісних товарів – від’ємний (рис. 27.6 б).

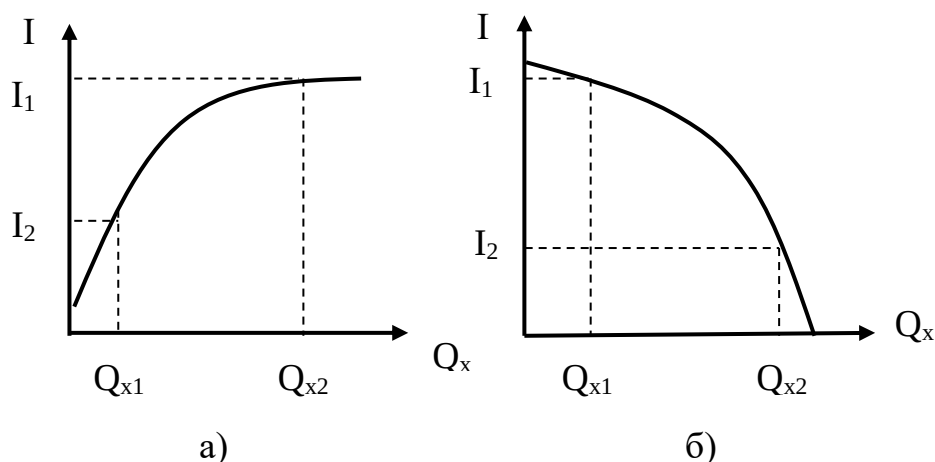

Рис. 27.6. Крива Енгеля для якісних та неякісних товарів

На практиці споживачів більше цікавлять витрати на агреговані групи товарів – продовольчі, непродовольчі, послуги тощо. В цьому випадку крива Енгеля модифікується в криву витрат Енгеля, яка характеризує витрати на ту чи іншу групу товарів в залежності від рівня доходу споживачів. При цьому граничний рівень всіх витрат фіксується за

допомогою променя, проведеного з початку координат під кутом 45° . Виявлені залежності при цьому були сформульовані Енгелем і увійшла в економічну теорію як закони Енгеля (рис. 27.7)

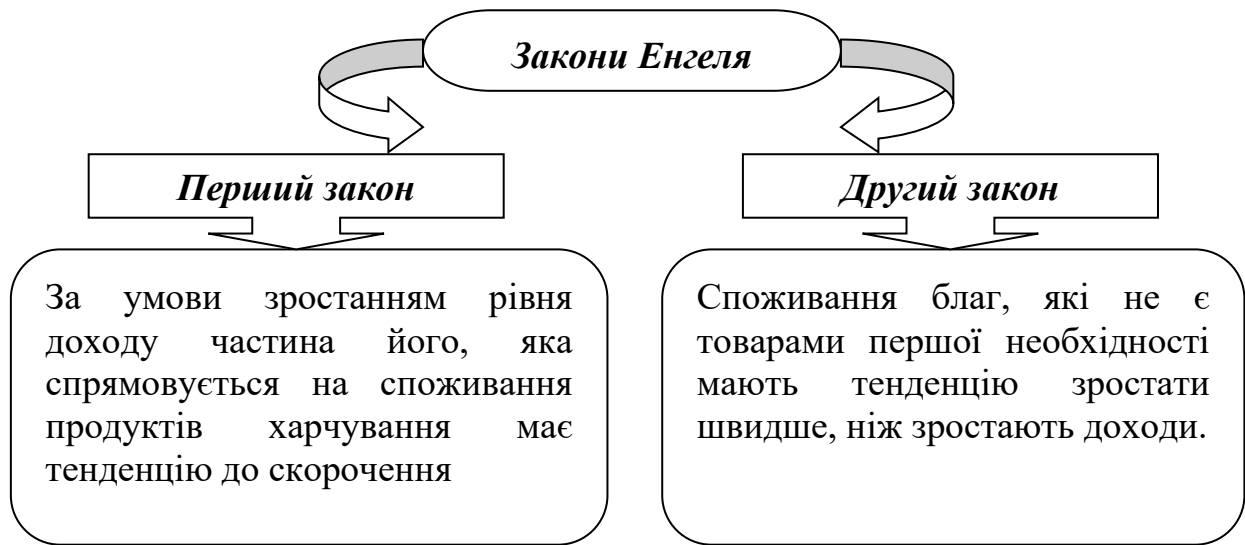

Рис. 27.7. Закони Енгеля

Такий же принцип розмежування груп товарів за типами функцій попиту від доходу використав шведський економіст Л. Торнквіст, який виділив товари першої необхідності (продовольчі), другої (промислові) та предмети розкоші (рис. 27.8).

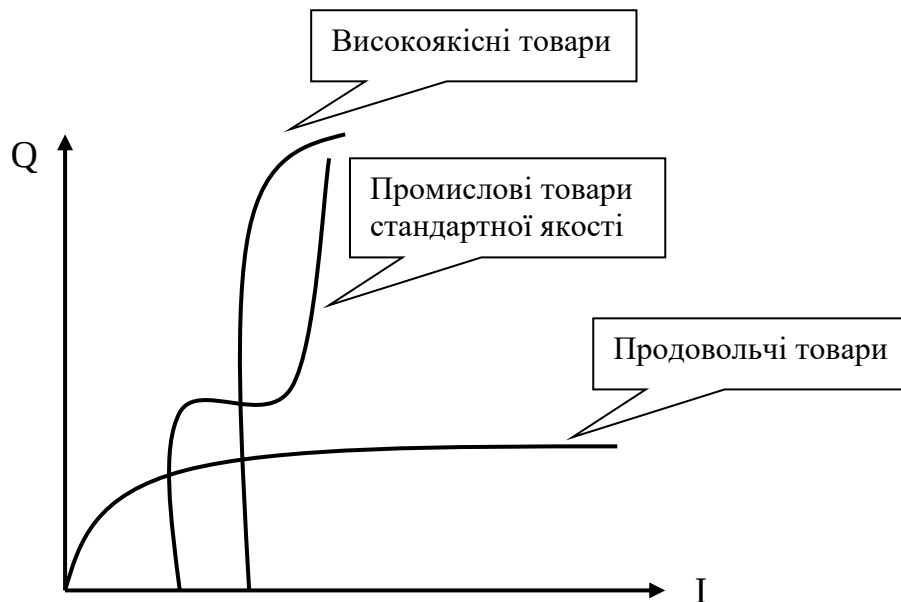

Рис. 27.8. Криві Торнквіста

На рис. 27.8 по осі абсцис відкладемо дохід споживача (I), а на осі ординат кількість оплачених ним товарів (Q). Із збільшенням доходу спочатку відбувається насичення продовольчими товарами, потім промисловими товарами стандартної якості, потім високоякісними товарами і послугами. При цьому простежується закономірність, що навіть при переході до використання високоякісних товарів відбувається спалах

попиту на промислові товари стандартної якості – це відображає хвилеподібність другої кривої.

27.2. Реакція споживача на зміну цін товарів.

Лінія «ціна-споживання»

В першому питанні ми розглядали криву «доход-споживання» та криві Енгеля і ми передбачали, що змінним лише є доход, а ціни є незмінними. Тепер припустимо, що доход у споживача є незмінним (фіксованим), а ціни на товари змінюються. Графічно це приводить до зміни кута нахилу бюджетної лінії, оскільки змінюється співвідношення цін на товари (рис. 27.9).

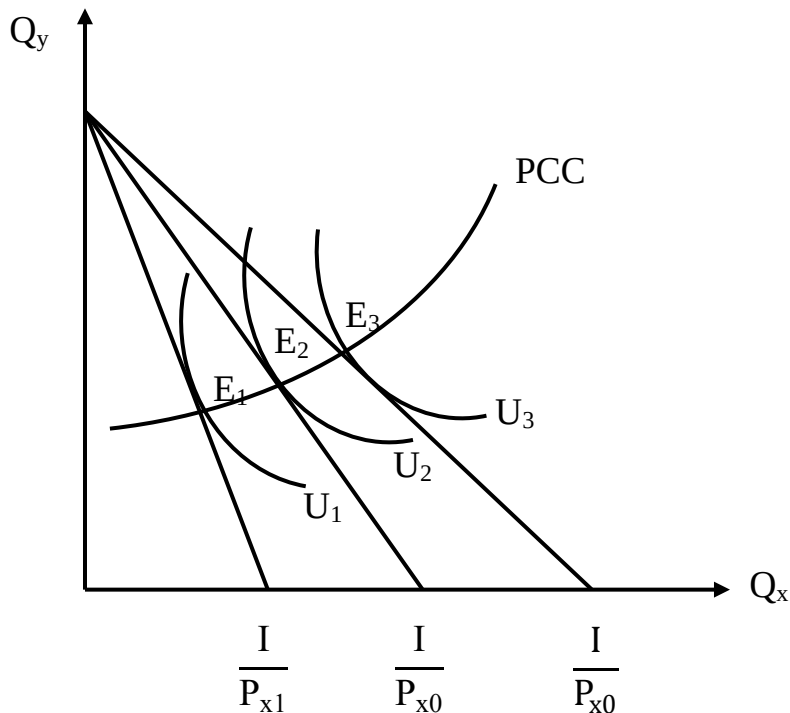

Рис. 27.9. Лінія «ціна-споживання» при зміні ціни на товар X.

Кожна бюджетна лінія дотикається до якоїсь кривої байдужості. Всі точки дотику при їх об'єднанні являють собою лінію «ціна-споживання». На рис. 27.9 показаний поворот бюджетної лінії при поступовому зниженні ціни на товар X і побудована лінія «ціна-споживання».

Крива «ціна-споживання» (*PCC* – *price consumption curve*) – це геометричне місце точок споживчого оптимуму, що відповідають новим значенням ціни одного з благ за умови незмінного доходу.

Крива «ціна-споживання» показує функціональну залежність між ціною блага та обсягом його споживання (обсягом попиту на нього). На основі кривої «ціна-споживання» можна побудувати криву індивідуального попиту на товар X як функцію від його ціни (рис. 27.10). Для цього необхідно опустити перпендикуляри з точок споживчого оптимуму на вісь абсцис нижче розташованої координат, а на вісь ординат відзначити ціну одного з благ.

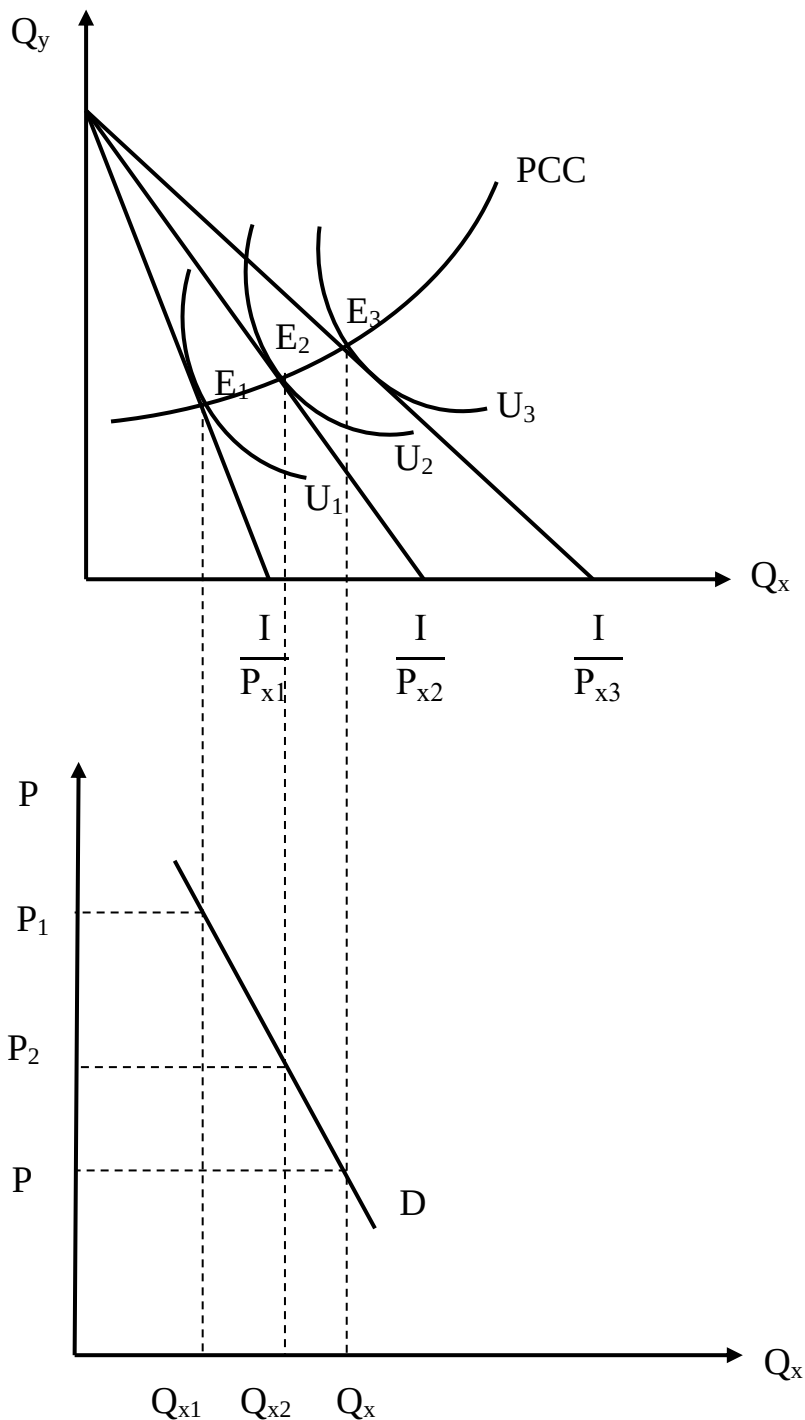

Рис. 27.10. Крива індивідуального попиту.

Отже, лінія «ціна-споживання» та лінія індивідуального попиту – це дві графічні взаємодоповнюючі способи відображення функціональної залежності між рівнем ціни на благо та обсягу його споживання.

Крива попиту має дві важливі властивості:

1. Відображає зміну рівня корисності споживача: чим нижча ціна на продукти, тим вищий рівень корисності і купівельна спроможність споживача зростає.

2. Кожна точка кривої попиту споживач є точкою оптимуму споживача, за якої гранична норма заміщення дорівнює співвідношенню цін на продукти: $MRS_{X/Y} = P_X/P_Y$

3. У міру зниження ціни товару гранична норма заміщення благ зменшується. Відносна ціна продуктів тим менша, чим більшу їх кількість придбає споживач. Крива попиту споживача виникає з варіантів споживчого вибору, який робить споживач за умови обмеженого бюджету.

27.3. Ефекти заміщення та доходу

На споживчий вибір, як ми вже знаємо впливає зміна доходу або рівень цін. Так, наприклад, при зниженні ціни на благо X дозволяє споживачу купувати більше його кількість. Споживач при цьому отримує *загальний ефект* – виграш споживача (рис. 27.11).

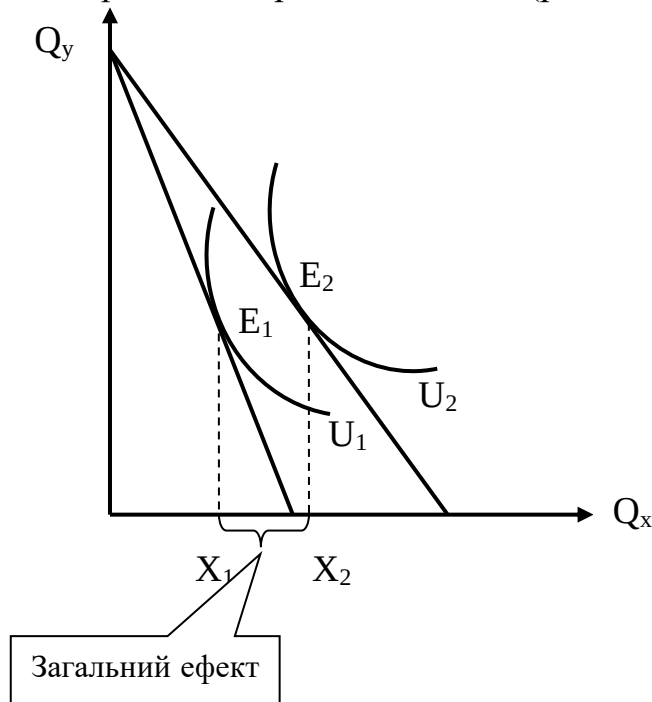

Рис. 27.11. Загальний ефект від зниження ціни на товар X

Зміну обсягу попиту через зміну ціни блага називають *загальним ефектом від зміни ціни*. При цьому загальний ефект складається із ефекту заміщення і ефекту доходу, так як при зниженні ціни відбувається два процеси: по-перше, зростає реальний дохід споживача, по-друге, відбувається відносна заміна товару Y на товар X .

Ефект заміщення – зміни у споживанні товару, які є результатом зміни цін цього товару відносно цін на інші товари. Цей ефект однаково спрацьовує для і нормальних, і для неякісних товарів.

Ефект доходу – це зміни у споживанні товарів, обумовлені зміною реального доходу під впливом руху цін. Із збільшенням доходу споживання нормальних товарів зростає, а неякісних – зменшується.

Ці два ефекти діють одночасно. У разі купівлі нормальних товарів (попит на які збільшуються зі зростанням доходу споживача) ефект доходу й ефект заміщення діють в однаковому напрямі. Стосовно нормальних товарів обидва ефекти діють в одному напрямі, а на споживання неякісних товарів їх спрямованість протилежна.

Якщо ефект заміщення має більший вплив, то із зростанням ціни споживання товару X зменшується, а при її зниженні - збільшується. Але, якщо переважає ефект доходу, може скластися ситуація, коли при зростанні ціни зростає і споживання, а зменшення ціни викликає зниження споживання. Проте така ситуація зустрічається нечасто, і вона характерна для неякісних товарів. Низькоякісний товар, для якого ефект доходу переважає над ефектом заміщення, називають товаром Гіффена, а підвищення його споживання при підвищенні цін на нього називають парадоксом Гіффена.

Роберт Гіффен (1837-1910 рр.) – англійський вчений, який виявив, що незаможні робітники Англії збільшують споживання дешевших, неякісних товарів при їх подорожчанні. Така ситуація спостерігалася і при аналізі структури споживання малозабезпечених верств населення України під час економічної кризи 90-х років.

Парадокс Гіффена, з першого погляду, є винятком із закону попиту, але більш детальне дослідження показує, що саме взаємодія ефектів заміщення та доходу приводить до такого розвитку подій.

Ідея розкласти *загальний ефект зміни ціни* на ефект заміщення і ефект доходу належить російському економісту і математику Є.Є. Слуцькому (1915 р.). Цією проблемою пізніше займався і англійський економіст Дж. Хікс.

Розглянемо графічну модель розкладання загального ефекту зміни ціни на ефект заміщення і ефект доходу за версією Слуцького (рис. 27.12).

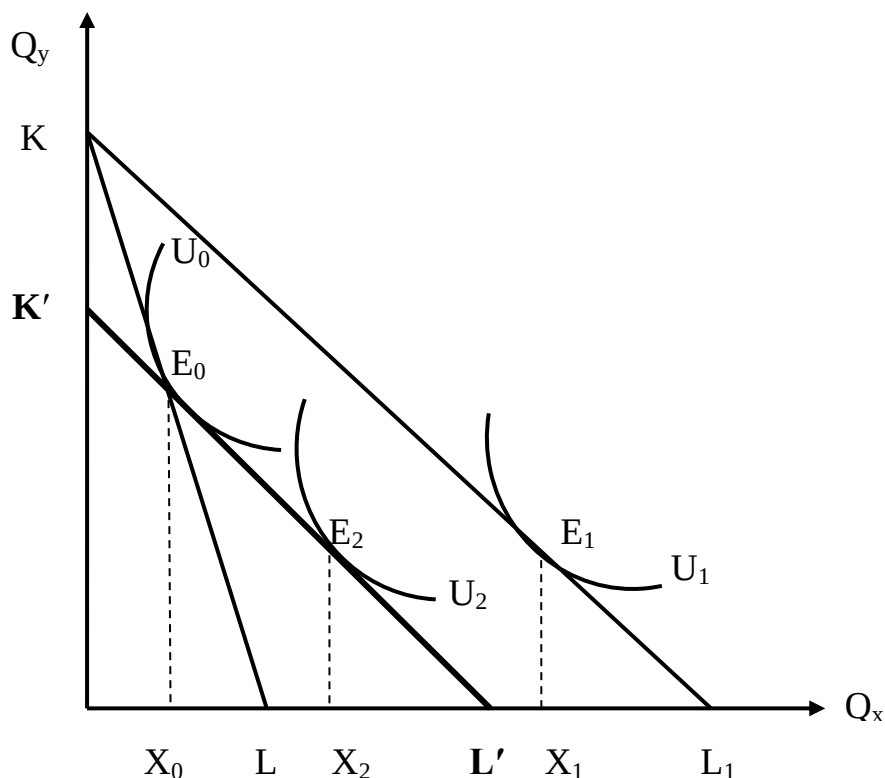

Рис. 27.12. Ефект заміщення і ефект доходу за Є. Слуцьким

Нехай KL початкова бюджетна лінія. Їй відповідає вихідна рівноважна точка E_0 . Кількість споживаного товару X в точці E_0 дорівнює X_0 . Зниження ціни на товар X приведе до повороту (зміщення) бюджетної лінії і вона займе положення KL_1 , якій відповідає нова рівноважна точка E_1 і кількість спожитого товару – X_1

Реальне збільшення споживання товару X в результаті зниження його ціни складе $X_1 - X_0$. Цей відрізок, який називається *загальним ефектом*, необхідно розділити на дві частини, щоб показати, яка частина пов'язана з ефектом заміщення, а яке з ефектом доходу.

Слущкий визначає, яким повинен бути грошовий дохід споживача, який би забезпечив йому можливість придбати після зміни ціни той же самий товар (набір товарів), що і до зміни.

Для цього необхідно через точку E_0 провести допоміжну бюджетну лінію (лінія Слущкого) паралельну бюджетній лінії KL_1 . Лінія Слущкого буде дотичною до більш високої ніж U_0 кривої байдужості U_2 в точці E_2 . Оскільки E_0 і E_2 належать одній бюджетній лінії K^1L^1 , то реальний дохід по Слущкому залишиться незмінним. Але, так як K^1L^1 паралельна KL_1 , то вона теж відображає нове співвідношення цін на товар X і товар Y . Значить, збільшення споживання товару X , що дорівнює $X_2 - X_0$ – *ефект заміщення*.

Нова рівноважна точка E_1 належить більш високій бюджетній лінії, ніж точка допоміжного оптимуму E_2 . Але в той же час співвідношення цін на товар X і товар Y в точках E_1 і E_2 однакове. Отже, збільшення споживання товару X , що дорівнює $X_1 - X_2$, є *ефект доходу*.

Тепер розглянемо графічну модель розкладання загального ефекту зміни ціни на ефект заміщення і ефект доходу по версії Дж. Хікса (рис. 27.13).

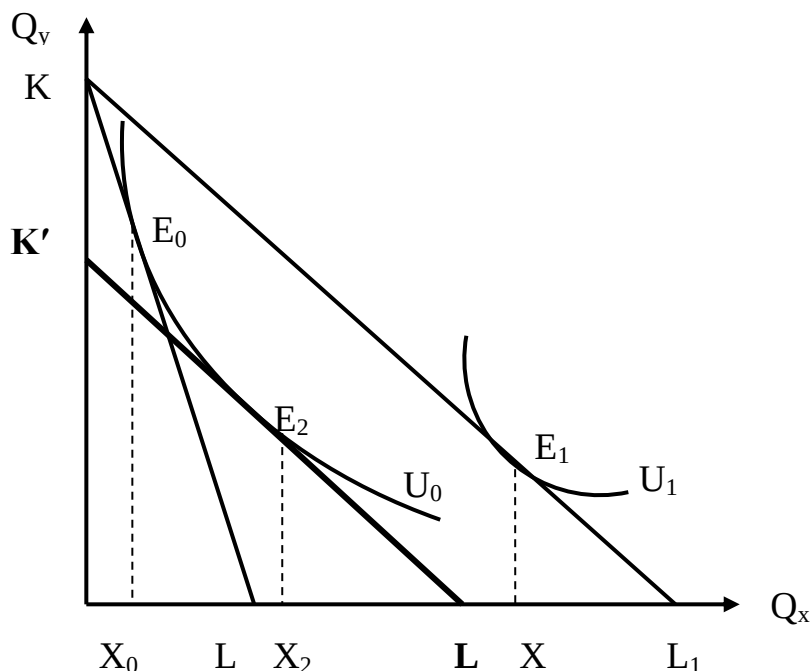

Рис. 27.13. Ефект заміщення і ефект доходу по Хіксу

Нехай KL початкова (вихідна) бюджетна лінія. Їй відповідає вихідна рівноважна точка E_0 . Кількість споживаного товару X в точці E_0 дорівнює X_0 . Зниження ціни на товар X приведе до повороту (зміщення) бюджетної лінії і вона займе положення KL_1 , якій відповідає нова рівноважна точка E_1 .

Кількість спожитого товару X в точці E_1 дорівнює X_1 . Реальне збільшення споживання товару X в результаті зниження його ціни складе $X_1 - X_0$. Цей відрізок, який називається *загальним ефектом*, необхідно розділити на дві частини, щоб показати, яка частина пов'язана з ефектом заміщення, а яке з ефектом доходу.

Хікс визначає, яким повинен бути грошовий доход споживача, щоб при зміненому співвідношенні цін забезпечити йому попередній рівень задоволення. Для цього він будує допоміжну бюджетну лінію K^1L^1 (лінія Хікса), яка паралельна новій бюджетній лінії KL_1 і одночасно є допоміжною до вихідної кривої байдужості i_0 в точці E_2 . Кількість споживаного блага X в точці E_2 дорівнює X_2 . Оскільки K^1L^1 відображає нове співвідношення цін і в той же час набори товарів E_0 і E_2 забезпечують однаковий рівень задоволення (знаходяться на одній кривій байдужості), то збільшення споживання товару X , яке дорівнює $X_2 - X_0$, являє собою *ефект заміщення*.

Перехід від точки допоміжного оптимуму E_2 до точки нового оптимуму E_1 означає зростання споживання і товару Y і товару X . При цьому підвищення попиту на товар X відбувається виключно в силу зростання реального доходу, оскільки обидва оптимуми (E_2 і E_1) характеризуються однаковими співвідношенням цін товарів. Отже, збільшення споживання товару X , що дорівнює $X_1 - X_2$, є *ефект доходу*.

Версії Слуцького і Хікса відрізняються різними підходами до визначення реального доходу. У Слуцького лише той рівень грошового доходу, який достатній для придбання одного і того ж набору товарів, забезпечує і незмінний рівень реального доходу. Згідно Хіксу, рівні грошового доходу, які забезпечують один і той же рівень задоволення, являють однаковий рівень реального доходу.

Порівнявши два підходи до вирішення проблеми можна зробити такі висновки:

1. Лінія Слуцького завжди вища лінії Хікса, так як перша перетинає вихідну криву байдужості, а друга – дотикається до неї. Тому ефект заміщення по Слуцькому завжди більший ефекта заміщення по Хіксу, а ефект доходу по Слуцькому завжди менший доходу по Хіксу.

2. Метод Хікса в більшій мірі відповідає основним положенням порядкової теорії корисності, передбачає знання споживчих переваг, кривих байдужості, тоді як метод Слуцького цього не вимагає і дозволяє дати кількісне вирішення завдання на основі фактів поведінки споживача на ринку, що спостерігається і реєструються.

Обидва ефекту істотно впливають на формування попиту. Але, напрямки їх впливу можуть бути різними. В залежності від особливостей різних груп товарів ефекти можуть діяти як в одному напрямку (підвищуючи чи скорочуючи попит), так і в протилежному.

Маючи справу із звичайними (нормативними) товарами, тобто такими, що мають досить високу ступінь корисності і потреба в яких не насичена, споживач реагує на зміну ціни зміною попиту в зворотньому напрямку. Зниження ціни, наприклад, підвищує попит на товари. В цьому випадку спрацьовує, по-перше, ефект заміщення і дешевий товар починає витісняти дорогий; по-друге, має місце позитивний ефект доходу – виграш від зниження ціни спрямовується на збільшення купівлі того товару, ціна на який знизилась. Обидва ефекти діють в одному напрямку.

Але, є група товарів більш низької якості, від споживання яких, як правило, відмовляються в міру зростання доходу (негативний ефект доходу). Споживач віддає перевагу більш якісному товару. Ефект заміщення і ефект доходу в даному випадку діють в протилежному напрямку. Який з них переважить, залежить від багатьох обставин: ступеня зниження ціни, частки даного продукту в споживчому наборі тощо.

27.4. План семінарських заняття та практичні завдання

для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Реакція споживача на зміну його доходу.
2. Реакція споживача на зміну цін товарів.
3. Економічний зміст парадокса Гіффена.
4. Ефект заміщення та ефект доходу за версією Є. Слуцького
5. Ефект заміщення та ефект доходу за версією Дж. Хікса.

Питання для самоперевірки

1. Якою є реакція споживача на зміни його доходу? Дайте графічний аналіз цієї ситуації.

2. Від чого залежить конфігурація лінії «дохід-споживання»?

3. У чому сутність понять суперіорних і інферіорних товарів? Привести приклади товарів, які можуть виступати в якості суперіорних і інферіорних.

4. Що являє собою крива Енгеля? Відобразить послідовність графічної побудови цієї кривої.

5. У чому полягає економічний зміст законів Енгеля?

6. Якою є реакція споживача на зміни цін? Дайте графічний аналіз цієї ситуації. Що можна побудувати на основі лінії «ціна-споживання»?

7. Поясніть, як можна розкласти сукупні зміни попиту на дві складові: ефект доходу та ефект заміщення.

8. У чому сутність підходу до визначення ефектів за Є. Слуцьким? Дайте графічний аналіз цієї моделі.

9. У чому сутність підходу до визначення ефектів за Дж. Хіксом? Дайте графічний аналіз цієї моделі.

10. Чим відрізняються моделі розкладання загального ефекту на ефект заміщення та ефект доходу Хікса і Слуцького?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Крива «ціна-споживання»	
2.	Другий закон Енгеля	
3.	Ефект заміщення	
4.	Ефект доходу	
5.	Крива Енгеля	
6.	Парадокс Гіффена	
7.	Суперієрний товар	
8.	Загальний ефект	
9.	Інферієрний товар	
10.	Крива «дохід-споживання»	

Визначення

1. Крива, що показує як від зміни доходу змінюється кількість товару, спожитого за певний час.

2. Зміни в споживанні товару, які є результатом змін цін цього товару відносно цін на інші товари.

3. Крива, що показує всі точки рівноваги споживача відповідно до зростання його доходів.

4. Крива, що показує зміну обсягів закупок товару при переході до іншого рівня цін на цей товар при незмінності всіх інших факторів попиту.

5. Зміни у споживанні товарів, які викликані зміною реального доходу споживача під впливом руху цін.

6. Зростання обсягу споживання блага при підвищенні цін на нього.

7. Ефект зміни обсягу попиту через зміну ціни блага.

8. Блага, обсяг споживання якого зростає у міру зростання доходу споживача.

9. Блага, обсяг споживання якого зменшується у міру зростання доходу споживача.

10. Споживання благ, які не є товарами першої необхідності (освітні, юридичні, медичні послуги, послуги відпочинку) мають тенденцію зростати швидше, ніж зростають доходи.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Крива «дохід-споживання» проходить через всі точки рівноваги споживача, пов'язані зі зміною доходу.

2. Криві Енгеля характеризують залежність обсягу споживання

товару від його ціни.

3. Характер кривої «дохід-споживання» не залежить від оцінки товару споживачем.

4. Згідно з першим законом Енгеля, частка бюджету, що витрачається на продукти харчування, має тенденцію зменшуватися із зростанням доходу споживача.

5. Криву індивідуального попиту споживач можна побудувати на основі лінії «ціна-споживання»

6. Крива «ціна-споживання» не показує вплив ціни на обсяг споживаних благ.

7. Ефект доходу – це зміна обсягу попиту на товар, пов'язана зі зміною номінального доходу споживача.

8. Ефект заміщення – це збільшення попиту на товар, яке викликано зміною загального рівня цін на всі товари.

9. Якщо маргарин дешевший за масло, то він є товаром Гіффена.

10. Модель Слуцького графічно нічим не відрізняється від моделі Хікса.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Крива, що з'єднує точки з координатами споживання за умов рівноваги при зміні доходу, називається:

- а) крива "ціна-споживання";
- б) крива Енгеля;
- в) крива «дохід-споживання»;
- г) крива індивідуального попиту.

2. Криві Енгеля характеризують:

- а) залежність обсягу споживання товару від доходу споживача;
- б) залежність обсягу споживання товару від його ціни;
- в) залежність корисності блага від обсягу його споживання;
- г) залежність видатків споживача від ціни товару.

3 Який із наведених товарів демонструє найбільший ефект доходу:

- а) алкогольні товари;
- б) житло;
- в) бензин;
- г) холодильники.

4. Ефект доходу полягає у:

а) зміні обсягу попиту внаслідок зміни відносних цін товарів за незмінного реального доходу споживача;

б) зміні обсягу попиту внаслідок зміни реального доходу за незмінних

відносних цін товарів;

в) здатності одного товару задовольняти ті ж потреби, що й інший товар;

г) можливості покупця заміщувати споживання одного товару іншим,

більш якісним.

5. Криву індивідуального попиту на товар можна побудувати на основі:

- а) кривої «доход-споживання»;
- б) кривої Енгеля;
- в) кривої «ціна-споживання»;
- г) правильної відповіді немає.

6. Зі зниженням ціни одного з благ за інших рівних умов:

- а) бюджетна лінія переміщується паралельно до початкової ліворуч;
- б) точка рівноваги переміщується на нижчу криву байдужості;
- в) зростає обсяг індивідуального попиту на нього;
- г) всі відповіді правильні.

7. Ефект заміщення відображає:

- а) зміну обсягу попиту на товар внаслідок зміни його відносної ціни;
- б) зміну обсягу попиту на товар внаслідок зміни номінального доходу споживача;
- в) зміну обсягу попиту на товар внаслідок зміни реального доходу споживача;
- г) зміну обсягу попиту на товар внаслідок зміни цін товарів-замінників та доповнювачів.

8. Для товару Гіффена:

- а) ефект заміщення більший за ефект доходу;
- б) ефект заміщення менший за ефект доходу;
- в) обсяг споживання зростає зі збільшенням доходу;
- г) лінія попиту має від'ємний нахил.

9. Якщо споживання неякісних товарів зростає в міру збільшення цін на них, то це:

- а) закон Енгеля;
- б) парадокс Гіффена;
- в) ефект заміщення;
- г) ефект доходу.

10. Залежність витраток споживачів від доходу для предметів першої та другої необхідності й предметів розкоші описують:

- а) криві Енгеля;
- б) криві «дохід – споживання»;
- в) криві Торнквіста;
- г) криві «ціна – споживання».

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язку задачі

Споживач має дохід 200 грош. од. і витрачає його на придбання блага Х по ціні 10 грош. од. і блага Y по ціні 20 грош. од. Вибір споживача, що

максимізує корисність, включає 12 одиниць X і 4 одиниці Y. Збільшення ціни товару X до 20 грош. од. викликає зміщення точки рівноваги (4X; 6Y), зниження до 5 грош. од. - відповідно (20X; 5Y).

Зобразіть графічно, як змінюватиметься положення бюджетної лінії у разі зниження та підвищення ціни. Побудуйте лінію «ціна-споживання», а на її основі - криву попиту споживача на товар X.

Методика розв'язання:

Згідно з умовою задачі, ціна товару Y не змінюється і становить 20 грош. од. Витрачаючи весь свій дохід лише на благо Y, споживач зможе купити: $I = P_Y Q_Y$, отже $Q_Y = 200/20 = 10$ од. блага Y. Відмітимо точку X = 0; Y = 10 (рис. 27.14).

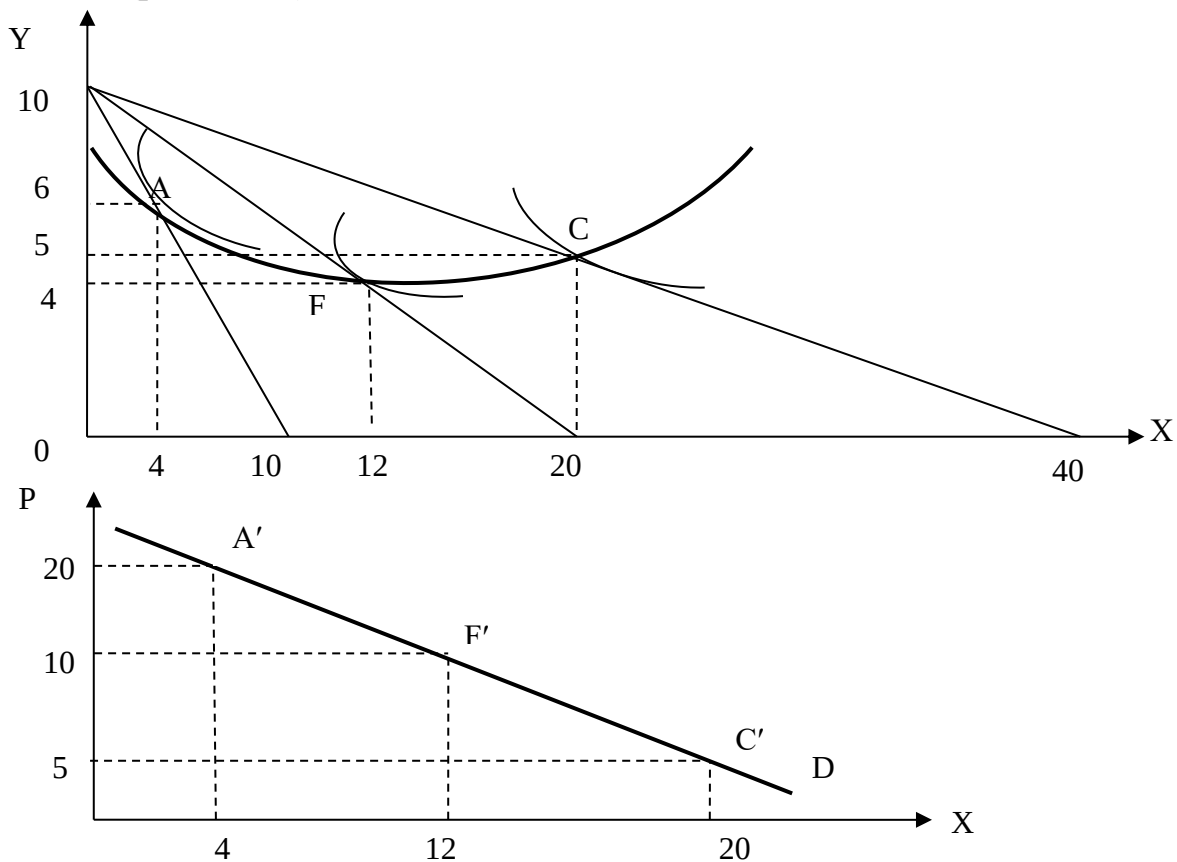

Рис. 27.14. Крива «ціна-споживання» та побудова лінії попиту

Спочатку ціна на товар X становила 10 грош. од. Витрачаючи свій дохід лише на товар X, споживач зміг би купити $Q_X = 200/10 = 20$ од. блага X (точка $x = 20, y = 0$ на рис. 27.14). За цими даними будемо бюджетну лінію.

Якщо ціна товару X підвищиться до 20 грош. од., то бюджетна лінія міняє кут нахилу і можливості споживача скорочуються. Якщо ж ціна товару X знизиться до 5 грош. од., то бюджетна лінія показує, що можливості споживача збільшуються.

Позначимо точки оптимального набору благ споживача А, F і С. З'єднавши їх, отримаємо лінію «ціна-споживання». Із точок оптимуму споживача опускаємо проєкції на криву індивідуального попиту.

У точці А' споживач вибирає 4 одиниці товару Х за ціною 20 грош. од. Точка F' показує, що споживач за $P_X = 10$ од., $Q_X = 12$ од. Аналогічно точка С' відповідає: $P_X = 5$ од., $Q_X = 20$ од. З'єднавши точки А', F', С' отримуємо криву індивідуального попиту споживача на товар Х (рис. 27.14).

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Споживач витрачає 40 грн. на придбання двох товарів – Х і Y, які коштують 4 гр. од. та 2 гр. од. відповідно. Оптимальний споживчий кошик (E_1) складається з 8 одиниць Х і 2 одиниць Y. Зростання ціни товару Х до 10 гр. од. за одиницю призводить до зміщення точки рівноваги, тепер оптимальний кошик (E_2) включає 2Х і 16Y. Зниження ціни товару Х до 2 гр. од. за одиницю дає новий оптимум (E_3), кошик складається з 18Х і 2Y.

Покажіть графічно зміни рівноваги споживача. Побудуйте криву «ціна – споживання», а на її основі - криву індивідуального попиту споживача на товар Х.

Задача 2. На підставі наведеного графіку на рис. 27.15 дайте обґрунтовані відповіді на наступні питання:

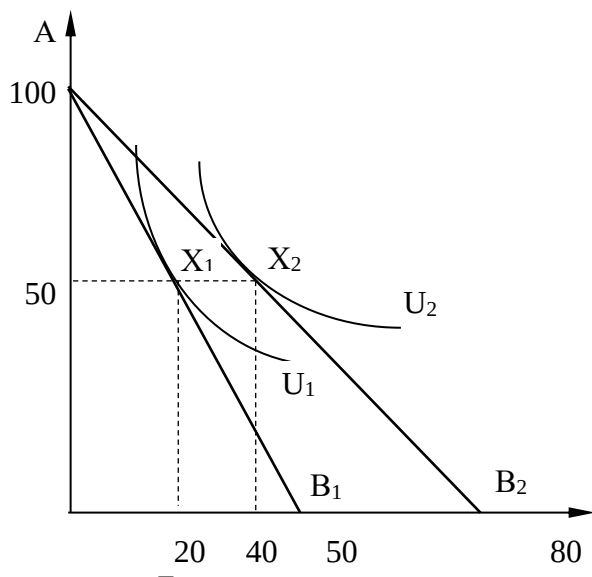

Рис. 27.15. Лінія «ціна-споживання»

- 1) Який бюджет споживача, якщо ціна товару А 4 гр. од.?
- 2) За яких умов відбувається зсув бюджетної лінії B_1 в положення B_2 ?
- 3) Побудуйте криву попиту на товар Б;
- 4) Чому дорівнює гранична норма заміщення в точці X_2 ?
- 5) Яку кількість товару А купить споживач, який прагне максимізувати корисність, в точці X_1 ?

Задача 3. Функція корисності споживача описується рівнянням: $U = 5X + 7Y$. Тижневий дохід, який споживач витрачає на товари X і Y , становить 58 гр. од. Ціна товару Y дорівнює 7 гр. од.

Визначте аналітично та побудуйте графічно: криву «ціна – споживання» і на її основі криву попиту споживача на товар X .

Задача 4. Функція корисності споживача має вигляд $U(X, Y) = X \cdot Y$. Яка кількість товарів X і Y купуватиме споживач, якщо його дохід дорівнює 140 грош. од., ціни товарів X і Y відповідно рівні $P_X = 7$ грош. од., $P_Y = 20$ грош. од.? Зобразіть точку оптимуму графічно.

Знайдіть кількість товарів X і Y , при придбанні яких максимізується корисність індивідуума, якщо ціна товару Y зросте до 40 грош. од.

Задача 5. На рис. 27.16 представлені бюджетні лінії і криві байдужості для товарів X і Y . Ціна товару Y дорівнює 9 грош. од. Розрахуйте обсяг споживання товару X при $P_X = 6, 9, 10$. Побудуйте індивідуальну криву попиту на товар X .

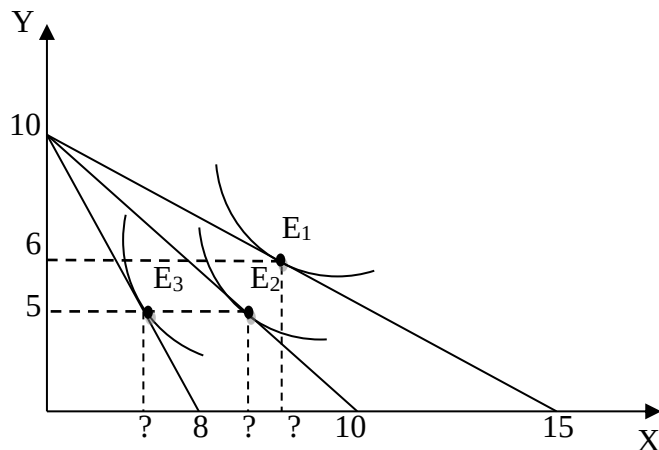

Рис. 27.16. Лінія «ціна споживання»

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 28. ПОПИТ ТА ПРОПОЗИЦІЯ

Мета: з'ясувати формування обсягу ринкового попиту і ринкової пропозиції; визначити фактори впливу на ринковий попит та ринкову пропозицію; дослідити як визначається рівновага між ринковим попитом і ринковою пропозицією, механізм її порушення та відновлення.

Основні терміни і поняття: ринковий попит, індивідуальний попит, закон попиту, нецінові фактори попиту, функція попиту, ринкова пропозиція, індивідуальна пропозиція, функція пропозиції, нецінові фактори пропозиції, закон пропозиції, рівноважний стан ринку, дефіцит товарів і послуг на ринку, надлишок товарів і послуг на ринку.

План лекції:

28.1. Попит: економічний зміст, види і фактори, що впливають на нього.

28.2. Пропозиція: економічний зміст, види і фактори, що впливають на неї.

28.3. Взаємодія попиту, пропозиції та ціни.

28.1. Попит: економічний зміст, види і фактори, що впливають на нього

Попит (*D – demand*) – це та кількість товарів чи послуг, яку споживачі бажають і можуть придбати на тому чи іншому ринку за певний період часу і при певних умовах. Зазначимо, що поняття «попит» відображає потребу, яка забезпечена грошовими коштами споживача. Платоспроможний попит об'єднує бажання споживачів з їх можливостями в придбанні тих чи інших благ.

У мікроекономічному аналізі розмежовують індивідуальний і ринковий попит. **Індивідуальний попит** – це попит окремого споживача. **Ринковий попит** – це сума індивідуальних попитів, які пред'являються на окремий товар за різних цін за певний проміжок часу. Поділ на індивідуальний і ринковий попит це не просто теоретична умова. Це дуже важливо у реальному житті, коли ринковий попит формується, виходячи із попиту різних демографічних груп населення.

Індивідуальний і ринковий попит на товар залежать в першу чергу від його ціни. Ця залежність обернена, оскільки за інших незмінних умов, за одну й ту ж суму грошей можна придбати більше товарів за нижчою ціною. Стійкий зворотний причинно-наслідковий зв'язок між ціною і величиною попиту на товар є **закон попиту**.

Функціональна залежність попиту від ціни виражається рівнянням:

$$Q_{dx} = f(P_x), \quad (28.1)$$

де Q_{dx} – величина попиту на товар;

f – функція;

P_x – ціна товару.

Функція попиту від ціни може задаватися трьома способами:

1. Табличним:

Таблиця 28.1

Попит на товар

P (ціна, в грош. од.)	Q (обсяг попиту, в кг.)
1	100
2	90
3	80
4	70
5	60

2. Графічним. На основі даних таблиці 5.1 зображуємо криву попиту (рис. 28.1)

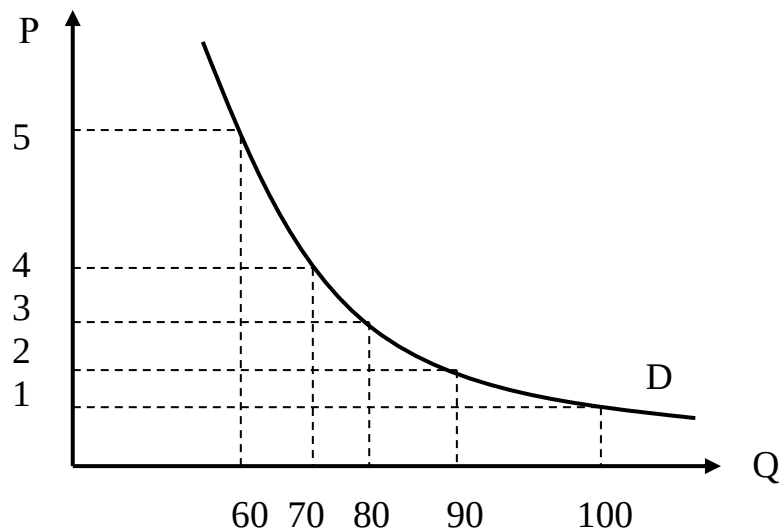

Рис. 28.1. Крива попиту

Аналіз рис. 28.1. свідчить, що зміна обсягу попиту в залежності від зміни ціни на товар являє собою рух по самій кривій попиту. Іншими словами, крива попиту показує, як змінюється обсяг попиту споживача (чів) в залежності від рівня ціни на товар. Залежність ця зворотна – чим вища ціна на товар, тим нижчий попит на нього і навпаки. Крива попиту відображає ціну попиту.

Ціна попиту – це найвища (максимальна) ціна, за яку згоден придбати споживач певний товар. Вона визначається розміром доходу споживача.

3. Аналітичним:

$$Q_{dx} = a - b \cdot P_x, \quad (28.2)$$

де Q_{dx} – обсяг попиту;

a, b – коефіцієнти, const;

P_x – ціна.

Ціновий фактор є важливим, але не єдиним, який впливає на попит. Крім ціни на попит впливають нецінові фактори, що мають назву детермінанти попиту. Вплив нецінових факторів попиту наведено у таблиці 28.2.

Таблиця 28.2

Нецінові фактори впливу на попит

№ п/п	Нецінові фактори попиту	Характеристика нецінових факторів попиту
1.	Зміна кількості покупців	Збільшення на ринку числа споживачів обумовлює підвищення попиту, а зменшення їх числа призводить до зниження попиту.
2.	Зміна величини їхніх доходів	Якщо доходи зростають, то при незмінних цінах кількість придбаних товарів збільшується і, навпаки, при зниженні доходів у споживачів зникає можливість купувати деякі товари. Для нормальних товарів існує пряма залежність від зміни грошових доходів. На неякісні товари – обернена залежність від зміни грошових доходів. Але є товари винятки, попит на які змінюється в протилежному напрямку, тобто підвищується при зниженні доходів (товари Гіффена).
3.	Зміна смаків і уподобань	Зміна смаків споживачів може відбуватися швидко й повільно, а головне – постійно. Це пов'язано з розвитком виробництва, науково-технічним прогресом, модою, впливом реклами, порою року, кліматом і т. ін.
4.	Зміна цін на споріднені товари	Споріднені товари – товари, зміна в попиті одного з яких спричиняє зміни в попиті інших. Споріднені товари поділяються на дві групи: товари-субститути (взаємозамінні товари); товари-комплементи (взаємодоповнювані товари). Якщо ціна зростає на товар-субститут, то попит на нього падає, а на його заміник зростає. Наприклад: масло-маргарин, чай-кава, м'ясо-риба. Зростання ціни на товар-комплемент призводить до зменшення попиту на цей товар, і на доповнюючий. Наприклад, автомашини і бензин, фотоапарат і фотоплівка.
5.	Зміна очікувань покупців	Споживчі сподівання відносно таких факторів, як майбутні ціни на товари, наявність товарів і майбутній дохід, спроможні змінити попит. Наприклад, очікування щодо зростання цін на товари у майбутньому можуть привести до ажіотажного попиту тепер. Або ж очікування підвищення доходів може спонукати споживачів менше обмежувати поточні витрати.

У результаті зміни нецінових факторів крива попиту на графіку зміщується праворуч до D_2 (при позитивному впливі). Це означає, що попит на товар зростає і в одиницю часу більша кількість товару по більш високій ціні буде запитана. І навпаки, якщо крива попиту зміщується о ліворуч до D_1 (при негативному впливі), то це свідчить про зниження попиту на товар (рис. 28.2).

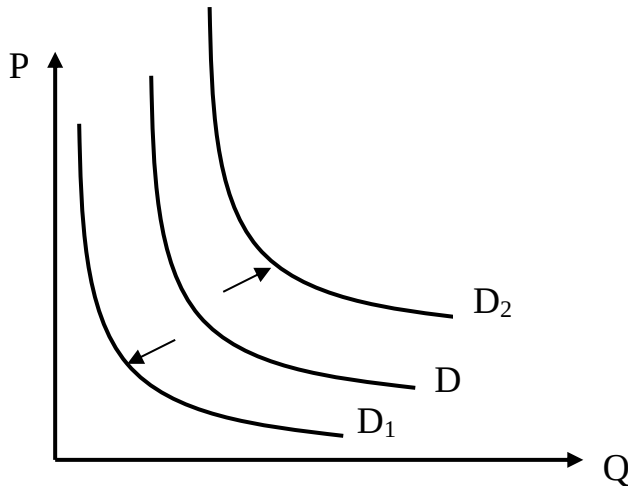

Рис. 28.2. Зміна кривої попиту під впливом нецінових факторів

Зауважимо, що існує відмінність двох понять: поняття «зміна величини (обсягу) попиту» і «зміна попиту». Зміна величини (обсягу) попиту викликається дією цінового фактору, означає пересування по самій кривій попиту, від однієї точки до іншої (див. рис. 28.1). Зміна попиту, пов'язана з неціновими факторами попиту, приводить до зрушення усієї кривої попиту (див. рис. 28.2).

28.2. Пропозиція: економічний зміст, види і фактори, що впливають на неї

На ринку товарів та послуг попиту протистоїть пропозиція товарів. Попит на товари і послуги може бути задоволеним тільки тоді, коли виробники виробляють їх і запропонують для продажу.

Пропозиція (S – supply) – це та кількість товарів і послуг, яка може бути вироблена і доставлена на ринок за певний період часу і при певних умовах.

У мікроекономічному аналізі пропозиція, як і попит, може бути як індивідуальною, так і ринковою. **Індивідуальна пропозиція** – це пропозиція окремого виробника. **Ринкова пропозиція** – це пропозиція, що визначається як загальна сума індивідуальних пропозицій. На індивідуальну та ринкову пропозицію впливають багато факторів, але головним є ціна. Ця залежність пряма, оскільки за інших незмінних умов пропозиція товарів збільшується при зростанні ціни і зменшується при зниженні ціни. Стійкий зворотний причинно-наслідковий зв'язок між ціною і величиною пропозиції на товар відображає **закон пропозиції**.

Залежність обсягу пропозиції від ціни називається функцією пропозиції. Вона має такий вигляд:

$$Q_{sx} = f(P_x), \quad (28.3)$$

де Q_{sx} – величина пропозиції на товар;

f – функція;

P_x – ціна товару.

Функція пропозиції показує не тільки ту кількість товару, яку виробники готові запропонувати по певній ціні, а й кількість, яку вони готові поставити на ринок при кожній можливій ціні.

Функція пропозиції від ціни може задаватися трьома способами:

1. Табличним:

Таблиця 28.3

Пропозиція товару

Р (ціна, в грош. од.)	Q (обсяг пропозиції, в кг.)
1	60
2	70
3	80
4	90
5	100

2. Графічним. На основі даних таблиці 28.3 зображуємо криву пропозиції (рис. 28.3).

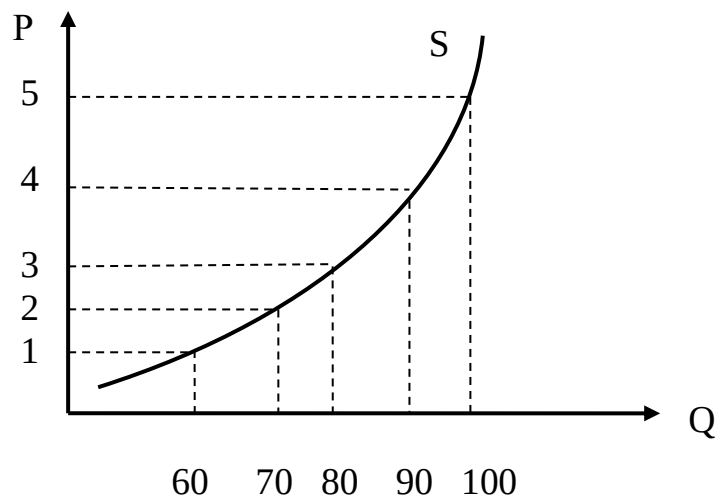

Рис. 28.3. Крива пропозиції

Рух по кривій пропозиції від точки до точки послідовно відображає збільшення обсягу пропозиції від 60 кг до 100 кг, який зумовлений поступовим зростанням ціни одиниці продукції з 1 грош. од. до 5 грн. Якщо рухатися у зворотньому напрямку, то відбувається зменшення обсягу пропозиції (від 100 до 60 кг) за умов зменшення ціни (від 5 грош. од. до 1 грош. од.) Іншими словами, крива пропозиції показує, як змінюється обсяг пропозиції виробника (ків) в залежності від рівня ціни на товар. Залежність

ця пряма – чим вища ціна на товар, тим вища пропозиція на нього і навпаки. Крива пропозиції відображає ціну пропозиції.

Ціна пропозиції – це мінімальна ціна, за яку продавці згодні продати на ринку дану кількість продукції. За ціною нижче мінімальної продавці пропонувати дану кількість продукції не в змозі, оскільки вони не відшкодують затрати виробництва.

3. Аналітичним:

$$Q_{sx} = -a + b \cdot P_x, \quad (28.4)$$

де Q_{sx} – обсяг пропозиції;

a, b – коефіцієнти, const;

P_x – ціна.

Крім ціни на пропозицію впливають нецінові фактори, що мають назву детермінанти пропозиції. Вплив нецінових факторів пропозиції наведено у таблиці 28.4.

Таблиця 28.4

Нецінові фактори впливу на пропозицію

№ п/п	Нецінові фактори пропозиції	Характеристика нецінових факторів пропозиції
1.	Зміна цін на ресурси	Існує найтісніший зв'язок між витратами виробництва і пропозицією. Крива пропозиції
		фірми ґрунтується на витратах виробництва. Зниження цін на ресурси зменшує витрати виробництва і збільшує пропозицію. Підвищення цін на ресурси веде до збільшення витрат і зменшення пропозиції.
2.	Зміна технології виробництва	Удосконалення технології означає, що відкриття нових знань дозволяє більш ефективно виробляти одиницю продукції, тобто з меншими витратами ресурсів. При даних цінах на ресурси витрати виробництва зменшуються, а пропозиція збільшується.
3.	Зміна цін на споріднені товари	Зміни цін на споріднені товари також здатні змістити криву пропозиції товару. Наприклад, зниження ціни на пшеницю може спонукати фермерів вирощувати і пропонувати для продажу більшу кількість жита за кожною з можливих цін. Крива пропозиції пшениці зменшиться.
4.	Зміна у податках та дотаціях	Підприємства розглядають більшість податків як витрати виробництва. Тому збільшення податків збільшує витрати виробництва, що веде до скорочення пропозиції. Дотації –

Продовження табл. 28.4

		безкоштовна матеріальна допомога, яку уряд надає підприємствам. Коли держава субсидує виробництво якогось товару, вона фактично зменшує витрати виробництва, а це призводить до збільшення пропозиції цього товару на ринку.
5.	Зміна кількості виробників	Зростання числа продавців за інших незмінних умов збільшує пропозицію. І навпаки, якщо пропозиція зменшується, то фірми з тих чи інших причин залишають галузь.
6.	Зміна очікувань виробників	Сподівання змін ціни товару в майбутньому також можуть вплинути на бажання виробника постачати продукт на ринок сьогодні. Так, якщо виробник сподівається на підвищення цін у майбутньому, то пропозиція товару зменшується. Пропозиція підвищується, якщо ціни в майбутньому можуть стати нижчими.

У результаті зміни нецінових факторів при позитивному впливі крива пропозиції на графіку зміщується праворуч до S_2 . І навпаки, якщо крива пропозиції зміщується ліворуч до S_1 – при негативному впливі (рис. 28.4).

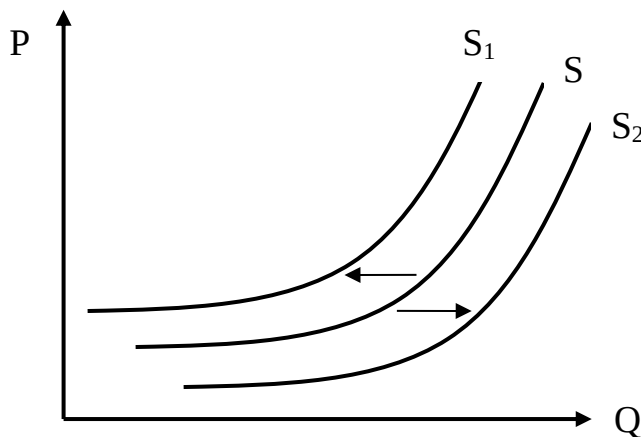

Рис. 28.4. Зміна кривої пропозиції під впливом нецінових факторів

Зауважимо, що існує відмінність двох понять: поняття «зміна величини (обсягу) пропозиції» і «зміна пропозиції». Зміна величини (обсягу) пропозиції викликається дією цінового фактору, означає пересування по самій кривій пропозиції, від однієї точки до іншої (див. рис. 28.3). Зміна пропозиції, пов'язана з неціновими факторами пропозиції, приводить до зрушення усієї кривої пропозиції (рис. 28.4).

28.3. Взаємодія попиту, пропозиції та ціни

У ході розвитку ринку здійснюється процес взаємного пристосування продавців і покупців. На ринку стикаються інтереси покупців, що уособлюють попит, і інтереси продавців, що представляють пропозицію. Покупці пропонують ціну попиту, тобто максимальну ціну, яку вони готові заплатити при купівлі даної кількості товару, а продавці, у свою чергу, - ціну пропозиції, тобто мінімальну ціну, за яку вони готові продати цю ж кількість товару. Однак, товари і послуги продаються ні по цінам попиту і ні по цінам пропозиції, а по цінам ринкової рівноваги.

У XIX ст. англійський економіст А. Маршалл, засновник неокласичного напрямку, довів, що у формуванні ринкової ціни одночасно приймають участь і попит, і пропозиція, подібно тому, як у розрізанні паперу приймають участь обидва леза ножиць.

Для того, щоб зрозуміти, як функціонує ринок у цілому і як у результаті цього встановлюються ринкові ціна і кількість товару, що купується, необхідно розглянути взаємодію попиту та пропозиції. Для цього накладемо графік кривої попиту на графік кривої пропозиції. (рис. 28.5).

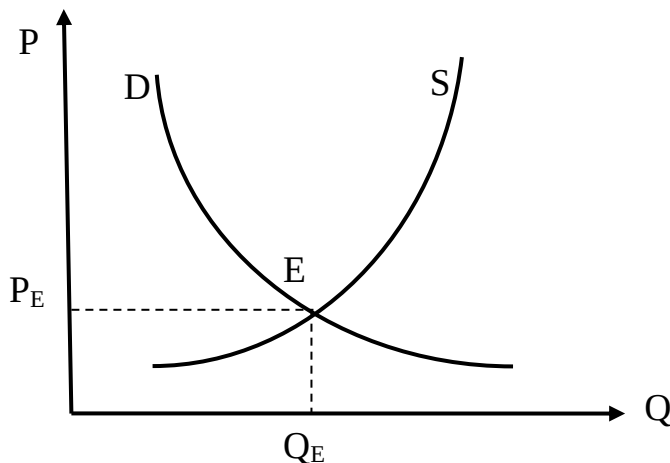

Рис. 28.5. Модель ринкової рівноваги

Точка перетину кривих попиту і пропозиції є точкою рівноваги E (від лат. Equilibrium). Ціна, за якої попит і пропозиція врівноважуються називається **рівноважною ціною P_E** . **Рівноважним обсягом Q_E** є така кількість благ, за якої ціна попиту дорівнює ціні пропозиції. Стан ринку, на якому попит і пропозиція урівноважені при певному рівні ціни, називається рівноважним (оптимальним).

Іншими словами, при ціні рівноваги кількість товару, яку бажають і можуть купити покупці, відповідає кількості товарів, яку продавці хочуть продати. Для рівноважного стану ринку характерна відсутність у продавців і покупців стимулів до зміни своїх рішень відносно умов купівлі-продажу

Однак, рівноважний стан за своєю природою нестабільний, тому що ринкові умови, що визначають його, постійно змінюються і викликають коливання попиту і пропозиції. Саме механізм коливання попиту і

пропозиції змушує розвиватися ринкову економіку. Результатом цих коливань є відновлення втраченої рівноваги.

Порушення ринкової рівноваги може відбуватися у двох випадках: або при відхиленні ринкової ціни від рівноважної, або при зрушенні попиту і пропозиції.

Перший випадок. Припустимо, в результаті впливу якихось ринкових або інших сил ринкова ціна піднялася вище рівноважної. Результатом цього буде скорочення обсягу попиту і зростання пропозиції. Перевищення обсягу пропозиції над обсягом попиту приведе до затоварювання ринку. Щоб позбавитися від надлишків товару, продавці почнуть знижувати ціну, а виробники – скорочувати виробництво. По мірі зниження ринкової ціни почнуть активізуватися покупці і попит на товар буде зростати. Це буде відбуватися до тих пір, поки надлишок не зникне і на ринку знову не відновиться рівновага.

У протилежній ситуації, тобто коли на ринку ціна з якихось причин опуститься нижче рівноважної, виникне інше явище – дефіцит товару. Обсяг попиту зросте, а пропозиції скоротиться. В умовах дефіциту з'являються покупці, які готові заплатити більш високу ціну. Орієнтуючись на активний попит, продавці почнуть підвищувати ринкову ціну. Виробники будуть збільшувати обсяг виробництва. З іншого боку, підвищення ринкової ціни буде скорочувати попит. В результаті цих процесів ринок також повернеться до рівноважного стану. Графічно порушення ринкової рівноваги, внаслідок зміни ціни, показано на рис. 28.6.

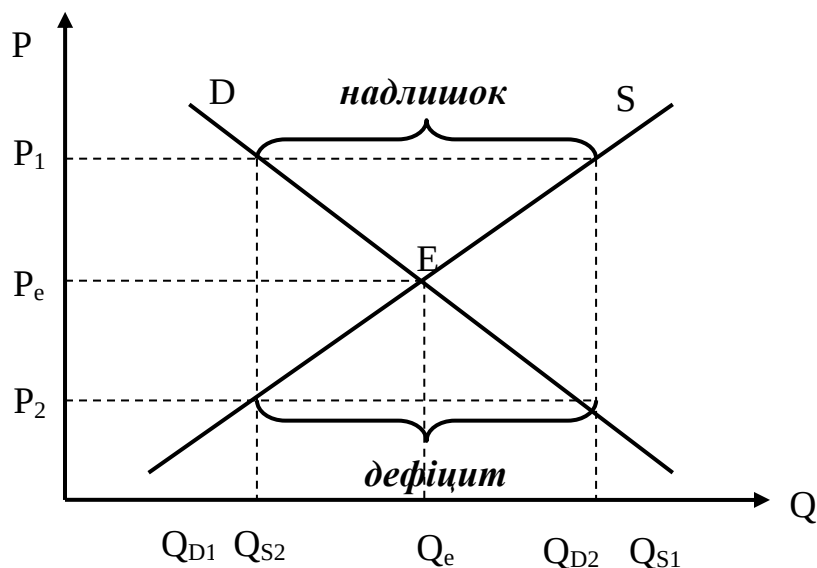

Рис. 28.6. Порушення ринкової рівноваги внаслідок зміни ціни

Другий випадок. Рівновага може бути порушена внаслідок зрушень у співвідношенні обсягів попиту і пропозиції, а також внаслідок зміни факторів, що впливають на них.

На рис. 28.7 відображена ситуація, коли попит перевищує пропозицію.

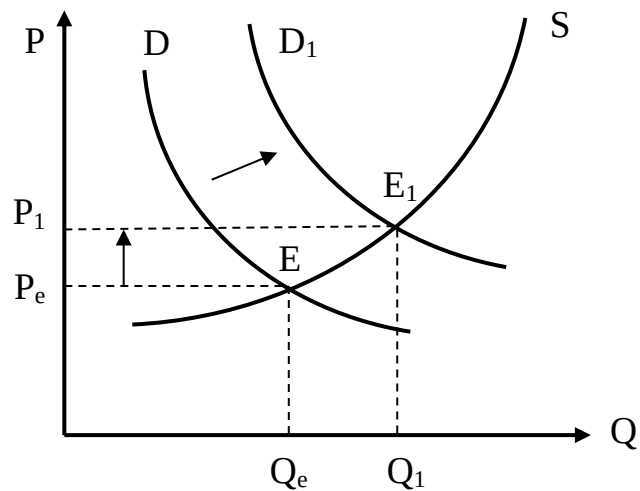

Рис. 28.7. Перевищення попиту над пропозицією

Якщо крива пропозиції залишається незмінною, а крива попиту під впливом нецінових факторів переміститься праворуч з D до D_1 у бік зростання, то рівновага переміститься з точки E в точку E_1 . У результаті цього рівноважна ціна зросте від P_e до P_1 , а рівноважний обсяг — від Q_e до Q_1 . При підвищенні ціни попит буде скорочуватися, а пропозиція зростати, що поверне ринок у рівноважний стан.

Зворотна реакція ринка буде спостерігатися при перевищенні пропозиції над попитом (рис. 28.8).

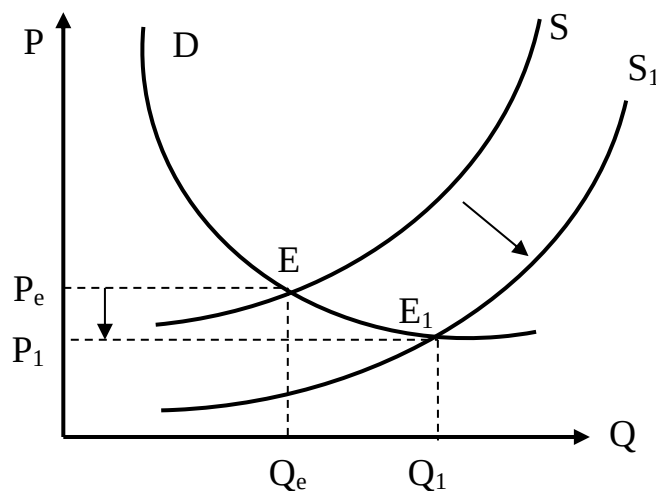

Рис. 28.8. Перевищення пропозиції над попитом

Якщо крива попиту залишається незмінною, а зміни в пропозиції зумовлені неціновими факторами, зрушують криву пропозиції S праворуч до S_1 у бік зростання, то рівновага переміститься з точки E в точку E_1 . У результаті цього рівноважна ціна впаде від P_e до P_1 , а рівноважний обсяг зросте від Q_e до Q_1 . Попит при цьому зростає, а пропозиція скорочується і ринок повертається у рівноважний стан.

Зрозуміло, що приведення ринку до рівноважного стану при умові його порушення і внаслідок зміни ціни, і внаслідок зміни попиту та пропозиції не означає досягнення попереднього рівня. Рівноважний стан ринку може відхилитися від попереднього рівня, але якщо ці відхилення незначні, то це свідчить про стійкість ринкової рівноваги. У економічній теорії **стійкість** рівноваги розглядається як ситуація в економіці, коли у разі відхилення економіки від рівноважного стану в дію вступають ринкові сили, які приводять систему до рівноважного стану. Якщо система автоматично не повертається до рівноваги, і для її відновлення потрібно підключити неринкові сили, то таку рівновагу називають **нестійкою**. При значних відхиленнях виникає небезпека появи кризових явищ, зокрема недовиробництва або перевиробництва товарів.

Попит, пропозиція, взаємозв'язок між ними і ціною мають свої особливості на різних ринках (досконалої конкуренції, чистої монополії, олігополії, монополістичної конкуренції). На цих ринках поведінка виробників теж різна, але про це буде йти мова в наступних лекціях.

28.4. План семінарських занять та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Попит, закон попиту. Чинники впливу на попит.
2. Пропозиція, закон пропозиції. Чинники впливу на пропозицію.
3. Взаємодія попиту, пропозиції і ціни.

Питання для самоперевірки

1. Чим відрізняється поняття «попиту» від поняття «потреба»?
2. Що таке попит? Сформулюйте закон попиту та поясніть його. Дайте логічне і графічне пояснення впливу цінових факторів попиту на його обсяг.
3. Нецінові фактори попиту, їх вплив на попит (логічне, графічне пояснення).
4. Чим відрізняються зміна обсягу попиту та зміна у попиті?
5. Визначте поняття «пропозиція» та поясніть закон пропозиції. Дайте логічне і графічне пояснення впливу ціни на обсяг пропозиції.
6. Фактори, що впливають на обсяг пропозиції. Дайте логічне і графічне пояснення їх впливу.
7. Що таке ціна попиту та ціна пропозиції?
8. Що означає рівноважний стан ринку?
9. Внаслідок чого може бути порушений рівноважний стан ринку?
10. Які наслідки порушення рівноважного стану ринку? Покажіть це графічно.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення

1.	Ціна попиту	
2.	Закон пропозиції	
3.	Ринкова рівновага	
4.	Індивідуальна пропозиція	
5.	Дефіцит товарів і послуг	
6.	Надлишок товарів і послуг	
7.	Індивідуальний попит	
8.	Ціна пропозиції	
9.	Стійка рівновага	
10.	Рівноважна ціна	

Визначення

1. Ціна, за якої попит і пропозиція врівноважуються
2. Попит окремого споживача.
3. Стан на ринку товарів і послуг, при якому обсяг пропозиції перевищує попит, а ринкова ціна вище рівноважної.
4. Найвища (максимальна) ціна, за яку згоден придбати споживач певний товар.
5. Прямий причинно-наслідковий зв'язок між ціною товару і величиною попиту
6. Стан на ринку товарів і послуг, при якому обсяг попиту перевищує пропозицію, а ринкова ціна нижче рівноважної.
7. Стан ринку, на якому попит і пропозиція урівноважені при певному рівні ціни.
8. Ситуація в економіці, коли у разі відхилення економіки від рівноважного стану в дію вступають ринкові сили, які приводять систему до рівноважного стану.
9. Мінімальна ціна, за яку продавці згодні продати на ринку дану кількість продукції.
10. Пропозиція окремого виробника.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Збільшення обсягу попиту означає зміщення лінії попиту праворуч.
2. Ринковий попит показує обсяг попиту окремого споживача.
3. Зростання доходів споживачів викликає розширення попиту на всі товари.
4. Товари-субститути характеризуються прямою залежністю між ціною на один із них і попитом на інший.
5. Нормальні товари – це товари, попит на які не змінюється зі зміною доходу споживача.
6. Закон пропозиції твердить, що між ціною та обсягом пропозиції існує прямий зв'язок.
7. Зрушення кривої пропозиції праворуч означає, що виробники пропонують більшу кількість продукту за кожного рівня цін.

8. Непрямі податки призводять до зменшення пропозиції і зміщують криву пропозиції ліворуч.

9. Якщо ринкова ціна нижче рівноважної, то на ринку виникне надлишок товарів і послуг.

10. Встановлення в економіці вільного ринкового ціноутворення забезпечує автоматичне вирішення проблеми дефіциту товарів.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Якщо ціна товару зростає, то згідно закону попиту:

- а) попит скорочується;
- б) попит зростає;
- в) обсяг попиту скорочується;
- г) обсяг попиту зростає.

2. Зміщення праворуч кривої пропозиції товару є наслідком:

- а) скорочення попиту на нього;
- б) зростання доходів споживачів;
- в) зниження ціни товару;
- г) надання субсидії виробникам.

3. Лінійна функція попиту від ціни має такий вид:

- а) $Q_s = c + dP$;
- б) $Q_d = -a + bP$;
- в) $Q_s = c - dP$;
- г) $Q_d = a - bP$.

4. На ринкову пропозицію безпосередньо не впливають:

- а) ціни ресурсів;
- б) число фірм;
- в) зміни технології виробництва;
- г) доходи споживачів.

5. Удосконалення технології виробництва товару переміщує:

- а) криву попиту на нього праворуч;
- б) криву попиту на нього ліворуч;
- в) криву пропозиції ліворуч;
- г) криву його пропозиції праворуч.

6. Зниження ціни на бензин змістить:

- а) криву попиту на автомобілі ліворуч;
- б) криву попиту на автомобілі праворуч;
- в) криву пропонування автомобілів ліворуч;
- г) криву пропонування автомобілів праворуч.

7. Встановлення державою ціни на рівні, нижчому за рівноважний, викликає:

- а) появу стійкого надлишку товару;
- б) зменшення пропозиції;

в) появу дефіциту товару;

г) збільшення попиту.

8. Ринок певного блага знаходиться у стані рівноваги, якщо:

а) здійснюється державне регулювання цін;

б) потреби у даному благо підкріплені відповідним доходом покупців;

в) обсяг попиту на благо відповідає обсягу його пропозиції;

г) зростання цін на благо не перевищує зростання доходів покупців.

9. Лінійна функція пропозиції від ціни має такий вид:

а) $Q_s = c + dP$;

б) $Q_d = a + bP$.

в) $Q_s = c - dP$;

г) $Q_s = -a + bP$.

10. Якщо уряд встановить нижню межу ціни в 1,4 рази вище рівноважної, то:

а) кількість пропозиції товару скоротиться;

б) виникне надлишок товару;

в) крива пропозиції зсуватиметься праворуч;

г) виникне дефіцит товару.

Завдання 5. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

Функція попиту на м'ясо має вигляд: $Q_D = 30 - P$, де Q_0 – величина попиту на м'ясо на день (кг), а P – ціна за один кілограм. Функція пропозиції описана наступним рівнянням: $Q_S = 15 + 2P$, де Q_S – величина пропозиції на день (кг). Знайдіть рівноважний обсяг і рівноважну ціну м'яса. Яка ситуація виникне на ринку м'яса, якщо ціна встановиться на рівні 3 грош. од. за один кілограм? Розв'яжіть алгебраїчним методом.

Методика розв'язання:

1. Для того щоб визначити параметри рівноваги, зрівняємо величину попиту і величину пропозиції:

$$Q_d = Q_s, \text{ або } 30 - P = 15 + 2P.$$

Вирішуючи рівняння, знаходимо рівноважну ціну:

$$P = 5 \text{ грош. од.}$$

Підставляючи знайдену ціну в рівняння, що описує попит, або в рівняння, що описує пропозицію, знаходимо рівноважну кількість Q :

$$Q_d = 30 - 5 = 25 \text{ кг м'яса; } Q_s = 15 + 2 \cdot 5 = 25 \text{ кг. м'яса.}$$

2. Щоб визначити, яка ситуація виникне на ринку м'яса за ціною 3 грош. од., потрібно підставити це значення ціни й у рівняння попиту, і в рівняння пропозиції:

$$Q_d = 30 - 3 = 27 \text{ кг;}$$

$$Q_s = 15 + 2 \cdot 3 = 21 \text{ кг.}$$

На ринку м'яса виникне дефіцит в розмірі 6 кг (27–21), оскільки попит перевищує пропозицію.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 300 - P$, а функція пропозиції – рівнянням $Q_S = 6P - 58$.

Визначити: параметри точки рівноваги; розміри дефіциту чи надлишку, якщо держава встановлює ціну на даний товар, що дорівнює 75 грош. од.

Задача 2. Величина попиту на товар задана функцією: $Q_D = 400 - 5P$, де Q_D - величина попиту (штук), а P – ціна за одиницю товару (гривень). Функція пропозиції описана наступним рівнянням: $Q_S = 10 + 8P$, де Q_S – величина пропозиції товару (штук).

1) Визначте рівноважну ціну і рівноважну кількість.

2) Яка кількість товару буде продана за ціною 50 грош. од. за одиницю товару?

3) Яка кількість буде продана за ціною 20 грош. од. за одиницю товару.

Задача 3. Попит на банани описується рівнянням: $Q_D = 2400 - 100P$, а пропозиція бананів – рівнянням $Q_S = 1000 + 250P$, де Q – кількість кілограмів бананів, куплених або проданих за день; P - ціна 1 кг бананів (у грош. од.). Визначте параметри рівноваги на ринку бананів (рівноважну ціну й кількість). Яка кількість бананів буде продана при ціні 3 грош. од. за 1 кг? Яка кількість бананів буде продано при ціні 8 грош. од. за 1 кг?

Задача 4. Функція ринкового попиту на товар: $P_D = 12 - 2Q$, а функція пропозиції: $P_S = 4 + 2Q$. Держава ввела податок із продажів у розмірі 2 грош. од. Яка буде нова рівноважна ціна й нова рівноважна кількість продукції?

Задача 5. Попит на маргарин описується рівнянням: $Q_D = 10 - P$, а пропозиція $Q_S = 4P - 5$ (де P вимірюється в грош. од., Q – у тоннах). Через зниження ціни на вершкове масло величина попиту на маргарин змінилася на 10 % за кожного значення ціни. Одночасно через підвищення ціни молока пропозиція маргарину змінилася на 20 % за кожного значення ціни.

Визначте нові функції попиту і пропозиції маргарину; абсолютні зміни рівноважної ціни і рівноважного обсягу продажу маргарину.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 29. ТЕОРІЯ ЕЛАСТИЧНОСТІ

Мета: з'ясувати методику розрахунку показників еластичності попиту і пропозиції.

Основні терміни і поняття: еластичність попиту, еластичний попит, нееластичний попит, попит з одиничною еластичністю, еластичність попиту за ціною, еластичність попиту за доходами, перехресна еластичність, еластичність пропозиції, еластична пропозиція, пропозиція з одиничною еластичністю, нееластична пропозиція.

План лекції:

29.1. Еластичність попиту. Види еластичності попиту та методика розрахунку.

29.2. Еластичність пропозиції: сутність, методика розрахунку та чинники, що на неї впливають.

29.1. Еластичність попиту. Види еластичності попиту та методика розрахунку

На попит, як відомо, впливає дві групи чинників: цінові та нецінові. Передбачення напрямку і величини коливань попиту під впливом різних чинників здійснюється за допомогою спеціального показника – еластичності як міри реагування.

Еластичність – це міра впливу однієї змінної величини на зміну іншої, здатність функції реагувати на зміну аргументу. Кількісно еластичність вимірюють показником, який називається коефіцієнтом еластичності (Е).

Еластичність попиту характеризує ступінь реакції споживачів на коливання однієї з детермінант попиту, найчастіше кількісно визначеної: ринкової ціни товару, доходу споживача, ціни на взаємозв'язаний товар. Тому розрізняють еластичність попиту за ціною, еластичність попиту за доходом і перехресну еластичність.

Еластичність попиту за ціною – це відношення відсоткової зміни величини попиту на товар до відсоткової зміни його ціни.

Коефіцієнт еластичності попиту за ціною визначається за формулою:

$$E_D^P = \frac{\Delta Q_d \%}{\Delta P \%} = \frac{\Delta Q_d}{Q_{d1}} \div \frac{\Delta P}{P_1} = \frac{\Delta Q_d}{\Delta P} \times \frac{P_1}{Q_{d1}} \quad (29.1)$$

де E_D^P – коефіцієнт еластичності попиту за ціною;

ΔQ_d – зміна обсягу попиту;

ΔP – зміна ціни;

Q_{d1} – первинний обсяг попиту;

P_1 – первинна ціна товару.

Коефіцієнт еластичності попиту за ціною, як правило, має від'ємне значення. Знак «мінус» підкреслює обернену залежність між ціною і величиною попиту. Економісти зазвичай опускають знак «мінус» і

звертають увагу лише на абсолютне значення еластичності попиту за ціною (за модулем).

Залежно від величини коефіцієнта еластичності попиту за ціною розрізняють еластичний та нееластичний, абсолютно еластичний та абсолютно нееластичний, а також попит з одиничною еластичністю.

Еластичний попит – це ситуація при якій величина попиту змінюється на більший процент, ніж ціна, тому загальний дохід продавця при зниженні ціни зростає, $E_d > 1$ (рис. 29.1). Наприклад, попит на предмети розкоші – еластичний.

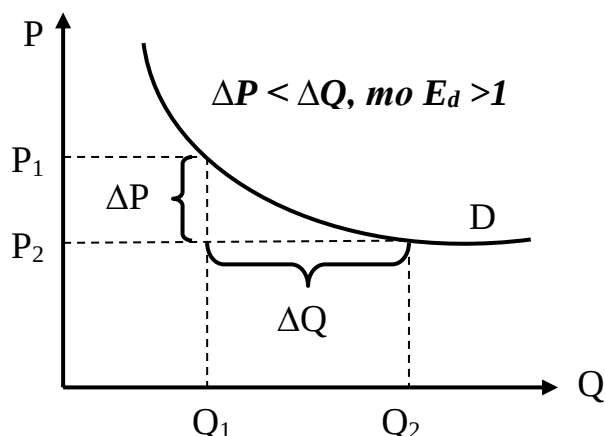

Рис. 29.1. Еластичний попит

Нееластичний попит – це ситуація, при якій величина попиту змінюється на менший процент, ніж ціна, тому загальний дохід продавця при зниженні ціни зменшується, $E_d < 1$ (рис. 29.2). Прикладами нееластичних товарів можуть бути хліб, взуття, сіль, житло, ліки тощо. Без них ми не проживемо.

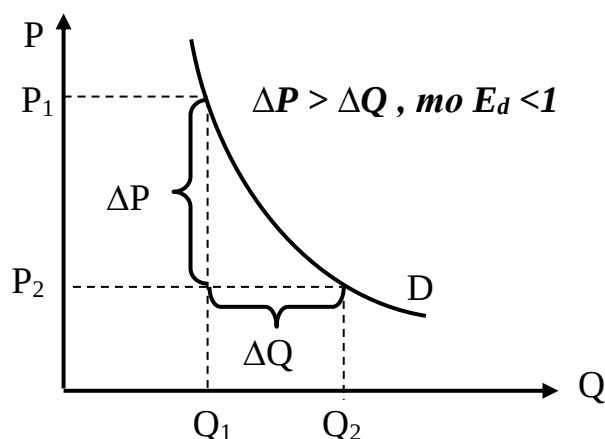

Рис. 29.2. Нееластичний попит

Попит з одиничною еластичністю – це ситуація, при якій ціна і величина попиту змінюється на однаковий процент, загальний дохід залишається незмінним, $E_d = 1$ (рис. 29.3).

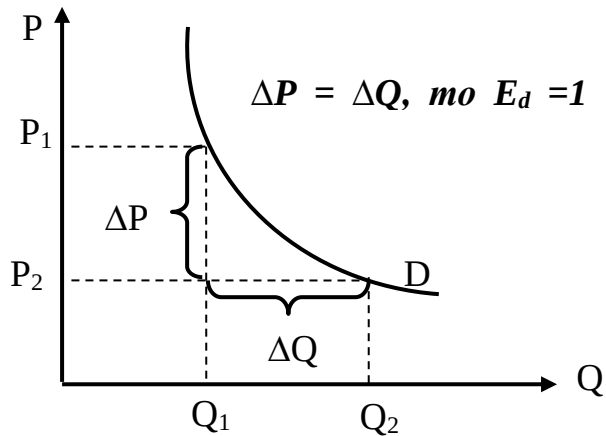

Рис. 29.3. Попит з одиничною еластичністю

Абсолютно еластичний попит – це ситуація, при якій крива попиту є горизонтальною лінією, тобто будь-яка кількість товару буде реалізовуватися, якщо ціна не перевищуватиме заданого рівня, $E_d = \infty$ (рис. 29.4).

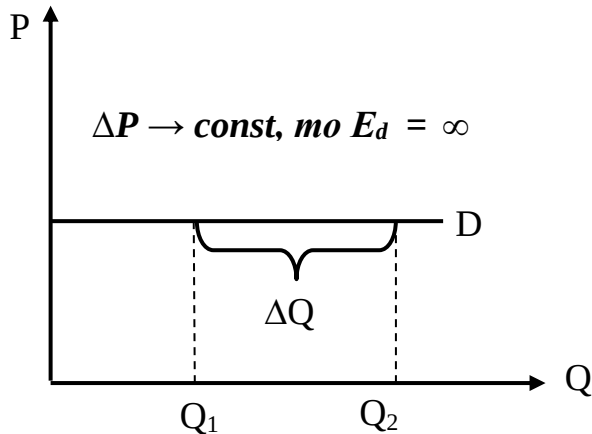

Рис. 29.4. Абсолютно еластичний попит

Абсолютно нееластичний попит – це ситуація, при якій крива попиту є вертикальною лінією, тобто кількість реалізованого товару не змінюється за будь-якої ціни, $E_d = 0$ (рис. 29.5).

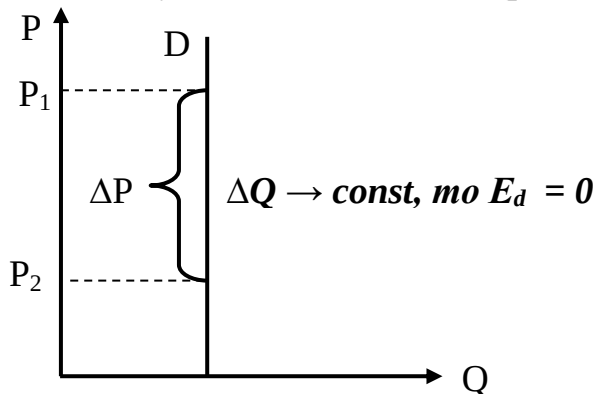

Рис. 29.5. Абсолютно нееластичний попит

Поняття еластичності попиту за ціною має велике практичне значення, оскільки він має пряме відношення до цінової політики виробників. При встановленні ціни на свій товар, а також при визначенні цінових надбавок або знижок, виробник повинен приймати до уваги ті зміни, які відбуваються на ринку і мають якесь відношення до зміни еластичності попиту на його товар. Якщо він цього не буде робити, то це може привести до втрати частини прибутку, а то й ринку.

Справа в тому, що ступінь еластичності попиту на різних ділянках кривої попиту різний. У верхній частині кривої попит еластичний, в середині кривої попит з одиничною еластичністю, а в нижній – нееластичний.

Найвищий дохід виробники отримують в точці кривої попиту з одиничною еластичністю, який визначається як добуток ціни одиниці товару на кількість проданого товару:

$$TR = P \cdot Q \quad (29.2)$$

де TR – дохід від реалізації товару;

P – ціна одиниці товару;

Q – обсяг реалізації товару.

На ділянці кривої еластичного попиту виробник буде втрачати дохід на обсягах попиту при підвищенні ціни, і навпаки, зниження цін призведе до зростання доходу від реалізації. На ділянці кривої нееластичного попиту дохід буде скорочуватися внаслідок зниження ціни. Взаємозв'язок зміни еластичності і загальної виручки (доходу) відображено на рис. 29.6.

Дослідження еластичності попиту за ціною важливе не тільки для фірми, а й для економічної політики держави. Дані про еластичність попиту за ціною дає можливість визначити реакцію споживача на зміну ціни. Це дає змогу здійснювати обґрунтовану політику цін як з точки зору комерційної вигоди, так і підвищення рівня життя населення.

Інформація про еластичність попиту може також використовуватися при встановленні рівня потоварного податку (акцизу), при прийнятті рішень щодо відповідної маркетингової політики фірми, виконання різних операцій на зовнішньому ринку (експортно-імпортних операцій, операцій з валютними курсами тощо).

На еластичність попиту за ціною впливають інші фактори:

1. Питома вага товару в бюджеті споживача. Чим більше питома вага затрат на товар у витратах споживача, тим вища еластичність попиту.

2. Фактор часу пристосування до зміни цін. У довгостроковому періоді попит більш еластичний, у короткостроковому – нееластичний попит.

3. Наявність замінників даного товару. Чим більше досконалих замінників має товар, тим більшою є еластичність попиту цього товару.

4. Значимість товару для споживача. Для предметів розкоші попит – еластичний. Для товарів першої необхідності попит – нееластичний.

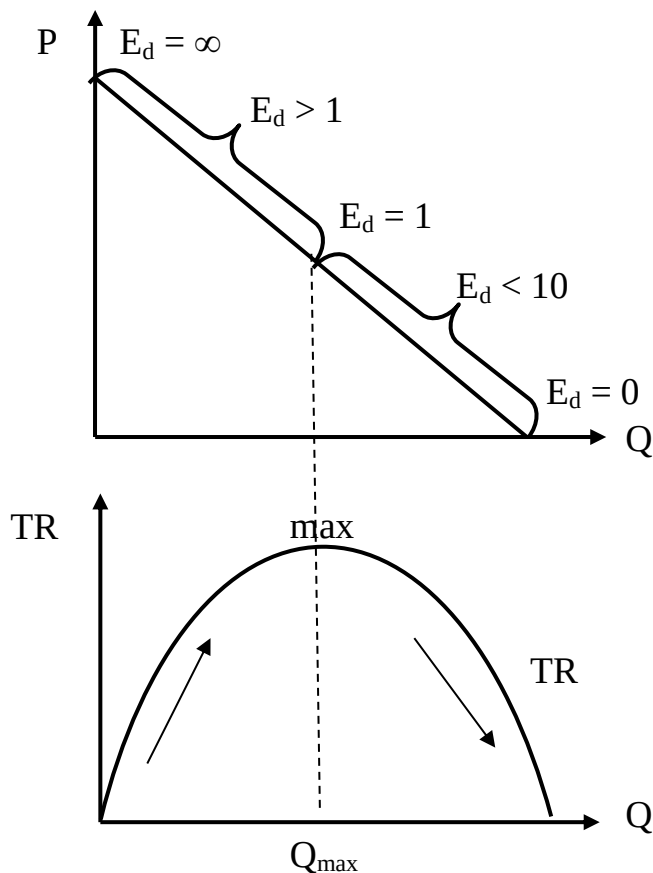

Рис. 29.6 Вплив еластичності попиту за ціною на загальний дохід

5. Обсяг запасів. Чим більший запас, тим більш еластичніший попит.

Наступним видом еластичності попиту є еластичність попиту за доходом.

Еластичність попиту за доходом – це відношення відсоткової зміни обсягу попиту на товар до відсоткової зміни обсягу доходу споживача. Числове значення коефіцієнта еластичності попиту за доходом визначається таким же чином як і коефіцієнт цінової еластичності, але замість ціни до уваги береться дохід.

Коефіцієнт еластичності попиту за доходом визначається за формулою:

$$E_D^I = \frac{\Delta Q_d}{Q_{d1}} \div \frac{\Delta I}{I_1} = \frac{\Delta Q_d}{\Delta I} \times \frac{I_1}{Q_{d1}} \quad (29.3)$$

де E_D^I – коефіцієнт еластичності попиту за доходом;

ΔQ_d – зміна обсягу попиту;

ΔI – зміна доходу;

Q_{d1} – первинний обсяг попиту;

I_1 – первинний рівень доходу.

Числове значення коефіцієнта еластичності попиту за доходом використовується для класифікації товарів по якості. Якщо $E_D^I > 0$, то товар вважається нормальним. Збільшення доходу, як правило, веде до зростання

попиту на такі товари, тобто дохід і попит змінюються в одному і тому ж напрямку.

При $E^d_1 < 0$, товар є низькоякісним. І в міру збільшення доходу попит на такі товари зменшується. В цьому випадку дохід і попит змінюються в протилежних напрямках.

Крім того, серед нормальних товарів можна виділити товари першої необхідності ($0 < E^d_1 < 1$), другої необхідності ($E^d_1 = 1$) і предмети розкоші ($E^d_1 > 1$).

Крім зазначених вище, існує ще коефіцієнт перехресної еластичності.

Коефіцієнт перехресної еластичності – це відношення відсоткової зміни попиту на товар А до відсоткової зміни ціни товару В.

Коефіцієнт перехресної еластичності визначається за формулою:

$$E_{Dab} = \frac{\Delta Q_{da}}{Q_{da}} \div \frac{\Delta P_b}{P_b} = \frac{\Delta Q_{da}}{\Delta P_b} \times \frac{P_b}{Q_{da}} \quad (29.4)$$

де E_{Dab} – коефіцієнт перехресної еластичності попиту;

ΔQ_{da} – зміна обсягу попиту на товар А;

ΔP_b – зміна ціни на товар В;

Q_{da} – первинний обсяг попиту на товар А;

P_b – первинна ціна товару В.

Перехресна еластичність має важливе значення для виявлення щільності зв'язку між спорідненими товарами. Характер зміни попиту на товар «а» від зміни ціни на товар «б» залежить від того, в якому співвідношенні один до одного знаходяться товари «а» і «б». Якщо $E_{da/b} > 0$, то «а» і «б» є товарами-замінниками. Якщо $E_{da/b} < 0$, то «а» і «б» є взаємодоповнюючими. Якщо $E_{da/b} = 0$, то «а» і «б» практично не залежать один від одного.

29.2. Еластичність пропозиції: сутність, методика розрахунку та чинники, що на неї впливають

Еластичність – явище властиве не тільки попиту, а й пропозиції. Рішення фірм щодо обсягів виробництва продукції також залежать, перш за все, від змін цін.

Еластичність пропозиції за ціною – це відношення відсоткової зміни обсягу пропозиції товару до відсоткової зміни ціни цього товару. Коефіцієнт еластичності пропозиції за ціною визначається за формулою:

$$E_s^P = \frac{\Delta Q_s \%}{\Delta P \%} = \frac{\Delta Q_s}{Q_{s1}} \div \frac{\Delta P}{P_1} = \frac{\Delta Q_s}{\Delta P} \times \frac{P_1}{Q_{s1}}, \quad (29.5)$$

де E_s^P – коефіцієнт еластичності пропозиції за ціною;

ΔQ_s – зміна обсягу пропозиції;

ΔP – зміна ціни;

Q_{s1} – первинний обсяг пропозиції;

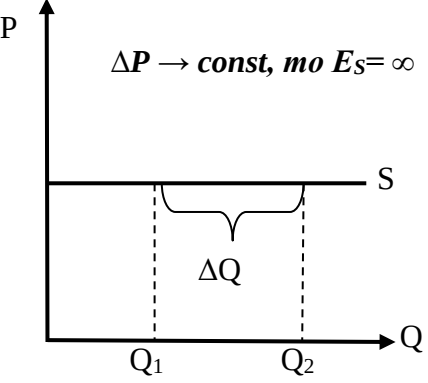
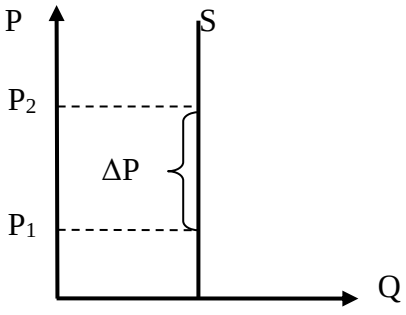
P_1 – первинна ціна товару.

Коефіцієнт еластичності пропозиції за ціною завжди величина додатна, що відображає пряму залежність величини пропозиції від ціни. Залежно від величини коефіцієнта еластичності пропозиції за ціною розрізняють еластичну та нееластичну, абсолютно еластичну та абсолютно нееластичну, а також одиничну еластичність пропозиції. Економічна сутність та графічне відображення кожного випадку еластичності пропозиції за ціною наведені у таблиці 29.1.

Таблиця 29.1

Випадки еластичності пропозиції за ціною

№ п/п	Випадок еластичності	Графічне зображення
1.	Еластична пропозиція – ситуація при якій величина пропозиції змінюється на більший процент, ніж ціна, $E_d > 1$	
2.	Нееластична пропозиція – ситуація, при якій величина пропозиції змінюється на менший процент, ніж ціна, $E_d < 1$	
3.	Пропозиція одиничною еластичністю – ситуація, при якій ціна і величина пропозиції змінюється на однаковий процент, $E_d = 1$	

4.	Абсолютно еластична пропозиція – ситуація, при якій крива пропозиції є горизонтальною лінією, тобто будь-яка кількість товару буде реалізовуватися, якщо ціна не перевищуватиме заданого рівня, $E_s = \infty$	
5.	Абсолютно нееластична пропозиція – ситуація, при якій крива пропозиції є вертикальною лінією, тобто кількість реалізованого товару не змінюється за будь-якої ціни, $E_s = 0$	

На еластичність пропозиції впливають ряд факторів, які відображені на рис. 29.7

29.4. План семінарських занять та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Еластичність попиту за ціною.
2. Еластичність попиту за доходами споживача та перехресна еластичність.
3. Еластичність пропозиції.
4. Застосування теорії еластичності у практичній діяльності.

Питання для самоперевірки

1. Що означає поняття «еластичність»? Які існують види еластичності попиту?
2. Як Ви розумієте цінову еластичність попиту і як вона розраховується? Приведіть приклади товарів з еластичним попитом по ціні.
3. Що означає еластичний попит, з одиничною еластичністю, нееластичний попит, абсолютно еластичний та абсолютно нееластичний попит? Зобразіть це графічно.

Рис. 29.7. Фактори впливу на еластичність пропозиції

4. Яким чином еластичність попиту за ціною впливає на дохід виробника?

5. Які фактори впливають на еластичність попиту за ціною?

6. Поясніть економічний зміст розрахунку еластичності попиту за доходом. Приведіть класифікацію товарів в залежності від значення цього показника.

7. У чому полягає економічна сутність перехресної еластичності попиту, методика її розрахунку і значення?

8. Що таке еластичність пропозиції і як вона обчислюється? Які існують види еластичності пропозиції за ціною?

9. Які фактори впливають на еластичність пропозиції?

10. Які випадки цінової еластичності пропозиції Ви знаєте? Що вони означають? Зобразіть їх на графіках і поясніть.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Перехресна еластичність	
2.	Еластичність	
3.	Еластична пропозиція	
4.	Абсолютно еластичний попит	
5.	Еластичність попиту за доходом	
6.	Попит з одиничною еластичністю	
7.	Еластичний попит	
8.	Абсолютно нееластичний попит	
9.	Еластичність попиту за ціною	
10.	Нееластичний попит	

Визначення

1. Ситуація, при якій крива попиту є горизонтальною лінією, тобто будь-яка кількість товару буде реалізовуватися, якщо ціна не перевищуватиме заданого рівня.

2. Ситуація при якій величина пропозиції змінюється на більший процент, ніж ціна.

3. Відношення відсоткової зміни попиту на товар А до відсоткової зміни ціни товару В.

4. Ситуація, при якій величина попиту змінюється на менший процент, ніж ціна, тому загальний дохід продавця при зниженні ціни зменшується.

5. Міра впливу однієї змінної величини на зміну іншої, здатність функції реагувати на зміну аргументу.

6. Ситуація, при якій крива попиту є вертикальною лінією, тобто кількість реалізованого товару не змінюється за будь-якої ціни.

7. Ситуація при якій величина попиту змінюється на більший процент, ніж ціна, тому загальний дохід продавця при зниженні ціни зростає.

8. Ситуація, при якій ціна і величина попиту змінюється на однаковий процент, загальний дохід залишається незмінним

9. Відношення відсоткової зміни обсягу попиту на товар до відсоткової зміни обсягу доходу споживача.

10. Відношення відсоткової зміни величини попиту на товар до відсоткової зміни його ціни

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Еластичність попиту за доходом є величиною додатною.

2. Якщо за зміни ціни на 1% обсяг попиту змінюється на 5%, то в такому разі попит є еластичним за ціною.

3. Лінія абсолютно нееластичного попиту перпендикулярна вісі абсцис.

4. Цінова еластичність по всій лінії попиту не змінюється.

5. Якщо із збільшенням ціни товару зменшується виторг, то попит на цей товар є еластичним.

6. Коефіцієнт еластичності попиту за доходами більше нуля відповідає неякісним товарам.

7. Еластичність попиту за ціною є величиною додатною.

8. Попит на предмети розкоші є більш еластичним, ніж на товари першої необхідності.

9. Чим більше замінників має товар, тим більш еластичним є попит на нього.

10. Еластичність пропозиції у довгостроковому періоді є значно вищою, ніж у короткостроковому.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Цінова еластичність попиту на товар вимірює чутливість обсягу попиту до зміни:

- а) цін інших товарів;
- б) уподобань і смаків споживачів;
- в) ціни даного товару;
- г) доходів споживачів.

2. Еластичність попиту по ціні найвища на товари:

- а) сіль;
- б) мило;
- в) хліб;
- г) каблучка з діаманта.

3. Графічне зображення кривої абсолютно нееластичного попиту - це:

- а) пряма лінія з від'ємним нахилом;
- б) пряма горизонтальна лінія;
- в) V-подібна крива;
- г) вертикальна лінія.

4. Еластичність попиту за доходом більша за одиницю для:

- а) товарів першої необхідності;
- б) предметів розкоші;
- в) товарів нижчої якості;
- д) взаємозамінних товарів.

5. Якщо будь-яка кількість товару може бути продана за однією і тією ж ціною, це означає, що попит на даний товар є:

- а) абсолютно нееластичним;
- б) еластичним;

- в) абсолютно еластичним;
- г) нееластичним.

6. Коефіцієнт еластичності попиту за доходом розраховується:

- а) $E_d = \Delta Q_d \% / \Delta P \%$;
- б) $E_d = \Delta Q_d / \Delta P$;
- в) $E_d = \Delta Q_d \% / \Delta I \%$;
- г) $E_d = \Delta Q_d / \Delta I$.

7. Виробник товару X знизив ціну на свій товар на 5%, унаслідок чого обсяг продажів зріс на 4%. Попит на товар X є:

- а) еластичним;
- б) нееластичним;
- в) попитом одиничної еластичності;
- г) абсолютно еластичним.

8. Яке з наведених нижче значень коефіцієнта еластичності попиту за доходом стосується товарів першої необхідності:

- а) менше 0;
- б) більше 0, але менше 1;
- в) більше 1;
- г) дорівнює 1.

9. Перехресна еластичність попиту - це:

а) процентна зміна обсягу попиту на один товар при зміні на 1% ціни іншого товару;

б) процентна зміна обсягу попиту на товар при зміні на 1% доходу споживачів;

в) процентна зміна обсягу попиту на товар при 1%-ій зміні його ціни;

г) процентна зміна обсягу попиту на один товар при зміні на 1% обсягу попиту на інший товар.

10. Якщо перехресна еластичність попиту є від'ємною, то товари, для яких вона визначена, - це:

- а) нормальні товари;
- б) неякісні товари;
- в) товари-субститути;
- г) товари-комплементи.

Завдання 5. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язку задачі

Визначити коефіцієнт цінової еластичності попиту і зміни витрат споживачів, якщо відомо, що при збільшенні ціни на комп'ютери з 3 500 до 4 700 грош. од. величина попиту зменшилася від 150 до 80 шт. Охарактеризуйте попит на даний товар.

Методика розв'язання:

Для визначення цінової еластичності попиту використовують формулу: $E_D = \frac{\Delta Q}{\Delta P} \times \frac{P_1}{Q_1} = \frac{80 - 150}{4700 - 3500} \times \frac{3500}{150} = 1,35$.

Оскільки $1,35 > 1$, то попит на комп'ютери еластичний. При ціні 3500 грош. од. витрати споживача на придбання 150 шт. комп'ютерів дорівнює $3500 \cdot 150 = 525000$ грош. од.; при ціні 4700 грош. од. – $4700 \cdot 80 = 376000$ грош. од.

Витрати споживача на придбання комп'ютерів знизились на $525000 - 376000 = 149000$ грош. од. Застосувавши індекси, можна сказати, що витрати знизились у:

$$I_{\text{витрат}} = 376000 / 525000 = 0,72 \text{ рази, або на } (1 - 0,72) 100\% = 28\%.$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Визначити коефіцієнт цінової еластичності попиту і зміни витрат споживачів, якщо відомо, що при збільшенні ціни на комп'ютери з 5500 до 6700 грош. од. величина попиту зменшилася від 145 до 95 шт. Охарактеризуйте попит на даний товар.

Задача 2. Попит на товар за доходу 250 грош. од. становить 5 одиниць, а за доходу 350 грош. од. становить 8 одиниць. Ціна товару не змінилася. Обчисліть коефіцієнт еластичності попиту за доходом. До якої категорії належить товар?

Задача 3. Визначте еластичність, якщо за умови застосування більш досконалої технології ціна кросівок скоротилась з 300 до 250 грош. од., а обсяг попиту на них зріс зі 100 до 150 од. за місяць.

Задача 4. Обчисліть коефіцієнт перехресної еластичності попиту, якщо ціна на масло підвищилась з 10 до 14 грош. од., що спричинило зменшення величини попиту на хліб із 12 до 9 буханок за місяць.

Задача 5. На ринку пшениці внаслідок збільшення попиту населення на білий хліб ціна 1 т пшениці збільшилась з 520 грош. од. до 624 грош. од. Це призвело до збільшення пропозиції пшениці з 500 тис. т до 550 тис. т. Визначте еластичність пропозиції.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 30. ТЕОРІЯ ГРАНИЧНИХ ПРОДУКТІВ ТА МІКРОЕКОНОМІЧНА МОДЕЛЬ ФІРМИ

Мета: з'ясувати суть виробничого процесу, його складові та різні варіації факторів виробництва; усвідомити критерії оптимального використання ресурсів підприємством в короткостроковому та довгостроковому періодах.

Основні терміни і поняття: виробництво, ефективне виробництво, технологія, виробнича функція, короткостроковий період діяльності фірми, довгостроковий період діяльності фірми, загальний продукт, середній продукт, граничний продукт, закон спадної продуктивності факторів, ізокванта, карта ізоквант, гранична норма технологічного заміщення, ефект масштабу, доданий ефект, незмінний ефект, від'ємний ефект.

План лекцій:

30.1. Основи виробництва: технологія і виробнича функція. Динаміка загального, середнього та граничного продуктів для виробничої функції з одним змінним ресурсом.

30.2. Виробнича функція з двома змінними факторами. Ізокванти. Гранична норма технічного заміщення факторів виробництва.

30.3. Ефект масштабу виробництва.

30.1. Основи виробництва: технологія і виробнича функція.

Динаміка загального, середнього та граничного продуктів для виробничої функції з одним змінним ресурсом.

Найважливішою сферою економічної діяльності є виробництво благ. **Виробництво** – це процес використання ресурсів для виготовлення товарів, послуг.

Ресурси, які необхідні для організації процесу виробництва називаються **факторами виробництва**. Розрізняють такі групи факторів виробництва: **праця** – сукупність розумових і фізичних витрат, понесених людьми в процесі виробництва; **капітал** – все, що створено працею людини і служить основою для створення нового продукту – засоби виробництва, зокрема, будівлі, споруди, устаткування й товарно-матеріальні цінності; **природні ресурси** – усе, що використовується у виробництві в натуральному стані, тобто без будь-якої обробки (земля, ліс, мінерали); **підприємницькі здібності** – це особливі здібності деяких людей йти на організацію виробництва, ризик з метою отримання прибутку.

Виробництво – це не просте механічне поєднання факторів, а складна система їхньої взаємодії через технологію, організацію та управління виробництвом. Тому кожний конкретний процес виробництва має свою специфіку.

Технологія – це сукупність знань про технічні засоби здійснення виробничого процесу. Кожна технологія характеризується певною комбінацією факторів, необхідною для забезпечення випуску певного

блага. Виробничий процес, як правило, може бути організований по-різному, із застосуванням різних технологій.

Гіпотеза про раціональність поведінки суб'єктів ринкових відносин означає, що фірма прагне приймати такі рішення, які б дозволили їй за умов обмеженості ресурсів максимізувати прибуток, тобто основною **метою** діяльності підприємства є **максимізація прибутку**. Однією з головних умов отримання максимального прибутку є ефективність виробництва. **Ефективним є виробництво**, яке дає змогу випустити заданий фізичний обсяг високоякісної продукції за допомогою мінімального обсягу введених ресурсів.

Зв'язок між задіяними у виробничому процесі ресурсами та фізичним обсягом випуску відображається виробничою функцією.

Схематично виробничу функцію можна представити на рис. 30.1

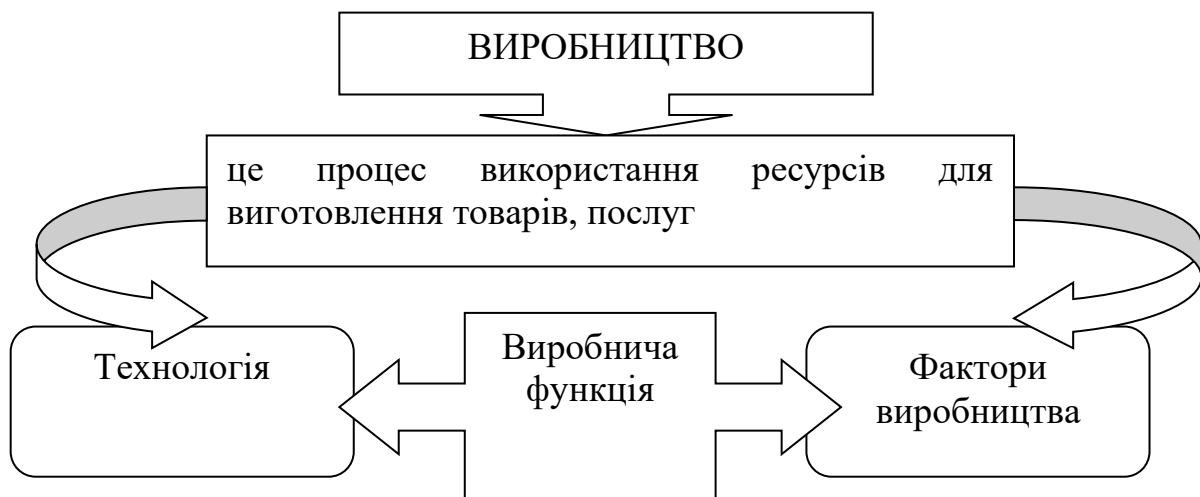

Рис. 30.1. Функція виробництва

Функція виробництва – це функція, яка показує максимально можливий випуск продукції (Q), що може бути досягнутий за різних комбінацій введених до виробничого процесу ресурсів:

$$Q = f(x_1, x_2, \dots, x_i, \dots, x_n) \quad (30.1)$$

де n – кількість видів споживаних ресурсів;

x_i – обсяг застосування ресурсу i -го виду.

Виробнича функція може бути дво-, три- та багатofакторною.

У теорії виробництва традиційно використовується двох-факторна виробнича функція, при якій фірма використовує для виробництва два ресурси: працю (L) та капітал (K). Тоді виробнича функція у найзагальнішому плані матиме вигляд:

$$Q = f(L, K) \quad (30.2)$$

У мікроекономіці діяльність підприємств розглядається в короткостроковому й довгостроковому періодах. **Короткостроковий період** – це період у виробничій діяльності підприємства, протягом якого один із

факторів розглядається як змінний (наприклад, праця), а інші – як постійні. **Довгостроковий період** – це період у діяльності підприємства, достатній для зміни обсягів використання всіх факторів виробництва, потрібних для випуску продукції.

Зазначимо, що розглянуті часові періоди – це, насамперед, поняття економічні, а не календарні. Вони (періоди) відрізняються за тими змінами у факторах виробництва, що можуть відбуватися протягом кожного з них. У галузях, де кількість постійних ресурсів незначна, де характер виробництва дає змогу легко змінювати їхній обсяг, довгостроковий період може становити лише кілька місяців (швейна, харчова промисловість, будівництво літніх будиночків і т. ін.); в енергетиці він становить від 6 до 10 років, а в металургійній промисловості ще більше. У багатьох галузях машинобудування довгостроковий період залежить від специфіки нової продукції і триває 2-3 роки.

Розглянемо випадок, коли в процесі виробництва змінюється один фактор, а решта залишаються незмінними. Наприклад, змінюється кількість праці, а кількість капіталу не змінюється. Виробничу функцію в цьому випадку можна записати так:

$$Q = f(L) \quad (30.3)$$

де Q – обсяг виробництва продукту;

L – кількість праці (змінний фактор);

K – кількість капіталу (незмінний фактор).

Ця функція дає можливість дослідити вплив приросту кожної додаткової одиниці змінного ресурсу на обсяг загального продукту, на величину середнього продукту та на величину граничного продукту.

Загальний продукт (сукупний, валовий) (Q або TP – total product) – це максимальний фізичний обсяг продукту, вироблений певним обсягом змінного ресурсу, за незмінного обсягу всіх інших ресурсів та незмінного технологічного рівня (способу) виробництва. Загальний продукт є мірилом сумарної (загальної) продуктивності змінного ресурсу.

Для прийняття управлінських рішень виробником (підприємством) на основі виробничої функції, важливим індикатором (показником) є також обсяг середнього продукту.

Середній продукт (AP – average product) – це загальний продукт у розрахунку на одиницю змінного ресурсу, що використовується у виробництві:

$$AP = \frac{TP}{L} = \frac{Q}{L} \quad (30.4)$$

де $TP = Q$ – загальний продукт;

L – обсяг змінного ресурсу (праця).

Важливість цього показника визначається тим, що він є мірилом середньої продуктивності змінного ресурсу.

Дослідження найбільш прийнятної комбінації ресурсів з метою максимізації обсягу випуску на основі виробничої функції потребує визначення граничної продуктивності кожного ресурсу.

Граничний продукт ресурсу (*MP – marginal product*) – це додатковий продукт (або додатковий приріст виробництва), отриманий у результаті приросту обсягу одного із ресурсів на одну додаткову одиницю (нескінченно малу величину), за умови, що обсяги всіх інших ресурсів (а тому й затрати на них) залишались незмінними.

Таким чином, **граничний продукт** показує зміну обсягу загального продукту внаслідок зміни на одну одиницю змінного ресурсу, тобто

$$MP = \frac{\Delta TP}{\Delta L} \quad (30.5)$$

де ΔL – приріст змінного ресурсу – праці;

ΔTP – приріст загального продукту.

Щоб дослідити вплив нескінченно малої зміни одного змінного ресурсу на обсяг загального, середнього та граничного продуктів побудуємо графік (рис. 30.2).

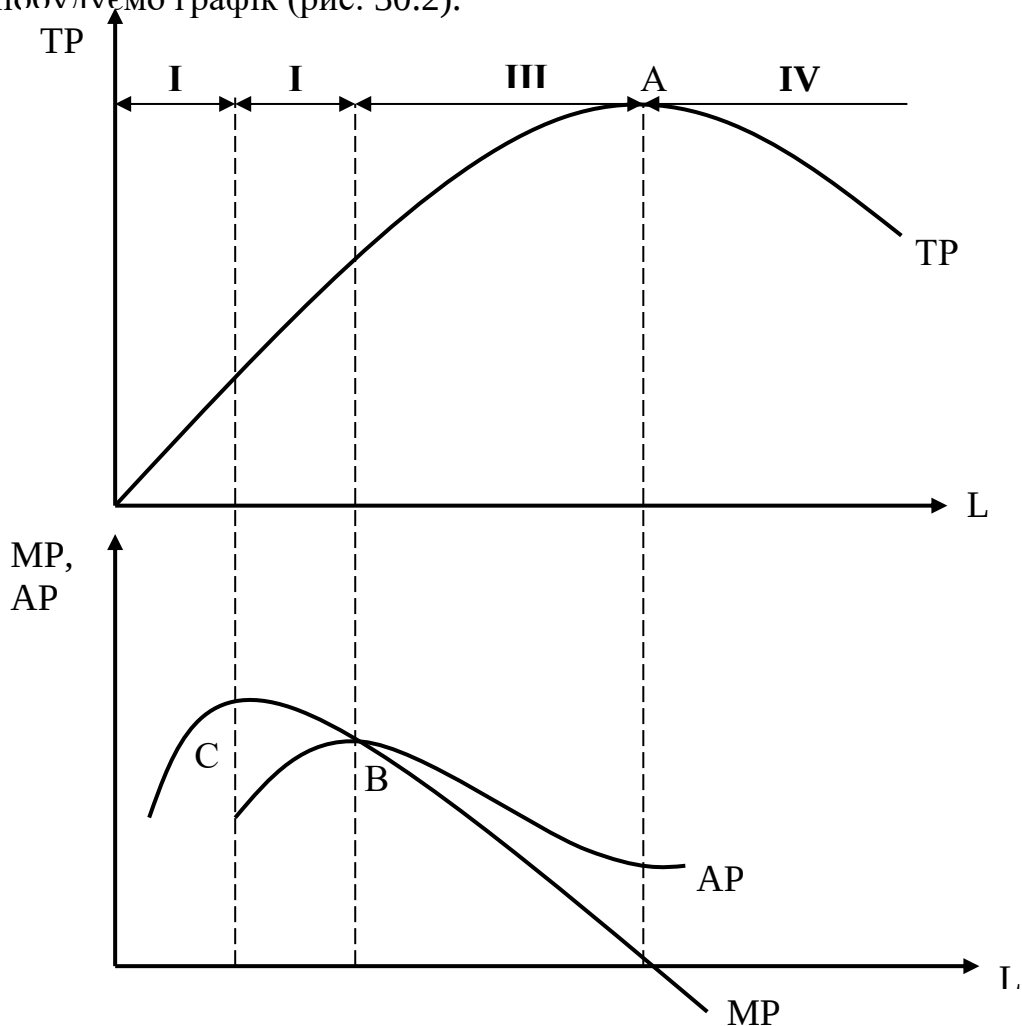

Рис. 30.2. Загальний, середній та граничний продукт змінного ресурсу – праці.

Аналіз графічного зображення на рис. 30.2 свідчить, що загальний продукт збільшується разом із збільшенням кількості робітників і досягає в точці А найбільшого значення, потім збільшення припиняється. Середній продукт збільшується, досягає найбільшого значення в точці В, потім починає зменшуватися. Так само граничний продукт збільшується, досягаючи найбільшого значення в точці С, а після цього починає зменшуватися. Характер зміни показників означає, що починаючи з певного моменту кожна додаткова одиниця робочої сили стає все менш результативною. Більш того, додаткові витрати праці можуть негативно вплинути на випуск продукції. Якщо фірма буде наймати ще більше працівників, то граничний продукт матиме від'ємне значення ($MP < 0$). Цей факт означає не лише зниження граничної продуктивності праці, а й порушення оптимальної комбінації залучених факторів (використовуваної технології виробництва).

Залежно від співвідношень загального, середнього та граничного продуктів можна визначити чотири стадії виробництва, які представлені у таблиці 30.1.

Таблиця 30.1

**Характеристика виробничої функції
у короткостроковому періоді**

Фаза	Сукупний продукт, ТР	Середній продукт, АР	Граничний продукт, МР	Кінцева точка фази
I	Збільшується	Збільшується	Збільшується до max	$MP = \max$
II	Збільшується	Збільшується до max	Знижується $MP > AP$	$AP = \max$ $MP = AP$
III	Збільшується до max	Знижується	Знижується до 0	$TR = \max$ $MP = 0$
IV	Знижується	Знижується	Знижується	–

Отже, можливість нарощування обсягу виробництва за рахунок нарощування змінного ресурсу – праці має свою межу, за якою виробництво технічно можливо, але економічно неоправдане, продуктивність змінного ресурсу починає убувати. У цьому полягає зміст дії **закону спадної граничної продуктивності (закон спадної віддачі)**. Згідно з цим законом, залучення до процесу виробництва все більшої додаткової кількості змінного фактора (праці) при незмінних обсягах інших факторів призводить до того, що продуктивність кожної наступної одиниці змінного ресурсу буде меншою, ніж віддача попередньої одиниці цього ресурсу, тобто гранична продуктивність праці спадає.

Сучасна економічна наука вважає, що закон спадної віддачі має загальний характер: рано чи пізно будь-яка технологія, підхід, принцип вичерпують всі можливі резерви і настає край подальшого поліпшення. У діловому житті вміння розпізнавати межі застосовування технології має

величезне значення. Раціональний підприємець повинен своєчасно покласти край вкладанню коштів у те, що вже не має сенсу вдосконалювати, у те, що не дає адекватного приросту обсягів виробництва, а отже, не сприяє максимізації прибутку. Наприклад, якщо у реальній практиці фермер буде постійно збільшувати застосування добрив на своїй ділянці землі, то це не призведе до збору такого врожаю, який нагодує всіх людей країни.

Дія цього закону поширюється лише на короткостроковий період. В другому питанні ми розглянемо які рішення приймає виробник в довгостроковому періоді.

30.2. Виробнича функція з двома змінними факторами.

Ізокванти. Гранична норма технічного заміщення факторів виробництва

У довгостроковому періоді діяльності підприємства змінюється одночасно і кількість праці, і кількість капіталу та які в певному поєднанні дають в результаті один максимальний обсяг виробництва продукту. Виробничу функцію в цьому випадку можна записати так:

$$Q = f(L, K) \quad (30.6)$$

де Q – обсяг виробництва продукту;

L – кількість праці (змінний фактор);

K – кількість капіталу (змінний фактор).

Для аналізу залежності випуску від двох змінних факторів використовують ізокванту.

Ізокванта – це крива, що показує різні комбінації змінних факторів, що забезпечують однаковий обсяг випуску продукції (рис. 30.3).

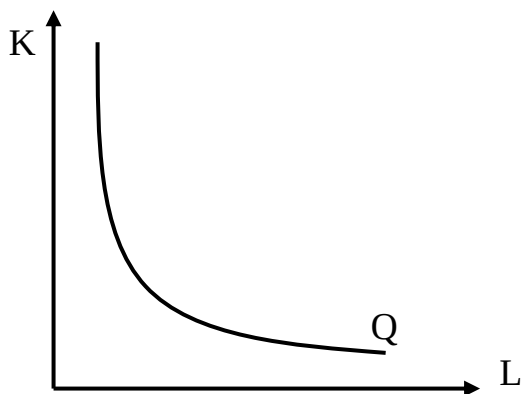

Рис. 30.3. Ізокванта

Ізокванта є графічним зображенням виробничої функції з двома змінними факторами і показує альтернативні варіанти комбінацій факторів для виробництва певної кількості продукції.

Ізокванта подібна за своїм змістом до кривої байдужості в теорії поведінки споживача. Порівняльна характеристика кривих байдужості та ізоквант наведена у таблиці 30.2.

Таблиця 30.2

Порівняльна характеристика кривих байдужості та ізоквант

№ п/п	Характеристика	Криві байдужості	Ізокванти
1.	Застосовується для поведінки	Споживача	Виробника
2.	За допомогою кривих визначається	Рівень корисності в залежності від переваг споживача	Обсяг виробництва
3.	Показують взаємозв'язок	Між різними наборами благ та рівнем корисності	Між різними комбінаціями ресурсів та максимальним обсягом випуску продукції
4.	Кут нахилу визначається показником	Гранична норма заміщення благ	Гранична норма технологічного заміщення

Негативний нахил ізокванти пояснюється тим, що збільшення використання одного фактора при певному обсязі виробництва завжди приводить до зменшення кількості іншого фактора.

Сукупність ізоквант однієї виробничої функції, кожна з яких відповідає певному обсягу випуску продукції, називається **картою ізоквант** (рис. 30.4).

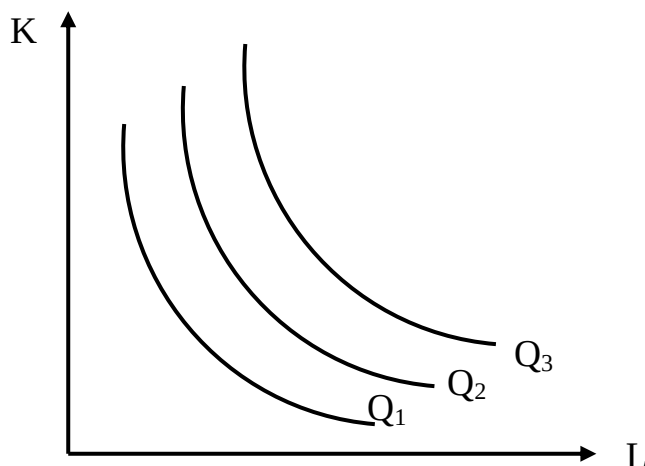

Рис. 30.4. Карта ізоквант

Ізокванти мають такі ж самі властивості, що і криві байдужості:

- вони не перетинаються,
- опуклі до початку координат;

– мають негативний нахил, оскільки зменшення використання одного із ресурсів зумовлює збільшення використання іншого, при умові незмінного обсягу продукції;

– ізокванти, які розміщені далі від початку координат відповідають більшому обсягу випуску (Q_3), при цьому обсяг виробництва $Q_3 > Q_2 > Q_1$.

Оскільки один і той же обсяг випуску може бути забезпечений при різних комбінаціях факторів, то створюється ситуація заміни одного фактора іншим. При пересуванні від однієї точки ізокванти до іншої відбувається зменшення витрат одного ресурсу с одночасним збільшенням витрат іншого і таким чином, випуск продукції залишається без змін, тобто має місце заміщення одного ресурсу іншим. Для визначення рівня взаємозамінності факторів виробництва використовують показник граничної норми технологічного заміщення.

Гранична норма технологічного заміщення (*MRTS* – *marginal rate of technical substitution*) – це величина, на яку можна зменшити обсяг одного ресурсу в обмін на використання додаткової одиниці іншого ресурсу за умови, що обсяг виробництва залишається незмінним.

Граничну норму технологічного заміщення праці капіталом визначається за формулою:

$$MRTS_{LK} = - \frac{\Delta L}{\Delta K} \Bigg|_{Q = \text{const}} \quad (30.7)$$

Якщо є потреба у тому, щоб капітал замістити працею, то формула граничної норми технологічного заміщення матиме вигляд:

$$MRTS_{KL} = - \frac{\Delta K}{\Delta L} \Bigg|_{Q = \text{const}}, \quad (30.8)$$

де ΔK – зміна розміру капіталу;

ΔL – зміна розміру праці.

Знак «мінус» показує, що скорочення витрат одного ресурсу, за умови незмінності випуску, вимагає збільшення витрат іншого ресурсу.

Графічно гранична норма технологічного заміщення капіталу працею наведена на рис. 30.5.

З рис. 30.5 видно, що рухаючись вниз по ізокванті значення граничної норми технологічного заміщення спадає. Зменшення норми технологічного заміщення одного фактора іншим свідчить про те, що ефективність використання будь-якого ресурсу обмежена. При заміщенні праці капіталом віддача останнього (тобто продуктивність) знижується. Аналогічна картина відбувається при заміщенні капіталу працею. До речі, якщо в цілому в економіці спостерігається тенденція заміщення праці капіталом, то в окремих підприємствах можлива заміна капіталу працею (в залежності від обсягу виробництва і застосованої технології).

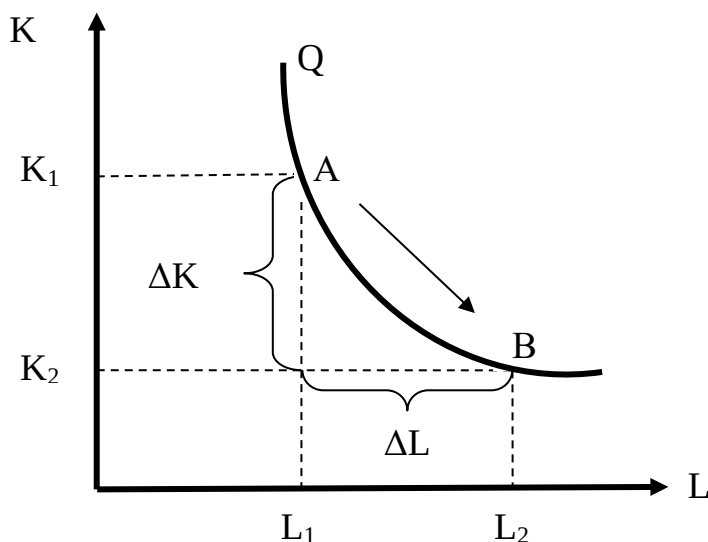

Рис. 30.5. Гранична норма технологічного заміщення капіталу працею

Граничну норму технологічного заміщення факторів виробництва можна розрахувати й через граничні продукти. Наприклад, якщо при зменшенні капіталу з K_1 до K_2 та зростанні кількості праці з L_1 до L_2 виробник залишається на тій самій ізокванті, то це означає, що гранична продуктивність праці убиває, а гранична продуктивність капіталу навпаки – зростає. Тому показник гранична норма технологічного заміщення факторів можна визначити і через відношення граничних продуктів праці та капіталу:

$$MRTS_{KL} = -\frac{\Delta K}{\Delta L} = \frac{MP_L}{MP_K} \quad (30.9)$$

де MP_L – граничний продукт праці;

MP_K – граничний продукт капіталу.

30.3. Ефект масштабу виробництва

Економічний зміст довгострокового (до речі, як і короткострокового) періоду визначається не календарним часом, а саме здатністю підприємства здійснити зміни в усіх ресурсах, які воно використовує. Тривалість довгостроковому періоду визначається не законодавством, не бажанням підприємців, а, насамперед, особливостями технологічного процесу. Для кіоску, що торгує морозивом, довгостроковий період може визначатися декількома місяцями, для сталеплавильного заводу – десятками років.

У довгостроковому періоді фірма має можливість не тільки комбінувати фактори виробництва, а й змінювати їх кількість. Якщо виробник змінює кількість усіх залучених факторів, то ці зміни вплинуть на масштаб виробництва. Фундаментальною проблемою виробництва в довгостроковому періоді є виявлення залежності приросту обсягу випуску від збільшення обсягів всіх введених до виробничого процесу ресурсів.

Коли всі фактори, що використовуються змінюються в однаковій пропорції, то підприємство (фірма) змінює масштаб виробництва і досягає ефекту масштабу виробництва.

Ефект масштабу виробництва – це співвідношення між затратами ресурсів та зростанням обсягу випуску благ.

У залежності від характеру зміни співвідношення між збільшенням факторів виробництва та зростанням обсягу випуску розрізняють:

- ✓ доданий (зростаючий) ефект масштабу виробництва;
- ✓ незмінний (постійний) ефект масштабу виробництва;
- ✓ від’ємний (спадаючий) ефект масштабу виробництва.

Доданий ефект масштабу виробництва має місце тоді, коли обсяг випуску продукції підприємства збільшується у пропорції зростання витрат. Наприклад, підприємство збільшило свої витрати праці і капіталу на 10%, і виробництво продукції зросло на 15%. Це характерно для тих виробництв, де можлива широка автоматизація виробничих процесів, застосування поточних і конвеєрних ліній. Якщо є додатний ефект масштабу виробництва, то виробляти продукцію вигідніше на одній великій фірмі, ніж на декількох малих, оскільки малі фірми нерідко виявляються неспроможними ефективно використовувати виробниче обладнання. Тільки великі фірми можуть купити сучасне дороге обладнання та ефективно його експлуатувати. Вони володіють більшими можливостями для виробництва побічної продукції та ефективної утилізації відходів ніж малі фірми.

Зазвичай зростаючий ефект масштабу чітко виявляється в енергоємних і фондомістких галузях – металургії, нафтопереробній, добувній та хімічній тощо.

Графічно зростаючий ефект масштабу виробництва відображено на рис. 30.6.

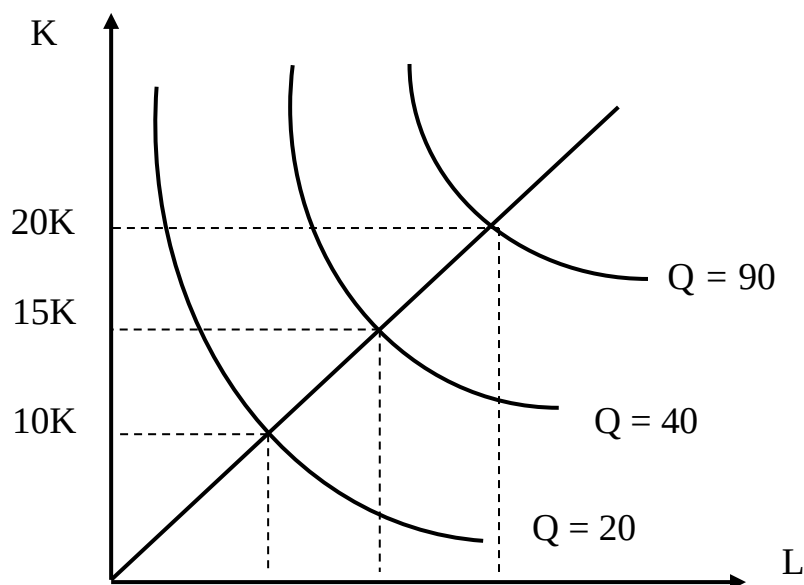

Рис. 30.6. Зростаючий ефект масштабу виробництва

Аналіз графіку на рис. 6.6 показує, що при пропорційному зростанні праці L і капіталу K (10 – 15 – 20) обсяги виробництва Q зростають у більший мірі (20 – 40 – 90). Показником віддачі від масштабу є відстань променю, який проведений від початку координат через точки ізоквант, що відповідають обсягам випуску при різних комбінаціях ресурсів.

Незмінний ефект масштабу означає, що виробництво продукції на підприємстві зростає такими темпами як і зростають витрати ресурсів.

Наприклад, витрати праці і капіталу зросли на 10%, випуск продукції теж зріс на 10%. На такому виробництві середня і гранична продуктивність виробничих факторів залишається незмінною. У цьому разі байдуже, працюватиме одне велике підприємство чи замість нього буде створено два дрібних. У сільському господарстві, зазвичай, може бути забезпечена ефективна віддача і малих, і середніх, і великих виробництв, тобто спостерігається постійний ефект масштабу.

Графічно постійний ефект масштабу виробництва відображено на рис. 30.7.

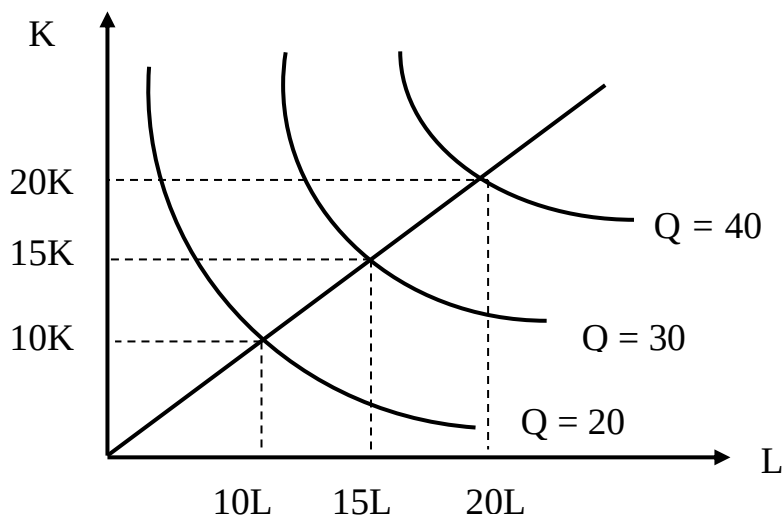

Рис. 30.7. Незмінний ефект масштабу виробництва

Графічне зображення на рис. 30.7 свідчить, що при пропорційному зростанні праці L і капіталу K (10 – 15 – 20) обсяги виробництва Q зростають у тій же пропорції (20 – 30 – 40).

Від'ємний ефект масштабу виробництва досягається тоді, коли зростання обсягу випуску відбувається у меншій пропорції, ніж зростання витрат ресурсів. Наприклад, підприємство збільшило витрати праці і капіталу на 10%, а обсяг випуску зріс на 5%. При від'ємному ефекті масштабу виробництва не вигідно створювати велике виробництво. Причиною низької ефективності у цьому разі, як правило, є додаткові витрати, пов'язані з керівництвом подібним виробництвом, труднощами координації великого виробництва. Прикладом такого ефекту масштабу виробництва може слугувати галузь побутового обслуговування (перукарні, пральні, майстерні по ремонту взуття тощо).

Графічно спадаючий ефект масштабу виробництва відображено на рис. 30.8.

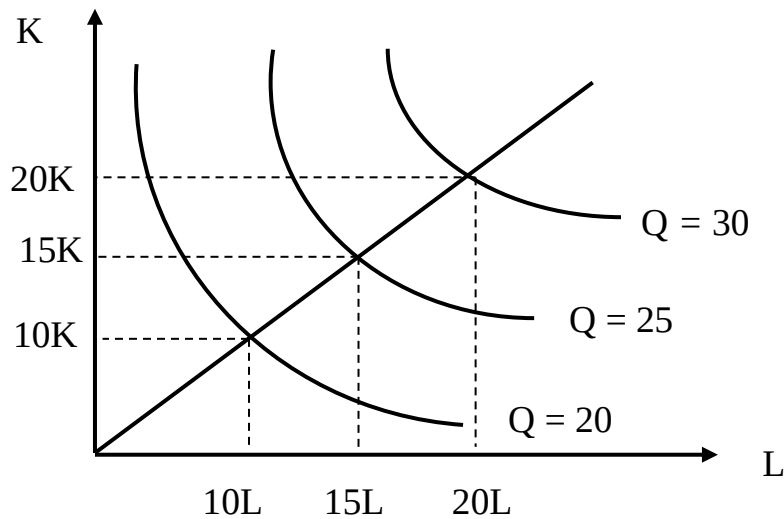

Рис. 30.8. Спадаючий ефект масштабу виробництва

Із рис. 30.8 видно, що при пропорційному зростанні праці L і капіталу K (10 – 15 – 20) обсяги виробництва Q зростають у меншій мірі (20 – 25 – 30).

Найпоширенішою функцією виробництва в емпіричному аналізі є **функція Кобба-Дугласа**, яка описує залежність обсягу випуску від двох ресурсів (праці та капіталу). Вона має вигляд:

$$Q = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{\beta} \quad (30.10)$$

де Q – максимально можливий обсяг випуску;

A – масштабний коефіцієнт ($A > 0$);

K і L – затрати капіталу та праці відповідно;

α і β – коефіцієнти еластичності функції за капіталом і працею відповідно.

Якщо $\alpha + \beta = 1$, то функція виробництва демонструє постійну віддачу від масштабів; якщо $\alpha + \beta > 1$ – зростаючу; а коли $\alpha + \beta < 1$ – спадну.

Знання теорії масштабу виробництва необхідне при аналізі ефективності виробництва використання ресурсів та розширення діяльності підприємства. Якщо ефект масштабу доданий, то це свідчить про те, що ефективність виробництва і використання ресурсів зростає, а отже підприємству доцільно нарощувати масштаби своєї діяльності. В інших випадках підприємству слід утриматись від додаткового нарощування ресурсів і більш глибоко проаналізувати стан справ.

На практиці віддача від масштабів може бути різною в різних фірмах і галузях. Так, виробничі галузі забезпечують переважно більшу віддачу від масштабів, ніж галузі, орієнтовані на послуги, оскільки промисловість вкладає значні інвестиції в капітальне устаткування до того, як фірми

зможуть працювати з повною віддачею. Послуги вимагають інтенсифікації праці і, як правило, можуть надаватися у малих обсягах так само ефективно, як і у великих.

30.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Виробнича функція з одним змінним фактором.
2. Виробнича функція з двома змінними факторами. Ізокванта.
3. Гранична норма технологічного заміщення факторів виробництва.
4. Збільшення випуску за рахунок пропорційного нарощування ресурсів. Ефект масштабу.

Питання для самоперевірки

1. Що показує виробнича функція?
2. У чому полягає сутність різних періодів функціонування підприємства?
3. Охарактеризуйте виробничу функцію з одним змінним ресурсом (аналітично, графічно).
4. У чому сутність закону спадної віддачі виробничих ресурсів? Дайте графічне пояснення закону спадної віддачі.
5. Що являє собою ізокванта? Яке її графічне зображення?
6. Дайте порівняльну характеристику кривих байдужості та ізоквант.
7. Поясніть поняття «гранична норма технічного заміщення». Як вона розраховується?
8. Які властивості мають ізокванти на карті?
9. Що таке ефект масштабу виробництва і чому він існує?
10. Яке значення має ефект від масштабу для прийняття рішення про розширення виробничої діяльності фірми?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Закон спадної віддачі	
2.	Граничний продукт	
3.	Спадний ефект масштабу	
4.	Виробнича функція	
5.	Незмінний ефект масштабу	
6.	Середній продукт	
7.	Зростаючий ефект масштабу	
8.	Ізокванта	
9.	Гранична норма технологічного заміщення	
10.	Сукупний продукт	

Визначення

1. Ситуація, при якій виробництво продукції на підприємстві зростає такими темпами як і зростають витрати ресурсів.

2. Залучення до процесу виробництва все більшої додаткової кількості змінного фактора при незмінних обсягах інших факторів призводить до того, що продуктивність кожної наступної одиниці змінного ресурсу буде меншою, ніж віддача попередньої одиниці цього ресурсу

3. Додатковий продукт, отриманий у результаті приросту обсягу одного із ресурсів на одну додаткову одиницю, за умови, що обсяги всіх інших ресурсів залишались незмінними.

4. Ситуація, при якій зростання обсягу випуску відбувається у меншій пропорції, ніж зростання витрат ресурсів.

5. Крива, що показує різні комбінації змінних факторів, що забезпечують однаковий обсяг випуску продукції.

6. Зв'язок між задіяними у виробничому процесі ресурсами та фізичним обсягом випуску.

7. Ситуація, при якій обсяг випуску продукції підприємства збільшується у пропорції зростання витрат.

8. Максимальний фізичний обсяг продукту, вироблений певним обсягом змінного ресурсу, за незмінного обсягу всіх інших ресурсів та незмінного технологічного рівня виробництва.

9. Загальний продукт у розрахунку на одиницю змінного ресурсу, що використовується у виробництві.

10. Величина, на яку можна зменшити обсяг одного ресурсу в обмін на використання додаткової одиниці іншого ресурсу за умови, що обсяг виробництва залишається незмінним.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Граничний продукт розраховується як співвідношення сукупного продукту до обсягу виробництва.

2. Закон спадної віддачі діє виключно у короткостроковому періоді.

3. Чим далі від початку координат розташована ізокванта на карті, тим більшим бюджетним можливостям виробника вона відповідає.

4. Виробнича функція відображає зв'язок між задіяними у виробничому процесі факторами виробництва та максимально можливим обсягом випуску.

5. Не існує межі росту сукупного продукту при одному змінному факторі виробництва.

6. Сукупний продукт набуває максимального значення, коли граничний продукт дорівнює нулю.

7. Функція Кобба-Дугласа – це виробнича функція, за допомогою якої можна визначити ефект масштабу виробництва.

8. Зростаючий ефект масштабу виробництва виникає, коли обсяг

ресурсів зростає більшою мірою, ніж обсяг випуску продукції.

9. Всі економічно ефективні способи виробництва водночас і є технологічно ефективними.

10. Спадний ефект масштабу виробництва виникає, коли зростання обсягу випуску відбувається у меншій пропорції, ніж зростання витрат ресурсів.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна

1. Взаємозв'язок між всіма можливими поєднаннями факторів виробництва та обсягом випуску продукції описує:

- а) крива виробничих можливостей;
- б) крива пропозиції;
- в) крива сукупних витрат;
- г) виробнича функція.

2. Визначте характеристику короткострокової виробничої функції:

- а) сукупний продукт змінного фактора досягає максимуму, коли середній продукт скорочується, а граничний спадає до нуля;
- б) сукупний продукт змінного фактора зменшується, коли зменшуються і середній, і граничний продукти;
- в) сукупний продукт змінного фактора зростає, коли граничний продукт зростає, а середній – скорочується;
- г) сукупний продукт змінного фактора зменшується, коли середній продукт зростає, а граничний спадає.

3. Додатний ефект масштабу має місце, коли:

- а) темп зростання обсягів виробництва дорівнює темпу зростання обсягів залучених ресурсів;
- б) темп зростання обсягів залучених ресурсів перевищує темп зростання обсягів виробництва;
- в) темп зростання обсягів виробництва перевищує темп зростання обсягів залучених ресурсів;
- г) темп зростання обсягів виробництва не пов'язаний зі зростанням обсягів залучених ресурсів.

4. Сукупний продукт змінного фактора виробництва набуває максимального значення, коли:

- а) граничний продукт змінного фактора дорівнює нулю;
- б) середня продуктивність змінного фактора є найвищою;
- в) граничний продукт змінного фактора перевищує середній продукт;
- г) граничний продукт змінного фактора зростає.

5. Ізокванта - це:

- а) крива, що характеризує різні комбінації двох ресурсів, використання яких забезпечує однаковий рівень виробничих витрат;

б) крива, що характеризує обсяг продукції, який отримує фірма, використовуючи даний обсяг ресурсів;

в) крива, що характеризує різні комбінації двох ресурсів, використання яких забезпечує однаковий обсяг випуску;

г) всі відповіді правильні.

6. *Виробник збільшив витрати факторів виробництва на 30%, обсяг виробництва при цьому зріс на 25%. Це означає, що:*

а) діє закон спадної віддачі;

б) спостерігається незмінний ефект масштабу;

в) спостерігається зростаючий ефект масштабу;

г) спостерігається спадний ефект масштабу.

7. *Граничний продукт змінного фактора - це:*

а) відношення сукупного обсягу випуску продукції до затрат змінного фактора;

б) додатковий продукт, одержаний від застосування додаткової одиниці змінного фактора;

в) кількість продукції, виробленої на одиницю затрат змінного фактора;

г) відношення продуктивності праці до обсягу випуску.

8. *Гранична норма технологічного заміщення MRTS показує:*

а) співвідношення продуктивності праці двох факторів x і y ;

б) постійне співвідношення двох факторів x і y за певного обсягу виробництва;

в) абсолютне співвідношення двох змінних факторів;

г) заміщення одного фактора виробництва іншим при збереженні постійного обсягу виробництва.

9. *Довгостроковий період функціонування фірми - це:*

а) найтриваліший цикл роботи підприємства;

б) максимально можливий період функціонування фірми в даній галузі;

в) часовий інтервал, протягом якого фірма може отримувати економічний прибуток;

г) час, необхідний для зміни всіх залучених ресурсів.

10. *Яка формула правильно відображає величину середнього продукту:*

а) $AP = TP/L$;

б) $AP = MP/K$;

в) $MP = TP/L$;

г) $TP = Q \cdot X$.

Завдання 5. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

У таблиці наведені дані про зміни загального випуску продукції фірми «Алькор» залежно від зміни кількості найманих робітників (решта факторів виробництва не змінюються):

Таблиця 30.3

Залежність виробництва продукції від збільшення витрат праці

Кількість одиниць праці, (L)	Випуск продукції, (Q)	Середній продукт, (AP)	Граничний продукт, (MP)
1	25		
2	70		
3	120		
4	192		
5	260		
6	300		
7	315		
8	328		
9	339		
10	330		

Зробіть наступні розрахунки і дайте відповіді:

1) Розрахуйте середній продукт праці і заповніть третій стовпчик таблиці.

2) Розрахуйте граничний продукт праці (MP) і заповніть останній стовпчик таблиці.

3) Як змінюється граничний продукт праці зі зростанням кількості найманих робітників?

4) Визначте, з наймом якого робітника починає діяти в даному випадку спадна економія від масштабу?

Методика розв'язання:

1) Загальний продукт (TP) – це максимальний фізичний обсяг продукту (Q). Якщо кількість робітників – це витрати праці (L), а випуск продукції – це сукупний продукт – TP, то визначимо середній продукт за формулою:

$$AP = \frac{TP}{L} = \frac{Q}{L}$$

2) Граничний продукт праці розраховується за формулою:

$$MP = \frac{\Delta TP}{\Delta L}$$

Заповнюємо таблицю для кожного значення витрат праці:

Таблиця 30.3

Залежність виробництва продукції від збільшення витрат праці

Кількість одиниць праці	Загальний продукт	Середній Продукт	Граничний продукт

(L)	(TP)	(AP)	(MP)
1	25	25	-
2	70	35	45
3	120	40	50
4	192	48	72
5	260	52	68
6	300	50	40
7	315	45	15
8	328	41	13
9	339	37,6	11
10	330	33	-9

3) Граничний продукт праці зростає із наймом 3,4 робітників, після того, як число працівників перевищить 5, він буде спадати.

4) Економія від масштабу починає знижуватися після того, як число працівників перевищить 5.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. У таблиці 30.4 наведені дані про зміни загального випуску продукції фірми «Альянс» залежно від зміни кількості найманих робітників (решта факторів виробництва не змінюються):

Таблиця 30.4

Залежність виробництва продукції від збільшення витрат праці

Кількість одиниць праці (L)	Випуск продукції (Q)	Граничний продукт (MP)	Середній продукт (AP)
1	12		
2	26		
3	42		
4	52		
5	58		
6	60		
7	60		
8	57		

Зробіть наступні розрахунки і дайте відповіді:

1) Розрахуйте граничний продукт праці (MP) і заповніть третій стовпчик таблиці.

2) Розрахуйте середній продукт праці і заповніть останній стовпчик таблиці.

3) Як змінюється граничний продукт праці зі зростанням кількості найманих робітників?

4) Який закон відображає зміна граничного продукту праці?

Задача 2. Фірма «Троянда» працює за технологією, при якій виробнича функція має вигляд $Q = 10 K \sqrt{L}$. Яка віддача від масштабу характерна для даного виробництва?

Задача 3. Заповніть пропуски в таблиці:

Таблиця 30.5

Залежність виробництва продукції від збільшення витрат праці

Обсяг змінного ресурсу, L	Загальний випуск продукції, Q	Граничний продукт, MP	Середній продукт, AP
3	96		
4		24	
5	140		
6			25

Задача 4. Фірма платить 200 тис. грош. од. в день за оренду устаткування і 100 тис. грош. од. заробітної плати. При цьому вона використовує таку кількість праці і капіталу, що їхні граничні продукти відповідно дорівнюють 0,5 і 1. Чи використовує фірма оптимальне поєднання чинників виробництва з погляду максимізації прибутку?

Задача 5. Дані дві виробничі функції фірми, яка використовує єдиний чинник виробництва – працю: $Q = 10L^2 - 2L^3$; $Q = 8L$. Знайдіть функцію середнього і граничного продукту праці виробничого процесу.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 31. ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА ДОХОДИ ПІДПРИЄМСТВА. ПРИБУТОК ТА ЙОГО МАКСИМІЗАЦІЯ

Мета: визначити сутність витрат виробництва; усвідомити концептуальну різницю між бухгалтерським та економічним підходом до визначення витрат; з'ясувати види та відмінності динаміки витрат у короткостроковому та довгостроковому періодах; визначити оптимум товаровиробника; усвідомити сутність та значення доходів підприємства та їх види; з'ясувати сутність, види прибутку, методику обчислення та умови його максимізації.

Основні терміни і поняття: витрати виробництва, явні витрати, неявні витрати, сукупні витрати, середні витрати, граничні витрати, постійні витрати, змінні витрати, ізокошта, оптимум товаровиробника, сукупний дохід, середній дохід, граничний дохід, прибуток, економічний прибуток, бухгалтерський прибуток, нормальний прибуток, умови максимізації прибутку, загальне правило максимізації прибутку.

План лекції:

31.1. Витрати виробництва: сутність та їх види в коротко- та довгостроковому періодах.

31.2. Ізокошти. Оптимум (рівновага) товаровиробника.

31.3. Доходи підприємства. Прибуток і його максимізація.

31.1. Витрати виробництва: сутність та їх види в коротко- та довгостроковому періодах

Будь-яке виробництво пов'язане з витратами сировини, електроенергії, робочої сили, обладнання, землі тощо. Без використання необхідних ресурсів неможливо виробити нові блага.

Витрати виробництва ($C - cost$) – це вартість всіх видів факторів виробництва (виробничих ресурсів), які використовуються для виготовлення певної кількості товарів і надання послуг.

Усі використанні у процесі виробництва ресурси мають обмежений характер. Феномен обмеженості всіх видів ресурсів при виробництві будь-яких товарів означає відмову від використання тих самих ресурсів для виробництва інших благ. Тому, всі витрати на виробництво якого-небудь товару мають альтернативний характер. Наприклад, для виробництва велосипедів використовуються металеві труби, які можна застосувати при створенні дитячих візків, каркасів для теплиць. З деревини можна виробити меблі, пиломатеріали та папір. З цих прикладів видно, що метою виробника є вибір із множини варіантів такого варіанту, при якому використання ресурсу дає найбільшу вигоду.

У економічній теорії існує два методологічних підходи до визначення витрат виробництва: виробничий (бухгалтерський) та економічний. **Бухгалтерський підхід** до визначення витрат базується на аналізі

фінансового балансу підприємства. Він дозволяє оцінювати ефективність витрат в минулому періоді. В свої розрахунки бухгалтери включають фактичні витрати в грошовій формі, вони пов'язані з прямими витратами підприємства. Головний недолік бухгалтерського методу полягає в тому, що він включає витрати лише тих ресурсів, які фірма набуває зі сторони. Ці витрати називають явними або зовнішніми, оскільки вони явно переходять від власників грошей до власників ресурсів.

Явні (зовнішні) витрати – це фактичні витрати підприємства у формі грошових платежів постачальникам виробничих ресурсів і послуг. Вони включають такі статті витрат (рис. 31.1).

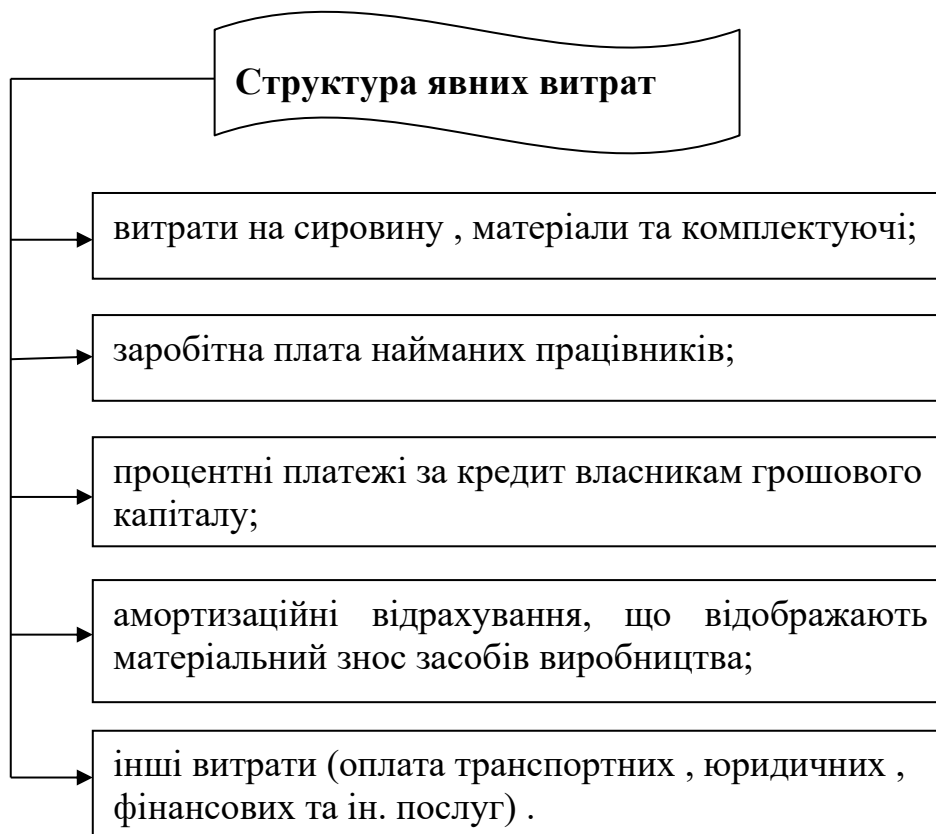

Рис. 31.1. Структура явних витрат

Оскільки явні витрати виражають фактичні витрати, які відображаються в бухгалтерському обліку підприємства, то їх називають **бухгалтерськими витратами**.

Економічний підхід ґрунтується на визначенні того, яку максимальну вигоду можна було б отримати в разі альтернативного використання економічних ресурсів, витрачених на виробництво товару. Він використовується при аналізі господарської діяльності в перспективі, а також при розробці заходів в майбутньому.

Економічний підхід враховує, як явні, так і неявні витрати. Сума явних і неявних витрат відображають **економічні витрати**.

Неявні (внутрішні) витрати – це грошові платежі, які могли б отримати власники підприємства при альтернативному використанні ресурсів, що їм належать. Вони носять прихований характер, виступаючи як витрати втрачених можливостей. Неявні витрати враховуються при прийнятті економічних рішень, заснованих на порівнянні розмірів втрачених можливостей більш вигідного використання власних ресурсів. Таким чином, використовуючи власні ресурси для організації виробничої діяльності, підприємець втрачає певну грошову вигоду, яку він міг би отримати при інших варіантах використання ресурсів.

Структура неявних витрат для власника фірми наведена на рис. 31.2:

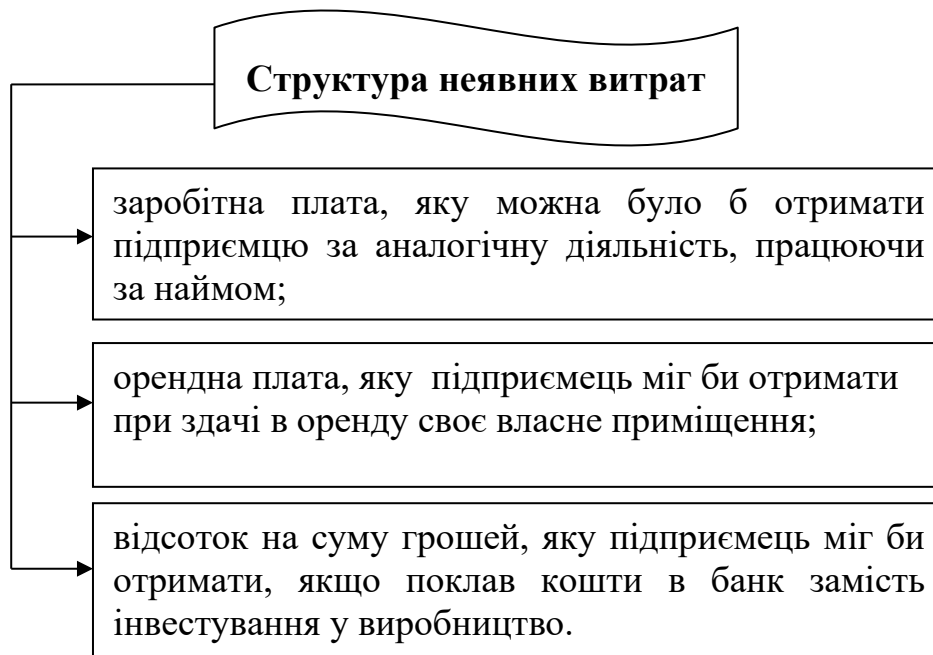

Рис. 31.2. Структура неявних витрат

Неявні витрати не відображаються в бухгалтерському обліку. Але власник підприємства враховує ці втрачені можливості для того, щоб прийняти рішення, чи доцільно йому продовжувати цю справу, чи варто змінити вид або напрям своєї діяльності.

Таким чином, визначення витрат на основі методологічних підходів можна представити на рис. 31.3

У теорії витрат важливу роль відіграє фактор часу, який впливає на процес формування витрат. Розрізняють короткостроковий і довгостроковий періоди.

Короткостроковий період – це відрізок часу, протягом якого фірма не може змінити виробничі потужності і обсяг випуску варіує тільки за рахунок зміни змінних витрат при незмінних постійних витратах.

Довгостроковий період – це відрізок часу, протягом якого всі витрати можуть змінюватися.

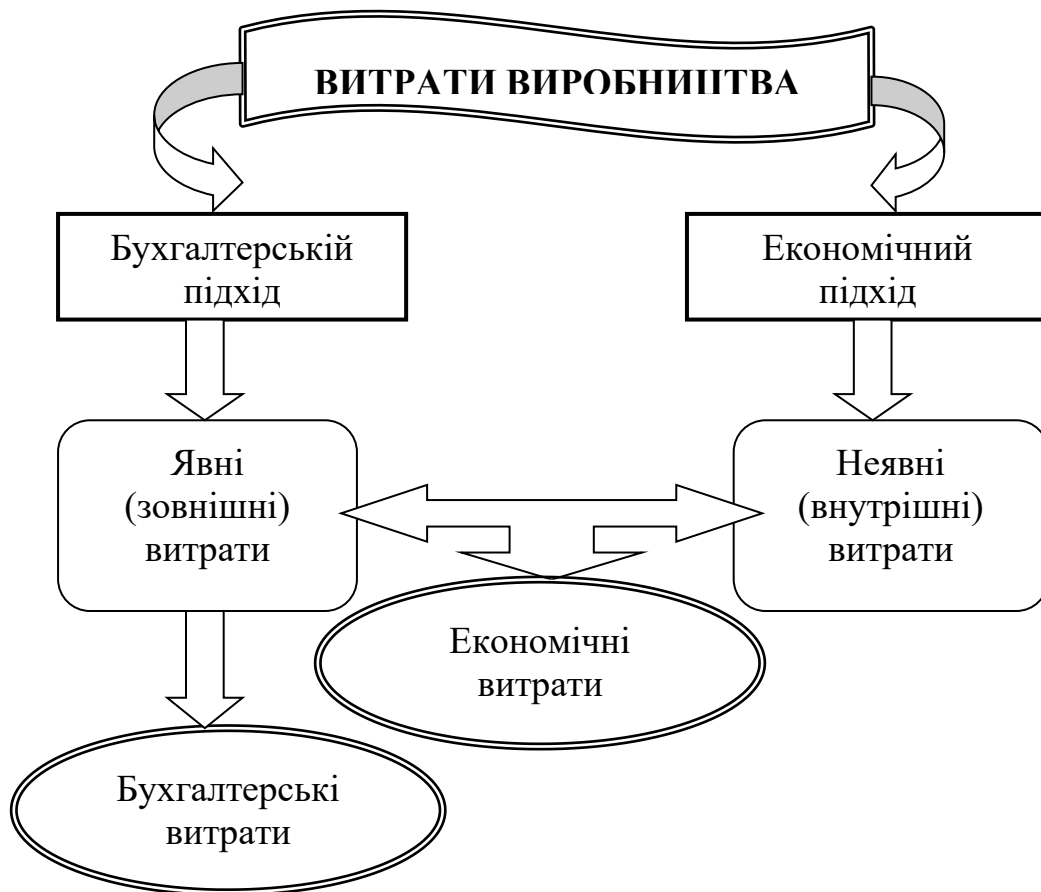

Рис. 31.3. Види витрат та їх взаємозв'язок

У короткостроковому періоді розрізняють такі види витрат: постійні (FC) і змінні (VC), сукупні (TC), середні (AC), граничні (MC).

Постійні витрати (FC – fixed cost) – це витрати, величина яких, не залежить від обсягу випуску продукції. Ці витрати мають місце навіть тоді, коли продукція взагалі не виробляється.

Наприклад, до постійних витрат на підприємстві відносять: відсоток за кредит, амортизаційні відрахування, орендна плата, витрати на капремонт, сплата податків, страхові внески, адміністративні витрати в тому числі на оплату праці адміністративному персоналу.

Змінні витрати (VC – variable cost) – це витрати виробництва, величина яких залежить від обсягу випуску продукції і змінюється в залежності від збільшення або зменшення обсягу виробництва. Це витрати на сировину, матеріали, паливо, оплату праці робітників.

Сукупні (валові) витрати (TC – total cost) – сума постійних і змінних витрат.

$$TC = FC + VC \quad (31.1)$$

Графічне зображення кривих сукупних, постійних, змінних витрат показано на рис. 31.4.

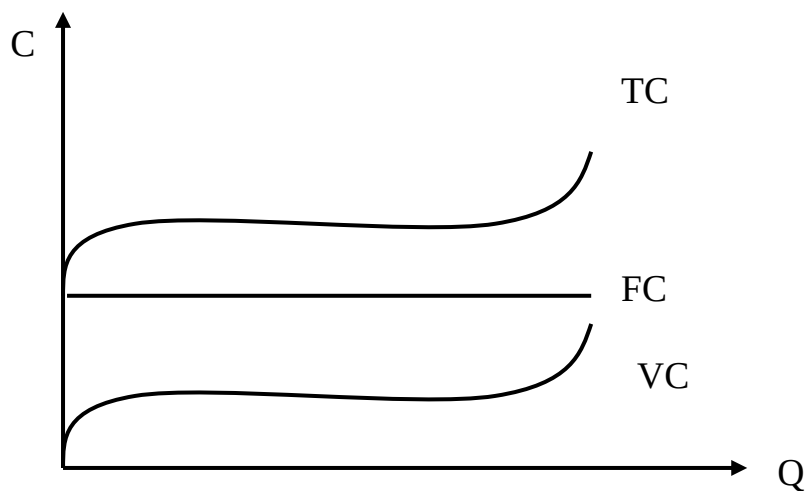

Рис. 31.4. Сукупні, постійні, змінні витрати

Аналіз рис. 31.4 свідчить, що постійні витрати не залежать від змін обсягів виробництва, тому на графіку їх крива матиме вигляд прямої лінії, яка проходить паралельно до осі обсягу виробництва. Змінні витрати збільшуються або зменшуються залежно від змін обсягу виробництва. Крива сукупних витрат матиме таку саму форму, як і крива змінних витрат, однак проходитиме вище на величину постійних витрат. Конфігурація кривих витрат на графіку взаємопов'язана і визначається стадією виробництва. На початку освоєння продукції витрати зростають, потім рівень витрат стабілізується (коли досягається максимальний випуск продукції), при подальшому розширенні виробництва відбувається нове збільшення витрат.

У мікроекономічному аналізі використовуються не тільки показники сукупних витрат, але й середніх. Будь-яке підприємство зацікавлено у тому, які воно несе витрати на одиницю виробленої продукції. Тому виділяють середні постійні витрати (AFC) середні змінні витрати (AVC) та середні сукупні витрати (ATC).

Середні постійні витрати (AFC – average fixed cost) – це кількість постійних витрат виробництва, що припадає на одиницю виробленої продукції:

$$AFC = \frac{FC}{Q} \quad (31.2)$$

де Q – обсяг виробленої продукції.

Середні змінні витрати (AVC – average variable cost) – це кількість змінних витрат виробництва, що припадає на одиницю виробленої продукції, тобто

$$AVC = \frac{VC}{Q} \quad (31.3)$$

Середні сукупні витрати (ATC – average total cost) – це кількість сукупних витрат виробництва, що припадає на одиницю виробленої продукції:

$$ATC = \frac{TC}{Q} = \frac{(FC + VC)}{Q} = AFC + AVC \quad (31.4)$$

Особливе значення в дослідженні поведінки виробника мають граничні витрати.

Граничні витрати (MC – marginal cost) – це приріст сукупних витрат в результаті приросту обсягу випуску на одиницю продукції.

Граничні витрати показують на яку величину збільшуються витрати підприємства у зв'язку з зростанням виробництва на додаткову одиницю продукції.

Математично граничні витрати розраховуються за допомогою формули:

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q} \quad (31.5)$$

де ΔTC – приріст сукупних витрат;

ΔQ – приріст обсягу випуску продукції.

Постійні витрати не залежать від зміни обсягу виробництва продукції, тому граничні витрати залежать від того, як змінюються змінні витрати, і їх можна визначити так:

$$MC = \frac{\Delta VC}{\Delta Q} \quad (31.6)$$

де ΔVC – приріст сукупних витрат;

Економічна роль цих витрат полягає в тому, що на основі значення їх величини підприємець приймає рішення щодо зміні обсягу виробництва (збільшення чи зменшення).

Важливим для подальшого дослідження є з'ясування залежностей між динамікою середніх та граничних витрат, що відображає графіки функцій витрат на рис 31.5.

З рис. 31.5 слідує, що зі збільшенням обсягу випуску середні постійні витрати (AFC) поступово знижуються, оскільки вони слугують джерелом зниження собівартості продукту та зростання розміру прибутку фірми. Натомість криві середніх змінних витрат (AVC) та середніх загальних витрат (ATC) U-подібну конфігурацію, це є свідченням того, що їх показники спочатку знижуються при збільшенні обсягу виробництва, а сягнувши свого мінімуму (т. А та В) – починають зростати. Граничні витрати (MC), які ілюструють динаміку витрат на виробництво кожної додаткової одиниці продукту, спочатку зменшуються, а потім починають постійно зростати.

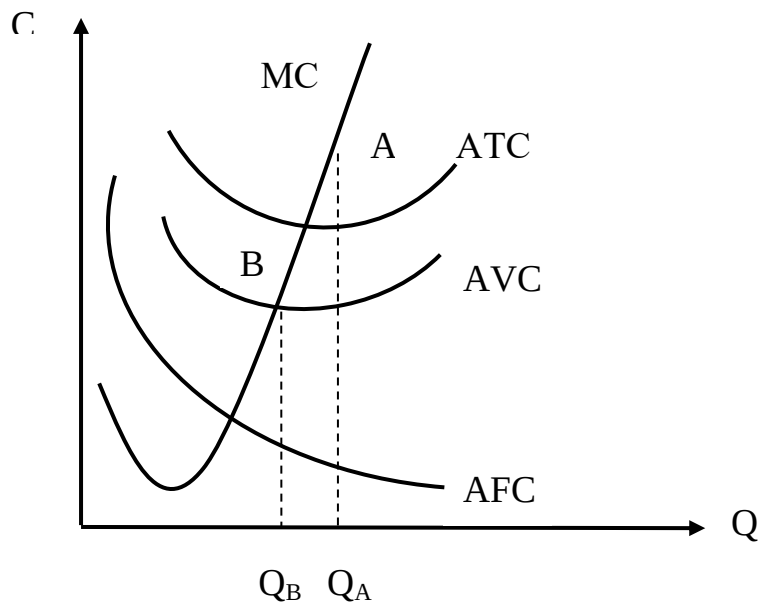

Рис. 31.5. Граничні і середні витрати

Розташування кривих на графіку залежить від таких **закономірностей**:

✓ якщо $MC < ATC$, то крива середніх сукупних витрат (ATC) має спадний характер і виробництво кожної додаткової одиниці продукції зменшує середні витрати;

✓ якщо $MC > ATC$, то крива середніх сукупних витрат зростає, прямує вгору і виробництво кожної додаткової одиниці продукції збільшує середні витрати;

✓ якщо $MC = ATC$, то крива граничних витрат перетинає криву середніх змінних і криву загальних витрат у точках їх мінімального значення (т. А та В). Це означає, що межею розширення виробництва продукту є обсяг Q_A . Подальше нарощування обсягів випуску веде до падіння показників його економічної ефективності, оскільки на кожному одиницю продукту граничні витрати зростатимуть швидше середніх.

Зміни витрат у короткотерміновому періоді відображають дію закону спадаючої граничної продуктивності змінного фактора. Згідно з цим законом, введення в виробництво додаткової одиниці змінного ресурсу (праці) до незмінних, фіксованих витрат (капіталу) дає все менший додатковий чи граничний продукт у розрахунку на кожен наступну одиницю змінних витрат. Іншими словами, між граничним продуктом змінного ресурсу і граничними витратами виробництва є зворотна залежність. U-образна форма кривих середніх сукупних та змінних витрат відображає той факт, що середній продукт спочатку збільшується, а потім зменшується. Точка мінімуму середніх змінних витрат співпадає з точкою максимуму середнього продукту змінного фактора.

Середні та граничні витрати мають вагомий роль у діяльності підприємства, оскільки вони необхідні для виявлення рентабельності

виробничої діяльності фірми, зокрема, середні витрати постійно порівнюють з ціною. У процесі нарощування обсягу виробництва середні постійні витрати поступово зменшуються. Вони є одним з основних джерел здешевлення собівартості продукції. Граничні витрати показують, як дорого обійдеться підприємству випуск ще однієї додаткової одиниці продукції або ж скільки воно може «заощадити», якщо відмовиться від збільшення випуску.

Вище були розглянуті витрати в короткостроковому періоді. Але при розробці стратегії розвитку підприємства важливо враховувати витрати в довгостроковому періоді.

Основна відмінність витрат в довгостроковому періоді від короткострокового полягає в тому, що всі витрати в довгостроковому періоді становляться змінними величинами. Це означає, що фірма може збільшувати або зменшувати обсяги виробництва, змінюючи затрати всіх ресурсів. У довготривалій перспективі особливо треба звернути увагу на:

- а) аналіз довгострокових середніх загальних витрат (*LATC – long average cost*) та їх зв'язок з короткостроковими витратами;
- б) вплив на середні витрати ефекту масштабу виробництва.

Формування довгострокових середніх загальних витрат відбувається під впливом короткострокових витрат для різного обсягу продукції. Характер середніх витрат в довгостроковому періоді ілюструє графік – рис 31.6.

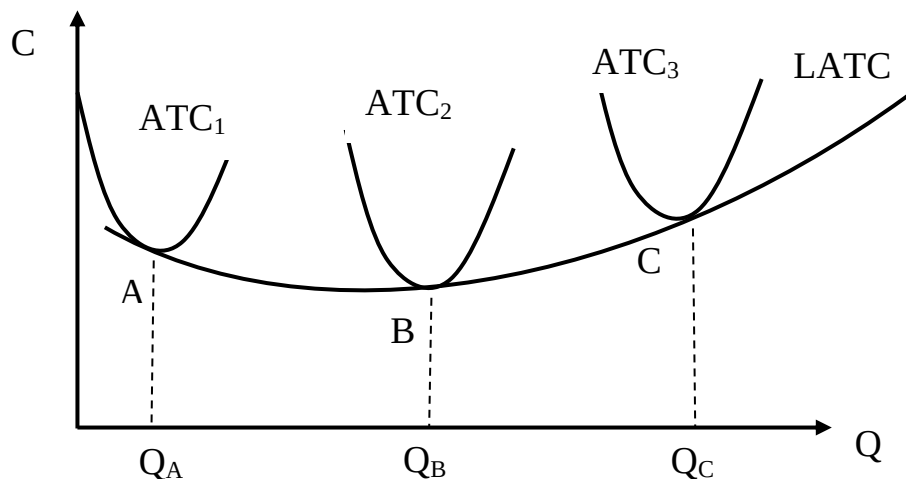

Рис. 31.6. Довгострокові середні і граничні витрати

Припустимо, що фірма поступово збільшує випуск продукції поступово рухаючись від меншого обсягу Q_A до Q_B , Q_C . Кожному з цих обсягів виробництва відповідає своя короткострокова крива ATC . Лінії ATC_1 , ATC_2 , ATC_3 відображають середні загальні витрати по кожному із запланованих обсягів випуску. Точки A , B , C вказують на мінімальне значення цих витрат, що роблять виробництво найекономнішим. Лінія довгострокових середніх витрат ($LATC$) будується як дотична або обвідна до кожної точки мінімальних витрат виробництва при збільшенні обсягу

продукції. Її ще називають крива вибору (або планова крива), що показує довгострокові загальні середні витрати.

Із рис. 31.6. видно, що крива LATC має таку саму, як і криві ATC, U-подібну конфігурацію. Це означає, що середні довгострокові витрати, як і короткострокові, спочатку знижуються, досягаючи мінімуму (точка *B*), а потім зростають. При цьому відрізок кривої LATC, що описує виробництво до обсягу Q_B , характеризує економії на масштабі, а після обсягу Q_C – витрати на масштабі. Отже, можна стверджувати, що наявність економії на масштабі відбувається при позитивному ефекті масштабу виробництва, тоді як витрати на масштабі при спадному ефекті масштабу виробництва.

Розглянемо особливості впливу ефекту масштабу виробництва на витрати детальніше на прикладі окремо виділеної кривої LATC (див. рис. 31.7).

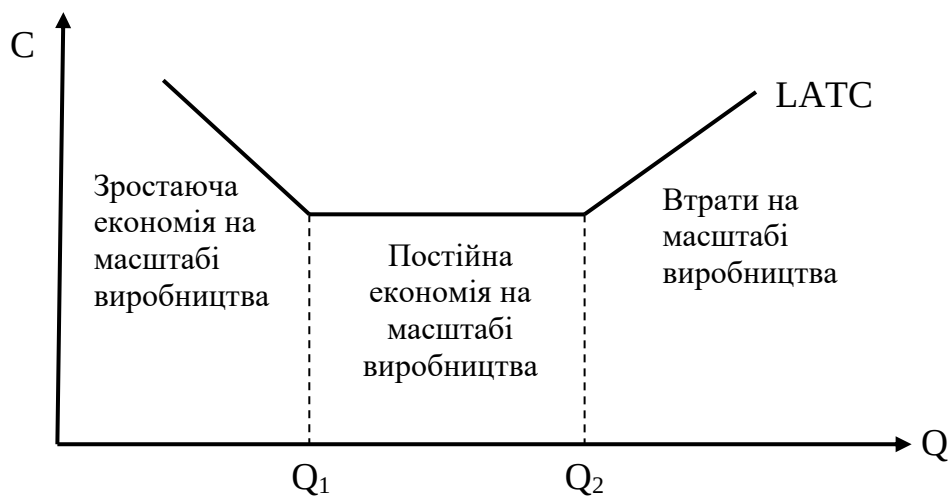

Рис. 31.7. Довгострокові середні і граничні витрати при зростаючому, незмінному, спадному ефекту масштабу виробництва

При збільшенні масштабу виробництва обсяг виробництва, а отже і загальні витрати зростають. Однак характер цього процесу може бути різним і зводиться до трьох окремих випадків:

- коли обсяг виробництва зростає швидше затрат ресурсів, то при збільшенні масштабу виробництва середні витрати знижуються (крива LATC убыває, відрізок до Q_1 на рис. 31.7). У цьому діапазоні розмірів фірма тим ефективніша, чим вона більша.

- коли обсяг виробництва і затрати ресурсів зростають в однаковій пропорції, то при збільшенні масштабу виробництва середні витрати не змінюються (крива LATC постійна, відрізок Q_1Q_2). Така ситуація називається ділянкою постійної віддачі. В її межах збільшення розмірів фірми не підвищує її ефективності в порівнянні з більш дрібними фірмами, але і не знижує її.

- коли обсяг виробництва зростає повільніше затрат ресурсів, то по мірі зростання масштабу виробництва середні витрати збільшуються (крива

LATC зростає, відрізок після Q_2). У цьому випадку більша фірма програє меншій за ефективністю своєї діяльності.

Отже, розглянувши витрати в короткостроковому і в довгостроковому періодах, можна стверджувати, що у короткостроковому періоді форма АТС залежить від дії закону спадної продуктивності, а в довгостроковому періоді на форму LATC діє ефект масштабу виробництва.

Визначення реальних масштабів виробництва як в короткотерміновому, так і в довготерміновому періодах визначається в кінцевому рахунку можливостями максимізувати економічний прибуток. Для цього витрати виробництва необхідно порівнювати з доходами, чому і буде присвячено наступне питання.

31.2. Ізокости. Оптимум (рівновага) товаровиробника.

Виробник, витрачаючи кошти на придбання ресурсів повинен зважати на свої бюджетні можливості. Комбінацію факторів, яку обирає виробник залежить від сукупних витрат. Припустимо, що фірма купує працю і капітал, які мають визначені ціни P_L , P_K відповідно. У такому разі сукупні витрати підприємства на працю і капітал не повинні перевищувати розмір бюджету (ТС). Якщо ТС – сума грошей, яку витрачає виробник на придбання праці й капіталу за цінами P_L і P_K , то рівняння *бюджетного обмеження* (ізокости) має вигляд:

$$ТС = P_K \cdot K + P_L \cdot L \quad (31.7)$$

де K і L – кількість одиниць капіталу і праці відповідно;

P_L , P_K – ціна на працю та капітал.

Із формули 30.11 можна вивести рівняння ізокости для капіталу:

$$K = \frac{ТС}{P_K} - \frac{P_L}{P_K} \cdot L \quad (31.8)$$

Якщо весь бюджет використовується тільки на придбання капіталу, то $K = \frac{ТС}{P_K}$; якщо ж капітал не купується, тобто $K = 0$, то $L = \frac{ТС}{P_L}$. У такий спосіб визначаються точки осей L й K . З'єднавши ці дві точки, отримаємо *ізокосту* (рис. 6.9)

Ізокоста – це лінія, кожна точка якої відображає кількісну комбінацію двох факторів виробництва: праці та капіталу за незмінного рівня сукупних витрат. Ізокосту також називають лінією однакових витрат.

Будь-яка точка на лінії ізокости характеризується однаковою сумою витрат. Якщо підприємство обере комбінацію факторів виробництва, що відповідає точці, яка лежить за межами кривої ізокости, то йому бракуватиме коштів. Якщо підприємство обере комбінацію факторів виробництва, що відповідає точці, яка лежить нижче кривої ізокости – воно не витратиме бюджет цілком.

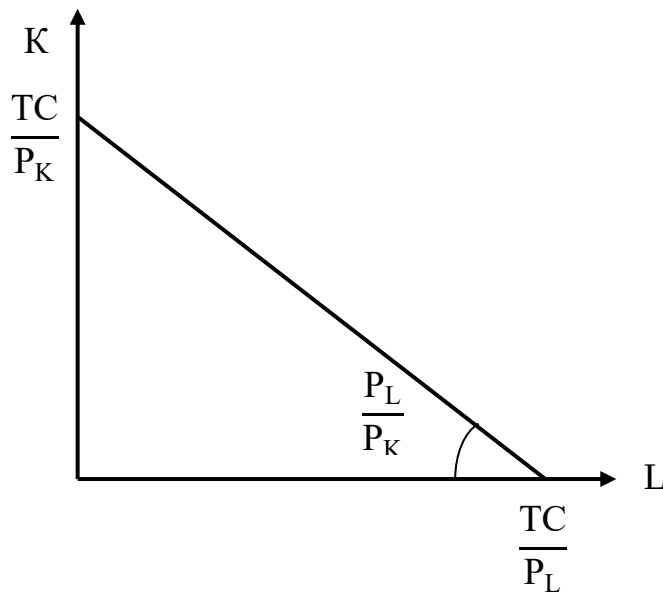

Рис. 31.8. Ізокоста

Якщо фінансові можливості підприємства зростають, воно має змогу придбати більшу кількість ресурсів. Кожному новому фіксованому рівню витрат відповідає своя ізокоста. Сукупність ізокост, які відображають різні рівні сукупних витрат, називають *картою ізокост* (рис. 31.9).

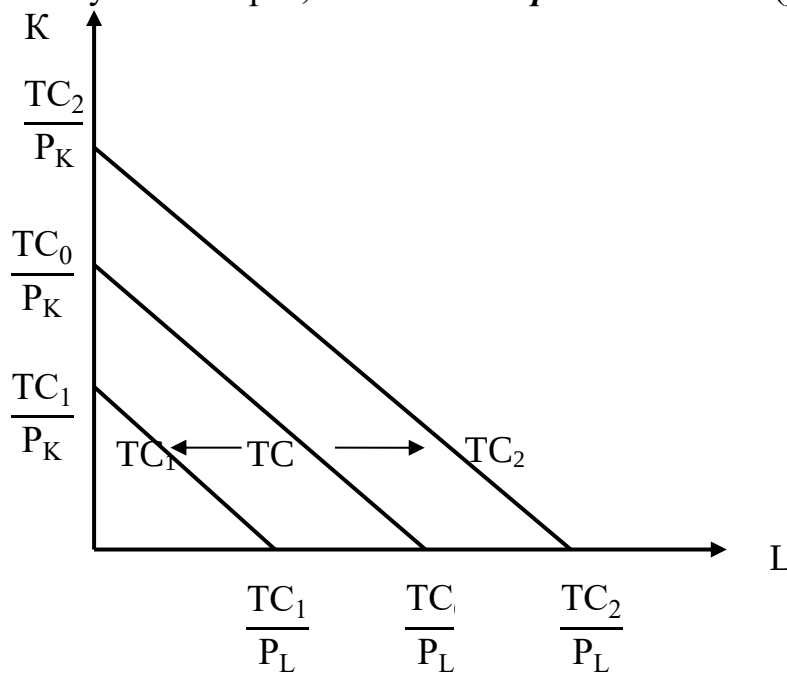

Рис. 31.9. Карта ізокост

На рис. 31.9 початкове бюджетне обмеження зображено лінією TC_0 . Якщо сукупні витрати зростають, ізокоста зміщується праворуч (від TC_0 до TC_2). Якщо сукупні витрати зменшуються, крива TC_0 зміщується ліворуч (від TC_0 до TC_1).

Нахил ізокости визначається співвідношенням цін на фактор праці і фактор капіталу (P_L / P_K). Якщо, наприклад, ціна на фактор праці за одиницю часу зменшилася, то підприємство збільшить застосування цього

фактору від L_0 до L_2 , при підвищенні ціни – навпаки зменшить (від L_0 до L_1). Графічно це зображено на рис. 31.10.

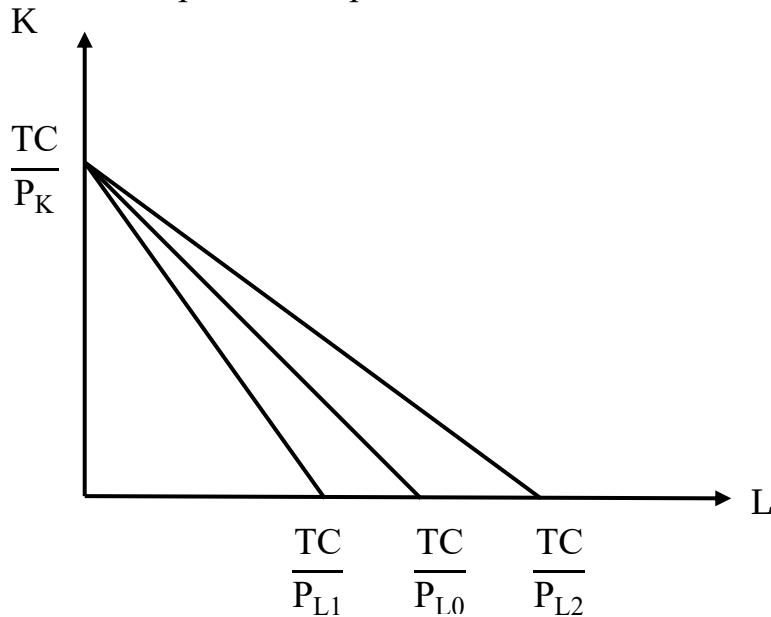

Рис. 31.10. Зміна нахилу ізокошти внаслідок зміни ціни на фактор праці.

Аналогічно графічно відображується зміна ціни на фактор капітал – рис. 31.11.

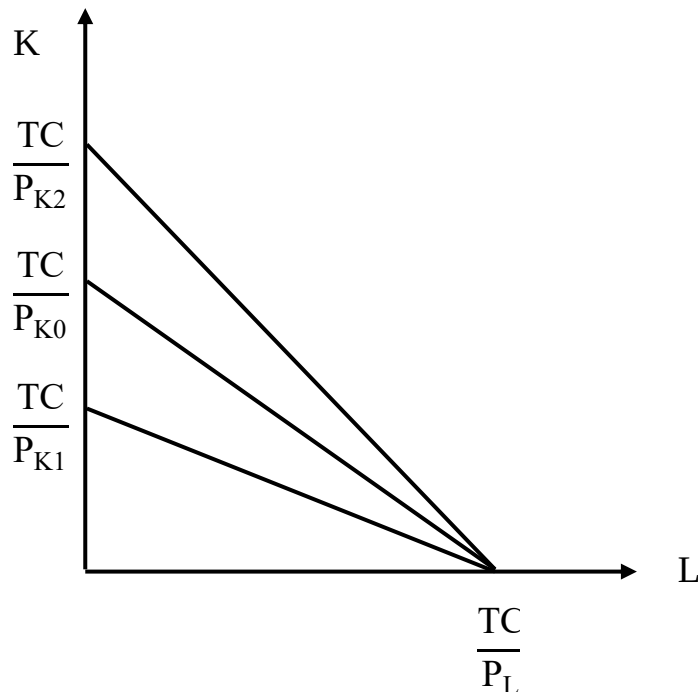

Рис. 31.11. Зміна нахилу ізокошти внаслідок зміни ціни на фактор капіталу.

У теорії виробництва провідною задачею є мінімізація витрат ресурсів, яка б гарантувала максимізацію обсягу випуску. Це означає, що фірмі необхідно обрати таку комбінацію капіталу і праці, яка за існуючих

цін на фактори забезпечила б виконання поставленого виробничого плану з мінімальними витратами.

Виробництво продукції пов'язано з певними витратами, зміни його обсягів обумовлюють коливання величини цих витрат. Тому виробник, зважаючи на динаміку граничної продуктивності, вартість та взаємозамінність ресурсів, намагається досягти **стану рівноваги**, тобто такої комбінації використовуваних ресурсів для виробництва означеного обсягу продукції, за якої величина витрат буде мінімальною. Завдання виробника полягає в тому, щоб знайти найкраще (з його точки зору) співвідношення факторів виробництва (праці і капіталу) в межах бюджетних обмежень і отримати найбільший обсяг продукції. Графічним способом така задача розв'язується шляхом розміщення ізокости у площині карти ізоквант (рис. 31.12).

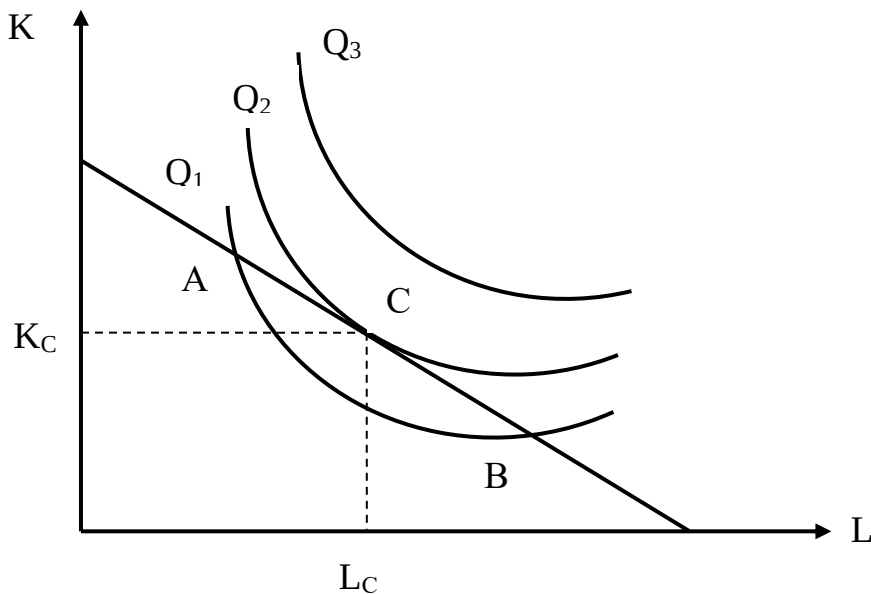

Рис. 31.12. Оптимум (рівновага) виробника

Точка С дотику ізокости з ізоквантою – це точка, в якій комбінація ресурсів K_C та L_C є оптимальною, оскільки вона забезпечує максимальний випуск за мінімальних витрат. У цій точці дотику кут нахилу ізокости (співвідношення цін на фактори виробництва) та ізокванти (гранична норма технологічного заміщення факторів) співпадають. Виходячи з цього, можна визначити точку рівноваги виробника такою рівністю:

$$MRTS_{KL} = -\frac{\Delta K}{\Delta L} = \frac{MP_L}{MP_K} = \frac{P_L}{P_K}, \quad (31.9)$$

$$\text{або} \quad \frac{MP_L}{P_L} = \frac{MP_K}{P_K} \quad (31.10)$$

Отже, точка рівноваги виробника буде досягатися тоді, коли відношення граничного продукту праці до ціни цього фактору буде

дорівнюватиме відношенню граничного продукту капіталу до ціни цього фактору.

Ця умова мінімізації витрат відома під назвою **еквімаржинальний принцип**, або принцип рівності зважених (на грошову одиницю) граничних продуктів: для мінімізації вартості за заданого рівня виробництва підприємству треба використовувати таку комбінацію ресурсів, за якої співвідношення граничних продуктивностей ресурсів та їхніх цін рівні між собою.

31.3. Доходи підприємства. Прибуток і його максимізація

Безпосередньою метою та кінцевим результатом діяльності фірми є отримання доходу й прибутку, які достатні для її функціонування як господарського суб'єкту. Тому в умовах товарного виробництва підприємців цікавить не тільки обсяг виробництва в фізичних одиницях, а і в грошовій формі. Вироблений продукт повинен бути реалізованим. У результаті його реалізації підприємства отримують дохід в грошовій формі

Дохід (R – revenue) являє собою грошовий еквівалент виробленої та реалізованої продукції.

У мікроекономічному аналізі відрізняють сукупний (TR), середній дохід (AR) і граничний дохід (MR).

Сукупний дохід (TR – total revenue) – це грошовий виторг від реалізації виробленої продукції чи надання послуг. Розраховується цей показник за формулою:

$$TR = P \cdot Q \quad (31.11)$$

де P – ціна одиниці продукції;

Q – кількість реалізованого товару.

Середній дохід (AR – average revenue) – це дохід, який отримує підприємство від реалізації однієї одиниці продукції. Він розраховується за формулою:

$$AR = \frac{TR}{Q} \quad (31.12)$$

Середній дохід виступає як ціна за одиницю товару для покупця і є прибутком від одиниці проданого товару для продавця. Він використовується при аналізі ефективності використання ресурсів, виявлення резервів зниження витрат.

Граничний дохід (MR – marginal revenue) – це додатковий дохід, який отримує підприємство від реалізації кожної наступної додаткової одиниці продукції. Він розраховується як відношення приросту сукупного доходу до приросту кількості продукції:

$$MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q} \quad (31.13)$$

де ΔTR – приріст сукупного доходу;

ΔQ – приріст обсягу реалізованої продукції

Граничний дохід виступає орієнтиром для фірми в зміні обсягу виробництва, тому що показує, як змінюється сукупний дохід в результаті збільшення виробництва і реалізації продукції.

Конфігурація кривих сукупного, середнього і граничного доходу на графіку така ж як кривих сукупного, середнього і граничного продукту (рис. 31.8).

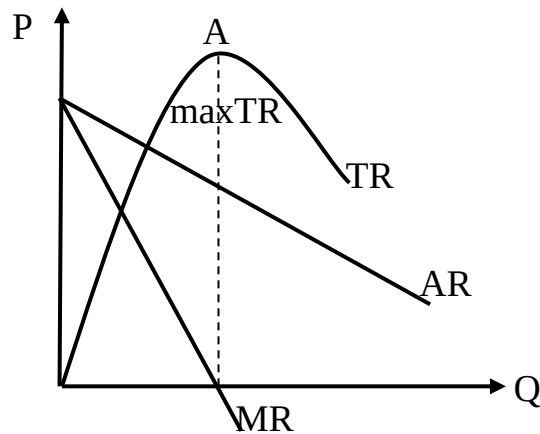

Рис. 31.13. Криві сукупного, середнього, граничного прибутку

Аналіз рис. 31.13 свідчить, що у динаміці змін сукупного доходу (TR) чітко виділяються дві частини:

- зона росту (до точки A) і зона зниження, незважаючи на подальше збільшення обсягу реалізації;
- сукупний дохід (TR) збільшується до тих пір, поки граничний дохід (MR) має позитивне значення;

Відзначимо, що MR має позитивне значення за нижчою ринковою ціною до тих пір, поки втрата доходу за ціною компенсується зростанням доходу за рахунок збільшення фізичного обсягу реалізації. Зниження ціни завжди означає втрати частини доходу. Зростання фізичного обсягу продажів завжди викликає збільшення грошового виторгу.

Таким чином, в умовах несформованого ринку дохід підприємства як господарюючого суб'єкта безпосередньо залежить від рівня ціни. Відповідно до закону попиту зміна ціни має безпосередній вплив на сукупний, середній і граничний дохід.

У своїй господарській діяльності виробник завжди порівнює обсяг доходу з величиною витрат. Головною стратегічною метою економічної діяльності фірми є отримання максимального прибутку, тобто максимального надлишку грошового доходу, отриманого від реалізації продукції над сукупними витратами виробництва.

З арифметичної точки зору, **прибуток** (P_r – *profit*) визначається як різниця між загальним доходом підприємства (TR) і загальними витратами виробництва (TC):

$$P_r = TR - TC \quad (31.14)$$

Прибуток є основний показник ефективності роботи підприємства. Проте абсолютні розміри прибутку не є достатньою підставою для

характеристики якості цієї роботи. Величина прибутку, що отримує підприємство, залежить від обсягу виробництва, на який впливає чимало чинників. Тому якість роботи підприємства визначають за відносним показником, який відображає ступінь прибутковості стосовно того чи іншого фактора виробництва. Чим вища норма прибутку, тим вища ефективність виробництва і фінансові можливості підприємства. Ступінь ефективності обчислюється через норму прибутку за формулою:

$$P_r' = \frac{P_r}{TC} \times 100\% \quad (31.15)$$

де P_r' – норма прибутку;

P_r – прибуток;

TC – сукупні витрати.

У економічній науці та господарській практиці розрізняють бухгалтерський прибуток, економічний прибуток і нормальний прибуток.

Бухгалтерський прибуток (AP_r – *accounting profit*) – це різниця між загальним доходом і бухгалтерськими (явними) витратами фірми:

$$AP_r = TR - AC \quad (31.16)$$

де AP_r – бухгалтерський прибуток;

TR – загальний дохід;

AC – бухгалтерські (явні) витрати.

Економічний прибуток (EP_r – *economic profit*) – це різниця між загальним доходом і економічними (сума явних і неявних) витратами фірми:

$$EP_r = TR - EC \quad (31.17)$$

де EP_r – економічний прибуток;

TR – загальний дохід;

EC – економічні (сума явних і неявних) витрати.

Нормальний прибуток – це плата за підприємницькі здібності, або мінімальний рівень прибутку, що отримує підприємець в даній галузі. Він є елементом неявних витрат. Якщо цей прибуток не задовольняє підприємця, то він переорієнтує свої можливості на більш привабливу діяльність. Його розмір визначається рівнем дохідності, який є середнім (нормальним) для певної галузі і утримує підприємця в ній.

За **нульового економічного прибутку** фірма покриває усі свої витрати – явні і неявні. Фірма із економічним прибутком $EP_r = 0$ є такою, що отримала нормальний прибуток, який покриває частину неявних витрат фірми. Коли фірма не може повністю покрити економічні витрати, її власники прагнутимуть кращого альтернативного використання ресурсів поза межами фірми.

Умовами максимізації прибутку є:

- ✓ максимальне перевищення сукупного доходу над сукупними витратами;
- ✓ максимальне перевищення середнього доходу або ціни одиниці продукції над середніми витратами або собівартості одиниці продукції;
- ✓ рівність граничного доходу і граничних витрат.

На останній умові слід зупинитися докладніше, тому що в сучасній економіці розрахунок ефективності виробництва передбачає порівняння MR і MC . Доки граничний дохід перевищує граничні витрати, підприємство отримує прибуток і отже має сенс збільшувати випуск продукції. Однак, коли приріст доходу від останньої одиниці випуску зрівняється з приростом витрат на випуск цієї одиниці продукції, збільшення виробництва слід припинити, бо надбавка до прибутку буде нульовою.

Отже, коли фірма зіставляє витрати і доходи, вона повинна дотримуватися **загального правила максимізації прибутку**: підприємство буде збільшувати випуск до того моменту, доки додаткові витрати на виробництво додаткової одиниці продукції не зрівняються з граничним доходом від її продажу $MR = MC$.

Коли граничний дохід і граничні витрати зрівняються, це буде означати, що граничний прибуток (прибуток, який отримує підприємство від реалізації кожної додаткової одиниці випуску) дорівнює нулю, а загальний прибуток досягає свого максимуму.

Подальше нарощування випуску веде до перевищення граничних витрат над граничним доходом і граничний прибуток буде мінусовим. В цьому випадку, коли граничний прибуток стає від'ємним, підприємство може збільшити свій загальний прибуток, скорочуючи випуск продукції.

31.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Витрати виробництва. Економічний і бухгалтерський підходи до їх визначення.
2. Витрати виробництва у короткостроковому періоді
3. Витрати виробництва у довгостроковому періоді.
4. Ізокоста. Оптимум (рівновага) товаровиробника.
5. Доходи підприємства: аналітичне та графічне зображення.
6. Прибуток: економічний зміст, види, методика розрахунку та умови максимізації.

Питання для самоперевірки

1. Роз'ясніть сутність поняття «витрати виробництва» і як вони формуються.
2. Охарактеризуйте економічний підхід до визначення витрат виробництва.

3. У чому полягає різниця між економічними та бухгалтерськими витратами?

4. Що собою являють постійні витрати? Наведіть приклади постійних витрат на підприємстві.

5. Що собою являють змінні витрати? Наведіть приклади змінних витрат на підприємстві.

6. Поясніть закономірності взаємозв'язку середніх змінних, середніх сукупних і граничних витрат

7. Поясніть відмінність витрат у коротко- і довгостроковому періоді.

8. Що являє собою ізокванта? Яке її графічне зображення? Як досягається оптимум (рівновага) виробника?

9. Що являє собою сукупний, середній та граничний дохід? Як вони обчислюються? Чим відрізняються дохід підприємства від продукту?

10. Що таке прибуток підприємства і як він визначається? Які умови і засоби максимізації прибутку?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Бухгалтерський прибуток	
2.	Внутрішні витрати	
3.	Середній дохід	
4.	Граничні витрати	
5.	Оптимум товаровиробника	
6.	Ізокоста	
7.	Граничний дохід	
8.	Сукупний дохід	
9.	Явні витрати	
10.	Економічний прибуток	

Визначення

1. Лінія, кожна точка якої відображає однакову суму витрат при різних поєднаннях ресурсів (наприклад, праці і капіталу)

2. Різниця між загальним доходом і бухгалтерськими (явними) витратами фірми

3. Додатковий дохід, який отримує підприємство від реалізації кожної наступної додаткової одиниці продукції.

4. Грошовий вигодог від реалізації виробленої продукції чи надання послуг.

5. Дохід, який отримує підприємство від реалізації однієї одиниці продукції.

6. Фірмі необхідно обрати таку комбінацію капіталу і праці, яка за існуючих цін на фактори забезпечила б максимальний обсяг виробництва за мінімальними витратами.

7. Фактичні витрати підприємства у формі грошових платежів постачальникам виробничих ресурсів і послуг.

8. Грошові платежі, які могли б отримати власники підприємства при альтернативному використанні ресурсів, що їм належать.

9. Приріст сукупних витрат в результаті приросту обсягу випуску на одиницю продукції.

10. Різниця між загальним доходом і економічними (сума явних і неявних) витратами фірми.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Постійні витрати – це витрати, які залежать від обсягу виробленої продукції.

2. Економічні витрати включають зовнішні і внутрішні витрати.

3. Бухгалтерські витрати включають явні і неявні витрати.

4. Економічний прибуток відрізняється від бухгалтерського прибутку на величину неявних витрат.

5. Максимізація прибутку означає мінімізацію сукупних витрат.

6. Середні постійні витрати виробництва залежать від обсягу виробництва

7. Ізокоста – це крива, яка відображає різні комбінації змінних факторів, що забезпечують однаковий обсяг випуску продукції.

8. Граничні витрати дорівнюють середнім сукупним витратам при такому обсязі випуску, коли середні загальні витрати мінімальні.

9. Загальний дохід фірми відображає додатковий дохід на одиницю реалізованої продукції

10. Прибуток підприємства це різниця між сукупними витратами і сукупним доходом.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Постійні витрати – це:

- а) витрати на ресурси згідно із цінами на момент їх придбання;
- б) витрати, які мають місце навіть тоді, коли нічого не виробляється;
- в) неявні витрати виробництва;
- г) витрати на придбання сировини за фіксованими наперед цінами.

2. Загальний дохід фірми (TR) обчислюють за формулою:

- а) $TR = AR/Q$;
- б) $TR = MR + AR$;
- в) $TR = TC - FC$;
- г) $TR = P \cdot Q$

3. Бухгалтерський прибуток утворюється як різниця:

- а) між сукупним доходом і зовнішніми витратами;
- б) між сукупним виторгом і внутрішніми витратами;

- в) між сукупним виторгом і економічними витратами;
 - г) між сукупним виторгом і неявними витратами.
4. *Граничні витрати дорівнюють:*
- а) середнім сукупним витратам, помноженим на обсяг випуску;
 - б) постійним витратам, помноженим на обсяг випуску;
 - в) приросту змінних витрат в результаті збільшення обсягу випуску на одиницю;
 - г) приросту середніх постійних витрат в результаті збільшення обсягу.
5. *Середні витрати – це витрати на виробництво:*
- а) які не залежать від обсягу випуску продукції;
 - б) однієї одиниці продукції;
 - в) однієї додаткової одиниці продукції;
 - г) усієї кількості продукції.
6. *Економічні витрати:*
- а) включають неявні витрати, в тому числі нормальний прибуток;
 - б) включають явні витрати, але не включають неявних;
 - в) дорівнюють сукупній виручці мінус бухгалтерські витрати і мінус неявні витрати;
 - г) обчислюються як сума явних і неявних витрат.
7. *Який фактор збільшує змінні витрати фірми?*
- а) підвищення орендної плати;
 - б) підвищення процентної ставки на банківські кредити;
 - в) підвищення заробітної плати робітників;
 - г) підвищення зарплати управлінського персоналу;
8. *Середні сукупні витрати виробництва продукції досягають мінімального значення, якщо:*
- а) $AVC=AFC$;
 - б) прибуток максимальний;
 - в) $MC=ATC$;
 - г) $MC=AVC$.
9. *Втрачений зиск від альтернативного використання ресурсів, що знаходяться у власності виробника це:*
- а) зовнішні витрати;
 - б) бухгалтерські витрати;
 - в) альтернативна вартість ресурсів;
 - г) економічні витрати.
10. *У якому випадку довгострокові середні загальні витрати (LATC) спадають у міру зростання обсягу випуску продукції:*
- а) коли LATC не залежать від обсягу випуску;
 - б) коли має місце спадний ефект масштабу виробництва;
 - в) коли середні загальні витрати постійні;
 - г) коли має місце зростаючий ефект масштабу виробництва.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

Підприємець відкрив взуттєву майстерню. Він витратив 5000 грош. од. на придбання обладнання, на 1000 грош. од. придбав сировини і матеріалів, 1 000 грош. од. сплатив за річну оренду приміщення. Якби він поклав ці гроші в банк, то міг би отримати 5 % річних. Якби він погодився працювати за наймом у майстерні «Будинку побуту», то зміг би отримувати 2 400 грош. од. заробітної плати за рік.

Розрахуйте розмір бухгалтерського та економічного прибутків підприємця, якщо його сукупний річний виторг становить 12750 грош. од.

Методика розв'язання:

Явні витрати – це грошові витрати підприємства на придбання сировини, матеріалів, оплату праці, амортизацію та інші витрати, пов'язані з виробництвом.

Отже, $ЯВ(БВ) = 5000 + 1000 + 1000 = 7000$ грош. од.

Неявні витрати – це альтернативні витрати використання ресурсів підприємства.

$НВ = 350(5\%) + 2400 = 2750$ грош. од.

Бухгалтерський прибуток = доходи фірми за мінусом бухгалтерських витрат(явних витрат).

$БП = 12750 - 7000 = 5750$ грош. од.

Економічний прибуток = доходи фірми мінус економічні витрати (сума явних + неявні витрат).

$ЕП = 12750 - (7000 + 2750) = 3000$ грош. од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Коваленко має невелику гончарну фірму. Він наймає одного помічника і платить йому 7000 грош. од. на рік. Щорічна оренда приміщення складає 3500 грош. од. На сировину витрачається 11000 грош. од. Коваленко інвестує в устаткування (гончарні кола, печі та ін.) власні заощадження в розмірі 22000 грош. од., що могли б йому принести 11 % річних за умови вкладення їх у банк.

Конкурент пропонував підприємцю 8500 грош. од. на рік за місце гончаря на її фірмі. Свої підприємницькі здібності Коваленко оцінює в 2500 грош. од. на рік. Загальний виторг від продажу гончарних виробів склав 60000 грош. од.

Визначити розмір бухгалтерського, економічного і чистого прибутку, якщо податки і платежі складають 29 %.

Задача 2. Симоненко Р.Л. збирається відкрити власний бізнес. Відомо, що витрати, пов'язані з цим, включають: на купівлю обладнання (термін служби 12 років) – 45 тис. грош. од., на зарплату персоналу – 8 тис. грош. од. на рік, на сировину – 270 тис. грош. од. на рік.

У теперішній час місячна заробітна плата складає 780 грош. од. На

купівлю устаткування та на заробітну плату персоналу підприємець збирається використовувати власні заощадження, що приносять 13 % річних. Симоненко Р.Л. очікує щорічно отримувати виручку в розмірі 270 тис. грош. од. Чи є відкриття власного бізнесу вигідною операцією?

Задача 3. Фірма «Ласка» виготовляє морозиво. Витрати фірми у поточному році становлять (тис. грош. од.):

- 1) Заробітна плата адміністративного апарату..... 12600;
- 2) Заробітна плата робітників..... 24000;
- 3) Оренда приміщення цеху..... 5300;
- 4) Оренда офісу..... 2100;
- 5) Амортизація устаткування.....8000;
- 6) Плата за електроенергію..... 4500;
- 7) Плата за комунальні послуги
(водопостачання, каналізація)..... 1200;
- 8) Сировина (молоко, наповнювачі, цукор).....58900.

Розрахуйте величину постійних витрат фірми та величину змінних витрат фірми.

Задача 4. Фермерське господарство вирощує картоплю. Динаміка короткострокових змінних витрат і обсягів випуску наведена у таблиці 31.1.

Таблиця 31.1

Обсяг виробництва та витрати фермерського господарства

Q, од	1	2	3	4	5	6
AVC	40	40	46,6	55	72	86,6

Постійні витрати дорівнюють 40 одиницям. Розрахувати такі види витрат: TC, VC, ATC, AFC, MC. Останні чотири показники витрат подати у графічному вигляді.

Задача 5. Розрахуйте згідно даних таблиці 31.2 такі види витрат: постійні (FC), змінні (VC), граничні (MC), середні загальні (ATC), середні постійні (AFC), середні змінні (AVC).

Таблиця 31.2

Обсяг виробництва та витрати фірми

Обсяг випуску, Q	Загальні витрати, TC	FC	VC	MC	ATC	AFC	AVC
0	30						
1	50						
2	60						
3	75						
4	120						

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 32. РИНОК ДОСКОНАЛОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Мета: з'ясувати загальну характеристику ринку досконалої конкуренції; визначити особливості поведінки конкурентної фірми у коротко- та довгострокових періодах; усвідомити економічну ефективність функціонування ринку досконалої конкуренції.

Основні терміни і поняття: конкуренція, ринок досконалої конкуренції, риси ринку досконалої конкуренції, основні підходи максимізації прибутку, надлишок споживача, надлишок виробника.

План лекції:

32.1. Загальна характеристика ринку досконалої конкуренції.

32.2. Поведінка виробника на ринку досконалої конкуренції в короткостроковому періоді.

32.3. Ринкова стратегія конкурентної фірми у довгостроковому періоді.

32.4. Економічна ефективність функціонування ринку досконалої конкуренції.

32.1. Загальна характеристика ринку досконалої конкуренції.

Конкуренція (від латинської – «concurrere» – зштовхуватися) – це суперництво між виробниками в ринковій економіці за отримання найвищого прибутку. Конкуренція – це основна відмінна риса ринкових відносин.

Структура ринку характеризується умовами, в яких відбувається конкуренція. До числа цих умов відноситься:

- ✓ кількість і розмір фірми;
- ✓ характер продукції;
- ✓ ступень контролю за ціною;
- ✓ наявність та доступність інформації;
- ✓ можливість змов між продавцями чи покупцями;
- ✓ можливість входження нових фірм на ринок та виходу з нього.

В економічній теорії виокремлюють наступні типи ринкових структур: досконала конкуренція; чиста монополія; монополістична конкуренція, олігополія. Перераховані структури мають різну ступень розповсюдження у реальній дійсності (рис. 32.1)

Розглянемо модель ринку досконалої конкуренції.

Ринок досконалої конкуренції – це такий стан на ринку товарів або послуг, коли вплив кожного учасника економічного процесу на діяльність ринку настільки малий, що він не впливає на загальні умови функціонування ринку та на ціни. Тобто на ринку в даний момент присутня значна кількість товарів і послуг, значна кількість товаровиробників і жоден з них не може вплинути на умови ринку та ціни. Такий стан ринку в економічній теорії характеризується як ринок досконалої конкуренції. Він був характерним, в деякій мірі, для початкового етапу розвитку товарного виробництва.

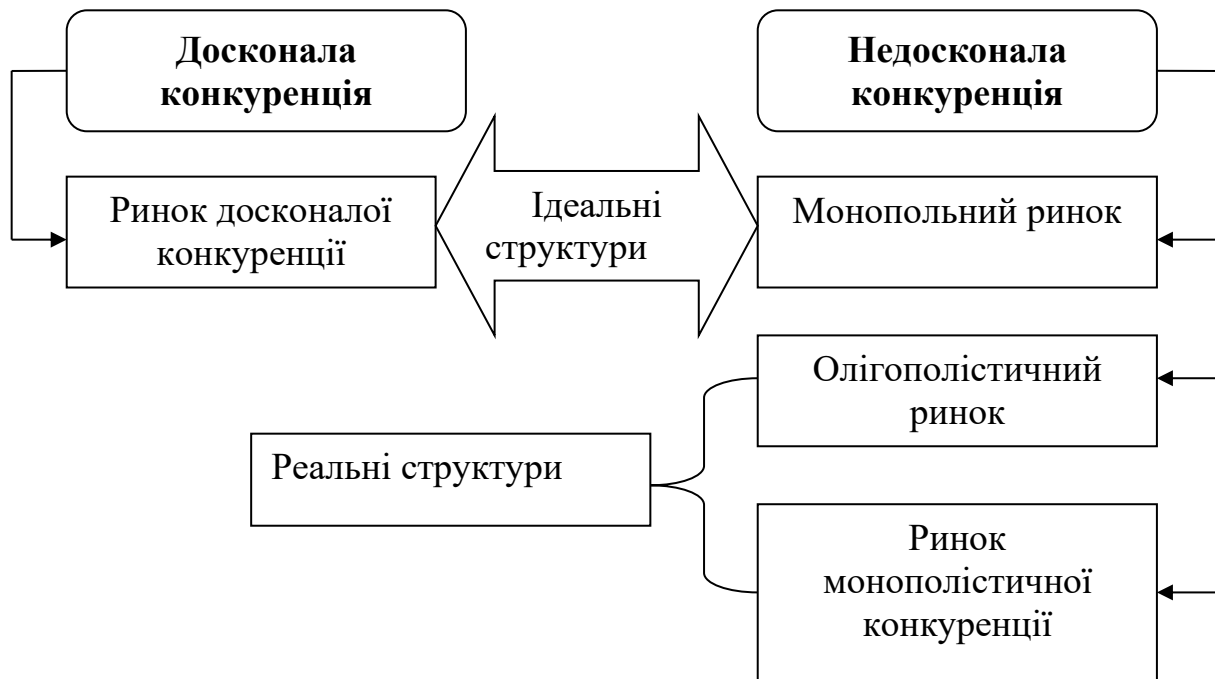

Рис. 32.1. Типи ринкових структур

Зверніть увагу на те, що розробив теорію досконалої конкуренції відомий французький економіст Л. Вальрас у другій половині XIX ст., яка вважається класичною в економічній науці.

Конкуренція є досконалою, якщо виконуються певні умови, які наведені у таблиці 32.1.

Таблиця 32.1

Умови функціонування ринку досконалої конкуренції

№ п/п	Умова та її характеристика
1.	Велика кількість малих фірм, які на рівних умовах конкурують між собою. В цих умовах випуск продукції кожного із виробників буде становити незначну частку у загальному випуску продукції. (як правило не перевищує 1%)
2.	Неможливість впливу окремого продавця на ринкову ціну. Ситуація на ринку не дозволяє ні продавцям, ні покупцям особисто впливати на зміну ринкових цін. Ціна задається ринком в процесі взаємодії попиту і пропозиції. Кожен приймає ціну як задану ринком. На ринку зштовхуються інтереси покупців, що представляють попит і інтереси продавців, що представляють пропозицію. Покупці пропонують ціну попиту (максимальну ціну, яку вони готові заплатити при купівлі даної кількості товару), а продавці, в свою чергу, ціну пропозиції (мінімальну ціну, за яку вони готові продати цю кількість товару). В умовах вільної конкуренції передбачається, що кожний акт обміну здійснюється в

	результаті добровільної угоди покупця з продавцем по ціні, що влаштовує їх обох. Вважається, що ведуть вони себе раціонально, тобто діють у своїх власних інтересах, намагаючись досягти максимальної вигоди. При цьому виключається можливість змови між виробниками з метою зміни ціни товару.
3.	Продукція, що продається на ринку є однорідною. Однорідність означає, що товари всіх виробників абсолютно нічим не відрізняються для споживачів, немає різниці між якістю товарів різних фірм, немає впливу реклами, фірмових знаків тощо. Прикладами однорідних товарів можуть бути стандартизовані товари, що продаються на спеціалізованих біржах: кава, пшениця, нафта певних сортів або напівфабрикати, такі як золото, алюміній у зливках тощо. Однорідним продуктом можуть бути, наприклад, звичайні акції певної корпорації, що є в обігу на вторинному фондовому ринку. Кожна із них абсолютно ідентична будь-якій іншій, і покупцеві байдуже, хто саме продає ту чи іншу акцію, якщо її ціна не відрізняється від ринкової. Це породжує байдужість покупців щодо місця купівлі, вибору продавця.
4.	Вільний вступ та вихід з галузі. Це означає, що будь-яке підприємство може розпочати випуск продукції певної галузі або припинити її виробництво. Споживачі, у свою чергу, можуть купувати продукцію у будь-якому обсязі, збільшувати покупки або зовсім їх припинити. Водночас не існує ніяких законодавчих, технологічних, фінансових перешкод для появи або зникнення нових фірм. Це означає, що бар'єри у вигляді патентів (виключне право на виробництво продукції або використання технології), ліценцій (право на заняття даним видом діяльності), а також значного початкового капіталу, великого ефекту масштабу відсутні. Отже, на ринку досконалої конкуренції забезпечена мобільність виробничих ресурсів, вільним їх переливанням з однієї галузі до іншої, туди, де їх альтернативна вартість вища. Це, зокрема, означає, що працівники можуть вільно мігрувати як між галузями, так і між професіями. Пропозиція сировини та інших виробничих ресурсів не монополізована.
5.	Відсутність нецінової конкуренції. Оскільки на ринку досконалої конкуренції товари однорідні, то підстав для нецінової конкуренції немає, тому що вона, як правило ґрунтується на диференціації товарів.
6.	Вільний доступ до усіх видів інформації. Це означає, що усі покупці мають повну інформацію о характеристиках продукту, його ціні, а виробники мають інформацію про ціни на фактори виробництва, технології та імовірний прибуток. Отже, всі ринкові

	суб'єкти мають вільний доступ до бажаної інформації. На жаль, у житті такого немає. Інформація є дефіцитною, а на її отримання, аналіз та використання витрачається багато часу, сил і грошей.

Наявність таких умов свідчить про відсутність конкуренції як суперництва між фірмами на ринку досконалої конкуренції. Теоретичне поняття досконалої конкуренції фактично є відмовою від розуміння конкуренції як гострого суперництва, яке панує у діловій практиці та повсякденному житті. Така форма організації ринку має назву досконалої лише тому, що кожен виробник може продати за певною ринковою ціною стільки продукції, скільки забажає, а на рівень ринкової ціни не зможе вплинути ні окремий продавець, ні окремий покупець. По суті, такий вид конкуренції – це абстракція, певна модель, яка показує найкращий стан діяльності ринку, але в чистому вигляді її немає. Однак, модель функціонування ринку досконалої конкуренції відіграє велику роль в мікроекономічному аналізі, тому що *по-перше*, вона існувала в епоху вільної конкуренції; *по-друге*, що і на сучасному етапі існують підприємства, які діють в умовах, наближених до досконалої конкуренції, наприклад, розглянемо ринок сільськогосподарської продукції – ринок картоплі. Багато фермерів продають кожен день картоплю. Жоден з них не має більше чим 1% продажу за день. Якщо доля одного з них зросте за рахунок додаткової продажу картоплі до 2%, то це ніяк не вплине на ринкову ціну; *по-третє*, ця модель ринку дозволяє зрозуміти реальні процеси, які відбуваються на сучасному ринку, з'ясувати логіку функціонування підприємств, які діють в умовах недосконалої конкуренції. Це буде розглянуто в наступних лекціях.

32.2. Поведінка виробника на ринку досконалої конкуренції в короткостроковому періоді

Давайте згадаємо, що ми маємо на увазі під поведінкою виробника?

По-перше, визначення мети.

По-друге, вибір засобів досягнення мети.

По-третє, прийняття рішень щодо першого і другого з урахуванням ризиків.

Метою виробника (продавця) на будь-якому ринку, в тому числі і на ринку досконалої конкуренції, є отримання максимального прибутку. Засобами досягнення цієї мети в ринкових умовах є вибір обсягу виробництва і встановлення ціни на товар чи послугу. Однак, оскільки на ринку досконалої конкуренції ціна встановлюється ринком, то виробникам залишається вибрати такий обсяг виробництва і продаж своєї продукції, який би при встановлених ринком цінах забезпечив їм отримання максимального прибутку.

Фірми (виробники), які діють на ринку досконалої конкуренції, називають **конкурентними фірмами**. Конкурентна фірма вимушена продавати свій товар за тією ціною, яка склалась на ринку, тобто приймає ціну як задану. Таку фірму називають **прас тейкером** (price-taking) або – ціноодержувачем. Як результат, крива попиту на продукт окремої конкурентної фірми є досконало еластичною за ціною та має вигляд прямої, яка паралельна вісі випуску продукції (див. рис. 32.2). Це означає, що підприємство може продати будь-який обсяг продукції за існуючою ціною. Такий висновок випливає з припущення про те, що кожне підприємство є настільки малим, що не може самостійно впливати на ринкову ціну, збільшуючи або зменшуючи обсяги пропонованої продукції. Тому ціна для нього є заданою ринком і продавати свою продукцію підприємство може лише за цією ціною.

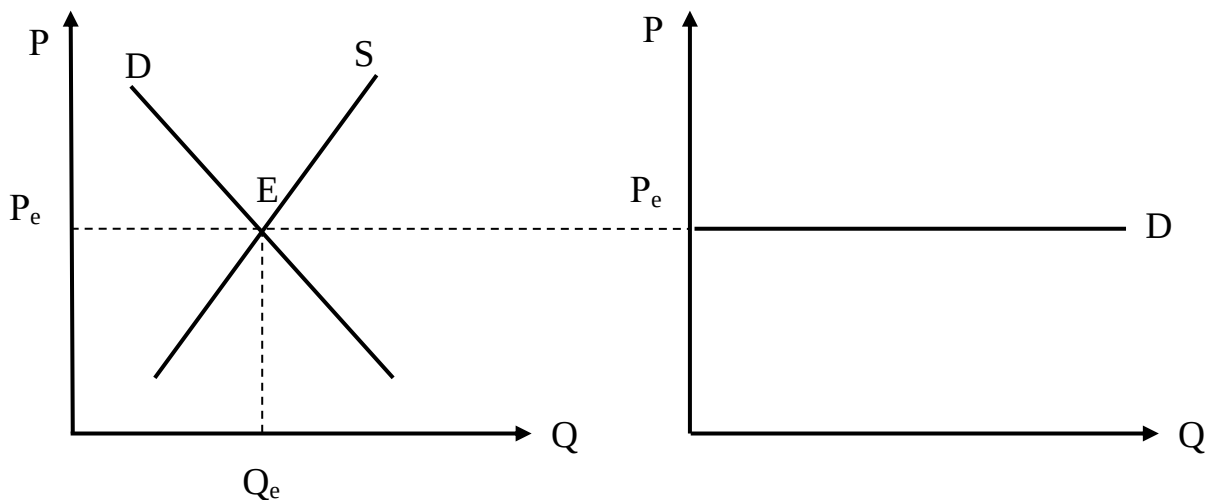

Рис. 32.2. Крива попиту конкурентної фірми

Особливості попиту на продукт конкурентної фірми виявляються через динаміку основних показників, які характеризують її доходи залежно від обсягів продажу. До них належать:

Загальний (сукупний, валовий) дохід (TR – total revenue) – це сума грошей (виторг), що отримує фірма внаслідок продажу певного обсягу продукції:

$$TR = P \cdot Q \quad (32.1)$$

Середній дохід (AR – average revenue) – це загальної дохід з розрахунку на одиницю реалізованої продукції:

$$AR = \frac{TR}{Q} = \frac{P \cdot Q}{Q} = P \quad (32.2)$$

Граничний дохід (MR – marginal revenue) – це приріст загального доходу від реалізації додаткової одиниці продукції:

$$MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q} = \frac{\Delta(P \cdot Q)}{\Delta Q} = P \frac{\Delta Q}{\Delta Q} = P \quad (32.3)$$

За таких умов загальний дохід фірми змінюється лише при зміні обсягу виробництва продукції і, відповідно, середній дохід та граничний дохід при $P = \text{const}$ дорівнює ціні. Таким чином, крива попиту на продукцію окремого підприємства в умовах досконалої конкуренції є одночасно і кривою його середнього та граничного доходу.

Залежність зміни перелічених показників від обсягу виробництва продукції зобразимо на рис. 32.3.

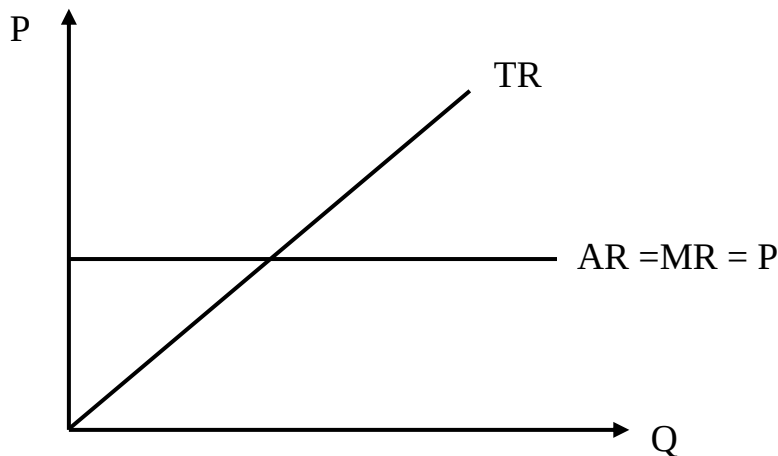

Рис. 32.3. Криві загального, середнього та граничного доходу

Аналіз цього рисунку свідчить, що загальний дохід конкурентного виробника зростає прямо пропорційно обсягу його продаж, а середній, граничний дохід та ціна будуть рівними між собою.

Як уже було наголошено, метою конкурентної фірми є одержання прибутку. **Прибуток** (P_r – *profit*) – це різниця між сукупним доходом, отриманим від реалізації продукції і сукупними витратами.

$$P_r = TR - TC = (P \cdot Q) - TC \quad (32.4)$$

Для обчислення прибутку конкурентній фірмі потрібна інформація про ціну, обсяг виробництва та витрати. Оскільки ціна фіксована і задається ринком, то основним фактором, що визначає обсяги випуску є витрати.

Для прийняття рішень щодо визначення оптимального обсягу випуску (максимізації прибутку) підприємці використовують два основні підходи:

1. Співставлення загальних показників своєї діяльності (загальний дохід і загальні витрати).
2. Співставлення граничних показників (граничний дохід і граничні витрати).

Розглянемо перший підхід. Згадаємо конфігурацію кривих залежності загального доходу і загальних витрат від обсягу виробництва та співставимо їх графічно на рис. 32.4.

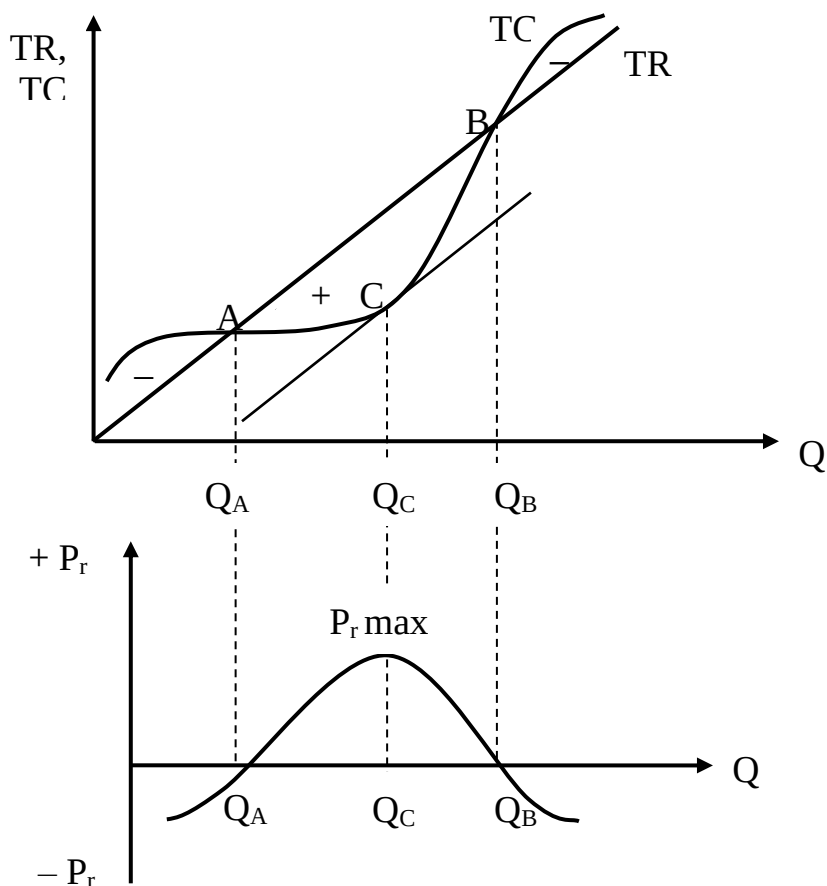

Рис. 32.4. Максимізація прибутку шляхом співставлення загальних показників конкурентної фірми

До точки А підприємець буде мати збитки, так як загальні витрати перевищують загальний дохід. На відрізку від точки А до точки В підприємець отримає дохід. Це означає, що для нього виробництво товару від Q_a до Q_b буде прибутковим. За межами обсягу Q_b , тобто за точкою В теж будуть збитки, оскільки витрати перевищують доходи.

Оскільки підприємця цікавить максимальний прибуток, то він повинен визначити обсяг виробництва, який забезпечить його отримання. Для цього необхідно провести дотичну лінію до кривої витрат виробництва і паралельну кривій доходу. Максимізація прибутку досягається, коли відрізок між TR і TC найбільший ($TR > TC$), в точці С загальний дохід буде максимально перевищувати загальні витрати. Спроектуювавши цю точку дотику на обсяг виробництва, ми побачимо, що підприємець отримає максимальний прибуток, при випуску продукції – Q_c . Точки А і В – точки критичного обсягу продукції, коли $TC = TR$. Коли обсяги виробництва менші ніж Q_a , або більше, ніж Q_b , виробництво стає збитковим ($TC > TR$).

Розглянемо другий підхід, тобто співставимо граничні показники діяльності конкурентної фірми. Графічно оптимізація прибутку шляхом

порівняння і граничного доходу і граничних витрат відображені на рис. 32.5.

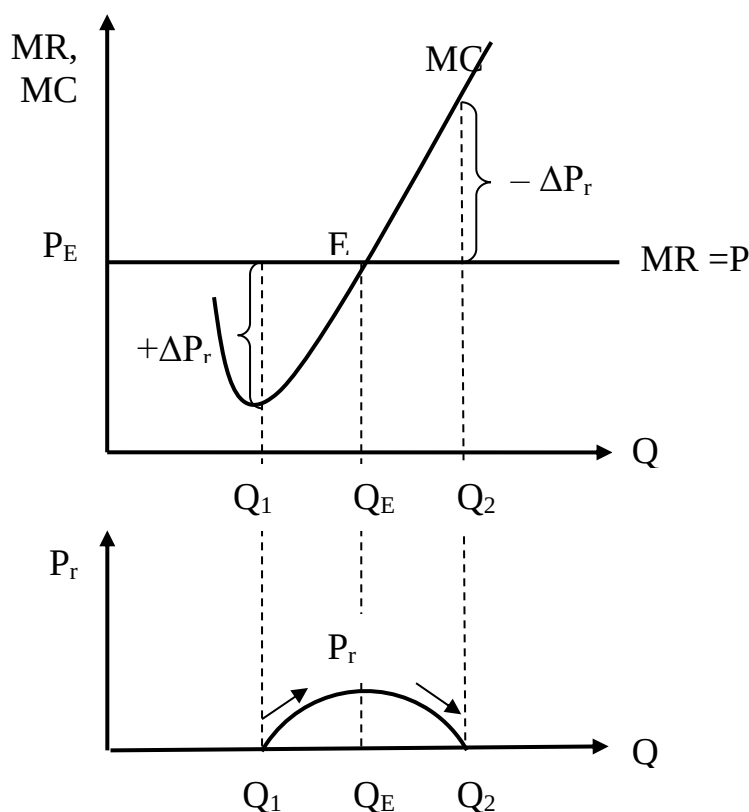

Рис. 32.5. Максимізація прибутку шляхом співставлення граничних показників конкурентної фірми

Аналіз рис. 32.5 свідчить, що крива граничного доходу буде мати горизонтальний вигляд, оскільки кожна наступна додаткова одиниця продукції буде продаватися за однаковою ціною, яка склалася на ринку. Якщо граничний дохід більше ніж граничні витрати ($MR > MC$), то загальний прибуток зростає і обсяг виробництва необхідно збільшувати. Вихід за точку E вказує на обсяги виробництва, для яких $MR < MC$ і загальний прибуток зменшується. Коли ж $MR = MC$ в точці E , то загальний прибуток досягає максимального значення. Якщо спроектувати цю точку на обсяг виробництва, то ми побачимо, що обсяг виробництва, який приносить підприємцю максимальний прибуток – Q_e .

Проведений аналіз дозволяє сформулювати загальне правило вибору оптимального обсягу виробництва, або загальну умову максимізації прибутку: прибуток максимальний на обсязі, для якого граничний дохід буде дорівнювати граничним витратам $MC = MR$.

Це правило справедливо для всіх фірм, у будь-якій ринковій структурі. Оскільки в умовах ринку досконалої конкуренції $MR = P$, то для конкурентної фірми загальне правило максимізації прибутку означає вибір такого обсягу випуску, для якого:

$$MC = P \quad (32.5)$$

Однак ринкова ситуація далеко не завжди буває приємною для фірми і може відбуватися так, що вона не зможе отримати прибутку. Важливу роль тут відграють середні витрати виробництва. Фірма отримує прибуток в тому випадку, коли середній дохід перевищує витрати на одиницю продукції, тобто середні загальні витрати. Нам відомо, що в умовах досконалої конкуренції $AR = P$. Це означає, що фірма кожного разу отримує прибуток, коли $P > ATC$. Отже, в залежності від величини ринкової ціни товару існує чотири варіанти у поведінці конкурентної фірми:

1) Якщо ринкова ціна товару є вищою середніх загальних витрат фірми ($P > ATC$), то фірма отримує економічний прибуток, це найбільш бажаний випадок (див. рис. 32.6).

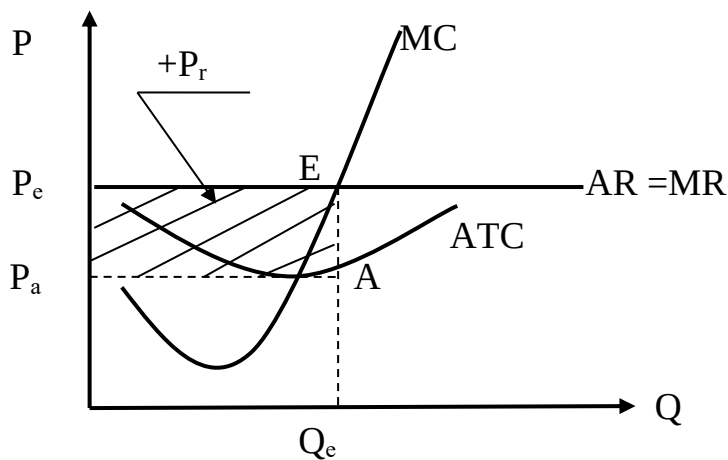

Рис. 32.6. Максимізація прибутку конкурентною фірмою

$MC = P_e$ є основним правилом максимізації прибутку, а точка E перетину кривих MR і MC є точкою рівноваги. P_e і Q_e – це ціна та обсяг, які визначають максимальний прибуток. Загальний дохід визначається як добуток ціни на обсяг випуску, отже, графічно визначається як площа прямокутника TR: OP_eEQ_e . При обсязі Q_e середні витрати дорівнюють довжині відрізка AQ_e , отже, графічно визначаються як площа прямокутника TC: OP_aAQ_e . Оскільки прибуток визначається як різниця між загальним доходом і витратами, то величина прибутку дорівнює площі прямокутника P_r : P_aP_eEA .

Таким чином, конкурентна фірма отримує економічний прибуток, коли при оптимальному обсязі виробництва Q_e ціна перевищує середні загальні витрати.

2) Якщо ринкова ціна товару співпадає з мінімальним значенням середніх загальних витрат ($P = \min ATC$), то фірма отримує нульовий економічний прибуток, тобто вона діє на засадах самоокупності (рис. 32.7).

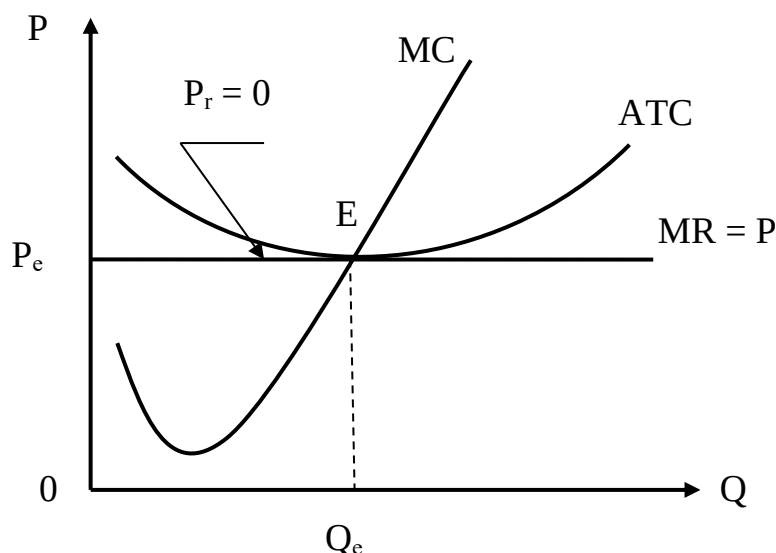

Рис. 32.7. Беззбитковість конкурентної фірми

Згідно основного правила максимізації прибутку $MC = P$ визначаємо оптимальний випуск та ціну – P_e і Q_e . Загальний дохід графічно визначається як площа прямокутника TR : OP_eEQ_e , а загальних витрат TC : OP_eEQ_e . Отже, витрати і доходи однакові за розміром, тому величина прибутку дорівнює нулю.

3) Якщо ціна падає і стає менше ніж ATC , але залишається вищою, ніж середні змінні витрати ($AVC < P < ATC$), то фірма отримає мінімальні збитки (рис. 32.8).

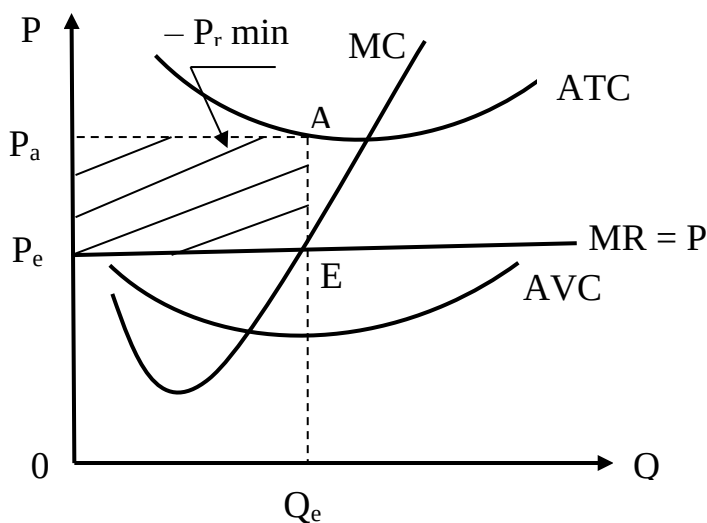

Рис. 32.8. Мінімізація збитків конкурентною фірмою

Згідно основного правила максимізації прибутку $MC = P$ визначаємо оптимальний випуск та ціну – P_e і Q_e . Загальний дохід графічно визначається як площа прямокутника TR : OP_eEQ_e , а загальних витрат TC : OP_aQ_e . Отже, витрати перевищують доходи і конкурентна фірма отримує мінімальні збитки, які дорівнюють площині прямокутника $-P_r$: P_eP_aAE .

В умовах збитковості постає питання банкрутства підприємства, тобто припинення його діяльності. Але, поспішати з цим не потрібно. Підприємство може функціонувати доти, доки воно покриває свої змінні

витрати (витрати на оплату праці робітникам, витрати на закупівлю сировини, матеріалів тощо). Можна виграти час, протягом якого провести глибокий ґрунтовний аналіз причин збитковості та розробити дійові заходи по усуненню цих причин.

4) Якщо ринкова ціна товару співпадає з мінімальним значенням середніх змінних витрат ($P = \min AVC$), то фірма повинна припинити свою діяльність, тому що вона отримує збитки і не покриває свої змінні витрати (рис. 32.9)

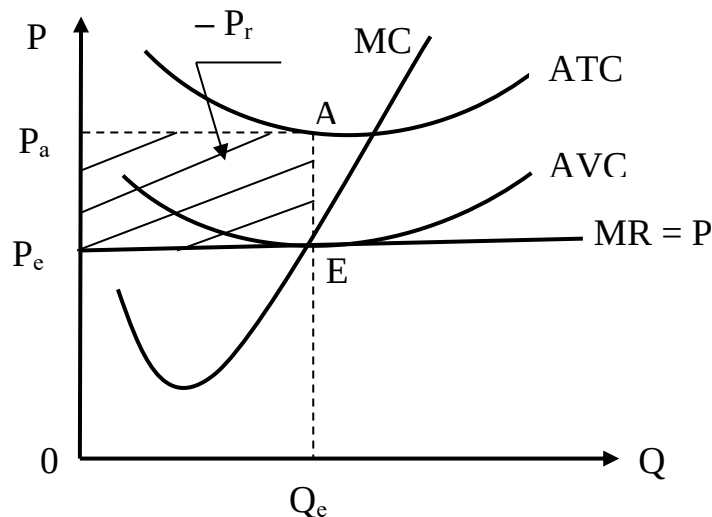

Рис. 32.9. Припинення діяльності конкурентною фірмою

Розмір збитків дорівнює площі прямокутника $-P_r \cdot P_e \cdot A \cdot E$.

Таким чином, особливості поведінки фірми на ринку досконалої конкуренції полягають в наступному:

- граничний дохід дорівнює середньому доходу та ціні, оскільки будь-який обсяг продукції фірма продає за однією ціною, що встановлюється на ринку внаслідок взаємодії попиту і пропозиції;

- умовою максимізації прибутку фірми, що працює на ринку досконалої конкуренції, є виробництво такого обсягу продукції, для якого граничні витрати дорівнюють граничному доходу та ціні;

- конкурентна фірма отримує додатний економічний прибуток, в тому випадку, якщо ціна буде більшою, ніж середні загальні витрати; якщо ціна дорівнює мініимальному значенню середніх загальних витрат – фірма буде мати нульовий економічний прибуток; якщо ціна є меншою за середні загальні витрати, але вищою середніх змінних витрат, то фірма отримує мінімальні збитки; якщо ціна дорівнює мініимальному значенню середніх змінних витрат – фірма повинна припинити свою діяльність, оскільки вона буде збитковою.

Як вже зазначалося попит на продукцію в умовах ринку досконалої конкуренції є досконало еластичним за ціною. Натомість крива індивідуальної пропозиції конкурентної фірми чутливо реагує на зміни

ринкової ціни. Розглянемо, як будуть змінюватися обсяги виробництва продукції при зміні ціни (рис. 32.10).

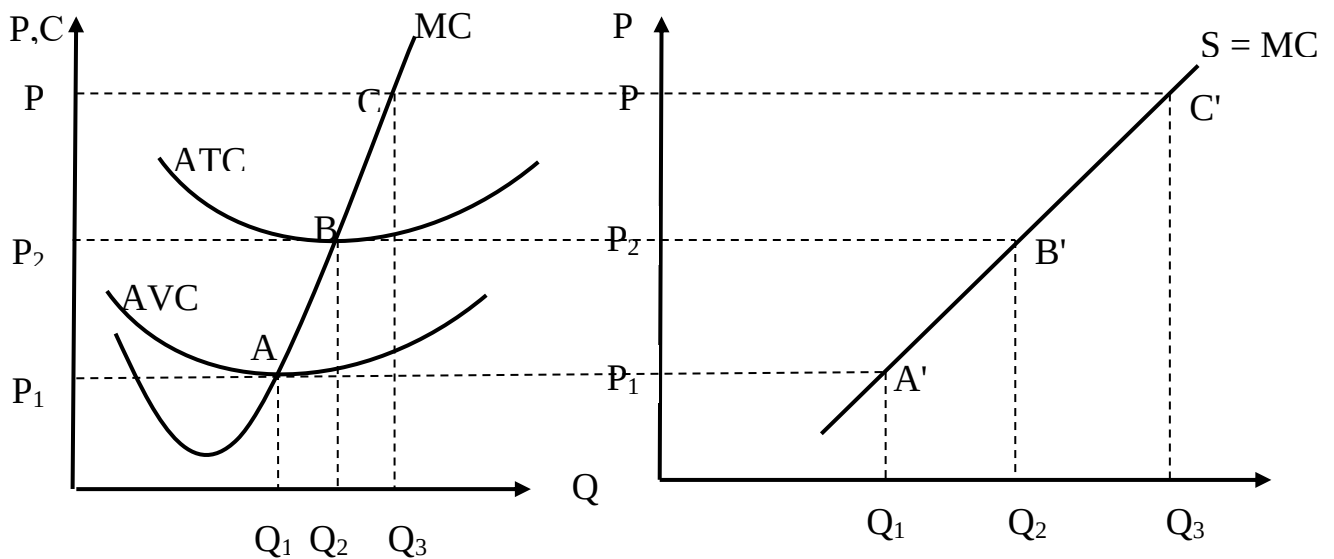

Рис. 32.10. Крива пропозиції конкурентної фірми

Аналіз рис. 32.10 показує, що за нижчою ціною P_1 , яка дорівнює мінімальному значенню середніх змінних витрат, обсяг випуску Q_1 задовольняє умови максимізації прибутку, але сума збитків дорівнює сумі постійних витрат. За таких умов фірмі байдуже, чи виробляти Q_1 одиниць продукції, чи закритися. Тому точку А на кривій MC називають точкою закриття. Вона може належати кривій пропозиції фірми, а може й не належати.

За ціною P_2 прибуток буде максимальним при обсязі виробництва Q_2 (фірма матиме нормальний економічний прибуток). А точка В на кривій MC (точка беззбитковості) належить кривій пропозиції. Зазначимо, що при цьому максимум прибутку дорівнюватиме нулю, оскільки ціна P_2 дорівнює мінімуму середніх загальних витрат ($P_2 = \min ATC$).

За ціною P_3 буде пропонуватися обсяг Q_3 , який відповідає умовам максимізації прибутку ($P=MC$). Це точка С, що належить кривій MC .

Точки А'В'С' кривої пропозиції відповідають точкам АВС кривої MC . Множина таких точок формує ділянку кривої пропозиції, яка збігається з кривою MC .

Таким чином, висхідна частина кривої граничних витрат, що розміщена вище мінімуму середніх змінних витрат, являє собою криву пропозиції фірми на ринку досконалої конкуренції в короткостроковому періоді.

32.3. Ринкова стратегія конкурентної фірми у довгостроковому періоді

У довгостроковому періоді всі витрати підприємства є змінними. Тому підприємство може змінювати обсяги факторів виробництва, пристосовуючи їх до обсягу виробництва, що максимізує прибуток. У

довгостроковому періоді, по-перше, будь-яке підприємство має можливість вибору виробничих потужностей, і відповідно має більшу можливість змінювати обсяги випуску. По-друге, завдяки вільному входженню у галузь та виходу з неї одні підприємства мають можливість покинути ринок певного товару, якщо вони мають від'ємний прибуток, а інші будуть входити до нього, коли є можливість отримати високий прибуток. Тобто зміна кількості підприємств, що прагнуть максимізувати прибуток на певному ринку, є важливим фактором досягнення рівноваги в довгостроковому періоді на ринку досконалої конкуренції.

Розглянемо, яким чином у довгостроковому періоді підприємство може обрати виробничі потужності та обсяг виробництва, щоб максимізувати прибуток (рис. 32.11).

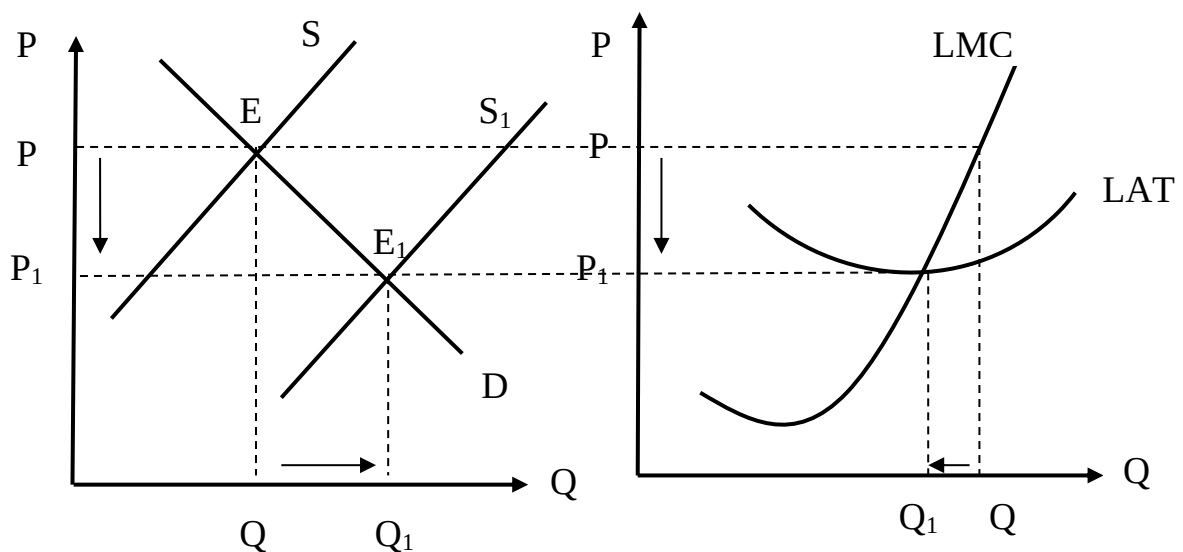

Рис. 32.11. Рівновага фірми та галузі в довгостроковому періоді

Початковий попит і пропозиція формують рівноважну ціну P . Нехай за ціни P підприємство виробляє Q продукції. Такий обсяг є оптимальним в умовах ринку досконалої конкуренції, тому що фірма отримує додатний економічний прибуток, оскільки $P = LMC$. І це в свою чергу буде приваблювати нові підприємства у галузь, що зумовить зміщення кривої пропозиції вправо, нова крива пропозиції S_1 . Це приведе до зниження рівноважної ціни до P_1 . При цьому підприємство буде виробляти обсяг Q_1 , який дорівнюватиме мінімуму $LATC$. При такій умові фірма працює на засадах самоокупності.

Отже, конкурентна рівновага в довгостроковому періоді – це обсяг виробництва і ціна, які дають фірмам у галузі отримувати нульовий економічний прибуток. Коли економічний прибуток дорівнює нулю, фірми не мають стимулу входити в галузь чи залишати її, оскільки вони отримують прибуток на задіяні виробничі фактори. Тому, в перспективі фірмам у конкурентній галузі слід сподіватися на такий рівень ринкових цін, який забезпечує тільки нормальний прибуток. Але його можна

отримати лише при мінімізації виробничих витрат, що для довгострокового періоду означає пошук такого обсягу виробництва, при якому довгострокові середні витрати будуть мінімальними. Тому рівновага конкурентної фірми та галузі в довгостроковому періоді досягатиметься за умови:

$$P = \min LATC = LMC \quad (32.6)$$

Як Вам уже відомо, у довготерміновому періоді діяльності конкурентної фірми, не існує поділу витрат на постійні і змінні. Тому можливості пропозиції фірми при заданих цінах визначаються в цьому періоді рівнем її середніх загальних витрат (рис. 32.12). У зв'язку з цим, крива пропозиції конкурентної фірми у довгостроковому періоді являє собою частину кривої LMC, розташовану вище точки мінімуму кривої LATC. Точка її виходу відповідає ціні беззбитковості, починаючи з рівня якої пропозиція стає економічно виправданою.

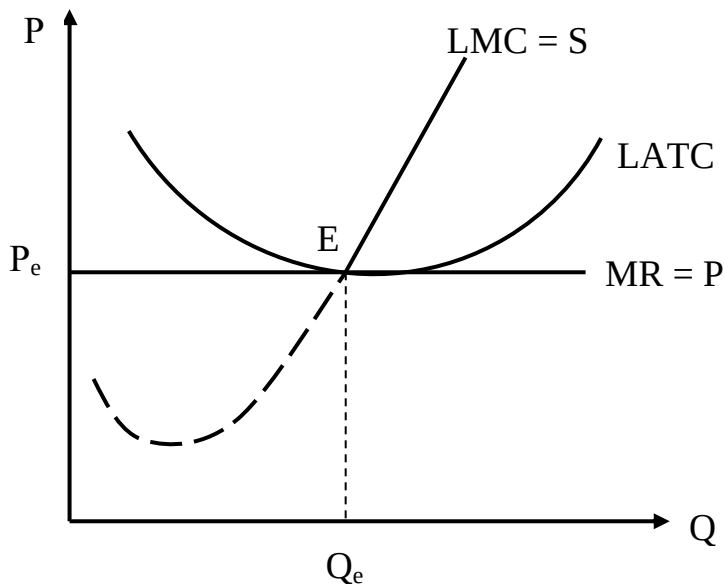

Рис. 32.12. Крива пропозиції в довгостроковому періоді

Побудувати єдину типову криву пропозиції конкурентної галузі в тривалому періоді неможливо. Це зумовлено постійною зміною кількості фірм у галузі і різним характером довготермінових середніх загальних витрат для них. У зв'язку з цим, розрізняють три окремі типи галузей: з постійними, зростаючими і спадними витратами виробництва. Криві пропозиції цих галузей мають, відповідно, нульовий, додатний і від'ємний нахил.

32.4. Економічна ефективність функціонування ринку досконалої конкуренції

Якщо підприємці оцінюють ефективність ринкових структур з точки зору отримання прибутку, то суспільство – з точки зору їх корисності для суспільства. Для суспільства ринок досконалої конкуренції вважається найбільш ефективною ринковою структурою.

По-перше, на цьому ринку найбільш повно задовольняються потреби споживачів в якісній і відносно дешевій продукції, оскільки виробники залежать від кон'юнктури ринку, протистоять всім іншим виробникам в боротьбі за покупця. Ринкова боротьба за виживання і процвітання примушує виробників випускати ту продукцію і тієї якості, яка потрібна споживачам.

По-друге, в умовах ринку досконалої конкуренції раціонально розподіляються ресурси суспільства. Вони витрачаються лише на виробництво тієї продукції, яка потрібна споживачам. При цьому, конкретний суб'єкт залучає ресурси за умови співпадання ціни з граничними витратами, що є теж ознакою найефективнішого розподілу.

По-третє, на ринку досконалої конкуренції і споживачі, і виробники мають надлишок (надлишок споживача і надлишок виробника). Сутність цих надлишків і механізм їх утворення можна розглянути графічно (рис. 32.13).

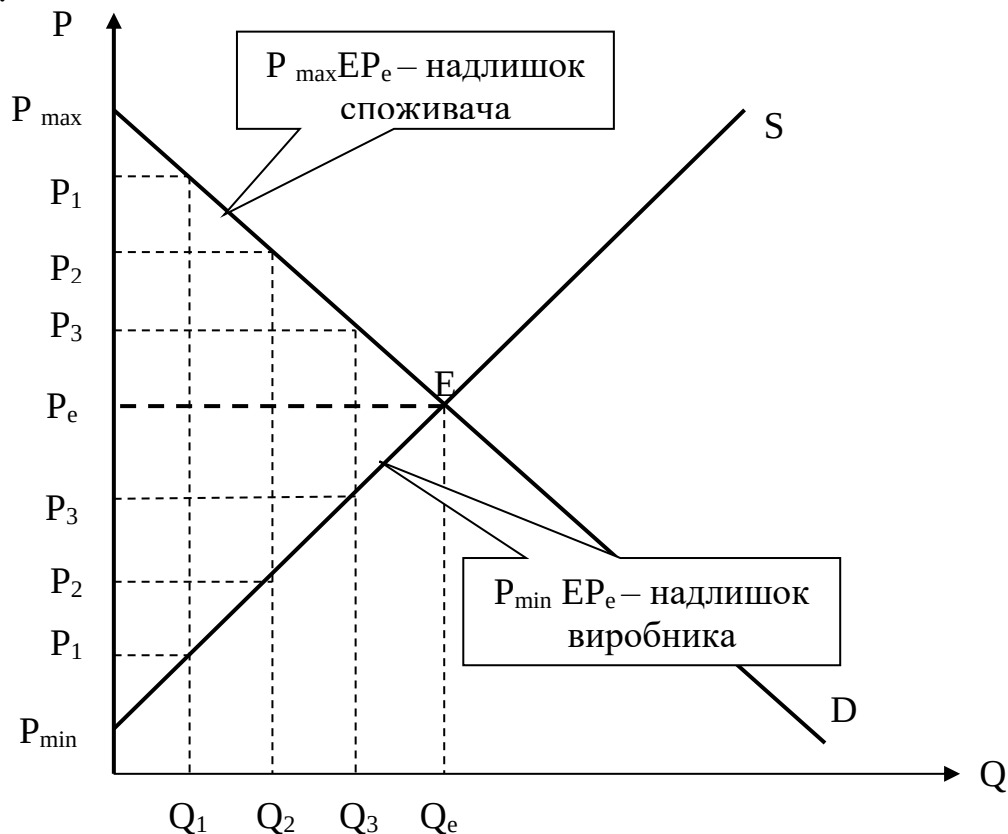

Рис. 32.13. Надлишок споживача і виробника

Спочатку розглянемо надлишок споживача. На рис. 32.13 зображено криві попиту (D) та пропозиції (S), перетин яких утворює точку рівноваги E , котрій відповідає рівноважна ціна P_e та рівноважний обсяг виробництва Q_e . Рівноважна ціна складається під впливом механізму пристосування цін попиту і цін пропозиції. Тому ціна рівноваги, як правило, нижча максимально допустимої ціни попиту та вища мінімально допустимої ціни пропозиції.

Із малюнка видно, що за ціною товару $P_{\max}$ споживач не купить жодного товару. За ціною P_2 споживач придбає обсяг продукції, який відповідає Q_2 , що означає: покупець готовий відмовитися придбати інші товари на суму, що дорівнює P_2 , щоб придбати одиницю цього товару. Фактично споживач придбає такий товар за рівноважною ринковою ціною P_e . Для цього споживача чиста вигода (надлишок) становитиме $(P_2 - P_e)$.

Аналогічно, за ціною P_3 обсяг попиту буде дорівнювати Q_3 . Другий споживач купить цей товар теж за ціною P_e . Чиста вигода (надлишок) для другого споживача дорівнюватиме $(P_3 - P_e)$ і т.д. Загальний виграш (надлишок) усіх споживачів геометрично відображається площею трикутника $P_{\max}EP_e$.

Отже, **надлишок окремого споживача** визначається як різниця між тією ціною, яку споживач згоден заплатити за певний товар, щоб не позбутися можливості його споживання, та фактично сплаченою ціною за цей товар.

Надлишок виробників виникає тому, що виробники продають свої товари не за ціною пропозиції, а за ціною рівноваги. У відповідності з законом пропозиції виробник першу одиницю продукції мав продати за найнижчою ціною, другу – за вищою, третю – ще вищою і лише четверту – за найвищою, тобто ціною рівноваги. Фактично ж виробник продає всі одиниці продукції за найвищою для нього ціною і це дає йому надлишок. На рис. 8.13 виграш виробника зображений площею $P_{\min}EP_e$.

Отже, **надлишок виробника** утворюється як різниця між виручкою від реалізації рівноважного обсягу продукції за ринковою ціною (ціною рівноваги) та мінімальними цінами, яку б він отримав від реалізації продукції.

Завдяки рівноважній ціні споживачі купують більше і дешевше, а виробники продають більше й дорожче, ніж готові були б це зробити. Поняття про надлишок виробника і споживача дозволяє оцінювати рівень добробуту, одержаний внаслідок умов досконалої конкуренції.

Але досконала конкуренція, як і ринкова економіка в цілому, має не тільки переваги а й певні недоліки:

- досконала конкуренція не передбачає виробництва суспільних благ, які не можна чітко розподілити і реалізувати між споживачами: протипожежна безпека, національна оборона тощо;

- обмеженість саморегулювання ринкового механізму полягає в тому, що він виробляє тільки ті товари, які будуть оплачені, і не враховує потреби незабезпечених верств населення;

- ринок досконалої конкуренції представлений великою кількістю фірм, що не сприяє концентрації ресурсів для розвитку інноваційних технологій. Це стосується перш за все фундаментальних досліджень, наукоємних і капіталомістких галузей;

- досконала конкуренція передбачає уніфікацію і стандартизацію товару,

а отже, не враховує широкого діапазону споживацького вибору. У сучасному суспільстві споживачі все більше враховують не тільки функціональне призначення товару, але і звертають увагу на його оформлення, дизайн, можливість пристосування до своїх індивідуальних особливостей;

– орієнтація на безпосередню максимізацію прибутку призводить до неможливості оптимального поєднання поточних і перспективних цілей. Тому ринковий механізм у сучасній економіці завжди доповнюється його державним регулюванням.

Однак навіть з перерахованими недоліками ринок досконалої конкуренції є найефективнішою моделлю ринку.

32.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Економічна характеристика ринку досконалої конкуренції.
2. Особливості поведінки конкурентної фірми у короткостроковому періоді.
3. Особливості поведінки конкурентної фірми у довгостроковому періоді.
4. Економічна ефективність функціонування ринку досконалої конкуренції.

Питання для самоперевірки

1. Що являє собою ринок досконалої конкуренції і якими рисами він характеризується?
2. Чому крива попиту на продукцію досконало конкурентної фірми є горизонтальною прямою?
3. Чому досконала конкуренція вважається ідеальною ринковою структурою?
5. Які існують підходи до визначення оптимального обсягу виробництва, при якому конкурентна фірма максимізує прибуток?
6. Чому конкурентна фірма, яка зазнає мінімальні збитки в короткостроковому періоді, вирішує продовжувати виробництво, а не припинити його?
7. У якому випадку конкурентна фірма має припинити виробництво і чому?
8. При якій умові конкурентна фірма буде працювати на засадах самоокупності? Поясніть за допомогою графічного аналізу.
9. Що являє собою а крива пропозиції конкурентної фірми в короткостроковому періоді? Зобразіть її графічно
10. Поясніть, чому незважаючи на нульовий економічний прибуток у довгостроковому періоді, фірми продовжують займатися виробництвом?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Конкурентна фірма	
2.	Довгострокова крива пропозиції	
3.	Крива попиту конкурентної фірми	
4.	Ринок досконалої конкуренції	
5.	Умова беззбитковості конкурентної фірми	
6.	Надлишок виробника	
7.	Умова максимізації прибутку конкурентної фірми	
8.	Короткострокова крива пропозиції	
9.	Довгострокова конкурентна рівновага	
10.	Надлишок споживача	

Визначення

1. Такий стан на ринку товарів або послуг, коли вплив кожного учасника економічного процесу на діяльність ринку настільки малий, що він не впливає на загальні умови функціонування ринку та на ціни.

2. Різниця між тією ціною, яку споживач згоден заплатити за певний товар, щоб не позбутися можливості його споживання, та фактично сплаченою ціною за цей товар.

3. Висхідна частина кривої граничних витрат, що розміщена вище мінімуму середніх змінних витрат.

4. Рівновага конкурентної фірми та галузі в довгостроковому періоді досягатиметься за умови: $P = \min LATC = LMC$

5. Якщо ринкова ціна товару співпадає з мінімальним значенням середніх загальних витрат.

6. Якщо ринкова ціна товару є вищою середніх загальних витрат фірми.

7. Висхідна частина довгострокової кривої граничних витрат, що розміщена вище точки мінімуму довгострокових середніх загальних витрат.

8. Досконало еластичною за ціною та має вигляд прямої, яка паралельна вісі обсягу випуску продукції.

9. Фірма, яка функціонує на ринку досконалої конкуренції і приймає ціну, як задану ринком.

10. Різниця між виторгом від реалізації рівноважного обсягу продукції за ринковою ціною (ціною рівноваги) та мінімальними цінами, яку б виробник отримав від реалізації продукції.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Ринок досконалої конкуренції є реальною ринковою структурою.
2. Крива попиту для конкурентної фірми має від'ємний нахил.
3. В умовах ринку досконалої конкуренції окремий продавець не

може вплинути на ринкову ціну.

4. Рівність $P = MC$ є умовою оптимізації обсягу виробництва конкурентної фірми у довгостроковому періоді.

5. Для конкурентної фірми середній та граничний дохід дорівнює ціні.

6. Крива пропозиції конкурентної фірми в короткостроковому періоді збігається з кривою середніх загальних витрат.

7. Для суспільства ринок досконалої конкуренції вважається найбільш ефективною ринковою структурою.

8. Якщо ринкова ціна товару співпадає з мінімальним значенням середніх змінних витрат, то фірма отримує нульовий економічний прибуток.

9. Якщо ринкова ціна товару є вищою середніх загальних витрат фірми, то фірма отримує економічний прибуток.

10. У довгостроковій перспективі конкурентні фірми не отримують економічний прибуток.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Для досконалої конкуренції не є характерним:

- а) виробництво стандартизованих товарів;
- б) наявність багатьох виробників, які діють незалежно;
- в) неможливість контролювати ринкову ціну будь-яким виробником;
- г) наявність перешкод для доступу нових виробників на ринок зі своїми товарами.

2. Приймаючи рішення щодо оптимального обсягу виробництва, конкурентна фірма, як і будь-яка інша, повинна виробляти таку кількість продукції, для якої:

- а) середні сукупні витрати мінімальні;
- б) середній виторг дорівнює середнім сукупним витратам;
- в) ціна дорівнює граничним витратам;
- г) сукупний виторг є максимальним.

3. Конкурентна фірма, для якої $P = \min ATC$:

- а) отримує збитки, оскільки функціонує у точці закриття;
- б) отримує нормальний прибуток, оскільки ціна перевищує AVC ;
- в) отримує нормальний прибуток, оскільки ціна покриває ATC ;
- г) отримує збитки, оскільки ціна не покриває AFC .

4. Крива попиту на продукцію конкурентної фірми:

- а) має від'ємний нахил;
- б) є горизонтальною лінією при даному рівні ціни;
- в) вертикальною лінією при даному обсязі пропозиції;
- г) має додатний нахил.

5. Конкурентна фірма максимізує прибуток у короткостроковому періоді, виробляючи оптимальний обсяг продукції, якщо:

- а) ціна перевищує середні сукупні витрати;
- б) ціна дорівнює граничним витратам;
- в) ціна перевищує середні змінні витрати;
- г) ціна дорівнює нормальному прибутку.

6. Конкурентному підприємству доцільно продовжувати діяльність, не зважаючи на збитки, якщо:

- а) $P > ATC$;
- б) $P = ATC$;
- в) $ATC > P > AVC$;
- г) $P = AVC$.

7. Підприємству в умовах досконалої конкуренції доцільно відразу зупинити свою діяльність на ринку, як тільки почало спостерігатись таке співвідношення:

- а) $P > ATC$;
- б) $P = ATC$;
- в) $ATC < P < AVC$;
- г) $P = \min AVC$.

8. Граничний виторг конкурентної фірми зі зростанням обсягу продажу:

- а) зростає;
- б) зменшується;
- в) не змінюється;
- г) зменшується швидше за ціну.

9. Короткострокова крива пропозиції конкурентної фірми співпадає з кривою:

- а) середніх сукупних витрат праворуч від кривої граничних витрат;
- б) середніх сукупних витрат ліворуч від кривої граничних витрат;
- в) граничних витрат вище мінімуму кривої середніх змінних витрат;
- г) граничних витрат вище мінімуму кривої середніх сукупних витрат.

10. Надлишок споживача – це сума грошей:

- а) яка не потрібна споживачу;
- б) яку держава забирає у споживача за допомогою податків;
- в) яку виграє споживач із-за різниці між ціною, яку він готовий заплатити, і ринковою ціною;
- г) яку споживач бажає віддати тим фірмам – виробникам, у яких найбільш якісна продукція.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

Фірма функціонує на ринку досконалої конкуренції й одержує максимальний прибуток. Щоденна виручка фірми – 2000 грош. од., загальні

середні витрати складають 10 грош. од., середні змінні витрати – 8 грош. од., граничні витрати – 20 грош. од. Скільки у цьому випадку становитиме щоденно обсяг випуску продукції?

Методика розв’язання:

Якщо фірма функціонує на ринку досконалої конкуренції, то вона буде отримувати максимальний прибуток за умови рівності граничних витрат та ціни ($MC=P$).

Таким чином, $P=MC=20$ грош. од.

Обсяг випуску продукції визначимо із формули розрахунку загальної виручки:

$$TR=P \cdot Q, \quad Q=TR/Q=2000/20=100 \text{ од.}$$

Отже, обсяг випуску продукції щоденно становитиме 100 од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Фірма функціонує на ринку досконалої конкуренції й одержує максимальний прибуток. Щоденна виручка фірми – 10000 грош. од., загальні середні витрати складають 50 грош. од., середні змінні витрати – 25 грош. од., граничні витрати – 60 грош. од. Скільки у цьому випадку становитиме щоденно обсяг випуску продукції?

Задача 2. Постійні витрати конкурентної фірми, яка працює в короткостроковому періоді, для обсягу випуску 5 од. продукції становлять 20 грош. од. Оптимальний обсяг випуску фірми становить 10 од. прод., сукупний виторг від її продажу дорівнює 150 грош. од., середні змінні витрати складають 14 грош. од.

Визначте результат діяльності фірми 2-ма способами – через обчислення сукупних і середніх величин.

Задача 3. Фірма працює в умовах досконалої конкуренції. Залежність її сукупних витрат від обсягу виробництва наведені у таблиці 32.2.

Таблиця 32.2

Показники діяльності конкурентної фірми

Обсяг виробництва Q	Сукупні витрати TC
0	100
1	140
2	200
3	300
4	440
5	600

На ринку встановилася ціна на рівні 110 грош. од. Скільки продукції повинна виготовити фірма, щоб отримати максимум прибутку?

Задача 4. Фірма працює в умовах досконалої конкуренції. Функція сукупних витрат має вигляд $TC = 0,1Q^2 + 15Q + 10$. Ринкова ціна товару становить 25 грош. од. Визначте, який обсяг випуску дозволить фірмі максимізувати прибуток.

Задача 5. На ринку досконалої конкуренції встановилася ціна, що дорівнює 13 грош. од. Функція загальних витрат для фірми може бути записана рівнянням $TC = 0,5Q^2 + 8Q + 6$. Визначте оптимальний обсяг виробництва і максимальний дохід фірми.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 33. МОНОПОЛЬНИЙ РИНОК

Мета: з'ясувати загальну характеристику монопольного ринку; визначити особливості поведінки фірми-монополіста в коротко- та довгострокових періодах; усвідомити сутність монопольної влади та визначити показники її виміру; зрозуміти сутність та види цінової дискримінації; з'ясувати економічну ефективність функціонування монопольного ринку.

Основні терміни і поняття: монополія, монопсонія, монопольний ринок, недобросовісна конкуренція, природна монополія, відкрита монополія, закрита монополія, монопольна влада, індекс Лернера, індекс Херфіндаля-Хішмана, цінова диференціація, цінова диференціація першого ступеня, цінова дискримінація другого ступеня, цінова дискримінація третього ступеня, Х-неефективність, недоліки монопольного ринку, переваги монопольного ринку.

План лекції:

33.1. Сутність і загальна характеристика монопольного ринку.

33.2. Визначення обсягу виробництва і ціни в умовах монопольного ринку.

33.3. Монопольна влада. Цінова дискримінація.

33.4. Оцінка економічної ефективності монопольного ринку.

33.1. Сутність і загальна характеристика монопольного ринку

Монополія є найбільш яскравим проявом недосконалої конкуренції.

Монополія (від грец. слів «монос» – один і «полео» – продаю) – це тип ринкової структури, коли лише одна фірма пропонує весь ринковий обсяг блага, для якого не існує близьких замінників. Відповідно, фірма в умовах монополії зветься **монополістом**, а ринок, на якому діє монополіст – **монопольним ринком**.

Для монопольного ринку характерні певні умови, які наведені у таблиці 33.1.

Таблиця 33.1

Умови функціонування монопольного ринку

№ п/п	Умова та її характеристика
1.	На ринку діє тільки один виробник певної продукції. Як єдиний постачальник фірма-монополіст стикається з сукупним попитом всіх потенційних покупців товару в межах даного (національного чи місцевого) ринку, і в цьому розумінні вона тотожна галузі. Це означає, що галузь складається з однієї фірми, тобто поняття «фірма» і «галузь» збігаються, тому для чистого монополіста еквівалентні поняття «ринкова пропозиція» та «пропозиція окремої фірми», а також відсутній поділ на попит для окремої фірми і ринковий попит.

2.	Товар, що виробляється монополістом, не має близьких замінників. За цієї умови фірма має монопольну владу над ринком товару і контролює його ціну. Це означає, що у споживача є лише два варіанти: або взагалі відмовитись від споживання певного товару, або придбати його у монополіста.
3.	Заблокований вступ у дану галузь для інших виробників. Бар'єрами для вступу в галузь можуть бути: <i>а) масштаби виробництва</i> (монополія – це велике підприємство, і для створення їй гідної конкуренції потрібно інвестувати значні кошти що для потенційних конкурентів може бути не під силу, та й економічно недоцільно); <i>б) легальні бар'єри</i> , тобто державна влада створює бар'єри (патент – виключне право на виробництво якогось продукту чи використання технології, ліцензія – право на заняття певним видом діяльності); <i>в) власність на найважливіші види ресурсів</i> (діє в тому випадку, коли обмеженість ресурсів абсолютна, й у них немає близького замінника; наприклад, в алюмінієвій промисловості контроль над родовищами бокситів дозволяє фірмі довго втримувати своє монопольне положення); <i>г) недобросовісна конкуренція</i> (у законі України «Про захист від недобросовісної конкуренції» поняття «недобросовісна конкуренція» визначене як будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності). Деякі фірми-монополісти застосовують методи боротьби з конкурентами, які не тільки не відповідають кодексу честі підприємця, але і у більшості країн заборонені законом. Це може бути тиск на постачальників сировини, профспілки, банки, переманювання провідного персоналу, цінова війна з метою банкрутства конкурента тощо.
4.	Ціну на свій товар монополіст встановлює сам. Для монополіста попит збігається з ринковим і його можна розглядати як заданий, тому він встановлює ціну, маневруючи пропозицією: збільшення пропозиції знижує ціну, а зменшення пропозиції призводить до зростання цін.

Ринок, де суворо виконуються всі ці умови, називається **чистою монополією**. В певному сенсі чиста монополія, як і досконала конкуренція, існує скоріше як наукова модель, але в реальній дійсності, тобто в масштабах країни практично не зустрічається. Але якщо розглянути невелике містечко, де є, наприклад, всього один хлібозавод, одна

поліклініка, одна школа тощо, то чиста монополія є типовою для будь-якої країни.

Крім чистої монополії існують такі різновиди монополій:

✓ **закрита монополія** – це монополія, яка захищена від конкуренції юридичними законами, при цьому фірма володіє винятковим правом на здійснення визначеного виду діяльності;

✓ **природна монополія** – це монополія, яка виникає внаслідок об'єктивних причин: фірма володіє або унікальною технологією виробництва продукту, а її середні видатки мінімальні, або унікальними природними ресурсами. Природними монополіями в Україні є транспортування газу та електроенергії, місцевий телефонний зв'язок, залізниця, водопостачання і опалення;

✓ **відкрита монополія** – це монополія, яка виникає внаслідок виходу фірми на ринок із новою продукцією. Вона ніяк не захищена від конкуренції. У будь-який момент на ринку може з'явитись конкурент.

Види монополій представлені на рис 33.1. Ця класифікація надто умовна, багато фірм можуть одночасно бути монополістами різного роду.

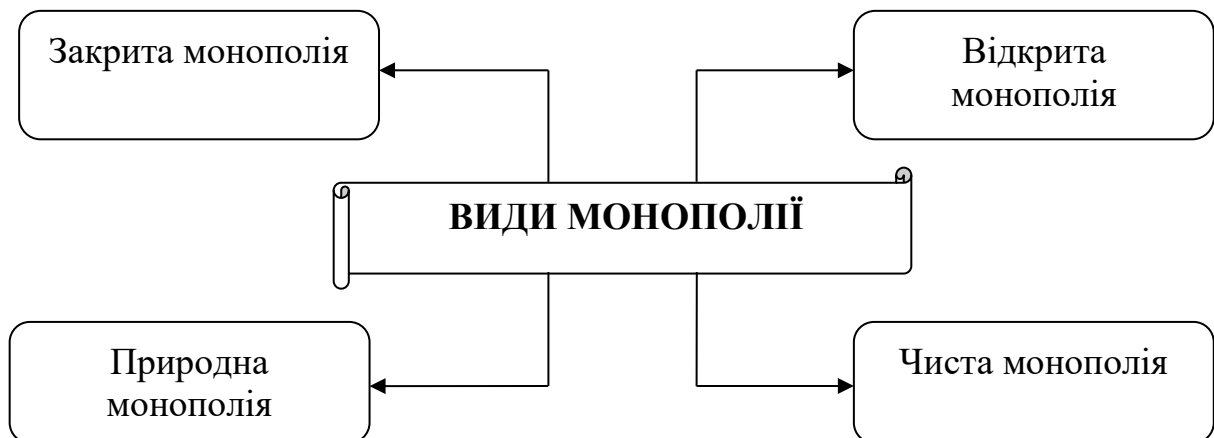

Рис. 33.1. Види монополії

Поряд з монополією з боку виробників зустрічається монополія з боку попиту – монопсонія. **Монопсонія** – це тип ринкової структури, при якій має місце багато продавців товару на ринку і один-єдиний покупець пред'являє попит на цей товар. У цьому випадку, на ринку при безлічі конкуруючих продавців є тільки один покупець, що дозволяє йому, маніпулюючи обсягом закупівель, знижувати ціни.

Як уже зазначалося чиста монополія - це ідеальна модель ринку, як і досконала конкуренція. Незважаючи на те, що чиста монополія трапляється на практиці рідко, її аналіз важливий із двох причин: по-перше, незначний обсяг економічної діяльності (може бути 5 або 6 % ВВП) ведеться в умовах, наближених до чистої монополії; по-друге, таке вивчення корисне й тому, що дає можливість зрозуміти більш реальні ринкові структури

недосконалої конкуренції, які будуть розглядатися в наступних темах. Мова йде про ринок монополістичної конкуренції та олігополії, які поєднують у собі риси як досконалої конкуренції, так і чистої монополії.

Отже, якщо продукцію на ринок пропонує лише одна фірма, неможливим є входження нових фірм у цю галузь, а продукція, що виробляється не має близьких замінників, то такий ринок має назву чистої монополії.

33.2. Визначення обсягу виробництва і ціни в умовах монопольного ринку

З вищеперерахованих ознак монопольного ринку може скластися уявлення, що монополіст повністю контролює виробництво, може встановити найвищу ціну і таким чином збільшити свій дохід. Але не слід забувати, що мова йде про монополію, як ринкову структуру, яка діє відповідно до законів ринку, зокрема закону попиту. Головна відмінність між досконалою конкуренцією та чистою монополією полягає у своєрідності кривої попиту: якщо для конкурентної фірми вона має абсолютно еластичний характер, то для чистого монополіста попит на його продукції буде співпадати з ринковим попитом.

Особливості цієї кривої є те, що вона має спадний характер, і обсяг продажу можна збільшити лише за рахунок зниження ціни. А це в свою чергу свідчить, що $MR < P$, тобто приріст загального доходу, отриманий від продажу буде менший, ніж ціна, за якої продається ця одиниця. Тому крива граничного доходу буде завжди розташована нижче кривої попиту. Отже, монополіст має можливість знижуючи ціну збільшувати свої доходи за рахунок розширення обсягу продаж.

При розгляді питання еластичності попиту по ціні, ми визначали залежність між ціною і загальним доходом при зміні попиту. Якщо попит еластичний, то зменшення ціни приведе до збільшення загального доходу і навпаки, нееластичний попит приведе до зменшення доходу при зниженні ціни. Динаміка граничного доходу тісно пов'язана з рівнем сукупного доходу. Зобразимо це графічно, поєднавши графік попиту і граничного доходу з графіком загального доходу у моделі монопольного ринку (рис. 33.2).

Аналіз еластичності попиту за ціною в різних точках кривої попиту показує, що у верхній ділянці кривої попит є еластичним ($E_d > 1$). При цьому значення граничного доходу має позитивне значення ($MR > 0$), то сукупний дохід зі збільшенням обсягів продажу товару зростає ($TR \uparrow$). У точці А коефіцієнт цінової еластичності дорівнює одиниці ($E_d = 1$), а граничний дохід дорівнює нулю ($MR = 0$), при цьому загальний дохід досягає свого максимального значення (TR_{max}). Граничний дохід набуває від'ємного значення ($MR < 0$) на нееластичній ділянці кривої попиту ($E_d < 1$), то сукупний дохід при реалізації кожної наступної одиниці товару зменшується ($TR \downarrow$). Тому монополіст ніколи не вибере такої комбінації ціна – кількість, при

якій загальний дохід зменшується і буде визначати ціну і обсяг виробництва лише на еластичній частині кривої попиту.

Вибір монополістом ціни та кількості товару буде залежати не тільки від попиту, але і від його витрат на виробництво. Для цього необхідно співставити граничний дохід з граничними витратами. Згідно третьої умови максимізації прибутку монополіст отримує його, коли граничний дохід дорівнює граничним витратам ($MR=MC$).

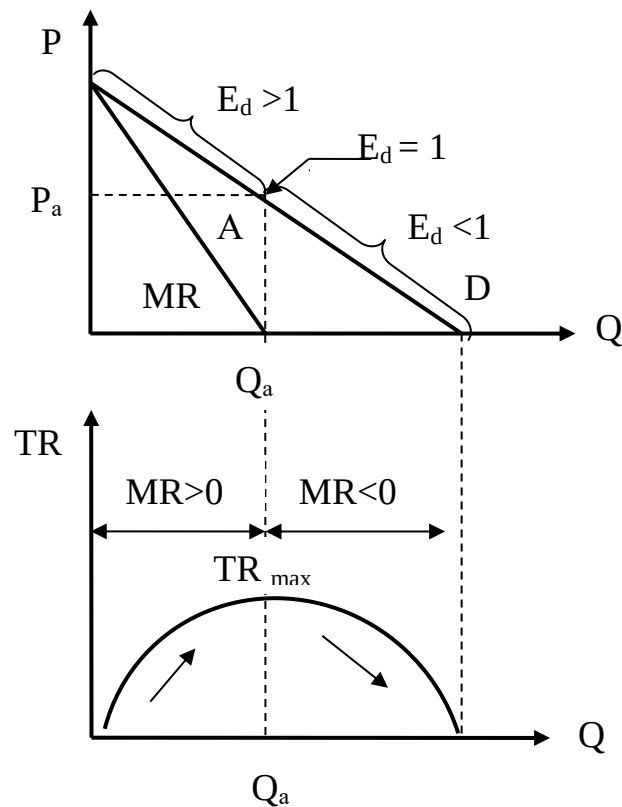

Рис. 33.2. Взаємозв'язок попиту, його еластичності, загального та граничного доходу монополіста

Проте проблема максимізації прибутку монополістом розв'язується дещо інакше, ніж у випадку конкурентної фірми. Головна відмінність полягає в тому, що монополіст повинен прийняти рішення і щодо обсягу випуску, і щодо ціни, тоді як конкурентна фірма визначає лише обсяг.

Визначимо графічно оптимальний план виробництва для підприємства-монополіста, тобто ціну та обсяг виробництва, що максимізує прибуток в короткостроковому періоді (рис. 33.3).

Точка E на рис. 9.3 відповідає умові максимізації прибутку $MR=MC$. Спроектуювши цю точку на обсяг випуску ми визначимо оптимальний обсяг виробництва (Q_e), який забезпечує монополісту отримання максимального прибутку. Щоб визначити ціну монополіст, перш за все, повинен знати попит на його продукцію. На графіку крива попиту розташована праворуч кривої граничного доходу. Потім з точки рівноваги

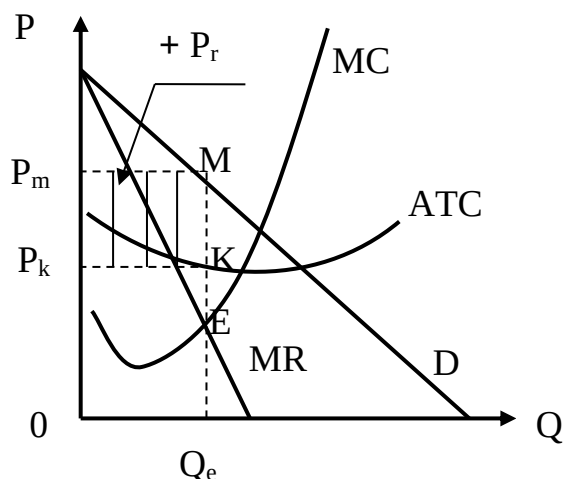

Рис. 33.3. Максимізація економічного прибутку монополістом

Е ($MR=MC$) слід продовжити лінію монопольного випуску до перетину з кривою попиту. Точка їх перетину – точка М проектується на вісь ціни – P_m . Це означає ту максимальну ціну, за якою споживачі згодні купити обсяг Q_e . Середні загальні витрати перетинають перпендикуляр в точці К, яка проектується на вісь ціни – P_k . Визначимо графічно прибуток, як різницю загального доходу та загальних витрат. Загальний дохід (добуток $Q_e \cdot P_m$) на графіку – це площа прямокутника $0P_mMQ_e$. Загальні витрати (добуток $Q_e \cdot P_k$ (ATC)) – площа прямокутника $0P_kKQ_e$. Звідси, прибуток можна визначити як різницю між загальним доходом та загальними витратами, тобто це площа прямокутника P_kP_mMK .

Фірма, яка максимізує прибуток, досягає рівноваги. Ціна і обсяг випуску, при якій фірма максимізує прибуток, називається рівноважними.

Фірма-монополіст не завжди знаходиться у сприятливому становищі і має гарантований дохід. Прибуток фірми-монополіста може бути від’ємним або дорівнювати нулю. У разі, коли фірма не отримує прибутку, її завдання – мінімізація збитку і продовження випуску продукції в межах короткострокового періоду.

Графічно зобразимо ситуацію, коли монополіст отримує мінімальні збитки (рис. 33.4).

Аналіз рис 33.4 свідчить, що ціна, яка відповідає умовам максимізації прибутку, є меншою, ніж середні витрати на виробництво певного обсягу продукції ($P_m < ATC(P_k)$). Збитки підприємства у цьому випадку становлять площу прямокутника P_mP_kKM . Від’ємне значення прибутку не означає, що підприємство-монополіст залишить галузь. У короткостроковому періоді монополіст буде залишатися в галузі доти, доки падіння попиту не приведе до падіння ціни нижче, ніж рівень середніх змінних витрат. Отже, монополіст буде продовжувати свою діяльність до тих пір, коли його ціна буде вище середніх змінних витрат (AVC).

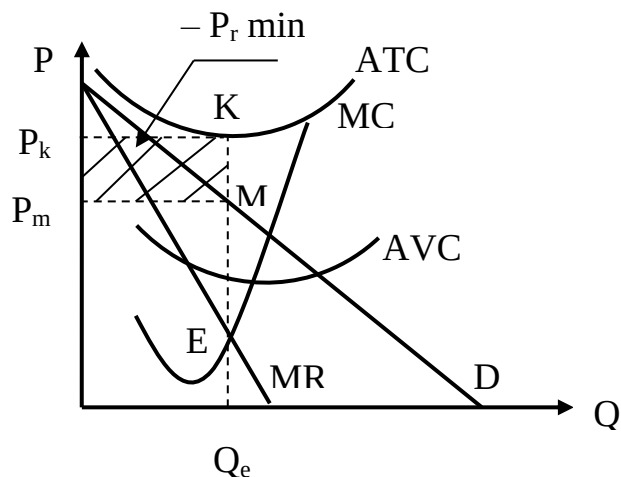

Рис. 33.4. Мінімізація економічних збитків монополістом

На рис. 33.5 зображена ситуація, за якої економічний прибуток дорівнює нулю. У цьому випадку ціна дорівнює мінімальному значенню середніх загальних витрат ($P_m = \min ATC$).

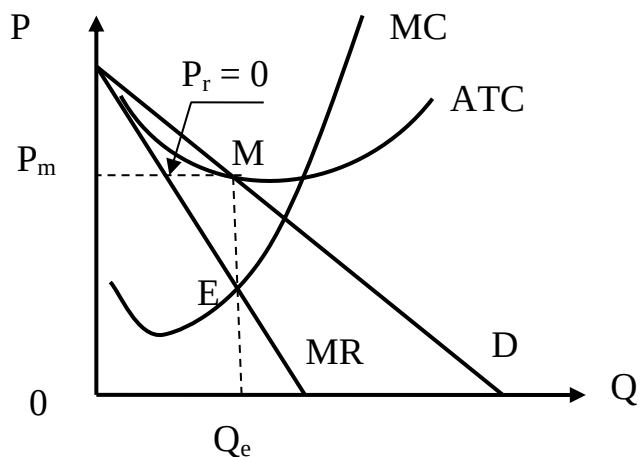

Рис. 33.5. Умова беззбитковості фірми-монополіста

Проаналізуємо умову припинення діяльності монополіста за допомогою графічного аналізу (рис. 33.6).

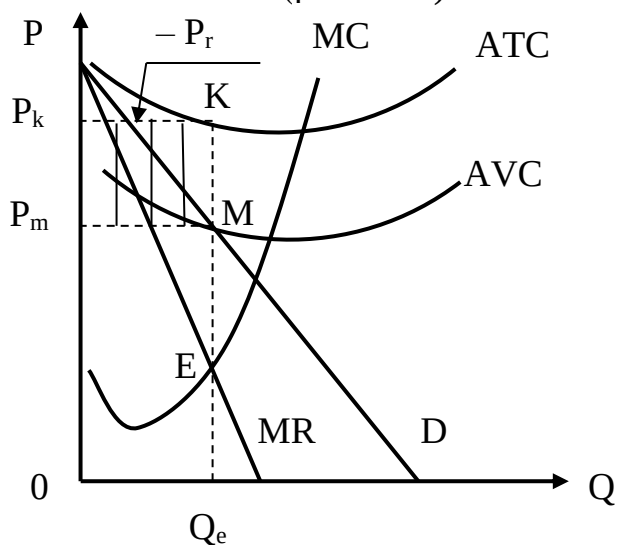

Рис. 33.6. Умова припинення діяльності фірми-монополіста

Фірма-монополіст приймає рішення про закриття, коли ринкова ціна товару співпадає з мінімальним значенням середніх змінних витрат ($P_m = \min AVC$), тому що вона отримує збитки і не покриває свої змінні витрати. Розмір збитків дорівнює площі прямокутника $P_m P_k KM$.

Таким чином, особливості поведінки фірми на монопольному ринку в короткостроковому періоді полягають в наступному:

- ✓ фірма-монополіст завжди буде уникати нееластичного відрізка кривої попиту на користь комбінації ціна-обсяг продукції на еластичному відрізку;

- ✓ монополія як у короткостроковому періоді максимізує свій прибуток, обираючи такий обсяг випуску, коли граничний дохід буде дорівнювати граничним витратам та ціну, яка дорівнює ціні попиту для цього обсягу блага;

- ✓ фірма на ринку чистої монополії може мати додатній, від'ємний, нульовий економічний прибуток або вирішувати проблему закриття.

При аналізі поведінки фірми-монополіста в довгостроковому періоді необхідно враховувати такі особливості монополії: відсутність суперників та існування вхідних бар'єрів для входження на ринок нових фірм. Тому, на відміну від конкурентних фірм, прибуток яких в довгостроковому періоді зводиться до нуля, монополіст може отримувати економічний прибуток і в довгостроковому періоді. У довгостроковому періоді монополіст максимізує прибуток, виробляючи і продаючи таку кількість продукції, при якій граничний дохід дорівнює граничним витратам довгострокового періоду. Отже, найкращий із короткострокових станів рівноваги є одночасно станом довгострокової рівноваги монополіста.

33.3. Монопольна влада. Цінова дискримінація

Оскільки фірма-монополіст є єдиним продавцем на ринку і вона сама встановлює обсяг свого виробництва і ціну на свою продукцію, то вона має *монопольну владу*.

Монопольна влада – це здатність підприємства призначати ціну вищу, ніж граничні витрати, та отримувати додатковий прибуток.

Отже, монопольна влада дає можливість монополії впливати на пропозицію товару на ринку і на його ціну.

Для визначення ступеню монопольної влади можна використати два індекси: Лернера і Херфіндаля-Хіршмана.

Індекс Лернера – це індекс монопольної влади, який визначається як відношення різниці між ціною товару і граничними витратами до ціни товару. Цей індекс був запропонований у 1934 році економістом Абба Лернером і отримав назву показника монопольної влади Лернера:

$$I_L = \frac{P_m - MC}{P_m} \quad (33.1)$$

де I_L – лернеровський індекс монопольної влади;

P_m – монопольна ціна;
 MC – граничні витрати.

Числове значення індексу лежить між 0 і 1. Для досконало конкурентної фірми $I_L = 0$, бо $P = MC$. Чим вище I_L , тим більша монопольна влада. Індекс Лернера може бути визначений із застосуванням категорії еластичності попиту фірми (E_d):

$$I_L = \frac{P_m - MC}{P_m} = \frac{1}{E_d} \quad (33.2)$$

Монополісти можуть мати більшу монопольну владу, якщо вони запропоновують свою продукцію на ринках, де еластичність попиту буде меншою. На ринках універсальних товарів, які мають багато товарів замінників, еластичність попиту буде високою

Найбільш узагальнюючим показником, який враховує як кількість фірм, так і нерівність їх становища на ринку є індекс Херфіндаля-Хіршмана.

Індекс Херфіндаля-Хіршмана – це індекс, який вимірює концентрацію ринку, оцінюючи ринкову частину продажу фірми у відсотках і сумуючи ці частини, піднесені до квадрата:

$$I_H = S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 + \dots + S_n^2 \quad (33.3)$$

де I_H – індекс Херфіндаля-Хіршмана;

S – питома вага випуску фірми (у відсотках).

У залежності від значення даного індексу розрізняють три типи ступенів концентрації. Галузь вважається за галузь високої концентрації, коли $I_H = 1800$ і більше. Помірно концентрована галузь – $1000 < I_H < 1800$ та низько концентрована – $I_H < 1000$.

Виробник, який має монопольну владу, може збільшувати свій прибуток шляхом цінової дискримінації.

Цінова дискримінація – це встановлення продавцем різних цін на різні одиниці одного і того самого товару, що продається одному або різним покупцям за однакових витрат та якості товару.

Монополіст самостійно встановлює ціну на власну продукцію і тому може продавати її за різними цінами або у різній кількості. Для цього потрібно, щоб пряма еластичність попиту на товар у різних покупців була різною, а ці покупці були легко ідентифіковані і неможливим був перепродаж товару. Цінову дискримінацію можна проводити лише за певних умов:

- ✓ наявності ринкової влади у продавця, який дає можливість впливати на попит шляхом регулювання ціни;
- ✓ можливості класифікувати покупців за групами із однаковими ціновими перевагами;
- ✓ виключення перепродажу товару однією групою покупців іншим, а також створення штучних бар'єрів розподілу покупців.

Поняття цінової дискримінації було введене в економічну теорію в першій третині XX ст. Альфредом Пігу (1877-1959) – англійським економістом, послідовником А. Маршалла. Він запропонував розрізняти три види, або ступені, цінової дискримінації.

Цінова дискримінація першого ступеня має місце, коли кожна одиниця товару продається за ціною, яку кожен споживач згоден сплатити за цю одиницю, тобто за ціною попиту. Для кожного покупця такі ціни будуть різними. Цей вид цінової дискримінації передбачає як персональні, так і міжособисті відмінності цін попиту, і тому він також має назву **досконалої цінової дискримінації**.

Представимо графічну модель цінової дискримінації першого ступеня на рис. 33.7.

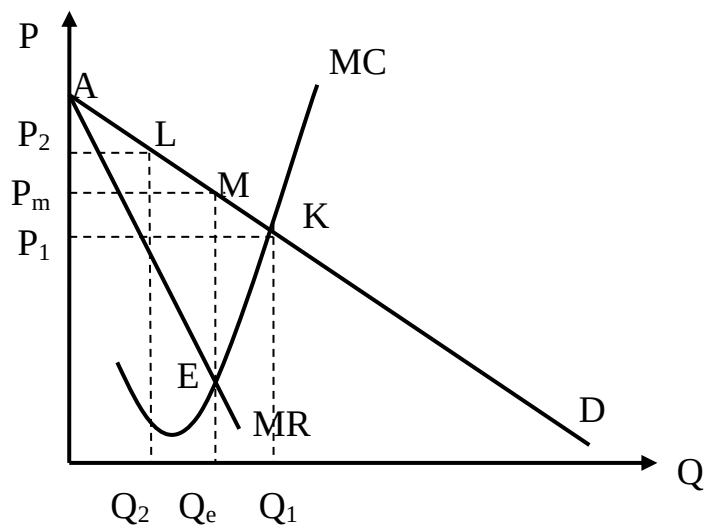

Рис. 33.7. Цінова дискримінація першого ступеня

Аналіз рис. 33.7 свідчить, що оптимальний обсяг випуску для підприємства-монополіста визначається перетином кривих граничного доходу та граничних витрат в точці E. Він становить Q_e і буде продаватися за ціною P_m . Надлишок споживача складатиме у цьому випадку суму, яка дорівнює площі трикутника $P_m A M$.

Якби монополіст зміг здійснити абсолютну цінову дискримінацію, він почав би продавати кожен одиницю продукції за тією ціною, за якою хто-небудь погодився б її купувати, тобто за цінами її попиту, вся множина яких представлена ординатами точок лінії попиту D.

Наприклад, обсяг товару, буде продаватися за ціною P_2 . Відповідно кожна додатково вироблена та продана одиниця продукції збільшувала б загальний дохід монополіста на таку саму суму, за якою вона б продавалася. А це означає, що для монополіста, який здійснює абсолютну цінову дискримінацію, крива попиту стає і кривою граничного доходу, як і на ринку досконалої конкуренції. Однак, на відміну від досконалої конкуренції, де $MR = MC$, у монополіста, що здійснює цінову

дискримінацію, немає єдиної ціни, всі одиниці продукції продаються за різними цінами, а тому $MR \neq MC$.

Крива граничного доходу стає кривою попиту, тому перетин її з кривою граничних витрат в точці К визначає оптимальний випуск, який становить Q_1 . Однак монополіст буде продавати цей обсяг випуску не за ціною P_1 , а за різними цінами, що вище P_1 , і таким чином він привласнює весь споживчий надлишок.

У чистому вигляді цінова дискримінація зустрічається дуже рідко. Найбільш наближеною до неї є ситуація, коли кожна одиниця товару виробляється на індивідуальне замовлення, або ситуація продажу на аукціоні, коли крива попиту збігається з кривою граничної виручки.

Цінова дискримінація другого ступеня має місце, коли ціни на продукцію однакові для всіх споживачів, але розрізняються залежно від обсягу покупки. При проведенні цінової дискримінації 2-го ступеня продукція монополії або її послуги групуються в партії, на які встановлюються різні ціни. Цей вид цінової дискримінації здійснюється у формі цінових дисконтів або знижок. Наприклад:

- ✓ знижки на обсяг продажу – чим вище обсяг, тим більша знижка у ціні;

- ✓ кумулятивні знижки – місячний квиток на проїзд в приміському електропоїзді відносно дешевший одноразових квитків, ціна річної передплати на журнал чи газету відносно нижча за їх ціни в роздрібній торгівлі;

- ✓ цінова дискримінація у часі – різні ціни у кінотеатрі на вечірні та денні сеанси;

При ціновій дискримінації другого ступеня продавець не може визначити платоспроможність покупців, тому пропонує кожному однакову структуру цін, надаючи можливість покупцю обрати обсяг покупки.

Розглянемо графічну модель цінової дискримінації другого ступеня, яка представлена на рис. 33.8.

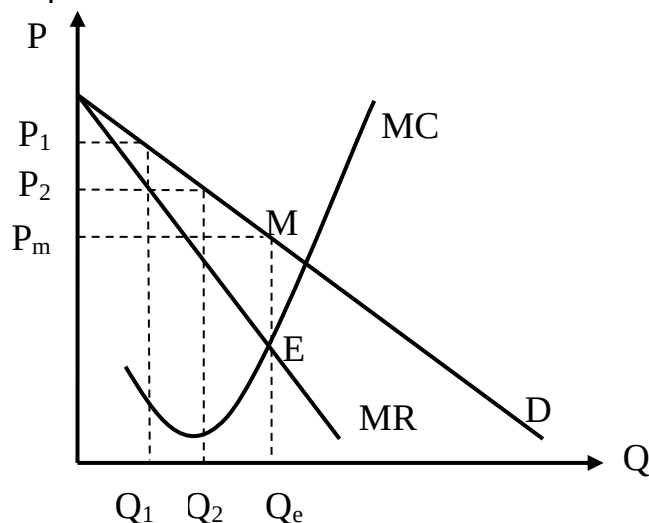

Рис. 33.8. Цінова дискримінація другого ступеня

На рисунку 33.8 показано, за якими цінами (P_1 , P_2 , P_m) монополія реалізує партії товарів Q_1, Q_2, Q_3 . Здійснюючи дискримінацію 2-го ступеня, монополія може розширити своє виробництво до обсягу Q_E за ціною P_m , як в умовах досконалої конкуренції. Однак він не доб'ється присвоєння всього надлишку споживача, як в умовах досконалої конкуренції. Тому фірма-монополіст має можливість привласнити тільки його частку.

Цінова дискримінація третього ступеня має місце, коли галузевий попит може бути представлений у вигляді окремих груп покупців, для кожної з яких встановлюється своя ціна реалізації (сегментація ринку).

У цьому випадку завдання підприємства – встановити такі ціни для кожної групи споживачів, які б максимізували загальний прибуток.

Приклади цінової дискримінації третього ступеня різноманітні, деякі з них:

- ✓ вхідна плата в музеї, кінотеатри, тарифи на проїзд у міському транспорті можуть передбачати знижки для дітей, студентів, пенсіонерів;
- ✓ ціни на непродовольчі товари сезонного попиту (одяг, взуття) можуть бути в кінці сезону нижчі, ніж на його початку;
- ✓ тарифи на авіаподорожі можуть бути диференційовані за днями тижня (у робочі дні нижчі, ніж у вихідні);
- ✓ в Україні тарифи за проживання в готелях для іноземців значно вищі, ніж для своїх громадян.

На рис. 33.9. представлено графічну модель цінової дискримінації третього ступеня для двох сегментів ринку, тобто для двох груп споживачів.

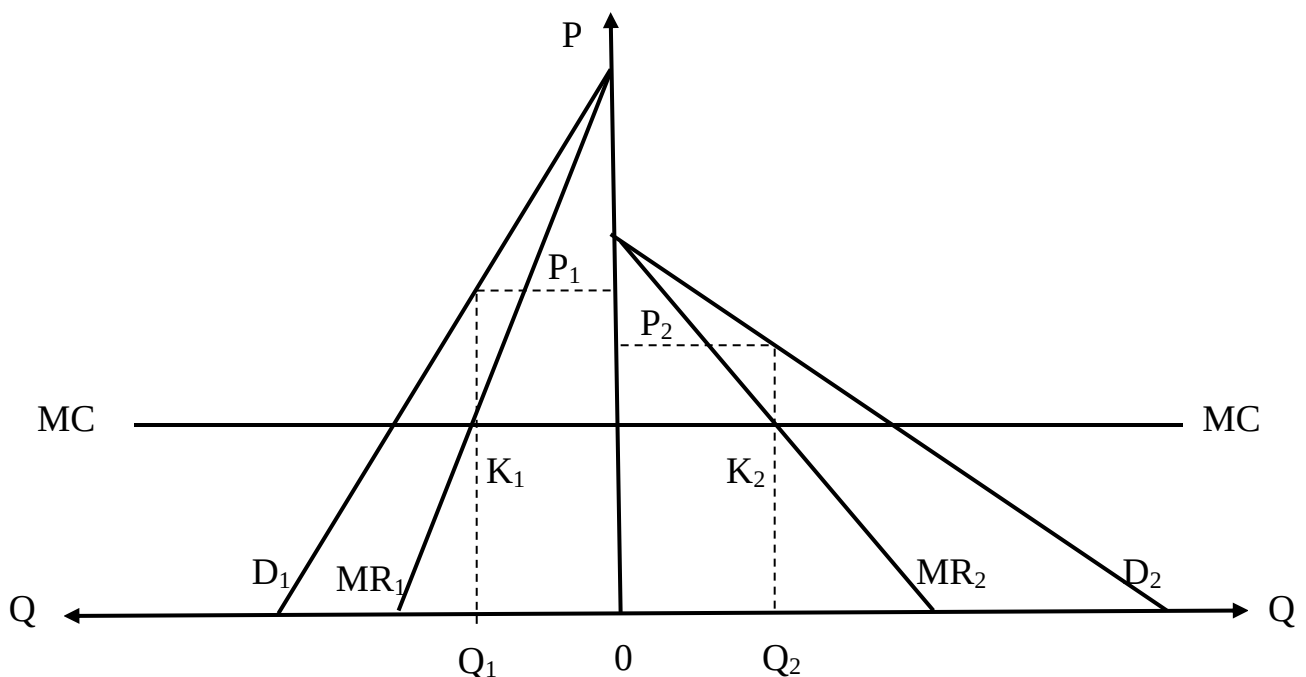

Рис. 33.9. Цінова дискримінація третього ступеня

Обидва графіка на рис. 33.9 мають спільну вертикальну вісь. Граничні витрати (МС) постійні. Криві попиту цих двох груп мають різний вигляд. Вони відрізняються за ціновою еластичністю та за максимальними цінами, які споживачі згодні заплатити за кожну одиницю товару. Різним кривим попиту відповідають різні криві граничного доходу. На кожному ринку фірма-монополіст максимізує прибуток при рівності $MR = MC$. Для першого сегменту це буде обсяг Q_1 , а для другого – Q_2 . Ці обсяги продаватимуться відповідно за цінами P_1 та P_2 .

При цьому більш високу ціну, при абсолютно однакових обсягах продажу та витратах на їх виробництво, монополіст призначає на першому ринку, де попит на його продукт є менш еластичним. Різниця в ціновій еластичності попиту на продукт монополії і пов'язана з нею можливість цінової дискримінації дозволяє фірмі успішно максимізувати дохід (і прибуток) на обох ринках одночасно.

Розглянувши різноманіття видів цінової дискримінації, неможливо дати однозначну відповідь, чи бажана вона для суспільства. Необхідно зазначити, що цінова дискримінація може мати як позитивні так і негативні наслідки.

Позитивний момент полягає у тому, що подібна цінова стратегія дає можливість розширити обсяги продажів за межі, які контролює монополія. Дискримінація I та II ступенів зазвичай призводить до збільшення випуску продукції і відповідно, до менших чистих витрат та більш високої ефективності розподілу ресурсів. З її допомогою частково вирівнюється різниця реальних доходів окремих груп споживачів. Разом з тим цінова дискримінація може викликати й такі негативні наслідки як нераціональний міжгалузевий і міжрегіональний перерозподіл ресурсів.

33.4. Оцінка економічної ефективності монопольного ринку

Якщо підприємці оцінюють ефективність ринкових структур з точки зору отримання прибутку, то суспільство – з точки зору їх корисності для суспільства.

Для суспільства, монопольний ринок є найменш ефективною ринковою структурою порівняно з ринком досконалої конкуренції.

Діяльність монополій зумовлює прояв таких соціально-економічних наслідків:

1. Порівняно з конкурентним ринком на монопольному ринку попит споживачів задовольняється недостатньо. Монополіст продає менший обсяг продукції та призначає вищі ціни, ніж могло бути на конкурентному ринку – більший обсяг виробництва і нижча ціна. Внаслідок встановлення більш високої монопольної ціни, споживачі платять так званий «монопольний податок», який формує економічний прибуток монополіста. Оскільки вступ до галузі нових виробників заблоковано, то фірма-монополіст має змогу отримувати прибуток як у коротко так і у довгостроковому періоді.

2. Монополісти часто зловживають своєю монопольною владою. Підвищення попиту не завжди підвищує пропозицію. Замість збільшення кількості товару монополіст підвищує ціни.

3. Монополія суперечливо впливає на науково-технічний прогрес. З одного боку, масштаби монополії дають змогу виділяти значні кошти на проведення наукових досліджень та розробку нових технологій, що не під силу дрібним товаровиробникам конкурентного ринку. З іншого боку, у чистого монополіста немає стимулів до постійного впровадження у виробництво досягнень НТП. Максимізувати свій прибуток вони можуть іншими шляхами, а саме, маніпулюванням обсягу виробництва і ціною.

4. Відсутність конкуренції може приводить до *X-неефективності*. **X-неефективність** – це втрати ефективності, які обумовлені вибором нерациональних методів виробництва і неоптимального розміру фірми, тобто безгосподарне ведення справи, що веде до збільшення витрат вище об'єктивно обумовленого рівня. Вона може проявлятися у надмірному використанні ресурсів, які використовуються у якості резервного запасу (невиправдані витрати на рекламу, необхідність обов'язкових додаткових витрат на збереження монопольного становища: придбання патентів, ліцензій; нелегальні витрати на підкуп посадових осіб, тиск на постачальників ресурсів тощо). Все це призводить до збільшення середніх витрат виробництва

5. Монополія схильна при певних умовах здійснювати цінову дискримінацію, тобто продавати різним споживачам ту ж саму продукцію за різною ціною, при цьому цінова різниця не обґрунтована різницею в витратах.

Однак, монопольний ринок має і *свої переваги*. Монополізація завжди пов'язана з масштабами виробництва, що призводить до зниження середніх витрат в цілому і економії ресурсів. Продукт фірм-монополістів відрізняється високою якістю, що дозволяє їм панувати на багатьох ринках, а їх розміри сприяють успішному впровадженню інновацій. До того ж, останнім часом проблема чистої монополії, з точки зору, оцінки її наслідків для суспільства не є такою гострою, як раніше. І нарешті монополізація економіки є закономірним процесом. Ринкова економіка складається з елементів конкуренції. До того вони не виключають один одного. Щоб існувати монополія мусить захищати свої інтереси в безперервній конкурентній боротьбі з іншими монополіями, а також немонополізованими підприємствами.

Вищевикладене свідчить, що діяльність монополій неможливо оцінювати однозначно, оскільки вона суперечлива. Таким чином, оцінка впливу монополізму на економічні процеси в економіці має як позитивні, так і негативні риси (рис. 33.10).

Рис. 33.10. Переваги і недоліки монополії

Отже, монополізм має суперечливі економічні наслідки. Для пом'якшення негативних економічних наслідків монополій, посилення позитивної сили конкуренції уряди багатьох країн проводять антимонопольну політику, яка регламентується антимонопольними законами. В Україні, як відомо, прийнятий Закон «Про захист економічної конкуренції» (2001 р.).

Антимонопольна політика держави визначається таким чином, щоб запобіжні засоби щодо проявів антиконкурентної поведінки не стримували ефективного використання масштабів виробництва і не допускали зловживань монопольною владою.

33.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Загальна характеристика монопольного ринку: сутність і основні риси ринкової структури.

2. Ринкова поведінка фірми-монополіста (короткостроковий та довгостроковий період).

3. Економічна сутність монопольної влади та основні показники її виміру

4. Цінова дискримінація та основні її види.

5. Оцінка економічної ефективності монопольного ринку.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте умови ринку чистої монополії.

2. Які ви знаєте бар'єри для вступу в галузь в умовах монопольного ринку?

3. Які види монополій ви знаєте, в чому їх відмінність?

4. У чому полягають відмінності між досконалою конкуренцією та чистою монополією?

5. Який вигляд має крива попиту на товар фірми-монополіста? Який існує зв'язок між ціновою еластичністю попиту, ціною попиту та граничним доходом?

6. Охарактеризуйте ситуацію вибору монополістом оптимального обсягу і відповідної ціни, що максимізують його прибуток.

7. Чи може фірма-монополіст мати економічні збитки? При якій умові це можливо?

8. Які особливості поведінки фірми-монополіста в довгостроковому періоді? Чи отримує він в зазначеному періоді економічний прибуток?

9. Що являє собою монопольна влада? Назвіть показники виміру монопольної влади.

10. У чому полягає сутність та умови існування цінової дискримінації? Які існують її види і в яких випадках вони використовуються?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Терміни	№ визначення
1.	Монополія	
2.	Монопольна влада	
3.	Цінова дискримінація	
4.	Недобросовісна конкуренція	
5.	Умова максимізації прибутку монополістом	
6.	Природна монополія	
7.	Досконала цінова дискримінація	
8.	Індекс Херфіндаля-Хіршмана	
9.	Цінова дискримінація третього ступеня	
10.	Індекс Лернера	

Визначення

1. Здатність підприємства призначати ціну вищу, ніж граничні витрати, та отримувати додатковий прибуток

2. Має місце, коли галузевий попит може бути представлений у вигляді окремих груп покупців, для кожної з яких встановлюється своя ціна реалізації.

3. Встановлення продавцем різних цін на різні одиниці одного і того самого товару, що продається одному або різним покупцям за однакових витрат та якості товару.

4. Індекс, який вимірює концентрацію ринку, оцінюючи ринкову частину продажу фірми у відсотках і сумуючи ці частини, піднесені до квадрата.

5. Тип ринкової структури, коли лише одна фірма пропонує весь ринковий обсяг блага, для якого не існує близьких замінників.

6. Монополія, яка виникає внаслідок об'єктивних причин: фірма володіє або унікальною технологією виробництва продукту, а її середні видатки мінімальні, або унікальними природними ресурсами.

7. Будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності.

8. Монополіст отримує максимальний прибуток, коли граничний дохід дорівнює граничним витратам.

9. Індекс, який розглядає високий прибуток як ознаку монополії.

10. Має місце, коли кожна одиниця товару продається за ціною, яку кожен споживач згоден сплатити за цю одиницю, тобто за ціною попиту

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Спільним для ринків чистої монополії і досконалої конкуренції є те, що це ідеальні ринкові структури, які в реальній економіці практично не трапляються.

2. Крива попиту на продукцію фірми-монополіста є кривою ринкового попиту

3. Монополія завжди обирає обсяг випуску в межах еластичного відрізка кривої попиту.

4. Оскільки монополія - єдиний виробник в галузі, для неї не існує ситуацій збитковості і закриття.

5. Монополіст буде збільшувати обсяг випуску і знижувати ціну, якщо $MR > MC$.

6. У довгостроковому періоді монополіст виробляє обсяг і призначає ціну, які дозволяють йому працювати беззбитково.

7. Монополіст, який здійснює політику цінової дискримінації, може збільшити свій прибуток за рахунок захоплення споживчого надлишку.

8. Ступень концентрації галузі вимірюють за допомогою індексу Лернера.

9. Позитивним наслідком цінової дискримінації є зменшення чистих витрат ресурсів.

10. Монопольний ринок вважається ефективною ринковою

структурою.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Моносонія - це ринкова структура, за якої:

- а) продукція однорідна, входні бар'єри на ринок відсутні, на ринку діють два продавця і багато покупців;
- б) на ринку багато покупців і продавців, входні бар'єри відсутні, продукція диференційована;
- в) на ринку багато продавців і лише один покупець;
- г) на ринку багато покупців і лише один продавець.

2. Монополія – це структура ринку, коли:

- а) на ньому діють багато продавців та лише один покупець;
- б) на ньому діє лише один продавець та багато покупців, входженню на ринок перешкоджають високі бар'єри;
- в) невелика група фірм-виробників виробляє значну частку пропозиції ринку;
- г) велика кількість продавців реалізує диференційовану продукцію на ринку з вільним входом та виходом для нових виробників.

3. Якщо монополіст обирає комбінацію обсягу випуску і ціни, яка відповідає нееластичному відрізку кривої попиту, то можна зробити висновок, що:

- а) монополіст може збільшити сукупний виторг, знизивши ціну;
- б) монополіст отримує прибуток менший, ніж максимально можливий;
- в) граничний виторг монополіста має додатне значення;
- г) граничний виторг монополіста вищий за ціну.

4. Монополія максимізуватиме прибуток або мінімізуватиме збитки, виробляючи обсяг продукції, для якого:

- а) граничні витрати дорівнюють ціні продукту;
- б) граничні витрати дорівнюють загальним витратам;
- в) граничний дохід дорівнює граничним витратам;
- г) граничний дохід дорівнює загальним витратам;

5. Оцінка ступеня сили монопольної влади підприємства здійснюється на основі:

- а) індексу Лернера;
- б) індексу Херфіндаля-Хіршмана;
- в) еластичності попиту на товар;
- г) виду монополії.

6. Мінімізація збитків забезпечується монополістом за умови:

- а) $P > ATC$;
- б) $P < ATC$;
- в) $ATC > P > AVC$;

г) $P < AVC$.

7. Коли монополіст максимізує прибуток, цей прибуток завжди буде:

а) додатним в довгостроковому періоді;

б) нульовим в довгостроковому періоді;

в) додатним або нульовим в довгостроковому періоді;

г) додатним або нульовим в короткостроковому періоді, але нульовим в довгостроковому періоді.

8. Основною метою цінової дискримінації є:

а) збільшення обсягу виробництва і продажу фірми;

б) підвищення цін на продукцію;

в) захоплення споживчого надлишку і перетворення його у монопольний прибуток;

г) диференціація продукції.

9. Прикладом цінової дискримінації третього ступеня є:

а) оплата послуг телефонної компанії, яка складається з абонентської плати та додаткової плати за кожну міжміську розмову;

б) призначення ціни страхового полісу залежно від стану здоров'я клієнта;

в) продаж вівсяних пластівців за різними цінами на оптовому та роздрібному ринках;

г) продаж залізничних квитків дітям, студентам та пенсіонерам за нижчими цінами, ніж решті пасажирів.

10. До позитивних рис існування монополії відносять:

а) зниження середніх витрат і економії ресурсів;

б) підвищення цін на продукцію;

в) захоплення споживчого надлишку і перетворення його у монопольний прибуток;

г) диференціація продукції.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язання задачі

На ринку діють два покупці та виробник – монополіст певного продукту. За ціни 30, 25, 20 грош. од. обсяг попиту першого покупця дорівнює відповідно 1, 2, 3 од., а попит другого покупця – відповідно 0, 1, 1 од. Середні витрати монополії постійні і дорівнюють 9 грош. од. Знайти рівноважну ціну.

Методика розв'язання:

Рівноважна ціна визначається в точці максимуму прибутку, тому для вирішення задачі необхідно визначити прибуток монополії.

Прибуток визначається як різниця між загальною виручкою та загальними витратами: $Pr = TR - TC$.

Загальна виручка розраховується за формулою $TR = P \cdot Q$, а загальні витрати $TC = ATC \cdot Q$, де ATC – середні витрати монополії, а Q – загальний

попит. Розрахунки занесімо у таблицю:

Таблиця 33.2

Показники діяльності монополіста

P, грош. од.	Q ₁ , од.	Q ₂ , од.	Q, од.	TR, грош. од.	ТС, грош. од.	Pr, грош. од.
30	1	0	1	30	9	21
25	2	1	3	75	27	48
20	3	1	4	80	36	44

Із даних таблиці видно, що максимальний прибуток дорівнює 48 грош. од., за ціни 25 грош. од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. На ринку діють два покупці та виробник – монополіст певного продукту. За ціни 42, 57, 22 грош. од. обсяг попиту першого покупця дорівнює відповідно 1, 2, 3 од., а попит другого покупця – відповідно 0, 2, 3 од. Середні витрати монополії постійні і дорівнюють 11 грош. од. Знайти рівноважну ціну.

Задача 2. У галузі діють п'ять фірм із обсягом випуску 2, 3, 5, 10 і 20% від загального випуску галузі. Інший випуск проводиться дрібними фірмами, кожна з яких має по 1% продажу.

Розрахуйте ступень монополізації галузі.

Задача 3. Відомості про продукцію монополіста наведено у таблиці 33.3:

Таблиця 33.3

Показники діяльності монополіста

Обсяг продажу, тис. шт., Q	Ціна за од., грош. од., P	Середні витрати, грош. од.	
		AFC	AVC
1	50	30	25
2	42	15	20
3	36	15	15
4	31	12	13,5
5	27	10	12,6
6	24	9	10
7	21	7	9
8	18	5	8
9	15	4	6

Задача 4. Фірма «Омега» є монополістом на ринку своєї продукції. Про діяльність фірми відомо, що виторг її описується рівнянням $TR=1260Q-20Q^2$, а граничні витрати $MC=300+10Q$. Визначте оптимальний обсяг продажу і ціну продукції для цієї фірми.

Визначити за якого обсягу випуску і ціни монополіст максимізує прибуток та який розмір цього прибутку? Розв'язок подати у табличній формі.

Задача 5. Модель простої монополії описується наступною системою рівнянь: $Q_d = 24 - P$; $TC = 10 + 5Q^2$.

Визначте обсяг виробництва і ціну, що забезпечують монополісту максимізацію економічного прибутку, а також величину економічного прибутку.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 34. РИНОК МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Мета: визначити ознаки ринку монополістичної конкуренції; виявити особливості поведінки фірми в коротко - та довгостроковому періоді на ринку монополістичної конкуренції; з'ясувати методи нецінової конкуренції; усвідомити економічну ефективність функціонування ринку монополістичної конкуренції.

Основні терміни і поняття: ринок монополістичної конкуренції, основні риси ринку монополістичної конкуренції, диференційований продукт, умова довгострокової рівноваги, нецінова конкуренція, реклама, позитивні і негативні риси реклами, ефективність ринку монополістичної конкуренції.

План лекції:

34.1. Загальна характеристика ринку монополістичної конкуренції.

34.2. Визначення обсягу виробництва і ціни на ринку монополістичної конкуренції.

34.3. Економічна сутність нецінової конкуренції.

34.4. Ефективність ринку монополістичної конкуренції.

34.1. Загальна характеристика ринку монополістичної конкуренції

Уперше поняття монополістичної конкуренції запровадив американський економіст Е. Чемберлін у роботі «Теорія монополістичної конкуренції» в 30-х роках XX століття.

Ринок монополістичної конкуренції – це реальна ринкова структура, що складається з великої кількості фірм, які випускають диференційовану продукцію. Монополістична конкуренція характеризується рисами і досконалої конкуренції, і чистої монополії. Але, переважають риси досконалої конкуренції.

Для ринку монополістичної конкуренції характерні певні умови, які наведені у таблиці 34.1.

Таблиця 34.1

Умови функціонування ринку монополістичної конкуренції

№ п/п	Умова та її характеристика
1.	На ринку монополістичної конкуренції існує велика кількість продавців , кожен з яких задовольняє невелику частку ринкового попиту. Дослідники уточнюють, що ця частка не надто велика (як на ринку досконалої конкуренції – сотні, тисячі фірм) і не надто мала (як на олігополістичному ринку). Частка кожного виробника коливається в межах від 1% до 10% обсягу продаж на ринку. Відносно велика кількість продавців робить цей ринок конкурентним.

2.	На цьому ринку продається диференційований продукт, який задовольняє одну і ту ж потребу. Диференціація товару означає, що продукт кожної фірми не стандартизований, він не схожий на продукт інших фірм. Він має виключні відмінності: <i>а) якість товару.</i> Товари можуть відрізнятися за своїми фізичними або якісними параметрами: функціональні відмінності; матеріали; дизайн; якість роботи. Наприклад, комп'ютери відрізняють за потужністю апаратури, програмного забезпечення, а підручники з економіки – за змістом, структурою, доступністю, графіками, малюнками тощо; <i>б) поглиблення післяпродажного обслуговування.</i> Фірми намагаються виділити свій товар серед інших аналогічних тим, що збільшують термін гарантійного обслуговування, безкоштовно доставляють товар покупцеві, здійснюють збирання та установку меблів у квартирі покупця тощо; <i>в) місце знаходження й доступність.</i> Наприклад, міні-магазини й кіоски можуть конкурувати з супермаркетами за рахунок близького розташування до покупців у місцях найбільшого поживлення або цілодобової роботи без перерви; <i>г) стимулювання збуту</i> – використання торговельних знаків і торговельних марок. З метою виділення свого товару серед інших фірма може стимулювати збут, встановлюючи призи для покупців. <i>в) При будь-якому з названих видів диференціації продукту важливу роль відіграє реклама.</i>
3.	Продавці при встановленні цін на свою продукцію або при визначенні обсягу продажу не враховують реакцію своїх конкурентів, оскільки кожний продавець має свій унікальний товар, на який є досить сталий попит.
4.	Не існує суттєвих бар'єрів для входження інших фірм на цей ринок і виходу з нього. Хоча вхід на нього більш складніший, ніж на ринок досконалої конкуренції. Для цього треба мати відповідний розмір капіталу та певний термін для визначення покупцями певних товарів та послуг. Але, при вигідній кон'юнктурі підприємці можуть успішно подолати ці бар'єри.

Фірма, що продає свій продукт на ринку монополістичної конкуренції, називається **монополістичним конкурентом**.

Монополістична конкуренція є найпоширенішою моделлю сучасного ринку. Особливо це стосується товарів народного споживання. Типовим прикладом монополістичної конкуренції є ринки безалкогольних напоїв, кондитерських виробів, товарів побутової хімії, ліків.

34.2. Визначення обсягу виробництва і ціни на ринку монополістичної конкуренції

Проаналізуємо поведінку фірми в умовах монополістичної конкуренції в короткостроковому і довгостроковому періодах. Модель поведінки фірми в умовах монополістичної конкуренції поєднує в собі засади досконалої конкуренції та чистої монополії. Якщо крива попиту конкурентної фірми досконало еластична і має горизонтальний вигляд (D_{dk}), паралельна вісі обсягу випуску, то на ринку монополістичної конкуренції вона має незначний від'ємний нахил (D_{mk}), тобто крива попиту менш еластична, але більш еластична, ніж у чистої монополії (D_m) (рис. 34.1).

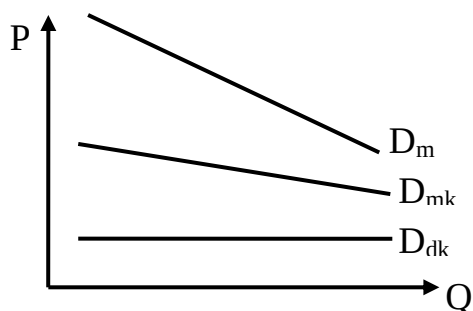

Рис. 34.1. Еластичність попиту за умов досконалої конкуренції D_{dk} , чистої монополії D_m та монополістичної конкуренції D_{mk}

Еластичність попиту фірми на ринку монополістичної конкуренції буде залежати від кількості конкурентів і ступеня диференціації товару. Чим більша кількість конкурентів та слабша диференціація продукції, тим більше еластичною буде крива попиту, тобто монополістична конкуренція, в такому випадку, наближається до досконалої конкуренції. Якщо ж кількість конкурентів мала, а глибина диференціації значна, то крива попиту буде мати менш еластичний вигляд, що робить її схожою на криву попиту фірми-монополіста.

Крива попиту для ринку монополістичної конкуренції буде мати спадний характер, тому подібно до монопольного ринку, крива граничного доходу завжди лежатиме нижче від неї. Отже, підприємство в умовах монополістичної конкуренції у короткостроковому періоді буде максимізувати прибуток, виготовляючи такий обсяг продукції, при якому граничний дохід буде дорівнювати граничним витратам. Визначимо графічно оптимальний план виробництва для монополістичного конкурента, тобто ціну та обсяг виробництва, що максимізує прибуток в короткостроковому періоді (рис. 34.2).

Аналіз графіку на рис. 34.2 показує, що точка Е відповідає умові максимізації прибутку $MR=MC$. Спроектувавши цю точку на обсяг випуску ми визначимо оптимальний обсяг виробництва (Q_e), який забезпечує монополістичному конкуренту отримання максимального прибутку. Щоб визначити ціну фірма, перш за все, повинна знати попит на свою

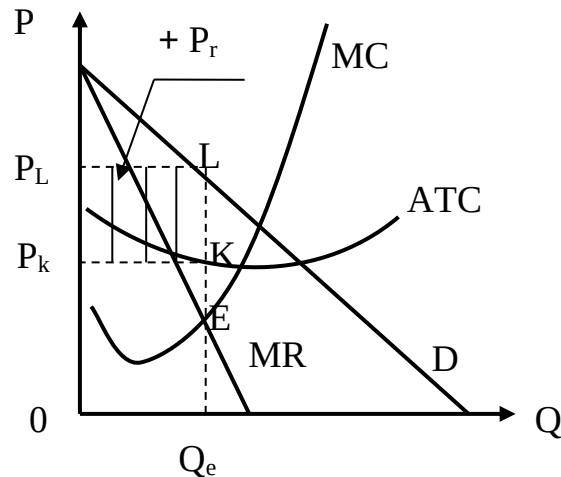

Рис. 34.2. Максимізація економічного прибутку підприємства на ринку монополістичної конкуренції

продукцію. На графіку крива попиту розташована праворуч від кривої граничного доходу. Потім з точки рівноваги E ($MR=MC$) слід продовжити лінію оптимального випуску до перетину з кривою попиту. Точка їх перетину – точка L проектується на ціну P_L . Це означає ту максимальну ціну, за якою споживачі згодні купити обсяг Q_e . Середні загальні витрати перетинають перпендикуляр в точці K , яка проектується на вісь ціни – P_K . Визначимо графічно прибуток, як різницю загального доходу та загальних витрат. Загальний дохід (добуток $Q_e \cdot P_L$) на графіку – це площа прямокутника $OP_L L Q_e$. Загальні витрати (добуток $Q_e \cdot P_K$ (ATC)) – площа прямокутника $OP_K K Q_e$. Звідси, прибуток можна визначити як різницю між загальним доходом та загальними витратами, тобто це площа прямокутника $P_K P_L L K$.

Монополістичний конкурент не завжди знаходиться у сприятливому становищі і має гарантований дохід. Прибуток підприємства може бути від'ємним або дорівнювати нулю. У разі, коли фірма не отримує прибутку, її завдання – мінімізація збитку і продовження випуску продукції в межах короткострокового періоду.

Графічно зобразимо ситуацію, коли монополістичний конкурент отримує мінімальні збитки (рис. 34.3).

Аналіз рис. 34.3 свідчить, що ціна, яка відповідає умовам максимізації прибутку, є меншою, ніж середні витрати на виробництво певного обсягу продукції ($P_L < ATC (P_K)$). Збитки підприємства у цьому випадку становлять площу прямокутника $P_L P_K K L$. Від'ємне значення прибутку не означає, що підприємство залишить галузь. Монополістичний конкурент буде продовжувати свою діяльність до тих пір, коли його ціна буде вище середніх змінних витрат (AVC).

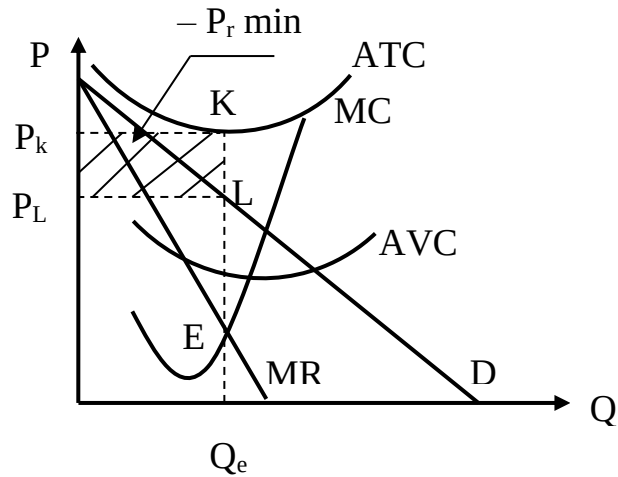

Рис. 34.3. Мінімізація економічних збитків підприємства в умовах монополістичної конкуренції

На рис. 34.4 зображена ситуація, за якої економічний прибуток дорівнює нулю. У цьому випадку ціна дорівнює мінімальному значенню середніх загальних витрат ($P_L = \min ATC$).

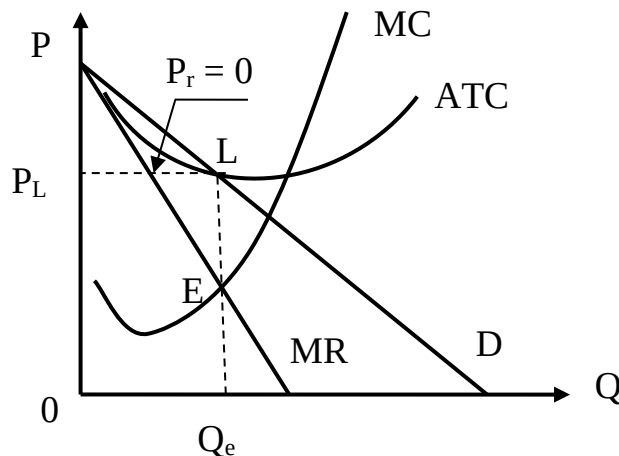

Рис. 34.4. Умова беззбитковості підприємства на ринку монополістичної конкуренції

Проаналізуємо умову припинення діяльності монополістичного конкурента за допомогою графічного аналізу (рис. 34.5). Підприємство на ринку монополістичної конкуренції приймає рішення про закриття, коли ринкова ціна товару співпадає з мінімальним значенням середніх змінних витрат ($P_L = \min AVC$), тому що вона отримує збитки і не покриває свої змінні витрати. Розмір збитків дорівнює площі прямокутника $P_L P_k KL$.

Таким чином, у короткостроковому періоді фірма в умовах монополістичної конкуренції може отримувати економічний прибуток, зазнавати мінімальних збитків, працювати на засадах самоокупності або вирішувати проблему закриття.

Такі постійні коливання обсягу продаж і цін не гарантують фірмам отримувати сталий максимальний прибуток і вони змушені шукати інші шляхи досягнення своєї мети. Одним із таких шляхів для монополістичних

конкурентів є використання нецінової конкуренції, яку ми розглянемо у третьому питанні.

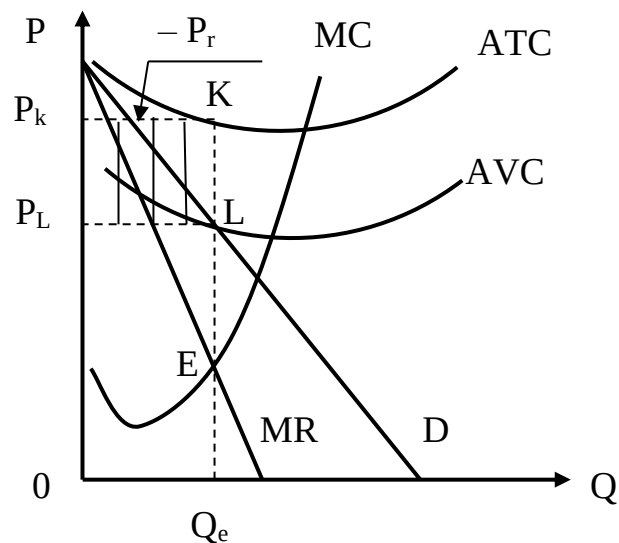

Рис. 34.5 Умова припинення діяльності підприємства на ринку монополістичної конкуренції

Поведінку монополістичного конкурента в довгостроковому періоді моделюють за допомогою кривих найважливіших функцій: попиту, доходу та витрат. При цьому їх характерний вигляд залишається незмінним і для довгострокового періоду. Так крива, що відображала зміну середніх загальних витрат фірми у короткотерміновому періоді, розглядатиметься тепер як крива її довготермінових середніх витрат LATC, а крива граничних витрат відповідатиме кривій довгострокових граничних витрат LMC (рис. 34.6). Проте ситуація на ринку буде принципово іншою.

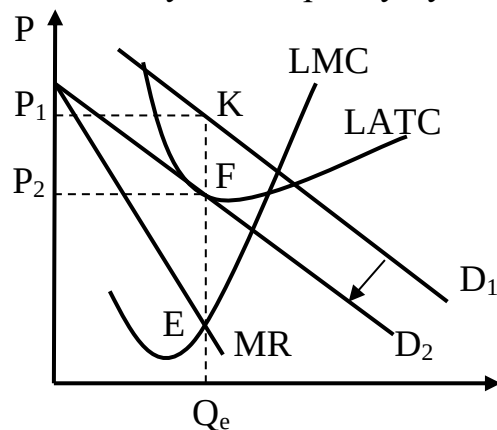

Рис. 34.6. Умови діяльності монополістичного конкурента в довгостроковому періоді

Економічний прибуток, який отримує типова фірма на ринку монополістичної конкуренції в короткостроковому періоді, є стимулом до входження у галузь нових фірм в довгостроковому періоді. В результаті зростає кількість конкурентів і збільшується кількість продуктів, які можуть досить ефективно замінити продукт типової фірми. Це призводить

до того, що крива попиту на продукцію цієї фірми знизиться (з D_1 до D_2), оскільки частина споживачів перейде до конкурентів і її сегмент ринку скоротиться. Однак цей процес триватиме доти, доки не зникне економічний прибуток і крива попиту не стане дотичною до кривої довгострокових середніх витрат фірми.

Таким чином, в умовах довгострокової рівноваги типове монополістично конкурентне підприємство буде отримувати нульовий економічний прибуток. Тому галузь знаходиться у стані рівноваги тоді, коли ціна на товар встановлюється на рівні довгострокових середніх витрат. При довгостроковій рівновазі криві попиту і криві витрат не перетинаються.

Отже, рівновага встановлюється тоді, коли криві попиту та середніх сукупних витрат будуть мати лише одну спільну точку дотику (точка E). В цьому випадку фірма не буде отримувати економічного прибутку та не зазнаватиме збитків. Ринковий механізм у довгостроковому періоді функціонує за умови рівності ціни, довгострокових граничних і середніх витрат, тобто $P = LMC = LATC$.

Таким чином, короткострокова рівновага монополістичного конкурента подібна рівновазі монополіста, а довгострокова нагадує рівновагу фірми на ринку досконалої конкуренції.

34.3. Економічна сутність нецінової конкуренції

Нецінова конкуренція є найбільш поширеною формою конкуренції на ринку монополістичної конкуренції. **Нецінова конкуренція** – це боротьба між товаровиробниками за споживачів шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво, що зумовлює поліпшення якості продукції та її асортименту за незмінних цін.

Особливістю поведінки фірми в умовах монополістичної конкуренції є вплив на попит методами нецінової конкуренції.

У узагальненому вигляді методи нецінової конкуренції можна поділити на дві групи:

- а) пов'язані з удосконаленням продукту;
- б) орієнтовані на проведення рекламної діяльності.

Удосконалення продукту може здійснюватися без докорінної зміни його споживацьких якостей. Це стосується упаковки товару, його дизайну, способів продажу тощо. Однак в довготерміновому періоді фірми орієнтуються на розробку нових моделей товарів, які втілювали б у собі нові досягнення науки та техніки. Тому на відміну від чистої монополії монополістична конкуренція створює безпосередню зацікавленість фірм у реалізації наукових та технічних новинок.

Удосконалення продукту може мати два наслідки:

– поліпшення продукту однією фірмою зобов'язує конкурентів шукати шляхів поліпшення своєї продукції, щоб запобігти збиткам;

– прибутки, що отримані від поліпшення продукту, можуть бути використані для фінансування подальшого його удосконалення.

Досягнення тимчасових переваг над конкурентами можливе не тільки на базі реальних відмінностей свого товару, а і за рахунок активної рекламної діяльності.

Згідно закону України «Про рекламу», **реклама** - інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформувати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких особи чи товару.

Мета реклами – збільшення обсягів продажу та посилення лояльності споживачів до товару фірми. Фірми досить багато уваги приділяють розробці рекламного повідомлення. Вдала ідея реклами, форма подання матеріалу, його обсяг - всі ці фактори визначають кінцеву результативність рекламної компанії. Проводити рекламну компанію фірма повинна співставляючи витрати на неї з вигодою від неї. Успішна рекламна компанія збільшує попит на продукцію фірми (рис. 34.7).

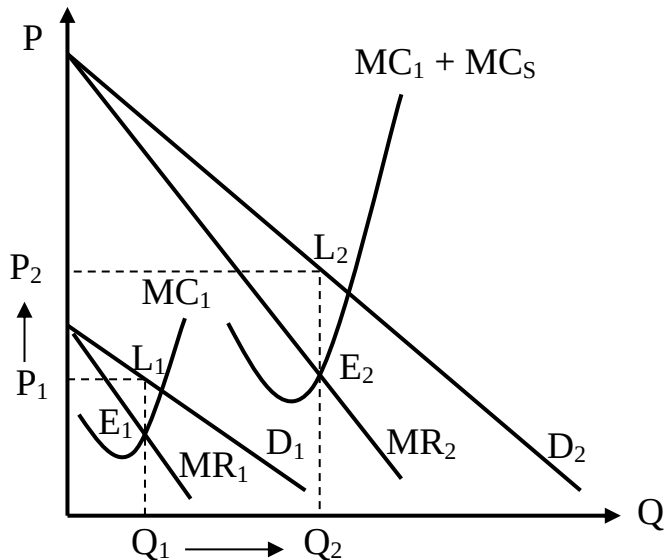

Рис. 34.7. Ефективність витрат на рекламу

З рисунку 34.7 видно, що попит на товар після рекламної компанії зріс від D_1 до D_2 . Зростання попиту на товар дає підстави фірмі підняти ціну з P_1 до P_2 . Збільшення обсягу випуску і ціни збільшує обсяг прибутку, що отримує фірма після рекламної компанії. Максимальний прибуток отримується за обсягу випуску – Q_2 та ціні – P_2 відповідно до умови максимізації прибутку $MR_2 = MC_2$ (граничні витрати включають витрати на рекламу – MC_s). Якщо ж рекламна компанія проводиться нераціонально, то вона не дасть бажаних наслідків. Витрати на рекламу себе не окупають.

У економічній науці роль реклами розцінюється суперечливо. Існують як позитивні риси реклами, так і негативні (табл. 34.2)

Таблиця 34.2

Позитивні і негативні риси реклами

№ п/п	Риси реклами	
	Позитивні	Негативні
1.	Рекламна інформація допомагає споживачам познайомитися з новим товаром.	Рекламні повідомлення є необ'єктивними, тому що іноді вони не інформують, а дезінформують.
2.	Забезпечує споживачеві розумний вибір, скорочує час на придбання товару.	Рекламні повідомлення мають тенденцію до самонейтралізації, тому що переконують на основі протиставлення товарів.
3.	Продуктивно використовує ресурси, оскільки ці матеріальні витрати сприяють доведенню продукції до покупців і задоволення попиту.	Витрати на рекламу є непродуктивними, при альтернативному їх використанні вони могли б справити більший суспільний ефект.
4.	Кошти від реклами — найголовніше джерело доходів засобів масової інформації.	Реклама може викликати негативні суспільні ефекти: збільшення споживання тютюну, алкоголю.
5.	Посилює конкуренцію між товаровиробниками.	Дозволяє фірмам посилити її монопольну владу, оскільки переконує споживача, що в світі товарів мало гідних замінників товару фірми та через значні видатки слугує бар'єром входження.
6.	Активізує попит, що призводить до економічного зростання, збільшенню робочих місць і добробуту населення.	Не змінює загальні макроекономічні показники, а лише викликає структурні явища перерозподілу між фірмами.
7.	Сприяє зниженню цін.	Сприяє підвищенню цін/

Отже, в цілому нецінова конкуренція стимулює прискорення технологічних нововведень і покращання споживацьких якостей товарів, від чого виграє і покупець, і економіка в цілому.

34.4. Оцінка економічної ефективності ринку монополістичної конкуренції

Слід сказати, що в навчальній літературі існують різні суперечливі підходи до оцінки економічної ефективності ринку монополістичної конкуренції з точки зору суспільства.

Якщо оцінювати ефективність ринку монополістичної конкуренції за критеріями, які застосовується до оцінки ефективності попередніх

ринкових структур, тобто виходячи з недоліків і переваг, то можна відмітити, що на цьому ринку більше переваг, ніж недоліків.

Монополістична конкуренція як система організації ринку має істотні *недоліки*, серед них:

1. Монополістична конкуренція не забезпечує оптимального розподілу та використання ресурсів. Елемент монополізму, який властивий монополістичній конкуренції, завжди викликає деяке недовикористання ресурсів для виробництва товарів. Якщо ціни на якийсь товар перевищують граничні витрати на його отримання, то це свідчить, що суспільство оцінює додаткові одиниці цього товару вище, ніж альтернативні товари, які можна було б виробити за тих же витрат.

2. Монополістична конкуренція не здатна забезпечити найвищу виробничу ефективність, тобто рівність цін мінімальним середнім витратам. Витрати на одиницю продукції монополістичного конкурента більші, ніж за умов досконалої конкуренції. Тому для отримання нормального прибутку такі фірми змушені встановлювати ціну, вищу за конкурентну. Через недовантаженість потужностей підприємств потерпають споживачі, які змушені платити ціну, що перевищує конкурентний рівень. Однак навіть це досить критичне зауваження не дає достатньо підстав для однозначно негативної оцінки монополістичної конкуренції.

Переваги ринку монополістичної конкуренції:

По-перше, на більшості ринків монополістичної конкуренції монопольна влада невелика, адже тут конкурує достатня кількість фірм, товари яких є взаємозамінними і тому жодна з них не має значного впливу на ціну свого товару. Тому збитки сукупного надлишку, викликані монопольною владою, також будуть незначними.

По-друге, недостатня ефективність ринкового механізму компенсується за рахунок важливої переваги, яку забезпечує монополістична конкуренція – широкий асортимент товарів. Більшість споживачів цінять можливість широкого вибору товарів і їх марок. Справа в тім, що орієнтація на монополістичну конкуренцію постійно націлює фірму на пошук варіантів виділення свого продукту серед аналогічних товарів галузі, найповніше враховуючи при цьому різноманітність потреб споживачів. На багатьох ринках ця вигода може суттєво переважати неефективність, створену монополістичною конкуренцією.

Таким чином, ринок монополістичної конкуренції незважаючи на певні недоліки можна вважати ефективною ринковою структурою, якщо порівнювати з монопольним ринком і менш ефективною, якщо порівнювати з ринком досконалої конкуренції.

34.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність та ознаки ринку монополістичної конкуренції.
2. Особливості поведінки монополістичного конкурента в коротко- та довгостроковому періодах.
3. Нецінова конкуренція: сутність та методи.
4. Ефективність монополістичної конкуренції.

Питання для самоперевірки

1. Які ознаки притаманні ринку монополістичної конкуренції і чому?
2. У чому схожість та відмінність ознак досконалої та монополістичної конкуренції?
3. Які відмінності монополістичної конкуренції від чистої монополії?
4. Що таке диференціація продукту і яку роль вона відіграє у формуванні ринку монополістичної конкуренції?
5. Як виглядає крива попиту на продукт монополістичного конкурента?
6. Якою є цінова еластичність попиту на продукцію монополістичного конкурента? Як вона впливає на його поведінку?
7. Як поводить себе фірма за умов монополістичної конкуренції в короткостроковому періоді? (Логічне й графічне пояснення).
8. У чому полягає механізм визначення фірмою оптимального розміру виробництва на ринку монополістичної конкуренції в довгостроковому періоді? (Логічне й графічне пояснення).
9. Які існують методи нецінової конкуренції? Дайте економічну характеристику кожному методу.
10. Поясніть призначення реклами. Яка її роль на ринку монополістичної конкуренції? Охарактеризуйте позитивні та негативні сторони сучасної реклами.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Диференційований продукт	
2.	Монополістичний конкурент	
3.	Позитивні риси реклами	
4.	Умова максимізації прибутку монополістичного конкурента	
5.	Нецінова конкуренція	
6.	Реклама	
7.	Умова беззбитковості монополістичного конкурента	
8.	Негативні риси реклами	
9.	Ринок монополістичної конкуренції	
10.	Форми диференціації товару	

Визначення

1. Реальна ринкова структура, що складається з великої кількості фірм, які випускають диференційовану продукцію.

2. Фірма, що продає свій продукт на ринку монополістичної конкуренції.

3. Продукт фірми не стандартизований, він не схожий на продукт інших фірм і він має виключні відмінності.

4. Якість товару, поглиблення післяпродажного обслуговування, місце знаходження й доступність, стимулювання збуту.

5. Ситуація, за якої економічний прибуток дорівнює нулю і при цьому випадку ціна дорівнює мінімальному значенню середніх загальних витрат ($P_m = \min ATC$).

6. Інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформувати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких особи чи товару.

7. Рекламна інформація допомагає споживачам знайомитися з новим товаром; забезпечує споживачам зробити розумний вибір, скорочує час на придбання товару; продуктивно використовує ресурси, оскільки ці матеріальні витрати сприяють доведенню продукції до покупців і задоволення їх попиту; посилює конкуренцію між товаровиробниками; активізує попит, що призводить до економічного зростання, збільшує кількість робочих місць та підвищує добробут населення.

8. Рекламні повідомлення є необ'єктивними, тому що іноді вони не інформують, а дезінформують; рекламні повідомлення мають тенденцію до самонейтралізації, тому що переконують на основі протиставлення товарів; витрати на рекламу є непродуктивними, при альтернативному їх використанні вони могли б справити більший суспільний ефект; реклама може викликати негативні суспільні ефекти: збільшення споживання тютюну, алкоголю; дозволяє фірмам посилити її монопольну владу, оскільки переконує споживача, що в світі товарів мало гідних замінників товару фірми та через значні видатки слугує бар'єром входження; не змінює загальні макроекономічні показники, а лише викликає структурні явища перерозподілу між фірмами; сприяє підвищенню цін

9. Боротьба між товаровиробниками за споживачів шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво, що зумовлює поліпшення якості продукції та її асортименту за незмінних цін.

10. Монополіст отримує максимальний прибуток, коли граничний дохід дорівнює граничним витратам.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Попит на продукцію монополістичного конкурента більш еластичний, ніж на продукцію досконалого конкурента

2. У монополістичну конкурентну галузь увійти новим фірмам також

важко, як у монополізовану галузь.

3. Галузі з монополістичною конкуренцією характеризуються великою кількістю фірм, кожна з яких виробляє відносно невеликий обсяг продукції.

4. Фірми за умов монополістичної конкуренції віддають перевагу ціновій конкуренції над нецінковою.

5. Монополістичний конкурент визначає обсяг випуску і ціну продукції за головною умовою максимізації прибутку: $TC = TR$

6. Диференціація продукції дозволяє монополістичним конкурентам набути обмеженого контролю над цінами на свою продукцію.

7. Рекламу пристосовує продукт до смаків і попиту споживачів.

8. Умовою припинення діяльності монополістичного конкурента є той випадок, коли ринкова ціна товару співпадає з мінімальним значенням середніх змінних витрат ($P_m = \min AVC$).

9. Довгострокова рівновага монополістичного конкурента встановлюється на рівні $P = LATC$.

10. На ринках монополістичної конкуренції не досягається ефективне використання ресурсів.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Основна характеристика монополістичної конкуренції полягає у тому, що:

- а) фірми не можуть вільно входити в галузь і виходити з неї;
- б) на ринку діє незначне число фірм;
- в) фірми випускають диференційовану продукцію;
- г) фірми не мають ніякого контролю над цінами.

2. Спільним для ринків досконалої та монополістичної конкуренції є:

- а) виробництво однорідної продукції;
- б) нецінова конкуренція;
- в) відсутність бар'єрів для вступу в галузь нових конкурентів;
- г) нижча еластичність попиту на продукцію фірми, ніж за умов чистої монополії.

3. До монополістичної конкуренції слід віднести ринок:

- а) кондитерських виробів;
- б) алюмінію;
- в) пшениці;
- г) електроенергії.

4. Монополістична конкуренція поєднує значний розвиток конкуренції з незначною монопольною владою, які є наслідком відповідно:

- а) значного числа невеликих фірм та диференціації продукції;
- б) диференціації продукції та високих бар'єрів до вступу в галузь;

в) абсолютно еластичного попиту на продукцію фірми та контролю над цінами;

г) вільного вступу в галузь та незначного числа фірм в галузі.

5. У короткостроковому періоді поведінка фірм за умов монополістичної конкуренції не відрізняється від поведінки:

а) фірми-монополіста;

б) фірми-олігополіста;

в) фірми-монопсоніста;

г) фірми-конкурента.

6. Підприємства на ринку монополістичної конкуренції мають обмежений контроль за цінами через:

а) велику кількість конкурентів;

б) неможливість через обсяг пропозиції змінити ринкову ситуацію;

в) дуже малу частку на ринку;

г) усі відповіді правильні.

7. Монополістичний конкурент максимізує прибуток або мінімізує збитки, виробляючи обсяг продукції, для якого:

а) граничний дохід дорівнює ціні;

б) граничний дохід дорівнює граничним витратам;

в) граничний дохід дорівнює середнім змінним витратам;

г) граничний дохід дорівнює середнім сукупним витратам.

8. За умов довгострокової рівноваги крива попиту монополіста є дотичною до кривої:

а) граничних витрат;

б) середніх загальних витрат;

в) середніх змінних витрат;

г) граничного доходу.

9. Які з наведених заходів не відносяться до методів нецінової конкуренції:

а) реклама;

б) надання споживацького кредиту;

в) обслуговування покупців після продажу;

г) підвищення якості товару.

г) правильна відповідь відсутня.

10. Судження, що монополістична конкуренція є достатньо ефективною та вигідною споживачам підтверджується тим, що:

а) диференціація продукту сприяє реалізації різноманітних смаків споживачів;

б) підприємства виробляють ефективний, з точки зору ринку, обсяг продукції;

в) досягається ефективно, з точки зору суспільства, використання ресурсів;

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач.

Приклад розв'язання задачі

Функція сукупних витрат фірми, яка діє в умовах монополістичної конкуренції має вигляд: $TC = 3Q^2 - 8$. Ринковий попит на її продукцію описується рівнянням: $P_1 = 64 - Q$. Після проведення рекламної компанії, витрати на яку склали $C_{\text{рекл}} = 6Q - 10$, залишковий попит збільшився і склав $P_2 = 76 - 2Q$.

Визначте оптимальний випуск і ціну, яку встановить фірма на свою продукцію до і після реклами. Дайте характеристику ефективності реклами.

Методика розв'язання:

Знайдемо максимальний прибуток при P і Q . Знайдемо функцію прибутку до реклами. Прибуток буде максимальним, коли похідна дорівнює нулю.

$$P_r = TR - TC = P \cdot Q - TC = (64 - Q) \cdot Q - (3Q^2 - 8) = 64Q - Q^2 - 3Q^2 + 8.$$

$$P_r = (64Q - Q^2 - 3Q^2 + 8)' = 64 - 2Q - 6Q$$

$$64 - 2Q - 6Q = 0$$

До реклами

$$Q = 8 \text{ і } P = 64 - 8 = 56 \quad P_r = 8 \cdot 56 - (3 \cdot 64 - 8) = 448 - 184 = 264$$

Після реклами

$$P_r = TR - TC = P \cdot Q - TC = (76 - 2Q) \cdot Q - [(3Q^2 - 8) + (6Q - 10)] = 76Q - 2Q^2 - [3Q^2 - 8 + 6Q - 10] = 76Q - 2Q^2 - 3Q^2 + 8 - 6Q + 10$$

Прибуток буде максимальним, коли похідна дорівнює нулю.

$$P_r = (76Q - 2Q^2 - 3Q^2 + 8 - 6Q + 10)' = 76 - 4Q - 6Q - 6$$

$$76 - 4Q - 6Q - 6 = 0$$

$$Q = 7 \quad P = 76 - 2 \cdot 7 = 62 \quad P_r = 7 \cdot 62 - (3 \cdot 49 - 8 + 6 \cdot 7 - 10) = 434 - 171 = 263$$

Таким чином, можна стверджувати, що рекламна компанія була неефективною, оскільки прибуток фірми зменшився з 264 до 263 грош. од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Функція середніх сукупних витрат монополістичного конкурента на своєму ринку має вигляд: $ATC = 3Q - 2$. Ринковий попит на продукцію фірми $Q_1 = 52 - 2P$. Після проведення рекламної компанії, витрати на яку склали $C_{\text{рекл}} = 0,5Q^2 + 6Q$, залишковий попит збільшився і склав $Q_2 = 104 - 2P$.

Визначте прибуток фірми до і після проведення рекламної компанії і зробить висновок щодо її ефективності.

Задача 2. Функція сукупних витрат монополістичного конкурента має вигляд: $TC = 70 + 27Q$; функція попиту на продукцію фірми описується рівнянням: $P = 15 + 3Q$?

Визначте оптимальний обсяг випуску і ціну, які дозволяють максимізувати прибуток фірми.

Задача 3. Фірма, що є монополістичним конкурентом, запланувала на наступний рік такі показники, які наведені у таблиці 34.3:

Таблиця 34.3

Показники діяльності монополістичного конкурента

Q	P, грош. од.	FC, грош. од.	VC, грош. од.
0	85	35	0
1	80	35	30
2	75	35	55
3	70	35	75
4	65	35	100
5	60	35	130
6	55	35	160
7	50	35	200
8	45	35	250

Знайдіть за допомогою методу співставлення граничних показників найбільш вигідні для фірми ціну та обсяг реалізації. Визначте величину прибутку.

Задача 4. Попит на продукцію фірми-виробника цукерок, що максимізує прибуток в умовах монополістичної конкуренції, відображається функцією: $Q_D = 20 - P/4$

Які граничні витрати має фірма - монополістичний конкурент, якщо рівноважна ціна дорівнює 44 грош. од.?

Задача 5. Відомо, що у довгостроковому періоді середні сукупні витрати монополістично конкурентної фірми мають вигляд $ATC = Q + 10$. Попит на продукцію фірми описується формулою $P = 150 - 3Q$. Визначте параметри рівноваги (P і Q) монополістично конкурентної фірми в довгостроковому періоді.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 35. ОЛІГОПОЛІСТИЧНА СТРУКТУРА РИНКУ

Мета: визначити ознаки ринку олігополістичної конкуренції; виявити особливості поведінки фірм-олігополістів за умов кооперативної форми; з'ясувати основні моделі поведінки олігополістів за умов некооперативної форми; усвідомити економічну ефективність функціонування ринку олігополістичної конкуренції.

Основні терміни і поняття: ринок олігополістичної конкуренції, основні риси ринку олігополістичної конкуренції, класична олігополія, м'яка олігополія, олігополіст, картель, некооперативна форма поведінки олігополістів, дуополія, кооперативна форма поведінки олігополістів, рівновага Курно, рівновага Бертрана, ефективність ринку олігополістичної конкуренції.

План лекції:

35.1. Модель ринку олігополістичної конкуренції та її ознаки.

35.2. Економічний вибір олігополіста. Основні моделі олігополії.

35.3. Ефективність ринку олігополістичної конкуренції.

35.1. Модель ринку олігополістичної конкуренції та її ознаки

Олігополія в перекладі з грецької мови означає «панування небагатьох».

Ринок олігополістичної конкуренції – це реальна ринкова структура, при якій в реалізації якого-небудь товару домінує небагато продавців, що конкурують між собою з урахуванням повної взаємозалежності своїх дій. Цей ринок характеризується рисами як монопольного, так і конкурентного ринку, але переважають риси монопольного ринку. Фірма, що продає свій продукт на ринку олігополістичної конкуренції, називається **олігополістом**.

Для ринку олігополістичної конкуренції характерні певні умови, які наведені у таблиці 35.1.

Таблиця 35.1

Умови функціонування ринку олігополістичної конкуренції

№ п/п	Умова та її характеристика
1.	На цьому ринку діють лише декілька великих фірм , кожна з яких самостійно може впливати на стан ринку, зокрема на обсяг випуску і ціну. Це 3-10 фірм. Вони виробляють і реалізують основну масу товарів. Розрізняють класичну (жорстку) олігополію , у якій головну роль відіграють 3-4 фірми, і м'яку (аморфну) олігополію , коли основну частину продукції випускають 6-8 фірм.
2.	Товар, що продається на олігополістичному ринку може бути як диференційованим (наприклад, автомобілі, і, електропобутові прилади), так і стандартизованим (наприклад, алюміній, мідь).

3.	3. Фірми-олігополісти взаємозалежні. Вони усвідомлюють загальну взаємозалежність: приймаючи рішення, вони вимушені враховувати реакцію інших фірм. Реакція, яку очікує фірма з боку конкурентів у відповідь на зміну встановлених цін, обсягів випуску продукції або маркетингової діяльності, впливає на рівновагу олігополістичного ринку.
4.	Входження нових виробників у ринок ускладнено. Бар'єрами для вступу нових фірм на олігополістичний ринок є: – наявність інвестицій, достатніх для великомасштабного виробництва. Такі великі інвестиції доступні далеко не для усіх фірм, тому створюються об'єктивні передумови для збереження панівного положення олігополістів; – володіння існуючими фірмами патентами та ліцензіями, що дає їм змогу здійснювати контроль над технологією та організацією виробництва; – існуючі фірми мають власність на стратегічну сировину. – високі витрати на рекламу та інші бар'єри, природно сформовані або штучно створені.

Провідною ознакою олігополії є невелика кількість виробників і, як наслідок, найтісніша взаємозалежність їх дій. Кожна фірма намагається реалізувати весь свій потенціал, враховуючи дії конкурентів і допускаючи, що конкуренти діють так само. Така взаємозалежність поширюється на всі сфери та прояви конкурентної боротьби: на обсяги виробництва і ціноутворення, диференціацію продукту і стратегію його просування до споживачів, а також на інвестиційну й інноваційну діяльність, на рекламу, послуги і т.п.

На олігополістичному ринку діють фірми таких галузей як автомобільна, тракторна, авіаційна, суднобудівельна, металургійна, хімічна та інші, для яких характерна висока ступінь концентрації виробництва усього на декількох фірмах.

35.2. Економічний вибір олігополіста. Основні моделі олігополії

Згадаємо, що під поведінкою виробника на будь-якому ринку, в тому числі і на олігополістичному є визначення мети і засобів для її досягнення (вибір обсягу виробництва і встановлення ціни на свою продукцію). Єдиної теорії поведінки виробника на олігополістичному ринку не існує, тому що олігополія є найбільш складною і найменш передбачуваною ринковою структурою. Тому точний прогноз поведінки олігополістичної фірми стосовно ціни і випуску продукту здійснити неможливо.

Мікроекономічна теорія виходить з того, що єдиної моделі олігополії, яка б описала цінову і виробничу поведінку фірми не існує. Але можливі дві основні форми стратегії фірм в умовах олігополії: некооперативна і

кооперативна. **Кооперативна форма** передбачає спільне проведення економічної політики, тобто з метою отримання максимального прибутку фірми-олігополісти можуть об'єднуватися і діяти спільно як одна монополія. За умов **некооперативної** поведінки кожна фірма самостійно вирішує проблему визначення ціни і випуску товару. Фірми самі вирішують питання чи встановлювати співробітництво з іншими фірмами і на цій основі максимізувати прибуток спільними зусиллями, чи покладатися на себе, на свої сили. Форми стратегії поведінки олігополістів зображено на рис. 35.1.

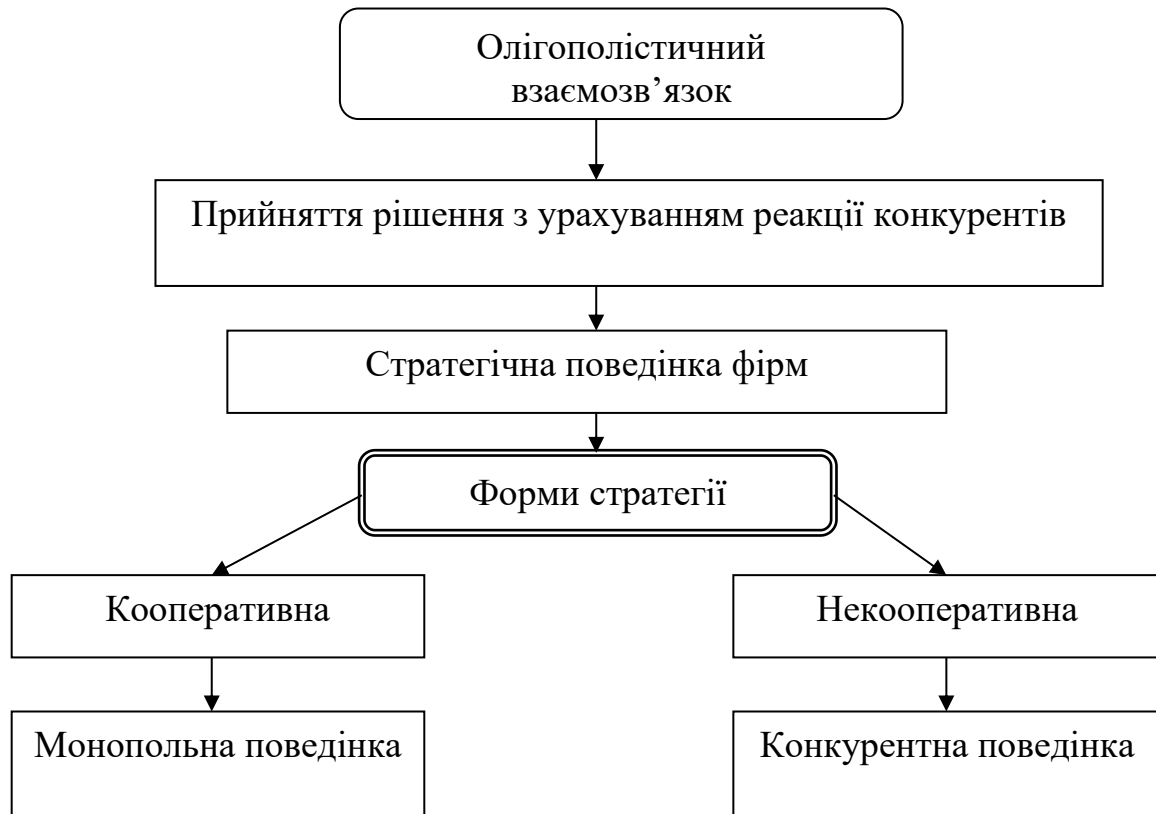

Рис. 35.1. Форми стратегії поведінки фірм-олігополістів

Розглянемо кооперативно форму детальніше, тобто які основні моделі поведінки олігополістів існують. Співробітництво фірм може здійснюватися офіційно (явно) шляхом утворення картелю або таємно (вступаючи в таємні змови).

Картель – це об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, при якому його учасники зберігають свою виробничу і комерційну самостійність, але відкрито домовляються про ціни і обсяг виробництва продукції. Кожний учасник картелю отримує частку (квоту) випуску продукції в загальному обсязі виробництва, але всі вони продають свою продукцію за єдиними цінами. Отже, метою утворення картелів є встановлення фіксованих цін, розподілу ринків збуту товару та постачання ресурсів, пошук шляхів обмеження конкуренції між собою. Типовим

прикладом такої організації олігопольного ринку можна вважати успішну діяльність картелю організації країн-експортерів нафти ОПЕК.

Однак, картельні об'єднання не стійкі. У кожного учасника картелю виникає спокуса перевищити картельну квоту, щоб отримати максимальний прибуток за рахунок інших. Це скорочує їх прибутки оскільки приводить до зниження цін. До того ж у більшості країн об'єднання картельного типу забороняється антимонопольним законодавством. Отже, можливості олігополістів вступати в офіційні змови обмежені. Тому, вони змушені укласти таємні угоди, які дуже небезпечні для суспільства, бо контроль над діяльністю цих об'єднань з боку держави практично неможливий. Мовчазні умови теж нестійкі і не довговічні, бо їх порушення не мають ніяких офіційних засобів покарання.

У випадку, коли фірми олігополісти вступають у явні або таємні об'єднання вони діють на ринку як один монополіст. Для визначення єдиної ціни й обсягу виробництва використовується модель монопольного ціноутворення, яка забезпечує максимальні прибутки виробникам. Згідно головної умови максимізації прибутку для монополіста ($MR=MC$) визначається оптимальний випуск продукції – Q_e і ринкова ціна P_m , які забезпечать отримання прибутку, якій дорівнює площині прямокутника $P_R P_m MR$ (рис. 35.2).

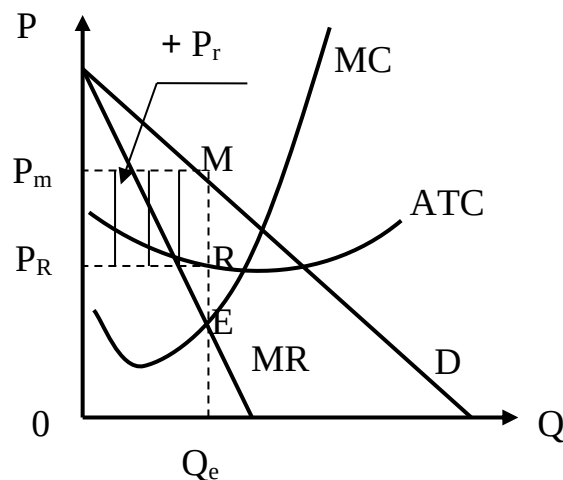

Рис. 35.2. Визначення обсягу випуску і ціни за умови об'єднання олігополістів у картель

У випадках, коли олігополістичні фірми діють на ринку самостійно (*некооперативна форма*), свій обсяг випуску і ціну на свою продукцію вони визначають окремо одна від одної, але при цьому вони повинні враховувати реакцію своїх конкурентів.

В мікроекономічній теорії розроблено декілька моделей поведінки олігополістів за умови, коли вони діють на ринку самостійно. До цих моделей відносять: модель Курно, модель Бертрана, модель «ламаної кривої попиту», модель, заснована на теорії ігор, модель «лідерство у цінах», модель «витрати плюс». Спільним для цих моделей є намагання

довести необхідність встановлення на ринку рівноважного рівня обсягу випуску і ціни.

Модель Антуана Курно, французького економіста, яку він запропонував у 1838 році є найбільш простою та поширеною моделлю дуополії. **Дуополія** – це ринкова структура, коли на ринку діють два олігополіста, взаємодія між якими визначає обсяг виробництва в галузі і ціну товару. Ця модель пояснює, як здійснюють свій вибір стосовно обсягу виробництва два олігополісти (фірми А і В), які мають приблизно однакові економічні можливості і виробляють однорідну продукцію. Приймаючи своє рішення щодо обсягу виробництва, кожне підприємство бере до уваги і свого конкурента; обидва підприємства приймають рішення одночасно, за умови відомого ринкового попиту, і вони разом його задовольняють, тобто ринковий попит (Q_D) відповідає в сумі обсягам продаж першого олігополіста (Q_A) та другого (Q_B): $(Q_D) = (Q_A) + (Q_B)$.

У моделі Курно допускається, що кожне підприємство визначає свій обсяг виробництва виходячи з того, який обсяг вибере конкурент. Якщо фірма А допускає, що її конкурент, фірма В, планує не випускати жодної одиниці продукції, то фірма А встановлює обсяг виробництва, який дорівнює усьому ринковому попиту ($Q_A) = (Q_D)$). Якщо ж вона допускає, що її конкурент планує випуск (Q_B), то встановлює свій випуск, який дорівнює різниці між ринковим попитом і обсягом виробництва конкурента ($Q_A) = (Q_D) - (Q_B)$). Так послідовно припускається зміна обсягу, який вироблятиме конкурент, від ринкового попиту до нуля і будується крива реакції фірми А на дії свого конкурента фірми В. Потім навпаки будується крива реакції фірми В на дії фірми А. Оскільки кожний із виробників на кривій реакції максимізує свій прибуток, точка перетину цих кривих і буде визначати рівновагу Курно і відповідати обсягам виробництва, які забезпечують кожному з виробників максимальний прибуток і повністю задовольняють ринковий попит. Модель рівноваги Курно відображена на рис 35.3.

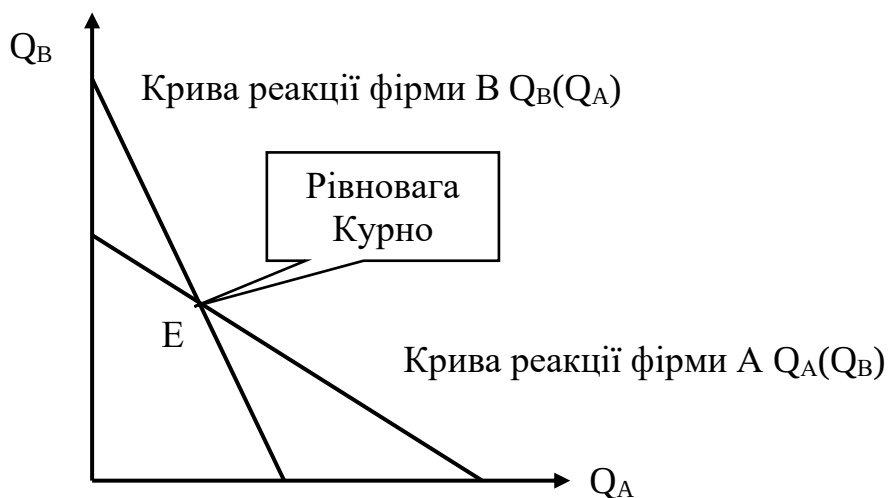

Рис. 35.3. Модель рівноваги Курно

Модель Курно має певні недоліки: припущення того, що кожне підприємство впродовж одного періоду не буде змінювати обсягу виробництва, що лише в точці рівноваги очікування підприємців можуть бути виправданими і що виробництво продукції олігополістами в сумі забезпечує ринковий попит.

Модель Жозефа Бертрана, французького економіста, була розроблена у 1883 році. На відміну від моделі Курно вона передбачає, що олігополіст визначає не обсяг виробництва, а ціну на свою продукцію за прийнятих уявлень щодо цін, які оберуть інші виробники. Подібно до моделі Курно, кожний учасник ринку шукає такі ціни, які дають йому можливість отримати максимум прибутку за даної ціни конкурента.

Якщо виробники продають однакову продукцію, то умова рівноваги у моделі Бертрана буде збігатися з умовою конкурентної рівноваги (ціна має дорівнювати граничним витратам). Логічно це пояснюється тим, що коли ціна буде вищою за граничні витрати, один з конкурентів буде мати великі стимули трохи знизити свою ціну і, завдяки цьому, захопити більшу частину ринку. Щоб не стати банкрутом, аналогічно має вчинити і інший учасник ринку. Тому рівновага на ринку настане тоді, коли граничні витрати виробників зрівняються з ринковою ціною, і зникне можливість подальшого зниження ціни. Отже, за будь-якої ціни, що є більшою за граничні витрати, не може існувати ринкової рівноваги.

У моделі Бертрана кожний з рівних за економічною силою олігополістів має функцію реагування (крива реакції фірми А на встановлення ціни фірмою В та навпаки), яка відображає всі зниження ціни, які за очікуваної ціни її конкурента забезпечують отримання максимального прибутку. Якщо другий олігополіст встановить ціну, яка відповідає його монопольному стану, перший відреагує на це встановленням своєї ціни. Це викличе реакцію пристосування другого олігополіста. Процес взаємного пристосування триватиме до тих пір, поки не встановиться рівновага у точці Е (рис. 35.4).

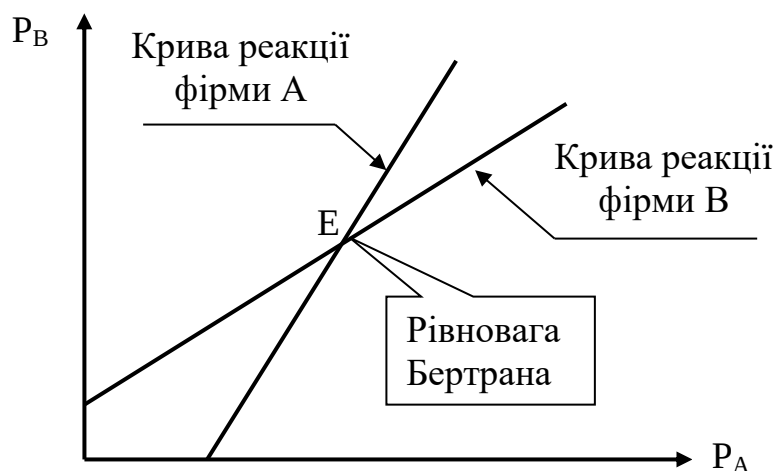

Рис. 35.4. Модель рівноваги Бертрана

Модель «ламаної кривої попиту». У 1939 році, тобто через 100 років модель Курно була удосконалена теорією «ламаної кривої попиту», розробленою майже одночасно англійськими економістами Хеллом і Хітчем та американським економістом Сузі. Графічне зображення моделі «ламаної кривої попиту» показано на рис. 35.5.

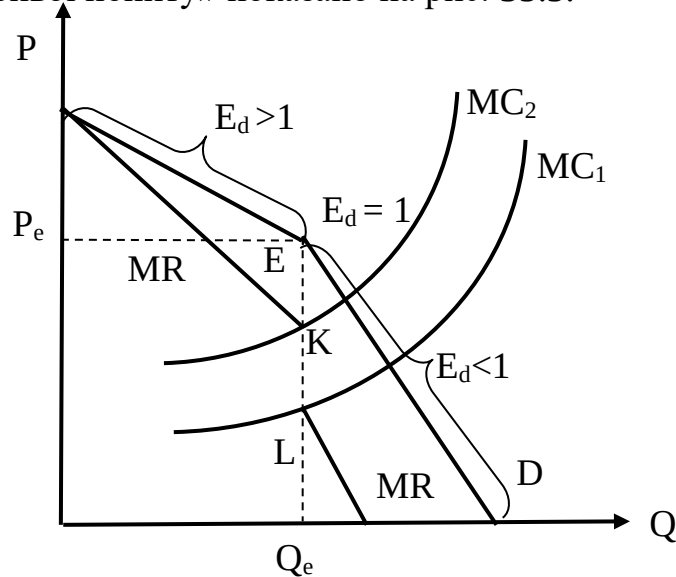

Рис. 35.5. Модель «ламаної кривої попиту»

Аналіз рис. 35.5 свідчить, що крива попиту ламається в точці з одиничною еластичністю попиту, яка відповідає існуючій (рівноважній) ціні. Вище від рівноважної ціни попит буде еластичним, а нижче – нееластичним. Якщо якась фірма підніме ціну вище існуючої, а конкуренти цього не зроблять, то вона втратить своїх покупців. Якщо одна із фірм знизить ціну нижче існуючої, то інші фірми зроблять це теж. Продаж по галузі в цілому збільшиться, а фірма при цьому буде контролювати приблизно ту ж частину ринку, рухаючись вниз по кривій попиту.

Крива граничного доходу на графіку теж зламається в точці злому кривої попиту. Пояснюється це таким чином. В лівій частині граничний дохід досить високий, тому при будь-якому значенні ціни вище P_e приріст доходу буде незначним. В правій частині граничний дохід значно менший, внаслідок чого фірма також отримає лише невеликий дохід, якщо стане знижувати ціни, рухаючись по нееластичній ділянці кривої попиту.

Як видно з рис. 35.5, крива граничних витрат перетинає криву граничного доходу саме на її зломі, що робить рівновагу олігополіста дуже стабільною. Зміна граничних витрат в діапазоні від MC_1 до MC_2 не призводить до зміни ціни. Існуюча (пануюча) ціна P_e і є рівноважною для фірм, тому що їй не вигідно рухатись в будь-якому напрямку, а при цій ціні Q_e буде рівноважним обсягом випуску.

Однак, і модель «ламаної кривої попиту» не може претендувати на цілісну модель олігополістичного ціноутворення. Пояснюючи, чому олігополіст намагається не змінювати існуючу ціну теорія «ламаної кривої попиту» не розкриває як визначається початковий рівень цін.

Модель, побудована на теорії ігор. Часто відзначають, що в дійсності олігополія – це гра характерів, гра, в якій, як наприклад, в шахи, кожний гравець повинен передбачити дії суперника настільки, наскільки це можливо. **Теорія ігор** – наука, що досліджує математичними методами поведінку учасників у можливих ситуаціях, пов'язаних з прийняттям рішень.

Сучасна теорія ігор була вперше викладена у праці американських економістів-математиків Неймана і Моргенштерна «Теорія ігор і економічна поведінка» (1944 р.). Стратегічний вибір в ігровій ситуації враховує очікувану поведінку конкурентів, тобто є взаємозалежним. Ключовим елементом цієї гри є стратегічний вибір, який роблять гравці, та його результати. Він може робитися з урахуванням зміни ціни, обсягів виробництва, реклами, модифікації товару, витрат на науково-дослідні роботи та інших сфер бізнесу, в яких підприємства залежать одне від одного. Результатом гри є винагорода у формі прибутку.

Суть підходу Неймана–Моргенштерна можна показати на простому прикладі. Уявимо собі ринок, де існує лише дві фірми А і Б (табл. 35.2).

Таблиця 35.2.

Проста гра на олігополії

Цінова стратегія Фірми А	Цінова стратегія фірми Б		
	Збільшити ціну (5 дол.)	Збільшити ціну (5 дол.)	Залишити ціну без змін (4 дол.)
		Прибуток: 400 дол.	Прибуток: 240 дол.
	Залишити ціну без змін (4 дол.)	Прибуток: 450 дол.	Прибуток: 340 дол.

В таблиці показані доходи, які може отримати при різній ціновій стратегії фірма А і фірма Б.

На виробництво одиниці продукції обидві фірми витрачають по 1 дол. Якщо кожна фірма встановить ціну за одиницю продукції 5 дол. і продасть 100 одиниць за місяць, то маючи 4 дол. прибутку з одиниці, кожна з них отримає місячний прибуток в 400 доларів. Якщо кожна фірма встановить ціну 4 дол. за штуку і продасть 120 одиниць, то маючи 3 дол. прибутку з одиниці, вона отримає загальний місячний прибуток в 360 доларів.

Яку ціну реально встановлять ці фірми? Зрозуміло 5 дол. Це ціна, яка максимізує їх прибуток. Але в умовах олігополії ця ціна може не бути стабільно рівноважною. У таблиці показано, чому це так.

Крім двох уже згаданих можливостей, наприклад, фірма А повинна враховувати ще дві. Перша – знизить ціну до 4 дол., в той час як фірма Б тримає ціну 5 дол. Це дозволить фірмі А забрати у фірми Б багато покупців і продати 150 одиниць, отримавши 450 доларів прибутку. Друга – тримати ціну 5 дол., в той час як фірма Б знизить ціну до 4 дол. В цьому випадку фірма Б забере у фірми А багато покупців, залишивши їй можливість продати лише 60 одиниць і отримати прибуток в 240 доларів. Отже, що відбувається? Один варіант пошуку відповіді – розгляд різних пропозицій, які кожна фірма може зробити про поведінку іншої. Якщо фірма А припустить, що фірма Б запросить 5 дол., то краще для фірми А запросити 4 дол. Якщо фірма А припустить, що фірма Б запросить 4 дол., знову ж таки кращим для неї буде тримати ціну в 4 дол. Схоже, що фірмі А краще всього тримати ціну в 4 дол., незалежно від того, що робить фірма Б. Фірма А буде також усвідомлювати, що погляди фірми Б на цю гру – дзеркальне відображення її власних.

Модель «лідерство в цінах» Це модель ціноутворення, в якій фірма-лідер встановлює ціну, а інші фірми-аутсайдери її наслідують.

Цінова політика галузевих лідерів ґрунтується на трьох важливих принципах.

1. Коригування цін відбувається досить рідко. Тому в галузях, які мають цінових лідерів, ціни досить довго зберігаються незмінними. Лідери ризикують втратити своє особливе положення у разі, якщо нові ціни не підтримають конкуренти. Лідер змінює ціни не кожного дня, а тільки тоді, коли галузеві витрати й попит змінюються досить суттєво, наприклад, зростають податки, ціни на працю або електроенергію, у продаж надходять нові моделі виробів тощо.

2. Фірма-лідер для перешкоджання появі нових конкурентів і збереження олігополістичної структури галузі може встановити ціну нижче рівня, який максимізує прибуток у короткостроковому періоді. Встановлення ціни, яка не допускає в галузь нові фірми, називають обмежувальним ціноутворенням.

3. Для оголошення про зміну цін лідер часто використовує повідомлення, яке доводиться до відома конкурентів за допомогою галузевих друкованих або електронних засобах масових інформації.

Модель домінуючої фірми можна зобразити графічно (рис. 35.6).

На рис 35.6 зображена крива ринкового попиту D і крива пропозиції S з боку фірм, які є конкурентним оточенням домінуючої фірми. За ціною P_0 фірми могли б запропонувати на ринок стільки продукції, скільки споживачі погоджуються придбати – Q_e . Крива попиту D_0 домінуючої фірми починається з рівня ціни P_0 , за якою фірма нічого не продаватиме.

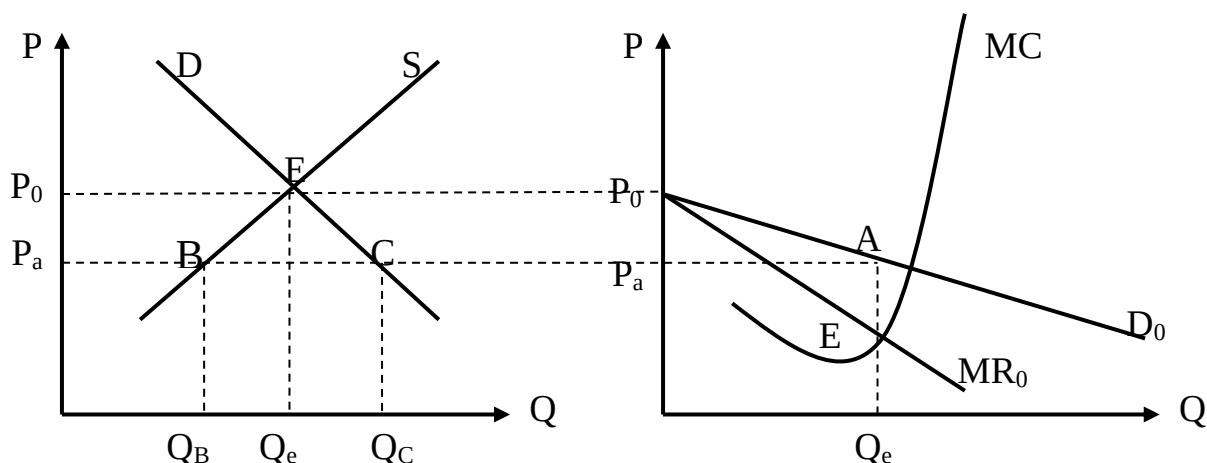

Рис. 35.6. Модель лідерство у цінах

Вона може продавати за нижчими цінами, ніж P_0 (за рахунок нижчих середніх витрат) такий обсяг, який потрібний для задоволення ринкового попиту, якщо врахувати можливості фірм: за кожною ціною, (нижчого рівня P_0), обсяг попиту, який може задовольнити домінуюча фірма, дорівнює різниці між обсягом ринкового попиту та обсягом, що готові запропонувати фірми-послідовники за такою ціною. Фірма-лідер визначає оптимальний обсяг випуску і ціну як в умовах чистої монополії, при рівності граничних витрат і граничного доходу ($MC = MR$). У стані рівноваги (точка E), коли $MR=MC$ максимізує власний прибуток, пропонуючи обсяг Q_e за ціною P_a . Обсяг ринкового попиту за цією ціною становить Q_c ; фірми-послідовники за такою ціною безбитково для себе пропонуватимуть Q_b , а домінуюча фірма – обсяг ($Q_c - Q_b = Q_e$).

Таким чином, фірма-лідер визначає ринкову ціну і свій обсяг виробництва, а фірми-аутсайтери, які приймають задану ціну, встановлюють лише обсяг виробництва.

Основним недоліком моделі «лідерство у цінах» є припущення, що домінуючі фірми погодяться зі своїм становищем послідовника лідера і задовольняються тим, що тривалий час зберігатимуть за собою якусь частку ринку.

Модель «витрати – плюс». Для спрощеного механізму розрахунку ціни галузеві лідери досить часто застосовують методику під назвою «витрати плюс». У цьому разі до середніх сукупних витрат додається економічний прибуток у вигляді відсоткової надбавки:

$$P = AFC + AVC + m \quad (35.1)$$

де m – відсоткова надбавка.

Величина відсоткової надбавки залежить від еластичності попиту на товар: чим більш еластичний попит, тим нижчий відсоток надбавки. Перевага цього методу полягає у його простоті. Він не потребує глибокого вивчення кривих попиту, доходу, граничних витрат тощо. Ціноутворення на основі витрат і певної суми прибутку можна розглядати як емпіричний

метод встановлення цін, прийнятний в реальній бізнесовій практиці, і є корисним, координуючим ринок механізмом, але не придатний для пояснення логіки прийняття рішень, цілей і мотивації тих, хто їх приймає.

35.3. Ефективність ринку олігополістичної конкуренції

Дійти однозначних висновків щодо наслідків панування олігополії досить важко, оскільки ця ринкова структура має свої особливості. З точки зору суспільства оцінка економічної ефективності олігополії неоднозначна. Традиційна точка зору полягає в тому, що олігополія дуже подібна до монополії, тому має такі недоліки:

- ✓ олігополіст обирає таке співвідношення ціни і обсягу, за якого обсяг продукції буде меншим, а ціна вищою, ніж на досконало конкурентному ринку;

- ✓ існування суттєвих бар'єрів для вступу в галузь дозволяє олігополісту отримувати підвищений економічний прибуток не тільки в короткостроковому, а й у довгостроковому періоді;

- ✓ обмеження кількості продукції, що виробляються, зумовлює неоптимальне за обсягом використання ресурсів, зокрема спричиняє зменшення зайнятості на ринку праці;

- ✓ оскільки фірми-олігополісти встановлюють ціну на продукцію вище граничних витрат, то не досягається ефективний розподіл і використання ресурсів;

- ✓ фірми-олігополісти мають сильний стимул до стримання науково-технічного прогресу через небажання фінансувати нововведення до того часу, поки існуючий капітал, хоча і морально застарілий, в змозі продовжувати функціонувати;

- ✓ можливість проведення прихованої політики узгодження цін дозволяє обходити антимонопольне законодавство і уникати регулювання з боку держави.

Поряд із недоліками олігополії, мають місце і суттєві її переваги над іншими ринковими структурами:

- ✓ виробнича ефективність досягається за можливості фірми максимізувати прибуток, отже для фірми-олігополіста існують достатні умови для забезпечення виробничої ефективності на мікрорівні;

- ✓ за умов олігополії система перерозподілу ресурсів у відповідь на зміну попиту і витрат працює майже так само, як і за умов досконалої конкуренції: з одного боку, підвищення цін на ресурси викликає зрушення кривих витрат фірми вгору – в цих умовах фірма-олігополіст підвищує ціну на свою продукцію і зменшує обсяг випуску; з іншого боку – збільшення попиту на продукцію фірм-олігополістів стимулює збільшення обсягу виробництва і відповідне збільшення обсягів залучення ресурсів;

- ✓ тільки великі фірми здатні забезпечити науково-технічний прогрес суспільства, оскільки вони мають у розпорядженні значні фінансові, технічні та інтелектуальні ресурси;

✓ технічно прогресивні великі олігополістичні фірми домагаються підвищення якості продукції і зниження витрат на виробництво одиниці продукції і це дає їм можливість знижувати ціни і збільшувати обсяги реалізації;

✓ за умов олігополії ринкове середовище захищене від раптової чи частої зміни цін.

Однак втрати суспільства від панування олігополістичної конкуренції багатократно перекриваються вирашем від впливу олігополій на НТП. Сучасні наукові дослідження потребують значних коштів, і тільки великі олігополії здатні їх виділити. А стабільність ринкового становища олігополії дає змогу приймати рішення про фінансування досліджень з віддаленим терміном віддачі.

35.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність та ознаки ринку олігополістичної конкуренції.
2. Особливості ціноутворення за умов кооперативної форми поведінки олігополістів.
3. Некооперативна форма стратегії поведінки олігополістів. Характеристика основних її моделей.
4. Оцінка економічної ефективності ринку олігополістичної конкуренції.

Питання для самоперевірки

1. Які ознаки притаманні ринку олігополістичної конкуренції?
2. У чому схожість та відмінність ознак монопольного ринку та ринку олігополістичної конкуренції?
3. Чим відрізняється кооперативна поведінка учасників олігополії від некооперативної?
4. Яким є механізм утворення картелю? Як визначається ціна і обсяг виробництва кожним учасником картелю?
5. Охарактеризуйте ціноутворення, зумовлене таємною змовою.
6. Як визначається ціна та обсяги реалізації у моделі «лідерство у цінах»?
7. У чому полягає особливість рівноваги у моделі Курно?
8. Поясніть відносну стабільність цін на олігополістичному ринку за допомогою «ламаної кривої попиту».
9. У чому полягає сутність моделі цінової поведінки олігополії за принципом «витрати плюс». Які переваги дає цей метод для фірм, які виробляють різноманітну продукцію?
10. У чому виявляються позитивні та негативні наслідки олігополістичного ринку? Дайте оцінку економічній ефективності ринку олігополії.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Олігополіст	
2.	Класична олігополія	
3.	Картель	
4.	Некооперативна форма поведінки	
5.	Дуополія	
6.	Кооперативна форма поведінки	
7.	Теорія ігор	
8.	М'яка олігополія	
9.	Рівновага Курно	
10.	Ринок олігополістичної конкуренції	

Визначення

1. Реальна ринкова структура, при якій в реалізації якого-небудь товару домінує небагато продавців, що конкурують між собою з урахуванням повної взаємозалежності своїх дій.

2. Поведінка фірм-олігополістів, яка передбачає спільне проведення економічної політики, тобто з метою отримання максимального прибутку фірми-олігополісти можуть об'єднуватися і діяти спільно як одна монополія.

3. Наука, що досліджує математичними методами поведінку учасників у можливих ситуаціях, пов'язаних з прийняттям рішень.

4. Ринкова структура, коли на ринку діють два олігополіста, взаємодія між якими визначає обсяг виробництва в галузі і ціну товару.

5. Ринкова структура, у якій основну частину продукції випускають 6-8 фірм-олігополістів.

6. Поведінка фірм-олігополістів, при якій кожна фірма самостійно вирішує проблему визначення ціни і випуску товару.

7. Ринкова структура, у якій головну роль відіграють 3-4 фірм-олігополістів.

8. Фірма, що продає свій продукт на ринку олігополістичної конкуренції.

9. Досягається на ринку, коли в умовах дуополії кожна фірма вибирає такий оптимальний обсяг виробництва, який очікує від неї інша фірма.

10. Об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, при якому його учасники зберігають свою виробничу і комерційну самостійність, але відкрито домовляються про ціни і обсяг виробництва продукції.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Модель поведінки учасників таємних змов подібна до моделі поведінки монополії.

2. Рівновага Курно передбачає, що кожна фірма вибирає таку оптимальну ціну, яка забезпечить кожному з виробників максимальний прибуток.

3. Модель «ламаної кривої попиту» пояснює, чому олігополістичні ціни є гнучкими.

4. Рівновага Бертрана завжди призводить до встановлення оптимального обсягу випуску.

5. Олігополістична взаємозалежність фірм на ринку призводить до того, що одна з фірм стає домінуючою й ігнорує інтереси інших.

6. Кооперативна форма передбачає, що кожна фірма самостійно вирішує проблему визначення ціни і випуску товару.

7. Утворення картелю дозволяє фірмам максимізувати прибуток подібно монополії.

8. У моделі «лідерство в цінах» фірма-лідер встановлює ціну, а інші фірми-аутсайдери її наслідують.

9. Олігопольні галузі мають засоби і схильність до технічного прогресу.

10. Олігополія не є ефективною ринковою структурою, оскільки, як і монополія, породжує безповоротні суспільні втрати.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Олігополія – це ринкова структура, в якій діє:

а) значне число конкуруючих фірм – виробників однорідної продукції;

б) значне число конкуруючих виробників диференційованої продукції;

в) незначне число конкуруючих фірм – виробників однорідної або диференційованої продукції;

г) незначне число конкуруючих виробників унікальної продукції.

2. Яка з наведених ознак характерна тільки для олігополії:

а) диференційована продукція;

б) всезагальна взаємозалежність фірм;

в) наявність бар'єрів до вступу в галузь;

г) нецінова конкуренція.

3. При організації картелю фірми повинні:

а) узгодити спільну ціну і галузевий обсяг випуску;

б) встановити квоти кожного учасника;

в) виробити механізм запровадження угоди і контролю за її виконанням;

г) усі відповіді правильні.

4. Функція реакції у моделі Бертрана:

а) визначає ціну продукції одного олігополіста за кожного заданого

рівня ціни, визначеної іншим;

б) визначає ціну продукції одного олігополіста за кожного заданого обсягу виробництва іншого;

в) визначає обсяг випуску одного олігополіста за кожного заданого рівня ціни, встановленої іншим;

г) визначає обсяг випуску одного олігополіста за кожного заданого обсягу виробництва іншого.

5. У моделі «ламаної кривої попиту» кожна фірма впевнена, що:

а) конкуренти наслідуватимуть всі цінові зміни;

б) конкуренти наслідуватимуть лише зниження цін;

в) конкуренти наслідуватимуть лише підвищення цін;

г) конкуренти не наслідуватимуть жодних змін ціни

6. Функція реакції у моделі Курно:

а) визначає обсяг випуску одного дуополіста за кожного заданого обсягу виробництва іншого;

б) визначає ціну продукції одного дуополіста за кожного даного рівня ціни, встановленої іншим;

в) визначає обсяг випуску одного дуополіста за кожного заданого рівня ціни, встановленої іншим;

г) визначає ціну продукції одного дуополіста за кожного заданого обсягу виробництва іншого.

7. У моделі «лідерство в цінах»:

а) одна фірма вибирає ціну для максимізації сумарних галузевих прибутків;

б) одна фірма вибирає ціну з метою витіснити конкурентів з ринку;

в) малі фірми вибирають такі обсяги виробництва, щоб ціна перевищувала їхні граничні витрати;

г) домінуюча фірма вибирає власний обсяг виробництва, при якому граничні витрати дорівнюють ціні.

8. Модель «витрати плюс» відображається формулою:

а) $AVC + AFC + m$;

б) $AFC \times (1+r)$;

в) $AVC \times (1+r)$;

г) $ATC + AVC - m$.

9. Якщо фірма очікує, що при зниженні або підвищенні нею ціни інші учасники ринку зроблять те саме, то вона:

а) стикається з жорсткою конкуренцією;

б) стикається з ламаною кривою попиту;

в) є ціновим лідером на олігополістичному ринку;

г) є учасником картелю.

10. В умовах національного ринку України олігополістичним можна вважати ринок:

а) автомобілів;

- б) сталі;
- в) перевезення вантажів автотранспортом;
- г) взуття.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

На регіональному ринку ділових чоловічих костюмів діють 3 підприємства, приблизно однакові за розміром. Граничні витрати кожного підприємства незмінні, однакові та дорівнюють 45 грош. од.

Ринковий попит на продукцію галузі представлено у таблиці 35.3:

Таблиця 35.3

Обсяг попиту в залежності від ціни

Ціна за одиницю, грош. од.	100	120	90	60	30
Обсяг випуску, тис. од.	300	600	900	1200	210

Якщо підприємства створять картель і розподілять ринок порівну, якою буде рівноважна ціна та яку кількість продукції стане виробляти кожне підприємство?

Методика розв'язання:

Для картелю в цілому умова максимізації прибутку може бути записана так: $MC = MR$.

Тому на основі даних таблиці визначимо спочатку загальний дохід:

$$TR = P \cdot Q, \text{ а потім граничний дохід: } MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q}.$$

Таблиця 35.3

Обсяг попиту в залежності від ціни

Ціна, за одиницю, грош. од.	100	120	90	60	30
Обсяг випуску, тис. од.	300	600	900	1200	210
Загальний дохід, тис. грош. од.	2000	5400	6750	9000	6300
Граничний дохід, тис. грош. од.	-	136	45	30	-45

Згідно головної умови максимізації $MC = MR$ ($45=45$) рівноважна ціна складає $P = 90$ грош. од., а рівноважний обсяг $Q = 900$ тис. од.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. У галузі діють три фірми однакового розміру. Граничні витрати кожної фірми однакові, постійні й дорівнюють 300 грош. од. Попит на продукцію галузі наведено у таблиці 35.4.

Таблиця 35.4

Обсяг попиту в залежності від ціни

Ціна, грош. од. за од.	1500	1200	900	600	300
Обсяг попиту, тис. шт.	300	600	900	1200	1500

Якщо фірми об'єднуються у картель і поділять ринок порівну, якою буде рівноважна ціна і яку кількість продукції виробить кожна фірма?

Задача 2. В країні N два заводи виробляють однакові машини. Вони мають функцію попиту на свою продукцію $P = 10 - Q$. Кожен з них виробляє продукцію за сталих граничних витрат $MC = 2$.

Визначте оптимальні обсяги випуску фірми; сукупний обсяг виробництва галузі та ціну продукції.

Задача 3. Припустимо, що дуополісти Курно утворили картель, який стикається з тією ж кривою попиту $P = 10 - Q$. Граничні витрати картелю становлять $MC = 2$. Визначте рівноважні обсяг випуску і ціну на продукцію картелю та величину економічного прибутку картелю для кожної фірми.

Задача 4. На олігополістичному ринку галузевий попит має вигляд $Q_D = 70 - 1/4P$. Середні змінні витрати (AVC) не змінюються і дорівнюють 70, постійні витрати (FC) дорівнюють 100. Визначити ціну та обсяг, які максимізують прибуток. Як змінюється величина прибутку, якщо постійні витрати збільшаться до 3000?

Задача 5. Дослідження дуопольного ринку певного типу верстатів виявило, що функції реагування кожного підприємства-виробника мають такий вигляд: $Y_1 = 400 - 2Y_2$; $Y_2 = 400 - 2Y_1$; де Y_1 , Y_2 – обсяги виробництва першого та другого підприємства. Наведіть графічно функції реагування підприємств і розрахуйте пропорції розділу ринку між ними.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 36. ПОХІДНИЙ ПОПИТ

Мета: усвідомити специфічні особливості ринків факторів виробництва; з'ясувати формування попиту фірми на ресурси за умов різних ринкових структур; визначити як досягається рівновага на ринку факторів виробництва; з'ясувати чутливість реагування виробників до зміни ціни на ресурс за допомогою коефіцієнта еластичності; усвідомити правило оптимального співвідношення ресурсів.

Основні терміни і поняття: ринок факторів виробництва, похідний попит, галузевий попит на ресурс, граничні витрати на ресурс, граничний продукт фактора в грошовому вираженні, ефект заміщення, ефект випуску, коефіцієнт цінової еластичності попиту на ресурс, правило максимізації прибутку, правило мінімізації витрат ресурсів.

План лекції:

36.1. Мікроекономічний аналіз ринків факторів виробництва.

36.2. Похідний попит за умов досконалої та недосконалої конкуренції.

36.3. Рівновага на ринку ресурсів.

36.4. Еластичність попиту на ресурс. Оптимальне співвідношення ресурсів.

36.1. Мікроекономічний аналіз ринків факторів виробництва.

Поряд з ринками продуктів, важливу роль у функціонуванні економіки відіграють ринки факторів виробництва.

Ринок факторів виробництва являє собою ту галузь ринкових відносин, де продаються й купуються ресурси, які необхідні для здійснення виробничої діяльності. У ринковій економіці факторами виробництва є капітал, праця, земля, підприємницька діяльність. Фактори виробництва певного типу формують відповідні ринки: ринок землі, ринок праці, ринок капіталу тощо. На цих ринках в результаті взаємодії попиту і пропозиції формується ціна на економічні ресурси.

Для виробництва певного товару чи надання послуги фірма повинна купити необхідні економічні ресурси на відповідному ринку. Власниками ресурсів є домогосподарства, тому на ринку ресурсів вони виступають у якості продавців, а фірми у якості покупців. На ринку готової продукції – навпаки фірми виступають у ролі агентів пропозиції, а домогосподарства – у ролі представників попиту. Отже, ці два ринки тісно пов'язані між собою, оскільки для підприємства ціни ресурсів визначають рівень виробничих витрат, обсяг виробництва та прибуток, а для домогосподарства ціна на ресурс визначає його грошові доходи та споживчий вибір.

Ринок продуктів і ринок факторів виробництва при певній схожості мають ряд специфічних відмінностей (табл. 36.1).

Таблиця 36.1

**Порівняльна характеристика ринків продуктів і ринків факторів
виробництва**

№ п/п	Характеристика	Ринок продуктів	Ринок факторів виробництва
1.	Суб'єкти, що пропонують ресурси	Підприємства	Домогосподарства
2.	Об'єкт купівлі-продажу	Коротко- та середньострокового використання	Довгострокового використання
3.	Попит	Первинний	Похідний від попиту на готову продукцію
4.	Індивідуальний попит пов'язаний	З максимізацією корисності	З максимізацією прибутку
5.	Індивідуальна пропозиція пов'язана	З максимізацією прибутку	З максимізацією корисності

Ринок виробничих ресурсів виступає в двох основних видах: ринок факторів виробництва в умовах досконалої конкуренції, ринок факторів виробництва за умов недосконалої конкуренції (рис. 36.1).

Рис. 36.1. Види ринків факторів виробництва

Особливостями ринку факторів виробництва є:

1. Для здійснення виробничого процесу потрібні всі ресурси. Жоден із них не є самодостатнім для виробництва нових економічних благ. Усі економічні процеси здійснюються на землі й потребують використання праці та капіталу.

2. Ціноутворення на ресурси являє собою утворення певних доходів. Ціни економічних ресурсів виступають в ринковій економіці у вигляді грошового доходу: прибутку, заробітної плати, ренти, відсотка. 3. Попит на фактори виробництва визначається попитом на готову продукцію. Він зростає чи спадає в залежності від того, збільшується чи спадає попит на готову продукцію, вироблену за допомогою даного ресурсу.

4. Обсяги ресурсів, які будуть використані для виробництва нових економічних благ, залежать від цін на ресурси, від особливостей технологічного процесу.

5. Ринки факторів виробництва у більшій степені підтверджені державному регулюванню.

36.2. Похідний попит за умов досконалої та недосконалої конкуренції

На ринках факторів виробництва попит уособлюють фірми. Ринковий механізм об'єктивно встановлює первинність попиту на готову продукцію і вторинність попиту на фактори виробництва. Отже, попит на ресурси є **похідним попитом**, тобто він залежить від попиту на товари, які виробляються за їх допомогою. Це найважливіша відмінність попиту на ринках факторів від попиту на ринках кінцевих товарів і послуг.

Похідний характер попиту на ресурс означає, що стійкість попиту на будь-який ресурс буде залежати від:

- продуктивності ресурсу при створенні товару, що визначається якістю даного ресурсу, кількістю і якістю іншого ресурсу, який використовується разом із ним;
- ринкової вартості або ціни товару, виробленого за допомогою даного ресурсу;
- ціни економічного ресурсу.

Перед кожною фірмою виникає проблема: скільки ресурсів треба купити для їх ефективного використання у виробництві певного обсягу продукції? Для відповіді на це питання використаємо принципи граничного аналізу.

Чим більше ресурсів фірма використовує в процесі виробництва, тим більше продукції вона виробляє. Вартісним показником продуктивності фактора є граничний продукт фактора в грошовому вираженні, або граничний дохід від продукту використовуваного фактора.

Граничний продукт фактора в грошовому вираженні (MRP – marginal revenue product) – це додатковий дохід фірми, в результаті використання додаткової одиниці ресурсу.

Він обчислюється як добуток граничної продуктивності фактора виробництва і граничного доходу від продажу додаткової одиниці продукту. Так, граничний дохід продукту ресурсу дорівнює:

$$MRP = MP \cdot MR \quad (36.1)$$

де MRP – гранична доходність ресурсу, грош. од.;

MP – гранична продукт, натур, од.;

MR – граничний дохід від продажу продукту, грош. од.

Більшість технологічних процесів характеризується спадною продуктивністю: при фіксованій величині всіх використаних ресурсів більший кількості використаного ресурсу відповідає менший граничний продукт кожної додаткової його одиниці.

Якщо фірма продає свій продукт на ринку досконалої конкуренції і, відповідно, не може впливати на його ціну, то гранична доходність ресурсу збігається з ринковою вартістю його граничного продукту й обчислюється за такою формулою:

$$MRP = MP \cdot P \quad (36.2)$$

де MRP – вартість граничного продукту ресурсу в умовах конкурентного ринку;

P – конкурентна ціна продукту фірми.

Якщо ж фірма має монопольну владу і сама призначає ціну на свій продукт, то її дохід від використання ресурсу обчислюється за іншою формулою:

$$MRP = MP \cdot MR \quad (36.3)$$

де MRP – вартість граничного продукту ресурсу в умовах монопольного ринку.

Коли фірма, яка максимізує прибуток, вирішує, залучати чи ні додаткову одиницю ресурсу, вона, передусім, визначає, як це впливатиме на її прибуток. Фірма порівнює додатковий фактор від випуску продукції, отриманої при використанні додаткової кількості ресурсу, з величиною збільшення витрат.

Приріст доходу від залучення додаткового обсягу виробничого ресурсу порівнюють із його закупівельною вартістю, тобто з граничними витратами на ресурс.

Граничні витрати на ресурс (MRC – marginal resource costs) – це додаткові витрати фірми, зумовлені купівлею додаткової одиниці ресурсу й обчислюється за формулою:

$$MRC = MP \cdot MC \quad (36.4)$$

де MRC – граничні факторні витрати, грош. од.;

MC – граничні витрати виробництва, грош. од.

Якщо фірма купує виробничий ресурс на ринку досконалої конкуренції і, відповідно, не може впливати на його ціну, то граничні витрати на ресурс дорівнюють цій ціні:

$$MRC = P \quad (36.5)$$

де MRC – граничні витрати на ресурс в умовах конкурентного ринку;

P – ціна ресурсу на конкурентному ринку.

Якщо ж фірма має монопольну владу на ринку ресурсу і сама призначає ціну на нього, то її граничні витрати на ресурс обчислюються за формулою:

$$MRC = MP \cdot MC \quad (36.6)$$

де MRC – граничні витрати на ресурс в умовах монопольного ринку.

Маючи показник вартості продукту, створеного ресурсом (MRP), та показник вартості самого ресурсу (MRC), підприємець може визначити оптимальний обсяг попиту на нього за відомим правилом максимізації прибутку $MR = MC$, яке для випадку купівлі фактора виробництва набуває такого загального виду:

$$MRP = MRC \quad (36.7)$$

Це правило має універсальний характер і дає зрозуміти загальну логіку бізнес-рішення: якщо вартість створеного ресурсом продукту (MRP) перевищує закупівельну вартість самого ресурсу (MRC), то кожна додаткова одиниця ресурсу, залучена до виробництва, додає більше до доходу, ніж до витрат, і тим самим сприяє приросту загального прибутку фірми. Коли ж показник MRP зрівнюється з показником MRC, то загальний прибуток фірми припиняє зростати, максимізується, і даний обсяг застосування ресурсу вважається оптимальним.

На досконало конкурентному ринку величини MRC будуть однаковими для всіх одиниць фактора виробництва, що залучаються, і дорівнюватимуть ціні одиниці фактора (P). Умовою максимізації прибутку товаровиробником є залучення такої кількості фактора виробництва, за якої виконується рівність $MRC = MRP$. У такому випадку умовою максимізації прибутку досконалого конкурента стає виконання рівності $P = MRP$.

Таким чином, $MR = MC$ та $MRP = MRC$ – це формалізований у різний спосіб, єдиний принцип максимізації прибутку, який, у першому випадку, застосовується для вибору оптимального обсягу виробництва, а в другому – для оптимізації закупівель ресурсів і є справедливим для всіх типів ринкових структур і періодів діяльності.

36.3. Рівновага на ринку ресурсів

Визначення функціональної залежності між кількістю одиниць фактора та його ціною за інших рівних умов здійснюється шляхом знаходження відповідності між ціною ресурсу і граничним доходом продукту фактора. Попит фірми на єдиний ресурс визначається величиною граничного доходу від реалізації додаткової продукції, виробленої за допомогою додаткової одиниці даного ресурсу. Отже, крива граничного продукту фактора в грошовому вираженні (MRP) є лінією попиту виробника на ресурс і має спадний характер (рис. 36.2).

Аналіз рис. 36.2 свідчить, що попит збільшується при зменшенні ціни до P_1 і зменшується при зростанні ціни до P_2 .

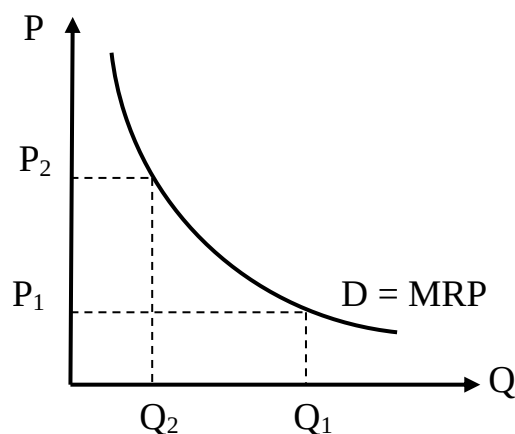

Рис. 36.2. Крива попиту фірми на ресурс

Крім ціни на попит на ресурс впливають і нецінові фактори, що мають назву детермінанти попиту. Вплив нецінових факторів попиту на ресурс наведено у таблиці 36.2.

Таблиця 36.2

Нецінові фактори впливу попиту на ресурс

№ п/п	Нецінові фактори попиту на ресурс	Характеристика нецінових факторів попиту на ресурс
1.	Попиту на продукцію фірми	За інших незмінних умов підвищення ціни продукту викликає збільшення попиту на фактор виробництва, за допомогою якого він виробляється і, отже, переміщує криву попиту праворуч. До того ж, значення MRP залежить від рівня ціни на продукт і тому з підвищенням його ціни значення цього показника для кожного рівня використання відповідного фактора виробництва зростає, та навпаки.
2.	Ціни й обсяги споріднених ресурсів (взаємодоповнюючи та взаємозамінні ресурси)	За інших однакових умов, зниження ціни одного з факторів-комплементів приведе до збільшення попиту на інший. Отже, коли два ресурси є взаємодоповнюваними, зміна ціни одного змінює попит на другий у протилежному напрямі. Коли ж знижується ціна одного з факторів-субститутів, то попит на другий може як збільшуватися, так і зменшуватися. При цьому напрямок зміни попиту на фактор виробництва визначатиметься взаємодією двох ефектів, які одночасно

		виявляються при зміні ціни одного з факторів – замінників. Це ефект заміщення та ефект обсягу виробництва.
3.	Продуктивність факторів виробництва	За інших однакових умов зміна у продуктивності будь-якого фактора виробництва переміщує в тому ж напрямі і криву попиту на нього. Підвищення продуктивності ресурсу пересуває криву попиту на нього праворуч, а зменшення продуктивності – ліворуч. Серед шляхів підвищення продуктивності кожного з факторів виробництва основними є такі: технічний прогрес, обсяги використання інших ресурсів.

У результаті зміни нецінових факторів крива попиту на ресурс зміщується праворуч до D_2 (при позитивному впливі). Це означає, що попит на ресурс зростає і в одиницю часу більша кількість фактору по більш високій ціні буде запитана. І навпаки, якщо крива попиту на ресурс зміщується ліворуч до D_1 (при негативному впливі), то це свідчить про зниження попиту на ресурс (рис. 36.3).

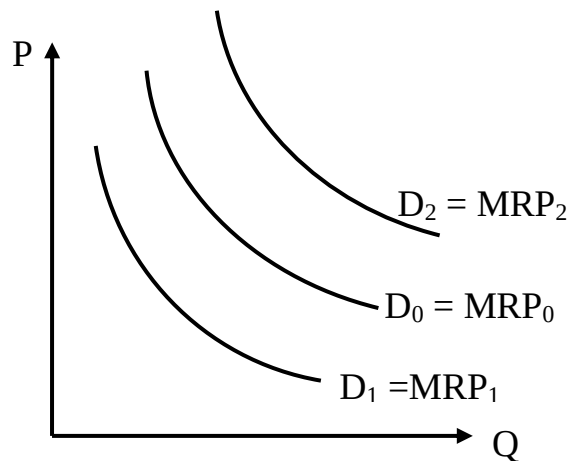

Рис. 36.3. Зміна в попиті на ресурс під впливом нецінових детермінантів

Ринок факторів виробництва, як і будь-який інший ринок, характеризується не тільки зі сторони попиту, а й зі сторони пропозиції. Пропозиція економічних ресурсів відбувається з метою максимізації корисності, оскільки отримані доходи (прибуток, заробітна плата) використовуються найчастіше для придбання благ.

Головна особливість пропозиції економічних ресурсів впливає із головного постулату про рідкість і обмеженість факторів виробництва. Крива пропозиції економічних ресурсів відображає приріст витрат покупця

ресурсів при придбанні кожної додаткової їх одиниці і тому співпадає з кривою MRC – граничні витрати підприємця на купівлю ресурсу і має позитивний кут нахилу (рис. 36.4).

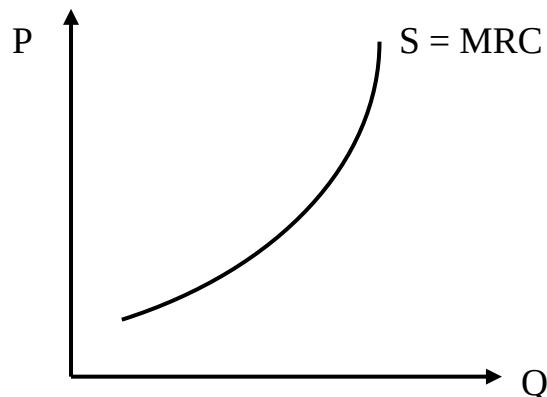

Рис. 36.4. Крива пропозиції економічного ресурсу

Зростання ціни на економічний ресурс вимагає збільшення обсягів її пропозиції, але крива пропозиції любого рідкісного та обмеженого ресурсу буде спочатку плавно зростати, а потім крутизна її підйому буде зростати.

На пропозицію факторів виробництва суттєво впливають різні чинники і насамперед їхня мобільність та здатність до відтворення. Ресурс вважається мобільним, якщо під впливом якихось мотивів або причин він може переміщуватися з однієї галузі в іншу. Мобільними, наприклад, є трудові ресурси. Якщо ж ресурс малорухливий навіть під дією вагомих причин, він належить до немобільних. Прикладом таких ресурсів є нафта, газ, земля, деякою мірою капітал. У світовій економіці були випадки, коли внаслідок різкого підвищення цін на нафту у виробників з'являлися додаткові стимули для буріння нових нафтових свердловин. Однак обмеженість цього фактора і місць його залягання, як правило, свідчить про те, що навіть значне підвищення цін на нього не викликає суттєвої зміни його пропозиції.

Під впливом цих факторів пропозиція на ресурс збільшується до S_2 або зменшується S_1 , що відображено на рис. 36.5.

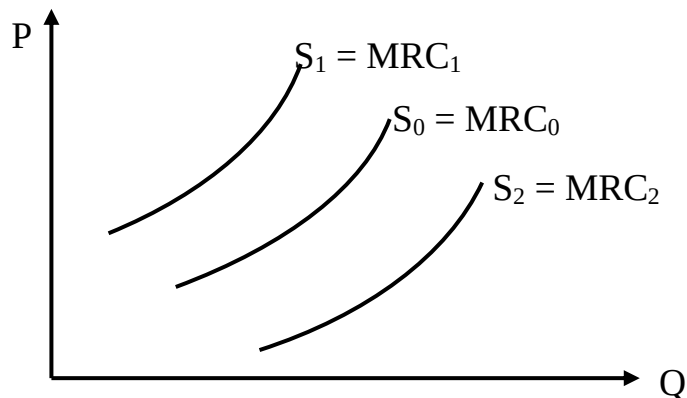

Рис. 36.5. Зміна пропозиції економічних ресурсів

Рівновага на ринку ресурсу досягається, коли його попит і пропозиція співпадають. На рис. 36.6 площа трикутника OEQ_E відповідає обсягу витрат на купівлю Q_E одиниць ресурсу виробником благ. Площа трикутника OP_EE позначає обсяг залишку, який отримує власник ресурсу, продаючи його за ціною P_E (інтегральна різниця між ціною, за якою власник міг би продати ресурс, та його ринковою ціною). Цей залишок продавця ресурсу називають економічною рентою.

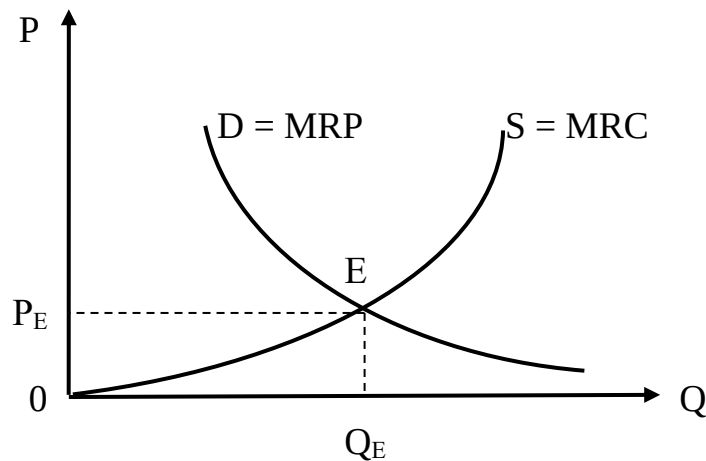

Рис. 36.6. Рівновага на ринку ресурсів

За умови досконалої конкуренції на ринку факторів виробництва його пропозиція є досконало еластичною і має вигляд горизонтальної лінії (рис. 36.7).

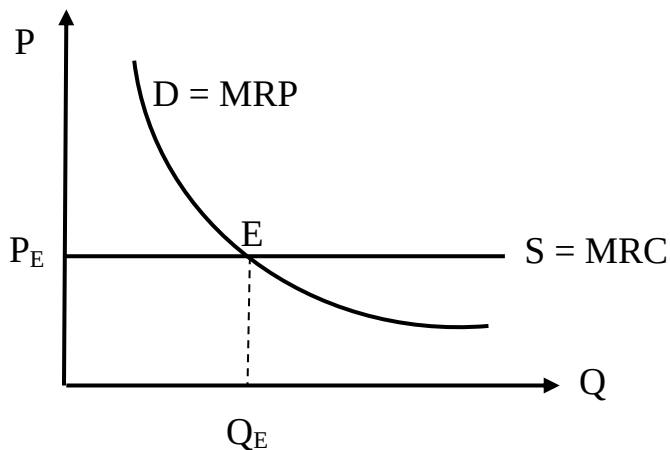

Рис. 36.7. Рівновага на ринку факторів виробництва за умов досконалої конкуренції

Це означає, що всі одиниці ресурсу фірма зможе купувати по одній фіксованій ціні. Крива попиту на певний ресурс збігатиметься з кривою граничного продукту у грошовому вираженні (MRP). Вона є спадною внаслідок того, що у короткостроковому періоді діє закон спадної віддачі, і саме він спричиняє зменшення граничної продуктивності додаткових одиниць ресурсу. Крива пропозиції ресурсу або граничні витрати на ресурс перетинається з кривою попиту або граничного продукту у грошовому вираженні у точці E, яка визначає оптимальну кількість фактору – Q_E , яку

має купити фірма за фіксованою ціною – P_E . Якщо фірма купує виробничий ресурс на ринку досконалої конкуренції і, відповідно, не може впливати на його ціну, то граничні витрати на ресурс дорівнюють цій ціні: $MRC = P$. Умовою максимізації прибутку підприємством є залучення такої кількості фактора виробництва, за якої виконується рівність $MRC = MRP$.

У такому випадку рівновага на ринку ресурсів за умов досконалої конкуренції (максимізації прибутку) є залучення такої кількості фактора виробництва, за якої виконується рівність: $P = MRP$.

На більшості продуктових і факторних ринків фірми діють в умовах недосконалої конкуренції. Монопольна влада на ринках готової продукції може вплинути на попит на фактори виробництва. Виробники, які володіють ринковою владою, прагнуть виробляти менше, ніж конкурентні підприємства. В результаті цього їм потрібна менша кількість ресурсів, ніж конкурентним підприємствам. Граничний виторг від додаткового випуску для монополістів менший від його ціни. Це призводить до того, що виторг від граничних продуктів виробничих ресурсів нижчий від вартості їх граничного продукту.

Монопсонія на ринку ресурсів виникає тоді, коли великій кількості неорганізованих працівників, що пропонують працю, протистоїть єдиний покупець – підприємство або спілка підприємств. Єдиний покупець економічного ресурсу (праці) наймає меншу кількість працівників, знижує ставку заробітної плати метою максимізації прибутку. Більш детально особливості поведінки монополії та монопсонії на ринку факторів виробництва буде розглянуто у наступній темі (ринок праці).

36.4. Еластичність попиту на ресурс. Оптимальне співвідношення ресурсів

Зміна ціни ресурсу веде як до ефекту випуску, так і до ефекту заміщення. Ефект заміщення полягає в тому, що виробник замінює дешевшим ресурсом відносно дорожчий. Ефект випуску передбачає, що виробник збільшує випуск продукції, якщо ціна ресурсу знижується, і зменшує його, якщо ціна підвищується. *Галузевий попит на ресурс* складається з обсягів попиту окремих виробників як сума їх значень при кожній можливій ціні.

Чутливість виробників до зміни ціни на ресурс аналізується за допомогою коефіцієнта еластичності, який обчислюється як відношення відсоткової зміни попиту на ресурс до відсоткової зміни його ціни:

$$E_D^P = \frac{\Delta Q_d \%}{\Delta P \%} = \frac{\Delta Q_d}{Q_{d1}} \div \frac{\Delta P}{P_1} = \frac{\Delta Q_d}{\Delta P} \times \frac{P_1}{Q_{d1}} \quad (36.8)$$

де E_D^P – коефіцієнт еластичності попиту за ціною;

ΔQ_d – зміна обсягу попиту на ресурс;

ΔP – зміна ціни на ресурс;

Q_{d1} – первинний обсяг попиту на ресурс;

P_1 – первинна ціна ресурсу.

Еластичність попиту на певний ресурс залежить від наступних чинників:

- еластичності попиту на товар, що виробляється за допомогою даного ресурсу. Якщо невелике підвищення ціни блага викликає значне скорочення обсягу попиту, тоді спостерігається суттєве зменшення кількості ресурсу, потрібного для виробництва продукту, відповідно до ціни даного ресурсу. Коли ж попит на продукт нееластичний, тоді спостерігатиметься невелике скорочення обсягу потрібного ресурсу порівняно з підвищенням його ціни. Отже, еластичність попиту на ресурси прямо залежить від еластичності попиту на ресурс;

- структури ринку готової продукції. Якщо ринок із досконалою конкуренцією, то попит на ресурс еластичний, якщо ринок монопольний – нееластичний;

- частки ресурсу в загальних витратах фірми-виробника готової продукції. Чим більша частка витрат на купівлю даного ресурсу, тим більш еластичний попит фірми на нього, тобто попит на ресурс зменшується;

- ступеня взаємозамінності ресурсів. У довгостроковому періоді всі виробничі фактори є замінними, тому з підвищенням ціни одного фактора фірми намагатимуться змінити його відносно дешевшими ресурсами. Отже, один фактор виробництва заміщується іншим, відносно дешевшим, то в цих умовах попит є еластичнішим на даний фактор. У свою чергу, легкість заміщення фактора виробництва залежить від кількості наявних замінників та від технічних умов виробництва. Таким чином, якщо ресурс має близькі замінники, то попит на нього – більш еластичний, ніж за відсутності замінників;

- спадна віддача змінного фактора. Якщо гранична продуктивність спадає високими темпами, коли використовується більша кількість змінного фактора, зниження його ціни не викликатиме суттєвого збільшення використання цього фактора. І навпаки, коли зниження граничної продуктивності відбувається повільно при зростанні змінного ресурсу, спостерігатиметься значне збільшення попиту на ресурс внаслідок зниження його ціни. Отже, між темпами зміни граничної продуктивності і еластичністю попиту фірми на фактор виробництва існує обернена залежність;

- часу (попит на ресурс у довгостроковому періоді еластичніший порівняно з короткостроковим).

У попередніх питаннях ми розглянули попит фірми на один змінний ресурс, тобто короткотерміновий період діяльності фірми. У довготерміновому періоді фірма може змінювати кількість всіх ресурсів, які використовуються у виробничому процесі. Коли фірма використовує два або більше факторів виробництва, проблема визначення їх оптимальної

кількості ускладнюється можливістю заміни ресурсів один одним. Для виробника важливим є розв'язання двох взаємопов'язаних завдань:

1. При якому співвідношенні ресурсів витрати на їх придбання для досягнення певного обсягу продукції будуть мінімальними?

2. Яке співвідношення ресурсів забезпечує максимальний прибуток?

Відповіді на них дають правило мінімізації витрат та правило максимізації прибутку.

Правило мінімізації витрат: витрати мінімізуються при такому співвідношенні ресурсів, коли граничні продукти у розрахунку на одиницю вартості кожного ресурсу є однаковими:

$$\frac{MP_L}{P_L} = \frac{MP_K}{P_K} \quad (36.9)$$

де MP_L , MP_K – граничний продукт праці і капіталу;

P_L, P_K – ціна праці і капіталу.

Оскільки споживання додаткової одиниці продукції праці і капіталу створюють однакову граничну доходність, то буде справедливою рівність:

$$\frac{MRP_L}{P_L} = \frac{MRP_K}{P_K} \quad (36.10)$$

Наприклад, що 1 люд.-год праці (P_L) та 1 маш.-год капіталу (P_K) мають вартість 15 грош. од. Якщо при збільшенні праці на одиницю приріст продукції становить 5 шт. (граничний продукт праці — MP_L), а капіталу — 7 шт. (граничний продукт капіталу — MP_K), то виробнику доцільно перерозподілити кошти, які він витрачає на придбання ресурсів, таким чином, щоб збільшити ви-користання капіталу і зменшити використання праці. Вивільнення 15 грош. од. за рахунок зменшення споживання праці на 1 люд.-год призведе до недоотримання 5 одиниць продукції, тоді як залучення за рахунок цих коштів ще однієї одиниці капіталу дасть додатково 7 одиниць продукції. Виграш виробника очевидний: щоб зберегти попередній обсяг виробництва, він може вивільняти більше коштів від зменшення споживання одного ресурсу, ніж додатково витрачати на придбання іншого. Отже, загальні витрати на виробництво заданого обсягу продукції будуть зменшуватися.

Однак мінімальні витрати на виробництво не завжди забезпечують максимальний прибуток. Вони збігаються лише для умов конкурентного ринку, де попит абсолютно еластичний, а ціна на продукт залишатиметься незмінною при зміні пропозиції фірми. Тому доцільніше користуватися більш загальним підходом: максимальний прибуток досягається за умови рівності граничного продукту та граничних витрат $MRP = MRC$. Це правило має виконуватися для кожного з ресурсів:

$$\begin{cases} MRP_K = MRC_K \\ MRP_L = MRC_L \\ MRP_M = MRC_M \end{cases} \quad (36.11)$$

де MRP_K , MRP_L , MRP_M – гранична дохідність капіталу, праці та землі відповідно;

MRC_K , MRC_L , MRC_M – граничні витрати на капітал, працю та землю.

Дане правило максимізації прибутку можна записати і в такому загальному вигляді:

$$\frac{MRP_L}{MRC_L} = \frac{MRP_K}{MRC_K} = \frac{MRP_M}{MRC_M} = \dots = 1 \quad (36.12)$$

В умовах досконалої конкуренції, коли ціни на ресурси не залежать від фірми, граничні витрати на ресурс дорівнюють ціні одиниці ресурсу, тобто $MRP_L = P_L$, $MRP_K = P_K$, $MRP_M = P_M$.

Тоді правило максимізації прибутку за умов досконалої конкуренції можна записати так:

$$\frac{MRP_L}{P_L} = \frac{MRP_K}{P_K} = \frac{MRP_M}{P_M} = \dots = 1 \quad (36.13)$$

Таким чином, у разі придбання ресурсів на конкурентному ринку фірма досягає співвідношення ресурсів, що максимізує її прибуток, якщо кожна нова одиниця факторів виробництва має ціну, яка дорівнює граничному продукту у грошовому вираженні для кожного виду ресурсів. Однак ринки ресурсів не завжди конкурентні. Найчастіше конкуренція тут обмежена, недосконала. Особливості ринків окремих ресурсів аналізуються у наступних темах.

36.5. План семінарського заняття та практичні завдання

для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність категорії «похідний попит». Взаємозв'язок ринків продуктів та ринків факторів виробництва. Відмінності функціонування ресурсних ринків.

2. Похідний попит на ресурс за умов ринку досконалої конкуренції.

3. Похідний попит на ресурс за умов ринку недосконалої конкуренції.

4. Рівновага на ринку факторів виробництва.

5. Еластичність попиту на ресурс та фактори впливу. Оптимальне співвідношення ресурсів.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягають особливості ринків факторів виробництва?

2. Який має взаємозв'язок ринок продуктів та ринок ресурсів?

3. Чим відрізняється ринок ресурсів від ринку готової продукції?

4. Поясніть сутність факторних доходів.

5. Обґрунтуйте, чому попит на ресурси називають похідним попитом?

6. Які чинники впливають на зміни попиту на ресурси?

7. Що лежить в основі формування кривої пропозиції на ресурс?
 8. Як досягається рівноважний стан на ринку факторів виробництва?
 9. Перерахуйте основні фактори впливу на еластичність попиту на фактори виробництва.

10. Розкрийте правило оптимального співвідношення ресурсів у довгостроковому періоді виробництва?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Похідний попит	
2.	Граничні витрати на ресурс	
3.	Галузевий попит на виробничий ресурс	
4.	Ефект заміщення	
5.	Правило максимізації прибутку	
6.	Коефіцієнт цінової еластичності попиту на ресурс	
7.	Правило мінімізації витрат ресурсів	
8.	Ефект випуску	
9.	Ринок факторів виробництва	
10.	Граничний продукт фактора в грошовому вираженні	

Визначення

1. Сума обсягів послуг виробничого ресурсу, необхідних для окремих підприємств у галузі, за різних цін на ці послуги.

2. Додатковий дохід фірми, в результаті використання додаткової одиниці ресурсу.

3. Попит на фактори виробництва, який залежить від попиту на кінцеві продукти, що виробляються на основі цих факторів.

4. Прагнення підприємця замінювати більш дешевим ресурсом відносно більш дорогий.

5. Галузь ринкових відносин, де продаються й купуються ресурси, які необхідні для здійснення виробничої діяльності.

6. Співвідношення ресурсів, коли граничні продукти у розрахунку на одиницю вартості кожного фактору виробництва є однаковими.

7. Витрати мінімізуються у тому випадку, коли граничний продукт на грошову одиницю витрат фактора виробництва зрівнюється для кожного фактора виробництва.

8. Фірма впроваджуватиме у виробництво змінні ресурси доти, доки граничний продукт у грошовому виразі (тобто граничний дохід, отриманий від застосування додаткової одиниці ресурсу) не зрівняється з граничними витратами на його залучення.

9. Додаткові витрати фірми, зумовлені купівлею додаткової одиниці ресурсу

10. Відношення відсоткової зміни попиту на ресурс до відсоткової зміни його ціни.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Ринковий попит на ресурс є добутком індивідуальних попитів, усіх фірм, що купують цей ресурс.

2. Зміна попиту на готову продукцію фірми не впливає на попит фірми на ресурс.

3. Крива попиту фірми на ресурс є кривою граничної доходності ресурсу, кожна точка якої показує кількість ресурсу, яку купувала б фірма за кожної можливої ціни даного ресурсу.

4. Щоб знайти оптимальний обсяг попиту на ресурс, який забезпечить максимізацію прибутку, фірма повинна співставляти вигоди і витрати від залучення додаткової одиниці ресурсу.

5. Для конкурентної фірми $P = MR$, тому цінність граничного продукту і гранична доходність ресурсу співпадають.

6. Використання ресурсу буде для фірми прибутковим, якщо гранична доходність ресурсу стане рівною граничним витратам на нього.

7. Попит на ресурс недосконалого конкурента більш еластичний, ніж попит конкурентної фірми.

8. Якщо фактори виробництва взаємозамінні, то зниження ціни одного з ресурсів призведе до зменшення попиту на інший лише у разі перевищення ефектом заміни ефекту обсягу випуску.

9. Чим вища еластичність попиту на готову продукцію, тим більш еластичним є попит на ресурс, і навпаки.

10. Фірма мінімізуватиме видатки на заданий обсяг продукції, якщо забезпечить таке співвідношення ресурсів, для якого відношення граничної продуктивності ресурсів до їхніх цін є однаковим для всіх видів ресурсів.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Похідний характер попиту на ресурс означає, що:

а) попит фірми на ресурс залежить від попиту на готову продукцію фірми;

б) попит фірми на ресурс залежить від ціни ресурсу;

в) попит фірми на ресурс залежить від граничної продуктивності ресурсу;

г) попит фірми на ресурс залежить від граничних видатків на нього.

2. Граничні видатки фірми на ресурс це:

а) додаткові видатки на кожну додатково залучену у виробництво одиницю ресурсу;

б) додаткові видатки, пов'язані з продажем додаткової одиниці продукту;

в) різниця між сукупними і середніми видатками фірми на ресурс;

г) сума середніх і сукупних видатків фірми на ресурс.

3. Попит на ресурс не залежить від:

а) рівня податків;

б) продуктивності праці;

в) цін на інші ресурси;

г) всі відповіді неправильні.

4. До нецінових детермінант попиту на ресурс належить:

а) попит на готову продукцію;

б) продуктивність ресурсу;

в) зміна ціни інших ресурсів;

г) всі відповіді правильні.

5. Крива попиту на ресурс конкурентної фірми є:

а) кривою граничної доходності ресурсу;

б) кривою граничних видатків на ресурс;

в) досконало еластичною;

6. Граничний продукт фактора виробництва в грошовому виразі:

а) являє собою ціну реалізації останньої одиниці продукції;

б) дорівнює зміні загального обсягу виручки при використанні додаткової одиниці фактора виробництва;

в) дорівнює зміні обсягу виробництва при використанні додаткової одиниці виробничого фактора;

г) неможливо визначити в умовах досконалої конкуренції.

7. Якщо конкурентна фірма досягне рівня виробництва, за якого грошовий вираз граничного продукту кожного ресурсу дорівнює ціні цього ресурсу, то вона:

а) виробляє продукт з мінімальними витратами, але не обов'язково отримує максимальний прибуток;

б) отримує максимальний прибуток, але не обов'язково виробляє продукцію з мінімальними витратами;

в) отримує максимальний прибуток при мінімальних витратах виробництва;

г) не обов'язково отримує максимальний прибуток чи досягає мінімального рівня витрат.

8. Якщо цінова еластичність попиту на товар А зростає, то еластичність попиту на ресурс, що використовується у виробництві товару А:

а) знижується;

б) підвищується;

в) не змінюється;

г) стає одиничною.

9. Згідно з правилом оптимального використання ресурсу:

а) використання ресурсу буде прибутковим, якщо гранична доходність ресурсу дорівнює граничним витратам на нього;

б) використання ресурсу буде прибутковим, якщо ціни всіх залучених ресурсів рівні;

в) використання ресурсів буде прибутковим, якщо фірма купує їх на конкурентному ринку;

г) використання ресурсів буде прибутковим до точки, де $MR = MC$.

10. Фірма мінімізує витрати на ресурси, якщо:

а) співвідношення між граничними продуктами та цінами всіх ресурсів однакові;

б) граничні продуктивності всіх ресурсів однакові;

в) граничні продуктивності всіх ресурсів дорівнюють їхнім цінам;

г) ціни всіх залучених ресурсів однакові.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

Фірма є досконалим конкурентом на ринку блага і на ринку фактора; ціна блага (P) дорівнює 2 грош. од., ціна фактору виробництва – 22 грош. од.

Визначити обсяг закупівлі фірмою фактора (F) на основі даних наступної таблиці 36.3.

Таблиця 36.3

Показники діяльності конкурентної фірми на ринку фактора виробництва

F	4	5	6	7	8	9	10
MP_F	21	20	18	15	11	6	0

Методика розв'язання:

Якщо фірма продає свій продукт на ринку досконалої конкуренції і, відповідно, не може впливати на його ціну, то гранична дохідність ресурсу збігається з ринковою вартістю його граничного продукту й обчислюється за такою формулою:

$$MRP = MP \cdot P$$

Таблиця 36.3

Показники діяльності конкурентної фірми на ринку фактора виробництва

F	4	5	6	7	8	9	10
MP_F	21	20	18	15	11	6	0
MRP_F	42	40	36	30	22	12	0

Якщо фірма купує виробничий ресурс на ринку досконалої конкуренції і, відповідно, не може впливати на його ціну, то граничні витрати на ресурс дорівнюють цій ціні: $MRC = P$.

Умовою максимізації прибутку підприємством є залучення такої кількості фактора виробництва, за якої виконується рівність $MRC = MRP$.

У такому випадку рівновага на ринку ресурсів за умов досконалої конкуренції (максимізації прибутку) є залучення такої кількості фактора виробництва, за якої виконується рівність: $P = MRP$.

$$MRP = MRC, 22 = 22 \text{ при } F = 8.$$

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Відомо, що фірма виробляє певний товар і реалізує його на ринку за ціною 50 грош. од. У таблиці 36.4 наведені дані про виробничу функцію фірми:

Таблиця 36.4

Показники діяльності на ринку фактора виробництва

Кількість найманих одиниць ресурсу (F)	0	1	2	3	4	5	6
Загальний продукт, од. (TP)	0	15	26	33	38	41	43

Використовуючи наведені дані визначте:

а) залежність між ціною ресурсу та його кількістю, що буде наймати фірма та побудуйте криву попиту на ресурс;

б) яку кількість ресурсу доцільно найняти фірмі, якщо ціна за одиницю ресурсу складає 350 грош. од.

Задача 2. У таблиці 36.5 зведені данні щодо величини граничного продукту праці і капіталу та її грошових виразів. Обидва ресурси є змінними та купуються на конкретному ринку. Ціна праці складає 2 грош. од., ціна капіталу – 3 грош. од.

Таблиця 36.5

Показники діяльності конкурентної фірми на ринках факторів виробництва

L	MP_L	MRP_L	K	MP_K	MRP_K
1	10	5	1	21	10,5
2	8	4	2	18	9,0
3	6	3	3	15	7,5
4	5	2,5	4	12	6,0
5	4	2	5	9	4,5
6	3	1,5	6	6	3,0
7	2	1	7	3	1,5

Визначте:

а) скільки одиниць праці та капіталу повинна використовувати фірма, щоб виробити з мінімальними витратами 64 одиниці продукту? 99 одиниць продукту?

б) скільки одиниць праці та капіталу повинна використовувати фірма, щоб отримати максимальний прибуток?

Задача 3. Фірма використовує 10 одиниць ресурсу А та виробляє 150 одиниць товару, а коли наймає 11 – одиницю ресурсу, обсяг виробництва

збільшується до 160 одиниць. Ціна одиниці ресурсу дорівнює 100 грош. од. Чому дорівнює граничний виторг від граничного продукту, якщо $MR = 50$ грош. од.?

Задача 4. У виробництві продукції фірма застосовує два види ресурсів – працю та капітал. Ціна одиниці праці – 8 грош. од./год., ціна одиниці капіталу – 12 грош. од./год. За певного рівня випуску граничний продукт праці становить 40 одиниць, граничний продукт капіталу – 60 одиниць.

Визначте, чи мінімізує фірма свої сукупні виробничі витрати, чи їй потрібно змінити співвідношення ресурсів.

Задача 5. Конкурентна фірма продає власну продукцію за ціною 2 грош. од. за одиницю, а ресурс купує за ціною 10 грош. од. за одиницю.

Визначте, якими повинні бути гранична продуктивність і гранична доходність ресурсу, щоб фірма могла максимізувати прибуток.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 37. РИНОК ПРАЦІ

Мета: з'ясувати особливості ринку праці; виявити механізм формування попиту і пропозиції на ринку праці; визначити фактори впливу на попит і пропозицію праці; усвідомити взаємозалежність попиту, пропозиції на працю і заробітної плати в умовах досконалої конкуренції, з'ясувати особливості формування заробітної плати на ринку монополії, виявити наслідки монополізації ринку праці профспілками; визначити особливості двосторонньої монополії на ринку праці.

Основні терміни і поняття: ринок праці, індивідуальна робоча сила, заробітна плата, реальна заробітна плата, номінальна заробітна плата, індивідуальний попит на працю, ринковий попит на працю, індивідуальна пропозиція праці, ринкова пропозиція праці, мобільність робочої сили, продуктивність праці, ефект заміщення, ефект доходу, монополія на ринку праці, профспілка, двостороння монополія.

План лекції:

37.1. Загальна характеристика ринку праці.

37.2. Ринок праці за умов досконалої конкуренції.

37.3. Ринок праці за умов недосконалої конкуренції.

37.1. Загальна характеристика ринку праці

Ринок праці є однією з складових національного ринку. Однак цей ринок є об'єктом вивчення не тільки макро-, а й мікроекономіки, тому потрібно зрозуміти специфіку, властиву кожному із рівнів аналізу цього об'єкта. Порівняльна характеристика аналізу ринку праці на двох рівнях представлена на рис. 37.1.

Рис. 37.1. Ринок праці на макро- та макрорівнях

Отже, на мікрорівні вивчається попит і пропозиція праці та їх рівновага на рівні окремого підприємства в різних ринкових структурах.

Ринок праці – ринок одного з факторів виробництва, де домогосподарства в ролі найманих робітників пропонують свою працю, а фірми - виробники товарів та послуг (працедавці) – потребують її. Іншими словами ринок праці - це передусім система суспільних відносин, пов'язаних із купівлею і продажем товару «робоча сила».

Цей ринок, як і будь-який інший ринок, характеризується загальними рисами і функціонує за спільними законами. На цьому ринку є об'єкт купівлі-продажу, є продавці і покупці, які вступають в певні відносини. На ньому формується попит і пропозиція та ціна. Разом з тим, цей ринок має певні особливості, які відрізняють його від інших видів ринків. Розглянемо **особливості** цього ринку.

На ринку праці продається і купується *особливий товар*. У сучасній економічній літературі відсутня однозначна відповідь на запитання, що вважати товаром на ринку праці: робочу силу, працю чи послуги праці? (трудова послуга, за твердженням західних економістів; робоча сила – за Марксом). Проте більшість авторів схильні до думки, що товаром на ринку праці є індивідуальна робоча сила.

Індивідуальна робоча сила являє собою сукупність фізичних та духовних якостей людини, які використовуються у процесі виробництва товарів і послуг.

Робоча сила (праця), як виробничий ресурс, відрізняється від речових виробничих ресурсів, перш за все, тим, що вона не від'ємна від людини і має соціальний та політичний аспекти, які формують ставлення її до трудової діяльності. У працівників маються інтереси, потреби, права тощо.

Продавцями праці (робочої сили) виступають домашні господарства і окремі індивіди, що максимізують корисність. Вони створюють пропозицію праці на ринку. Обсяг пропозиції праці в економіці визначається на основі індивідуальних рішень окремих робітників, які володіють специфічним товаром.

В мікроекономічному аналізі розрізняють індивідуальну і ринкову пропозицію. Спочатку розглянемо пропозицію праці, яка формується окремим індивідом, тобто індивідуальну пропозицію праці.

Індивідуальна пропозиція праці – це кількість праці окремого індивіда, що пропонується на ринку праці при визначеній ціні протягом певного проміжку часу.

Рішення кожної людини про необхідність та тривалість своєї праці залежить від багатьох факторів. До них належить: наявність сім'ї, дітей, боргових та кредитних зобов'язань, віддаленість місця роботи від дому, рівень здоров'я, престижності професії, соціальних умов праці тощо, але головним фактором індивідуальної пропозиції вважається **ставка заробітної плати** (ціна, що виплачується за використання праці найманого

працівника). Причому обсяг роботи, що бажає виконувати працівник залежить не від номінальної, а від реальної заробітної плати. **Номінальна заробітна плата** – це сума грошей, яку отримує найманий працівник, а **реальна** – це сукупність товарів і послуг, яку може придбати робітник з урахуванням купівельної спроможності грошей.

Однак, якою б високою не була ставка заробітної плати, власник ресурсу праці не може працювати 24 год. на добу. Він має відпочивати, споживати, народжувати та виховувати дітей, розвивати свої здібності.

Отже, перед будь-яким робітником постає проблема вибору: скільки часу він буде працювати, а скільки залишить для дозвілля (термін «дозвілля» в мікроекономіці охоплює будь-яку діяльність людини поза місцем роботи. Сюди відносяться вживання їжі, сон, відпочинок, розваги, інтелектуальний розвиток, виховання дітей, спілкування з іншими людьми).

Критерієм оптимального вибору є *максимізація корисності*. Намагаючись максимізувати корисність, людина зіставляє одну годину дозвілля з тими благами, які вона може отримати за дохід, зароблені за годину праці.

Для вибору оптимального, з точки зору працівника, поєднання доходу і дозвілля можна використати графік, на якому зображені крива байдужості і бюджетна лінія (рис. 37.2). На осі ординат відкладено можливий дохід працівника (I) за день, тиждень, місяць, рік. На осі абсцис – години дозвілля (H), обмежений тривалістю періоду доби, тижня, місяця, року.

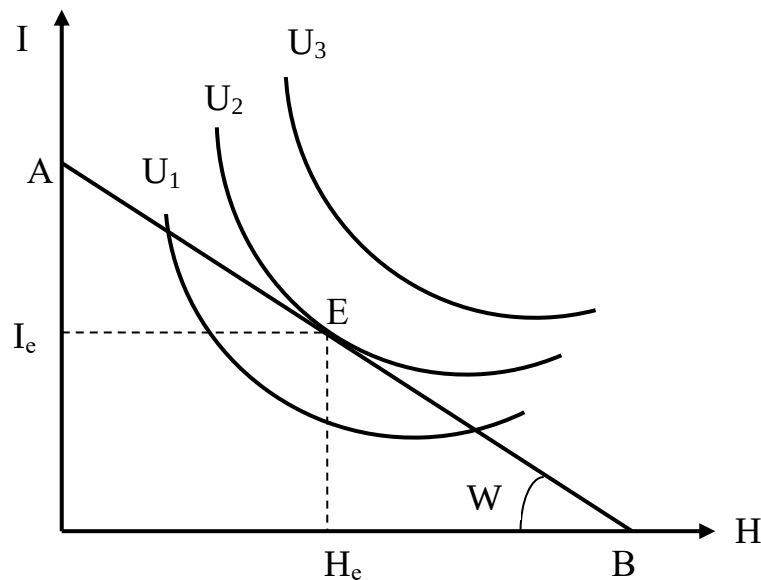

Рис. 37.2. Вибір між працею і дозвіллям

Лінія AB – лінія бюджетного обмеження, що показує всі можливі комбінації «дохід – дозвілля», нахил бюджетної лінії визначається ставкою заробітної плати (W).

Для того, щоб визначити, яку точку на прямій АВ обере індивід, потрібно виявити його переваги. Зобразимо їх картою кривих байдужості (U_1, U_2, U_3).

На рис. 37.2 показано рівновагу в розподілі часу між працею і дозвіллям з точки зору вибору працівника. Рівновага досягається в точці Е дотику бюджетної лінії і кривої байдужості U_2 . Вона визначає оптимальну тривалість робочого часу, протягом якого працівник отримує дохід I_e і часу дозвілля H_e .

Бюджетна лінія працівника на ринку праці буде мати такий вигляд:

$$I_e = W (24 - H_e) \quad (37.1)$$

У цій точці Е нахил бюджетної лінії і кривої байдужості U_2 співпадає, тобто досягається рівновага граничної норми заміщення доходу (MRS_{Н,І}) і ставки заробітної плати W .

$$MRS_{Н,І} = W \quad (37.2)$$

Це означає, що працівник працює $(24 - H)$ годин на добу і заробляє I грошових одиниць за добу.

Слід мати на увазі, що реакція працівника на підвищення ставки заробітної плати не однозначна. Якщо працівник має можливість визначати тривалість своєї роботи і йому запропонували, наприклад, більш високу погодинну ставку, то, з одного боку, він буде намагатися збільшити робочий час, тобто замінити вільний час робочим («ефект заміщення» – ЕЗ), а з іншого – зростання денного доходу внаслідок підвищення зарплати посилить його бажання мати більше вільного часу для відпочинку, що приводить до втрати доходу («ефект доходу» – ЕД). Ці обставини впливають на пропозицію праці. В першому випадку пропозиція праці збільшується (прямий зв'язок між ставкою заробітної плати і пропозицією праці), а у другому – зменшується (обернений зв'язок між ставкою заробітної плати і пропозицією праці) (рис. 37.3)

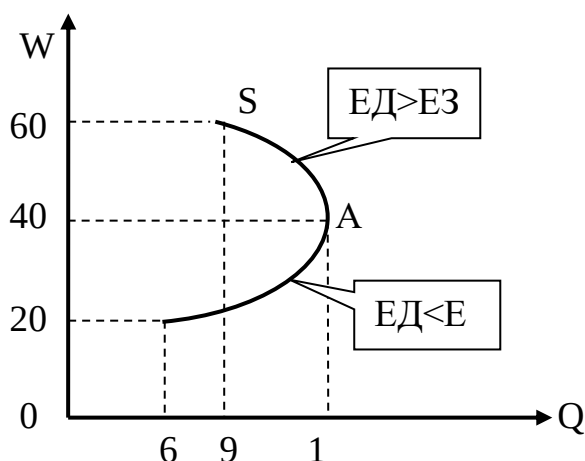

Рис. 37.3. Крива індивідуальної пропозиції праці за різної ставки заробітної плати

На осі абсцис відкладено Q_L – кількість годин праці, а на осі ординат W – заробітну плату в грош.од.

Із рисунку 37.3 видно, що зростання годинної ставки заробітної плати від 20 до 40 грош. од. зумовило збільшення пропозиції праці індивідом з 6 до 12 год. На цій ділянці пропозиції домінує ефект заміщення (рух по S_L до точки А).

Ефект заміщення – це заміна години дозвілля робочим часом для збільшення можливості споживання.

Зростання годинної ставки заробітної плати з 40 до 60 грош. од. призвело до зменшення пропозиції праці від 12 до 9 год. На цій ділянці домінує ефект доходу (рух по S_L вище точки А).

Ефект доходу полягає в тому, що при зростанні ставки заробітної плати підвищується ціна дозвілля. Високий дохід споживача підвищує його можливості триваліше і змістовніше відпочити, він починає години праці заміщувати годинами відпочинку.

Однак, в мікроекономічному аналізі дуже складно виявити ту межу, за якою зростання ставки заробітної плати призводить до панування ефекту доходу. Індивід дослідним шляхом визначає для себе сам межу доходу, коли починає оцінювати дозвілля як вище благо і жертвувати заради нього часткою доходу. Ефект доходу діє не для всіх категорій найманих працівників. Наприклад, якщо ставка заробітної плати зростає до 12,17,20 грош. од. за годину і вище, то наявний в Україні рівень цін на товарних ринках не дає підстави стверджувати, що виникне ефект доходу, скоріше – ефект заміщення.

Таким чином, приймаючи рішення про те, пропонувати чи не пропонувати свою працю на ринку, працівник здійснює вибір між двома джерелами корисності: дозвіллям і споживанням відповідної кількості товарів і послуг. Перевага віддана дозвіллю (відпочинок, розваги, домашні справи) означає в той же час зменшення можливості заробляти на придбати будь-якого споживчого блага, і навпаки. Індивідуум, по суті намагається збалансувати переваги дозвілля і роботи таким чином, щоб в ідеалі гранична корисність одного періоду часу дозвілля дорівнювала граничній корисності благ і послуг, які можна придбати від роботи за годину праці.

Отже, ми з'ясували сутність індивідуальної пропозиції праці і фактори, що на неї впливають і визначили, що головним чинником впливу є зарплата.

Ринкова пропозиція праці складається із суми всіх індивідуальних пропозицій праці домогосподарств. Криву ринкової пропозиції можна утворити шляхом горизонтального підсумовування індивідуальних кривих. Ринкова крива пропозиції має традиційний вигляд кривої пропозиції з нахилом угору. Вважають, що в масштабах всієї економіки переважає ефект заміни, тому з підвищенням ставки заробітної плати пропозиція робочої сили зростає.

Залежність пропозиції праці на ринку від ставки заробітної плати можна зобразити графічно (рис. 37.4).

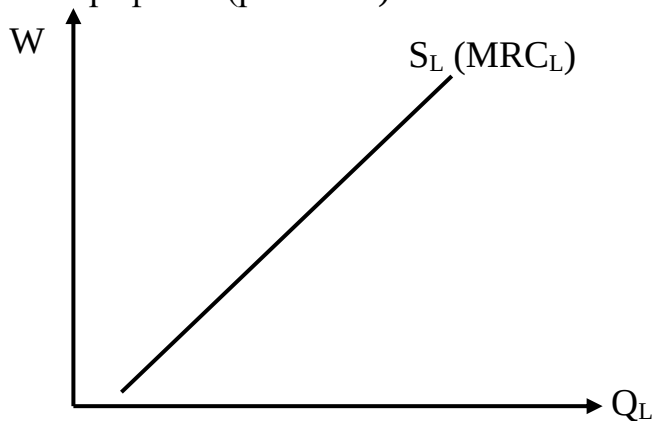

Рис. 37.4. Крива ринкової пропозиції праці

Крива пропозиції праці відображає приріст витрат при придбанні кожної додаткової одиниці цього ресурсу і тому співпадає з кривою MRC_L – граничних витрат підприємця на купівлю праці. З рис. 37.4 видно, що обсяг пропозиції праці зростає при підвищенні денної ставки заробітної плати. Це означає, що з метою отримання вищого доходу працівники будуть згодні працювати більше робочого часу.

Ми розглянули індивідуальну і ринкову пропозиції праці, з'ясували, що створюються вони домогосподарствами та окремими індивідами. З'ясуємо тепер ще одну особливість цього ринку – хто є покупцями на ринку праці.

Покупцями на ринку праці виступають підприємства (фірми). Їх метою є максимізація прибутку. Вони формують попит на працю. В мікроекономічному аналізі розрізняють індивідуальний і ринковий попит. **Індивідуальний попит на працю** – це платоспроможний попит конкретної фірми на робочу при певній ціні праці та у визначений час.

Попит на працю з боку окремої фірми залежить від наступних факторів:

- ✓ попиту на продукцію, яка виробляється за допомогою даного виду ресурсу, тому що попит на працю є похідним (за інших рівних умов зміни в попиті на продукцію фірми, який вона виробляє за допомогою цього ресурсу призведе до зміщення кривої попиту на працю в тому самому напрямку);

- ✓ зміни цін на інші фактори виробництва, перш за все капітал. Вам відомо, ресурсам властиві взаємозамінність та взємодоповненість (субституційність та компліментарність), зміни цін на ресурси-субститути та ресурси-комплементи по різному впливають на попит. Наприклад, фірма використовує робітників та верстати. Якщо ціна верстатів знизиться, це приведе до зростання доходів фірми і дозволить наймати більше кваліфікованих працівників та виплачувати їм підвищену заробітну плату, внаслідок чого скоротити кількість верстатів;

✓ продуктивність праці – здатність конкретної праці виробляти певний обсяг продукції за одиницю робочого часу. У свою чергу на продуктивність праці впливають ефективність використання основного капіталу підприємства, матеріалів, сировини. Статистика свідчить про високий ступінь залежності;

✓ ціна праці – ставка заробітної плати.

Залежність попиту на працю від ставки заробітної плати можна зобразити графічно (рис. 37.5).

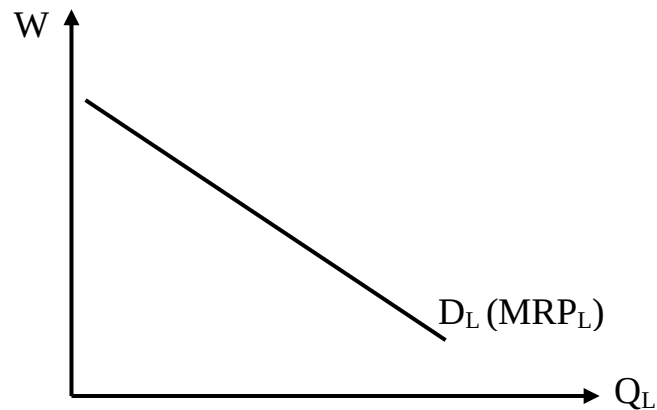

Рис. 37.5. Крива попиту фірми на працю

Крива попиту на працю для фірми визначається графіком функції граничного продукту праці в грошовому виразі. Граничний продукт праці в грошовому вираженні розраховується за формулою:

$$MRP_L = MP_L \cdot MR \quad (37.3)$$

де MRP_L – граничний продукт праці в грошовому виразі (доходність ресурсу);

MP_L – граничний продукт праці;

MR – граничний доход від продажу додаткової одиниці праці.

Крива попиту на працю має спадний характер, тому що фірма, наймаючи більшу кількість робітників, отримує від них спадну віддачу за законом спадної граничної продуктивності. Його суть полягає в тому, що фірма, яка наймає більше працівників, отримує від них спадну віддачу, тому оплачує їх працю за нижчими ставками.

Ринковий попит на працю на ринку або в галузі можна визначити шляхом горизонтального додавання попиту на працю індивідуальних фірм.

Тепер, коли ми визначили пропозицію праці і попит на неї, можна довести, що ставка заробітної плати на ринку (в галузі) встановлюється на рівні, що відповідає точці перетину кривих ринкової пропозиції праці і ринкового попиту на працю.

Взаємодія попиту на працю, пропозиції праці і заробітної плати має свою специфіку на ринку праці за умов досконалої і недосконалої конкуренції.

37.2. Ринок праці за умов досконалої конкуренції

У попередніх темах з'ясовано, що ринок досконалої конкуренції – це такий стан на ринку товарів або послуг, коли вплив кожного учасника економічного процесу на діяльність ринку настільки малий, що він не впливає на загальні умови функціонування ринку та на ціни.

Що стосується ринку праці за умов досконалої конкуренції, то він має наступні риси:

1. Значна кількість фірм, що конкурують між собою за право найму того чи іншого працівника.
2. Велика кількість працівників однакової кваліфікації, що пропонують свої послуги незалежно один від одного.
3. На рівень заробітної плати не можуть впливати ні окрема фірма, ні окремий працівник.
4. Мобільність робочої сили – можливість змінювати місце роботи, тобто не існує ніяких перешкод для переходу з одного на інше місце роботи.

Безсумнівно, реальне життя набагато складніше цих припущень. По суті, такий вид конкуренції – це абстракція, певна модель, яка показує найкращий стан діяльності ринку, але в чистому вигляді її немає. Проте ми її вивчаємо тому що, щоб зрозуміти закономірності, які притаманні ринку праці за умов досконалої конкуренції.

Проаналізуємо за допомогою графічного аналізу поведінку конкурентної фірми на ринку праці (рис. 37.6).

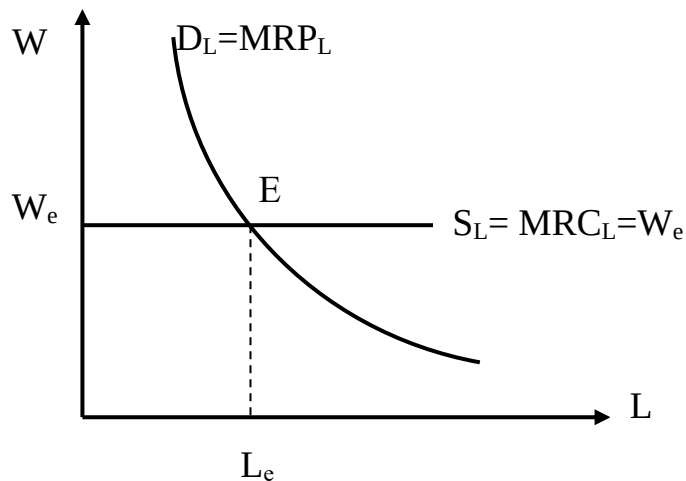

Рис. 37.6. Пропозиція і попит на працю для окремої фірми на ринку досконалої конкуренції

На конкурентному ринку праці фірма погоджується з ціною трудових ресурсів, тому пропозиція праці для окремої фірми S_L буде абсолютно еластичною і матиме вигляд горизонтальної лінії, що відповідатиме заробітній платі та граничним витратам на цей ресурс ($S_L = MRC_L = W$). Попит на працю для фірми визначається кривою граничного продукту в грошовому вираженні і має спадний характер. Фірма залучатиме

додаткових працівників до того часу, доки граничний продукт у грошовому виразі перевищуватиме граничні витрати, тобто заробітну плату. Це означає, доки крива граничного доходу праці MRP_L вище кривої граничних витратів MRC_L – фірма може збільшувати прибуток, купуючи більше праці, тому що кожна додаткова одиниця праці приносить більше доходу аніж витатки. Але коли крива MRP_L стане нижчою від лінії заробітної плати, кожна додаткова одиниця праці вимагатиме більше витатків, ніж приносить доходу. За умови досконалої конкуренції рівновага формується в точці Е – точці перетину кривих попиту і пропозиції праці. Отже, фірма максимізує прибуток, коли $MRP_L = W$ за умов досконалої конкуренції. У наступному питанні розглянемо ринок праці за умов недосконалої конкуренції.

37.3. Ринок праці за умов недосконалої конкуренції

Досконала конкуренція на ринку праці є винятковим явищем. Для більшості ринків праці типовою є недосконала конкуренція. Ринок праці може бути монополізований як з боку покупця, так із боку продавця.

Ситуація на ринку праці, коли єдина фірма пред'являє попит на працю називається *монопсонією*. Ця ситуація властива для невеликих міст, де функціонує один, наприклад цукровий завод, і практично все населення працює на цьому заводі. Монопсонічну владу в певних районах Донбасу мають вугільні шахти, які купують переважну більшість трудових ресурсів цього району. У даних прикладах працю робітників можна вважати немобільною, тобто, щоб змінити місце роботи людині потрібно або змінити місце проживання, або кваліфікацію.

Зобразимо графічно модель монопсонії на ринку праці (рис. 37.7).

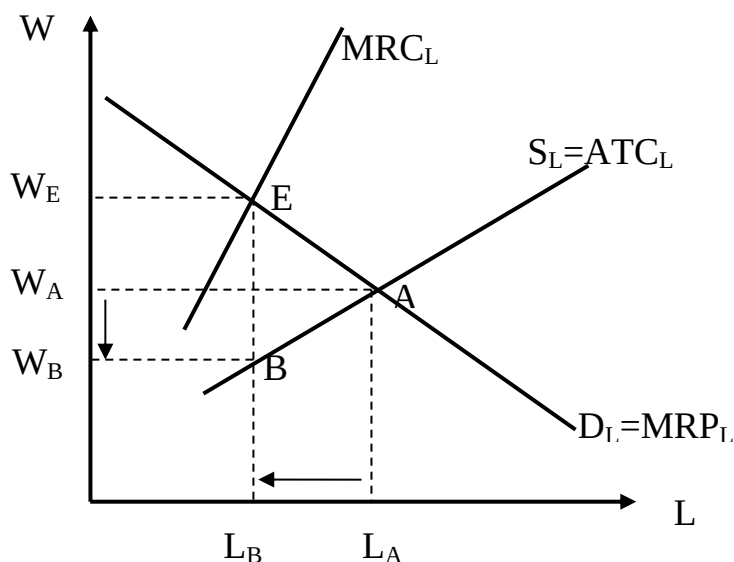

Рис. 37.7. Модель монопсонії на ринку праці

Якщо на ринку праці існує лише один покупець, то крива пропозиції праці для нього збігається з кривою ринкової пропозиції. Оскільки для робітників однакової кваліфікації виплачується однакова заробітна плата,

тому крива пропозиції відображає середні витрати наймача за одиницю праці (ATC_L).

Крива граничних витрат MRC_L розташована вище кривої пропозиції. Пояснюється це тим, що додаткове залучення працівників вимагало б підвищення ставки заробітної плати вище середнього рівня.

Із рис. 37.7 видно, що точка А показує рівновагу на конкурентному ринку, вона утворюється шляхом перетину попиту і пропозиції на працю. Рівноважну ставку заробітної плати W_A отримують L_A працівників.

Монопсоніст, як і будь яка фірма прагне максимізації прибутку. Тому обсяг найму робочої сили він визначає за умови $MRP_L = MRC_L$, а ставку заробітної плати – за кривою пропозиції праці. Рівновага досягається в точці Е, монопсонія наймає L_B працівників за ціною W_B .

Отже, за умови максимізації прибутку ($MRP_L = MRC_L$), підприємство-монопсінст зменшить чисельність зайнятих, знизить ставку заробітної плати порівняно з конкурентним ринком праці і водночас збільшить прибуток монопсонії на величину, що визначається площею прямокутника $W_E B W_B$. Отже, за умов монопсонічного ринку ставка заробітної плати нижча, а кількість найманих робітників менша.

Як ми вже зазначали, монополізація ринку праці може бути не тільки з боку покупця, а із боку продавця. Розглянемо монополізацію ринку праці з боку продавця. Найбільш поширений приклад монопольної влади з боку продавця на ринку праці – це діяльність профспілок.

Профспілка – це об'єднання працівників, що має повноваження на проведення переговорів з підприємцями від імені і за дорученням своїх членів. Профспілки виконують функцію захисту робітників від диктату фірми. Головна мета профспілки полягає в максимізації заробітної плати своїх членів та покращення умов праці.

Зобразимо графічно модель монополії на ринку праці (рис 37.8).

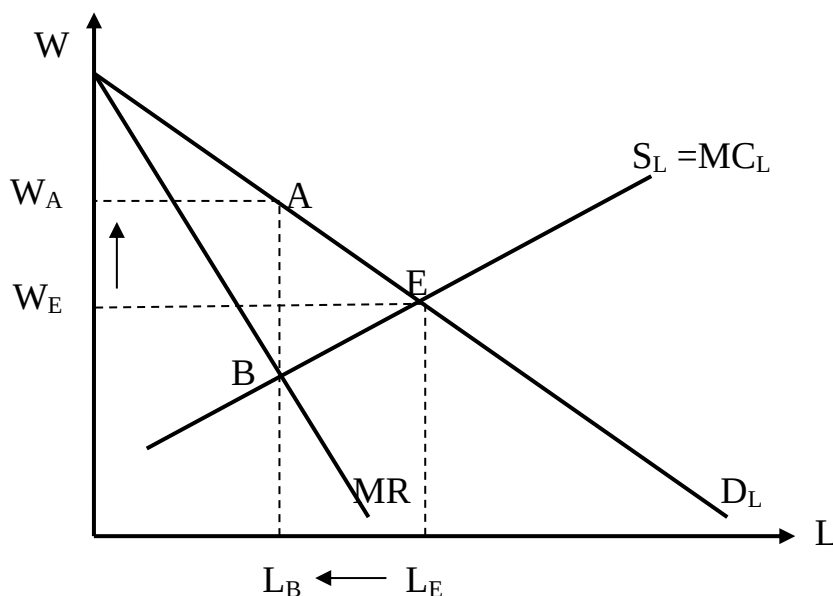

Рис. 37.8. Модель монополії на ринку праці

Припустимо, що галузевий ринок праці монополізується профспілкою і вона виступає в ролі єдиного продавця професійних послуг певного виду. Крива ринкового попиту на трудовий ресурс профспілки-монополіста залишається такою ж, як і за умов конкурентного ринку. Вона має спадний характер та ілюструє, що збільшення найму працівників супроводжується падінням граничної продуктивності їх праці і може тривати лише за умови зниження ставки оплати фактора. Це означає, що крива граничного доходу профспілки-продавця від продажу кожної додаткової одиниці праці пролягатиме нижче кривої ринкового попиту та свідчить про зниження граничних вигід від праці кожного додатково залученого до виробництва працівника.

Мета діяльності профспілки-монополії полягає в тому, щоб встановити найвигідніший для її членів рівень зайнятості та домогтися для них найвищої ставки заробітної плати. Для вибору оптимального для себе рівня зайнятості вона керується умовою $MR = MC$. На рис. 37.8 даній умові відповідає точка В, вертикальна проекція якої на криву ринкового попиту D_L дозволяє визначити оптимальну для профспілки ставку заробітної плати W_A . Розглянутий механізм формування зайнятості та оплати праці також є неефективним у порівнянні з досконалою конкуренцією. Як показує аналіз, за впливу профспілки зайнятість буде меншою, а заробітна плата – вищою за ефективний рівень.

На ринку праці профспілки можуть впливати на рівень заробітної плати через підвищення попиту на працю або шляхом обмеження її пропозиції. Розглянемо це більш детально.

Розширення попиту на працю досягається профспілкою шляхом застосування різноманітних методів впливу, серед них такі:

- сприяння зростанню попиту на продукцію на основі допомоги фірмам у проведенні рекламної компанії або її фінансування;
- лобіювання законів, спрямованих на скорочення чисельності працюючих при зниженні обсягів виробництва продукції або забезпечення підприємців державними замовленнями на вироблену ними продукцію;
- підвищення продуктивності праці: поліпшення умов та організації праці, впровадження новітніх засобів виробництва, вдосконалення технології.

Розглянемо розширення попиту на працю за допомогою графіку (рис. 37.9).

Зростання попиту на працю зумовить зрушення кривої попиту D_L в положення D_{L1} . Це сприятиме зростанню заробітної плати від W_E до W_{E1} та збільшенню кількості зайнятих від L_E до L_{E1} .

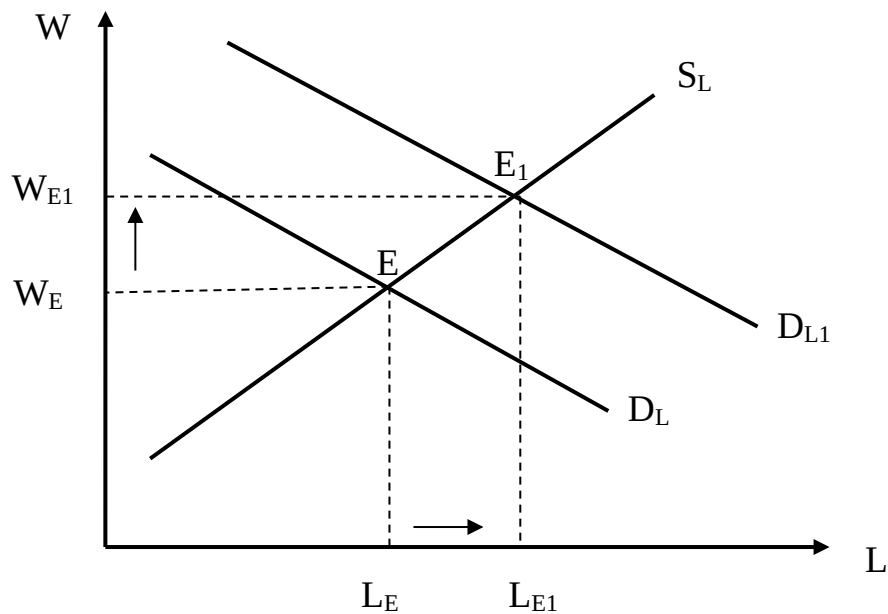

Рис. 37.9. Підвищення профспілками попиту на працю

Вище було зазначено, що є інший шлях підвищення зарплати – скорочення пропозиції праці. Він здійснюється профспілками за рахунок:

- підтримки законодавства, яке обмежує імміграцію;
- боротьби проти застосування дитячої праці;
- вимагання скорочення робочого тижня та обов'язкового виходу на пенсію за віком.

Результатом наведених дій профспілок є зрушення кривої пропозиції S_L до S_{L1} , що зумовить скорочення кількості працівників з L_E до L_{E1} та підвищення їх заробітної плати з W_E до W_{E1} (рис. 37.10).

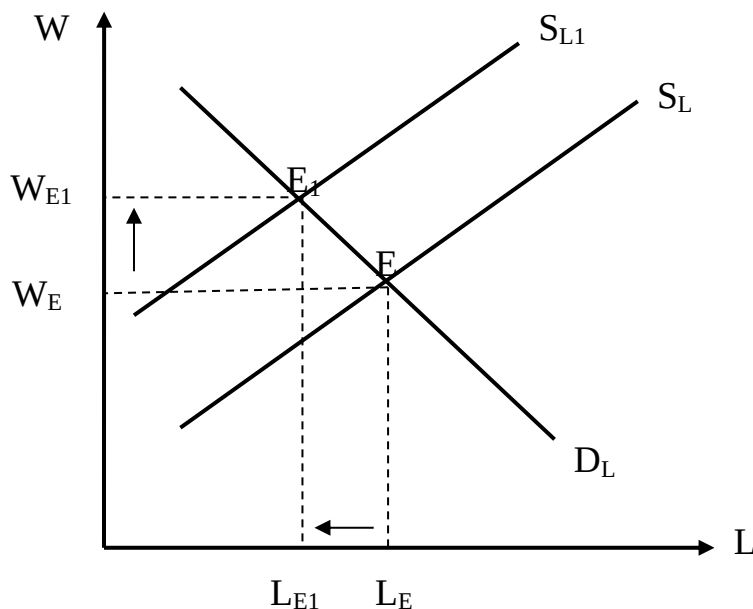

Рис. 37.10. Обмеження профспілками пропозиції праці

Результати дій профспілок визначатимуться еластичністю кривої попиту. Чим менш еластична крива попиту, тим більше зросте заробітна

плата при незначному скороченні працівників. Більш еластична крива попиту зумовить незначне підвищення заробітної плати при суттєвому збільшенні безробіття.

На ринку праці може існувати і **двостороння монополія** – ринкова ситуація, при якій на ринку з боку попиту діє монопсоніст, а з боку пропозиції – монополіст.

Двостороння монополія, чи монополія-монопсонія виникає на ринку праці при укладанні трудового договору між профспілкою і союзом підприємців. Процес укладання угоди зобразимо графічно (рис. 37.11). Для цього потрібно поєднати графіки для монополії та монопсонії.

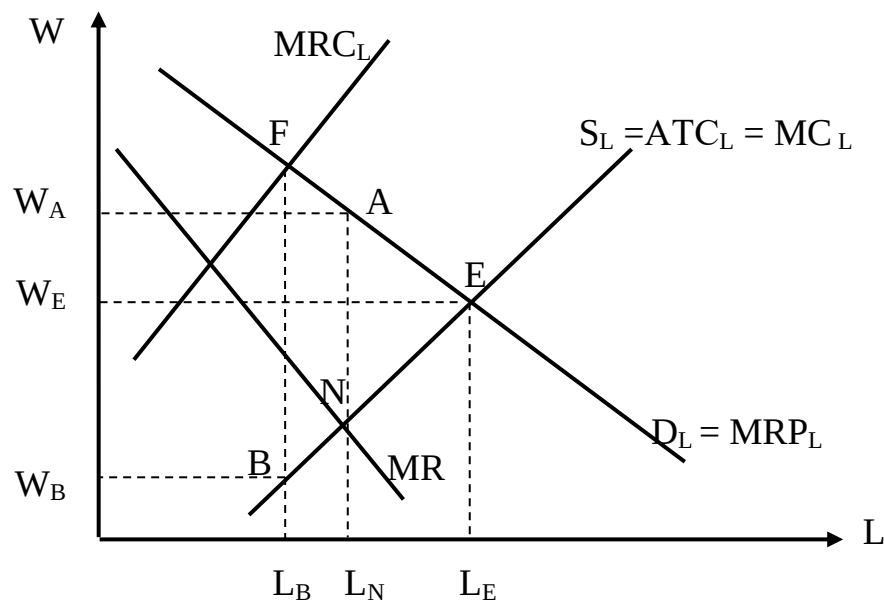

Рис. 37.11. Модель двосторонньої монополії на ринку праці

Аналіз рис. 37.11 свідчить, що на ринку двосторонньої монополії ціна однозначно не визначається. Замість точки рівноваги існує область можливої угоди: в залежності від сили кожної зі сторін ринкової угоди рівноважна ціна встановлюється в інтервалі між ціною, запитуваною профспілкою і ціною пропонованою монопсонією.

В умовах ринку досконалої конкуренції рівновага встановлюється в точці E, яка формує рівноважну ставку заробітної плати – W_E і оптимальну кількість робочої сили – L_E .

Монопсоніст буде прагнути максимізувати прибуток згідно правила $MRP_L = MRC_L$ (точка F). Це означає, що він буде прагнути знизити зарплату до рівня W_B шляхом скорочення зайнятих від L_E до L_B .

Для визначення ставки і числа зайнятих профспілка (монополіст) користується загальним правилом максимізації прибутку $MR = MC$ (точка N). Вона намагається підняти рівень зарплати до W_A також при скороченні кількості працівників з L_E до L_N .

Ціна, запитувана профспілкою завжди вище ціни, пропонованою союзом підприємців. Залежно від сили кожної із сторін ринкової угоди рівноважна ціна на робочу силу встановиться на інтервалі між ціною, яку вимагають профспілки W_A , і ціною, яку встановлює монопсоніст W_B .

37.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність та особливості ринку праці на мікрорівні.
2. Ринок праці за умов досконалої конкуренції.
3. Формування заробітної плати на ринку монопсонії.
4. Діяльність профспілок на ринку праці.

Питання для самоперевірки

1. Які особливості ринку праці на мікрорівні?
2. Хто виступає продавцем праці і як формується пропозиція праці?
3. Які фактори впливають на пропозицію праці на ринку?
4. Хто виступає покупцем праці і як формується попит на працю?
5. Які фактори впливають на зміну попиту на працю?
6. Як здійснюється вибір між працею і дозвіллям? Поясніть механізм досягнення рівноваги.
7. Поясніть аналітично та графічно механізм формування ставки заробітної плати на ринку праці за умов досконалої конкуренції.
8. Поясніть аналітично та графічно механізм формування ставки заробітної плати на ринку монопсонії.
9. Перерахуйте методи впливу профспілок на рівень заробітної плати через обмеження пропозиції праці. Які наслідки монополізації ринку праці профспілками?
10. У чому полягають особливості двосторонньої монополії на ринку праці?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Реальна заробітна плата	
2.	Монопсонія на ринку праці	
3.	Індивідуальний попит на працю	
4.	Двостороння монополія	
5.	Профспілка	
6.	Ринок праці	
7.	Індивідуальна пропозиція праці	
8.	Заробітна плата	
9.	Номінальна заробітна	
10.	Мобільність праці	

Визначення

1. Ціна, що виплачується за використання праці найманого працівника. Вживається в розумінні «ставка заробітної плати».
2. Сума грошей, яку отримує найманий працівник за свою працю.
3. Сукупність товарів і послуг, яку може придбати робітник з урахуванням купівельної спроможності грошей.
4. Ситуація, коли підприємство є фактично єдиним покупцем праці (наприклад, у невеликому місті).
5. Об'єднання працівників, що має повноваження на проведення переговорів з підприємцями від імені і за дорученням своїх членів.
6. Ситуація, коли профспілка-монополіст протистоїть підприємству-монополісту.
7. Ринок одного з факторів виробництва, де домогосподарства в ролі найманих робітників пропонують свою працю, а фірми – виробники товарів та послуг (працедавці) – потребують її.
8. Здібності й бажання працівників вільно змінювати сферу зайнятості.
9. Платоспроможний попит конкретної фірми на робочу силу при певній ціні праці та у визначений час.
10. Кількість праці окремого індивіда, що пропонується на ринку праці при визначеній ціні протягом певного проміжку часу.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. При підвищенні ставки заробітної плати обсяг пропозиції праці кожного індивіда буде зростати.
2. Діяльність профспілок може призвести до збільшення попиту на працю шляхом підвищення продуктивності праці робітників.
3. Зміни рівня реальної заробітної плати можна визначити, співставляючи зміни рівня номінальної заробітної плати зі змінами у тривалості робочого часу.
4. Пропозиція праці на конкурентному ринку є абсолютно еластичною.
5. Попит на трудові ресурси для окремої фірми визначається кривою граничного продукту в грошовому виразі.
6. Умовою рівноваги фірми на конкурентному ринку є виконання такої нерівності: $MRP_L > MRC_L$.
7. Для більшості ринків праці досконала конкуренція є типовим явищем.
8. Двостороння монополія – ситуація на ринку праці, коли з боку попиту діє монопсоніст, а з боку пропозиції – монополіст.
9. Порівняно з конкурентним ринком праці монопсонія зумовлює зниження масштабів зайнятості та рівня заробітної плати.
10. Діяльність профспілок може призвести до скорочення пропозиції

на працю шляхом скорочення робочого тижня.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Зміни реальної заробітної плати визначаються шляхом порівняння номінального зростання заробітної плати з:

- а) змінами цін на товари та послуги;
- б) змінами податків;
- в) змінами банківського відсотка;
- г) змінами податків та інших обов'язкових зборів.

2. Крива пропозиції праці для фірми:

- а) не перетинається з кривою попиту на працю;
- б) має позитивний кут нахилу;
- в) виражає абсолютно нееластичну пропозицію;
- г) виражає абсолютно еластичну пропозицію;

3. Які фактори впливають на попит праці:

- а) попит на продукцію, яка виробляється за допомогою праці;
- б) оплата праці;
- в) продуктивність праці.
- г) усі відповіді вірні.

4. З підвищенням ставки заробітної плати робітник, який прагне максимізувати корисність часу:

- а) буде працювати більше;
- б) буде працювати менше;
- в) може працювати більше або менше, залежно від його уподобань стосовно часу праці та часу дозвілля;
- г) буде працювати стільки ж часу, як і раніше.

5. У відповідності з теорією граничної продуктивності крива попиту на працю на конкурентному ринку:

- а) збігається з кривою граничних витрат на оплату праці.
- б) збігається з кривою граничного продукту праці.
- в) збігається з кривою граничного продукту праці в грошовому вираженні.
- г) не залежить від вартості продукту, що виробляється

6. Порівняно з конкурентним ринком фірма-монопсоніст на ринку праці за інших рівних умов буде платити:

- а) вищу ставку заробітної плати і наймати менше робітників;
- б) меншу ставку заробітної плати і наймати більше робітників;
- в) меншу ставку заробітної плати і наймати менше робітників;
- г) меншу ставку заробітної плати і наймати ту саму кількість

робітників.

7. Підприємство в умовах досконалої конкуренції наймає оптимальну кількість робочої сили, коли:

а) $W = P(MP_L)$;

б) $W = MRP_L$;

в) $MC = MRP_L$;

г) $MR = MP_L$.

8. Підприємство-монополіст наймає оптимальну кількість робочої сили, коли:

а) $W = MRP_L$;

б) $W = MC$;

в) $MRP_L = MRC$;

г) $MC = MP_L$.

9. У випадку двосторонньої монополії рівноважна ставка заробітної плати скоріш за все буде дорівнювати:

а) ставці, що менша за рівноважну ставку монополії, але більша за рівноважну ставку монопсонії;

б) рівноважній ставці, визначеній фірмою-монопсоністом;

в) рівноважній ставці досконало конкурентного ринку праці;

г) рівноважній ставці, встановленій профспілкою.

10. Профспілка на ринку праці:

а) є монополістом;

б) може максимізувати зайнятість працівників галузі, якщо встановить ставку зарплати на рівні конкурентної;

в) може підвищити заробітну плату за рахунок скорочення зайнятості;

г) всі відповіді правильні.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

Ринковий попит на працю описується рівнянням $L_D = 80 + w$; ринкова пропозиція $L_S = 6w - 55$, де L – тис. робітників, w – денна ставка заробітної плати (грош. од./день). Держава встановлює мінімальний рівень заробітної плати 34 грош. од. на добу. Визначте, як вплине встановлення мінімуму заробітної плати на ринок праці.

Методика розв'язання:

1. Визначимо спочатку рівноважну ставку заробітної плати. Для цього порівнюємо функцію попиту і пропозиції на працю ($L_D = L_S$):

$$80 + w = 6w - 55$$

$$W = 27 \text{ грош. од.}$$

$$\text{При } W = 27, L_D = L_S = 107 \text{ чол.}$$

2. Якщо держава встановлює ставку заробітної плати на рівні 34 грош. од., то потрібно цю ставку підставити у функцію попиту і пропозиції:

$$L_D = 80 + 34 = 114 \text{ чол.};$$

$$L_S = 6 \cdot 34 - 55 = 149 \text{ чол.}$$

Встановлення державою мінімального рівня заробітної плати в розмірі 34 грош. од. приведе до безробіття, надлишок робочої сили становить $149 - 114 = 35$ чол.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Ринковий попит на працю описується рівнянням $L_D = 100 - 20W$; ринкове пропозиція $L_S = -60 + 80W$, де L – тис. робітників, w – денна ставка заробітної плати (грош. од./день). Держава встановлює мінімальний рівень заробітної плати 2 грош. од. на день. Визначте, як вплине встановлення мінімуму заробітної плати на стан ринку праці.

Задача 2. На міському ринку пасажирських перевезень мікроавтобусами осами попит на послуги водіїв-чоловіків описується рівнянням $Q_D = 2000 - 2W$, попит на послуги водіїв-жінок – $Q_D = 1000 - W$. Загальна потреба міста у водіях становить 600 чол.

Визначте скільки водіїв-чоловіків та водіїв-жінок наймуть місцеві транспортні компанії, якщо дискримінації в оплаті праці не існує?. Чи доцільно транспортним компаніям вдаватися до дискримінації за статевою ознакою?

Задача 3. Фірма володіє монополістичною владою на регіональному ринку праці, але продає готову продукцію на конкурентному ринку. Виробнича функція має вигляд $Q = 300L - L^2$. Функція пропозиції праці на регіональному ринку: $L = 2W - 160$ (W – ціна праці). Ціна готової продукції на ринку – 0,5 грош. од.

Визначити, яку кількість праці буде використовувати монополіст, яку ставку зарплати вона встановить, скільки продукції продаватиме та який отримає прибуток.

Задача 4. Фірма, що є монополістом на ринку продукту і монополістом на ринку праці, має виробничу функцію $Q = 5L$ і функцію попиту на свою продукцію $Q_D = 100 - P$. На ринку праця пропонується за формулою $L_S = 0,2W - 4$. Визначити, за якою ціною фірма буде продавати продукцію за умови досягнення максимуму прибутку.

Задача 5. Фірма діє на досконало конкурентних ринках благ і праці. При заданому обсязі капіталу виробнича функція має вигляд $Q = 200L - 5L^2$. Ставка заробітної плати становить $W = 100$ грош. од./год., а ціна товару $P = 5$ грош. од. Визначте, скільки праці буде використовувати фірма?

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 38. РИНОК КАПІТАЛУ

Мета: з'ясувати економічний зміст та особливості ринку капіталу; виявити механізм формування попиту і пропозиції на ринку капіталу; усвідомити механізм досягнення рівноваги між попитом і пропозицією на капітал; з'ясувати сутність бухгалтерського методу та методу дисконтування; визначити механізм прийняття фірмою рішень щодо інвестицій.

Основні терміни і поняття: капітал, ринок капіталу, реальна відсоткова ставка, номінальна відсоткова ставка, норма відсотка, інвестиції, валові інвестиції, чисті інвестиції, дисконтування, поточна вартість капіталу майбутнього доходу, майбутня вартість капіталу сучасного доходу, чиста дисконтована вартість, ціна пропозиції капітального товару, ціна попиту капітального товару.

План лекції:

38.1. Загальна характеристика ринку капіталу.

38.2. Попит і пропозиція капіталу. Рівновага на ринку капіталу.

38.3. Інвестування. Методи визначення прибутковості інвестиційних проектів.

38.4. Ціноутворення на ринку капіталу. Прийняття фірмою рішення про інвестиції.

38.1. Загальна характеристика ринку капіталу

Ринок капіталу – це друга складова ресурсного ринку. На ньому продаються і купуються капітальні ресурси (приміщення, обладнання, машини тощо), які приймають участь у виробничому процесі декілька років або декілька виробничих циклів.

Капітал – це виробничий ресурс тривалого використання, при застосуванні якого створюється продукт. Характерна особливість капітальних благ полягає у тому, що вони є водночас і продуктом, і фактором виробництва. Головна відмінність капіталу від інших факторів виробництва є те, що він є ресурсом тривалого користування, оскільки придбані засоби виробництва використовують упродовж декількох чи навіть багатьох років.

Капітал у широкому розумінні – це цінність, що приносить потік доходу. З цієї точки зору, капіталом можна назвати і виробничі фонди підприємств, і землю, і цінні папери, і депозит у комерційних банках, і «людський капітал» (нагромаджені професійні знання) тощо. Всі перелічені блага приносять потік доходів у різних формах: у вигляді орендної плати, виплати процентів по депозитах, дивідендів, земельної ренти та інших.

При дослідженні ринку капіталу важливо розрізняти категорії запасу, потоку і ціни. **Запас капіталу** визначається кількістю заводів, устаткування, транспортних послуг тощо, які знаходяться у власності фірми на даний момент часу.

Потік послуг від капіталу – це кількість відпрацьованого часу машиною або устаткуванням за певний період (година, місяць, рік).

Ціна капітального активу – це сума грошей, за яку одиниця капіталу може бути куплена або продана в кожний даний момент.

Потік доходів – це платежі, одержані від функціонування капітального активу протягом певного періоду часу.

Отже, для детального аналізу капіталу розрізняють три ринки капіталу (рис. 38.1)

Рис. 38.1. Види ринку капіталу

На ринку фінансового капіталу продають і купують цінні папери та грошові кредитні ресурси. Фінансовий капітал має цінність, оскільки надає можливість придбати реальне багатство – фізичний капітал (устаткування, споруди, будівлі виробничого призначення тощо).

Зростання запасу фізичного капіталу відбувається завдяки інвестиціям – процесу створення нового капіталу за рахунок фінансових ресурсів. Фірма має три джерела фінансування довгострокових інвестиційних проектів:

- власні грошові ресурси (нерозподілений прибуток);
- залучені грошові ресурси (випуск акцій);
- позичені грошові ресурси (облігації, банківський кредит).

Більшість проектів реалізується за допомогою позичених у банків фінансових коштів.

На ринку капітальних активів купують і продають фізичний капітал. На обсяги пропонування капітального активу впливають: запас активу, потік послуг від активу і потік доходів.

Ринок послуг капіталу – це орендний ринок. Ціна капітальних послуг – рентна оцінка капіталу, визначається як орендна плата.

Мінімально прийнятна рентна оцінка капіталу – це орендна плата, яка дозволяє власнику капітального активу відшкодувати альтернативні витрати, пов'язані з володінням даним активом, і отримати нормальний прибуток. Її рівень визначається ціною капітального блага, реальною процентною ставкою і нормою амортизації. Що стосується норми амортизації, то вона пов'язана зі зносом та знеціненням капітального блага в процесі його тривалого використання. Для відшкодування зношеного за увесь період служби основного капіталу створюється фонд амортизації, куди надходять грошові кошти (амортизаційні відрахування) після продажу готової продукції.

Величина сума амортизації за рік обчислюється за формулою

$$A = \frac{K}{t} \quad (38.1)$$

де A – річна сума амортизації;

K – ціна капітального активу;

t – строк служби капіталу.

Тоді норму амортизації можна розрахувати наступним чином:

$$a = \frac{A}{K} = \frac{K/t}{K} = \frac{1}{t} \quad (38.2)$$

де a – норма амортизації.

Норма амортизації може обчислюватися у відсотках або як коефіцієнт.

Розрахунок орендної плати (мінімально прийнятої рентної оцінки капітальних послуг) можна розрахувати за формулою:

$$ОП = R_k = K(r + a) \quad (38.3)$$

де ОП – орендна плата;

R_k – мінімальна величина рентної оцінки капітального блага.

r – ставка банківського відсотка.

Таким чином, **ринок капіталу** – це група взаємопов'язаних ринків, на яких капітал у різних функціональних формах купується і продається на різний термін і на різних умовах і на кожному ринку є своя ціна.

38.2. Попит і пропозиція капіталу. Рівновага на ринку капіталу

Аналізуючи ринок капіталу зазвичай розглядають фінансовий капітал, оскільки він є важливим сегментом фінансування економіки загалом, окремих фірм, поповнення власних грошових коштів.

Основними учасниками ринку фінансового капіталу є фірми, які формують попит на кредитні кошти для реалізації довгострокових інвестиційних проектів, і домогосподарства, які формують пропозицію позичкових коштів за рахунок заощаджень.

Попит фірми на позичкові кошти (інвестиційний попит) визначається бажанням фірми максимізувати свій прибуток і характеризується співвідношенням між відсотковою ставкою (ціною позичкових коштів) та

обсягом інвестицій, який фірма готова придбати за цією ціною за інших незмінних умов.

Ціною позичкового капіталу виступає позичковий відсоток. **Позичковий відсоток** – ціна, що сплачується власнику капіталу за використання його коштів протягом певного періоду часу. Для власника кредитних ресурсів відсоткова – це форма доходу на його грошовий капітал. **Норма відсотка** – це процентне відношення позичкового відсотка до позичкового капіталу:

$$r = \frac{Y}{K} \times 100\% \quad (38.4)$$

де r – норма відсотка;
 Y – позичковий відсоток;
 K – позичковий капітал.

Розрізняють номінальну і реальну відсоткову ставку. **Номінальна відсоткова ставка** – це відсоткова ставка, виражена в грошових одиницях за поточним грошовим курсом. **Реальна** – це відсоткова ставка скорегована з урахуванням інфляції. Взаємозв'язок між номінальною та реальною ставкою характеризує така формула:

$$r_R = r_N - I_T, \quad (38.5)$$

де r_R – реальна ставка позичкового відсотка;
 r_N – номінальна ставка позичкового відсотка;
 I_T – темпи інфляції.

Для прийняття рішень щодо інвестування застосовується лише реальна відсоткова ставка.

Як і будь-яка ринкова ціна, ціна позики, тобто позичковий відсоток, визначається співвідношенням попиту і пропозиції на позику.

Попит на позичкові кошти має дві складові – попит фірм та попит домогосподарств. Домогосподарства пред'являють попит на кредитні ресурси у зв'язку з рішенням споживати в поточному періоді більше, ніж дозволяє це зробити наявний дохід. Щоб реалізувати своє рішення, домогосподарства мають позичати грошові кошти. Їх бажання брати позику обернено пропорційні величині відсоткової ставки. Отже, попит домогосподарств на кредитні ресурси (D_k^d) є спадною функцією від відсоткової ставки.

Попит фірми на позичкові кошти пов'язаний із рішенням інвестувати, щоб розширити виробництво. Фірма визначає інвестиційний попит на позичкові кошти, виходячи із зіставлення вигоди від використання інвестицій та власних витрат на інвестиції. Теоретично оптимальне рішення щодо обсягу попиту на кредитні ресурси для фірми можна визначити за допомогою граничного аналізу, співсталенням граничних вигод від використання інвестицій і граничних видатків на інвестиції.

Граничну вигоду (граничну ефективність інвестицій) вимірює

показник *граничної норми віддачі* (прибутковості) інвестицій, що визначається за формулою:

$$\pi = \frac{\Delta R - \Delta TC}{\Delta TC} \quad (38.6)$$

де π – гранична норма віддачі інвестицій;

ΔR – приріст доходу, зумовлений приростом інвестицій;

ΔTC – приріст витрат, пов'язаний із приростом інвестицій.

Спостерігається стійка тенденція спадання граничної норми віддачі зі зростанням обсягу інвестицій. Цю тенденцію пов'язують із законом спадної граничної продуктивності факторів виробництва. Число вигідних інвестиційних проектів обмежене, тому при розширенні інвестиційної активності фірми змушені обирати все менш вигідні проекти.

Якщо для кожного з можливих обсягів інвестицій підрахувати норму віддачі, то в системі координат «обсяг інвестицій – норма віддачі» можна побудувати криву граничної ефективності інвестицій, яка показує можливості фірми в отриманні вигод від інвестування і визначає криву інвестиційного попиту фірми (D_k^f), яка має теж спадний характер.

Оптимальний обсяг інвестицій фірми визначається за умови максимізації прибутку, тобто

$$\pi = 1 \quad (38.7)$$

Доти, доки $\pi < 1$, попит фірми D_k^f зростатиме. Якщо $\pi < 1$, то D_k^f зменшуватиметься, оскільки така ситуація є збитковою для фірми. Це означає, що прибуток, отриманий на грошову одиницю капіталу, не покриває витрат на її (одиницю капіталу) придбання.

Під сукупним попитом на позичкові кошти розуміється сумарний обсяг коштів, який готові залучати (позичати) фірми і домогосподарства при різних рівнях ціни - відсоткової ставки. Крива сукупного попиту (D_k) на кредитні ресурси, як і криві його складових, має спадний нахил.

Як уже зазначалося, суб'єктами пропозиції капіталу є домашні господарства. Вони пропонують позичкові кошти, тобто грошові суми, які бізнес використовує для придбання капітальних благ.

Пропозиція – це сума коштів, яку готові надати у розпорядження інвестори (у даній моделі домогосподарства) при кожному рівні відсоткової ставки.

Моделю пропозиції позичкових коштів має назву теорії міжчасового вибору, і вперше була запропонована економістом-неокласиком І. Фішером. Модель ґрунтується на природному припущенні про те, що люди заощаджують частину свого поточного доходу, не витрачаючи його повністю на споживання. Таким чином індивід відмовляється від частини майбутнього споживання. Вибір між двома вказаними типами поведінки визначається наданням людиною переваги поточному або майбутньому споживанню і можливостями, які надає ринок.

Крива пропозиції S_k позичкових коштів є висхідною кривою: з підвищенням відсоткової ставки обсяг їх пропозиції зростає.

Рівновага на конкурентному ринку позичкових коштів утворюється в точці перетину кривих попиту D_k і пропозиції S_k на фінансовому ринку, тобто в точці E (рис. 38.2). Цій рівноважній точці відповідає рівноважний відсоток r_E та рівноважний обсяг позичкових коштів K_E .

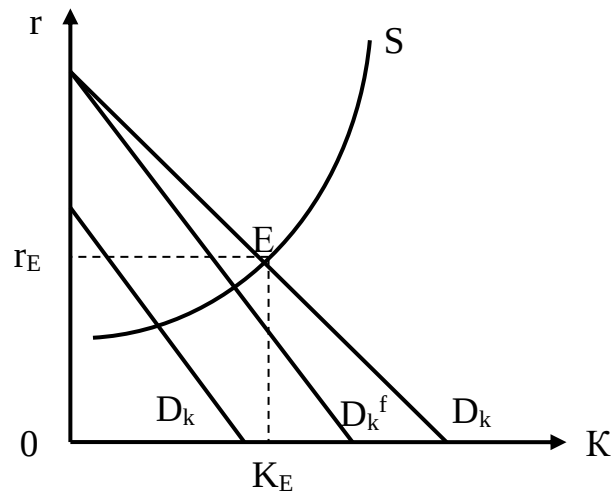

Рис. 38.2. Рівновага на конкурентному ринку фінансового капіталу

Основними чинниками, що змінюють точку рівноваги, є доходи і схильність до заощадження домогосподарств, а також прибутковість інвестицій. Серед інших чинників варто виділити такі як кон'юнктурні коливання економіки економічного циклу, інфляційні очікування, ризик, грошово-кредитна політика держави. Вони зміщують криву попиту на інвестиції. Якщо в економіці починається спад, фірми очікують зменшення обсягів продажу і скорочення майбутніх прибутків від інвестицій. Попит на позичковий капітал знизиться, крива зміститься D_k^f ліворуч, відповідно зміститься і крива сукупного попиту, що призведе до зміни параметрів рівноваги.

38.3. Інвестування. Методи визначення прибутковості інвестиційних проектів

Власник фізичного капіталу керується у своїй діяльності прагненням максимізації прибутку. Досягти цієї мети можна лише якщо збільшувати запас фізичного капіталу. Зростання запасу капіталу відбувається внаслідок інвестування. Інвестування – це процес створення або поповнення капіталу.

Інвестиції – довгострокові грошові вкладення на придбання капіталу в процесі виробничої діяльності підприємства з метою одержання певного доходу. Розрізняють валові і чисті інвестиції.

Валові інвестиції – це сукупний обсяг інвестицій за конкретний період, спрямований на нове будівництво, придбання засобів праці і приріст товарно-матеріальних цінностей.

Чисті інвестиції – це сума нових інвестицій, зменшена на суму амортизаційних відрахувань за певний період часу.

Якщо валові інвестиції більше за амортизаційних відрахувань, відбувається чистий приріст запасу капіталу, тобто виробництво розширюється, якщо менше – відбувається «проїдання» наявного капіталу. У разі рівності валових інвестицій і амортизаційних відрахувань запас капіталу залишається на попередніх рівнях, тобто виробництво здійснюється в незмінних масштабах.

Доходність інвестицій – це основний мотив їх вкладання. Розрізняють фінансовий та економічний критерії ефективності інвестицій. Фінансовий критерій використовується для оцінки доходності інвестиційного проекту для фірми. Економічний – при аналізі інвестиційних проектів з точки зору корисності їх для суспільства. Як фінансовий, так і економічний аналіз інвестиційних проектів передбачає співставлення витрат на їх реалізацію та потенційних вигод.

На практиці для визначення прибутковості інвестиційних проектів застосовують два основні методи – традиційний (бухгалтерський) і метод дисконтування грошових потоків. Традиційний метод полягає у визначенні норми прибутку як відношення чистого прибутку до інвестованого капіталу:

$$\text{Норма прибутку} = \frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Інвестований капітал}} \times 100\% \quad (38.8)$$

Загальна логіка бізнес-рішення з приводу купівлі капітального блага з використанням позичених коштів полягає в наступному: підприємці порівнюють показник інвестиційних вигід (норму прибутку) з показником вартості позики (ставкою відсотка i). Свій вибір на користь інвестування вони здійснюють тоді, коли очікувані доходи на інвестиції будуть вищими від ринкової ставки відсотка. Якщо ж ставка відсотка вища від норми прибутку – інвестувати недоцільно. Однак зазначений вище традиційний метод має серйозний недолік – він не враховує фактор часу.

Проблема полягає в тому, що капітал є товаром тривалого користування. Він продовжує виробляти блага і відповідно приносити дохід протягом деякого періоду часу. Перед підприємцями, які вирішили придбати той чи інший капітальний ресурс, стоїть складне завдання. Їм необхідно співставити витрати на його придбання сьогодні з віддачею, яку принесе капітальний ресурс за весь період експлуатації. Платити за капітальний ресурс необхідно сьогодні, а віддачу він буде давати протягом декількох років. Отже, і методика визначення майбутньої вартості повинна враховувати цю обставину. Дану проблему дозволяє вирішувати метод дисконтування.

Термін «дисконт» означає «вилучення, знижка». Дисконтування затрат – приведення майбутніх затрат до вартості поточного періоду, тобто

це встановлення сьогоденішнього еквівалента суми, яка буде виплачена в майбутньому.

Розглянемо найважливіші показники цього методу.

Майбутня вартість капіталу сучасного доходу (FV – future value) – це дохід, який фірма-інвестор може отримати з капітального блага упродовж майбутнього періоду, якщо нині інвестує в нього певну суму грошей. Її визначають за формулою:

$$FV = PV (1+r)^n \quad (38.9)$$

де FV – величина майбутнього доходу (майбутня вартість);

PV – сучасна вартість майбутнього доходу (необхідна сума інвестицій);

r – ринкова відсоткова ставка, %;

n – кількість років майбутнього періоду.

Поточна (теперішня) вартість капіталу майбутнього доходу (PV – present value) – це сума грошей, яку фірмі-інвестору слід заплатити за капітальне благо сьогодні, щоб упродовж майбутнього періоду отримати з нього бажаний дохід. Її визначають за формулою:

$$PV = \frac{FV}{(1+r)^n} \quad (38.10)$$

де FV – величина майбутнього доходу (майбутня вартість);

PV – величина поточного вкладу;

r – ставка банківського відсотка, %;

n – кількість років.

Розглянутий вище приклад ілюструє рідкісну ситуацію, коли капітал інвестується на тривалий термін, а всі доходи отримуються одночасно після його закінчення. В реальних інвестиційних проектах мають місце інші обставини: упродовж терміну дії проекту доводиться не тільки отримувати доходи, але й здійснювати витрати. Тому в поточній дисконтованій вартості кожного року має враховуватися не просто дохід, а різниця доходу і витрат. Якщо зважити на всі ці обставини господарської діяльності, то формула дисконтованої вартості проекту в загальній формі матиме вид:

$$PV = \sum \frac{TR_n - TC_n}{(1+r)^n} \quad (38.11)$$

де PV – дисконтована вартість майбутнього доходу (необхідна сума інвестицій);

TR_n – загальний дохід майбутнього періоду (FV майбутня вартість);

TC_n – загальні витрати майбутнього періоду;

r – ринкова відсоткова ставка, %;

n – кількість років майбутнього періоду.

У інвестиційному аналізі в якості r може бути використана не тільки ставка банківського відсотка, а й інші величини, наприклад дохід по

облігаціям, норма прибутку від капіталовкладень в інший бізнес, будівництво і продаж будинку тощо.

При вирішенні фірмою економічної ефективності інвестиційного проекту підприємці можуть використати розрахунки чистої дисконтованої вартості (NPV).

Чиста дисконтована вартість – різниця між поточною вартістю майбутнього доходу і поточною сумою інвестицій:

$$NPV = PV - I \quad (38.12)$$

За формулою, інвестиційний проект буде тим вигіднішим, чим більша різниця між поточною дисконтованою вартістю доходів від проекту та обсягом інвестицій у проект. Це означає, що якщо $NPV > 0$, інвестиційний проект прийнятний. Якщо $NPV < 0$, від нього варто відмовитися.

Припустимо, що інвестиції в обсязі I принесуть фірмі прибуток в розмірі $P_{r1}, P_{r2}, P_{r3}, \dots, P_m$. Тоді чисту дисконтовану вартість можна записати так:

$$NPV = \sum \frac{TR_n - TC_n}{(1+r)^n} - I \quad \text{або}$$
$$NPV = \frac{P_{r1}}{(1+r)} + \frac{P_{r2}}{(1+r)^2} + \frac{P_{r3}}{(1+r)^3} + \dots + \frac{P_m}{(1+r)^n} - I \quad (38.13)$$

де NPV – чиста дисконтована вартість;

TR_n – загальний дохід майбутнього періоду (FV, майбутня вартість);

TC_n – загальні витрати майбутнього періоду;

r – ринкова відсоткова ставка, %;

n – кількість років майбутнього періоду;

$P_{r1}, P_{r2}, P_{r3}, \dots, P_m$ – прибуток відповідного року;

I – сума інвестиції.

Приведене рівняння показує чистий прибуток фірми від інвестування. В цій формулі I є чистими інвестиціями, оскільки враховується ліквідаційна вартість об'єкта. Слід звернути увагу на те, чим нижча ринкова ставка відсотка, тим більша чиста дисконтована вартість інвестиційного проекту. Фірмі слід здійснювати капіталовкладення тоді, коли прибуток позитивний, тобто коли $NPV > 0$.

38.4. Ціноутворення на ринку капіталу. Прийняття фірмою рішення щодо інвестицій

Знаючи, яким чином обчислюється дисконтована вартість, можна визначити принципи прийняття підприємцем інвестиційного рішення – купувати, чи не купувати капітальний товар? І чи купувати додаткові капітальні товари?

Для кожної фірми прийняття інвестиційного рішення – це по суті порівняння величин граничного продукту у грошовому виразі MRP з

граничними витратами на капітальний ресурс MRC. Іншими словами, підприємці повинні порівняти ціну попиту на капітальний ресурс (DP) і ціну пропозиції капітального ресурсу (SP).

Ціна капітальних товарів складається на основі їх вартості, тобто на основі суспільно-необхідних витрат праці на їх виробництво. Але на ринку вона залежить ще й від попиту та пропозиції. Ця залежність визначається в процесі узгодження ціни попиту (DP) і ціни пропозиції (SP), сутність яких і їх взаємодія будуть розглянуті нижче.

Ціна попиту будь-якого капітального товару (DP – demand price) – це найвища, ціна, яку підприємець готовий заплатити за нього. Вона дорівнює дисконтованій вартості очікуваного доходу від експлуатації капітального ресурсу ($DP = PV$).

Слід мати на увазі, що при вирішенні питання: купувати чи не купувати капітальний товар враховується загальний дохід, а при вирішенні питання про придбання додаткового – граничний, тобто додатковий, який буде отриманий від експлуатації додаткового товару.

Ціна пропозиції капітального товару (SP – supply price) – це сума витрат на виробництво та реалізацію капітального товару (прейскурантна ціна).

При прийнятті інвестиційних рішень підприємці повинні виходити з таких міркувань:

1) якщо ціна попиту, тобто дисконтована вартість майбутніх потоків доходів більша, ніж ціна пропозиції ($DP > SP$), то варто купувати капітальний ресурс;

2) якщо $DP < SP$, то немає сенсу купувати капітальний ресурс, тому що гроші покладені в банк (при певній нормі банківського процента) принесуть підприємцю більший дохід;

3) якщо $DP = SP$, то можна купувати, а можна і не купувати капітальний товар і рішення фірми залежать від її виробничої політики, ситуації на ринку, стратегічних планів тощо.

Характер зміни DP та SP в залежності від кількості купівлі певною фірмою капітального товару дозволяє зробити висновок, що дотримання цих трьох правил забезпечить фірмі оптимальну кількість капітальних благ, які набуваються.

На рис. 38.3 показаний оптимальний рівень інвестування для окремої фірми. На вісі абсцис відкладемо кількість капітальних товарів – Q, а на вісі ординат ціну попиту, тобто дисконтована вартість.

Ціна пропозиції SP має вигляд горизонтальної лінії, тому що ринкова ціна капітального товару, як правило, не змінюється зі зростанням кількості товарів, що купує окрема фірма. Ціна попиту DP має вигляд спадної лінії, тому що підприємець в умовах ризику зменшує величину очікуваного доходу.

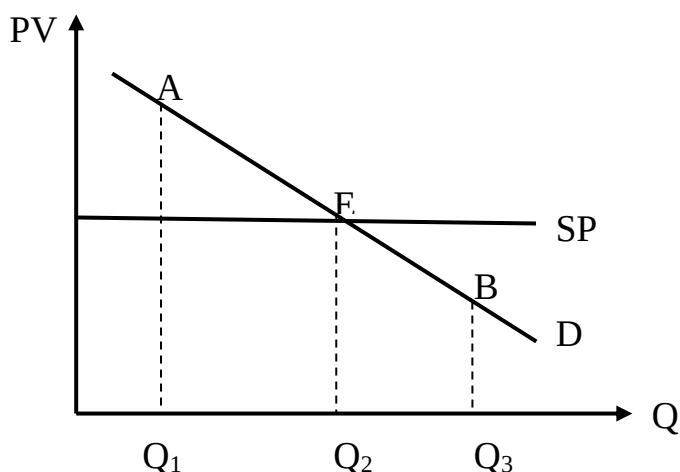

Рис. 38.3. Оптимальний рівень інвестування для окремої фірми

Оптимальний рівень інвестицій відповідає точці E при певній кількості капітального товару Q_E . Якщо кількість капітального ресурсу буде Q_A , то тоді $DP > SP$ – це умова збільшення інвестування капіталу, тому що дисконтована вартість в точці A буде вищою за ціну капітального товару. Якщо кількість капітального товару збільшиться до кількості Q_B , то тоді $DP < SP$. В точці B дисконтована вартість капітального товару буде меншою за його ціну пропозиції, а це робить недоцільним і збитковим інвестування.

38.5. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність і особливості ринку капіталу.
2. Формування попиту і пропозиції на ринку капіталу.
3. Основні методи визначення прибутковості інвестиційних проектів.
4. Ціноутворення на ринку капіталу. Прийняття фірмою рішення щодо інвестицій.

Питання для самоперевірки

1. Дайте характеристику капіталу як фактора виробництва довгострокового користування.
2. Які існують види ринків капіталу? Дайте характеристику кожному з них.
3. Яку роль відіграє фактор часу у процесі обґрунтування інвестиційних рішень?
4. Охарактеризуйте механізм формування попиту і пропозиції на ринку фінансового капіталу?
5. Які чинники впливають на порушення ринкової рівноваги на ринку капіталу?
6. У чому полягає сутність методу дисконтування? Яка головна відмінність цього методу від бухгалтерського?
7. Яке значення має критерій чистої сьогоденної цінності для

прийняття рішень про інвестиції?

8. Що являє собою ціна попиту на капітал?

9. Що являє собою ціна пропозиції капіталу?

10. Яким чином ціна попиту та ціна пропозиції капітального товару впливають на інвестиційне рішення підприємства?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Капітал	
2.	Чиста дисконтована вартість	
3.	Реальна відсоткова ставка	
4.	Інвестиції	
5.	Майбутня вартість капіталу сучасного доходу	
6.	Чисті інвестиції	
7.	Дисконтування	
8.	Сукупний попит на капітал	
9.	Поточна вартість капіталу майбутнього доходу	
10.	Номінальна відсоткова ставка	

Визначення

1. Виробничий ресурс тривалого використання, при застосуванні якого створюється продукт.

2. Відсоткова ставка, виражена в грошових одиницях за поточним грошовим курсом.

3. Приведення економічних показників, наприклад, грошового потоку, майбутніх років до сьогоднішньої (поточної) вартості.

4. Довгострокові грошові вкладення на придбання капіталу в процесі виробничої діяльності підприємства з метою одержання певного доходу.

5. Сума грошей, яку фірмі-інвестору слід заплатити за капітальне благо сьогодні, щоб упродовж майбутнього періоду отримати від нього бажаний дохід.

6. Сумарний обсяг коштів, який готові залучати (позичати) фірми і домогосподарства при різних рівнях ціни – відсоткової ставки.

7. Різниця між поточною вартістю майбутнього доходу і поточною сумою інвестицій.

8. Дохід, який фірма-інвестор може отримати з капітального блага упродовж майбутнього періоду, якщо нині інвестує в нього певну суму грошей.

9. Сума нових інвестицій, зменшена на суму амортизаційних відрахувань за певний період часу.

10. Відсоткова ставка скорегована з урахуванням інфляції.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю.

1. Чим менший обсяг позики, тим нижчий відсоток.
2. Ефективність інвестиційного проекту знаходиться в обернено пропорційній залежності від показника періоду окупності.
3. Дисконтування полягає у зведені майбутньої вартості до її поточної цінності.
4. Фірма буде здійснювати інвестиції тоді, коли очікувана норма прибутку буде меншою, ніж відсоткова ставка.
5. Рівноважна ставка відсотка формується в тому випадку, коли пропозиція капіталу перевищує його попит.
6. Пропозиція позичкового капіталу не залежить від ставки відсотка.
7. Капітальні блага – це товари тривалого користування, що застосовуються у виробництві інших благ.
8. На відміну від номінальної відсоткової ставки реальна відсоткова ставка може набувати від'ємного значення.
9. Якщо відсоткова ставка знижується, то, за інших незмінних умов, споживач зберігає більше.
10. Інвестиційний проект є доцільним, коли дисконтована сума майбутнього потоку доходів перевищує витрати на інвестування.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Норма позичкового відсотка - це:
 - а) встановлений банком максимальний розмір плати за кредит;
 - б) відношення позичкового процента до розміру позики;
 - в) різниця між сумою грошей, яка повертається, і позиченою;
 - г) різниця між номінальною і реальною позичковою ставками.
2. До факторів, що визначають пропозицію капіталу відносяться:
 - а) попит на капітал;
 - б) наявність виробничих ресурсів для виробництва капітальних ресурсів;
 - в) ціна капітальних ресурсів;
 - г) усі відповіді вірні.
3. Реальна ставка відсотка дорівнює:
 - а) платі кредитору за користування позиченими грошима або матеріальними цінностями;
 - б) відсотковій ставці, вираженій у незмінних грошових одиницях;
 - в) номінальній відсотковій ставці за мінусом очікуваного темпу інфляції;
 - г) всі відповіді правильні.

4. Фірма планує взяти банківську позику на будівництво нового підприємства. Відсоткова ставка становить 18% річних. Очікувана норма прибутку – 20%. За цих умов фірма:

- а) не буде будувати нове підприємство;
- б) буде будувати нове підприємство;
- в) не зможе прийняти рішення за даної інформації;
- г) правильна відповідь відсутня.

5. До факторів, що визначають попит на капітал відносять:

- а) попит на товари, що виготовляються за допомогою капіталу;
- б) ринкова ціна капіталу;
- в) комбінація праці і капіталу, яку вибирає підприємець;
- г) усі відповіді вірні.

6. Зниження відсоткової ставки призведе до:

- а) підвищення попиту на кредитні ресурси;
- б) підвищення пропозиції кредитних ресурсів;
- в) скорочення пропозиції кредитних ресурсів;
- г) збільшення обсягу попиту на кредитні ресурси

7. Якщо номінальна відсоткова ставка становить 10%, а темп інфляції визначений 4% за рік, то реальна ставка становить:

- а) 14 %;
- б) 6 %;
- в) 2,5, %;
- г) 4, %.

8. Поточна дисконтована вартість - це:

- а) витрати поточного періоду на реалізацію інвестиційного проекту;
- б) сума чистих надходжень від інвестицій протягом певного періоду;
- в) сума, яку сьогодні потрібно покласти у банк, щоб отримати у майбутньому бажану суму;
- г) сьогоднішнє значення суми, яка може бути виплачена у майбутньому.

9. Чиста дисконтована вартість – це:

- а) різниця між поточною вартістю майбутнього доходу і поточною сумою інвестицій;
- б) різниця між поточною сумою інвестицій і поточною вартістю майбутнього доходу;
- в) різниця між номінальною ставкою відсотка і темпом інфляції;
- г) різниця між реальною ставкою відсотка і темпом інфляції.

10. Умовою збільшення інвестування капіталу є:

- а) ціна попиту, тобто дисконтована вартість майбутніх потоків доходів більша, ніж ціна пропозиції ($DP > SP$), тобто ринкова ціна капіталу;
- б) $DP = SP$;
- в) $DP < SP$;
- г) усі відповіді невірні.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

Приватне підприємство «Вікторія» має намір придбати оргтехніку для надання видавничих послуг. Фірма планує брати участь у цьому бізнесі протягом 3-х років і за кожний рік отримувати 20 тис. грош. од. прибутку.

Визначте поточну вартість оргтехніки, якщо вважати, що її залишкова вартість через 3 роки буде 10 тис. грош. од., а банківська ставка в країні складає 20%. Чи вигідно за даних умов купувати оргтехніку за 50 тис. грн.?

Методика розв'язання:

Поточна (теперішня) вартість капіталу майбутнього доходу розрахуємо за формулою:

$$PV = \frac{FV}{(1+r)^n}$$
$$PV = \frac{20000}{1+0,2} + \frac{20000}{(1+0,2)^2} + \frac{20000+5000}{(1+0,2)^3} = 47917 \text{ грош. од.}$$

Отже, покупка оргтехніки для фірми не вигідна, тому що витрати фірми на придбання машини більші, ніж майбутній дохід ($50 - 48 = 2$ тис. грош. од.).

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Визначте максимальну ціну, за якою варто купити обладнання, якщо термін його експлуатації становить 3 роки, протягом яких воно буде приносити щорічні доходи у розмірі: 1-й рік – 23,2 тис. грош. од., 2-й рік – 20,184 тис. грош. од., 3-й рік – 17,16 тис. грош. од. Наприкінці третього року обладнання може бути продане за остаточною вартістю 7,8 тис. грош. од. Ставка банківського відсотку незмінна і становить 16%.

Задача 2. Підприємство планує придбати верстат вартістю 13 000 грош. од. Причому при розрахунку техніко-експлуатаційних характеристик даного верстата було виявлено, що він буде приносити прибуток на першому році експлуатації у розмірі 6 тис. грош. од., 2-му – чотири тис. грош. од., 3-му – 4 тис. грош. од., 4-му – 3 тис. грош. од. Чи буде для підприємства вигідною дана інвестиційна угода при дисконтній ставці 7 %?

Задача 3. Фірма має можливість придбати верстат за 10000 грош. од. Експлуатація верстата дозволяє одержувати щорічний дохід у розмірі 3600 грош. од. протягом 3-х років і наприкінці третього року він може бути проданий за 9000 грош. од. Чи варто фірмі купувати з огляду на те, що відсоткова ставка становить 10%.

Задача 4. На розгляд пропонується 3 інвестиційних проекти. Вихідні дані про суми вкладень і доходу наведено у таблиці 38.1. Відсоткова ставка планується постійною і додатною.

Таблиця 38.1

Дані про суми вкладень і доходу 3-х інвестиційних проектів

Показники	1-й рік	2-й рік	3-й рік	4-й рік	5-й рік
<i>Проект 1</i>					
Інвестиції, тис. грош. од.	600	300	100	—	—
Дохід, тис. грош. од.	—	—	100	400	1000
<i>Проект 2</i>					
Інвестиції, тис. грош. од.	300	400	300	—	—
Дохід, тис. грош. од.	—	—	100	1000	400
<i>Проект 3</i>					
Інвестиції, тис. грош. од.	300	400	300	—	—
Дохід, тис. грош. од.	—	—	100	300	1100

На основі методу чистої поточної вартості визначте, який з проектів найкращий. Чи зміниться відповідь, якщо реальна ставка відсотка від'ємна величина.

Задача 5. Місту потрібен новий спорткомплекс. Дану споруду пропонують побудувати дві фірми: одна протягом двох років, друга – трьох. За їх кошторисами вартість будівництва комплексу по роках наведена в таблиці 38.2:

Таблиця 38.2

Вартість будівництва спорткомплексу двох фірм за три роки

Фірма	1-й рік	2-й рік	3-й рік
Перша фірма	2000	5000	0
Друга фірма	3000	2000	500

Якому з проектів ви надасте перевагу? Чи потрібно, приймаючи рішення, враховувати прогнозну величину відсоткової ставки і чому?

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 39. ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ДОБРОБУТ

Мета: з'ясувати сутність часткової, загальної рівноваги, ефекту зворотного зв'язку; засвоїти концепцію досягнення ефективності у споживанні, виробництві та економіці в цілому; визначити основні функції суспільного добробуту.

Основні терміни і поняття: часткова рівновага, загальна рівновага, *ефект зворотного зв'язку*, економічна ефективність, ефективність в обміні, крива Еджуорта, ефективність у виробництві за Парето, крива виробничих можливостей, гранична норма трансформації, загальна ефективність в обміні і у виробництві за Парето, добробут, функція суспільного добробуту Бентама, функція суспільного добробуту Роулза, функція суспільного добробуту Неша.

План лекції:

39.1. Поняття загальної рівноваги.

39.2. Загальна рівновага та ефективність.

39.3. Загальна рівновага та економіка добробуту.

39.1. Поняття загальної рівноваги

У попередніх лекціях з мікроекономіки ми розглядали часткову рівновагу ринкової економічної системи: рівновагу споживача, рівновагу виробника, рівновагу ринку досконалої конкуренції тощо. Причому, вивчали рівновагу окремих підсистем ізольовано, тобто ми займалися аналізом часткової рівноваги.

Часткова рівновага – це встановлення рівноважних цін та рівноважних обсягів виробництва на окремих специфічних ринках, які є складовими загальної ринкової системи.

Однак всі часткові рівноваги взаємопов'язані і взаємозалежні. Між ними існують прямі та зворотні зв'язки у процесі виробництва і споживання. Досягнення рівноваги в кожній економічній підсистемі забезпечує загальну рівновагу національної економічної системи в цілому.

Загальна рівновага – це рівновага, що виникла у результаті взаємодії всіх ринків, коли зміни попиту чи пропозиції на одному ринку впливають на рівноважний стан усіх інших ринків.

При аналізі загальної рівноваги рівноважні ціни та обсяги встановлюються з урахуванням ефекту зворотного зв'язку.

Ефект зворотного зв'язку – зміна ціни і кількості товару на певному ринку у відповідь на зміни цін, що виникають на пов'язаних з ним ринках.

Отже, можна вважати, загальна рівновага досягається тоді, коли встановлюється рівновага на всіх взаємопов'язаних ринках факторів і продукції. У цій взаємодії на перший план виходить взаємозалежність різних товарів. Тому аналіз включає такі чотири етапи:

1. Первинна зміна на даному ринку.

2. Зміна на ринках взаємозамінних товарів (товарів-субститутів).
3. Зміна на ринках взаємодоповнюючих товарів (товарів-комплементів).

4. Ефект зворотного зв'язку.

Взаємодію ринків показано на рис. 39.2.

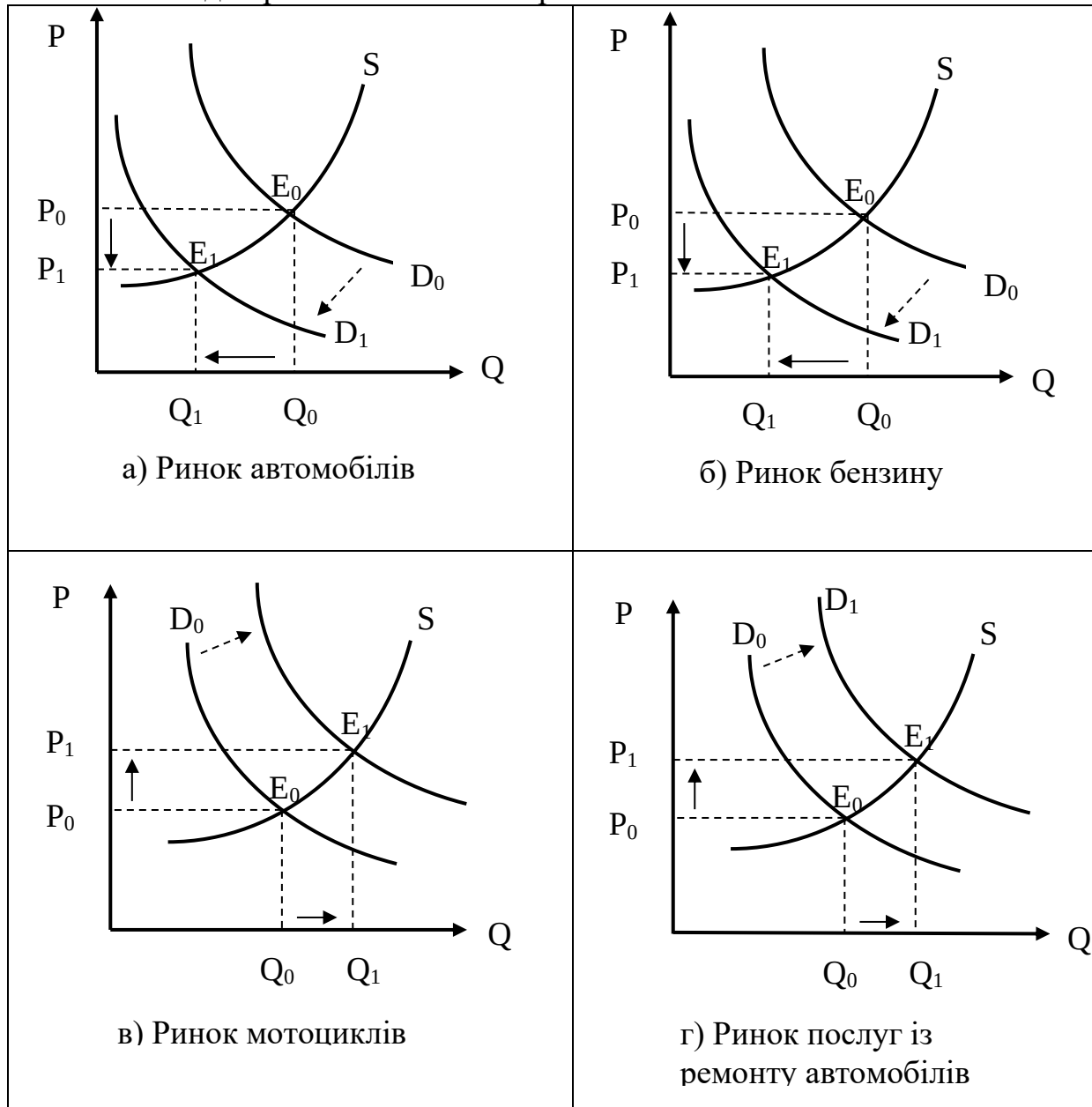

Рис. 39.2. Взаємозв'язок ринків

Аналіз загальної рівноваги дає нам уявлення про те, як окремі складові економіки поєднуються разом, як економічна система працює в якості єдиного механізму. Розглянемо це на прикладі. Припустимо, з якихось причин підвищилася ціна на автомобілі. Якщо ціна на автомобілі підвищилася, то згідно закону попиту, це приводить до зниження попиту на них (рис. 39.2 а). Бензин, у свою чергу, є комплементарним благом для автомобілів. Зростання цін на нові автомобілі викликало зменшення попиту на бензин (рис. 39.2 б) і до зростання попиту на мотоцикли, які є

замінниками автомобілів (рис. 39.2 в). Крім того, зростання ціни автомобілів спонукає довше використовувати старі, а отже, й ремонтувати їх. Тому зростає попит на послуги з ремонту автомобілів і крива попиту переміщується праворуч до D_1 .

Більш широке використання старих автомобілів і розширення попиту на мотоцикли ще більше знижує попит на нові автомобілі. Це спонукає виробників знизити ціни на них. Така зміна рівноважної ціни викличе нову хвилю реакції на ринках взаємопов'язаних товарів, що приведе до встановлення нових рівноважних цін та обсягів на всіх ринках.

Ми розглянули лише чотири ринки, але в дійсності структура таких зв'язків значно складніша. Проте навіть наведений приклад свідчить, що рівноважні ціни й обсяги визначаються з урахуванням ефекту зворотного зв'язку, що відображає зміну часткової рівноваги на даному ринку в результаті змін, які виникають на суміжних ринках під впливом первісних змін на даному ринку.

Очевидно, що проблематика загальної рівноваги пов'язана з координацією вибору людей, які одночасно споживають і виробляють продукти суспільної економіки. Люди є основними дійовими особами економічного життя. Вони діють у відповідності з своїми інтересами, намагаючись більш повно задовольнити свої потреби. А оскільки вони діють в умовах обмежених можливостей (обмежених виробничих ресурсів), то вони прагнуть до раціональної поведінки, тобто, вибору таких варіантів, які дають максимум результату при мінімальних витратах. Якщо таким чином діє кожна людина, то раціонально діє і суспільство в цілому, а отже забезпечується загальна рівновага економічної системи.

Вперше поставив проблему загальної рівноваги французький економіст **Леон Вальрас** (1834–1910) у 70-х роках XIX ст. Він розробив модель загальної економічної рівноваги і довів можливість її досягнення. Розроблена ним економіко-математична модель відображає взаємозв'язок ринків готової продукції і ринків факторів виробництва в умовах досконалої конкуренції. Саме остання і дозволяє забезпечити одночасну рівновагу множини ринків. Л. Вальрас доводить, що часткова рівновага ще не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки, проте її можна досягнути лише через ринковий механізм, через обмін. Він формулює закони, дотримування яких забезпечує рівновагу: 1) товари одного класу на ринку повинні мати тільки одну ціну; 2) ціна товару зрівноважує кількість запропоновану і кількість споживану; 3) ціна має забезпечувати максимум вигоди і продавцю, і покупцю. Дія цих законів забезпечить рівновагу. Їх можна застосувати до товару або послуг не лише на споживчому рівні, а й на виробничому.

Треба, зауважити, що теорія Вальраса – це теорія економічної статички, яка не враховує факторів ризику та невизначеності, циклічних коливань, технічних нововведень тощо. Вона передбачає, що споживачі

знають свої функції попиту й пропозиції, технічні коефіцієнти і багато інших даних. Модель загальної рівноваги передбачає також досконалу конкуренцію, абсолютизує стан рівноваги, але насправді досить часто виникають диспропорції і дисбаланси.

Тому, пошук більш конструктивної моделі загальної рівноваги продовжувався. Найбільш вдалою моделлю, яка втілювала ідеї Вальраса, була модель загальної економічної рівноваги **Ерроу-Дебре**, яку розробили американські вчені Ерроу Кеннет-Джозеф (нар. 1921 р.) і Дебре Джеральд (1921–2004). Модель цих учених включає в себе багато моделей поведінки споживача і поведінки фірми. Виробники і споживачі розглядаються в ній не ізольовано, а як взаємодіючі елементи однієї системи. Модель належить до такого класу моделей рівноваги, в якому співвідношення цін, обсяги попиту і пропозиції визначаються одночасно. Рівновага в цій моделі визначається як виконання визначених умов, які не вимагають рівності попиту і пропозиції по всіх видах товарів і гарантують існування загальної рівноваги при менш точних, ніж в моделі Вальраса, прогнозах.

Загальна рівновага, за моделлю Ерроу-Дебре, – це стан економіки, коли встановлюються ціни рівноваги. Вона характеризується сукупністю цін рівноваги та відповідних обсягів виробництва і споживання. **Цінами загальної рівноваги** називаються ціни, за яких загальний обсяг споживання кожного блага не перевищує його виробництва.

Найбільш визнаною в сучасній економічній теорії моделлю загальної рівноваги є модель рівноваги сукупного попиту і сукупної пропозиції, яка вивчається в курсі макроекономіки.

39.2. Загальна рівновага та ефективність

Загальна рівновага економічної системи тісно пов'язана з її ефективністю. Досягнення загальної рівноваги означає її ефективний стан.

Стверджується, що термін «ефективність» веде родовід від відомого італійського економіста **Вільфредо Парето** (1848–1923), тому ефективність часто пов'язують з його іменем. В розумінні Парето термін **«економічна ефективність»** означає, що економіка знаходиться в такому стані, коли не існує іншого кращого вибору, тобто вона знаходиться в стані рівноваги. Ефективність, що визначається таким способом, називається ефективністю за Парето або Парето-ефективністю.

Ефективність за Парето в економіці досліджується поетапно: в обміні, у виробництві, загальна ефективність в обміні і виробництві, тобто в економіці в цілому. Спочатку розглядається **ефективність в обміні**, тобто така ситуація, в якій виробництво вже відбулося і кількість продуктів фіксована.

Припускається, що початковий розподіл вироблених благ неефективний. Він не відповідає перевагам споживачів, не задовольняє їх потреби. Тоді шляхом добровільного обміну вони можуть поліпшити свій добробут при заданих запасах благ.

У ситуаціях неефективного розподілу споживачі зацікавлені обміняти надлишкові або непотрібні їм товари на відсутні товари або товари, які маються в них в недостатній кількості. Це зумовлено тим, що надлишкові блага мають низьку граничну корисність, а дефіцитні – високу.

Процес обміну продовжується до тих пір, доки деякі споживачі можуть задовольнити свої потреби, не спричиняючи шкоди задоволенню потреб інших споживачів. Якщо є можливість поліпшити добробут однієї людини, не спричиняючи шкоди іншим, то її треба використати. Коли ж взаємовигідні контракти стають неможливими, споживачі досягають рівноваги.

Рівновага споживача – це такий стан, коли максимізується корисність від комбінації придбаних благ і при цьому повністю використовуються призначені для цього кошти. Коли споживач перебуває у стані рівноваги, то у нього відсутні стимули до його зміни, оскільки це приведе до менш, привабливого набору благ або до набору, який знаходиться за межами його можливого бюджету. Стан рівноваги споживача називається Парето-ефективним.

Отже, *обмін є Парето-ефективним* тоді, коли заданий обсяг продукції, який випускається за певний період часу, розподіляється між споживачами таким чином, що стає неможливим поліпшити становище будь-кого без завдання шкоди комусь іншому.

Парето-ефективність в обміні ілюструється графічно (рис. 39.3).

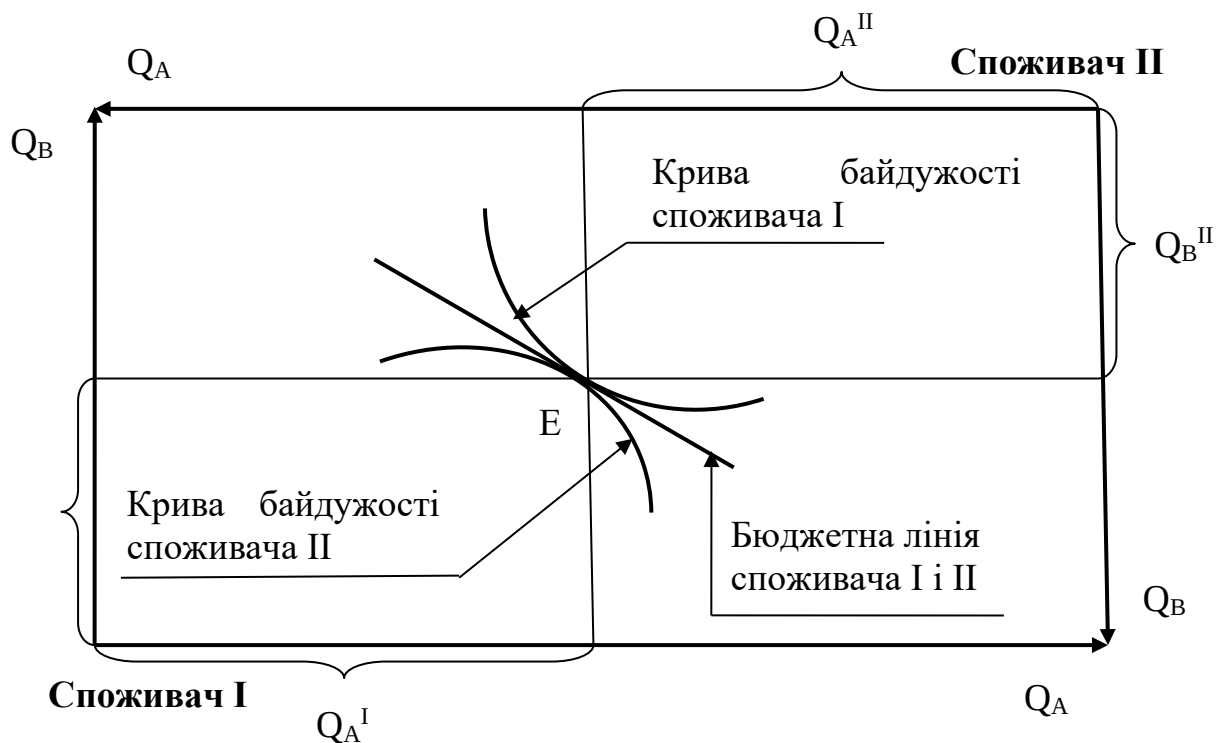

Рис. 39.3. Парето-ефективний обмін в коробці Еджуорта

Для використання графічної ілюстрації припускається, що суспільство складається з двох споживачів (I, II), кожний з яких споживає

два блага (А і В). Наочно така ситуація представляється у вигляді **коробки (діаграми) Еджуорта**. Вона являє собою дві протилежно розташовані і з'єднані системи координат для двох споживачів, на осях яких відкладені обсяги двох благ.

У цій коробці представлено карти байдужості і бюджетні лінії двох індивідів. Точка Е, в якій дотикаються криві байдужості І і ІІ споживачів та їх бюджетні лінії є точкою рівноваги. В цій точці обмін Парето-ефективний. Інші точки свідчать про неефективний розподіл благ. Нагадаємо, що граничні норми заміни благ вимірюються кутовим коефіцієнтом кривих байдужості, а кут нахилу бюджетної лінії визначається співвідношенням цін товарів. Умовою оптимуму для першого та другого споживача буде оптимальний набір благ, коли гранична норма заміщення індивідів дорівнює співвідношенню цін, тобто:

$$MRS_{I A/B} = \frac{P_A}{P_B}, MRS_{II A/B} = \frac{P_A}{P_B}$$

Це означає, що:

$$MRS_{I A/B} = \frac{P_A}{P_B} = MRS_{II A/B} \quad (39.1)$$

Отже, розподіл товарів є ефективним тоді, коли граничні норми заміщення між будь-якими парами товарів однакові для всіх споживачів і водночас мають дорівнювати співвідношенню цін.

Наступним етапом в аналізі ефективності в теорії Парето є ефективність у виробництві. Тут ефективність пер едбачає найбільш раціональний розподіл ресурсів суспільства між виробництвом благ. **Виробництво є ефективним за Парето**, якщо при заданих обсягах виробничих ресурсів за рахунок їх перерозподілу неможливо збільшити обсяг хоча б одного блага без зменшення обсягу інших благ. Розподіл ресурсів вважається неефективним, якщо їх перерозподіл дає приріст одного або декількох благ.

При аналізі ефективності розподілу ресурсів у виробництві також використовується діаграма Еджуорта, але замість споживчих товарів на її осях відкладено виробничі ресурси: капітал (К) і працю (L), необхідні для виробництва товарів А і В (рис. 39.4).

При побудові діаграми відбувається накладення двох карт ізоквант, початки координат яких розташовані один проти одного, в результаті чого створюється замкнутий простір, який називається «коробка Еджуорта».

Лише ті комбінації факторів виробництва, які відповідають умовам дотику двох ізоквант у «коробці Еджуорта», означають варіанти ефективного розподілу ресурсів.

Це досягається у разі рівності кутів нахилу ізоквант, тому ознакою ефективного розподілу виробничих факторів є рівність граничних норм

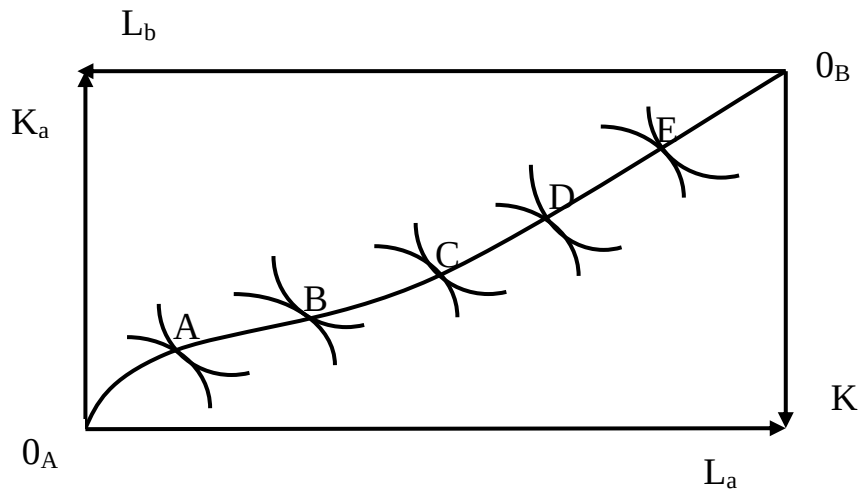

Рис. 39.4. Ефективність за Парето у виробництві технічного заміщення ресурсів при виробництві обох товарів, тобто:

$$MRTS^A_{L/K} = MRTS^B_{L/K} \quad (39.2)$$

Таких варіантів може бути безліч. Якщо об'єднати певну кількість точок, кожна з яких відповідає технічно ефективним варіантам використання ресурсів, то отримаємо криву виробничих контрактів (O_A , A, B, C, D, E, O_B). Ефективність виробництва досягається тоді, коли вже неможливо перерозподілити ресурси так, щоб збільшити випуск одного товару без зменшення виробництва іншого (Парето-оптимальний розподіл ресурсів).

Ілюстрацію ситуації Парето-ефективності у виробництві можна також зробити на прикладі кривої виробничих можливостей суспільства (рис. 39.5).

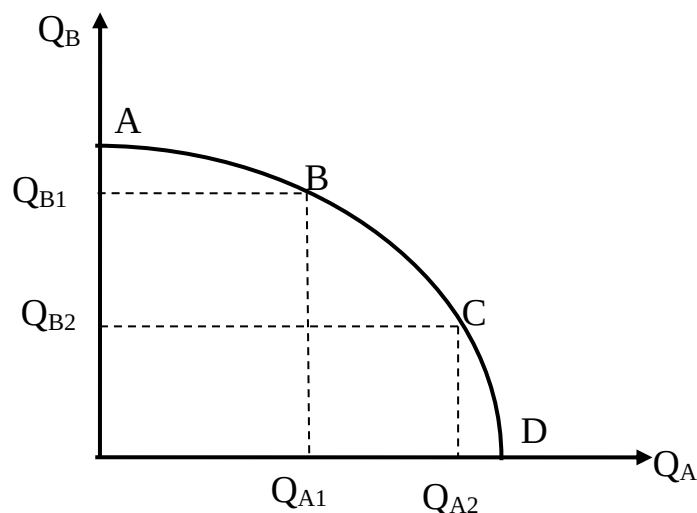

Рис. 39.5. Крива виробничих можливостей суспільства

Побудова й аналіз діаграми Еджуорта дає змогу визначити параметри кривої виробничих можливостей. **Крива виробничих можливостей**

показує максимально можливий обсяг виробництва двох благ, які можна отримати за фіксованого використання ресурсів й технології.

Кожна точка дотику ізоквант двох товарів у «коробці Еджуорта» відповідає точці на кривій виробничих можливостей. При русі вздовж цієї кривої змінюються пропорції загального виробництва, і ці зміни дають змогу аналізувати **граничну норму трансформації товару В в товар А**. Вона показує, від якої кількості товару А слід відмовитися для збільшення випуску товару В на одну одиницю:

$$MRT_{A/B} = - \frac{\Delta Q_B}{\Delta Q_A} \quad (39.3)$$

Граничну норму трансформації можна виразити у граничних витратах виробництва товарів. У кожній точці кривої виробничих можливостей для отримання одиниці товару А треба затратити MC_A ресурсів, а для виробництва одиниці В потрібно затратити MC_B ресурсів. Таким чином, для отримання додаткової одиниці А потрібно відмовитись від MC_A / MC_B одиниць В, тобто:

$$\Delta A \cdot MC_A + \Delta B \cdot MC_B = 0, \quad \Delta A \cdot MC_A = -\Delta B \cdot MC_B.$$

Звідси:

$$MRT_{A/B} = - \frac{\Delta Q_B}{\Delta Q_A} = - \frac{MC_A}{MC_B} \quad (39.4)$$

Оскільки конкурентна фірма вибере оптимальний обсяг, де $MC_A = P_A$; $MC_B = P_B$, то граничну норму трансформації можна виразити також через співвідношення цін:

$$MRT_{A/B} = \frac{P_A}{P_B} \quad (39.5)$$

Отже, виробники трансформують структуру виробництва таким чином, щоб не втратити ефективності розподілу ресурсів, порівнюють граничну норму трансформації зі співвідношенням ринкових цін.

Проаналізувавши оптимальність в обміні та у виробництві, з'ясуємо, як оцінюється оптимальність економіки загалом. Оптимальність структури економіки означає, що оптимальність як у сфері виробництва, так і в сфері споживання, тобто структура виробництва відповідає структурі потреб.

Загальна ефективність в обміні і у виробництві за Парето означає, що не можна змінити виробництво і споживання таким чином, щоб підвищити добробут одних споживачів, не знижуючи добробуту інших. Графічне зображення Парето-ефективного стану одночасно в обміні і у виробництві представлено на рис. 39.6.

Виробництво буде ефективним тоді, коли воно буде максимізувати корисність для споживачів і водночас не виходитиме за межі наявних ресурсів, тобто знаходитиметься на кривій виробничих можливостей.

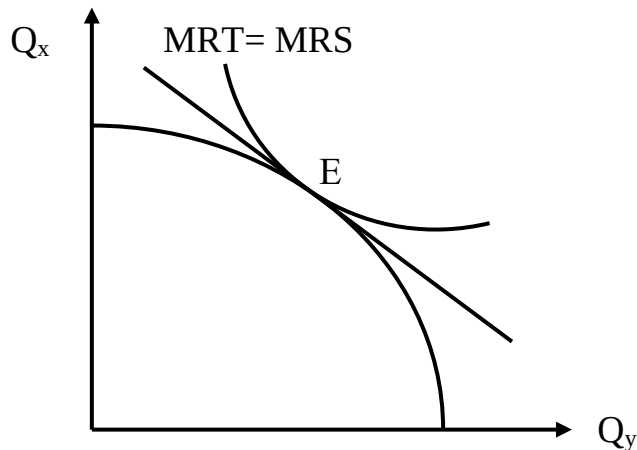

Рис. 39.6. Загальна ефективність в обміні і виробництві за Парето

Отже, межа виробничих можливостей і крива байдужості, яка відображає максимальний рівень задоволення потреб, будуть мати тільки одну спільну точку – точку дотику Е.

У цій точці гранична норма трансформації структури виробництва рівна граничній нормі заміни благ у споживанні. Це означає, що інтереси виробників і споживачів співпадають, оскільки вони підпорядковані ринковим цінам. З рівнянь (39.1) та (39.5) випливає наступне:

$$MRS_{A/B} = MRT_{A/B} \quad (39.6)$$

Рівність граничної норми заміни благ у споживанні граничній нормі трансформації означає, що не існує способу покращити становище споживачів за рахунок змін у виробництві даних благ – в ринковій системі встановилась **загальна рівновага, яка відповідає Парето-оптимальності**.

Якщо ця рівність не виконується, то якогось товару виробляється багато, а іншого мало, розподіл ресурсів потребує покращення – потрібно перерозподілити ресурси і оптимізувати структуру виробництва таким чином, щоб гранична норма трансформації співпадала з граничною нормою заміни благ.

Отже, економіка в цілому функціонуватиме ефективно тоді, коли розміщення ресурсів у галузях виробництва різних товарів буде таким, щоб структура цього виробництва за умови ефективного використання ресурсів збігалася зі структурою споживання. Тобто споживачі мають бути готові споживати блага саме в такій пропорції, у якій виробництво може трансформувати один товар в інший. Виконання цієї умови можливе тільки тоді, коли всі ринки є досконало конкурентними і на кожному з них встановлюються ефективні ціни.

39.3. Загальна рівновага та економіка добробуту

Загальна рівновага і ефективність економічної системи визначають рівень суспільного добробуту нації.

Добробут – це забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними і духовними благами. Він характеризується ступенем

розвитку благ і користування ними окремою людиною, групами людей і суспільством в цілому.

Суспільний добробут складається з показників добробуту окремих людей. Ступінь розвитку благ проявляється в суспільній корисності, яка складається з індивідуальної корисності окремих членів суспільства. Функцію суспільної корисності можна представити у вигляді суми індивідуальних корисностей:

$$W = \sum_{i=1}^l U_i \quad (39.7)$$

де: W – суспільна корисність (добробут);

l – кількість споживачів;

U_i – індивідуальна корисність.

Приведена вище функція отримала назву **функції корисності Бентама**. Особливість її полягає в тому, що в ній не зачіпається питання розподілу благ між окремими групами людей (диференціації доходів). Бентам бачив мету суспільства в створенні найбільшого щастя для можливо більшої кількості людей. Графічно функція суспільного добробуту Бентама зображена на рис. 39.7.

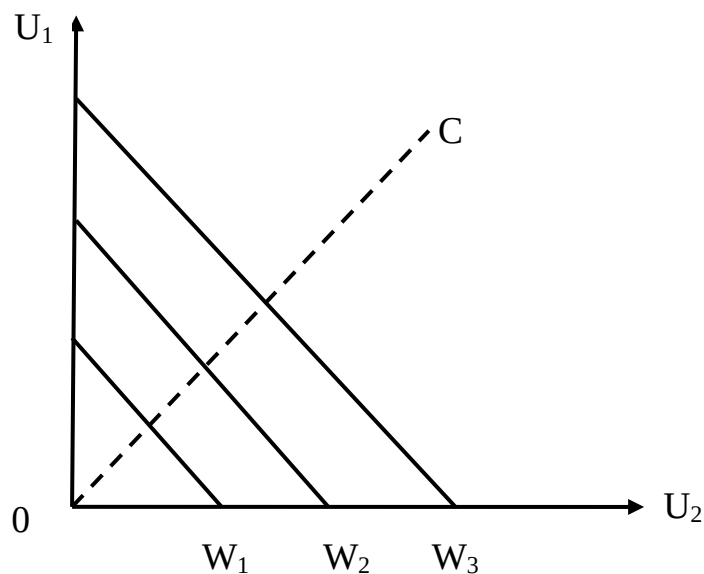

Рис. 39.7. Функція суспільної корисності Бентама

Припускається, що суспільство складається з двох індивідів. На вертикальній осі зображена корисність першого індивіда, а на горизонтальній – другого. Функція корисності Бентама представлена картою прямих кривих байдужості, побудованих у відповідності з рівнянням:

$$U_i = W_i - U_2 \quad (39.8)$$

де: W_j – задані значення рівнів суспільного добробуту;

U_1 – корисність першого індивіда;

U_2 – корисність другого індивіда.

Досконало економічній рівновазі відповідають точки перетину бісектриси ОС з кривими байдужості.

Точки прямих байдужості показують, при яких поєднаннях досягається заданий рівень суспільного добробуту. Зміщення прямих байдужості вправо свідчить про підвищення суспільного добробуту.

У відповідності з функцією Бентама перерозподіл добробуту між індивідами не змінює рівня суспільного добробуту. Рух вздовж будь-якої прямої (W_1-W_1 , W_2-W_2 , W_3-W_3) перерозподіляє добробут між індивідами, залишаючи незмінним суспільний добробут.

Таким чином, перерозподіл добробуту між індивідами зовсім не впливає на даний рівень суспільного добробуту. На відміну від Бентама інші дослідники розглядають функцію суспільної корисності з урахуванням диференціації доходів різних верств населення. Так, у **функції Неша** для суспільства, яке складається з двох осіб, карта байдужості приймає звичайний вигляд (рис 39.8), так як криві байдужості визначаються за формулою:

$$U_i = \frac{W_i}{U_2} \quad (39.9)$$

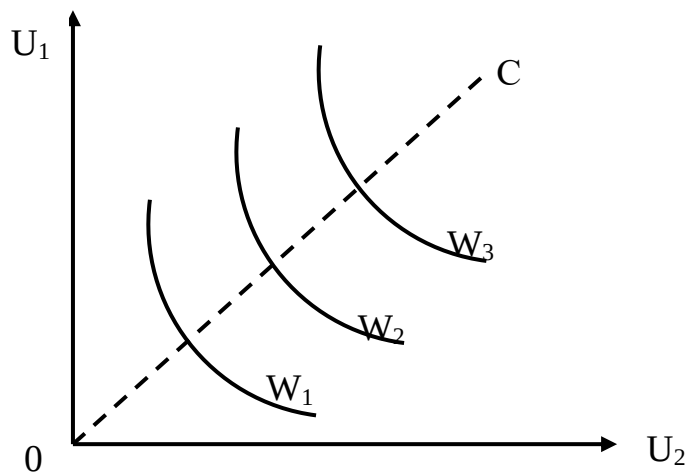

Рис. 39.8. Функція суспільної корисності Неша

На рис. 39.8 точки, що лежать на промені ОС, відповідають досконалій економічній рівновазі обох індивідів. Так, коли підвищується добробут багатого на певну величину, то це призводить до зниження добробуту бідного на меншу величину, або, навпаки, коли підвищення добробуту бідного на певну величину супроводжується зниженням добробуту багатого на меншу величину.

Таким чином, при уявленні суспільного добробуту у вигляді функції Неша приріст добробуту багатого вносить менший вклад в зростання суспільного добробуту ніж такий же приріст добробуту бідного. Отже, зниження економічної диференціації в суспільстві приводить до зростання суспільного добробуту, представленого функцією Неша.

На ще більш радикальну боротьбу з бідністю націлює **функція суспільного добробуту Роулза**, у відповідності з якою суспільний добробут зростає лише в тому випадку, якщо підвищується добробут самих бідних членів суспільства, а зміна добробуту інших не впливає на суспільний добробут. В алгебраїчному вигляді ця функція записується так:

$$W = \min \{U_1, U_2, \dots, U_i\} \quad (39.10)$$

а в графічному вигляді зображується картою байдужості з прямокутними кривими байдужості (рис. 39.9).

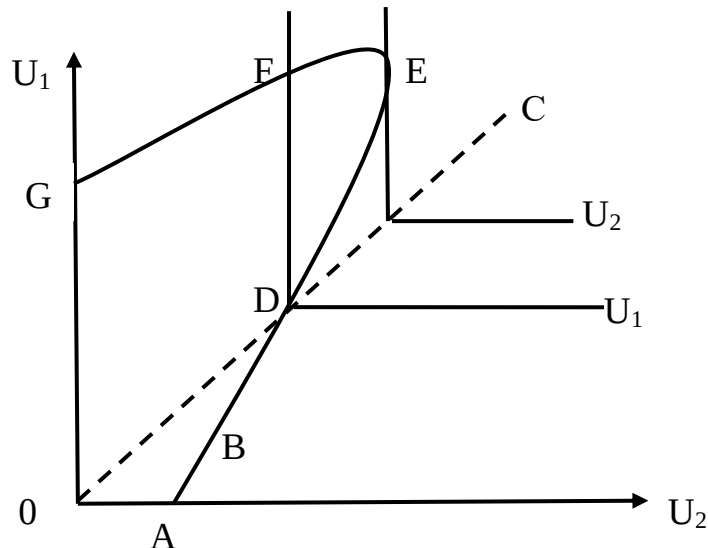

Рис. 39.9. Функція суспільної корисності Роулза

У моделі Роулза суспільний добробут визначається добробутом найменш забезпечених верств населення. Лінія ABDEFG характеризує можливі комбінації доходів двох індивідів. Бісектриса OC показує на однакові розміри доходів цих суб'єктів. Якщо початковий розподіл доходів характеризувався точкою B, потім – точкою D, то подальший розподіл доходів покращився: обидва індивіда покращили свій добробут, при цьому їх доходи стали однакові. При переміщенні у точку E ситуація покращилася, хоча індивід перший отримує менше доходів ніж другий. Переміщення із точки E до точки F повертає суспільний добробут до ситуації, яка характерна для точки D. Це пояснюється тим, що хоча перший індивід покращив свої доходи, то для другого індивіда немає ніякої різниці між точкою D і точкою F.

Антиподом функції Роулза є функція **суспільного добробуту Ніцше**. Функція добробуту за Ніцшем має вигляд:

$$W = \max \{U_1, U_2, \dots, U_i\} \quad (39.11)$$

У графічному вигляді зазначена функція зображується картою байдужості, представленої на рис. 39.10.

Початковий розподіл доходів в суспільстві характеризується точкою A. Однак загальної рівноваги доходів не має: другий індивід отримує більше доходів у порівнянні з першим. У точці B розподіл доходів характеризується тим, що другий індивід збільшив свої доходи, а перший

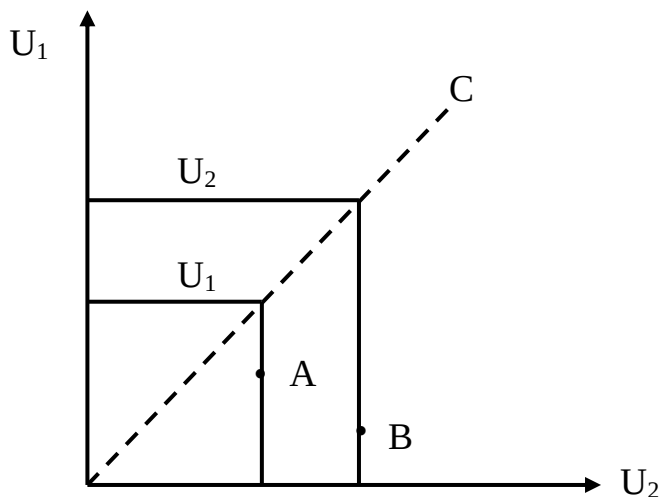

Рис. 39.10. Функція суспільної корисності Ніцше скоротив. Однак, по критерію Ніцше, добробут суспільства збільшився і це свідчить більш віддалена крива байдужості.

39.4. План семінарського заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність загальної рівноваги та етапи її аналізу.
2. Ефективність в обміні за Парето.
3. Ефективність у виробничій сфері.
4. Загальна ефективність в обміні і виробництві за Парето.
5. Функції суспільного добробуту.

Питання для самоперевірки

1. Визначте поняття, «загальна рівновага» і «часткова рівновага». У чому полягає їх відмінність?
2. Яку роль відіграє ефект зворотного зв'язку в ринковій економіці?
3. Що являє собою система загальної рівноваги за Л. Вальрасом?
4. Яким чином учасники обміну двох товарів у коробці Еджуорта досягають Парето-ефективного розподілу?
5. Як досягається ефективність у виробництві за Парето? Поясніть за допомогою графічного аналізу.
6. Як, використовуючи діаграму Еджуорта, можна побудувати криву виробничих можливостей?
7. Які проблеми вивчає теорія добробуту?
8. Поясніть сутність суспільної корисності Бентама.
9. Охарактеризуйте аналітично та графічно функцію суспільного добробуту Неша.
10. У чому головна відмінність критерію суспільного добробуту Роуза від критерію Ніцше.

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Ефект зворотного зв'язку	
2.	Часткова рівновага	
3.	Ефективність у виробництві за Парето	
4.	Коробка Еджуорта	
5.	Загальна рівновага	
6.	Крива виробничих можливостей	
7.	Гранична норма трансформації	
8.	Ефективність в обміні	
9.	Добробут	
10.	Економічна ефективність	

Визначення

1. Встановлення рівноважних цін та рівноважних обсягів виробництва на окремих специфічних ринках, які є складовими загальної ринкової системи.

2. Рівновага, що виникла у результаті взаємодії всіх ринків, коли зміни попиту чи пропозиції на одному ринку впливають на рівноважний стан усіх інших ринків.

3. Забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними і духовними благами.

4. Економіка знаходиться в такому стані, коли не існує іншого кращого вибору, тобто вона знаходиться в стані рівноваги.

5. Дві протилежно розташовані і з'єднані системи координат для двох споживачів, на осях яких відкладені обсяги двох благ

6. Крива, яка показує всі максимально можливі комбінації виробництва двох товарів при фіксованому значенні праці та капіталу і певному технологічному рівні.

7. Розподіл благ, яким неможливо покращити добробут одного споживача без завдання збитків іншому.

8. Ефективність, яка досягається за умови, коли неможливо змінити використання наявних ресурсів так, щоб збільшити випуск одного товару без зменшення випуску іншого.

9. Кількість товару У, від якої необхідно відмовитися для збільшення виробництва товару Х на одиницю.

10. Зміна ціни і кількості товару на певному ринку у відповідь на зміни цін, що виникають на пов'язаних з ним ринках.

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Модель загальної рівноваги досліджує пристосування, спрямовані на визначення рівності попиту та пропозиції одночасно на всіх ринках.

2. У стані ринкової рівноваги відбувається одночасна оптимізація станів як продавців, так і покупців.

3. За умов ринкової рівноваги розподіл ресурсів є Парето-оптимальним.

4. Виробництво буде більш ефективним, якщо підприємство застосовуватиме більше праці та менше капіталу за умови, що ціни на працю та капітал однакові, а $MRTS_{L/K} = 1$.

5. При оптимальному, за Парето, розподілі благ у споживачів відсутні стимули до обміну.

6. Гранична норма трансформації двох продуктів характеризується відношенням їх граничних корисностей.

7. Вибір між точками на контрактній лінії можливий лише тоді, коли хтось бажає погіршити становище однієї особи на користь іншої.

8. Монополія не дозволяє досягнути Парето-ефективного розміщення ресурсів з причини скорочення обсягів виробництва.

9. Критерій Роулза визначає, що суспільний добробут залежить від стану найбільш забезпеченого члену суспільства

10. Критерій Ніцше визначає, що суспільний добробут залежить від стану найменш забезпеченого члену суспільства

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна).

1. Встановлення рівноважних цін та рівноважних обсягів виробництва на окремих специфічних ринках, які є складовими загальної ринкової системи це:

- а) загальна рівновага;
- б) часткова рівновага;
- в) споживча рівновага;
- г) ринкова рівновага.

2. Аналіз загальної рівноваги включає такі етапи:

- а) первинна зміни на ринку;
- б) ефект зворотного зв'язку;
- в) зміна на ринках товарів
- г) усі відповіді вірні.

3. Аналіз часткової рівноваги відрізняється від аналізу загальної рівноваги тим, що він:

- а) здійснюється тільки в рамках короткострокового періоду;
- б) використовується для дослідження ефективності;
- в) передбачає, що зміни в цінах на одному ринку не викликають суттєвих змін на інших ринках;
- г) приймає до уваги взаємозв'язки між цінами на всі товари.

4. Ефект зворотного зв'язку відображає зміни:

- а) рівноважних цін та обсягів на певному ринку як реакцію на зміни цін та обсягів на всіх взаємопов'язаних ринках;

б) рівноважних цін та обсягів на певному ринку як реакцію на зміни цін та обсягів на ринках товарів-субститутів;

в) рівноважних цін та обсягів на певному ринку як реакцію на зміни цін та обсягів на ринках товарів-комплементів;

г) рівноважних цін та обсягів на певному ринку як реакцію на зміни цін та обсягів на ринках ресурсів.

5. *Межа можливих корисностей пов'язана з кривою контрактів тим, що:*

а) кожній точці на кривій контрактів відповідає одна точка на межі можливих корисностей;

б) точці на кривій контрактів відповідає одна точка на межі можливих корисностей;

в) якщо крива контрактів позначена діагоналлю в діаграмі Еджуорта, то межа можливих корисностей буде лінійною функцією;

г) правильної відповіді немає.

6. *Виберіть умови оптимізації виробництва й розподілу товарів:*

а) граничні норми заміни товару Х товаром Y рівні для всіх споживачів;

б) гранична норма трансформації товару Y у товар X дорівнює граничним нормам заміни для всіх споживачів;

в) граничні норми технічного заміщення праці капіталом рівні у всіх галузях;

г) сума перевищення попиту над пропозицією на всіх індивідуальних товарних ринках дорівнює нулю.

7. *Модель Вальраса відображає:*

а) ідеальний рух ринкового механізму;

б) дію науково-технічного прогресу;

в) досконалу конкуренцію;

г) правильні відповіді а) і в).

8. *Загальна рівновага за моделлю Ерроу-Дебре це:*

а) стан економіки, коли встановлюються ціни рівноваги;

б) нестійка рівновага на ринку товарів та ресурсів;

в) стан економіки, де попит дорівнює пропозиції;

г) стан економіки, коли встановлюються обсяги рівноваги.

9. *Відповідно до функції суспільного добробуту Бентама:*

а) перерозподіл добробуту між індивідами не змінює рівня суспільного добробуту;

б) перерозподіл добробуту між індивідами змінює рівень суспільного добробуту;

в) суспільний добробут зростає лише тоді, коли підвищується добробут самих бідних верств населення;

г) суспільний добробут зростає лише тоді, коли підвищується добробут заможних членів суспільства

10. Із наведених варіантів функції корисності виберіть функцію сукупного добробуту Роулза:

а) $W = \max \{U_1, U_2, \dots, U_i\}$;

б) $U_1 = W_j - U_2$;

в) $U_1 = W_j / U_2$;

г) $W = \min \{U_1, U_2, \dots, U_i\}$.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

Визначити систему рівноважних цін у двох галузях економіки з наступними функціями попиту і пропозиції:

$$Q^X_d = 40 + 4P_Y - 6P_X, \quad Q^X_s = -12 - 2P_Y + 4P_X;$$

$$Q^Y_d = 50 + 2P_X - 4P_Y, \quad Q^Y_s = -10 - P_X + 2P_Y,$$

Q^X_d, Q^Y_d – обсяг попиту на товари X та Y, од.;

Q^X_s, Q^Y_s – обсяг пропозиції відповідно товарі X і Y, од.;

P_X, P_Y – ціни відповідних товарів.

Яким буде співвідношення між обсягами попиту і пропозиції у кожній галузі, якщо ціна товару X буде становитиме 15 грош. од., а товару Y – 17 грош. од. Чи відновиться рівновага на обох ринках за такої системи рівнянь?

Методика розв'язання

1. Знаходимо рівноважні ціни на товари X та Y, виходячи з умови загальної рівноваги і відомих функцій попиту і пропозиції:

$$\begin{cases} 40 + 4P_Y - 6P_X = -12 - 2P_Y + 4P_X \\ 50 + 2P_X - 4P_Y = -10 - P_X + 2P_Y \end{cases}$$

$$40 + 4P_Y - 6P_X + 12 + 2P_Y - 4P_X = 0$$

$$52 - 10P_X + 6P_Y = 0 \quad /2$$

$$26 - 5P_X + 3P_Y = 0$$

$$26 - 5(2P_Y - 20) + 3P_Y = 0$$

$$50 + 2P_X - 4P_Y + 10 + P_X - 2P_Y = 0$$

$$60 + 3P_X - 6P_Y = 0 \quad /3$$

$$20 + P_X - 2P_Y = 0$$

$$P_X = 2P_Y - 20$$

Отже, $P_X = 16$ грош. од., $P_Y = 18$ грош. од.

2. Розрахуємо значення попиту і пропозиції за умови, якщо $P_X = 15$ грош. од., $P_Y = 17$ грош. од.

$$Q^X_d = 40 + 4 \cdot 17 - 6 \cdot 15 = 18 \text{ од.}, \quad Q^X_s = -12 - 2 \cdot 17 + 4 \cdot 15 = 14 \text{ од.};$$

$$Q^Y_d = 50 + 2 \cdot 15 - 4 \cdot 17 = 12 \text{ од.}, \quad Q^Y_s = -10 - 15 + 2 \cdot 17 = 9 \text{ од.}$$

Оскільки обсяг попиту товару X і товару Y перевищує пропозицію, то на обох ринках існує дефіцит. Для відновлення рівноваги на обох ринках ринкові ціни будуть підвищуватися.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. Оцініть часткову рівновагу в регіональному господарстві, яке складається з двох галузей А і В, з наступними функціями попиту і пропозиції:

$$Q_d^A = 10 + 4P_B - P_A, \quad Q_s^A = 2P_A - 2P_B - 20;$$

$$Q_d^B = 50 + P_A - 2P_B, \quad Q_s^B = 3P_B - P_A - 3.$$

Яким буде становище в господарстві, якщо $P_A = 25$ грош. од, $P_B = 10$ грош. од? Чи можлива за таких цін спільна рівновага на обох ринках?

Задача 2. У конкурентній ринковій економіці споживачі оцінюють граничну корисність товару Х у 4 ютилів, а товару Y – у 8 ютилів. Для фірми граничні витрати виробництва товару Х складають 6 грош. од., а товару Y – 4 грош. од. Визначте чи є розподіл ресурсів у такій економіці Парето-ефективним? Як існуючий розподіл ресурсів може бути покращений?

Задача 3. У певному районі гранична норма трансформації молока в мед постійна і дорівнює 3 л молока за 1 кг меду, гранична норма заміщення молока медом постійна і дорівнює 2 л молока за 1/2 кг меду. Крім того, в цьому районі ніхто не може впливати на ринкові ціни. Які продукти будуть вироблятися і споживатися у районі?

Задача 4. Припустимо, що попит на ринку апельсинів задається рівнянням: $Q_d = 8 - P$; пропозиція: $Q_s = P - 1$. Визначте рівноважну ціну та рівноважний обсяг продукції. Припустимо, що уряд встановлює «підлогу» ціни у 6 грош. од. Проаналізуйте цю ситуацію з точки зору Парето-ефективності, втрат і вигод споживачів і виробників.

Задача 5. Обмежена кількість ресурсів (капіталу – 50 од.; праці – 100 од.) розподіляється між виробництвом товарів А та В. Виробництво товару А описується виробничою функцією $Q_A = K^{0,5}L^{0,5}$, а для виробництва товару В характерна функція $Q_B = K^{0,2}L^{0,8}$. Побудуйте (мінімум за трьома точками) криву виробничих контрактів.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

Тема 40. ДЕРЖАВА В МІКРОЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ: ЗОВНІШНІ ЕФЕКТИ ТА СУСПІЛЬНІ БЛАГА

Мета: з'ясувати сутність зовнішніх ефектів, визначити форми прояву зовнішніх ефектів, проаналізувати методи регулювання зовнішніх ефектів; усвідомити економічний зміст суспільних благ, чому вони створюється державою; опанувати методiku оптимальної кількості суспільних благ у суспільстві; визначити роль держави у сучасній ринковій економіці.

Основні терміни і поняття: зовнішні ефекти, позитивні зовнішні ефекти, негативні зовнішні ефекти, інтерналізація зовнішніх ефектів, коригуюча субсидія, коригуючий податок, суспільні блага, суспільний вибір, модель представницької демократії, модель прямої демократії.

План лекції:

40.1. Позаринкові (зовнішні) ефекти, їх економічний зміст.

40.2. Суспільні блага і суспільний вибір.

40.3. Економічна роль держави у ринковій економіці.

40.1. Позаринкові (зовнішні) ефекти, їх економічний зміст.

Конкурентна ринкова система, яку ми вивчали у попередніх темах, поряд з безперечними перевагами має певні недоліки, обмеження або усунення яких становить основу діяльності держави на мікроекономічному рівні.

Недосконалість ринку виявляється у його неможливості забезпечувати ефективний розподіл та використання ресурсів.

Причинами недосконалості ринку є:

- влада монополій;
- недосконала (асиметрична) ринкова інформація.
- наявність зовнішніх ефектів економічної діяльності;
- існування суспільних благ.

Розглянемо ці причини докладніше.

Монопольна влада, яку ми досліджували детально у темі 9, зумовлює неефективний розподіл ресурсів між галузями та виробниками, деформує механізм конкуренції, скорочуючи обсяги виробництва та штучно завищуючи ціни на продукцію. Держава обмежує діяльність монополій спеціальним законодавством, здійснює контроль за цінами в природних монополіях, створюючи і підтримуючи конкурентне середовище для невеликих підприємств.

Асиметричність інформації, під якою розуміється ситуація, коли окремі учасники ринку мають доступ до важливої інформації, а інші зацікавлені особи не мають. Виникає явище невизначеності – брак інформації про ймовірні майбутні події. Асиметрична інформація характерна для багатьох ситуацій у бізнесі. Як правило, продавець товару знає про його якість більше, ніж покупець. Робітники знають про свої

навички та здібності краще підприємців. Управляючі більше знають про витрати фірми, конкурентну позицію та інвестиційний клімат, ніж власники підприємств.

Недостатня інформованість споживачів і виробників може спонукати їх до таких дій, які не відповідають їх власним інтересам. Погано проінформовані фірми не можуть бути впевненими у результатах прийнятих рішень, а споживачі – в якості покупки. Асиметричною інформацією характеризуються численні ринки товарів і послуг: ринки страхування, кредитів, робочої сили, а також роздрібна торгівля.

В умовах ринку лише незначне число ринкових суб'єктів здатні самостійно зібрати і обробити величезний масив інформації, потрібний для впевненого господарювання. Тому таку роботу може виконати лише державна служба.

Висновок про ефективний розподіл ресурсів конкурентною ринковою системою ґрунтується на припущенні: нібито всі вигоди і витрати, пов'язані з виробництвом і споживанням товарів та послуг, знаходять повне відображення в ринкових цінах. Однак, річ у тому, що деякі вигоди і витрати виступають, стосовно до ринку зовнішніми в тому розумінні, що являють собою вплив на інші економічні суб'єкти, які не є учасниками ринкової угоди.

Зовнішні ефекти (або екстерналії, або ефекти «третіх осіб») – це ситуація, коли частина вигоди або витрат, пов'язаних з виробництвом або споживанням продукту, впливає на тих, хто не є безпосереднім виробником або споживачем продукту. Це вигоди або витрати, що не знаходять відображення в цінах. Вони називаються «зовнішніми», оскільки стосуються не тільки тих економічних агентів, які беруть участь у певній операції, а й інших осіб. Виникають вони в результаті як виробництва, так і споживання товарів і послуг.

Залежно від характеру впливу на інші суб'єкти господарювання розрізняють негативні й позитивні зовнішні ефекти. Негативні ефекти пов'язані з витратами, позитивні – з вигодами для інших осіб.

Негативні зовнішні ефекти – це негативний вплив одних економічних суб'єктів на діяльність інших або вартість ресурсів, які використовуються виробниками, але не оплачені ними за ринковими цінами і не відображені в ціні продукції. Найбільш поширені випадки таких екстерналій є:

1) забруднення довкілля підприємством металургійної чи хімічної промисловості завдає значної шкоди здоров'ю людей, які проживають поблизу;

2) завод скидає в озеро стічні води, що погіршує умови розведення в ньому риби. Внаслідок цього, вилов риби та доходи риболовецької компанії знижуються, збитки рибалок не відшкодовуються;

3) дуже гучна музика в одній квартирі житлового будинку порушує

спокій всіх його мешканців;

4) вигулювання собак у парках та скверах спричиняє серйозні незручності та моральні збитки багатьом батькам, чії діти втрачають місце для відпочинку.

В залежності від того, хто спричиняє зовнішній ефект – виробник чи споживач, – він впливає відповідно або на функцію граничних витрат і пропозиції, або на функцію граничної вигоди і попиту. Зміни у станах суб'єктів характеризують за допомогою двох груп граничних показників – показників витрат і вигод.

Розглянемо показники, що допоможуть аналізувати негативні зовнішні ефекти.

Сукупні зовнішні витрати (TEC – total external costs) – витрати, які перекладаються на третіх осіб і не відшкодовуються виробником.

Сукупні приватні витрати (TPC – total private costs) – витрати на виробництво, які несе на собі виробник. Ці витрати виробника називають ще індивідуальними витратами, які відшкодовуються виробником.

Сукупні суспільні витрати (TSC – total social costs) – це сума витрат на виробництво блага та витрат, пов'язаних із негативними зовнішніми ефектами, що виникають при цьому, тобто сукупні витрати складаються з суми індивідуальних витрат та сукупних зовнішніх витрат:

$$TSC = TEC + TPC \quad (40.1)$$

Аналогічно сукупним витратам можна визначити граничні витрати.

Граничні зовнішні витрати (MEC – marginal external costs) – це зміна сукупних зовнішніх витрат, що припадає на одиницю зміни обсягу виробництва, або додаткові витрати, що пов'язані з випуском кожної додаткової одиниці блага, які не відшкодовує виробник, а перекладає на третіх осіб. Вони розраховуються за формулою:

$$MEC = \frac{\Delta TEC}{\Delta Q} \quad (40.2)$$

Граничні приватні витрати (MPC – marginal private costs) – це додаткові витрати, що пов'язані з випуском додаткової одиниці блага виробником і розраховуються за формулою:

$$MPC = \frac{\Delta TPC}{\Delta Q} \quad (40.3)$$

Граничні суспільні витрати (MSC – marginal social costs) – це зміна сукупних суспільних витрат, що припадає на одиницю зміни обсягу виробництва:

$$MSC = \frac{\Delta TSC}{\Delta Q} \quad (40.4)$$

Граничні суспільні витрати складаються з суми граничних індивідуальних та граничних зовнішніх витрат, тобто

$$MSC = MEC + MPC \quad (40.5)$$

Застосовуючи граничні показники, проілюструємо **наслідки негативних зовнішніх ефектів** за допомогою графічного аналізу (рис. 40.1).

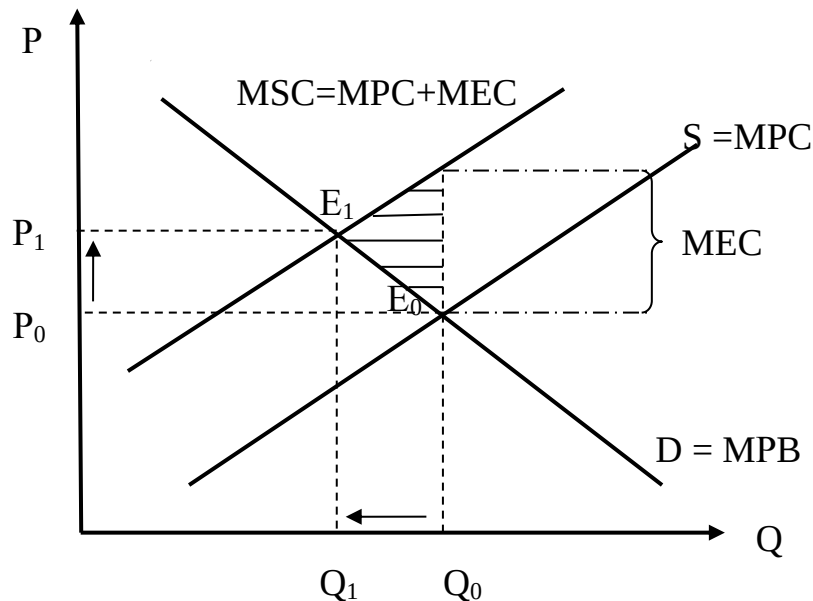

Рис. 40.1. Негативний зовнішній ефект

На рис. 40.1 крива пропозиції за умов негативного зовнішнього ефекту враховує лише граничні приватні витрати ($MPC = S$), які менше за граничні суспільні витрати, оскільки фірма не сплачує за шкоду, яку завдає третім особам, і не несе витрат, пов'язаних з усуненням негативного ефекту. Крива попиту відображає граничну приватну вигоду на благо ($D = MSB$).

З точки зору суспільства, найбільш ефективним обсягом випуску є Q_1 , який відповідає точці перетину E_1 . В цій точці граничні суспільні витрати (MSC) збігаються з граничними суспільними вигодами (MSB). В цій ситуації виробник зобов'язаний знешкоджувати забруднювачі природи за власний рахунок.

Ринкова рівновага встановлюється у точці E_0 , вона не є ефективною за витратами ресурсів, оскільки при ринковому обсязі випуску Q_0 , коли виробники не зобов'язані відшкодовувати витрати на знешкодження забруднювачів і перекладають їх на інших, граничні суспільні витрати перевищують граничну суспільну вигоду ($MSC > MSB$). Це означає, що ринкова система призводить до зайвого, порівняно з суспільно ефективним обсягом випуску благ з негативними зовнішніми ефектами. Графічною моделлю втрат буде площа заштрихованого трикутника. Явище неефективності ринкового механізму дістало назву «фіаско ринку». У даному випадку причиною фіаско ринку є негативні зовнішні ефекти.

Позитивні зовнішні ефекти — це позитивний вплив одних економічних суб'єктів на діяльність інших або додаткова корисність, яка

не відображена в ринкових цінах і за яку немає потреби платити відповідному споживачу або виробнику.

Найбільш поширені випадки таких екстерналій:

1) реставрація будівель в історичній частині міста і спорудження нових готелів приносять вагому вигоду не лише їхнім власникам, а й усім жителям, оскільки привабливість міста для туристів зростає;

2) поліпшення якості освіти і розвиток нових технологій мають вагомий сприятливий наслідок для суспільства загалом;

3) власники приміських дач розводять для себе квіти, що між іншим сприяє збільшенню доходів пасічника, вулики якого розміщені неподалік.

Аналогічно до негативних зовнішніх ефектів можна запровадити поняття, пов'язані з позитивними зовнішніми ефектами. Розглянемо сукупні і граничні величини відповідних показників.

Сукупні зовнішні вигоди (*TEB* – *total external benefits*) – це вигоди (корисність) для третіх осіб, які не сплачуються за користування благом.

Сукупні приватні вигоди (*TPB* – *total private benefits*) – це вигоди від придбання споживачем одиниці блага.

Сукупні суспільні вигоди (*TSB* – *total social benefits*) – це вигоди як безпосередніх споживачів блага, так і третіх осіб за рахунок позитивних зовнішніх ефектів. Вони складаються з суми індивідуальних та зовнішніх вигод:

$$TSB = TEB + TPB \quad (40.6)$$

Граничні зовнішні вигоди (*MEB* – *marginal private benefits*) – це додаткові вигоди для третіх осіб, які не сплачують за користування благом при збільшенні споживання блага на одиницю:

$$MEB = \frac{\Delta TEB}{\Delta Q} \quad (40.7)$$

Граничні приватні вигоди (*MPB* – *marginal private benefits*) – це додаткові вигоди від придбання індивідом додаткової одиниці блага:

$$MPB = \frac{\Delta TPB}{\Delta Q} \quad (40.8)$$

Якщо додаткова одиниця блага корисна не лише покупцеві, а й іншим особам, то кажуть, що благо має зовнішню вигоду.

Прикладами таких благ може бути освіта, впорядкування приватної ділянки, заходи щодо підвищення безпеки атомних електростанцій. Все це забезпечує додаткову вигоду не лише тим, хто безпосередньо платить за благо. Освіта забезпечує вигоду всьому суспільству через наявність більш продуктивної та універсальної робочої сили, а не лише тому, хто її отримує.

Граничні суспільні вигоди (MSB – marginal social benefits) – це додаткові вигоди всього суспільства при збільшенні споживання блага на одиницю:

$$MSB = \frac{\Delta TSB}{\Delta Q} = MEB + MPB \quad (40.9)$$

Рис. 40.2 ілюструє фіаско ринку, яке є наслідком позитивних зовнішніх ефектів.

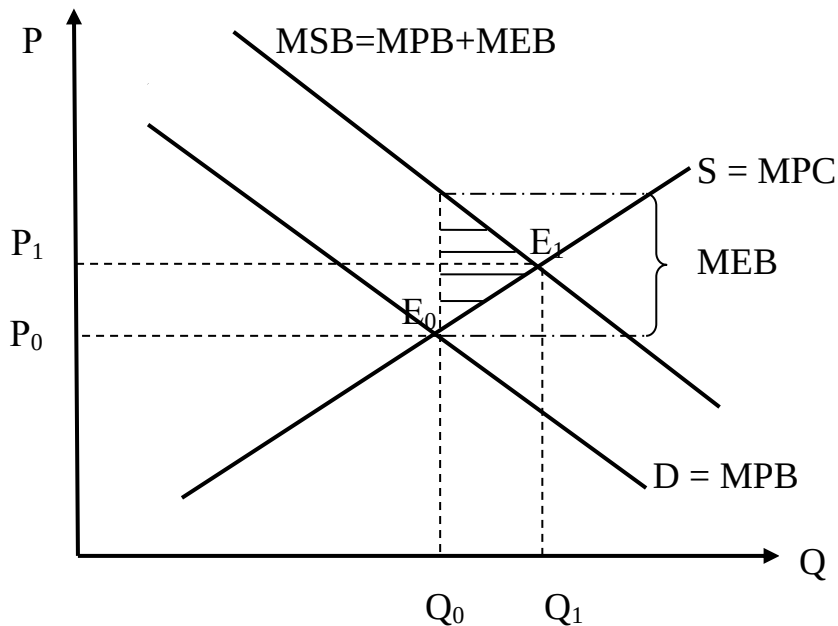

Рис. 40.2. Позитивний зовнішній ефект

З точки зору суспільства, ефективний обсяг випуску благ Q_1 досягається в точці перетину кривих MSC і MSB, тобто в точці E_1 . В цій точці $MSC = MSB$.

Ринкова рівновага встановлюється у точці E_0 , у якій перетинаються прямі граничних індивідуальних вигод і граничних суспільних витрат $MPB = MSC$. Як показано на рис. 40.2, граничні суспільні вигоди більші від граничних індивідуальних вигод на величину граничних зовнішніх вигод. Ринковий механізм пропонує суспільству занижені обсяги випуску Q_0 та ціну P_0 порівняно з суспільною рівновагою. Площа заштрихованого трикутника, є графічною моделлю втрат суспільства, пов'язаних з позитивним зовнішнім ефектом.

Отже, за наявності позитивного зовнішнього ефекту економічне благо продається й купується в меншому (порівняно з ефективним) обсязі, тобто має місце недовиробництво товарів і послуг із позитивними зовнішніми ефектами.

Для того щоб скоротити перевиробництво товарів і послуг із негативними зовнішніми ефектами та збільшити виробництво тих, які мають позитивний зовнішній ефект, необхідно трансформувати зовнішні ефекти у внутрішні. Така трансформація досягається шляхом наближення

граничних індивідуальних витрат (вигод) до граничних суспільних витрат (вигод).

Переведення зовнішніх ефектів у внутрішні (стримуючі або стимулюючі фактори поведінки кожного виробника та споживача), коли ціни скореговані так, що вони відображають суспільні витрати чи вигоди, називається *інтерналізацією зовнішніх ефектів*.

Урегулювання проблеми неефективності або інтерналізація зовнішніх ефектів (трансформація зовнішніх ефектів у внутрішні) можливе як за участю держави з використанням адміністративних та економічних методів, так і без її участі – ринкові (див. рис. 40.3).

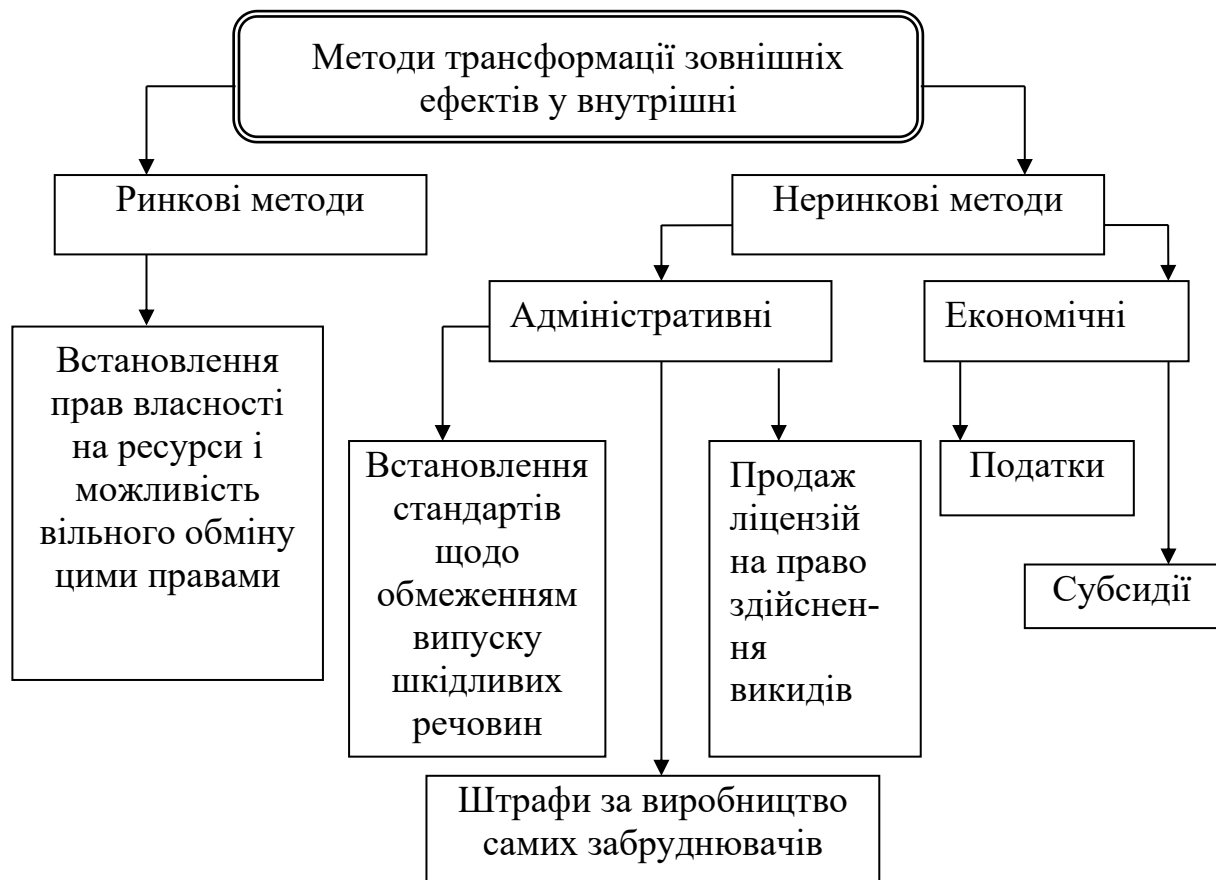

Рис. 40.3. Методи корекції зовнішніх ефектів

До ринкових методів можна віднести встановлення прав власності на ресурси і можливість вільного обміну цими правами. Це можливо в тому випадку, якщо права власності на ресурси будуть чітко визначені і дотримані, включаючи можливість вільного обміну цими правами. Таку ідею запропонував американський економіст Рональд Коуз (1910 р.), який вивчав зв'язок між зовнішніми ефектами, правами власності та ефективністю, що призвело до створення теореми, названої на честь вченого.

Теорема Коуза: коли права власності визначені, а трансакційні витрати (витрати в сфері обміну, пов'язані з передачею прав власності) дорівнюють нулю, проблема зовнішніх ефектів може бути знята за допомогою особистих угод. Теорема Коуза підкреслює, що ретельне визначення прав власності може бути фактором зменшення зовнішніх ефектів.

Держава може скорегувати зовнішні ефекти адміністративними та економічними методами. Так, на негативні зовнішні ефекти вона може впливати через:

- встановлення стандартів щодо обмеження випуску шкідливих речовин;

- штрафи за виробництво самих забруднювачів;

- запровадженням податків на виробництво продукції, що супроводжується викидами забруднювачів;

- продаж ліцензій на право здійснення шкідливих викидів.

Стандарти на шкідливі викиди – це встановлені в законодавчому порядку межі допустимої концентрації шкідливих речовин в промислових викидах. Це змушує підприємства проводити технічне переоснащення та вдосконалення технологічного процесу. Якщо фірма виходить за межі цього стандарту, її зобов'язують сплатити штраф або навіть можуть притягти до кримінальної відповідальності.

Застосування податків у виробництві продукції, що супроводжується викидами вперше належить британському економісту Артуру Пігу. Він запровадив **коригуючий податок** – це податок на виробництво економічних благ, які характеризуються негативними зовнішніми ефектами. Цей податок збільшує граничні індивідуальні витрати до рівня граничних суспільних витрат. Податок, що дорівнює граничним зовнішнім витратам, наближає ринкову рівновагу до ефективної.

Держава може впливати і на позитивні зовнішні ефекти шляхом надання коригуючих субсидій.

Коригуюча субсидія – це субсидія виробникам або споживачам економічних благ, які характеризуються позитивними зовнішніми ефектами. Ця субсидія дає змогу наблизити граничні індивідуальні вигоди до граничних суспільних вигод.

Коригуюча субсидія, яка дорівнює зовнішнім вигодам, наприклад, може надаватися на розвиток науки, освіти, культури; надання фінансової і матеріальної підтримки соціальним закладам з боку держави.

Коригуючі податки й субсидії не можуть повністю вирішити проблеми, які виникають унаслідок існування зовнішніх ефектів. На практиці досить важко точно розрахувати граничні витрати й вигоди.

Одним із поширених останнім часом методів регулювання обсягів забруднення довкілля є продаж ліцензій на право здійснення шкідливих викидів. Ці ліцензії надають їхнім власникам право на викид певної

визначеної кількості шкідливих речовин і можуть виступати об'єктом купівлі-продажу. Держава має можливість сформувати ринок прав щодо забруднення навколишнього середовища: продаж прав на забруднення у формі ліцензій на шкідливі викиди встановить ціну забруднення, що буде стимулювати фірми до його зниження. Захисники навколишнього середовища або суспільство мають змогу підвищити ціну, щоб викупити ліцензії у тих, хто його забруднює. Це дозволить зменшити кількість ліцензій у обігу, і тим самим впливати на рівень забруднення.

Останню причину недосконалості ринку – існування суспільних благ ретельно розглянемо у наступному питанні.

40.2. Суспільні блага і суспільний вибір

Ринкова конкурентна система здатна враховувати тільки приватні потреби, які фіксуються індивідами через ринкове посередництво. Але існують потреби, які неможливо задовольнити через купівлю бажаної кількості товарів чи послуг на приватній основі.

Останньою причиною недосконалості ринкової системи є існування суспільних (громадських) благ.

Суспільні блага – блага, вигода від користування якими розподілена по всьому суспільству в однаковій мірі, незалежно від того, хочуть чи ні окремі його представники купувати це благо.

Розрізняють чисті суспільні блага і чисті приватні блага.

Чисті суспільні блага – блага, які споживається колективно всіма людьми незалежно від того, платять вони за нього чи ні. Суспільним благам властиві такі особливості: загальнодоступність, неконкурентність, невиключність.

Благо є неконкурентним, якщо неможливо перешкодити споживати це благо людям, які не заплатили за нього. Додаткові споживачі не зменшують доступу до блага іншим: громадське благо неконкурентне, бо граничні витрати додаткового споживача дорівнюють нулю. Візьмемо, наприклад, використання маяка. Коли він уже збудований і використовується, кожне додаткове судно нічого не додає до його експлуатаційних витрат. Якщо конкурентні товари розподіляються серед окремих осіб, то неконкурентні блага можуть бути доступні всім, незалежно від спроможності окремої особи оплатити їх споживання.

Благо є невиключним, якщо люди не можуть бути виключені зі сфери його споживання. При цьому важко або неможливо встановити плату за користування невиключними благами. Ними можна користуватися безкоштовно. Одним із прикладів невиключного блага є національна оборона. Якщо нація забезпечила систему оборони, вона поширюється на всіх громадян.

Основна проблема пов'язана з чистими суспільними благами полягає в тому, що споживач може користуватися вигодами певного продукту, нічого не витрачаючи на його виробництво. Чисте суспільне благо має

своєрідний зовнішній ефект: як тільки хто-небудь починає його споживати, це благо стає доступним для всіх. Тому, у споживача виникає спокуса уникати виплат, що зменшує можливості пропонувати подібні блага через ринкові угоди. Щоб суспільство користувалося такими благами та послугами, забезпечити їх повинна держава, а фінансувати їхнє виробництво необхідно за допомогою податків.

Характеристика чистого суспільного блага наведена на рис 40.4.

Рис. 40.4. Характеристика чистого суспільного блага

Якщо ефективне забезпечення суспільних благ часто вимагає державних дій, то приватні блага може ефективно розподілити ринок.

Чисте приватне благо – це таке благо, яке виступає у вигляді достатньо малих одиниць і підлягає дії принципу винятковості. Принцип винятковості означає, що той, хто бажає, може платити рівноважну ціну, отримує благо, а той, хто не може або не бажає платити таку ціну виключається із числа споживачів вигод, які забезпечує дане благо. Це продукти харчування, одяг, взуття, засоби особистої гігієни тощо.

Щоб зрозуміти особливості суто суспільного блага, порівняємо його із суто індивідуальним. Суто індивідуальне благо – це таке благо, кожна одиниця якого може бути продана за окрему плату. На відміну від суто індивідуального блага, суто суспільне не можна поділити на одиниці споживання й продавати частинами. Неможливість визначення ціни на окремі одиниці суто суспільного блага пояснює особливості визначення сукупного попиту на нього. Ціна в даному разі – незмінна величина. Тому крива попиту на суто суспільне благо відображає граничну корисність усього обсягу. Усі споживачі, їх трое повинні споживати весь обсяг випущеного блага. На відміну від сукупного попиту суто індивідуальних благ, який визначається шляхом складання кривих індивідуального попиту по горизонталі, сукупний попит суто суспільного блага визначається як сума граничних вигод, отриманих від певного обсягу, по вертикалі (рис. 40.5).

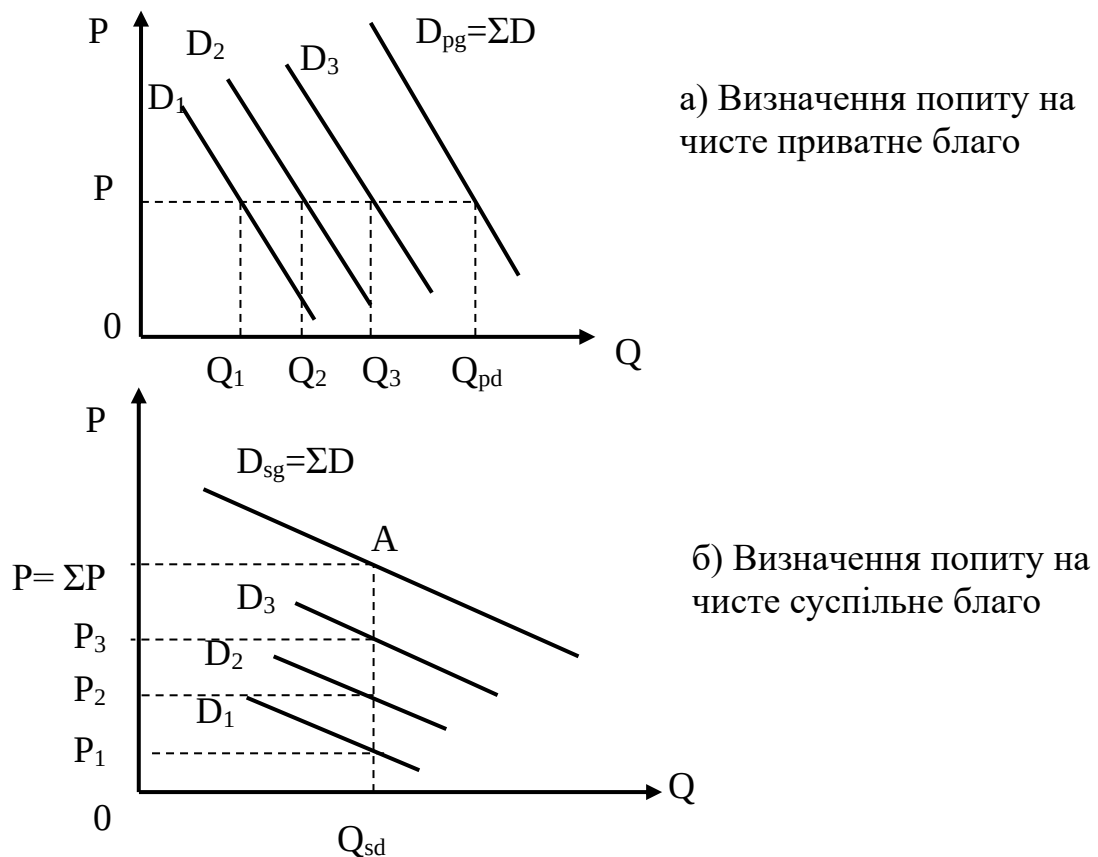

Рис. 40.5. Попит на чисте приватне та чисте суспільне благо

Крива попиту на чисте суспільне благо, як і крива попиту на чисте приватне благо, має спадний нахил. Однак крива попиту на чисте суспільне благо відрізняється від кривої попиту на чисте приватне благо двома моментами. Перший – ціна не є змінною величиною, оскільки не можна призначити ціну за окрему одиницю, тому що її споживання не виступає виключним правом. Друга відмінність полягає в тому, що у випадку приватного блага люди корегують обсяг попиту таким чином, щоб пристосувати його, до своїх смаків і свого економічного становища. Усі споживачі повинні споживати обсяг виробництва цілком. Отже, за будь-якого обсягу пропозиції обсяг споживання такого блага кожним споживачем повинен дорівнювати обсягу пропозиції.

Внаслідок охарактеризованих вище властивостей чистих суспільних благ виникає питання про оптимальний обсяг надання суспільного блага. Зобразимо цю ситуацію графічно на рис. 40.6.

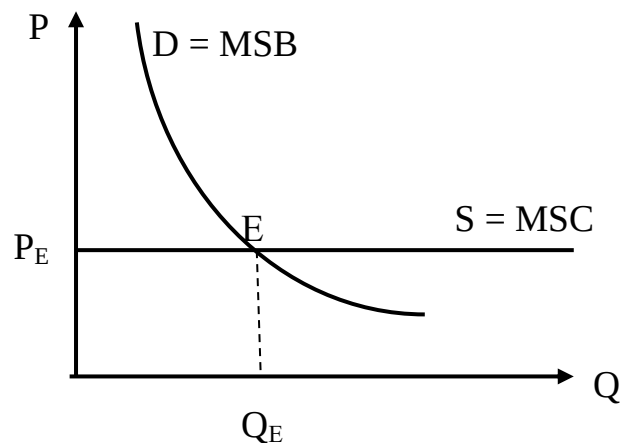

Рис. 40.6. Ефективний випуск чистого суспільного блага

Крива MSC показує граничні витрати пропозиції додаткової одиниці суспільного блага. Прийнято вважати, що граничні витрати надання суспільного блага є постійними, тому крива пропозиції буде горизонтальною лінією. Крива попиту D показує граничну суспільну корисність кожної одиниці суспільного блага.

Ефективний випуск чистого суспільного блага має місце в точці E, де сума граничних корисностей чистого суспільного блага для індивідуальних споживачів дорівнює граничним витратам виробництва цього блага:

$$MSB = MSC \quad (40.10)$$

де MSB – гранична суспільна вигода від споживання даного суспільного блага;

MSC – граничні витрати виробництва і забезпечення споживачів даним суспільним благом.

Таким чином, для ефективного розміщення благ в економіці дане суспільне благо повинне випускатися в такому обсязі, при якому гранична суспільна корисність – вигода від споживання даного обсягу дорівнює

суспільним витратам. Останні являють собою вартість ресурсів, необхідних для виробництва додаткової одиниці блага.

Для забезпечення оптимального результату необхідно розробити відповідний механізм суспільного вибору.

Суспільний вибір способу забезпечення громадян благами колективного користування визначається не ринком, а політичними процесами. Теорія суспільного вибору розрізняє дві основні моделі прийняття рішень щодо реалізації суспільних проектів: у **моделі прямої демократії** рішення найчастіше приймаються більшістю голосів шляхом прямого голосування у формі референдумів; у **моделі представницької демократії** рішення приймаються голосуванням депутатів.

Теорія суспільного вибору займається аналізом процесів прийняття колективних рішень, дослідженням взаємозв'язку між пріоритетами громадян та прийняттям державних рішень.

Модель прямої демократії. У моделі прямої демократії можуть використовуватися різні критерії прийняття рішень. Одноголосне голосування забезпечує вибір ефективного рішення, якщо в процесі голосування враховуються всі можливі альтернативи. Однак практично нереально за прийнятний проміжок часу знайти рішення, котре влаштовувало б усіх. Тому найчастіше рішення приймається більшістю голосів.

Так, пряме голосування є швидше винятком. Пряма демократія існує лише на рівні общин у США, Канаді та у Швейцарії (у формі референдумів). На рівні ж окремих штатів, земель пряма демократія практично не використовується.

Прийняття рішень в умовах представницької демократії. У межах класичної теорії демократії припускається, що депутати не мають ніяких власних цілей і прагнуть лише краще передати пріоритети своїх виборців.

Передумова про відсутність у депутатів власних інтересів давно визнана нереалістичною. В основі теорії суспільного вибору лежить ідея про те, що перша і найважливіша мета будь-якого депутата і політичної партії полягає в тому, щоб прийти до влади або зберегти владу. Державні рішення є лише побічним продуктом, засобом для досягнення цієї мети, так само як виробництво є засобом для отримання прибутку.

40.3. Економічна роль держави у ринковій економіці

Перелічені у першому питанні обмеження ринку можуть бути компенсовані лише за допомогою державного втручання в економіку.

Мета держави в ринковій економіці полягає не в коригуванні ринкового механізму, а в створенні умов для його вільного функціонування.

Роль держави у ринковій економіці більш повно розкривається у функціях, які вона при цьому виконує. Економічні функції держави надзвичайно різноманітні і широкомасштабні. В даній темі розглядаються

державні заходи, спрямовані на протидію негативним наслідкам ринкового господарства на мікроекономічному рівні. До них відносять:

- 1) забезпечення правової основи діяльності підприємств в ринкових умовах;
- 2) створення умов для розвитку конкуренції, антимонопольний контроль;
- 3) екологічний і санітарний контроль;
- 4) залучення підприємств до реалізації державних програм розвитку національної економіки;
- 5) врегулювання проблем непропорційного розподілу ресурсів, що пов'язані з зовнішніми ефектами;
- 6) фінансова участь і фінансова допомога, фінансування та виробництво громадських благ;
- 7) контроль за якістю продукції та цінами на неї;
- 8) сприяння розповсюдженню об'єктивної інформації щодо норм стандартизації, якості, безпеки та інших властивостей споживчих товарів.

В цілому державна влада і підприємства повинні бути партнерами. Лише при цій умові забезпечується ефективний розвиток національної економіки. Кожний із контрагентів повинен займатися своєю справою, а у взаємодії загальною справою, корисною і підприємствам, і державі, а отже і суспільству в цілому.

40.4. План семінарських заняття та практичні завдання для самостійної роботи

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Сутність та форми вияву зовнішніх ефектів.
2. Основні методи корекції зовнішніх ефектів.
3. Суспільні блага і суспільний вибір.
4. Економічна роль держави у ринковій економіці.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте основні причини неспроможності ринку.
2. Охарактеризуйте економічну сутність зовнішніх ефектів.
3. До яких наслідків призводить вплив зовнішніх ефектів? Наведіть приклади прояву позитивних і негативних екстерналій в вашому місті.
4. Які існують способи регулювання (інтерналізації) зовнішніх ефектів?
5. Поясніть виникнення позитивного зовнішнього ефекту. Зобразіть це графічно.
6. Яким чином виникає негативний зовнішній ефект? Зобразіть за допомогою графічного аналізу.
7. Поясніть різницю між суспільними та індивідуальними благами. Наведіть приклади.

8. У чому полягає економічний зміст суспільного вибору? Які існують моделі прийняття рішень щодо реалізації суспільних проектів?

9. Яка умова досягнення суспільно ефективного обсягу випуску суспільного блага?

10. Які економічні функції виконує держава на мікрорівні?

Завдання 1. Підберіть правильне визначення зазначених термінів та занесіть результати у таблицю

№	Термін	№ визначення
1.	Суспільні блага	
2.	Позитивні зовнішні ефекти	
3.	Коригуюча субсидія	
4.	Сукупні зовнішні витрати	
5.	Модель представницької демократії	
6.	Зовнішні ефекти	
7.	Гранична зовнішня вигода	
8.	Інтерналізація зовнішніх ефектів	
9.	Суспільний вибір	
10.	Негативні зовнішні ефекти	

Визначення

1. Теорія суспільного вибору, у якій рішення приймаються голосуванням депутатів.

2. Ситуація, коли частина вигоди або витрат, пов'язаних з виробництвом або споживанням продукту, впливає на тих, хто не є безпосереднім виробником.

3. Вибір способу забезпечення громадян благами колективного користування визначається не ринком, а політичними процесами.

4. Негативний вплив одних економічних суб'єктів на діяльність інших або вартість ресурсів, які використовуються виробниками, але не оплачені ними за ринковими цінами і не відображені в ціні продукції.

5. Блага, вигода від користування якими розподілена по всьому суспільству у однаковій мірі, незалежно від того, хочуть чи ні окремі його представники купувати це благо.

6. Субсидія виробникам або споживачам економічних благ, які характеризуються позитивними зовнішніми ефектами.

7. Витрати, які перекладаються на третіх осіб і не відшкодовуються виробником

8. Переведення зовнішніх ефектів у внутрішні, коли ціни скореговані так, що вони відображають суспільні витрати чи вигоди, називається

9. Додаткова вигода для третіх осіб, які не сплачують за користування благом при збільшенні споживання блага на одиницю.

10. Позитивний вплив одних економічних суб'єктів на діяльність інших або додаткова корисність, яка не відображена в ринкових цінах і за яку немає потреби платити відповідному споживачу або виробнику

Завдання 2. Оцініть правильність тверджень (так/ні) та занесіть результати у таблицю

1. Коригуюча субсидія надається виробникам і споживачам економічних благ, які характеризуються негативними зовнішніми ефектами.

2. Для суспільного блага характерні невинятковість та неконкурентність.

3. Зовнішні ефекти мають місце лише у сфері виробництва.

4. За негативного зовнішнього ефекту граничні суспільні витрати перевищують граничні приватні витрати на величину граничних екстернальних витрат.

5. Позитивні зовнішні ефекти не потребують корекції з боку держави, оскільки жодний суб'єкт не зазнає шкоди.

6. Суспільство зацікавлене у збільшенні виробництва благ, які створюють позитивний зовнішній ефект.

7. Суспільні граничні витрати відрізняються від індивідуальних граничних витрат на величину граничних зовнішніх вигод.

8. Позитивний зовнішній ефект пов'язаний з виникненням додаткової вигоди, яка не відображається в ринковій ціні і безоплатно отримується третіми особами.

9. Інтернаціоналізація зовнішніх ефектів завжди потребує державного втручання.

10. У моделі прямої демократії рішення приймаються голосуванням депутатів.

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь										

Завдання 3. Вирішіть тестові завдання (правильна відповідь одна)

1. Під зовнішніми ефектами розуміють:

а) будь-який вплив діяльності одного суб'єкта господарювання на діяльність іншого;

б) цілеспрямований вплив одного економічного агента на іншого;

в) такий вплив одного економічного суб'єкта на інший, який не регулюється ринковими механізмами;

г) вплив природних явищ на господарську діяльність.

2. Які з наведених ситуацій є прикладами негативних зовнішніх ефектів?

а) виробник електронного обладнання здійснює викиди розчинників у ґрунт, що завдає шкоди водопостачанню;

б) я роблю красиву клумбу на подвір'ї будинку;

в) популярний кінофільм знову спричиняє моду на гімнастичні обручі й ціна на них зростає;

г) правильна відповідь а) та б).

3. Позитивним зовнішнім ефектом діяльності пасічника є:

а) зменшення ціни меду;

б) додаткове запилення сусідніх садів;

в) збільшення політичної активності населення;

г) збільшення ціни меду.

4. До методів корекції зовнішніх ефектів не належить:

а) оподаткування;

б) субсидування;

в) встановлення права власності;

г) ринкове ціноутворення.

5. Негативні зовнішні ефекти ведуть до неефективності, оскільки:

а) викликають скорочення споживання благ із негативним зовнішнім ефектом;

б) приводять до того, що суспільні граничні витрати перевищують індивідуальні граничні витрати;

в) сприяють тому, що виробники налагоджують занадто великий випуск;

г) перерозподіляють доходи від тих фірм, які забруднюють середовище, до тих, які не забруднюють.

6. Прикладом суспільного блага можуть слугувати:

а) національна оборона;

б) філармонія;

в) вища освіта;

г) курси англійської мови.

7. Виробництво суспільних благ відносять до сфер неспроможності ринку тому, що:

а) на ринках цих товарів ціна може відхилятися від рівноважної;

б) потреби споживачів у цих благах не набувають форми ринкового попиту;

в) виробники суспільних благ отримують субсидії від держави;

г) суспільні блага є економічними благами.

8. Оптимальна кількість суспільного блага визначається на основі:

а) індивідуальних смаків і переваг споживачів;

б) принципу відповідності граничної вигоди граничним витратам;

в) ефективності у розподіленні ресурсів за напрямками використання;

г) відносної ефективності розподілення рідких ресурсів в різних економічних системах.

9. Суспільний вибір визначається:

а) ринком;

б) політичними процесами;

в) державними установами;

г) усі відповіді правильні.

10. Державне втручання у функціонування ринкової економіки обґрунтоване у випадку:

а) прийняття урядом країни програми, спрямованої на посилення регулювання економіки;

б) посилення вимог профспілок щодо підвищення доходів зайнятих;

в) існування численних сфер неспроможності ринку;

г) всі відповіді неправильні.

Завдання 4. Використовуючи приклад рішення, знайдіть розв'язки до задач

Приклад розв'язання задачі

На розгляд комітету з проблем екології послідовно були подані чотири природоохоронні проекти: А, Б, В, Г. Причому сукупні суспільні витрати, пов'язані з реалізацією кожного наступного проекту, перевищували витрати попередніх (табл. 40.1).

Таблиця 40.1

Загальні витрати і вигоди від реалізації природоохоронних проектів

Проект	Сукупні суспільні витрати (млн. грош. од.)	Сукупні суспільні вигоди (млн. грош. од.)
А	5	7
В	9	13
С	14	18
Д	20	21

Обґрунтуйте, який із поданих природоохоронних проектів доцільно реалізувати.

Методика розв'язання:

Для реалізації слід прийняти ту програму, для якої граничні витрати дорівнюють граничним вигодам. Розрахунки занесімо у таблицю:

Таблиця 40.1

Загальні витрати і вигоди від реалізації природоохоронних проектів

Проект	TSC Загальні витрати	MSC Граничні витрати	TSB Загальні вигоди	MSB Граничні вигоди
А	5	—	7	—
Б	9	4	13	6
В	14	5	18	5
Г	20	6	21	3

Чиста суспільна вигода максимізується за умовою $MSC = MSB$. Чиста вигода максимізується при реалізації проекту В, оскільки її граничні вигоди збігаються із граничними витратами.

Задачі для самостійного вирішення

Задача 1. У наведеній нижче таблиці 40.2 показано загальні витрати і загальні вигоди (у млрд. грош. од.) від чотирьох природоохоронних програм; вартість кожної наступної програми перевищує попередні. Яку з програм слід реалізовувати? Чому?

Таблиця 40.2

Загальні витрати і вигоди від реалізації природоохоронних програм

Програма	Загальні витрати	Загальні вигоди
А	3	7
В	7	12
С	12	16
Д	18	19

Задача 2. Припустимо, що деяке суспільство складається з 5-ти індивідів, кожний з яких має функцію попиту на суспільне благо: $Q_D = 20 - P$. Сукупні витрати на надання суспільного блага становлять $TC = 50Q$.

Визначте аналітично та графічно оптимальний обсяг суспільного блага.

Задача 3. Хімічні компанії, що скидають у річку відходи, створюють негативний зовнішній ефект виробництва. Нехай збиток, нанесений іншим споживачам водних ресурсів у результаті випуску кожної тонни хімічної продукції, становить 2 грош. од. Функція попиту на хімікати має вигляд $Q_d = 40000 - 20000P$, а функція пропозиції $Q_s = 20\,000P - 20\,000$.

Яким чином можна перевести негативний зовнішній ефект у внутрішні витрати виробництва і як це вплине на обсяг виробництва хімікатів і на розмір збитку від забруднення води?

Задача 4. Ділянка фермера, який вирощує зерно, розташована поруч з ділянкою фермера, який розводить корів. Корови можуть знищити посіви. За якою ціною фермер буде готовий викупити ділянку для розширення свого стада ще на одну корову, якщо витрати на утримання однієї корови становлять 65 грош. од.? Додаткова корова принесе посівам додатковий збиток на суму 90 грош. од., а додаткова вигода від продажу корови – 110 грош. од. Якщо тваринник відмовиться від додаткової корови, то прибуток від продажу зерна становитиме 75 грош. од.

Задача 5. Садівник і пасічник є сусідами на дачному масиві. Садівнику таке сусідство вигідне, оскільки сусідські бджоли з одного вулика опилюють 10 дерев. Але бджіл для повного запилення саду не вистачає, тому садівник витрачає ще 10 грош. од. на кожні 10 дерев для

штучного запилення. Пасічник від кожного вулика отримує меду на 20 грош. од. Сукупні витрати пасічника становлять $ТС = 10Q + Q^2$, де Q – кількість вуликів. Визначте:

- 1) оптимальну кількість вуликів для пасічника;
- 2) оптимальну кількість вуликів з точки зору садівника.

Література: [3], [6], [9], [13], [14], [18], [23], [29], [31], [32] [33].

ГЛОСАРІЙ

з дисципліни «Економічна теорія»

Термін	Визначення
Альтернативні витрати	витрати, що відображають вартість найкращого з альтернативних варіантів, від якого довелося відмовитись при економічному виборі. Альтернативні витрати часто характеризуються як вартість втрачених можливостей: цінність інших благ, які можна було б отримати за найбільш вигідної з усіх можливих альтернатив використання ресурсів.
Адміністративно-командна система	спосіб економічної організації суспільства, за якого всі питання вирішують державні органи. Головні ознаки АКС: державна власність на ресурси, бюрократизація та монополізація економіки, адміністративне ціноутворення, зрівняльний розподіл життєвих благ та панування номенклатури.
Автоматичні (вмонтовані) стабілізатори	сукупність важелів державного регулювання економіки (податків, бюджетних видатків тощо), здатних пом'якшувати коливання ділової активності й перепади в доходах фірм та людей.
Агрегування	поєднання окремих одиниць або даних в одну одиницю або кілька одиниць. Наприклад, усі ціни індивідуальних товарів і послуг об'єднують у загальний рівень цін або всі одиниці продукції об'єднують у реальний валовий внутрішній продукт.
Амортизація	процес поступового перенесення вартості засобів праці у міру їх зносу на вироблений продукт і використання цієї вартості для наступного відтворення (заміщення, відновлення) засобів праці.
Акціонерні товариства	організації, створені за угодою юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їхніх вкладів з метою здійснення господарської діяльності.
Антимонopolьна політика	політика держави, спрямована на припинення monopolьної діяльності суб'єктів і на захист конкуренції.
Абсолютно еластичний	це ситуація, при якій крива попиту є

попит	горизонтальною лінією, тобто будь-яка кількість товару буде реалізовуватися, якщо ціна не перевищуватиме заданого рівня, $E_d = \infty$.
Абсолютно нееластичний попит	це ситуація, при якій крива попиту є вертикальною лінією, тобто кількість реалізованого товару не змінюється за будь-якої ціни, $E_d = 0$.
Антиблага (шкідливі товари)	товари, споживання яких хибне для здоров'я споживача.
Бухгалтерський прибуток	різниця між валовою виручкою (доходом) фірми і її явними витратами.
Бухгалтерські витрати	явні витрати, що визначаються підсумком витрат підприємства на оплату закуплених ресурсів. Від економічних відрізняються тим, що вони не включають вартість послуг факторів виробництва, які є власністю фірми.
Бюджетна лінія	верхня межа безлічі ринкових можливостей споживача.
Бюджетне обмеження	грошові доходи, що визначають обсяг попиту споживачів за наявних цін на ринку. Економічна інтерпретація бюджетного обмеження полягає в тому, що загальна сума грошових витрат споживача має дорівнювати його доходу.
Бюджетна лінія	усі комбінації товарів, котрі споживач має можливість купити за даного доходу, за даних цін цих товарів та за умови повного витрачення доходу.
Безробіття	ситуація у сфері зайнятості, коли працівники, які погодилися б працювати за наявну заробітну плату, не можуть знайти роботу. Основні види безробіття: фрикційне; структурне; циклічне. Структурне та циклічне безробіття разом становлять вимушене безробіття.
Бюджетно-податкова політика	система регулювання, пов'язана з регулюванням державних фінансів, формування державного бюджету та державними витратами і спрямована на реалізацію цілей соціального-економічного розвитку країни.
Вартість	уречевлена в товарах праця; виражає відносини між товаровиробниками з приводу затрат їхньої

	праці на виробництво продуктів, котрими вони обмінюються як товарами.
Валюта	грошова одиниця країни. Розрізняють вільно конвертовану валюту (обмінюється без перешкод на інші валюти), частково конвертовану (обмінюється з певними обмеженнями) та неконвертовану (обмін на інші валюти блокований).
Вартість додаткова	вартість, створена працівником понад вартість його робочої сили і безкоштовно привласнена власником засобів виробництва.
Валовий внутрішній продукт (ВВП)	вартість річного обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні з ресурсів, що належать як резидентам країни, так і іноземцям.
Валовий національний продукт (ВНП)	вартість річного обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених із ресурсів, що належать резидентам країни, незалежно від того, де ці ресурси застосовують - у національній економіці чи за кордоном.
Валові внутрішні інвестиції	видатки на заново вироблені капітальні блага - машини, устаткування, будівлі й споруди та на приріст запасів.
Валютний курс	ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошовій одиниці іншої.
Виробничі відносини	відносини між людьми, що виникають у процесі суспільного виробництва, розподілу обміну і споживання матеріальних благ і послуг.
Взаємодоповнювальні товари і послуги	товари або послуги, які споживаються разом (тенісні м'ячі і ракетки). Коли ціна на один із товарів знижується (зростає), попит на другий збільшується (зменшується).
Взаємозамінні продукти	товари або послуги, які задовольняють одну й ту саму потребу (чай і кава, масло й маргарин та ін.). Для цих продуктів існує пряма залежність між ціною на один із них і попитом на другий, тобто коли ціна одного продукту знижується (зростає), попит на інший продукт зменшується (збільшується).
Використовуваний дохід	особистий дохід за вирахуванням особистих податків; використовується для видатків на особисте споживання і для заощадження.
Виробник	підприємство, особа, які, використовуючи

	власні й залучені ресурси, виготовляють товари чи надають послугу.
Виробництво	процес створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для існування й розвитку людини.
Виробнича функція	математична функція, яка визначає можливий обсяг продукції в межах фірми або економіки за даних ресурсів і технології.
Виробничі (економічні) ресурси	сукупність ресурсів, що використовують для виготовлення товарів і послуг: земля, праця, капітал, а також підприємницькі здібності.
Витрати виробництва	вартість споживчих факторів виробництва в процесі перетворення їх на товарну продукцію.
Відкрита економіка	економіка, що пов'язана з економіками інших країн інтенсивним рухом товарів і капіталів, тобто економіка, яка експортує та імпортує товари і послуги.
Відрядна оплата праці	форма оплати праці, яка прямо залежить від кількості виробленої продукції.
Відсоток	плата за право користування грошовим капіталом, узятим у позику.
Відтворення	безперервність процесу виробництва товарів та послуг, на основі якого здійснюється оновлення елементів економічної системи.
Вільна торгівля (фритредерство)	зовнішньоекономічна політика, за якої держава не втручається в торговельні відносини з іншими країнами; відсутні штучні (створені урядом) бар'єри на шляху торгівлі між окремими особами і фірмами різних країн.
Власність	відносини, що виникають між людьми з приводу привласнення матеріальних і духовних благ. Включає такі групи відносин: 1) відносини з приводу привласнення умов виробництва і його результатів; 2) відносини господарського використання майна; 3) економічні форми реалізації відносин власності. Власність - це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення умов та результатів виробництва.
Відносини власності	відносини, що характеризують насамперед соціальну сторону суспільного виробництва, дозволяючи чітко відповісти на запитання, у

	чиїх інтересах воно здійснюється. Не менш важливим є і те, що власність визначають форми організації виробничої діяльності, характер управління виробництвом, розподіл його кінцевих результатів.
Гроші	загальний еквівалент, який виділився з ряду товарів у процесі розвитку мінової форми вартості і закріпився за золотом.
Гранична корисність	додаткова корисність, яку отримує споживач із додаткової одиниці товару або послуги.
Граничний продукт	додатковий обсяг продукції, одержаний від застосування додаткової одиниці ресурсу (кількість інших ресурсів незмінна).
Граничні витрати	приріст витрат на виробництво додаткової одиниці продукції (або зменшення витрат, коли виробництво скорочується на одиницю продукції).
Гранична норма заміни	величина жертви одного блага з боку споживача заради додаткової одиниці іншого блага при збереженні того самого рівня добробуту.
Гранична норма технологічної заміни	витрати одного ресурсу для компенсації зменшення на одиницю застосування іншого.
Граничний дохід	приріст доходу у разі збільшення виробництва на одиницю.
Грошова маса	сукупність усіх грошових коштів у готівковій та безготівковій формах, які забезпечують реалізацію товарів, послуг та всі нетоварні платежі в народному господарстві.
Грошова система	спосіб організації грошового обігу, закріплений законом; охоплює найменування грошової одиниці (в Україні - гривня); види державних паперових знаків і монет, які мають законну платіжну силу; порядок безготівкових розрахунків; державні органи, що регулюють грошовий обіг у країні.
Грошові агрегати	показники кількості та структури грошової маси; види грошей, диференційовані за ступенем ліквідності.
Дефляція	падіння загального рівня цін в економіці, протилежний інфляції процес зменшення кількості паперових грошей в обігу шляхом здійснення комплексу заходів для оздоровлення

	економіки й фінансів.
Девальвація	офіційне зниження встановленої вартості валюти; протилежним процесом є ревальвація - офіційне підвищення вартості валюти.
Демпінг	продаж товарів на міжнародних ринках за цінами, нижчими від витрат виробництва.
Депресія	глибокий, затяжний спад, що триває кілька років. У роки депресії простежуються високе безробіття, недовантаження виробничих потужностей, низькі обсяги виробництва та інвестицій. Неглибокий спад називають рецесією.
Державний бюджет	баланс доходів і видатків держави за певний проміжок часу (як правило, за рік).
Дефлятор	коефіцієнт що застосовується для перерахунку макропоказників відповідно до цін базового періоду.
Диференційований продукт	продукт, який відрізняється за фізичними або іншими параметрами від аналогічних продуктів, вироблених іншими фірмами; купуючи такий продукт, споживачі віддають перевагу певному продавцеві, незважаючи на те, що ціни в усіх продавців однакові.
Дивіденд	дохід одержуваний власником акції із прибутку акціонерного товариства.
Діловий цикл	періодичне коливання рівня ділової активності - обсягу національного виробництва, доходу, зайнятості тощо. Звичайно триває кілька або кільканадцять років. Діловий цикл містить чотири фази: спад (реальний ВВП падає); дно (найнижча точка спаду); піднесення (реальний ВВП зростає), вершина (найвища точка піднесення).
Додана вартість	різниця між вартістю вироблених фірмою товарів і послуг та вартістю матеріалів і сировини, які куплені в постачальників.
Домогосподарство	економічна одиниця, що складається з однієї або більше осіб; постачає економіку ресурсами й використовує отримані гроші для купівлі товарів і послуг, які задовольняють потреби людини.
Досконала конкуренція	ситуація на ринку з великою кількістю продавців і покупців, коли жодна фірма не

	може впливати на ринкову ціну.
Дохід	потік зарплати, відсотка, прибутку, дивідендів та інших грошових надходжень, які одержує особа, фірма чи країна протягом певного часу (звичайно року).
Дуополія	різновид олігополії, коли на ринку функціонують всього дві конкуруючі фірми.
Економіка	наука, що вивчає закономірності, властиві господарській діяльності і відносинам людей в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ, необхідних для окремої людини і суспільства в цілому.
Економічна теорія	наука про основні закономірності розвитку економічної системи, поведінку людини і груп людей у виробництві, розподілі та споживанні життєвих благ з метою задоволення потреб при обмежених (рідкісних) ресурсах, що породжує проблему економічного вибору і конкуренцію за їх використання. Це наука, яка вивчає економічні закони і економічні відносини.
Економічна категорія	узагальнююче поняття, яке виражає істотні сторони економічних явищ і процесів, відбиває глибинні процеси економічного розвитку. Економічні категорії бувають двох видів: вічні та історичні.
Економічний закон	стійкий, істотний, причинно-наслідковий зв'язок і взаємозалежність у явищах і процесах економічного життя. Економічні закони - внутрішньо необхідні, стали й істотні причинно-наслідкові зв'язки між протилежними сторонами як у середині виробничих відносин економічних процесів і явищ, так і між ними.
Економічна система	сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованої на виробництво, обмін, розподіл, споживання товарів і послуг, на регулювання економічної діяльності.
Економічна ефективність	відношення між витратами обмежених ресурсів і виробленими в результаті їх використання товарами і послугами; виробництво обсягу продукції певної вартості за найменших загальних витрат на ресурси;

	отримання найбільшого обсягу виробництва товару або послуги із застосуванням ресурсів певної вартості.
Економічні блага	блага, кількісно обмежені порівняно з людськими потребами. Тому вони розподіляються через установлення ціни.
Експорт	товари і послуги, вироблені в даній країні і продані покупцям інших країн.
Екстенсивний тип економічного зростання	збільшення обсягів, що досягається шляхом кількісного приросту факторів виробництва за їх незмінних якісних характеристик.
Економічні інтереси	рушійна сила соціально-економічного розвитку. Економічний інтерес - це реальний, зумовлений відносинами власності та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій щодо задоволення динамічних систем індивідуальних потреб.
Економічний прибуток	загальний виторг фірми за вирахуванням її економічних витрат.
Економічна інтеграція	співпраця між національними господарствами різних країн, яка передбачає їхнє зближення і взаємопристосування, ліквідацію бар'єрів у торгівлі між цими країнами; зближення ринків цих країн із метою утворення одного великого (спільного) ринку.
Економічний вибір	вибір найкращого (із можливих альтернативних) варіанта використання ресурсів для максимального задоволення потреб за певного рівня затрат.
Еластична пропозиція	пропозиція, для якої коефіцієнт еластичності більший за одиницю, тобто відсоток зміни величини пропозиції більший, ніж відсоток зміни ціни.
Еластичний попит	попит, для якого коефіцієнт еластичності більший за одиницю, тобто відсоток зміни величини попиту більший, ніж відсоток зміни ціни.
Еластичність	поняття, яке застосовує аналітична економія для позначення реагування однієї змінної на зміну іншої (наприклад, величини попиту на зміну ціни тощо).
Еластичність попиту за ціною	відношення відсотка зміни величини попиту на продукт до відсотка зміни його ціни;

		реагування величини попиту на продукт на зміну ціни продукту.
Еластичність пропозиції за ціною		відношення відсотка зміни величини пропозиції продукту до відсотка зміни його ціни; реагування величини пропозиції продукту на зміну ціни продукту.
Емісія грошей		випуск грошей в обіг; одна з основних функцій центрального банку.
Ефективний розподіл ресурсів		розподіл ресурсів в економіці між виробництвом різних товарів і послуг, який максимізує задоволення потреб споживачів.
Європейський Союз (ЄС)		асоціація європейських держав, утворена в 1957 р. (раніше - Європейське економічне співтовариство) з метою поступової ліквідації мита та імпорتنих квот у торгівлі між країнами-членами, запровадження спільного мита на імпорт товарів із третіх країн, вільного переміщення робочої сили і капіталів у межах країн-членів асоціації та узгодження економічної політики в інших сферах.
Зайняті		особи, які виконують певну оплачувану роботу або мають роботу, але не виконують її з певних причин (відпустка, хвороба, страйк).
Загальний дохід (виторг)		кількість грошей, отриманих фірмою; дорівнює кількості проданого продукту, помноженій на ціну, за яку він проданий.
Заробітна плата		ціна праці й плата за використання послуг праці. Об'єктивно необхідний для відтворення робочої сили та ефективного функціонування виробництва обсяг вираженої в грошовій формі основної частини життєвих засобів, що відповідає досягнутому рівневі розвитку продуктивних сил і зростає пропорційно підвищенню ефективності праці трудящих.
Заробітна плата погодинна	плата	зарплата, що залежить від кваліфікації робітника і фактично відпрацьованого часу.
Заробітна реальна	плата	показує, яку сукупність матеріальних та духовних благ і послуг можна придбати за номінальну заробітну плату.
Заробітна відрядна	плата	передбачає залежність заробітку від кваліфікації працівника та кількості виготовленої продукції.
Засоби праці		усе те, за допомогою чого люди діють на

	предмети праці.
Засоби виробництва	предмети й засоби праці.
Загальні витрати	сума постійних і змінних витрат.
Змінні витрати	витрати, загальна величина яких збільшується (зменшується), коли фірма збільшує (зменшує) обсяг своєї продукції.
Закон зростання потреб	закон, який виражає внутрішньо необхідні, суттєвий і сталий зв'язок між прогресом технологічного способу виробництва, еволюцією всієї системи суспільних відносин і кількісним зростанням, якісним удосконаленням та збагаченням індивідуальних, колективних та суспільних потреб.
Закон попиту	виражає обернену залежність між ціною і величиною попиту на товар або послугу протягом певного проміжку часу.
Закон пропозиції	виражає пряму залежність між ціною і величиною пропозиції товару або послуги впродовж певного проміжку часу
Закон Госсена (перший або закон спадної граничної корисності)	у міру зростання кількості споживаного блага загальна корисність зростає, але в меншій пропорції, а гранична корисність від споживання додаткової одиниці блага скорочується.
Закон Госсена (другий)	споживач лише тоді досягає максимуму сукупної корисності, коли відношення граничної корисності до ціни по кожному благу, що ним споживається, буде однаковим і водночас дорівнюватиме граничній корисності грошей.
Закон спадної віддачі	передбачає, що додатковий обсяг продукції від послідовного збільшення одного фактора виробництва зменшується, коли інші фактори залишаються сталими.
Закрита економіка	економіка, в якій відсутні експорт та імпорт товарів і послуг
Змішана економіка	економіка, яка ґрунтується на ринковій організації та державному регулюванні макроекономічних процесів.
Знецінення валюти	падіння курсу валюти країни щодо валюти іншої країни

Зовнішньоторговельний дефіцит	сума, на яку імпорт товарів у країну перевищує їх експорт із країни.
Зовнішньоторговельний надлишок	сума, на яку експорт товарів із країни перевищує їх імпорт у країну.
Заощадження	використовуваний дохід, що не витрачений на споживчі блага; дорівнює використуваному доходу після вирахування особистих видатків на споживання.
Імпорт	ввезення в країну іноземних товарів або капіталу у формі надання кредитів і позик, платне користування послугами іноземних фірм.
Імпортна квота	запроваджене урядом кількісне обмеження на ввезення до країни певного товару з іншої країни впродовж певного проміжку часу.
Інвестиції	видатки на виробництво та нагромадження капітальних благ, вигоди від яких отримуватимуть у майбутньому. Розрізняють валові та чисті інвестиції.
Індекс споживчих цін	відношення вартості фіксованого кошика споживчих товарів і послуг у розрахунковому періоді до його вартості в базовому періоді.
Інновація	запровадження у виробництво нового продукту, нового виробничого методу або застосування нової форми організації бізнесу.
Інтервенція	діяльність центрального банку країни щодо купівлі-продажу національної валюти на ринках із метою впливу на її обмінний курс.
Інфляція	зростання загального рівня цін, яке супроводжується зниженням купівельної спроможності грошей.
Інфляція витрат	інфляція, що зумовлена зменшенням сукупної пропозиції (через підвищення цін на сировину або ставок заробітної плати, зниження продуктивності праці) і супроводжується зменшенням реального обсягу виробництва та зайнятості. Часто цю інфляцію називають інфляцією пропозиції
Інфляція попиту	інфляція, спричинена надлишковим сукупним попитом; "надто багато грошей полуює на надто малу кількість товарів".
Ізокванта	це лінія, кожна точка якої відображає такі комбінації ресурсів (праці, капіталу), які дають

	змогу отримати однаковий обсяг виробництва продукції.
Ізокоста	лінія, що відображає всі можливі комбінації факторів виробництва, які можуть бути придбані на дану суму грошей.
Індивідуальний попит	попит окремого споживача.
Індивідуальна пропозиція	пропозиція окремого виробника.
Капітал	економічний ресурс, що визначається як сукупність усіх технічних, матеріальних і грошових засобів, що в процесі свого руху приносять дохід. Розрізняють основний (будівлі, машини, механізми) та оборотний (сировина, паливо, матеріали) капітал. Інші назви - капітальні блага, інвестиційні товари, засоби виробництва.
Капіталізм	суспільний лад, за якого переважна частина матеріальних ресурсів (земля, капітал) належить приватним особам, застосовується наймана праця, а ринок є головним механізмом розподілу ресурсів і доходів та вирішення питань економічної організації. Марксистська політична економія розглядає капіталізм як останній експлуататорський лад, що ґрунтується на приватній власності та найманій праці, яку експлуатують капіталісти.
Капіталомісткість	відношення сукупного капіталу до ВВП.
Капіталоозброєність	відношення сукупного капіталу до робочої сили.
Кероване плавання валютних курсів	валютний курс, який змінюється (плаває), щоб усунути дефіцит або надлишок платіжного балансу. У цьому режимі країна через свій центральний банк періодично здійснює інтервенції, щоб стабілізувати валюту.
Кількісна теорія грошей	згідно з цією теорією ціни змінюються прямо пропорційно до зміни пропозиції грошей; є вихідним пунктом монетаризму. Кількісне рівняння обміну - тотожність, що виражається формулою $M \cdot Y = P \cdot Q$, де M - пропозиція грошей, Y - швидкість їх обігу, P - ціна товарів, Q - кількість товарів - вартість національного продукту (номінальний ВВП).
Кінцева готова	товари і послуги, які купують для споживання,

продукція	а не для подальшого оброблення чи перероблення.
Коефіцієнт еластичності	результат від ділення відсотка зміни величини попиту (пропозиції) на відсоток зміни ціни товару.
Конкуренція	змагання між товаровиробниками за найвигідніші сфери прикладання капіталу, ринки збуту, джерела сировини.
Корисність	здатність товару або послуги задовольняти певні потреби людини.
Корпорація (акціонерне товариство)	правова форма підприємства, яка юридично відокремлена від тих, хто нею володіє (акціонерів), у зв'язку з чим останні несуть обмежену відповідальність.
Короткостроковий період у мікроекономіці	період часу, недостатній для збільшення виробничих потужностей фірм; у макроекономіці - період часу, протягом якого трудові угоди, сподівання, ціни не можуть повністю пристосуватися до змін в економіці.
Країни, що розвиваються (країни третього світу)	більшість країн Азії, Африки й Латинської Америки, для яких характерні низький подушний ВВП, нестача капітальних благ, відсталі виробничі технології, низький рівень писемності, високий рівень безробіття, швидке зростання населення та зайнятість робочої сили головним чином у сільському господарстві.
Карта кривих байдужості	набір кривих байдужості, що описують надання переваги споживачами різним комбінаціям товарів.
Карта ізоквант	набір ізоквант, кожна з яких відповідає максимальному обсягу випуску, який можна досягти при відповідних комбінаціях факторів виробництва.
Картель	явна або прихована змова про розподіл обсягу випуску з метою встановлення монопольної ціни на даному ринку. Наприклад, міжнародний картель організації країн-експортерів нафти. Він прагне регулювати випуск сирої нафти його членами з метою контролювати ціну, щоб максимізувати групові прибутки.
Крива байдужості	лінія рівної корисності, всі точки якої показують множину наборів комбінацій двох

	благ, що забезпечують один і той самий рівень корисності для споживача, внаслідок чого йому однаково, який обрати набір двох товарів, що знаходяться в кількісному співвідношенні, що відповідає положенню точок на кривій байдужості.
Крива виробничих можливостей	крива, що демонструє різні комбінації двох благ, які можуть бути вироблені в економіці при повному використанні наявного обсягу ресурсів і даній технології.
Кардиналістська (кількісна) концепція корисності	одна з теорій корисності, що вважає за можливе абсолютне вимірювання корисності від споживання блага.
Крива Лаффера	крива, яка показує залежність між податковими ставками і податковими надходженнями.
Крива Лоренца	крива, що показує ступінь рівномірності розподілу доходу в економіці. Чим більше крива Лоренца відхилена від лінії 45°, тим більша нерівність у розподілі доходу існує в країні.
Крива попиту	крива, яка показує кількість товару або послуги, котру хочуть придбати покупці за різними цінами протягом деякого проміжку часу.
Крива пропозиції	крива, яка показує кількість товару або послуги, котру продавці пропонуватимуть за різними цінами впродовж певного часу.
Крива сукупного попиту	крива, яка показує взаємозв'язок між кількістю товарів і послуг, котру покупці бажають придбати, та загальним рівнем цін за інших однакових умов.
Крива сукупної пропозиції	крива, що показує взаємозв'язок між обсягом виробництва фірмами товарів і послуг, який вони готові постачати, та загальним рівнем цін за інших однакових умов.
Лібералізм	філософія економіки, яка підкреслює важливість особистої свободи в економічних і політичних справах. Прихильники лібералізму - від Адама Сміта до сучасних економістів Мілтона Фрідмана чи Джеймса Б'юкенена - вважають, що люди повинні мати свободу домагатися реалізації власних інтересів та

	бажань і що урядову діяльність слід обмежити такими сферами, як гарантування виконання угод і контрактів, підтримання законності та забезпечення національної оборони.
Ліквідність	здатність фінансових активів та матеріальних цінностей перетворюватися на готівку.
Лідерство в цінах	метод, який застосовують фірми для встановлення ціни на продукт, котрий вони виробляють в умовах олігополії; одна фірма (лідер) оголошує зміну ціни, а інші фірми (що йдуть за лідером) незабаром оголошують про ідентичну (або приблизно таку саму) зміну ціни.
Людські ресурси (людська праця)	один із головних факторів виробництва; характеризується кількістю та якістю людських зусиль, які спрямовуються на виробництво товарів і послуг.
«Ламана крива попиту»	описує олігополістичну поведінку фірм, які конкурують між собою на ринку, і які приймають до уваги найбільш вірогідну реакцію конкурентів на свої зміни в цінах і випуску продукту.
Мікроекономіка	розділ економічної теорії, що вивчає обґрунтування виборів, як здійснюються економічними одиницями (споживачами, виробниками, вкладниками капіталу та інших ресурсів, фірмами), що прагнуть досягти мети за наявних обмежених ресурсів.
Макроекономіка	наука, що досліджує національну економіку як ціле; вивчає загальний рівень виробництва, зайнятості, цін, доходу та інші сукупні економічні змінні.
Макроекономічна політика	сукупність важелів та інструментів, які застосовує держава для регулювання національної економіки
Метод економічної теорії	засіб пізнання, певна сукупність, система прийомів і операцій з метою мисленого відтворення предмета, що вивчається.
Мито	податок на імпортовані товари.
Міжнародний банк реконструкції і розвитку	банк, який надає (і гарантує) позики менш розвинутим країнам із метою сприяння їхньому економічному зростанню.
Міжнародний валютний	міжнародна асоціація держав, що надає позики

фонд	в іноземній валюті країнам з тимчасовим дефіцитом платіжного балансу і для підтримання валютних курсів.
Міжнародний поділ праці	спеціалізація окремих країн на виготовленні тих чи інших видів продукції з метою взаємного обміну ними. Його головні чинники - відмінності між країнами за наявністю природних багатств та якістю трудових ресурсів, історичними традиціями виробництва та ін.
Міжнародні економічні організації	організації, створені для сприяння розвитку міжнародних економічних відносин (Економічна і Соціальна Рада ООН, ЮНКТАД, ЮНІДО, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку та ін).
Монетарна політика	один із видів макроекономічної політики. Суть монетарної політики полягає у контролюванні центральним банком країни пропозиції грошей, процентних ставок, ринків капіталу. Її основні інструменти - операції на відкритому ринку, зміна облікової ставки та норми резервування.
Міжнародні економічні відносини	укупність міжнародних економічних зв'язків, що формуються під впливом розвитку продуктивних сил, економічного устрою, політикою орієнтації країн та інших чинників.
Міжнародна торгівля	торгівля між країнами, яка складається із ввозу (імпорту) та вивозу (експорту) товарів і послуг
Монополістична конкуренція	ситуація на ринку, де багато фірм продають диференційований продукт і мають певний контроль над цінами продуктів, які вони виробляють. Такому відносно вільному ринку властива значна нецінова конкуренція.
Монополія	ринкова структура, коли діє лише один продавець та багато покупців, входу на ринок перешкоджають високі бар'єри.
Монопсонія	монополія покупця, ситуація на ринку товарів та послуг, коли є тільки один покупець і багато продавців. У широкому розумінні слова термін «монопсонія» відносять до всіх ринків, де визначний вплив на формування ціни здійснюють покупці (споживачі) товарів і послуг.

Майбутня вартість капіталу сучасного доходу (FV)	дохід, який фірма-інвестор може отримати з капітального блага упродовж майбутнього періоду, якщо нині інвестує в нього певну суму грошей.
Натуральне господарство	форма організації економічного життя, коли виготовлені продукти споживаються всередині господарства; переважало на ранніх стадіях цивілізації; у багатьох країнах збереглося досі.
Національний дохід	сума факторних доходів; різниця між чистим національним продуктом (ЧНП) і непрямими податками.
Національне багатство	це сукупність матеріальних благ і духовних цінностей, нагромаджених суспільством за всю його історію. Масштаби, структура і якісний рівень національного багатства визначають економічну могутність країни, потенціал її наступного соціально-економічного розвитку. До національного багатства відносять основні засоби, матеріальні ресурси, страхові запаси, золотий запас та природні ресурси.
Недосконала конкуренція	ринкова ситуація, коли фірма (або кілька фірм) виробляє і постачає таку частку продукту, що може вирішальним чином впливати на формування ціни. До недосконалої конкуренції належать: чиста монополія, олігополія та монополістична конкуренція.
Нееластична пропозиція	пропозиція, коефіцієнт якої менший за одиницю або відсоток зміни величини якої менший, ніж відсоток зміни ціни.
Нееластичний попит	попит, коефіцієнт еластичності якого менший за одиницю або відсоток зміни величини якого менший, ніж відсоток зміни ціни.
Непрямі податки на бізнес	установлюються на товари і послуги (податок на додану вартість, акцизний збір та ін.).
Нецінова конкуренція	застосовувані фірмами способи, крім зниження цін на їхню продукцію, за допомогою яких фірми намагаються збільшити виробництво і продаж своїх продуктів; до цих способів належать диференціація продукту, реклама і заходи у сфері збуту.
Неявні витрати	витрати, що дорівнюють доходу, який дав би змогу отримати цей ресурс за найкращого альтернативного його застосування.

Номінальна відсоткова ставка	норма відсотка, не скоригована на інфляцію.
Номінальний ВВП	валовий внутрішній продукт, обчислений у поточних цінах.
Номінальний дохід	кількість грошей, яку отримала певна особа або група осіб упродовж певного періоду
Норма прибутку	відношення прибутку до капіталу або до інвестицій
Норма резервування	відсоток депозитів, який комерційний банк повинен тримати в центральному банку або як готівку в касі.
Нормальний прибуток	мінімальна плата (дохід), яку має отримувати (сподівається отримати) працівник за виконання підприємницьких функцій у фірмі.
Нормативна економіка	частина аналітичної економії, що ґрунтується на ціннісних судженнях людей щодо того, якою має бути економіка; тлумачить проблеми економічних цілей та економічної політики
Нормальні блага (товари)	блага, обсяг споживання яких зростає при збільшенні доходу споживача.
Нейтральні блага (товари)	блага, обсяг споживання яких не залежить від зміни доходу споживача.
Олігополія	структура ринку, де панує декілька фірм, які виготовляють ідентичну, стандартизовану або диференційовану продукцію.
Оборотний капітал	капітал, інвестований у предмети праці та інші короткострокові активи підприємства.
Однорідні продукти (стандартизовані)	товари (послуги), які є однаковими за певною ознакою.
Операції на відкритому ринку	купівля-продаж центральним банком державних цінних паперів.
Особистий дохід	дохід, який отримують домогосподарства до сплати податків.
Особистий прибутковий податок	податок, який установлюють на доходи, що привласнюють окремі особи у формі заробітної плати (трудовий дохід) або доходів від власності (майнові доходи) - ренти, дивіденду чи відсотка.
Особисті заощадження	особистий дохід домогосподарств за вирахуванням особистих податків та особистих видатків на споживання; використовуваний дохід, що не витрачається на придбання

	споживчих благ.
Обов'язкові резерви	мінімальна сума, яку комерційні банки повинні тримати як вклади у центральному банку або як готівку в касі.
Облікова (дисконтна) ставка	відсоткова ставка, яку центральний банк призначає за позики, які він надає комерційним банкам.
Одинична еластичність попиту	це ситуація, при якій ціна і величина попиту змінюється на однаковий процент, загальний дохід залишається незмінним, $E_d=1$.
Ординалістська (порядкова) концепція корисності	концепція, яка ґрунтується на передумові, що споживач здатний порівнювати і ранжувати набори благ з позиції його уподобань.
Предмети праці	усе те, на що спрямована праця людини.
Приватна власність	одна з форм власності, що означає абсолютне, захищене законом право громадянина чи юридичної особи на конкретне майно (землю, нерухомість, засоби виробництва, гроші і цінні папери, товари, інтелектуальний продукт), яка полягає в тому, що ці об'єкти власності належать приватним особам, сім'ям, групі осіб.
Приватне підприємство	юридична особа, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян (ст 113 Господарського кодексу).
Попит (D)	це та кількість товарів чи послуг, яку споживачі бажають і можуть придбати на тому чи іншому ринку за певний період часу і при певних умовах.
Пропозиція (S)	це та кількість товарів і послуг, яка може бути вироблена і доставлена на ринок за певний період часу і при певних умовах.
Партнерство (господарське товариство)	правова форма фірми з двома або більше власниками, які погоджуються розподіляти між собою прибутки чи збитки фірми в певній пропорції.
Патент	виняткове право, яке надає держава винахідникові для використання винаходу протягом певного проміжку часу. Упродовж цього часу існує тимчасова монополія, яка є своєрідною винагородою за винахідницьку діяльність.
Просте товарне	це виробництво, що ґрунтується на

виробництво	особистій праці власників засобів виробництва і є вихідною формою товарного виробництва. Воно невелике за своїм обсягом, характеризується безпосереднім і добровільним поєднанням виробника з засобами виробництва, відсутністю купівлі-продажу робочої сили як товару. В товарній формі виступають лише речові фактори виробництва та готова продукція.
Продуктивність праці	є випуск продукції в одиницю робочого часу. В основі характеристики продуктивності праці лежить ефективність використання робочого часу. Робочий час виступає як міра праці працівників, чи стосується це сфери виробництва або невиробничій сферою. Про- ділення маси виробленої продукції (у тих або інших одиницях виміру) на робочий час, витрачений на видуктивність праці визначається шляхом робництво даної продукції.
Природна монополія	галузь, де конкуренція шкідлива, оскільки дія позитивного ефекту масштабу настільки сильно, що наявність кількох конкуруючих між собою фірм призведе не до збільшення ефективності галузі, а до її втрати. У галузі природної монополії функціонує всього одна фірма, яка обслуговує весь галузевий попит.
Підприємницький хист	здатність людини організовувати ефективно поєднання ресурсів для виробництва продукту, ухвалювати послідовні нешаблонні рішення, здійснювати інновації та йти на ризик.
Платіжний баланс країни	зведений баланс платіжних операцій, що здійснювалися між окремими особами, фірмами та урядом однієї країни з тими самими суб'єктами інших країн протягом року. Співвідношення між валютними надходженнями в країну і платежами держави за кордон.
Повна зайнятість	1) використання всіх наявних ресурсів для виробництва товарів і послуг; 2) рівень зайнятості, коли існують лише фрикційне і структурне безробіття і немає циклічного

	безробіття.
Податки	обов'язкові платежі в держбюджет у визначеному законодавством країни порядку.
Подвійний рахунок	включення вартості проміжних товарів у валовий внутрішній продукт; урахування одного і того самого товару або послуги більше, ніж один раз.
Поділ праці	спеціалізація людей на виготовленні певних видів продукції або виконанні окремих операцій.
Позичковий капітал	капітал, що надається підприємцям на визначений строк за визначену плату у формі позичкового відсотка
Податок на додану вартість	податок, який установлюють на різницю між вартістю товарів, проданих фірмою, і вартістю матеріалів і послуг, куплених цією фірмою в інших фірм.
Політика «дешевих грошей»	політика збільшення пропозиції грошей, яку проводить центральний банк із метою збільшення інвестицій, отже, ВВП, а відтак - зменшення безробіття.
Політика «дорогих грошей»	політика скорочення або обмеження зростання пропозиції грошей у країні, яку проводить центральний банк із метою уповільнення зростання реального ВВП, зниження рівня інфляції та підвищення курсу валюти країни.
Постійні витрати	витрати, величина яких у цілому не змінюється, коли фірма змінює свій обсяг продукції.
Потенційний ВВП	обсяг національного виробництва, що відповідає природному рівню безробіття.
Потреби	об'єктивна необхідність будь чого задля підтримання життєдіяльності і розвитку людини, колективу, нації або суспільства в цілому.
Прямі податки	установлюються безпосередньо на індивідів чи фірми (податок із доходів, податок із прибутку та ін.).
Праця	використання фізичних і розумових здібностей людини для виробництва товарів і послуг.
Прибуток	результат діяльності суб'єктів господарювання, різниця між витратами від продажу і витратами на виробництво товарів і послуг.

Природний рівень безробіття	рівень безробіття, за якого чинники, що підвищують і знижують заробітну плату та ціни, перебувають у рівновазі. За цього рівня безробіття темп інфляції не змінюється.
Продуктивні сили	сукупність засобів виробництва і працівників з їхніми фізичними й розумовими здібностями, а також досягнення науки, технології, інформації, методи організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб.
Продуктивність праці	показник, що обчислюється діленням загального обсягу продукції на кількість праці, витраченої на виробництво цього обсягу продукції.
Проміжна продукція	товари, які зазнали певного оброблення, але не є кінцевим продуктом (сировина, напівфабрикати).
Протекціонізм	зовнішньоекономічна політика, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції. Його головні знаряддя - мито та квоти.
Поточна (теперішня) вартість капіталу майбутнього доходу (PV)	сума грошей, яку фірмі-інвестору слід заплатити за капітальне благо сьогодні, щоб упродовж майбутнього періоду отримати з нього бажаний дохід.
Реальна відсоткова ставка	номінальна відсоткова ставка з урахуванням рівня інфляції.
Ринкова економіка	система організації національної економіки, заснована на товарно-грошових відносинах, різних формах власності, конкуренції.
Ринкова рівновага	ситуація на ринку певного товару чи послуги, коли попит і пропозиція збігаються.
Ринок	місце, де покупці й продавці взаємодіють, щоб визначити ціни та кількості певного товару або послуги. Механізм що забезпечує зв'язок покупців та продавців певного товару або послуг.
Ринок продуктів (товарний ринок)	ринок, де домогосподарства купують, а фірми продають товари і послуги, які вони виробили.
Ринок ресурсів	ринок, на якому домогосподарства продають ресурси, а фірми купують ці ресурси.
Рівень (норма)	відсоток робочої сили, що не має роботи в

безробіття	даний момент часу або це відношення (у %) кількості безробітних до робочої сили.
Рівень зайнятості	частка населення країни у віці від 16 років і старше, яка має роботу або це відношення кількості зайнятого населення до всього опитуваного населення.
Рівноважна кількість	обсяг попиту й обсяг пропозиції за рівноважної ціни на конкурентному ринку.
Рівноважна ціна	ціна товарів і послуг на конкурентному ринку, за якої величина попиту і величина пропозиції збігаються
Робоча сила	загальна кількість осіб віком 16 років і старше, які працюють, є безробітними або активно шукають роботу.
Ринкова структура	це основні характерні риси ринку, до яких відносяться кількість і розміри фірми, кількість покупців, характер продукції (однорідність), легкість входу до ринку і виходу з нього, доступність інформації, тобто сукупність властивостей ринку.
Рівновага (оптимум) виробника	це такий його стан, при якому він не бажає змінювати співвідношення факторів виробництва (праці і капіталу), що задіяні у виробничому процесі.
Рівновага споживача (оптимальний вибір)	це набір товарів, що максимізує корисність при обмеженому рівні бюджету (доходу) споживача.
Рівновага Курно	рівновага при одночасному виборі фірмами обсягів виробництва товару.
Ринкова пропозиція	це сума індивідуальної пропозиції виробників за всіх можливих цін.
Ринковий попит	це сумарний попит усіх споживачів на ринку певного товару. Величина ринкового попиту при кожному значенні ціни дорівнює сумі величин окремих споживачів при даному значенні ціни.
Система національних рахунків (СНР)	система взаємопов'язаних показників та класифікацій, що використовуються для опису та аналізу функціонування національної економіки.
Соціалізм	економічна та політична система, головними ознаками якої є: зосередження частини ресурсів (навіть їх більшості) в руках держави,

	перерозподіл доходів через державний бюджет.
Світова ціна	міжнародна ціна товару або послуги, яка визначається світовими попитом і пропозицією.
Стагфляція	інфляція, що супроводжується стагнацією виробництва і високим рівнем безробіття в країні; одночасне зростання рівня цін і рівня безробіття.
Структурне безробіття	безробіття, спричинене змінами у структурі попиту на споживчі товари і в технологіях виробництва.
Субсидія	платежі уряду родинам чи індивідам.
Сукупна пропозиція	сумарна пропозиція товарів і послуг у межах національної економіки.
Сукупний попит	сумарний попит на товари і послуги в межах національної економіки.
Сукупні видатки	загальна сума видатків в економіці на кінцеві товари і послуги.
Стійкість рівноваги	розглядається як ситуація в економіці, коли у разі відхилення економіки від рівноважного стану в дію вступають ринкові сили, які приводять систему до рівноважного стану.
Суспільна власність	вид власності, майно і нерухомість, які на противагу до приватної власності належать групі осіб (громаді) або державі. Основними формами суспільної власності є: колективна або кооперативна, яка представляє собою сумісну власність трудівників підприємств; державна різних рівнів, включаючи муніципальну, тобто власність місцевих органів самоуправління; загальнонародна як сумісне володіння і користування, наприклад, такими об'єктами природи, як світовий океан, атмосферне повітря та ін. Незалежно від того, оформлена вона нормами права чи ні, загальнонародна власність завжди була і завжди буде.
Собівартість	сумарні, виражені в грошовій формі витрати підприємства на виробництва і реалізацію продукції.
Споживчі блага	товари і послуги, які безпосередньо задовольняють потреби людини.
	Суспільний лад - система організації соціально-

		економічного життя країни; включає цінності (переконання людей), політичне правління (сукупність політичних інституцій) та економічну систему.
Середні постійні витрати (AFC)		фіксовані витрати, що в середньому випадають на одиницю випуску.
Середні витрати		витрати, що припадають в середньому на одиницю продукції.
Середні змінні витрати (AVC)		змінні витрати, що припадають в середньому на одиницю випуску.
Середній дохід		дохід, поділений на обсяг продажу, тобто ціна за одиницю продукції.
Середні сукупні витрати (ATC)		сукупні витрати, що припадають в середньому на одиницю випуску.
Споживач		особа, що споживає блага.
Середній продукт		загальний продукт або обсяг випуску, що поділений на величину одного із факторів виробництва.
Суспільний лад		система організації соціально-економічного життя країни; включає цінності (переконання людей), політичне правління (сукупність політичних інституцій) та економічну систему.
Споживання		це витрати домашніх господарств на придбання споживчих товарів і послуг для задоволення особистих потреб.
Товар		будь-яка річ, яка бере участь у вільному обміні на інші речі; продукт праці, здатний задовольнити людську потребу і спеціально виготовлений для обміну. Продукти, вироблені для особистого споживання, товарами в економічному сенсі не є.
Товариство обмеженою відповідальністю	з	некорпоративна форма бізнесу, власники якої захищені обмеженою відповідальністю.
Технічний прогрес		запровадження нових методів виробництва, які скорочують витрати, отже, підвищують продуктивність економіки, що розширює межі виробничих можливостей.
Товарне виробництво		форма організації суспільного господарства, за якої продукти виробляються не для власного споживання їхніми виробниками, а спеціально для обміну, для продажу на ринку.

Торговельний баланс	різниця між експортом та імпортом товарів країни.
Торговельні бар'єри	протекціоністські заходи, за допомогою яких уряди прагнуть зменшити імпорт (мити, квоти, обтяжливі митні процедури).
Товар Гіффена	товар, попит на який збільшується зі збільшенням ціни в результаті сильного ефекту доходу.
Товари низької якості	товари, попит на які зростає, якщо дохід зменшується (і навпаки).
Теорія ігор	теорія, що досліджує поведінку в можливих ситуаціях, які пов'язані з прийняттям рішень та розробкою стратегії конкурентної поведінки, на основі математичних методів.
Точка беззбитковості	рівень виробництва, за якого величина витрат дорівнює витратам виробництва.
Точка збитковості	рівень ділової активності, за якого валовий дохід не покриває змінних витрат виробництва.
Технологія виробництва	різні співвідношення факторів виробництва, які використовуються виробником для виготовлення продукції.
Трансферні платежі	виплати державою особі або домогосподарству грошей (товарів і послуг), взамін яких платник (держава) не отримує товарів і послуг.
Фірма	самостійний суб'єкт господарювання, що має право юридичної особи і здійснює виробничу, науково-дослідницьку та комерційну діяльність з метою отримання прибутку й задоволення запитів споживачів та керує одним або кількома підприємствами.
Фіскальна політика	один з основних видів макроекономічної політики, яка використовує державний бюджет, податки й урядові видатки для досягнення макроекономічних цілей. Державні видатки і податки змінюють, щоб досягти повної зайнятості чи знизити рівень інфляції.
Фондова біржа	організований ринок, на якому торгують звичайними акціями.
Фрикційне безробіття	безробіття, пов'язане з добровільною зміною працівниками місця роботи і тимчасовими звільненнями.
Фактори виробництва	економічні ресурси, які повинні придбати

	фірма для забезпечення випуску готової продукції
Функція корисності	функція, що відображає в'язок між рівнем корисності.
Функціональний аналіз	встановлення і дослідження залежностей одних економічних величин від інших. Спочатку виявляється типова якість явища, потім - виявляється те, що впливає на цю якість, далі - визначається спосіб взаємозв'язку з раніше встановленою якістю (функція).
Функція попиту	функція, яка визначає обсяг попиту у залежності від різних факторів, що впливають на нього.
Функція пропозиції	функція, яка визначає обсяг пропозиції у залежності від факторів, що впливають на нього.
Центральний банк	державний інститут, який відповідає за пропозицію грошей у країні, контролює комерційні банки, зберігає офіційні золотовалютні резерви та виконує інші функції (в Україні - Національний Банк).
Централізація	це процес, який передбачає збільшення капіталу через об'єднання кількох самостійних капіталів в один.
Циклічне безробіття	безробіття, зумовлене недостатнім сукупним попитом.
Ціна	кількість грошей (або інших товарів і послуг), яку платять або отримують за інший товар або послугу.
Ціна беззбитковості	ціна товару, за якої фірма має можливість лише покрити свої витрати виробництва, тобто це ціна, що дорівнює витратам виробництва.
Ціноутворення «витрати плюс»	встановлення продажної ціни на рівні, який дорівнює витратам, збільшеним на деякий фіксований процент.
Ціна пропозиції	це мінімальна ціна, за яку продавці згодні продати на ринку дану кількість продукції.
Ціна пропозиції	це мінімальна ціна, за яку продавці згодні продати на ринку дану кількість продукції.
Циклічність	це об'єктивна форма розвитку національної економіки і світового господарства як єдиного цілого. Інакше кажучи, це закономірний рух від однієї макроекономічної рівноваги в

	масштабі економіки в цілому до іншої.
Чисті податки	податкові надходження мінус державні трансферні платежі.
Чистий експорт	у рахунках національного продукту країни обсяг експорту товарів і послуг мінус обсяг їхнього імпорту.
Чистий внутрішній продукт (ЧВП)	валовий внутрішній продукт за вирахуванням тієї частини, яка необхідна для відшкодування капітальних благ, зношених у процесі його виробництва.
Чиста монополія	ситуація на ринку, коли одна фірма продає продукт, що не має близького замінника, і має значний контроль над ціною на цей продукт. Доступ на цей ринок закритий, тут може діяти, а може і не діяти цінова конкуренція.
Чиста конкуренція	ситуація на ринку, коли величезна кількість фірм продає стандартизований продукт, доступ нових фірм на ринок дуже легкий, індивідуальний продавець неспроможний контролювати ціну продукту, який продає. Для цього ринку характерні відсутність нецінової конкуренції і величезна кількість покупців.
Чиста дисконтована вартість	різниця між поточною вартістю майбутнього доходу і поточною сумою інвестицій.
Чисті інвестиції	це сума валових інвестицій без суми амортизаційних відрахувань у певному періоді.
Час виробництва	це той час, протягом якого капітал перебуває у сфері виробництва.
Час обігу	це тривалість перебування капіталу у сфері обігу, тобто час перетворення грошової форми капіталу на складову продуктивного капіталу (засоби виробництва і робочу силу), а товарної – на грошову, внаслідок чого прискорюється зростання капіталістичної власності. Цей час складається з таких періодів: 1) час від надходження на склад готової продукції до її реалізації; 2) час закупівлі на отримані кошти нових засобів виробництва і робочої сили.
Швидкість обігу грошей	характеризує середню кількість разів, за яку кожна грошова одиниця із загальної маси грошей, що перебуває в обігу, використовується на купівлю готових товарів. Визначається відношенням номінального

	національного продукту до маси грошей в обігу.
Явні витрати	грошові платежі фірм за ресурси зовнішньому постачальникові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Базилевич В.Д., Базилевич К.С., Баластрик Л.О. Макроекономіка: Підручник. – К.: Знання, 2005. – 851 с.
2. Базилінська О.Я. Макроекономіка: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 442 с.
3. Базилінська О.Я., Мініна О.В. Мікроекономіка: Навчальний посібник. – К.: ЦНЛ, 2005. – 352 с.
4. Батура О.В., Івшина О.Ф., Новікова Л.Ф. Макроекономіка: Навч. Посібник – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 236 с.
5. Білецька Л.В., Білецький О.В., Савич Б.І. Економічна теорія: Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка: Навч. посібник: – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 652 с.
6. Ватаманюк О. Мікроекономіка: Навчальний посібник. – Львів: Інтелект-Захід, 2004. – 176 с.
7. Долан Эдвин Дж., Линдсей Дэвид Е. Макроекономика / Пер. с англ. / Под общ. ред. Б.С. Лисовика. – СПб: АО «СПб оркестр», АОЗТ «Литера плюс», 1994. – 423 с.
8. Дорнбуш Р., Фишер С. Макроекономіка / Пер. з англ. – К.: Основи, 1996. – 487 с.
9. Дубіщев В.П. Мікроекономіка: Навчальний посібник для навчання студентів за кредитно-модульною системою. – Полтава: ПНТУ, 2007. – 207 с.
10. Економічна теорія: Політекономія: підручник / за ред. В.М. Тарасевича. – К.: Знання, 2012. – 206 с.
11. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. Е45 В.Д. Базилевича.— 6-те вид., перероб. і доп. — К.:Знан- ня-Прес, 2007. — 719 с.
12. Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Сучасна економіка: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2005. – 327 с.
13. Задоя А.О. Мікроекономіка: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: «Знання», 2000. – 176 с.
14. Косік А.Ф., Гронтовська Г.Е. Мікроекономіка: Навчальний посібник. – К.: ЦНЛ, 2004 – 416 с.
15. Кулішов В.В. Мікроекономіка: Основи теорії і практикум / Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2005 – 331 с.
16. Круш П.В., Тульчинська С.О. Макроекономіка: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 400 с.
17. Кузняк Б.Я. Основи економічної теорії [Текст]: навчальний посібник / Кузняк Б.Я.; Полт. нац. тех. ут-т ім. Ю. Кондратюка. – Вид. 2-ге, доповн. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – 404 с.

18. Лісовий А.В. Мікроекономіка: Курс лекцій. – К.: Ірпінь, 2003. – 192 с.
19. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М.: Республика, 1992. – Т. 1. – 399 с.
20. Малиш Н.А. Макроекономіка: Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. – К.: МАУП, 2004. – 184 с.
21. Мочерний С.В., Фомішина В.М., Тищенко О.І. Економічна теорія для менеджерів: Навч. посіб. – Херсон: «Олді-плюс», 2006. – 625 с.
22. Мельник Л.Ю., Макаренко П.М.: Економічна теорія – політекономічний аспект. – Навч. посіб. К.: Кондор, 2008. – 524 с.
23. Мікроекономіка: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид. – К.: Знання, 2008. – 679 с. (Класичний університетський підручник)
24. Основи економічної теорії / За ред. Предборського В.А. – К.: Кондор, 2002. – 621с.
25. Основи економічної теорії: Підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін.; За ред. А. А. Чухна. — К.: Вища шк., 2001. — 606 а: іл.
26. Основи економічної теорії: Навч. посіб. / За заг. ред. П.В. Круша, В.І. Депутут, С.О. Тульчинської. – К.: Каравела, 2008. – 448 с.
27. Основи економічної теорії: Навч. посібник. Мельник Л.Ю., Корецький М.Х., Огаренко В.М., Мельник Л.Л., Макаренко П.М., Дадій О.І. / Під заг. ред. заслуж. працівн. освіти України, д.е.н., проф. Л.Ю. Мельника. – К.: Центр навч. літер-ри, 2005. – 528 с.
28. Панчишин С. Макроекономіка: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – 616 с.
29. Рудий М.М. Мікроекономіка: Навчальний посібник, 2-ге вид. – К.: Каравела 2010. – 360 с.
30. Савченко А.Г. Макроекономіка: Підручник. – К.: КНЕУ, 2005. – 441 с.
31. Стеблій Г.Я. Мікроекономіка: Навчальний посібник. – Київ: Фірма «ІНКІОС», ЦНЛ, 2007. – 221 с.
32. Шевченко А.Ф., Шевченко О.М. Мікроекономіка (модульний варіант): Навчальний посібник. – К.: Зовнішня торгівля, 2009. – 172 с.
33. Шевченко О.М. Мікроекономіка: навчально-методичний посібник для студентів економічних спеціальностей усіх форм авчання. – Полтава: ПолтНТУ. 2015. – 456 с.

Шевченко Олена Миколаївна

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та економічної кібернетики Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

Редактор:

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 03.12.2019 р. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Друк різнограф. Ум. друк. арк. – 19.
Обл.-вид. арк. 21,95 Тираж 100 прим. Зам. № 20

Комп'ютерна верстка О.М. Шевченко

Видавець і виготовлювач

поліграфцентр Полтавського національного технічного університету
імені Юрія Кондратюка

36011, Полтава, Першотравневий проспект, 24.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 3130 від 06.03.2008